

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

2018

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է
ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES OF
GAVAR STATE UNIVERSITY

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ
ГАВАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

- *Ժողովածուն նվիրված է ԳՊՀ հիմնադիր-ռեկտոր Հրանտ Խաչատուրի Հակոբյանի ծննդյան 90-ամյակին*
- The collection is dedicated to the 90th birthday anniversary of the founder-rector of Gavar State University Hrant Khachatur Hakobyan
- Сборник посвящен 90-летию со дня рождения ректора-основателя ГГУ Акобяна Гранта Хачатуровича

Գլխավոր խմբագիր՝ Հ. Հ. Հակոբյան	ԳՊՀ հոգաբարձուների խորհրդի նախագահ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խմբագրական խորհուրդ՝ Ռ. Խ. Հակոբյան	ԳՊՀ ռեկտոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Ա. Հ. Խաչատրյան	իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վ. Ռ. Գրիգորյան	բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հ. Մ. Հարությունյան	պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ա. Ա. Սիմոնյան	կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մ. Պ. Ավագյան	գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր
Վ. Լ. Կատվալյան	բանասիրական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Ն. Ա. Կուտուզյան	ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Հ. Ա. Մելիքյան	տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Լ. Ա. Շեկյան	ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ս. Գ. Ամիրխանյան	տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Գ. Ա. Միրիբյան	բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Թ.Ա. Ասոյան	բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Հ. Գ. Ղաջոյան	փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու

Editor-in-chief H. H. Hakobyan	Chairman of GSU Board of Trustees, Doctor of Law, Professor
Editorial Council R. Kh. Hakobyan	Rector of GSU, Doctor of Law, Associate Professor
A. H. Khachatryan	Doctor of Law, Professor
V. R. Grigoryan	Doctor of Philology, Professor
H. M. Harutyunyan	Doctor of History, Professor
A. A. Simonyan	Doctor of Biology, Professor
M. P. Avagyan	Doctor of Agriculture
V. L. Katvalyan	Doctor of Philology, Associate Professor
N. A. Kutuzyan	PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor
H. A. Melikyan	PhD in Technology, Associate Professor
L. A. Shekyan	Doctor of Physics and Mathematics, Professor
S. G. Amirkhanyan	PhD in Economics, Associate Professor
G. A. Miribyan	PhD in of Philology
T. A. Asoyan	PhD in Philology, Associate Professor
H. G. Ghajoyan	PhD in Philosophy

Главный редактор Г. Г. Акопян	Председатель Совета попечителей ГГУ, доктор юридических наук, профессор
Редакционная коллегия Р. Х. Акопян	ректор ГГУ, доктор юридических наук, доцент
А. А. Хачатрян	доктор юридических наук, профессор
В. Р. Григорян	доктор филологических наук, профессор
Г. М. Арутюнян	доктор исторических наук, профессор
А. А. Симонян	доктор биологических наук, профессор
М. П. Авагян	доктор сельскохозяйственных наук
В. Л. Катвалян	доктор филологических наук, доцент
Н. А. Кутузян	кандидат физико - математических наук, доцент
Г. А. Меликян	кандидат технических наук, доцент
Л. А. Шемян	доктор физико - математических наук, профессор
С. Г. Амирханян	кандидат экономических наук, доцент
Г. А. Мирибян	кандидат филологических наук
Т. А. Асоян	кандидат филологических наук, доцент
Г. Г. Каджоян	кандидат философских наук

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. Գ. ՂԱԶՈՅԱՆ

Հուշի արժևորումը և «Հրանտ Հակոբյանը հավերժի ճամփորդ»
հուշապատումը 24

1. ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ն. Ա. ԿՈՒՏՈՒՋՅԱՆ, Լ. Ա. ՇԵԿՅԱՆ

Առաձգական հիմքի վրա հեծանների պարբերական համակարգի ծռումը
գծային բաշխված կողային բեռով, առանցքային սեղմող ուժերի առկայությամբ
..... 40

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Տարածքային կառավարման ավտոմատացված համակարգի նախնական
փորձարկումների արդյունքների գնահատման մեթոդիկա 49

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Կառավարման ավտոմատացված համակարգի կիրառական ծրագրային
ապահովման համակարգային կարգաբերման որոշ հարցեր 54

Ա. Կ. ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

Արհեստական նեյրոնային ցանցի կառուցվածքի ընտրությունը 63

Մ. Զ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Շ. Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Ամպային տեխնոլոգիաները որպես տեղեկատվական տեխնոլոգիաների
ծառայությունների մատուցման նոր մոդել 70

Ա. Ա. ՄԻՐԻՔՅԱՆ

Տեղային ցանցերի ախտորոշման հիմնահարցեր 79

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Մ.

Հ. ՆԱԽՐԱՏՅԱՆ

Կենսաքիմիան և օրգանիզմում նյութափոխանակության խանգարումների
հետևանքները 87

Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պլաստոքինոնի ածանցյալ SKQ1 հակաօքսիդանտի տարբեր չափաբաժինների
ազդեցությունը ԱԵՖագի ակտիվության վրա ուղեղի և սրտամկանի
միտոքոնդրիումներում 98

Ռ. Մ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Մարդու արյան շիճուկի սուպրոլով նիտրոտետրազոլային կապույտի
վերականգնումը 106

Մ. Պ. ԱՎԱԳՅԱՆ

Հողային կադաստրի դերը հողերի բռնիտման և տնտեսական գնահատման գործում110

Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Խ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՀ ջրային տնտեսության պետական կոմիտեի «Սևանա լճի բնապահպանական ծրագրի» իրականացման ընթացքը Գավառի կեղտաջրերի մաքրման կայանի օրինակով118

Թ. Գ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

Արգիճի գետի ալգոցենոզի որակական կառուցվածքը122

Լ. Ա. ՄԿՐՏՅԱՆ

Թանգարանային տուրիզմի զարգացումը Գեղարունիքի մարզում130

2. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Արցախի հիմնահարցը 1917-1920թթ.140

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Նոր Բայազետի Գավառը 1920թ. Մայիսյան ապստամբության համատեքստում155

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ս. Ս. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Երևանի նահանգի ֆաբրիկա-գործարանային արդյունաբերությունն ըստ 1900թ. վիճակագրական տվյալների176

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Մ. Լ. ՍԱՂԱԹԵԼՅԱՆ

Երևանի նահանգի գյուղատնտեսությունն ըստ 1899թ. վիճակագրական տվյալների189

Վ. Գ. ԹՈՒՆՅԱՆ

Թուրքիայի ԱԳՆ «Հայկական հարցի 9 հարցը և 9 պատասխանը»203

Մ. Ս. ՔԵՇԻՇՅԱՆ

Վարշամ Ավետյան. կյանքն ու գործունեությունը (ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)216

Մ. Ս. ՔԵՇԻՇՅԱՆ

Հնագիտական ուսումնասիրությունները Սևանի ավազանում XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև XX դարի երկրորդ կես227

Ա. Վ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

«Հայ ժողովրդի պատմություն» եզրույթի հարցի շուրջ244

Լ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՍԽՀ գյուղական բնակչությունը 1926թ. համամիութենական մարդահամարի նյութերում250

Ա. Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

«Զրաբերդ» խմբին պատկանող գորգերի ծագումնաբանական ու տիպաբանական հարցերի մասին260

Ք. Խ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի՝ Երևանի փոխթեմակալության առաջին շրջանը (1909-1914թթ.)281

Մ. Տ. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Ցյուրիխյան արձանագրությունների չեղարկման գոծընթացը291

3. ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Գ. ԱՄԻՐԻՍԱՆՅԱՆ, Մ. Մ. ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

Մարդկային կապիտալի զարգացումը որպես ՀՀ տնտեսության զարգացման գրավական301

Մ. Ն. ՀԵՐԳԵՅԱՆ, Ս. Ռ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներգրավման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում308

Գ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Տեղական ինքնակառավարման համակարգի բարեփոխումների առանձնահատկությունները և հեռանկարները Հայաստանի Հանրապետությունում319

Ա. Պ. ԲԱՂԻՆՅԱՆ

Գույքի ապահովագրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում326

Դ. Լ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Զբոսաշրջային տեղեկատվական կենտրոնների նշանակությունը ՀՀ զբոսաշրջության զարգացման գործում Սևանի զբոսաշրջային տեղեկատվական կենտրոնի օրինակով334

Ս. Ս. ԲԱԳՈՅԱՆ

Աուֆթրսինգի առավելություններն ու թերությունները լոգիստիկայում346

Գ. Մ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ, Ա. ՅՈՒ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Երկրների քլաստերացումն ըստ էլեկտրոնային կառավարման մակարդակի արհեստական նեյրոնային ցանցի միջոցով354

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Ա. Լ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Որակի կառավարման արդյունավետության վրա ազդող գործոնները366

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Ա. Ֆ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Սահմանափակ հեռանկարում առավելագույն շահույթի ստացման ռազմավարության մշակումը374

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Ապրանքախմբի շուկա առաջխաղացման արդյունավետության գնահատման ցուցանիշները378

Ա. Լ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Արտադրանքի որակի կառավարման արդյունավետության բարձրացման մի քանի հարցեր386

4. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. Ա. ԱՍՈՅԱՆ

Միակազմ նախադասությունների դասակարգման հարցի շուրջ394

Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Պատումի մատուցման ներժանրային առանձնահատկություններն Ի. Բունինի
և Հր. Մաթևոսյանի ստեղծագործության մեջ405

Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Ինքնության խնդիրը Լևոն Խեչոյանի «Միերի դռան գիրքը» վեպում415

Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Լ. Վ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Զորայր Խալափյանի «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» սիրավեպը431

Վ. Ա. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Ա. Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Ազգակցական կապ ցույց տվող բառերը հայերենում437

Լ. Խ. ՂՈՒԶՅԱՆ, Ա. Ս. ԲԱԳՈՅԱՆ

Ժողովրդական բառ ու բանի, կյանքի ու կենցաղի դրսևորումները Գավառի
տարածաշրջանում (ըստ 2000-2002, 2008-2016թթ. դաշտային
գործուղումների)448

Ա. Ս. ԲԱԳՈՅԱՆ

Գեղարվեստական երկի մոտիվային վերլուծության սկզբունքի ձևավորումն ու
զարգացումը462

Ն. Մ. ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

Վիպական Ծովինարի և համաշխարհային առասպելաբանության մեջ նրա
զուգորդների ընդհանրության շուրջ469

Ա. Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

Հերոսուհի-հերոսականություն կապի դրսևորումները «Սասնա ծռեր» էպոսում
.....476

Ն. Բ. ԳՍԼՍՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության թեման Փիթեր Բալաքյանի «Ճակատագրի սև շունը»
հուշագրությունում.....489

Ի. Ս. ԱՍՈՅԱՆ

Գրականության դասավանդման արդի մեթոդների կիրառությունը ավագ
դպրոցում (ըստ Ե.Չարենցի «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության)500

Ա. Ա. ԱԶԱՐՅԱՆ

Դաս-էքսկուրսիան որպես ուսուցման մեթոդ (ըստ Ա.Պարսամյանի «Մեր
լավաշ հացը» բանաստեղծության)507

Գ. Բ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Քիմիայի ուսուցումը դերային խաղերի միջոցով514

Ա. Դ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Դիցաբանական և աստվածաշնչյան մոտիվները Եղիշե Չարենցի «Սասունցի Դավիթը» պոեմում525

Գ. Ա. ՄԻՐԻՔՅԱՆ

Արգելքները ռուսական և հայկական ավանդույթներում533

Գ. Ա. ՄԻՐԻՔՅԱՆ, Գ. Վ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Սիրիահայերին ռուսաց լեզվի ուսուցման և դասավանդման ընթացքի որոշ կողմերի մասին 541

Ա. Մ. ՄՈՒԽՈՒԽԱՉՈՅԱՆ

Ռուսաց լեզվում օժանդակ բայի քերականական իմաստների համակարգի հարցի շուրջ 551

Ա. Բ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Իրերի գործառույթները Մ. Զոչենկոյի 20-ական թթ. պատմվածքներում 560

Գ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

«Օրիֆլեյմ» և «Ֆաբերլիք» ընկերությունների կոսմետիկ միջոցների անվանումների թարգմանության որոշ առանձնահատկությունների շուրջ 575

Գ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Արտասահմանյան կինոֆիլմերի վերնագրերի՝ ռուսերենից հայերեն թարգմանության խնդրի շուրջ 583

Ն. Է. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

«Մայրանը» որպես ներկայիս հիմնաբառերից մեկը և դրա հետագա վերափոխումը ժամանակակից ԶԼՄ-ների տեքստերում 591

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ռուսերենում հայերենի, անգլերենի և իտալերենի համադրությամբ ֆեմինայնացման որոշ միջոցների շուրջ 604

Ա. Կ. ԲԱԼԱԳՈՉՅԱՆ

Անգլերենի դիթմի և շեշտադրության դերը ամերիկյան առօրյա խոսքի ընկալման մեջ 617

Ս. Հ. ՀԱՅԹՅԱՆ, Մ. Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Թարգմանությունը՝ լեզվի զարացման արդյունավետ միջոց622

Ս. Կ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Հայերենի և անգլերենի բայական հարադրությունների անվանական հարադիրների բառակազմական կաղապարները630

Լ. Ն. ՔՈՒՐՔՉՅԱՆ, Ն. Ա. ԱԹԱՅԱՆ

Մանկատան սաների մասնագիտական կողմնորոշման գործընթացում հետաքրքրությունների և դրդապատճառային ոլորտի առանձնահատկությունները642

Լ. Ն. ՔՈՒՐՔՉՅԱՆ, Ա. Վ. ՎԱՀԱՆՅԱՆ

Ընտանեկան կարծրատիպերի դերը ծնող-երեխա փոխհարաբերությունների կառուցվածքում 650

Հ. Հ. ՕՀԱՆՅԱՆ, Գ. Հ. ՕՀԱՆՅԱՆ

Նորովի մոտեցում ծնողների մանկավարժական իրազեկման խնդրին 659

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Գ. Ն. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Ուսումնառողների հաղորդակցական կոմպետենցիայի զարգացումը տեքստահեն մոտեցման շրջանակներում. տեսությունից դեպի պրակտիկա 667

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Լ. Թ. ՅԱՎՐՅԱՆ

Հայկական դպրոցում օտար լեզվի դասին նախագծային աշխատանքի պլանավորումն ու իրականացումը. գործնական դիտակետ 679

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ա. Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Համացանցային տեխնոլոգիաների կիրառումն օտար լեզվի ուսումնառության ընթացքում. Դասավանդման փորձից 688

Ա. Տ. ՄԱՅԻԼՅԱՆ

Մեծահասակների առողջ ապրելակերպի մշակույթի ձևավորումը որպես կրթական խնդիր 697

Ա. Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Համագործակցային մեթոդների կիրառումը դպրոցում պատմության դասերին 708

Հ. Խ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

Շախմատը որպես հասարակության կյանքի արտացոլում և նրա դերը ժամանակակից աշխարհում 716

Պ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Մարդու արարումը և փրկությունը սիկհիզմում 722

5. ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Ռ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Իրավունքի սկզբունքները որպես հիմնարար գաղափարներ 730

Ա. Հ. ԱՊՐՈՅԱՆ

Երեխայի իրավական կարգավիճակի սահմանման միջազգային-իրավական հիմքերի մասին 740

Օ. Ա. ՀՈՎՀԱՆՆՍԻՅԱՆ

Փոխնակ մայրության իրավական /օրենսդրական/ կարգավորման որոշ խնդիրների վերաբերյալ 751

Ա. Տ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ապահովագրության պատմական էվոլյուցիան 761

C O N T E N T

H. G. GHAYOYAN

Significance of memory and the memoir of “Hrant Hakobyan - Eternal Traveler”	24
--	----

1. NATURAL SCIENCES

N. A. KUTUZYAN, L. A. SHEKYAN

Bending of the periodic system of beams on an elastic basis by a linearly distributed transverse load in the presence of axial compressive forces	40
---	----

H. A. MELIKYAN

Methodology of evaluating the results of the preliminary testings of space management’s automated system	49
--	----

H. A. MELIKYAN

Some issues on systematic setup of applied software provision of management automation system.....	54
--	----

A. K. KHURSHUDYAN

Artificial neural network structure.....	63
--	----

M. Z. HAKOBYAN, SH. M. HAKOBYAN

Cloud computing technology as a new model of services in the field of information technology	70
--	----

A. A. MIRIBYAN

Issues related to diagnostics of local networks	79
---	----

A. A. SIMONYAN, A. S. MARGARYAN, M. H. HOVHANNISYAN, M. H. NAKHRATYAN

Biochemistry and the consequences of metabolic disorders in the body	87
--	----

A. S. MARGARYAN, A. A. SIMONYAN, M. H. HOVHANNISYAN

Influence of different doses of derivative plastoquinone SkQ1 with antioxidant action on ATPases of mitochondria of the brain and the heart muscle of white rats	98
--	----

R. M. SIMONYAN

Nitrotetrazolum blue reduction by suprol from human blood serum	106
---	-----

M. P. AVAGYAN

The role of land cadaster in soil bonitation and economic assessment	110
--	-----

M. H. HOVHANNISYAN, KH. H. HOVHANNISYAN

Process of the realization of the "Environmental program of Lake Sevan" of the State Committee of Water Economy of the Republic of Armenia by the example of Gavar station of wastewater treatment.....	118
---	-----

T. G. KHACHIKYAN

Quality structure of algocenosis of Argitchi river	122
--	-----

L. A. MKRTCHYAN

Development of museum tourism in Gegharounik Region	130
---	-----

2. HISTORY

H. M. HARUTYUNYAN

The issue of Artsakh in 1917-1920	140
---	-----

H. M. HARUTYUNYAN

New Bayazet in the context of May uprising in 1920	155
--	-----

H. M. HARUTYUNYAN, S. S. SIMONYAN

Factory industry of Yerevan province according to 1900 statistical data	176
---	-----

H. M. HARUTYUNYAN, M. L. SAGHATELYAN

The agriculture of Yerevan province according to 1899 statistical data	189
--	-----

V. G. TUNYAN

MFA of Turkey "9 questions of the Armenian issue and 9 responses"	203
---	-----

M. S. KESHISHYAN

Varsham Avetyan. Life and activity (on the 90-th anniversary)	216
---	-----

M. S. KESHISHYAN

Archaeological studies in Sevan basin from second half of the 19 th century untill the second half of the 20 th century	227
---	-----

A. V. HAKOBYAN

About the terminology of "The history of Armenian people"	244
---	-----

L. M. GRIGORYAN

The village population of the Armenian Soviet Socialist Republic in all-union census materials of 1926.....	250
---	-----

A. A. POGHOSYAN

On the genetics and typology of the rugs belonging to the «Jraber» group	260
--	-----

Q. KH. HAYRAPETYAN

The first period of bishop Khoren Muradbekyan's vice-diocese in Yerevan (1909-1914)	281
---	-----

M. T. NAJARYAN

The process of Zurich protocols cancellation	291
--	-----

3. ECONOMICS

S. G. AMIRKHANYAN, M. M. TOYMASYAN

Development of human capital as a guarantee of economic development of the Republic of Armenia	301
--	-----

M. N. HERGNYAN, S. R. KHACHIKYAN

Issues of the involvement of foreign direct investments in the Republic of Armenia	308
--	-----

G. A. KHACHATRYAN

Peculiarities and perspectives of local self-government system's reforms in the Republic of Armenia.....	319
--	-----

A. P. BAGHINYAN

Property insurance in the Republic of Armenia	326
---	-----

D. L. TOROSYAN

The importance of tourism information centers in Armenia based on the example of Tourism Development Center in Sevan	334
--	-----

S. S. BAGOYAN

Advantages and disadvantages of using logistic outsourcing	346
--	-----

G. M. GHUKASYAN, A. Yu. GHAZARYAN

Clustering of the countries on the level of readiness of electronic governance through the kohonen networks	354
---	-----

V. H. ARAQELYAN, A. L. MELKONYAN

Factors influencing quality control efficiency	366
--	-----

V. H. ARAQELYAN, A. F. MKRTCHYAN

Development of maximal profit gain strategy in a limited perspective.....	374
---	-----

V. H. ARAQELYAN

Evaluation indicators of effectiveness in commodity market promotion.....	378
---	-----

A. L. MELKONYAN

Some issues on improving the efficiency of production quality control	386
---	-----

4. PHILOLOGY, PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

T. A. ASOYAN	
On the issue of classification of single component sentences	394
V. R. GRIGORYAN	
Genre features to render the narration in I. Bunin's and Hr. Matevosian's works	405
V. R. GRIGORYAN	
The problem of identity in Levon Khechoyan's "The book of Mher's door" novel	415
V. R. GRIGORYAN, L. V. NERSISYAN	
"Ara the Beautiful and Semiramis" novel by Z. Khalapyan	431
V. A. NERSISYAN, A. A. GRIGORYAN	
Words denoting kinship in the Armenian language	437
L. KH. GHREJYAN, A. S. BAGOYAN	
Manifestations of folk art and everyday life in Gavar Region (based on the results of field expeditions in 2000-2002, 2008-2016)	448
A. S. BAGOYAN	
Formation and development of the principle of motive analysis of the literary text	462
N. M. ISKANDARYAN	
A step towards establishing magical Tsovinar's and her equivalent generalized image in world mythology (brief review)	469
A. A. GHARIBYAN	
Manifestation of heroine-heroism connection in the epic of "Sasna Tsrer"	476
N. B. GALSTYAN	
The issue of Armenian Genocide in the "Black dog of fate" memoirs by Peter Balakyan	489
I. S. ASOYAN	
Modern methods of teaching literature at high school by the example of Yeghishe Charents's "The vision of death" poem	500
A. A. AZARYAN	
Learning the poem "Our bread lavash" through the lesson-excursion.....	507
G. B. GRIGORYAN	
Teaching chemistry through role-playing	514
A. D. SHIRINYAN	

Mythological and biblical motives in Yeghishe Charents's epic poem "David of Sasun"	525
---	-----

G. A. MIRIBYAN

Taboos in Russian and Armenian traditions	533
---	-----

G. A. MIRIBYAN, G. V. VOSKANYAN

On some aspects of teaching and training the Russian language to Syrian Armenians	541
---	-----

A. M. MUKHSIKHACHOYAN

Issues on the system of grammatical meaning of auxiliary verbs in the Russian language	551
--	-----

A. B. HOYHANNISYAN

Functioning of the things in the stories of M. Zoshchenko of the 1920s	560
--	-----

G. R. SARGSYAN

On several features of the translation of names of cosmetic items produced by companies of "Oriflame" and "Faberlik"	575
--	-----

G. R. SARGSYAN

On the translation of titles of foreign films from Russian into Armenian	583
--	-----

N. E. MURADYAN

"Maidan" as one of the keywords of the current moment and its further transformation in the texts of modern media	591
---	-----

R. R. SARGSYAN

On several means of feminisation in the Russian language compared to Armenian, English and Italian	604
--	-----

A. K. BALAGOZYAN

Mastering stress and rhythm in English pronunciation to have better understanding of native Americans in everyday connected fluent speech	617
---	-----

S. H. HAYTYAN, M. M. KHACHATRYAN

Translation as an effective method for language development.....	622
--	-----

S. K. SIMONYAN

The word-formation patterns of the nominal components of analytical verbs in English and Armenian	630
---	-----

L. N. KURKCHYAN, N. A. ATAYAN

The peculiarities of the sphere of interests and motivations in orphanage children's professional orientation process	642
---	-----

L. N. KURKCHYAN, A. V. VAHANYAN	
The role of family stereotypes in the structure of parent-child relationship	650
H. H. OHANYAN, G. H. OHANYAN	
New approach to the issue of parents' pedagogical awareness	659
R. R. SARGSYAN, G. N. KHACHATRYAN	
Developing communicative competence of learners within the framework of text-oriented approach: from theory to practice	667
R. R. SARGSYAN, L. T. YAVRYAN	
Planning and execution of a project work at a foreign language class in Armenian school: practical aspect	679
R. R. SARGSYAN, A. G. GRIGORYAN	
Using internet-based technologies in foreign language learning: from teaching experience.....	688
A. T. MAYILYAN	
Formation of adults' healthy lifestyle culture as an educational issue	697
A. R. VARDANYAN	
Usage of interactive methods at history lessons in schools	708
H. KH. KHACHIKYAN	
Chess as a reflection of the social life and its role in the modern world.....	716
P. A. BARSEGHYAN	
The creation and salvation of human being in Sikhism	722

5. LAW

H. H. HAKOBYAN, R. KH. HAKOBYAN	
The principles of law as fundamental ideas	730
A. H. APROYAN	
On international bases of child's legal status definition	740
O. A. HOVHANNISYAN	
On some issues of legal /legislative/ settlement of surrogacy	751
A. T. HARUTYUNYAN	
Historical evolution of insurance	761

СОДЕРЖАНИЕ

Г. Г. Каджоян

Важность воспоминаний и мемуары “Грант Акобян- путник вечности”24

1. ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Н. А. КУТУЗЯН, Л. А. ШЕКЯН

Изгиб периодической системы балок на упругом основании линейно распределенной поперечной нагрузкой при наличии осевых сжимающих сил40

Г. А. МЕЛИКЯН

Методика оценки результатов предварительных испытаний территориальной автоматизированной системы управления49

Г. А. МЕЛИКЯН

О некоторых вопросах системной отладки прикладного программного обеспечения автоматизированного системного управления.....54

А. К. ХУРШУДЯН

Выбор структуры искусственной нейронной сети63

М. З. АКОБЯН, Ш. М. АКОБЯН

Технология облачных вычислений как новая модель услуг в области информационных технологий70

А. А. МИРИБЯН

Основные вопросы диагностики локальных сетей79

А. А. СИМОНЯН, А. С. МАРГАРЯН, М. Г. ОГАННИСЯН, М. Г. НАХРАТЯН

Биохимия и последствия метаболических нарушений в организме87

А. С. МАРГАРЯН, А. А. СИМОНЯН, М. Г. ОГАННИСЯН

Влияние разных доз производного пластохинона SKQ1 антиоксидантного действия на активность АТФаз митохондрий мозга и сердечной мышцы белых крыс98

Р. М. СИМОНЯН

Восстановление нитротетразолиевого синего супролом из сыворотки крови человека.....106

М. П. АВАГЯН

Роль земельного кадастра в деле бонитировки и экономической оценки почв110

М. Г. ОГАННИСЯН, Х. Г. ОГАННИСЯН

Процесс реализации «Экологической программы озера Севан» государственного комитета водного хозяйства РА (на примере Гаварской станции очистки сточных вод)118

Т. Г. ХАЧИКЯН

Качественная структура алгоценоза реки Аргичи122

Л. А. МКРТЧЯН

Развитие музея туризма в Гегаркуникской области130

2. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Г. М. АРУТЮНЯН

Арцахский вопрос в 1917-1920 гг.140

Г. М. АРУТЮНЯН

Новый Баязет в контексте майского восстания 1920г.155

Г. М. АРУТЮНЯН, С. С. СИМОНЯН

Фабрично - заводская промышленность Эриванской губернии по статистическим данным 1900 года176

Г. М. АРУТЮНЯН, М. Л. САГАТЕЛЯН

Сельское хозяйство Эриванской губернии по статистическим данным за 1899г.189

В. Г. ТУНЯН

“9 вопросов и 9 ответов об армянском вопросе” МИД Турции203

М. С. КЕШИШЯН

Аветян Варшам. Жизнь и деятельность (к 90-летию юбилею)216

М. С. КЕШИШЯН

Археологические исследования бассейна оз. Севан со второй половины XIX века до второй половины XX века227

А. В. АКОПЯН

Вокруг вопроса о терминологии «Истории армянского народа»244

Л. М. ГРИГОРЯН

Сельское население Армянской ССР по материалам Всесоюзной переписи 1926 года250

А. А. ПОГОСЯН

О вопросах происхождения и типологии ковров группы «Джраберд»260

К. Х. АЙРАПЕТЯН

Первый период деятельности Викария Ереванской епархии, епископа Хорена Мурадбекяна (1909-1974 гг.).....281

М. Т. НАДЖАРЯН

Отмена протоколов Цюриха291

3. ЭКОНОМИКА

С. Г. АМИРХАНИЯН, М. М. ТОВМАСЯН

Развитие человеческого капитала как гарантия экономического развития Республики Армения301

М. Н. ЕРГЯН, С. Р. ХАЧИКЯН

Задачи привлечения иностранных прямых инвестиций в Республику Армения308

Г. А. ХАЧАТРЯН

Особенности реформ системы местного самоуправления и перспективы реформирования в Республике Армения319

А. П. БАГИНЯН

Страхование имущества в Республике Армения326

Д. Л. ТОРОСЯН

Важность использования туристических информационных центров в развитии туризма РА на примере Севанского информационного центра туризма334

С. С. БАГОЯН

Преимущества и недостатки использования логистического аутсорсинга346

Г. М. ГУКАСЯН, А. Ю. КАЗАРЯН

Кластеризация стран по уровню готовности электронного управления с помощью сетей Кохонена354

В. О. АРАКЕЛЯН, А. Л. МЕЛКОНЯН

Факторы, влияющие на эффективность управления качеством366

В. О. АРАКЕЛЯН, А. Ф. МКРТЧЯН

Разработка стратегии получения максимальной прибыли в ограниченной перспективе374

В. О. АРАКЕЛЯН

Оценка эффективности продвижения товарной партии на рынок378

А. Л. МЕЛКОНЯН

Некоторые вопросы повышения эффективности управления качеством производства	386
---	-----

4. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Т. А. АСОЯН

К вопросу о классификации односоставных предложений	394
---	-----

В. Р. ГРИГОРЯН

Внутрижанровые особенности подачи рассказа в произведениях И. Бунина и Г. Матевосяна	405
--	-----

В. Р. ГРИГОРЯН

Проблема идентичности в романе Левона Хечояна «Книга двери Мгера»	415
---	-----

В. Р. ГРИГОРЯН, Л. В. НЕРСИСЯН

Роман З. Халапяна «Ара Прекрасный и Шамирам»	431
--	-----

В. А. НЕРСИСЯН, А. А. ГРИГОРЯН

Слова, обозначающие родственные связи в армянском языке.....	437
--	-----

Л. Х. КРЕДЖЯН, А. С. БАГОЯН

Проявления народного творчества, жизнь и быт в Гаварской области (по результатам полевых экспедиций 2000-2002гг., 2008-2016гг.)	448
---	-----

А. С. БАГОЯН

Формирование и развитие принципа мотивного анализа художественного текста	462
---	-----

Н. М. ИСКАНДАРЯН

О параллелях образа Цовинара в армянском эпосе и во всемирной мифологии	469
---	-----

А. А. КАРИБЯН

Проявления связи героиня-героизм в эпосе «Сасна Црер»	476
---	-----

Н. Б. ГАЛСЯН

Тема Геноцида армян в мемуарах Питера Балакяна "Черная собака судьбы"	489
---	-----

И. С. АСОЯН

Современные методы преподавания литературы в старшей школе (на примере стихотворения Егише Чаренца "Видение смерти")	500
--	-----

А. А. АЗАРЯН

Обучение стихотворению "Наш хлеб лаваш" посредством урока-экскурсии	507
---	-----

Г. Б. ГРИГОРЯН

Обучение химии посредством ролевых игр	514
А. Д. ШИРИНЯН	
Мифологические и библейские мотивы в поэме Егише Чаренца “Сасунци Давид”	525
Г. А. МИРИБЯН	
Запреты в русской и армянской традициях	533
Г. А. МИРИБЯН, Г. В. ВОСКАНЯН	
О некоторых аспектах процесса обучения и преподавания РКИ сирийским армянам	541
А. М. МУХСИХАЧОЯН	
К вопросу о системе грамматических значений связки в русском языке (на материале художественных произведений 19 века)	551
А. Б. ОГАНЕСЯН	
Функционирование вещи в рассказах М. Зощенко 20-х годов	560
Г. Р. САРКИСЯН	
О некоторых особенностях перевода наименований косметических средств производства компаний “Орифлейм” и “Фаберлик”	575
Г. Р. САРКИСЯН	
К проблеме перевода названий иностранных кинофильмов с русского языка на армянский	583
Н. Э. МУРАДЯН	
«Майдан» как одно из ключевых слов текущего момента и его дальнейшая трансформация в текстах современных СМИ	591
Р. Р. САРКИСЯН	
О некоторых средствах феминизации в русском языке в сопоставлении с армянским, английским и итальянским	604
А. К. БАЛАГОЗЯН	
Роль ритма и ударения английского языка в повседневной американской речи	617
С. А. АЙТЯН, М. М. ХАЧАТРЯН	
Перевод как эффективное средство развития языка	622
С. К. СИМОНЯН	
Словообразовательные формы номинальных компонентов аналитических глаголов в армянском и английском языках.....	630
Л. Н. КУРКЧЯН, Н. А. АТАЯН	
Особенности сфер интересов и мотиваций в процессе профориентации воспитанников детского дома	642
Л. Н. КУРКЧЯН, А. В. ВАГАНЯН	

Роль семейных стереотипов в детско-родительских взаимоотношениях	650
--	-----

Г. Е. ОГАНЯН, Г. Г. ОГАНЯН

Новый подход к проблеме педагогической осведомленности родителей	659
--	-----

Р. Р. САРКИСЯН, Г. Н. ХАЧАТРЯН

Развитие коммуникативной компетенции учащихся в рамках текстоцентрического подхода: от теории к практике	667
--	-----

Р. Р. САРКИСЯН, Л. Т. ЯВРЯН

Планирование и осуществление проектной работы на уроке иностранного языка в армянской школе: практический аспект	679
--	-----

Р. Р. САРКИСЯН, А. Г. ГРИГОРЯН

Использование интернет-технологий при обучении иностранному языку: из опыта преподавания	688
--	-----

А. Т. МАИЛЯН

Формирование культуры здорового образа жизни взрослых как образовательная проблема	697
--	-----

А. Р. ВАРДАНЯН

Применение интерактивного метода обучения на уроках истории в школе	708
---	-----

А. Х. ХАЧИКЯН

Шахматы как отражение общественной жизни и ее роль в современном мире	716
---	-----

П. А. БАРСЕГЯН

Создание и спасение человека в сикхизме	722
---	-----

5. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Г. Г. АКОПЯН, Р. Х. АКОПЯН

Принципы права как основополагающие идеи	730
--	-----

А. Г. АПРОЯН

О международных основах определения правового статуса ребенка	740
---	-----

О. А. ОГАНЕСЯН

О некоторых вопросах правового регулирования суррогатного материнства	751
---	-----

А. Т. АРУТЮНЯН

Историческая эволюция страхования	761
---	-----

**ՀՈՒՇԻ ԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ «ՀՐԱՆՏ ՀԱԿՈՔԱՆԸ
ՀԱՎԵՐԺԻ ՃԱՄՓՈՐԴ» ՀՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄԸ**

Հ. Գ. ՂԱԶՈՅԱՆ

*Փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու,
Գավառի պետական համալսարանի հումանիտար
մասնագիտությունների ֆակուլտետի դեկան*

Հազվադեպ է բնությունը նույն մարդուն օժտում բացառիկ հիշողությամբ, հուշեր պատմելու մեծ ձիրքով և հուշի հանդեպ առանձնահատուկ վերաբերմունքով: Հրանտ Հակոբյանն այն բացառիկ անհատներից էր, ով հուշերով դաստիարակում էր երիտասարդներին, վառ պահում անցյալը, դրանով շաղկապում սերունդներին, կենդանացնում անցյալի դեպքերն ու իրադարձությունները՝ իր շրջապատի մարդկանց համար դառնալով հուշերի անսպառ աղբյուր: Հրանտ Հակոբյանը փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր էր, Հայաստանի Հանրապետության վաստակավոր մանկավարժ, Գավառի պատվավոր քաղաքացի, աշխատել է որպես Երևանի պետական համալսարանի կրոնի տեսության և պատմության ամբիոնի վարիչ, Գավառի պետական համալսարանի հիմնադիր ռեկտորն էր: Նրա գիտատեսական ժառանգությունը ուսումնասիրելով և պրակտիկ գործունեությանը ականատես լինելով՝ հանգել ենք այն հետևությանը, որ հուշը նրա համար անհրաժեշտ պատվանդան էր՝ ներկայի առանցքում արժեքներ զետեղելու համար: Նա վարպետորեն էր կիրառում հեգելյան փիլիսոփայության հետևյալ սկզբունքը. «Չկա բացարձակ հին, չկա բացարձակ նոր, նորը լավ մոռացված հինն է»: Իսկ եթե սրան էլ ավելացնենք «պատմությունը կրկնվելու հատկություն ունի» մոտեցումը, ապա հուշի կարևորությունն ականառու կդառնա: Հրանտ Հակոբյանի համար հուշը՝ որպես սերունդների կապի ու սոցիալական փորձի անխզելիության երաշխիք, արժեքները մոռացումից փրկելու և պատմության շարունակականությունն ապահովող միջոց, ուներ սկզբունքային նշանակություն: Նա վստահ էր, որ հուշի ճանաչողական արժեքը ժամանակի ընթացքում և հետահայաց մեծանում է: Կյանքի փորձով իմաստնացած Հր. Հակոբյանը լավ գիտեր, որ հիշողությունը սովորաբար պահպանում է նաև այնպիսի տեղեկատվություն, որը պետական պաշտոնական փաստաթղթերում արձանագրված չէ, դրանց մասին որոշումներ չեն կայացվել, իսկ եթե կայացվել են, ապա միակողմանի,

ոչ լիարժեք, պատեհապաշտության թելադրանքով, խմբագրվել ու ներկայացվել են հանրությանը ժամանակի գաղափարական, քաղաքական ու սոցիալական դիտանկյունից, ուստի և էականը, խորքայինը մնացել է չբացահայտված: Հակոբյանական վերհուշը այդ բացերը, չասվածը, չարձանագրվածը լրացնելու միտվածություն ուներ:

Մեծ է Հրանտ Հակոբյանի վաստակը գիտական, մանկավարժական աշխատանքի ոլորտում, սակայն Հր. Հակոբյանի կյանքի գործը Գեղարքունյաց աշխարհում համալսարան հիմնելն էր, աճող սերնդի կրթության ու դաստիարակության, տարածաշրջանում մտավորականությանը համախմբելու, նրանց արժանի զբաղվածություն ապահովելու առաքելությունը ստանձնելը:

Հր.Հակոբյանի երկրային կյանքից հետո լույս տեսավ «Հրանտ Հակոբյանը հավերժի ճամփորդ» հուշապատումը, քանզի հուշը ճեղքում է լռությունը, հիշողությունը մոռացումից փրկում է այն ամենը, ինչը թանկ է ու արժեքավոր: «Հրանտ Հակոբյանը հավերժի ճամփորդ» հուշապատումը, «Էջեր Գավառի պետական համալսարանի հիմնադրման պատմությունից» գիրքը, ԳՊՀ բախում կանգնեցված կիսանդրին ճեղքում են լռությունը ժամանակի և տարածության մեջ՝ Հրանտ Հակոբյան մարդ-քաղաքացու կատարած գործի մասին պատկերացումները ամբողջացնելու, մտավորականի, գիտնականի ու մանկավարժի կերպարին հաղորդ լինելու համար: Ասվածին համահունչ է գրքի առաջաբանում դստեր՝ Հրանուշ Հակոբյանի դիտարկումը. «Հրանտ Հակոբյանն իր ողջ կյանքն ապրեց արիստոտելյան առաքինության որակներով՝ արդարությամբ, իմաստությամբ, ողջախոհությամբ, չափավորությամբ, արիությամբ, ոգու անսպառ ուժով»¹:

Հուշապատումը ներառում է գրեթե մեկ դար, ներկայացված է ժամանակը գործողության մեջ՝ շնորհիվ Հր. Հակոբյանի մասին հուշեր պատմող անձանց, ովքեր անմիջապես շփվել են, աշխատել նրա հետ, աշակերտել նրան: Հուշեր պատմում են Հր.Հակոբյանի մտերիմները՝ ակադեմիկոսներ, ուսանողներ, հայրենակիցներ, ամենատարբեր զբաղմունքի և հետաքրքրությունների տեր մարդիկ: Նրանց բոլորի համար Հրանտ Հակոբյանը թանկ է ու սիրելի, ուստի և թանկ են նրա մասին հուշերը: Ոմանք պատմում են իրական դեպքեր, ոմանք պարզապես վերհիշում են նրա

¹.Տե՛ս Հրանտ Հակոբյանը հավերժի ճամփորդ, Երևան, «Գիր», 2014, էջ 5:

պատմաճները և այդ առնչությամբ որոշ դեպքեր հավելում: Եվ այսպես անցյալի ու ներկայի կապը շարունակվում է շնորհիվ նաև Հրանտ Հակոբյանի: Ստացվում է ինքնատիպ դիալեկտիկական կապ. հիշողության կրողը՝ սուբյեկտը, դառնում է մեկ այլ անձի հիշողության օբյեկտ: Այս առումով ԵՊՀ ռեկտոր Արամ Սիմոնյանը դիպուկ է բնորոշել. «Հրանտ Հակոբյանն արժանի է հիշվելու, և նրա գործընկերները, հարազատները և ուսանողները, բոլոր համալսարանականները նրա հիշատակը վառ կպահեն իրենց սրտերում»¹:

Մարդկային էակների համար անցյալը ապրած կյանքի ժամանակահատված է, որը մնում է հիշողության մեջ: Այս առումով սոցիալական հանրության անդամ լինելու համար ներկային հավասարազոր է քո տեղն ունենալ անցյալում, այնտեղ նույնպես «տեղավորված» լինել, եթե իհարկե չես մերժում այն: Այդ պատճառով անցյալը մարդկային գիտակցության մշտական չափումներից է, մարդկային հասարակության ամբարած արժեքների և սոցիալական ենթահամակարգերի անօտարելի բաղադրիչներից կարևորագույնը: Անցյալը Հրանտ Հակոբյանի մոտ այնպիսի պատշաճ արժևորում է ստացել և այնպես գիտակցվել, որ այն չնկատել, չգնահատել ու չներկայացնել անհնար է: Հիշողության միջոցով անցյալը վերակենդանացնելու բազում ձևեր կային Հակոբյանի գինանոցում. իրեր, երևույթներ, դեպքեր, եղելություններ, կոնկրետ անձինք: Նրա մոտ անցյալն ամեն ինչում ու ամենուր ապրում էր՝ պայմանով, որ ծառայի ներկային ու ապագային, ուստի հուշը՝ որպես անցյալ, նրա մոտ միօրինակ, «սառը» գործընթաց չէր, այլ դեպքերի, երևույթների որոնման, պատճառների հայտնաբերման, ներկայի հետ աղերսներ գտնելու դիալեկտիկական ընթացք: Անցյալը մտաբերելիս Հակոբյանի մոտ ինքնավստահության զգացումը անթաքույց շեշտադրվում էր այն ունկնդրին փոխանցելու միտվածությամբ և ներկայացվում էր ներկայի հետ հակադրամիասնության մեջ: Նկատելի էր, որ անցյալը երբեք նրան չէր վանում: Սա ճիշտ ապրած, բարություն ու ջերմություն շռայլած, հանրության կողմից ընդունելի մարդու կենսակերպն էր, դեռ ավելին, անցյալը իր բոլոր վայրիվերումներով նրան ձգում էր, նա անցյալը պատշաճ գնահատելու կարողություն և հմտություն ուներ:

Հր. Հակոբյանն այն երևելիներից էր, ով գրեթե կես դար արժանապատվորեն կրում էր կրթության, գիտության, սոցիալական ոլորտին

¹Նույն տեղում, էջ 55:

առնչվող մեծ պատասխանատվություն: Հուշերի գերակշիռ մասը առնչվում էր այդ ոլորտներին՝ դառնալով «ծանր բեռ», քանզի կրում էր սոցիալական արժևորման տարր:

Հակոբյանական հուշի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ նրա բոլոր ունկնդիրների վկայությամբ՝ ուներ վստահության, հավաստիության ամենաբարձր վարկանիշը: Նա այնքան ճշգրիտ էր վերարտադրում անցյալի դեպքերը, դրանց մանրամասները, որ դրանք գրառելու դեպքում դառնում էին վավերագրականին հավասարագոր: Անառարկելի է, որ հուշերի հիմքում ընկած են կատարված դեպքերը, դրանց մասին վառ հիշողությունները: Այս առումով վկայակոչենք նախ ամենամտերիմներին: «Բացառիկ, պարզապես անսովոր ու ապշեցուցիչ է նրա հիշողությունը, իսկ հումորի մեծ զգացումը առավել գրավիչ և մտերմիկ է դարձնում նրան»¹, - խոստովանում է կինը՝ Թերեզա Օհանյանը: Դուստրը՝ Հրանտ Հակոբյանը, պնդում է, ավելին՝ փաստարկում է. «Հորս հիշողությունն առասպելական է. գիրքը կարդում է, փակում և կարող է էջերով անգիր ասել»²: Թոռնուհին՝ Ռուզաննա Հակոբյանն էլ ընդգծում է նրա հետևյալ շնորհները՝ անուրանալի տաղանդը, բացառիկ հիշողությունը, իմաստնությունն ու խորաթափանցությունը, մարդկային ընդգծված հմայքն ու գրավչությունը, վառ անհատականությունը³: Ընդհանուր առմամբ թե՛ նրա մասին հուշագրության հեղինակները և թե՛ բոլոր ճանաչողները հիշատակել են Հրանտ Հակոբյանի բացառիկ հիշողության մասին: Ինքս էլ ականատես եմ եղել բազմաթիվ դեպքերի և ունկնդիր՝ տարբեր պատմությունների ու կարող եմ վկայել, որ Հրանտ Հակոբյանի հիշողությունը կբավականացներ բազմաթիվ մարդկանց: Դրանում համոզվեցի, երբ գրում էր «Էջեր Գավառի պետական համալսարանի հիմնադրման պատմությունից» գիրքը:

«Հրանտ Հակոբյանը հավերժի ճամփորդ» հուշապատման մեջ էականն այն է, որ ժամանակը պայմանավորում է գործողությունների ընթացքը, այն պատմության շարունակականությունն է, մի այլ բնորոշմամբ՝ մշակութային արժեքների պատմությունն է: Ժամանակի ամեն մի հատվածը այստեղ արժևորված է, ժամանակը պահ է՝ տրված դարերին: Հուշապատումն անցողականին, ժամանակավորին տևականություն է հաղորդում: Այն

¹Տ՝ ես Հրանտ Հակոբյանը հավերժի ճամփորդ, Երևան: Գիր, 2014, էջ 20:

²Նույն տեղում, էջ 25:

³Նույն տեղում, էջ 125:

Հակոբյանի հանդեպ երախտագիտության և հարգանքի տուրք է, յուրահատուկ հուշագրություն: Կան իրադարձություններ ու երևույթներ, որ պարտավոր ենք հիշել, անգամ իրավունք չունենք այն մոռանալու, առավել ևս՝ թաքցնելու: Հուշ-մոռացում փոխհարաբերությունների առումով Հակոբյանի ըմբռնումը համահունչ է Ֆ. Նիցշեի մոտեցմանը, որը «Բարոյականության ծագումնաբանություն» երկում մոռացումը համարում է մեղքի տեսակ, խղճի խայթ, իսկ այդ մեղքի քավումը համարում է բարոյական: Հիշողության պահապանումը պարտք է ու պատասխանատվություն:

Հակոբյանը ամենաբարեխիղճ պարտապանն էր անցյալի հանդեպ, նա կարծես հիշողության «ծանրություն» էր զգում: Հուշեր պատմելիս նա թեթևանում էր, վաստակած մարդու զգացողություն ունենում, դիմացինին հարստացածի բերկրանք էր պատճառում: Փոխանցումի այդ արվեստը ուղղակի գերում էր: Հատուցի՝ ր անցյալիդ պարտքը, որը կարելի է բնորոշել որպես հիշողության փոխանցում, թեթևացրու՝ հիշողությանդ ծանր բեռը, առաջ ընթացի՝ ր՝ մտածելով, որ թեթևացրած հուշը հարստացնում է, կրթում, գիտելիք փոխանցում մյուսներին՝ այդպես ապահովելով հիշողության շարունակականությունը: Անձին, երևույթը և նրա մասին հուշը մոռացության մատնելը Հակոբյանի համար անընդունելի էր, ասես վախենում էր մոռացումից: Հաղթահարելով մոռացումը՝ անցյալը կարծես վեր է հառնում: Նրա պատկերացմամբ՝ մոռացումը գրեթե համարժեք էր անհարգալից վերաբերմունքի և՛ անցյալի, և՛ ներկայի նկատմամբ: Հակոբյանի պարագայում գործեց «թույլ չես տա մոռանալ, քեզ էլ չեն մոռանա» կամ «մի՛ մոռացիր, որ չմոռացվես» սկզբունքը:

Միգուցե հուշի կարևորության վրա այսքան ուշադրություն չդարձնեինք, եթե ինքը՝ Հրանտ Հակոբյանը, այդ մասին ուղղակի նշած չլիներ «Էջեր Գավառի պետական համալսարանի հիմնադրման պատմությունից» գրքում, որի հենքում էլ հենց հուշի վերարտադրման և արդիականության համադրումն է, քանզի նա երբեք չի փորձել իրենից վանել, հեռացնել անցյալը և նրա դասերը: Հուշեր պատմելով և անցյալը յուրովի վերակենդանացնելով՝ նրա հիշողությունը դառնում էր առավել հզոր: Հակոբյանը վարպետորեն ներկայի տիրույթ էր վերադարձնում անցյալում թողած ժամանակը, ներկան ընդարձակում ու հարստացնում էր անցյալով, սրանով ունկնդիրն ավելի լավ էր ճանաչում պատմությունը, ներկան, աշխարհը, քանզի երևույթը, եղելությունները քննվում են ոչ թե մակերեսային, ոչ միայն տվյալ պահի

թելադրանքով, որը կարող է լինել պատեհապաշտություն, այլև անցյալի հետ համադրելով: Սա այն սկզբունքն էր, որին դավանում էր Հր. Հակոբյանը, և նա երբեք չչեղվեց այդ ուղուց: Նա անձին միշտ դիտարկել է իր ապրած ժամանակի համատեքստում՝ պահպանելով պատմական արդարության սկզբունքը: Այսպես, «Էջեր Գավառի պետական համալսարանի հիմնադրման պատմությունից» գրքի առաջաբանում Հրանտ Հակոբյանը ներկայացնում է այն իրողությունը, որ 1961թ. նախկին Նոր Բայազետ, ներկայումս՝ Գավառ քաղաքի դպրոցներից մեկի հիմնադրման 100-ամյա հոբելյանին պատշաճ նախապատրաստվելուն խանգարում էր համապատասխան արխիվային փաստաթղթերի բացակայությունը, ուստի այդ պակասը լրացնելու համար փորձում են հենվել տարեց մարդկանց հիշողության վրա: Հակոբյանն այդ մասին գրում է. «Ստիպված եղան դիմելու տարեց մարդկանց, որոնք ժամանակին սովորել էին հիշյալ դպրոցում: Նրանցից ոմանք արդեն կորցրել էին հիշողությունը, ոմանք պատմում էին հակասական, իրարամերժ դրվագներ»: Այնուհետև, հուշի հուզահոգեբանական ընկալման և արժեքային մոտեցման տեսանկյունից ելնելով՝ նշում է. «...ես ընթերցողին, հատկապես նոր սերնդին, առաջարկում եմ մտովի գնալ 1930-ական թվականները և ժամանակի դպրոցահասակ երեխաների աչքերով դիտարկել երևույթը»¹: Համաշխարհային գրականության մեջ բազմաթիվ դեպքերի կարելի է հանդիպել հուշի՝ որպես ստեղծագործության համար առիթ ծառայելու, հենք ու պատճառ դառնալու մասին: Այս առումով Հակոբյանի՝ վերը նշված գրքի և Գյոթեի «Բանաստեղծություն և ճշմարտություն» գրքի միջև կան համանմանություն և աղերսներ՝ վերհուշի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի և այն արժևորելու տեսանկյունից:

Գյոթեն հիշյալ աշխատության առաջաբանը սկսում է ծանոթներից մեկի՝ իրեն հասցեագրված նամակով. «...կարդալով դրանք՝ մենք հանդիպեցինք շատ ծանոթ և անծանոթ գործերի, ավելին, այդ հատորները մեր հիշողության մեջ վերակենդանացրին նույնիսկ այնպիսի բաներ, որոնք վաղուց մոռացված էին թվում»², և ապա շարունակում է. «...ներկա աշխատությունը ծնունդ է առել նման որոնումներից ու խորհրդածություններից, և ընթերցողը, միայն այս տեսանկյունից նայելով,

¹Տե՛ս Հակոբյան Հր. Խ., Էջեր Գավառի պետական համալսարանի հիմնադրման պատմությունից, Երևան, 2003, էջ 9:

²Տե՛ս Գյոթե, Բանաստեղծություն և ճշմարտություն, Երևան, 1985, էջ 8:

կարող է ճիշտ դատողություններ անել դրա մասին, հասկանալ և յուրացնել այն»¹: Գործընկերներն ու մտերիմները Հակոբյանին բազմիցս խնդրել են հուշերը գրի առնել: «Էջեր Գավառի պետական համալսարանի հիմնադրման պատմությունից» գործը մասամբ է այդ բացը լրացնում: Այս տեսանկյունից գրքում յուրահատուկ հնարանք է կիրառված. այստեղ հուշը ընթացքի մեջ է: Հակոբյանը հուշը ներկայացնելիս մի դեպքում անցած ժամանակը պեղող ու իմաստավորող է, մեկ այլ դեպքում՝ ժամանակի հոսքին զուգահեռ առաջ ընթացող: Թե՛ այս գործում և թե՛ նրա հուշերում ընդհանրապես սերունդները հերթագայում են. բնական, սովորական ընթացք, որը լսողին բավականություն է պատճառում: Նա վարպետորեն անցած-գնացածը բարձրացնում էր, հասցնում ընթացքի մեջ գտնվողին, և ամեն մեկը յուրովի մտածում է չվրիպելու, չսխալվելու և անիմաստ չապրելու մասին: Սա է հակոբյանական հուշի կենսափիլիսոփայությունը: Ամենասեղմ բնորոշմամբ՝ Հակոբյանի հիշողության դաշտը իր մեջ պարունակում էր գոյության իմաստի փնտրտուքը:

Հակոբյանի հիշողության դաշտը սովորականը և առօրեականը չէ, այն ունի ժամանակատարածքային մեկ այլ չափում, ուստի լինելով վերջին 20 տարիների նրա «լավագույն» ունկնդիրը և բազմաթիվ ունկնդիրների հոգեկան վիճակի ականատեսը՝ մեզ թույլ ենք տալիս օգտագործել «հիշողության դրախտային դաշտ» եզրույթը, հիշողության մի այնպիսի դաշտ, որում հայտնվելը շատերը կերազեին: Հակոբյանին առնչվելիս ինքնաբերաբար ձգտում էին հայտնվել այդ տարածքում, իսկ այնտեղ գտնվողներից ոչ ոք չէր ցանկանում «հեռանալ»:

Այստեղ մի շատ կարևոր հոգեբանական պահ կա. ե՞րբ, ինչու՞ և ինչպե՞ս հիշել. դա կարելի է համարել հիշողության արթնացում: Այս մասին մի փոքր պարզաբանում. 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարասկզբին փիլիսոփայության մեջ ժամանակը և հիշողությունը լուրջ բանավեճի թեմա էին: Պրուստը իր գրական ստեղծագործությամբ ու «ակամա հիշողություն» սկզբունքային դրույթով կարևոր ներդրում ունեցավ այդ բանավեճում: Ելնելով դրանից՝ նկատենք, որ «ակամա հիշողությունը» Հրանտ Հակոբյանի մոտ արթնանում էր հանկարծահաս դիպվածով, որևէ դրվագով և օգնում էր վերագնահատելու անցած-գնացած ժամանակները: Նրա հսկայածավալ

¹Նույն տեղում, էջ 11:

հուշադարանում շերտ առ շերտ ամբարված էր իր ապրած ողջ ժամանակաշրջանը, որը համակարգչային հիշողությանը համարժեք թղթապանակներից հանվում և մատուցվում էր ունկնդրին:

Վերհիշելիս Հակոբյանը ականայից մտնում էր այն ժամանակվա դերի մեջ: Որպեսզի հուշը չթողնի անցողիկ ու ժամանակավրեպ տպավորություն, նա այն պատմում է ճիշտ տեղին ու ժամանակին, դեպքը ծնող ու սնող հանգամանքների մանրամասն նկարագրմամբ: Կային հատկապես «սեզոնային բնույթ» կրող հուշեր, որի պարագայում անցյալը ներկայացվում էր ի լրումն ներկայի: Օրինակ՝ ձմռան ամիսներին ամռանը տեղի ունեցած դեպքի մասին սովորաբար չէր հիշատակում և հակառակը: Նման պարագայում այն տպավորությունն էր ստեղծվում, որ Հակոբյանը երբեք չէր գնում հուշի հետևից, չէր փնտրում, ճիգ չէր գործադրում, այլ հուշն էր «փնտրում» և «գտնում» վերարտադրողին: Նա զրույցի պահը զգում էր: Նրա մոտ հուշը՝ որպես մշտաբերուն ժամապահ, հսկում էր ներկային:

Հուշի անցյալ-ներկա փոխհարաբերությունն է իմաստավորում ժամանակի միավորի միասնության գաղափարը, որը ձևակերպել է դեռևս Օգոստինոս Երանելին միջնադարում: Չկա անցյալ, ներկա և ապագա, այլ կա անցյալի ներկա, ներկայի ներկա և ներկայի ապագա: Անցյալից ներկայի միջոցով դեպի ապագան ընթացքը առնչվում է հուշի իմացաբանական կողմի հետ, որը պետք է բավարարի ճշմարտության տեսության բոլոր սկզբունքները: Հրանտ Հակոբյանի հուշերում փիլիսոփայական այդ սկզբունքը, ճշմարտության օբյեկտիվության, կոնկրետության պահանջները, բացարձակ և հարաբերական բնույթը խստորեն պահպանված են ընդհուպ մինչև պրակտիկան՝ որպես իմացության հիմք ու ճշմարտության չափանիշ: Այսպես, 1999 թ. վերջերին և 2000 թ. սկզբներին, երբ Հրանտ Հակոբյանը նախաձեռնել էր համալսարանի ջեռուցման համակարգի անցկացման աշխատանքները, «ականա հիշողության» սկզբունքներին համահունչ՝ անընդհատ հուշեր էր պատմում 1960-ական թվականների կեսերին ջեռուցման արդյունավետությունը ապահովելու ուղղությամբ իր ղեկավարած դպրոցի հնոցապանին ուղղված հետաքրքիր դիտողության մասին:

Հակոբյանը օրինապահ մարդ էր, աշխատանքն սկսում էր կա՛մ ճիշտ ժամանակին, կա՛մ ավելի շուտ: Նույնը չէինք ասի աշխատանքի ավարտի մասին, աշխատանքի վայրից տուն էր գնում բավականին ուշ, և ականա այդ ժամանակը վերհուշի պատումի էր վերածվում: Պաշտոնական

աշխատաժամանակը ավարտելուց հետո հավաքվում էինք մեր ռեկտորի առանձնասենյակում, և գործնական, աշխատանքային քննարկումներն ականա շաղկապվում էին անցյալի դեպքերն ու դիպվածները հիշելու հետ: Հիշողության տպավորությամբ հաջորդ օրը աշխատանքի էինք ներկայանում կարծես առավել հարստացած, առավել փորձառու դարձած: Հուշերի մասին խորհրդածությունները կցանկանայի ավարտել՝ հուշը համեմելով հուշով: 2004 թ. գարունն էր: Երևանաբնակ բարեկամս՝ Նախկին նորբայազետցի, ով գրեթե Հակոբյանի հասակակիցն էր, այցելել էր Գավառ: Հոգեկան ծանր կացության մեջ էր, բնակարանի հետ կապված միջհարևանային վեճերում խճճվել էր, իր պատմելով՝ խաբեության ու խարդախության զոհ էր դարձել, մի խնդրանք ուներ, որ օգնեինք՝ հանդիպել Հրանուշ Հակոբյանին, որն այդ ժամանակ ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր էր: Առաջարկեցի նախ հանդիպել Հրանտ Հակոբյանի հետ, եթե հարկ լինի, ինքը դատերն այդ մասին կտեղեկացնի: Համաձայնեց: Լավ ճանաչելով ռեկտորիս՝ բարեկամիս զգուշացրի, որ Հակոբյանը նախ նրա տոհմածառից, աշխատանքից հարցեր կտա, հուշեր կպատմի: Չսխալվեցի: Օրվա վերջ էր, երկար էին զրուցել, հիշել էին հին ու բարի օրերը, անցած-գնացած դեպքերը: Այնուհետև Հակոբյանը ասել էր. «Ե՛կ, առայժմ Հրանուշին նեղություն չտանք»: Նրա ներկայությամբ զանգել էր իր հայրենակից, դատավոր Միքի Խաչատրյանին՝ բարեկամիս ընդունելու և գործին ծանոթանալու խնդրանքով: Երկու շաբաթ հետո բարեկամս նորից եկավ խիստ հուզված և ոգևորված: Հիացմունքը թաքցնել չէր կարողանում. «Հրանտը այդ ինչ հրաշք, աստվածային մարդ է»: Այնպես էին ընդունել ու օբյեկտիվորեն, արդարացի հարցը լուծել, որ, իր ասելով, նման բան չէր էլ կարող ակնկալել: Աշխատանքային օրը վաղուց ավարտվել էր, մինչդեռ Հրանտ Հակոբյանի աշխատասենյակի լույսը դեռ վառվում էր, ժամանակը հետ էր գնացել առնվազն քառասուն տարով, իրողությունը այլ կերպ չէիր բնութագրի, քան լավություն արած մարդու և այն գնահատող մարդու հանդիպման բերկրանք, Հրանտ Հակոբյանի պարագայում՝ երանելի և շատ հաճախ կրկնվող իրավիճակ: Իսկ սեղմ բնութագիրը՝ հրաշալի օր հրաշք մարդու հետ: Սա բազում դեպքերից մեկն էր միայն, մինչդեռ քանիսի՞ն ենք ականատես եղել:

Հուշ պատմելիս Հր. Հակոբյանն առանձնահատուկ մոտեցում էր դրսևորում՝ օգտագործելով այն ժամանակվա տեղանունները, լավ գիտենալով, որ շատ հաճախ անվանափոխությունները հանգեցնում են անցյալի

մոռացությանը, հատկապես, եթե դա արվում էր միտումնավոր: Անցյալի հուշերը շատերի մոտ էապես փոխվում են, աղճատվում ժամանակի ընթացքում: Այս առումով հակոբյանական հուշը ուներ մի էական առանձնահատկություն: Հուշը միշտ ներկայանում էր այնպիսին, ինչպիսին եղել էր նախկինում, իրենց բուն տեսքով ու էությամբ՝ իրենց վրա չկրելով տարիների ձևախեղումները: Այստեղ է, որ կարելի է կիրառել «թանկ և արժեքավոր հուշ» արտահայտությունը: Ժամանակի ամեն մի հատվածը հուշերում արժևորված է: Ժամանակը և կատարած գործը պահ է՝ տրված սերունդներին ու դարերին:

Հակոբյանի համար հուշը սովորական, առօրեական երևույթների ոլորտից չէր, այն մի այլ արժեքային համակարգում էր և ինչ որ տեղ նմանվում էր վերհուշի մասին Պլատոնի մոտեցմանը. վերհուշը ընկալվում էր որպես գիտելիք: Անցյալի վերհիշումը ակտիվ, կառուցողական գործընթաց է, այլ ոչ թե տեղեկատվության ինքնանպատակ վերականգնում և պարզունակ փոխանցում: Հիշել, նշանակում է անցյալի մի մասը, կարևորագույն բաղադրիչը, տեղադրել ներկայի հայացքների համակարգում և այն նպատակաուղղել տվյալ ժամանակի կարիքների սպասարկմանը: Հր.Հակոբյանը դա անում էր ընդգծված վարպետությամբ, գիտնականի փորձառությամբ, փիլիսոփայի վերլուծական մտքով՝ ցույց տալով, որ հիշողությունը չի գտնվում սոցիալական վակուումի մեջ, այլ մեծապես կրում է սոցիալական միջավայրի ազդեցությունը և փոխադարձաբար ներգործում շրջապատի վրա: Հր. Հակոբյանի հուշերի հիմքում իր հարուստ կենսափորձն էր՝ զուգորդված սոցիալական միջավայրի պայմաններին, առկա իրողություններին: Իր հարուստ կենսափորձի շնորհիվ տարիների ընթացքում Հր.Հակոբյանին հաջողվել էր կիրառել և պահպանել դեռևս հին ժամանակներից ձևավորված հիշողության և վերարտադրման տեխնիկայի սկզբունքները, որ այն կոնկրետի և տեսանելիի արվեստ է, և նրա «կանոնները» պահանջում են բացարձակը որոշակիացնել, իսկ որոշակին, կոնկրետը կամ կոնկրետացվածը փոխադրել պատկերի և անհատականացնել: Սա իր հերթին պահանջում է հիշողության ազատություն, քանզի Հակոբյանը հուշեր պատմելիս իրեն զգում էր նույնքան ազատ և ինքնավստահ, որքան հիշվող դեպքերի, իրադարձությունների ընթացքում: Նա միշտ էլ ձեռքագատված էր կաշկանդող հանգամանքներից, քանի որ պահպանում էր հուշի անաղարտության սկզբունքը, և անգամ հանգամանքի

բերումով նույն դեպքի մասին մեկից ավելի անգամ լսողը չէր նկատել հակասություն առաջին և շարունակաբար պատմածի միջև: Քանզի Հակոբյանի պարագայում հուշը անցած ժամանակների խամրած և երբեմն-երբեմն աղոտ արտացոլանքը չէր, այլ չխամրող ցոլանք, իրական կյանքի մշտական փայլատակում: Այդ փայլատակումը ծնվում էր կարոտի զգացումից: Նրա հուշերում միաձուլված էին ժամանակն ու անհատը, այդ միաձույլ կարոտի մեջ կար կարոտ իր ծնողների, ծննդավայրի, ընկերների, իր անցած-գնացած օրերի հանդեպ, հասուն տարիքի մարդկանց բնորոշ զգացում, որն ընկալվելու դեպքում ունկնդիրը հարգանքով է լցվում դիմացինի հանդեպ: Այստեղ Հր.Հակոբյանը անզուգական էր, ահա իր հանդեպ նրան ճանաչողների կողմից կարոտի զգացումը: Հուշը և՛ ծնում է, և՛ աստիճանաբար մեղմում կարոտի զգացումը, բայց ոչ երբեք մարում:

Շնորհիվ ինքնատիպ պատմելաձևի, լեզվի ճոխության, ներկայացվող դեպքերի ժամանակահատվածը լսողի երևակայության մեջ ասես համընկնում է ներկա ժամանակի հետ, ու վերջինս կարծես դառնում էր դեպքերի մասնակիցը, գործող անձ՝ «շահագրգռված» դեպքերի ընթացքով, դրա համար էլ Հր.Հակոբյանի զրույցն ունկնդրողները երբեք չէին ընդունում կրավորական կեցվածք: Հր. Հակոբյանը քանդում էր պատմության կծիկը, շոշափում մարդկային ճակատագրեր պատմական եղելությունների լույսի ներքո: Նա գնահատականներ էր տալիս ժամանակի սովորություններին ու բարքերին, քաղաքական ու տնտեսական գործիչներին, բայց երբեք չէր պիտակավորում, հուշերում ներառված թե՛ ապրող, թե՛ հեռացած անձանց նկատմամբ անհարգալից չէր արտահայտվում: Հուշեր պատմող անձի պարագայում «պայքար» է ընթանում ներկայի ու անցյալի միջև: Անցյալը ինքնապաշտպանության մղումով փորձում է զբաղեցնել, «գրավել» ներկայի տեղը: Հակոբյանը գերծ էր այդ միակողմանիությունից: Ներկա ժամանակում ծնված հուշը նոր որակ ու հատկանիշներ էր ձեռք բերում, այն չէր սահմանափակվում լոկ հուշ լինելով, որովհետև Հակոբյանն իր բնատուր տաղանդով կանգնեցնում էր ժամանակը և նրանից վերցնում այն ամենը, ինչը դեռ անհրաժեշտ է ներկա պահին: Նա համոզված էր, որ անցյալի փորձը ապագայում պետք է գալու:

Հր.Հակոբյանի հուշերի աշխարհը սովորական չէր, այն քառաչափ աշխարհ էր. ժամանակ-տարածություն-հոգեբանություն-ներհայեցողություն (ինտուիցիա):

Ինձ միշտ թվացել է, որ նա ապագան կռահելու մեծ ունակություն ուներ, որը ծառայեցնում էր հուշ-ապագա երկխոսությանը: Նա անցյալի խորքերը մտնելիս ու այն ներկա ժամանակները փոխադրելիս մի տեսակ փոխվում էր, երիտասարդանում: Հր. Հակոբյանը միշտ մեզ վրա թողնում էր վաստակած մարդու տպավորություն: Հոգեկան ծանր վիճակում գտնվող մարդու հետ զրուցելիս Հր. Հակոբյանը անմիջապես պատմում էր համանման որևէ դեպքի մասին և դրանով փորձում «բուժել», սպեղանի դնել զրուցակցի հոգուն, հուշի «բուժիչ» հատկությամբ դիմացինին սփոփել: Հուշը կարծես բուժում, դարմանում է կուտակված ցավն ու կսկիծը: Հր.Հակոբյանի մոտ գերակշռում էր հուշի այն տեսակը, որն ավելի շատ ոգեշնչող, ընդօրինակող, տրամադրող հատկություն ուներ: Նա իր կենսական էներգիան ունկնդիրներին հաղորդելու բնատուր ցանկություն և շնորհի ուներ՝ կենսադաշտի մասին իր յուրահատուկ ըմբռնումով հանդերձ:

Առաջին հայացքից «անփորձ» մարդու համար նրա հուշ-զրույցը թվում էր կենցաղային, մինչդեռ իրականում Հր. Հակոբյանը հուշեր պատմելու փորձին, եղածին հաղորդ էր դարձնում աճող սերնդին և դաստիարակում երիտասարդներին: Հր. Հակոբյանն ի վերուստ զրուցասեր մարդ էր: Շնորհիվ իր ֆենոմենալ հիշողության՝ ստեղծում էր հիշողության անչափ լայն դաշտ, ձևավորում հսկայական տարածք՝ լեցուն անձերով ու իրադարձություններով: Պատիվ էր Հր.Հակոբյանի հետ զրույցի բռնվելը, և անկեղծ ասած՝ նա շատ-շատերին էր այդ պատվին արժանացնում, բայց վարվում էր փիլիսոփայորեն, ընտրողաբար՝ ելնելով զրուցակցի նախասիրություններից, ցանկություններից, տրամադրությունից: Բոլոր նրանց, ում առաջին անգամ հուշ էր պատմում, վարպետորեն ներքաշում էր իր հիշողության դաշտը, և նրա հետ շփվողները հայտնվում էին նրա հիշողության տարածք՝ այնտեղից երբեք դուրս չգալու ցանկությամբ: Նրա զրուցակիցը արդեն իսկ դառնում էր իր մտերիմը, բարեկամը: Հակոբյանի զրույցը լսվում էր, ապա կրկին լսելու ցանկություն էր առաջանում, քանզի որպես հիշող «ես»՝ նա մեկ օրվա ընթացքում հիշում էր առանձին-առանձին դեպքեր կամ էլ իրադարձությունների մի ամբողջ շարան և կարծես ժամանակը հետ էր բերում ու իրականությունը արթնացնում էր՝ իր պատմական առանձնահատկություններով հանդերձ: Նա անցյալը, որը սկամա հիշողությամբ կամ վերհուշի միջոցով հետ էր բերել, չէր կտրում ներկա ժամանակից, զրուցակցին թվում էր, որ նա «ապրում» է այդ ժամանակի մեջ մե՛րթ ոգևորվելով, մե՛րթ խորհելով ու թախծելով, մե՛րթ

վրդովվելով, այնպես որ դիմացինին թվում էր, որ ինքն էլ է հայտնվել այդ միջավայրում: Իրադրությունը դառնում էր գիտակցության մեջ հաջորդական հոսք: Ժամանակի հեռավորությունը ամենևին չէր խանգարում Հր. Հակոբյանին նույն ապրումներն ու զգացումները տեղափոխել ներկա ժամանակները:

Ստացվում էր դեպքերի ու այնտեղ գործող անձանց մի այնպիսի մեկնաբանություն, որ ունկնդրողը չէր զգում ժամանակի հեռավորությունը, ստացվում էր հուշերում արթնացած, նախկինում տեղի ունեցած դեպքերի և անձանց մշտական ներկայություն: Նման մեկնաբանման պարագայում Հր. Հակոբյանին ունկնդրողի մտքով անգամ չէր անցնում կորուսյալ ժամանակի մասին: Նա կապում էր անցյալն ու ներկան: Անընդհատության դեպքում գործ ենք ունենում ժամանակի տևողության հետ՝ իբրև հոսք: Ներկա պահը առանց հիշողության «վայրկենականություն» է, որի պարագայում չի ընկալվում հոսքը: Հր. Հակոբյանի մոտ սա փիլիսոփայական մեթոդի հստակ, գործնական կիրառում էր՝ ժամանակի, տարածության, շարժման միասնականությունը հաստատելու համար: Ժամանակը ենթադրում է շարժում, շարժումը՝ մարդկային հասարակության մեջ գործունեություն: Ժամանակի մեջ Հր.Հակոբյանի հուշերում միշտ շեշտադրվում էին գործող, նորը ստեղծող, արարող մարդիկ, թերևս չէր շրջանցում վերջիններիս ճանապարհին հանդիպող խոչընդոտները:

Խորիմաստ մի շերտ ևս թաքնված է ժամանակի՝ հուշի միջոցով իբրև տևողություն ներկայացնելու հետ, քանզի ժամանակի ընթացքում յուրաքանչյուրն ունի իր առաքելությունը: Հր. Հակոբյանը կյանքի փորձով համոզվել էր, որ նա, ով դադարում է իր առաքելությունը գիտակցելուց, գոյություն ունենալը դառնում է տաղտկալի, գործելը՝ դժվար, կյանքը՝ անիմաստ: Հր. Հակոբյանը նկատել էր, որ եթե հարատևման զգացումը չլիներ, ապա տևողության փոխարեն գոյություն կունենար միայն «վայրկենականությունը»: Նա հուշերի միջոցով «վայրկենականությունը» հնարավորինս տեղափոխում էր հարատևություն, ասել է՝ հավերժության ոլորտը, քանի որ տարիներին զուգահեռ ավելի ու ավելի ծավալուն էր դառնում իր հետևից եկող անցյալի «բեռը»: Եվ ինչպես Պարույր Սևակն է նշում, երբ դատարկ է անցյալը, ինչ իմանաս հուշն ինչ է: Ժամանակի ընթացքն անցյալից ներկայի միջոցով դեպի ապագան այնպես էր ագուցված Հր. Հակոբյանի հուշում, որ սևակյան գեղարվեստը միավորվում էր էյնշտեյնյան

գիտականությանը: Գոյության հավերժությունը պատկերացնում են հետևյալ բանաձևով՝ ժամանակ+տարածություն+շարժում=հավերժություն: Հակառակ գործողություն՝ $\sqrt{2}$ հավերժությունից=հուշ: Հուշ+վերհուշ+գործ=Հավերժի ճամփորդ:

Հուշեր պատմողը պետք է ուշադիր լինի շրջապատի հանդեպ, տեսնի ու պատմի արժեքավորը, էականը, մնայունը, դիպուկը՝ խուսափելով անցողիկից ու ժամանակավրեպից: Հր. Հակոբյանը հիշողությամբ պատմությունը սկսում էր, որքան հնարավոր է, հեռվից: Նա անկաշկանդ էր, սոցիալական միջավայրը երբեք չէր սահմանափակել նրա հիշողության ծավալն ու խորությունը: Թեև Հակոբյանը ապրել է հիմնականում մի հասարակարգում, որտեղ իշխանությունները իրենց ընդունած որոշումներով ու վարած քաղաքականությամբ սահմանափակում էին անցյալի մտավոր ըմբռնման շրջանակները, դնում պայմանական սահմաններ, որոնցից այն կողմ անցյալի իրադարձությունները համարվում էին ոչ տեղին ու ոչ ցանկալի, որն էլ տեղիք էր տալիս մոռացության, իսկ կյանքը ցույց է տալիս, որ հենց այդպիսի իրադարձություններն ու անձինք են հետաքրքրություն ներկայացնում պատմողի ու նրան ունկնդրողի համար: Հր.Հակոբյանը զերծ մնաց այդ սահմանափակություններից: Նա վերհիշում էր խորիմաստ և ուսուցանող դեպքեր, պատմական իրադարձություններ, որոնց մեծ մասը ներկայացնում էր իր ուսուցիչ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Արամայիս Կարապետյանի շուրջն ստեղծված մթնոլորտի առնչությամբ: Բոլոր պատեհ առիթներով նա հուշեր էր պատմում Կարապետյանի մասին ընդգծված հարգանքով այն դեպքերում, երբ զրուցակցին որոշակի փիլիսոփայական գիտելիքներ հաղորդելու մտադրություն ուներ: Ի դեպ, Հր.Հակոբյանը հաճախակի էր հուշը տեղափոխում մասնագիտական հասկացությունների ոլորտ՝ ունկնդրի մոտ փիլիսոփայական գիտելիքի պակասը լրացնելու հստակ միտումով: Այս դեպքում էլ հուշեր էր պատմում իր գործընկերներ, նշանավոր և ճանաչված փիլիսոփաներ Հենրի Գաբրիելյանի, Գևորգ Բրուտյանի, Հրաչիկ Շաքարյանի, Թորգոմ Իսայանի և այլոց մասին: Հր. Հակոբյանի հուշերը հիշյալ անձնավորությունների մասին լսելիս, ովքեր ինձ դասավանդել էին, ստանում էի ուսանողական տարիների՝ ինձ մտահոգող շատ հարցերիս պատասխանները:

Հրանտ Հակոբյանը ազդեցիկ մարդ էր, ով տարբերվում էր շրջապատի մարդկանցից իր մտավոր բարձր ունակություններով և ֆիզիկական

տվյալներով, կեցվածքով և մարդկային որակներով: Շրջապատի ուշադրության կենտրոնում լինելու համար նա ճիգ չէր գործադրում, դա ինքնաբերաբար ստացվում էր, ասել է՝ տարածք լցնող անձնավորություն էր, ինչ շրջապատում էլ հայտնվում էր, առանցքը, կենտրոնն էր դառնում ինքնաբերաբար, իսկ իր հուշերով ճեղքում էր լույթունը տարածության ու ժամանակի մեջ՝ ոգեղենացնելով այն: Չնայած իր բացակայության՝ նա միշտ մեզ հետ է, իր աշակերտների հետ, և մենք էլ փորձեցինք իր ծննդյան 90-ամյակի առթիվ ներկայացնել ու հարգել հակոբյանական ինքնատիպ հուշը:

Բանալի բաներ՝ հակոբյանական հուշ, արտակարգ հիշողություն, հիշողության մեխանիզմ, արժեք, արժևորում, հավերժի ճամփորդ, սոցիալական փորձի փոխանցում:

SIGNIFICANCE OF MEMORY AND THE MEMOIR OF “HRANT HAKOBYAN - ETERNAL TRAVELER”

H. G. GHAJOYAN

Candidate of Philosophical Sciences

Dean of the Faculty of the Humanities of Gavar State University

Lecturer

The significance of memory is discussed in the article and, in the evaluation of memory, great attention is given to Hrant Hakobyan's philosophical views as a means of realization of informative, cognitive, educational functions, and in this context the book "Grant Hakobyan - eternal traveler" is analyzed.

Hrant Hakobyan was a Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of History and Theory of Religion at YSU, Founder-Rector of Gavar State University. He was a broad-minded scientist and pedagogue, who possessed an exceptional memory, high human qualities, undeniable intellectual abilities, and a special talent to share memories. Through memories, he was able to connect historical events, to represent social values in the space and time domain of the past, present and future.

By the example of Hrant Hakobyan's life the cognitive meaning of memory is highlighted, which increases and is overestimated over time. By means of memory the important events, worthy individuals and deeds are saved from oblivion, becoming a unique way of moral, national, patriotic upbringing of the younger generation.

ВАЖНОСТЬ ВОСПОМИНАНИЙ И МЕМУАРЫ “ГРАНТ АКОБЯН - ПУТНИК ВЕЧНОСТИ”

Г. Г. КАДЖОЯН

Кандидат философских наук,
декан факультета гуманитарных наук,
преподаватель Гаварского государственного университета

В статье рассматривается значение воспоминания, уделяется большое внимание философским позициям Гранта Акобяна в оценке воспоминаний, как средства реализации информационных, познавательных, образовательных и воспитательных функций, и в этом контексте анализируется книга “Грант Акобян - путник вечности”.

Грант Акобян был доктором философских наук, профессором, заведующим кафедрой истории и теории религии ЕГУ, ректором-основателем Гаварского государственного университета. Широко мыслящий ученый и педагог он обладал исключительной памятью, высокими человеческими качествами, неоспоримыми интеллектуальными способностями и уникальным талантом делиться воспоминаниями. Посредством воспоминаний ему удавалось связать исторические события, представлять социальные ценности в пространственно-временном отрезке прошлого, настоящего и будущего. Примером жизни Гранта Акобяна подчеркивается познавательное значение воспоминания, которое со временем увеличивается и переоценивается.

Воспоминания спасают от забвения самые важные события истории, достойные лица и поступки, становясь своеобразным средством нравственного, этического, патриотического воспитания молодого поколения.

**ИЗГИБ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ БАЛОК НА УПРУГОМ ОСНОВАНИИ
ЛИНЕЙНО РАСПРЕДЕЛЕННОЙ ПОПЕРЕЧНОЙ НАГРУЗКОЙ
ПРИ НАЛИЧИИ ОСЕВЫХ СЖИМАЮЩИХ СИЛ**

Н. А. КУТУЗЯН

*Кандидат физико-математических наук, доцент
Проректор Гаварского государственного университета*

Л. А. ШЕКЯН

*Член - корреспондент инженерной Академии Армении,
доктор физико-математических наук, профессор
преподаватель Гаварского государственного университета*

В рамках обобщенной модели изгиба тонкостенных упругих тел [1, стр. 422], где помимо поперечных сил, продольные сжимающие или растягивающие силы также влияют на их прогибы, рассматривается периодическая контактная задача об изгибе на верхней горизонтальной границе деформируемой полуплоскости бесконечной системы балок, находящихся под действиям линейно распределенной поперечной нагрузки и осевых сжимающих сил, приложенных на концах балок.

Задача сформулирована в виде сингулярного интегрального уравнения (СИУ) относительно нормальных контактных напряжений, действующих между балками и полуплоскостью. Эффективное решение этого СИУ получено известным численно-аналитическим методом [2,3], основанным на квадратурных формулах Гаусса для вычисления интегралов типа Коши и обычных интегралов с привлечением математического аппарата многочленов Чебышева.

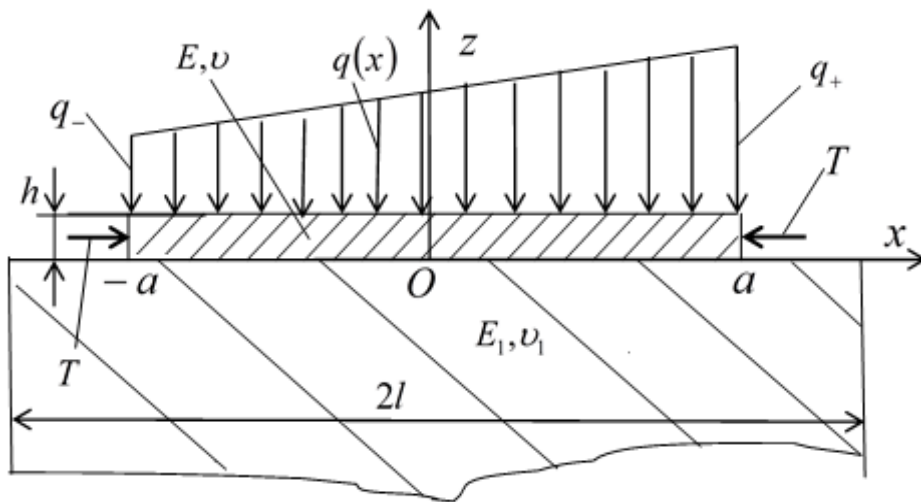
Аналогичные задачи рассмотрены в [4-6].

1. Постановка задачи. Пусть упругая нижняя полуплоскость $z \leq 0$ с модулем упругости E_1 и с коэффициентом Пуассона ν_1 отнесена к прямоугольной системе координат Oxz и находится в условиях плоской

деформации. Пусть далее одинаковые горизонтальные балки длиной $2a$, высотой h , модулем упругости E и коэффициентом Пуассона ν , находящиеся под действием вертикальных периодических с периодом $2l$ ($a < l$) линейно распределенных поперечных сил интенсивности $q(x)$ и осевых сжимающих сил T , вдоль системы участков

$$L = \left\{ x \in \bigcup_{k=-\infty}^{\infty} [-a + 2kl, a + 2kl]; z = 0 \right\}$$

вдавливаются в упругую полуплоскость (фиг. 1). Требуется определить поперечные смещения (прогибы) точек изогнутой оси балок $v(x)$ в направлении оси Oz , законы распределения контактных давлений $p(x)$, действующих между балками и полуплоскостью, изгибающих моментов $M(x)$ и перерезающих сил $Q(x)$ во всех поперечных сечениях балок x ($-a + 2kl \leq x \leq a + 2kl$), $k = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$.

Фиг. 1. Схема нагружения одинарной балки на упругой полуплоскости.

2. Вывод интегрального уравнения рассматриваемой контактной задачи. Рассмотрим упругое равновесие одинарной балки ($-a \leq x \leq a$). Дифференциальное уравнение изгиба балки получается из общего дифференциального уравнения изгиба прямоугольной пластинки при совместном воздействии поперечных сил $q(x)$, контактных давлений $p(x)$ а

также осевых сжимающих сил T в срединной плоскости пластинки, находящейся в условиях плоской деформации с базовой плоскостью Oxz ([1], стр.422, формула 217, $N_x = -T$, $w = v$, $N_y = N_{xy} = 0$). Оно имеет вид

$$D \frac{d^4 v}{dx^4} + T \frac{d^2 v}{dx^2} = p(x) - q(x), \quad (-a < x < a). \quad (1)$$

Здесь $q(x)$ линейная функция вида

$$q(x) = \frac{q_+ + q_-}{2} + \frac{q_+ - q_-}{2a} x \quad (-a \leq x \leq a), \quad (2)$$

где $q_- = q(-a)$ и $q_+ = q(a)$ - граничные значения распределенной поперечной нагрузки $q(x)$, а $D = Eh^3/12(1 - \nu^2)$ - жесткость балки на изгиб.

Функции $v(x)$, $M(x)$ и $Q(x)$ связаны между собой соотношениями

$$M(x) = D \frac{d^2 v}{dx^2}, \quad Q(x) = D \frac{d^3 v}{dx^3}. \quad (3)$$

Дифференциальное уравнение (1) рассматривается при следующих граничных условиях:

$$M(x)|_{x=\pm a} = 0 \Rightarrow \left. \frac{d^2 v}{dx^2} \right|_{x=\pm a} = 0, \quad (4)$$

указывающих на то, что в концевых точках балки $x = \pm a$ изгибающие моменты $M(x)$ отсутствуют. При этом условия равновесия балки имеют вид

$$\int_{-a}^a [p(x) - q(x)] dx = 0, \quad \int_{-a}^a x[p(x) - q(x)] dx = 0. \quad (5)$$

Решение дифференциального уравнения (1) относительно $dv(x)/dx$ при граничных условий (4) и при $0 < T < \pi^2 D/4a^2$, имеет вид [5]

$$\frac{dv}{dx} = \frac{1}{2k^2} \int_{-a}^a \left\{ [1 - \cos[k(x-s)]] \text{sign}(x-s) + ctg(ka)[1 - \cos(kx)] \sin(ks) - tg(ka) \sin(kx) \cos(ks) \right\} g(s) ds + C \quad (6)$$

где $k = \sqrt{T/D}$, $g(x) = [p(x) - q(x)]/D$ а C - угловой коэффициент касательной, проведенной к изогнутой оси одинарной балки в точке с координатой $x = 0$.

Далее воспользуемся известной формулой [7] для вертикальных перемещений $v_1(x)$ граничных точек нижней упругой полуплоскости от приложенной на её точках L периодически с периодом $2l$ распределённых вертикальных сил интенсивности $p(x)$:

$$v_1(x) = -\frac{2(1-\nu_1^2)}{\pi E_1} \int_{-a}^a \ln \frac{1}{|\sin[\pi(x-s)/2l]} p(s) ds + const \quad (-a < x < a). \quad (7)$$

Теперь воспользуемся условием контакта $dv_1/dx = dv/dx$ ($-a < x < a$). На основании (6) и (7) придём относительно $p(x)$ к СИУ:

$$\frac{1-\nu_1^2}{E_1 l} \int_{-a}^a ctg \left[\frac{\pi(s-x)}{2l} \right] p(s) ds + \frac{1}{2k^2 D} \int_{-a}^a \{ [1 - \cos k(x-s)] sign(x-s) + ctg(ak) \times \quad (8)$$

$$\times [1 - \cos(kx)] \sin(kx) - tg(ak) \sin(kx) \cos(kx) \} [p(s) - q(s)] ds + C \quad (-a < x < a).$$

Условия равновесия одинарной балки (5) с учётом (2) будут:

$$\int_{-a}^a p(x) dx = P, \quad \int_{-a}^a x p(x) dx = M, \quad (9)$$

где

$$P = (q_+ + q_-)a; \quad M = \frac{(q_+ - q_-)a^2}{3}.$$

Далее введём безразмерные величины

$$\xi = \pi x/l; \quad \eta = \pi s/l; \quad \chi = ak; \quad \chi_1 = kl/\pi; \quad \lambda = 6E_1(l/h)^3/\pi^2 \chi^2 (1-\nu_1^2)E; \quad (10)$$

$$\alpha = \pi a/l; \quad \varphi(\xi) = p(l\xi/\pi)/E_1; \quad h(\xi) = q(l\xi/\pi)/E_1; \quad \gamma_0 = C/2\pi(1-\nu_1^2).$$

В этих обозначениях определяющие СИУ задачи (8) принимает вид

$$\frac{1}{\pi} \int_{-\alpha}^{\alpha} ctg \left(\frac{\eta - \xi}{2} \right) \varphi(\eta) d\eta + \frac{\lambda}{\pi} \int_{-\alpha}^{\alpha} K(\xi, \eta) \varphi(\eta) d\eta = \frac{\lambda}{\pi} f(\xi) + \gamma_0 \quad (11)$$

$$(-\alpha < \xi < \alpha),$$

где

$$K(\xi, \eta) = \{ 1 - \cos[\chi_1(\xi - \eta)] \} sign(\xi - \eta) + \quad (12)$$

$$+ ctg \chi [1 - \cos(\chi_1 \xi)] \sin(\chi_1 \eta) - tg \chi \sin(\chi_1 \xi) \cos(\chi_1 \eta)$$

$$f(\xi) = \int_{-\alpha}^{\alpha} K(\xi, \eta) h(\eta) d\eta \quad (-\alpha < \xi, \eta < \alpha). \quad (13)$$

При этом условия равновесия (9) преобразуются в следующие:

$$\int_{-\alpha}^{\alpha} \varphi(\xi) d\xi = P_0; \quad \int_{-\alpha}^{\alpha} \xi \varphi(\xi) d\xi = M_0; \quad (P_0 = \pi P / l E_1; \quad M_0 = \pi^2 M / l^2 E_1). \quad (14)$$

Итак, решение СИУ (11) должно удовлетворять условиям (14). Отметим, что входящая в (11) функция $\varphi(\xi)$ характеризует неизвестное контактное давление, а параметр γ_0 - угол поворота центрального сечения ($x=0$) балки, которое также подлежит определению.

3. Решение сингулярного интегрального уравнения (11) при условии (14).

Эффективное решение СМУ (11), удовлетворяющее условиям (14), получим известным численно-аналитическим методом решения СИУ [2,3], основанный на квадратурных формулах Гаусса для обычных и сингулярных интегралов с ядром Коши, в них от ядра Гильберта $ctg[(\eta - \xi)/2]$ перейдём к ядру Коши $1/(\eta - \xi)$ и от интервала $(-\alpha; \alpha)$ перейдём на интервал $(-1; 1)$. С этой целью в (11) и (14) от переменных ξ и η перейдём к переменным t и u , полагая

$$t = tg(\xi/2)/tg(\alpha/2); \quad u = tg(\eta/2)/tg(\alpha/2); \quad (-1 < t, u < 1). \quad (15)$$

Отсюда

$$\xi = 2 \arctg\left(t \cdot tg \frac{\alpha}{2}\right); \quad \eta = 2 \arctg\left(u \cdot tg \frac{\alpha}{2}\right); \quad d\eta = 2tg^2\left(\frac{\alpha}{2}\right) du / \left(1 + u^2 tg^2 \frac{\alpha}{2}\right).$$

Преобразуем ядро Гильберта:

$$ctg\left(\frac{\eta - \xi}{2}\right) = \frac{1 + tg(\xi/2)tg(\eta/2)}{tg(\eta/2) - tg(\xi/2)} = \frac{1 + ut \cdot tg^2(\alpha/2)}{(u - t)tg(\alpha/2)} = \frac{1 + t^2 tg^2(\alpha/2)}{(u - t)tg(\alpha/2)} + t \cdot tg \frac{\alpha}{2}.$$

С учётом последнего, СИУ (11) преобразуется к виду

$$\begin{aligned} \frac{1}{\pi} \int_{-1}^1 \left[\frac{1}{u - t} + \frac{1 + t \cdot tg^2(\alpha/2)}{1 + t^2 tg^2(\alpha/2)} + \frac{\lambda tg(\alpha/2)}{1 + t^2 tg^2(\alpha/2)} L(u, t) \right] \varphi_0(u) du = \\ = \frac{\lambda}{\pi} g_0(t) + \frac{\gamma_0 tg(\alpha/2)}{1 + t^2 tg^2(\alpha/2)} \quad (-1 < t < 1), \end{aligned} \quad (16)$$

где приняты обозначения

$$\begin{aligned} \varphi_0(t) = \frac{2tg(\alpha/2)}{1 + t^2 tg^2(\alpha/2)} \varphi\left(2 \arctg\left(t \cdot tg\left(\frac{\alpha}{2}\right)\right)\right); \quad g_0(t) = f\left(2 \arctg\left(t \cdot tg\left(\frac{\alpha}{2}\right)\right)\right); \\ L(t, u) = K(2 \arctg(t \cdot tg(\alpha/2)), 2 \arctg(u \cdot tg(\alpha/2))) \quad (-1 < t, u < 1). \end{aligned} \quad (17)$$

При переходе к переменной t условия (14) преобразуются в условия

$$\int_{-1}^1 \varphi_0(t) dt = P_0; \quad 2 \int_{-\alpha}^{\alpha} \arctg\left(t \cdot \arctg \frac{\alpha}{2}\right) \varphi_0(t) dt = M_0. \quad (18)$$

Таким образом, решение поставленной задачи окончательно свелось к решению СИУ (16) при условиях (18).

Теперь, следуя [2,3], функцию $\varphi_0(t)$ представим в виде

$$\varphi_0(t) = \Omega_0(t) / \sqrt{1-t^2} \quad (-1 < t < 1), \quad (19)$$

где $\Omega_0(t)$ – гильдеровская функция на отрезке $[-1;1]$. Тогда по известной процедуре [2-4] СИУ (16) сведётся к следующей системе линейных алгебраических уравнений

$$\begin{cases} \sum_{n=1}^N \frac{1}{N} \left[\frac{1}{u_n - t_r} + \frac{t_r \operatorname{tg}(\alpha/2)}{1 + t_r^2 \operatorname{tg}^2(\alpha/2)} + \frac{\lambda \operatorname{tg}(\alpha/2)}{1 + t_r^2 \operatorname{tg}^2(\alpha/2)} L(t_r, u_n) \right] \Omega_0(u_n) = \\ = \frac{\lambda}{\pi} g_0(t_r) + \frac{\gamma_0 \operatorname{tg}(\alpha/2)}{1 + t_r^2 \operatorname{tg}^2(\alpha/2)} \quad (r = \overline{1,2,...,N-1}); \\ \sum_{n=1}^N \frac{\pi}{N} \Omega_0(u_n) = P_0; \quad \sum_{n=1}^N \frac{2\pi}{N} \arctg\left(u_n \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}\right) \Omega_0(u_n) = M_0. \end{cases} \quad (19)$$

$$\text{Здесь} \quad u_n = \cos\left(\frac{2n-1}{2N} \pi\right) \quad (n = \overline{1,N}), \quad t_r = \cos\left(\frac{\pi r}{N}\right) \quad (r = \overline{1,N-1}) -$$

известные чебышевские узлы, т.е. корни, соответственно, многочленов Чебышева первого рода $T_N(u)$ и второго рода $U_{N-1}(t)$. Отметим, что система (19) состоит из $M+1$ уравнений со столько же неизвестными $(\Omega_0(u_1), \Omega_0(u_2), \dots, \Omega_0(u_N))$ и γ_0 .

Далее, положим

$$K_m = \begin{cases} \frac{1}{N} \left[\frac{1}{u_n - t_r} + \frac{t_r \operatorname{tg}(\alpha/2)}{1 + t_r^2 \operatorname{tg}^2(\alpha/2)} + \frac{\lambda \operatorname{tg}(\alpha/2)}{1 + t_r^2 \operatorname{tg}^2(\alpha/2)} L(t_r, u_n) \right], & (n = \overline{1,N}, r = \overline{1,N-1}), \\ -\frac{\operatorname{tg}(\alpha/2)}{1 + t_r^2 \operatorname{tg}^2(\alpha/2)}, & (n = N+1, r = \overline{1,N-1}); \quad \frac{\pi}{N}, \quad (n = N+1, r = N); \\ 0, & (n = N+1, r = N, N+1); \quad \frac{\pi}{N} \arctg\left(u_n \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}\right) \quad (n = \overline{1,N}, r = N+1), \end{cases}$$

$$a_r = \begin{cases} (\lambda/\pi)g_0(t_r), & (r = 1, 2, \dots, N-1); \\ P_0, & (r = N), \\ M_0, & (r = N+1), \end{cases}$$

$$X_n = \begin{cases} \Omega_0(u_n), & (n = 1, 2, \dots, N); \\ \gamma_0, & (n = N+1). \end{cases}$$

В результате, система (19) запишется в канонической форме:

$$\sum_{n=1}^{N+1} K_{rn} X_n = a_r \quad (r = \overline{1, N+1}). \quad (20)$$

После решения системы (20), расчётная функция (18) в узлах u_n вычисляется по формуле

$$\varphi_0(u_n) = X_n / \sqrt{1 - u_n^2} \quad (r = \overline{1, N+1}),$$

а безразмерные изгибающие моменты $M_0(t) = \pi^2 M(x)/l^2 E_1$ и поперечные силы $Q_0(t) = \pi Q(x)/l E_1$ в любой точке t , согласно (3) будут вычисляться, соответственно, по формулам:

$$M_0(t) = \sum_{n=1}^M \frac{1}{N} \left\{ \frac{1}{\chi_1 \sin 2\chi} \left[\cos^2 \chi \sin \left(2\chi_1 \arctg \left(t \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right) \sin \left(2\chi_1 \arctg \left(u_n \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right) - \right. \right. \\ \left. \left. - \sin^2 \chi \cos \left(2\chi_1 \arctg \left(t \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right) \cos \left(2\chi_1 \arctg \left(u_n \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right) \right] + \frac{1}{2\chi_1} \times \right. \\ \left. \times \sin \left(2\chi_1 \left| \arctg \left(t \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) - \arctg \left(u_n \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right| \right) \right\} \left[X_n - \sqrt{1 - u_n^2} h_0(u_n) \right]; \quad (-1 < t < 1)$$

$$Q_0(t) = \sum_{m=1}^M \frac{1}{2N} \left\{ \tg \chi \sin \left(2\chi_1 \arctg \left(t \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right) \cos \left(2\chi_1 \arctg \left(u_n \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right) + \right. \\ \left. + ctg \chi \cos \left(2\chi_1 \arctg \left(t \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right) \sin \left(2\chi_1 \arctg \left(u_n \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right) + \text{sign}(t - u_n) \times \right. \\ \left. \times \cos \left[2\chi_1 \arctg \left(t \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) - \arctg \left(u_n \cdot \tg \frac{\alpha}{2} \right) \right] \right\} \left[X_n - \sqrt{1 - u_n^2} h_0(u_n) \right]; \quad (-1 < t < 1).$$

Ключевые слова: периодическая система балок, изгиб, поперечные и продольные силы, полуплоскость.

Список использованной литературы

1. Тимошенко С.П., Войновский-Кригер С., Пластины и оболочки, М., Наука, 1966, 636 с.
2. Erdogan F., Gupta G. D., Gook T. S. The numerical solutions of singular integral equations. Methods of Analysis and Solution of Crack Problems. // Intern. Publ., Leyden, 1973. P. 368-425.
3. Theocaris P. S., Ioakimidis N. I. Numerical Integration Methods for the Solution of Singular Integral Equations. // Quart. Appl. Math., vol. 35, №1, 1997. P. 173-185.
4. Амирбекян А.Н., Мкртчян М.С., Мхитарян С.М., Шемян Л.А., О контактной задаче изгиба балки конечной длины на упругой полуплоскости с учетом сдвигающих сил в ее срединной линии. Изв. НАН Армении, Механика, Т. 67, №1, 2014, Стр. 6-21.
5. Кутузян Н. А., Шемян Л. А., О задаче изгиба балки на упругом основании поперечными силами при наличии сжимающих или растягивающих осевых сил. Сборник научных статей Гаварского гос. Университета, №1, 2014, С. 36-43.
6. Мкртчян М.М., Шемян Л.А.,
Об изгибе балки поперечными и продольными силами при контактном взаимодействии с упругим массивным телом. «Механика 2016». Труды международной школы-конференции молодых ученых. 3-7 октября 2016, Цахкадзор, Армения, С.114-118.
7. Штаерман И.Я., Контактная задача теории упругости, М.–Л., Гостехтеориздат, 1949, 270с.

ԱՌԱՋԳԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ ՀԵԾԱՆՆԵՐԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԾՈՌԻՄԸ ԳԾԱՅԻՆ ԲԱՇԽՎԱԾ ԿՈՂԱՅԻՆ ԲԵՌՈՎ, ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ՍԵՂՍՈՂ ՈՒԺԵՐԻ ԱՌԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ

Ն. Ա. ԿՈՒՏՈՒՋՅԱՆ

*Ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Գավառի պետական համալսարանի պրոռեկտոր*

Լ. Ա. ՇԵԿՅԱՆ

*ՀՀ ՃԱ թղթ.անդամ, ֆիզմաթ գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գավառի պետական համալսարանի դասախոս*

Առաձգական բարակապատ տարրերի ծոման ընդհանրացված մոդելի շրջանակներում, երբ լայնական ուժերից բացի երկայնական սեղմող կամ ձգող ուժերը նույնպես ազդում են տարրերի ճկման վրա, դիտարկվում է առաձգական կիսահարթության վերին հորիզոնական եզրի վրա հեծանների անվերջ համակարգի ծոման պարբերական կոնտակտային խնդիրը, երբ հեծանները գտնվում են գծային օրենքով բաշխված լայնական ուժերի և իրենց ծայրերում կիրառված երկայնական սեղմող ուժերի ազդեցության տակ:

Խնդիրը ձևակերպված է հեծանների և կիսահարթության միջև գործող նորմալ լարումների նկատմամբ սինգուլյար ինտեգրալ հավասարման տեսքով: Այդ հավասարման արդյունավետ լուծումը ստացվել է թվային-վերլուծական հայտնի մեթոդով, որը հիմնված է Կոշիի տիպի և սովորական ինտեգրալների հաշվման Գաուսի քառակուսացում բանաձևերի վրա՝ Չեբիշևի բազմանդամների մաթեմատիկական ապարատի ներգրավմամբ:

BENDING OF THE PERIODIC SYSTEM OF BEAMS ON AN ELASTIC BASIS BY A LINEARLY DISTRIBUTED TRANSVERSE LOAD IN THE PRESENCE OF AXIAL COMPRESSIVE FORCES

N. A. KUTUZYAN

PhD, Associate Professor

Vice-rector of Gavar State University

L. A. SHEKYAN

Corresponding member Ing. Acad. of Armenia, Doctor of Sciences, Professor

Lecturer of Gavar State University

In the framework of the generalized bending model of thin-walled elastic bodies, in addition to the transverse forces, longitudinal compressive or tensile forces also affect their deflections, the periodic contact problem of bending at the upper horizontal boundary of the deformable half-plane of an infinite system of beams under the action linearly distributed lateral load and axial compressive forces, applied at the ends of the beams.

The problem is formulated in the form of a singular integral equation with respect to the normal contact stresses, acting between the beams and the half-plane. The effective solution of this equation was obtained by a well-known numerical-analytical method based on Gaussian quadrature formulas for calculating Cauchy type integrals and ordinary integrals using the mathematical apparatus of Chebyshev polynomials.

**ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՎՏՈՄԱՏԱՑՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ
ՄԵԹՈԴԻԿԱ**

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԳՊՀ պրոֆեսոր,
Ինֆորմատիկայի և ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների
ամբիոնի վարիչ*

Դիտարկվում է վարչական կառավարման տարածքային հիերարխիկ ավտոմատացված համակարգ (ՏԿԱՀ), որի օբյեկտները զինված են տեղեկատվության ընդունման, հաղորդման, պահելու և արտապատկերման ծրագրատեխնիկական միջոցներով: Տեղեկատվության փոխանակումը նրա օբյեկտների միջև իրականացվում է տեղեկատվության փոխանակման համակարգի (ՏՓՀ) միջոցով [1]:

ՏԿԱՀ-ի օբյեկտները իրենցից ներկայացնում են հիերարխիայի տվյալ մակարդակին համապատասխան քանակով աշխատանքային տեղեր ունեցող տեղային հաշվողական ցանցեր, որոնք ՏՓՀ-ի միջոցով միավորված են մեկ ընդհանուր տարածքային համակարգի մեջ:

Ավտոմատացման միջոցների համալիրների տեսակետից ՏԿԱՀ-ի օբյեկտները կարող են տարբերվել. աշխատանքային տեղերի քանակով, համակարգիչների բնութագրերով, ՏՓՀ-ի կապուղիների քանակով, ծրագրային ապահովման բաղադրամասերով և այլն:

Լուծվող նպատակային խնդիրների տեսակետից ՏԿԱՀ-ի բոլոր մակարդակների օբյեկտները կատարում են հիմնականում միևնույն տիպի ֆունկցիաներ: Տիպային ՏԿԱՀ-ի կառուցվածքի և ֆունկցիաների բավականին ընդարձակ նկարագրությունը բերված է [1]-ում:

ՏԿԱՀ-ի մշակման հիմքում դրվում է նրա արտաքին նկարագրությունը՝ որպես Պատվիրատուի կողմից մշակված և Կատարողի հետ համաձայնեցված «Տեխնիկական առաջադրանք» (ՏԱ): Ընդ որում ՏԱ-ի մշակումը և համաձայնեցումը իտերացիոն գործընթաց է, որը կարող է մեծ համակարգերի համար տևել բավական երկար: Այդ գործընթացում Կատարողը կարող է անհրաժեշտության դեպքում մշակել և Պատվիրատուին ներկայացնել

հակընդդեմ տեխնիկական առաջարկություն համակարգի կառուցվածքային ու ֆունկցիոնալ առանձնահատկությունների, ժամանակահատվածական պարամետրերի և տեխնիկատնտեսական հիմնավորումների մասին: Նշենք, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է փորձանախագծային աշխատանքներով մշակվող համակարգերին:

Համակարգի ստեղծման առաջին քայլը պետք է լինի մշակման միջավայրի կամ, այսպես կոչված, «Գլխավոր նախագծողի փորձատեղի» (ԳՆՓ) ստեղծումը՝ որպես ՏԿԱՀ-ի տարբեր մակարդակների տիպային օբյեկտների կիսաբնօրինականացված մոդելների ամբողջություն: ԳՆՓ-ի օբյեկտները մոդելները իրական օբյեկտներից կարող են տարբերվել համակարգչային տեխնիկական սարքերով, օպերատորների աշխատանքային տեղերի քանակով, կապուլիների բնույթով և այլն: ԳՆՓ-ն պետք է պարունակի նաև ծրագրային և ինֆորմացիոն ապահովումների մշակման համար անհրաժեշտ համակարգչային, հեռահաղորդակցության, ծրագրային և լեզվագրական բոլոր միջոցները: Անհրաժեշտ է նշել, որ ԳՆՓ-ի գոյաձևը ունի դինամիկ կառուցվածք, որը ճշգրտվում է համակարգի մշակման միջանկյալ նախագծային լուծումներով:

Այնուհետև սկսվում են համակարգի նախագծման ու մշակման ստանդարտ փուլերը. ուրվագծային նախագիծ (անհրաժեշտության դեպքում), տեխնիկական նախագիծ և աշխատանքային նախագիծ, որոնց արդյունքում մշակվում է համակարգի փորձնական նմուշը: Նախագծման բոլոր փուլերում Պատվիրատուն իրականացնում է կատարվող աշխատանքների պարբերական ստուգումներ:

ՏԿԱՀ-ի տիպի համակարգերի ստեղծման ժամանակահատվածի զգալի մասը (մոտ 40%) [2] զբաղեցնում են նրա փորձարկումները, որոնք բաժանվում են երկու հիմնական խմբի. Գլխավոր նախագծողի (լաբորատոր) և Պատվիրատուի (միացյալ) փորձարկումներ: Փորձարկումները անցկացվում են համապատասխան մարմնի ստեղծած հանձնաժողովով՝ օգտագործելով Կատարողի մշակած մեթոդիկաները:

Փորձարկումների նպատակն է ստուգել մշակված ՏԿԱՀ-ի համապատասխանությունը ՏԱ-ի պահանջներին: Ընդ որում ՏԱ-ի առանձին կետերի (պահանջների) կամ կետերի խմբի համար մշակվում են առանձին մեթոդիկաներ: Առանձին մեթոդիկայով ստուգումների արդյունքները ներկայացվում են համապատասխան արձանագրությամբ, որտեղ

նկարագրվում է տվյալ փորձարկման գործընթացը և պարունակում է ստուգողների նկատած թերությունները (դիտողությունները) և կատարած առաջարկությունները: Արձանագրությունը վերջանում է եզրակացության բաժնով՝ տվյալ մեթոդիկայով ստուգվող կետի (կետերի) պահանջների կատարման վերաբերյալ:

Ամփոփելով բոլոր առանձին ստուգումների արդյունքները՝ հանձնաժողովը կազմում է փորձարկումների վերջնական արձանագրությունը, որի եզրակացության բաժնում նշում է հետևյալ եզրահանգումներից մեկը.

- համակարգը համապատասխանում է SU-ի պահանջներին և պատրաստ է ներդրման փորձնական շահագործման,
- համակարգը չի համապատասխանում SU-ի պահանջներին և վերադարձվում է Կատարողին լրամշակման և նոր փորձարկումների ներկայացման համար: Ընդ որում լրամշակումը կատարվում է հիմնականում Կատարողի ֆինանսական միջոցներով,
- համակարգը կարելի է ներդնել փորձնական շահագործման միայն հանձնաժողովի արած դիտողությունների վերացման և առաջարկությունների իրականացման միջոցառումների պլանը կատարելուց հետո:

Իսկ ինչպե՞ս է հանձնաժողովը գալիս նշված եզրահանգումներից մեկին: Համակարգը ե՞րբ է պատրաստ ներդրման և երբ՝ ոչ: Ստորև նկարագրված մեթոդիկան նշված հարցերի լուծման հնարավոր տարբերակներից մեկն է:

Տեխնիկական առաջադրանքի կետերին վերագրենք կշռային գործակիցներ.

$$k_1, k_2, \dots, k_n \text{ ընդ որում } \sum_{i=1}^n k_i = 1 :$$

Ստուգումնրի արդյունքներին վերագրենք թվային արժեքներ.

- 1 - եթե ստուգվող կետի պահանջը կատարվում է առանց դիտողության,
- 0 - եթե ստուգվող կետի վերաբերյալ կան դիտողություններ,
- -1 - եթե ստուգվող կետի պահանջը չի կատարվում:

SU-ի յուրաքանչյուր ստուգվող կետ բնութագրվում է պարամետրով, որը կարող է ընդունել նշված թվային արժեքներից մեկը՝ 1, 0 կամ -1:

Որպես փորձարկումների ամփոփիչ գնահատական ընդունվում է

$$P = \sum_{i=1}^n k_i \cdot r_i$$

միջինացված մեծությունը, որով կարելի է որոշել համակարգը փորձնական շահագործման ներդնելու հարցը.

երբ $P = 1$, համակարգը ներդրվում է փորձնական շահագործման,

երբ $P = -1$, համակարգը վերադարձվում է լրամշակման,

երբ $P \in (-1, 1)$, պետք է իրականացնել միջոցառումների պլանը:

P -ի արժեքից ելնելով՝ կարելի է որոշել այն ժամանակահատվածի մեծությունը, որն անհրաժեշտ է հատկացնել միջոցառումների պլանի կատարմանը: Պարզ է, որ այդ ժամանակահատվածի մեծությունը հակադարձ համեմատական է P -ի արժեքին: Տվյալ համակարգի համար պետք է ընտրել P -ի արժեքի ներքին շեմը, որից փոքրի դեպքում համակարգը նույնպես վերադարձվում է լրամշակման:

Միջոցառումների պլանը կատարվելուց հետո համակարգի փորձնական նմուշը ներդրվում է Պատվիրատուի օբյեկտներում՝ իրական պայմաններում և իրական ելման տվյալներով միացյալ փորձարկումների շարունակման համար: Այս փուլում նկատված թերությունները վերացնելուց հետո համակարգի փորձնական նմուշը ներդրվում է փորձնական շահագործման:

Քանալի բառեր՝ կառավարման տարածքային հիերարխիկ համակարգեր, տեղեկատվության փոխանակման համակարգեր, համակարգի փորձնական նմուշ, համակարգի փորձարկումներ, միջոցառումների պլան, համակարգի փորձնական շահագործում:

Օգտագործված գրականություն

1. Մելիքյան Հ.Ա., Ավետիսյան Ռ.Ա., Մարկոսյան Ա.Ա., Կառավարման ավտոմատացված համակարգեր, Ե., "Պոլիտեխնիկ", 2009թ.:
2. Мамиконов А.Г., Основы проектирования АСУ. Учебник для вузов, М., Высшая школа, 1981.

METHODOLOGY OF EVALUATING THE RESULTS OF THE PRELIMINARY TESTINGS OF SPACE MANAGEMENT'S AUTOMATED SYSTEM

H. A. MELIKYAN

*Candidate of Economics, Associate Professor
Head of the Chair of Informatics and Mathematical Sciences*

Methodology of evaluating the results of the preliminary testings of space management's automated system and its support for experimental operation based on the calculation and total performance of the items of technical specifications, taking into account their weight coefficients have been discussed in the article.

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ РЕЗУЛЬТАТОВ ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫХ ИСПЫТАНИЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ

Г. А. МЕЛИКЯН

*Кандидат технических наук, доцент
Заведующий кафедрой информатики и
физико-математических дисциплин*

Разработана методика оценки результатов предварительных испытаний территориальной АСУ и ее подставки на опытную эксплуатацию, основанной на подсчете и оценке суммарного показателя выполнения пунктов технического задания, с учетом их весовых коэффициентов.

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՎՏՈՄԱՏԱՑՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԿԱՐԳԱԲԵՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԳՊՀ պրոֆեսոր,
ԳՊՀ ինֆորմատիկայի և ֆիզիկամաթեմատիկական
գիտությունների ամբիոնի վարիչ*

Որևէ առարկայական տիրույթի համար ստեղծվող կառավարման ավտոմատացված համակարգի (ԿԱՀ) կամ ավտոմատացված տեղեկատվական համակարգի (ԱՏՀ) ծրագրային ապահովումը (ԾԱ) կամ ինչպես երբեմն անվանում են՝ ծրագրային միջոցը ծրագրերից, ընթացակարգերից, կանոններից, ինչպես նաև, եթե նախատեսված է, դրանց ուղեկցող փաստաթղթերից և տվյալներից կազմված ամբողջություն է, որով իրականացվում են տեղեկատվության մշակման համակարգի հաշվողական գործընթացները: ԿԱՀ-ի ծրագրային ապահովումը բաժանվում է երկու հիմնական մասի.

- ընդհանուր կամ ներքին ԾԱ,
- հատուկ կամ կիրառական ԾԱ:

Ընդհանուր ծրագրային ապահովումը նախատեսված է հաշվողական գործընթացների կազմակերպման, ինչպես նաև ծրագրային ապահովման ստեղծման և ստուգման տեխնոլոգիական գործընթացների ավտոմատացման համար:

Հաշվողական գործընթացների կազմակերպման ծրագրային ապահովումը (օպերացիոն համակարգը) իրականացնում է տեղեկատվության մուտք - ելքի կազմակերպման, ընդհատումներին արձագանքման, հաշվողական պրոցեսների և տեխնիկական միջոցների ֆունկցիոնալ վերահսկման, խնդիրների և հանձնարարությունների գերակայության սկզբունքով կատարման, տեղեկատվության վերականգնման և ավտոմատացման միջոցների փոխդասավորության փոփոխության և այլ գործառույթներ:

Ծրագրային ապահովման ստեղծման և ստուգման տեխնոլոգիական գործընթացների ավտոմատացման համալիրը բաղկացած է ծրագրավորման ապահովման «ծրագրերի կարգաբերման» փաստաթղթերի թողարկման և

շտկման, ծրագրային ապահովման մշակման ընթացքի ստուգման և այլ միջոցներից:

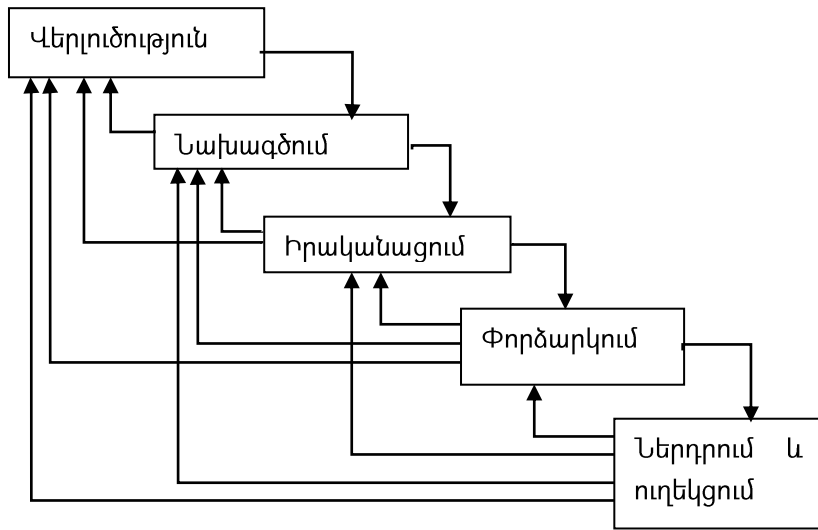
Հատուկ կամ կիրառական ծրագրային ապահովումը (ԿԾԱ) ծառայում է ԿԱՀ-ի տեղեկատվության հավաքման, մշակման և արտապատկերման կոնկրետ ֆունկցիոնալ խնդիրների իրականացման համար:

ԿԱՀ-ի ընդհանուր ԾԱ-ն հիմնականում հավաստագրված ծրագրային պատրաստի փաթեթներ են, որոնք ձեռք են բերվում և տեղադրվում ԿԱՀ-ի օբյեկտներում տեխնիկական միջոցների հետ միասին: Հետևաբար ԾԱ-ի ստեղծման աշխատանքների հիմնական մասը կիրառական ծրագրային ապահովման մշակումն է, որը բավականաչափ մեծ համակարգերի համար երկարատև և աշխատատար գործընթաց է: ԿԱՀ-ի գործառության արդյունավետությունը մեծապես կախված է այն բանից, թե ինչպիսին է ԿԾԱ-ի ճարտարապետությունը, խնդիրների և համակարգային ռեսուրսների ինչպիսի բազմություններ են ընտրված, ինչպես են կազմակերպված հաշվողական գործընթացները, կյանքի ցիկլի որ մոդելով է այն մշակված:

Կառավարման կամ տեղեկատվական ավտոմատացված համակարգերի ԾԱ-ի մշակումը կարող է իրականացվել կյանքի ցիկլի հետևյալ հիմնական մոդելներով [1].

- կատարել-ճշտել մոդելը,
- դասական կասկադային կամ ջրվեժային մոդելը,
- ձևափոխված կասկադային կամ հորձանուտի (ջրապտույտի) մոդելը,
- նախատիպավորման մոդելը,
- պարուրաձև մոդելը,

որոնք իրարից տարբերվում են մշակման ստանդարտ փուլերի ընդգրկման, միջանկյալ նախագծային լուծումների ստացման, սխալների հայտնաբերման ու վերացման, նախագծման ընդհանուր ժամանակահատվածի երկարության և այլ պարամետրերով: Առավել կիրառական և ծրագրավորման պրակտիկային ավելի մոտ է ձևափոխված կասկադային կամ «հորձանուտի» մոդելը (նկար 1): Կյանքի ցիկլի այս մոդելը թույլ է տալիս առանձին աշխատանքների զուգահեռ կատարումը, ինչպես նաև սխալի հայտնաբերման դեպքում՝ վերադարձ նախորդ փուլերին: Դա նշանակում է, որ այս մոդելում տեղի են ունենում ստուգումներ և գնահատումներ: Այս մոդելի յուրաքանչյուր փուլ համարվում է ավարտված միայն այն դեպքում, երբ ձևավորված են այդ փուլի համար ստանդարտով նախատեսված բոլոր փաստաթղթերը:

ԿՑ-ի ձևափոխված կասկադային մոդելը ամենահարմարն է համեմատաբար մեծ ԾԱ-ների մշակման համար, որոնք ունեն ճշգրիտ որոշված ֆունկցիաներ և որակի պահանջներ:

Համակարգի նախագծման փուլը սկսվում է առարկայական խնդիրների ձևայնացման, մեծ խնդիրները առանձին ֆունկցիոնալ մոդուլների բաժանելու (դեկոմպոզիցիայի) և առանձին մոդուլների մասնագրերն ու ալգորիթմները մշակելու աշխատանքներով: Ստեղծվում է առանձին մոդուլների բազմությունը, որոնց օգնությամբ ստեղծվում են համակարգի ֆունկցիոնալ խնդիրների ծրագրերը:

Ծրագրային մոդուլը ծրագրային միջոցի (ԾՄ) նկարագրության ցանկացած ֆրագմենտ է, որը ձևավորված է որպես ԾՄ-ի նկարագրման մեջ օգտագործվող առանձին ծրագրային արտադրանք: Դա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր ծրագրային մոդուլ ծրագրավորվում, կոմպիլյացիայի է ենթարկվում և կարգաբերվում է ծրագրի այլ մոդուլներից անկախ և դրանով իսկ ֆիզիկապես բաժանված է նրանցից: Դեռ ավելին, մշակված յուրաքանչյուր ծրագրային մոդուլ կարող է ընդգրկվել տարբեր ծրագրերի կազմի մեջ, եթե կատարվում են այդ մոդուլի օգտագործման պայմանները, որոնք հայտարարված են նրա փաստաթղթերում:

Այսպիսով, ծրագրային մոդուլը կարելի է դիտարկել և՛ որպես ծրագրի բարդության դեմ պայքարի միջոց, և՛ որպես ծրագրավորման մեջ կրկնորդման

դեմ պայքարի միջոց (այսինքն՝ որպես ծրագրային գիտելիքների կուտակման և բազմակի օգտագործման միջոց):

Ոչ ցանկացած ծրագրային մոդուլ կարող է նպաստել ծրագրի պարզեցմանը: Լավ մոդուլը պետք է արտաքինից ավելի պարզ լինի, քան ներսից, իսկ այն օգտագործելը պետք է ավելի հեշտ լինի, քան կառուցելը:

Սակայն այսքան ընդհանուր հայտանիշների գործնական օգտագործումը բավականին պրոբլեմատիկ է: Դրա համար էլ ծրագրային մոդուլի կիրառելիության գնահատման համար Գ. Մայերսը [2] առաջարկում է օգտագործել մոդուլի հետևյալ կոնստրուկտիվ բնութագրերը՝ չափսը, ամրությունը, զուգակցումը (կցորդումը) այլ մոդուլների հետ, քարացածությունը, անկախությունը նրան դիմումների նախապատմությունից:

Հակիրճ նկարագրենք այդ բնութագրերը.

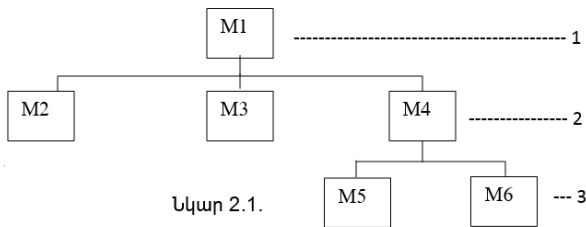
1. Մոդուլի չափսը նրա մեջ պարունակվող օպերատորների կամ տողերի քանակն է: Մոդուլը չպետք է լինի շատ փոքր կամ շատ մեծ: Փոքր մոդուլները բերում են ծրագրի մոդուլային կառուցվածքի ուռճացման և կարող են չվերադարձնել նրանց ձևավորման վրա կատարված վերադիր ծախսերը: Մեծ մոդուլները անհարմար են սովորելու և փոփոխելու համար, նրանք կարող են էապես երկարացնել ծրագրի կարգաբերման ժամանակը:
2. Մոդուլի ամրությունը նրա ներքին կապերի չափն է: Ինչքան մեծ է մոդուլի ամրությունը, այնքան շատ ներքին կապեր ունի այն և հետևաբար այնքան մեծ ներդրում ունի մեծ ծրագրի պարզեցման հարցում: Ինֆորմացիոն ամուր է համարվում այն մոդուլը, որը կատարում է (իրականացնում է) մի քանի գործողություններ (ֆունկցիաներ) տվյալների միևնույն կառուցվածքի վրա (ինֆորմացիոն օբյեկտի վրա): Այդ գործողություններից յուրաքանչյուրը մոդուլի մեջ ունի իր մուտքը և դիմելու իր ձևը: Ինֆորմացիոն ամուր մոդուլը կարող է իրականացնել, օրինակ, տվյալների արստրակտ տիպ:
3. Մոդուլի զուգակցումը (կցորդումը) այլ մոդուլներից ըստ տվյալների կախվածության չափն է, որը բնութագրվում է տվյալների փոխանցման եղանակով: Ինչքան թույլ է տվյալ մոդուլի զուգակցումը այլ մոդուլների հետ, այնքան ուժեղ է նրա անկախությունը այլ մոդուլներից:
4. Մոդուլի քարացածությունը նրա անկախությունն է նրան դիմելու նախապատմությունից: Մոդուլը կոչվում է քարացած, եթե նրան

դիմելու արդյունքը կախված է միայն նրա պարամետրերի արժեքներից (և կախված չէ նրան դիմելու նախապատմությունից): Մոդուլը համարվում է նախապատմությունից կախված, եթե նրան դիմելու արդյունքը կախված է այդ մոդուլի ներքին վիճակից, որը փոփոխվում է նրան նախկին դիմումների արդյունքում:

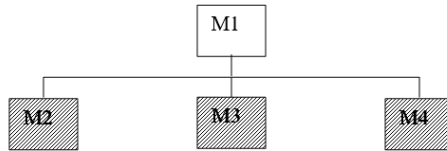
Ընդունված է նաև ծրագրային մոդուլին վերագրել հետևյալ հատկությունները.

1. Մոդուլը պետք է ունենա մեկ մուտք և մեկ ելք:
2. Մոդուլը պետք է լուծի առանձին խնդիր ըստ սկզբունքի՝ մեկ մոդուլ, մեկ ֆունկցիա:
3. Մոդուլի աշխատանքը չպետք է կախված լինի.
 - մուտքային տվյալներից,
 - այն բանից, թե որ ծրագրի համար են նախատեսված նրա ելքային տվյալները,
 - մոդուլը կանչելու նախապատմությունից:
2. Մոդուլը պետք է ղեկավարումը վերադարձնի այն ծրագրին, որը նրան «կանչել» է:
3. Մոդուլը կարող է «կանչել» այլ մոդուլների:
4. Մոդուլի չափսերը ցանկալի է սահմանափակել տեքստի 1-2 էջով:
5. Մոդուլը պետք է ունենա մասնագիր:

Գոյություն ունի մոդուլային ծրագրերի ստեղծման երկու հիմնական մեթոդիկա՝ վերից վար և վարից վեր կոդավորում ու թեստավորում: Ծանոթանանք վերից վար կոդավորման և թեստավորման մեթոդիկայի հետ: Դիտարկենք որևէ ծրագրային համալիրի կառուցվածքային դիագրամը (նկար 2.1): Կառուցվածքային դիագրամը երեք մակարդակի է և կազմված է 6 մոդուլներից: M1-ը ղեկավարող մոդուլն է: Համալիրի նախագծումը և կոդավորումը սկսվում է M1-ից: M1-ի թեստավորման և կարգաբերման համար պետք է ունենալ երկրորդ մակարդակի մոդուլները, բայց քանի որ դրանք դեռևս պատրաստ չեն, դրանց փոխարեն օգտագործվում են իրենց նմանակները՝ խցանները:

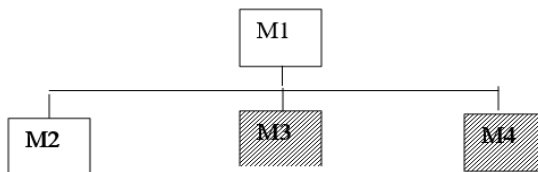

Քանի որ խցանների դերն այն է, որ ապահովեն վերին մակարդակի մոդուլների կատարումը, ուստի դրանք կարող են լինել բավականաչափ պարզ: Ուրեմն M1-ը կարգաբերելու համար M2, M3 և M4 մոդուլները փոխարինվում են իրենց խցաններով և կառուցվածքային դիագրամը կլինի (նկար 2.2)

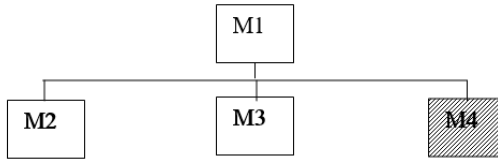
Նկար 2.2

Երբ M1-ի կարգաբերումը վերջացած է, սկսվում է M1-ի և M2-ի միացյալ կարգաբերումը, որի համար M2-ի խցանը փոխարինվում է M2 մոդուլով, իսկ M3 և M4 մնում են դեռևս խցաններ (նկար 2.3)

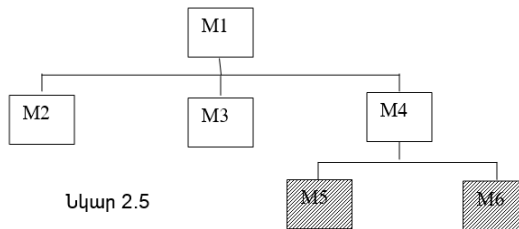
Նկար 2.3

Նույն ձևով են վարվում ծրագրային համալիրին M3 մոդուլը միացնելու ժամանակ (նկար 2.4)

Նկար 2.4

Որպեսզի միացնենք նաև M4 մոդուլը, պետք է ենթակա M5 և M6 մոդուլները փոխարինենք խցաներով (նկար 2.5):

Նկար 2.5

Նույն ալգորիթմով կարգաբերվում են նաև 3-րդ մակարդակի մոդուլները՝ M5-ը և M6-ը:

Ինչպես երևում է բերված դիագրամներից, յուրաքանչյուր մոդուլի կարգաբերման հետ միասին կատարվում է ամբողջ ծրագրային համալիրի կարգաբերումը վերից վար: Դրա հետևանքով ամեն մի նոր միացված մոդուլից հետո ունենք ծրագրային համալիրի աշխատող տարբերակ:

Նշենք, որ բազմամոդուլային ծրագրի յուրաքանչյուր մոդուլ, բացի իր հիմնական ֆունկցիաներից, իրականացնում է նաև մուտքային և կապի տվյալների ստուգումներ: Հետևաբար յուրաքանչյուր մոդուլ, այդ թվում նաև ղեկավարող մոդուլը, կարող է ունենալ կամ նորմալ կամ վթարային ելք: Նորմալ ելքի դեպքում կատարվում է վերադարձ կանչող ծրագրին կամ ըստ բազմամոդուլային ծրագրի սխեմայի՝ հաջորդ ծրագրին, իսկ վթարային ելքի դեպքում դիմում է գրանցման ծրագրին սխալը ֆիքսելու համար, որով և ավարտվում է բազմամոդուլային ծրագրի կատարումը: Գրանցման ծրագրին

դիմում է նաև բազմամոդուլային ծրագրի սխեմայի վերջին մոդուլը (նորմալ ելքի դեպքում)՝ մշակվող հաղորդագրությունը կամ հարցումը ժամանակագրական կարգով գրանցելու և արխիվացնելու համար:

Վերջում նշենք, որ ԾԱ-ի կյանքի ցիկլի ամենաերկարատև փուլերը իրականացման և փորձարկումների փուլերն են, որոնց ընթացքում ստեղծվում է ԿԱՀ-ի փորձնական նմուշը և իրականացվում են նրա կարգաբերման, փորձարկումների և ներդրման աշխատանքները: Հետևաբար վերից վար կոդավորման և թեստավորման վերը նկարագրված մեթոդի կիրառումը կարող է էապես կրճատել նշված փուլերի տևողությունները:

Քանալի քառեր՝ կառավարման ավտոմատացված համակարգ, ծրագրային ապահովում, կիրառական ծրագրային ապահովում, օպերացիոն համակարգ, ԾԱ-ի կյանքի ցիկլ, մոդուլային ծրագրավորում, վերից վար և վարից վեր կոդավորում և թեստավորում:

Օգտագործված գրականություն

1. Орлов С.А. Технологии разработки ПО. – СПб.: Питер, 2004.- 528с.
2. Майерс Г. Искусство тестирования программ. М.: Финансы и статистика, 1982. 176с.

SOME ISSUES ON SYSTEMATIC SETUP OF APPLIED SOFTWARE PROVISION OF MANAGEMENT AUTOMATION SYSTEM

H. A. MELIKYAN

*Candidate of Economics, Associate Professor
Head of the Chair of Informatics and Mathematical Sciences*

The method of top-down coding and debugging multi-module programs of applied software of management automation system is considered in the article.

It is noted that the bottom-up connection to the debugged program of separately developed modules leads to consideration of the entire program from the top to the bottom, which significantly reduces the time to assemble large multi-module programs.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СИСТЕМНОЙ ОТЛАДКИ ПРИКЛАДНОГО ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННОГО СИСТЕМНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Г. А. МЕЛИКЯН

Кандидат технических наук, доцент

Заведующий кафедрой информатики и физико-математических дисциплин

В работе рассматривается метод сверху - вниз кодирования и отладки многомодульных программ прикладного программного обеспечения АСУ: Отмечается, что снизу-вверх подключение к отлаживаемой программе отдельно разработанных модулей, приводит к рассмотрению всей программы сверху-вниз, что существенно сокращает время сборки больших многомодульных программ.

Ա. Կ. ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

*Տնտեսական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ դասախոս*

Արհեստական նեյրոնային ցանցի (հետագա շարադրանքում՝ ԱՆՑ) կիրառությամբ որևէ խնդիր լուծելու համար նախ անհրաժեշտ է նախագծել ցանցի այնպիսի կառուցվածք, որը կհամապատասխանի դրված խնդրի բնույթին: Սկզբնական փուլում դա պահանջում է երկու հիմնահարցերի լուծում.

- նեյրոնների քանակի ընտրությունը յուրաքանչյուր շերտում,
- անհրաժեշտ կապերի սահմանումը շերտերի միջև:

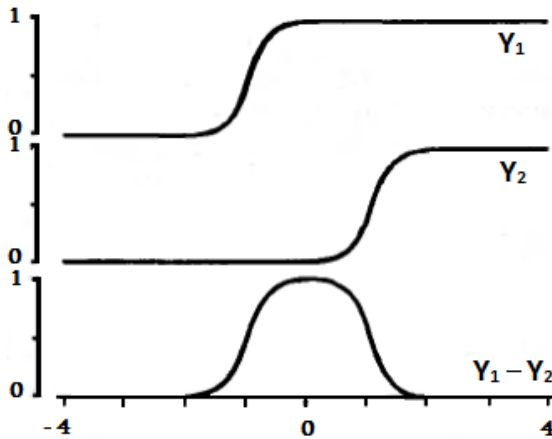
Մուտքային շերտի նեյրոնների քանակը պայմանավորված է մուտքային վեկտորի, այսինքն՝ վերջնական արդյունքի վրա ազդող գործոնների քանակով: Ելքային շերտի նեյրոնների քանակը որոշվում է գնահատվող ցուցանիշների քանակով:

Հիմնական դժվարությունը քողարկված (ներքին) շերտերի քանակի և դրանցից յուրաքանչյուրում պարունակվող նեյրոնների քանակի որոշումն է: Այդ խնդրի տեսական լուծումը (բավարարության իմաստով) առաջարկված է մի քանի փոփոխականի ֆունկցիաների մոտարկումով զբաղվող մաթեմատիկոսների կողմից (օրինակ՝ տես՝ [1,2]):

Նշենք, որ ԱՆՑ-ի ուսուցման ընթացքում ընտրվում են նրա ֆունկցիոնալ գործակիցները՝ առանձին նեյրոնների կշիռների վեկտորները: Այդ փուլում, ինչպես հայտնի է, կատարվում է մոտարկող ֆունկցիաների արժեքների հաշվարկը տրված մուտքային վեկտորի համար կշիռների ամրանշված արժեքների դեպքում:

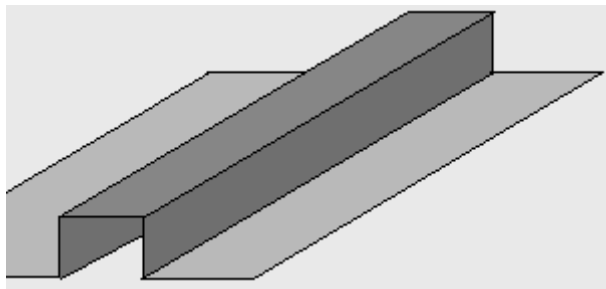
Քողարկված շերտերի նվազագույն անհրաժեշտ քանակի որոշման համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել մոտարկող ֆունկցիաների հատկությունները: Յուրաքանչյուր այդպիսի ֆունկցիա կարող է արտահայտվել զրոյից տարբեր արժեքներ ունեցող լրկալ ազդանշանների գծային կոմբինացիայի միջոցով: Որոշակի կառուցվածքով ֆունկցիա կազմավորվելու համար կարելի է վերդիրքավորել երկու՝ միմյանց նկատմամբ շեղված ֆունկցիաներ: Պատկեր 1-ում ցուցադրված է այդպիսի իմպուլսի

կազմավորման օրինակ միաչափ (ասինքն՝ մեկ ելքային ցուցանիշ ունեցող) ցանցի համար: Երկու միմյանց նկատմամբ շեղված y_1 և y_2 սիգմոիդաները արժեքների հանման արդյունքում ստեղծում են իմպուլս, որի տևողությունը համամասնական է այդ ֆունկցիաների շեղումների տարբերությանը: Ֆունկցիոնալ պարամետրերի համապատասխան ընտրության միջոցով կարելի է ստանալ այնպիսի իմպուլս, որի արժեքը կլինի անհրաժեշտ տիրույթում և կունենա աճման անհրաժեշտ լայնություն և թեքություն:

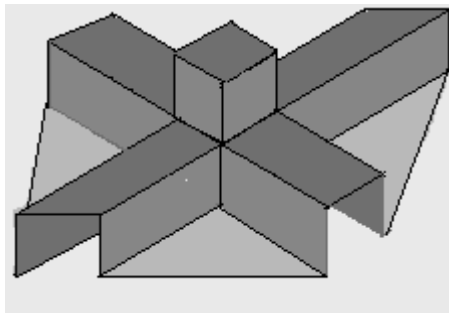
Պատկեր 1. Երկու սիգմոիդալ ֆունկցիաներից լոկալ միարժեք իմպուլսի ստացման օրինակ:

Երկու ելքային պարամետր ունեցող (երկչափ) ցանցի դեպքում կարելի է նման եղանակով ստեղծել իմպուլս հարթության վրա [1]: Հարթության վրա սահմանված և միմյանց հանդեպ երկու սիգմոիդալ ֆունկցիաները առաջացնում են անվերջ երկարություն ունեցող կատար (տե՛ս պատկեր 2):

Պատկեր 2. Երկու սիգմոիդալ տարբերության արդյունքը:

Ավելացնելով ևս մեկ զույգ սիգմոիդալ ֆունկցիաներ և ստանալով դրանց արժեքների տարբերությունը՝ կարելի է ստանալ ևս մեկ անվերջ երկարություն ունեցող կատար: Եթե ընտրվեն երկրորդ զույգի պարամետրերն այնպես, որ կատարները գտնվեն որոշակի անկյան տակ (օրինակ՝ 90 աստիճանի տակ), ապա այդ կատարների գումարման արդյունքում կարելի է ստանալ երկչափ սապատի տեսք ունեցող կառուցվածք (տե՛ս պատկեր 3):

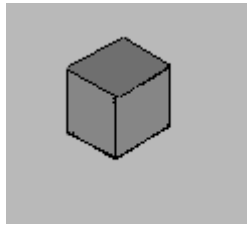
Պատկեր 3. Կառուցվածք, որը կազմավորված է երկու զույգ սիգմոիդալ ֆունկցիաների արժեքների տարբերությունների ստացման միջոցով:

Կատարների հատման տիրույթում ստացվում է երկչափ իմպուլս, որը չորս կողմից սահմանափակված է անվերջ երկարություն ունեցող ճյուղավորումներով: Այդ ճյուղավորումները կարելի է վերացնել՝ փոխանցելով ամբողջ իմպուլսը հաջորդ շերտի սիգմոիդալ ֆունկցիային, որի համար ընտրվում է ձևափոխության որոշակի շեմ (տիրույթ): Արդյունքում կատարվում է սապատների գումարի զտում որոշակի մակարդակի ընտրության միջոցով: Այդ մակարդակն ընտրվում է այնպես, որ երկու կատարների գումարից կազմավորված իմպուլսից փոխանցվում է միայն հատման մասը, իսկ ճյուղավորումները հեռացվում են (տե՛ս պատկեր 4):

Կարելի է տեսնել, որ որոշակի տիպի գործընթացներ (օրինակ՝ ընդհատ, որը բնորոշ է տնտեսագիտության բոլոր ճյուղերում լուծվող խնդիրներին) մոդելավորելու նպատակով անհրաժեշտ է նախատեսել առնվազն երկու քողարկված շերտերի կիրառում:

Նախագծման հաջորդ փուլը ցանցի օպտիմալ կառուցվածքի որոշումն է: Այս փուլում անհրաժեշտ է լուծել երկու կարևոր խնդիր.

- ապահովել ցանցի ընդհանրացման ունակությունը համապատասխան կշիռների ընտրության միջոցով,
- հնարավորինս պարզեցնել ցանցի կառուցվածքը (նվազեցնել քողակված նեյրոնների և միջնեյրոնային կապերի քանակը):

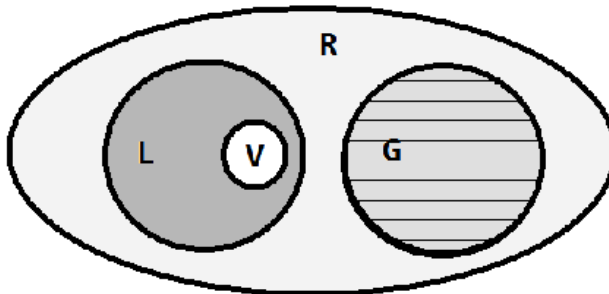

Պատկեր 4. Ելքային իմպուլսի տեսքը շեմային սիգմոիդալ ֆունկցիայով մշակելուց հետո:

Ցանցի կարևոր հատկություններից մեկը ընդհանրացման հատկությունն է: Որոշակի ուսուցանող ընտրանքների օգնությամբ վարժեցված ցանցը պետք է կարողանա տալ սպասվող արդյունքները, երբ ցանցի մուտքին հաղորդվում են նույն ընտրանքին պատկանող տվյալները, որոնք, սակայն, չեն մասնակցել ուսուցման գործընթացին:

Ընտրանքի տվյալները բաժանվում են երկու ենթաբազմության. ուսուցանող և թեստային (տե՛ս պատկեր 5):

Պատկեր 5. R կանոնին ենթարկվող տվյալների բաժանումը ուսուցանող L, թեստային G և ստուգիչ V ենթաբազմությունների:

Որոշակի R կանոնին ենթարկվող տվյալների բազմությունը բաժանված է L և G ենթաբազմությունների, ընդ որում L բազմությունից իր հերթին առանձնացված է V բազմությունը, որը նախատեսված է ցանցի ուսուցման աստիճանը ստուգելու համար: Ցանցի ուսուցումը կատարվում է L բազմության տվյալների հիման վրա: Ցանցի ունակությունը արտացոլող L բազմության տվյալները համարվում են ուսուցման տվյալների կուտակման ունակություն, իսկ ուսուցման գործընթացում չմասնակցած G բազմության տվյալների արտացոլման ունակությունը բնութագրում է ցանցի ընդհանրացման (գեներալիզացիայի) հնարավորությունները:

Միջնեյրոնային կապերի կշիռների ընտրության նպատակն է գտնել նրանց այնպիսի համատեղումը, որը հնարավորինս բարձր ճշտությամբ (իհարկե, որոշակի սահմաններում) ճանաչի տվյալների ուսուցող զույգերի հաջորդականությունը: Ընդ որում ցանցի կշիռների քանակը (ազատության աստիճանների թիվը) սերտորեն կապված է ուսուցող ընտրանքների (այսինքն՝ մուտք – ելք զույգերի) քանակի հետ: Եթե ուսուցման նպատակը լինել միայն այդ ընտրանքի զույգերի ճանաչումը, ապա դրանց քանակը հավասար կլինել կշիռների քանակին, այսինքն՝ յուրաքանչյուր կշիռ կհամապատասխանել միակ ուսուցող ընտրանքին: Սակայն այդ դեպքում ցանցը չի ունենա ընդհանրացման ունակություն և կկարողանա միայն վերարտադրել տվյալները:

Ընդհանրացման ունակություն ունենալու համար ուսուցումը պետք է կատարվի տվյալների ավելցուկային բազմության միջոցով: Այդ դեպքում կշիռները կհամակերպվեն ոչ միայն ունիկալ ընտրանքներին, այլև նրանց վիճակագրականորեն միջինացված համախմբերին: Նշանակում է՝ ընդհանրացման ունակությունը զարգացնելու համար անհրաժեշտ է ոչ միայն օպտիմալացնել ցանցի կառուցվածքը՝ նվազագույնի բերելով կշիռների քանակը, այլև ունենալ բավարար ծավալի ուսուցանող ընտրանքներ:

Ուսուցման իրական նպատակն է ընտրել ցանցի այնպիսի կառուցվածք և պարամետրերի համակցություն, որը կապահովի թեստային ենթաբազմության ճանաչման նվազագույն սխալը: Այդ սխալն անվանում են ընդհանրացման սխալ $EG(w)$: Վիճակագրական տեսակետից ընդհանրացման սխալը կախված է ուսուցման սխալից $EL(w)$ և հավաստիության (կամ, ինչպես ընդունված է անվանել, վստահելիության) ε ինտերվալից: Հոդված [3]-ում

ցուցադրված է, որ ε -ի արժեքը կախված է ուսուցման սխալից և ուսուցանող ընտրանքների p քանակի հարաբերությունից որոշակի VCDim պարամետրին (այն անվանում են Վափնիկ-Չերվոնենկիսի չափ): Այն արտահայտում է նեյրոնային ցանցի բարդության աստիճանը: Վստահելիության ինտերվալի արժեքը նվազում է p / VCDim հարաբերության արժեքի աճի դեպքում:

Նշանակում է ընդհանրացման ունակության պարտադիր պայմաններից է Վափնիկ-Չերվոնենկիսի չափի գրագետ որոշումը: Այդ չափի ստույգ որոշման մեթոդ դեռ չկա և տարբեր հեղինակներ առաջարկում են որոշել նրա վերին և ստորին սահմանները: Օրինակ՝ [4]-ում առաջարկված մեթոդից հետևում է, որ վերին սահմանը մոտավորապես հավասար է մուտքային և քողարկված շերտերը կապակցող կշիռների քանակին, իսկ վերին սահմանը գերազանցում է ցանցի բոլոր կշիռների կրկնակի քանակը:

Մեկ հոդվածի սահմաններում հնարավոր չէ ներկայացնել որոշակի նպատակների համար (մեր դեպքում դա տնտեսական գործընթացների մոդելավորումն ու գնահատումն է) ստեղծվող նեյրոնային ցանցի նախագծման ամբողջ պրոցեսը և նախագծման հաջորդ՝ ցանցի քողարկված նեյրոնների նվազեցման նպատակով իրականացվող ռեդուկցիայի փուլը մենք կնկարագրենք հետագա հոդվածներում:

Քանալի բառեր՝ արհեստական նեյրոնային ցանց, նեյրոն, միջնեյրոնային կապեր, մուտքային շերտ, քողարկված շերտ, ընդհանրացման ունակություն, ռեդուկցիա:

Օգտագործված գրականություն

1. Geva S., Sittle J. Progress in supervised neural networks. IEEE Trans. N.N., 1991.-Vol. 3 - էջ 621-625:
2. Осовский С., Нейронные сети для обработки информации, М., Финансы и статистика, 2002, էջ 344:
3. Haykin S., Neural networks, a comprehensiv foundation, N.Y.: Macmillan College Publishing Company, 1994, էջ 61-64:
4. Vapnik V.N., Chervonenkis A. On the uniform convergence of relative frequencies of events to their probabilities. Theory of Probability and its Applications, 1971, Vol.16, էջ 264-280:

ARTIFICIAL NEURAL NETWORK STRUCTURE

A. K. KHURSHUDYAN

Candidate of Economics, Associate Professor

GSU Lecturer

The article deals with some aspects of the practical creation of neural networks for modeling economic processes, in particular, the selection of the optimal structure of the network.

ВЫБОР СТРУКТУРЫ ИСКУССТВЕННОЙ НЕЙРОННОЙ СЕТИ

А. К. ХУРШУДЯН

Кандидат экономических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

В статье рассмотрены некоторые аспекты практического создания нейронных сетей для моделирования экономических процессов, в частности, вопросы подбора оптимальной структуры сети.

**ԱՄՊԱՅԻՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ
ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ՆՈՐ ՄՈԴԵԼ**

Մ. 2. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ դասախոս*

Շ. Մ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

*Երևանի «Հայքուսակ» համալսարանի
ֆիզմաթ ամբիոնի դասախոս*

Ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հեռահաղորդակցության համակարգերի զարգացումը, մասնավորապես ամպային տեխնոլոգիաների լայնամասշտաբ ներգրավումը մարդկային կենսագործունեության բոլոր բնագավառներում նոր պահանջներ են առաջադրում տեղեկատվական անվտանգության ապահովմանը, առանց որի հնարավոր չէ այդ ոլորտների հետագա զարգացումը:

Ամպային տեխնոլոգիաները կամ ամպային համակարգչային գործողությունները (Cloud Computing) տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ծառայությունների մատուցման նոր մոդելներ են, որոնք համացանցի միջոցով տրամադրում են դինամիկ, մասշտաբային և հաճախ վիրտուալ ռեսուրսներ[1]:

«Ամպ» տերմինը բնորոշում է բարդ ենթակառուցվածքի կերպար, որը քողարկում է բոլոր տեխնիկական մանրամասնությունները: Այդ դեպքում տեղեկատվությունը մշտապես պահպանվում է համաշխարհային ցանցի սերվերներում և ժամանակավորապես պահպանվում է հաճախորդի համակարգչում: Ամպային տեխնոլոգիաները վեբի վրա հիմնված տեխնոլոգիաներ են, որոնց օգնությամբ համացանցի միջոցով պահանջի դեպքում համակարգիչներին և այլ սարքերին (օրինակ՝ սմարթֆոններ) տրամադրվում են ընդհանուր ռեսուրսներ (shared resources), ծրագրային ապահովում և տեղեկատվություն: Ամպային տեխնոլոգիաներն օգտագործում են համացանցը և կենտրոնական հեռավոր սերվերները (remote servers) տվյալները և կիրառական ծրագրերը պահպանելու համար: Ամպային տեխնոլոգիաները թույլ են տալիս սպառողներին և բիզնես ընկերություններին կիրառական ծրագրերն օգտագործել առանց տեղակայման և մուտք գործել իրենց անձնական կայքեր համացանց հասանելիությամբ ցանկացած

համակարգչից: Այս տեխնոլոգիան թույլ է տալիս շատ ավելի արդյունավետ համակարգչային գործողություններ (computing)՝ կենտրոնացնելով պահպանումը, հիշողությունը, վերամշակումը և թողունակությունը (bandwidth):

Ամպային տեխնոլոգիաների պարզագույն օրինակ է Yahoo կամ Google (Gmail) էլեկտրոնային փոստը: Դրանք օգտագործելու համար օգտվողին անհրաժեշտ չէ ծրագրային ապահովում կամ սերվեր: Սպառողին միայն անհրաժեշտ է համացանցին միացում, և նա կարող է ուղարկել էլեկտրոնային նամակներ: Սերվերի և էլեկտրոնային փոստի կառավարման ծրագրային ապահովումը ամպում է (համացանցում) և լիովին կառավարվում է Yahoo, Google-ը և այլ ամպային ծառայության (cloud service) մատակարարի կողմից: Սպառողը օգտագործում է միայն ծրագրային ապահովումը և վայելում է առավելությունները [2]:

Ամպային տեխնոլոգիաների դեպքում վերանում են հնարավոր դժվարությունները, որովհետև տեխնիկական միջոցների և ծրագրային ապահովման կառավարման համար պատասխանատվություն է կրում փորձառու վաճառողը, ինչպիսին է, օրինակ, Salesforce.com ընկերությունը: Salesforce.com ընկերությունը ձեռնարկության ամպային տեխնոլոգիաների ընկերություն է: Ընդհանուր ենթակառուցվածքը (shared infrastructure) ենթադրում է, որ այն աշխատում է որպես համակարգային ծրագիր, որը նախատեսված է որոշակի, հաճախ օժանդակ (ծառայողական) գործառույթի կատարման համար (utility)՝ օգտվողը վճարում է միայն նրա համար, ինչն իրեն հարկավոր է, թարմացումներն իրականացվում են ավտոմատ, իսկ փոփոխությունները՝ հեշտ: Ամպային տեխնոլոգիաների վրա հիմնված կիրառական ծրագրերը (Cloud-based apps) կարող են պատրաստ լինել և աշխատել մի քանի օրվա կամ շաբաթվա ընթացքում և ավելի քիչ արժեն: Ամպային տեխնոլոգիաների կիրառական ծրագրի (cloud app) դեպքում պարզապես բացում են զննարկիչը (browser) և օգտագործում են այն: Բիզնես ընկերությունները վարում են բոլոր տեսակի կիրառական ծրագրեր, այսպես կոչված, «ամպում», ինչպես հաճախորդների հետ հարաբերությունների կառավարումը (<<<<), մարդկային ռեսուրսներ, հաշվապահական հաշվառում և շատ ավելի: Աշխարհի որոշ խոշորագույն ընկերություններ տեղափոխեցին իրենց կիրառական ծրագրերը «ամպ» salesforce.com ընկերության օգնությամբ առկա ենթակառուցվածքի անվտանգությունը և հուսալիությունը խստորեն փորձարկելուց հետո: Քանի որ ամպային տեխնոլոգիաներն ավելի

ու ավելի ժողովրդականություն են վայելում, հազարավոր ընկերություններ ուղղակի վերամակնշավորում են (rebranding) իրենց ոչ ամպային (cloud) արտադրանքները և ծառայությունները որպես «ամպային տեխնոլոգիաներ» (“cloud computing”): Միշտ հարկավոր է ավելի խորը ուսումնասիրել՝ ամպային առաջարկությունները գնահատելու համար, և հիշել, որ եթե պետք է գնել և կառավարել տեխնիկական միջոցներ և ծրագրային ապահովում, այն, ինչ տեսանելի է, իրականում ամպային տեխնոլոգիաներ չեն, այլ կեղծ ամպ: Ամպային տեխնոլոգիաների վերջին նորարարությունները բիզնես կիրառական ծրագրերը դարձնում են նույնիսկ ավելի շարժունակ և համագործակցային հայտնի սպառողական կիրառական ծրագրերի նման, ինչպիսիք են Facebook և Twitter [3]:

Ամպային տեխնոլոգիաների ծառայությունները բաժանվում են հետևյալ մակարդակների (շերտերի) և կատեգորիաների՝

- մակարդակ՝ հաճախորդ,
- կատեգորիա՝ ամպային հաճախորդներ (Cloud clients);
- մակարդակ՝ կիրառական ծրագիր,
- կատեգորիա՝ ամպային կիրառական ծրագրեր կամ ծրագրային ապահովումը որպես ծառայություն (Cloud applications or Software-as-a-Service (SaaS));
- մակարդակ՝ պլատֆորմ,
- կատեգորիա՝ ամպային պլատֆորմներ կամ պլատֆորմը որպես ծառայություն (Cloud platforms or Platform-as-a-Service (PaaS));
- մակարդակ՝ ենթակառուցվածք,
- կատեգորիա՝ ամպային ենթակառուցվածք կամ ենթակառուցվածքը որպես ծառայություն (Cloud infrastructure Infrastructure-as-a-Service (IaaS));
- մակարդակ՝ սերվեր,
- կատեգորիա՝ սերվերներ:

Թվարկված կատեգորիաներից յուրաքանչյուրը ծառայում է տարբեր նպատակի և առաջարկում է տարբեր արտադրանքներ ձեռնարկությունների և ֆիզիկական անձանց համար ողջ աշխարհում:

Ամպային հաճախորդը (Cloud client) բաղկացած է համակարգչային տեխնիկայից և/կամ համակարգչային ծրագրային ապահովումից, որը հիմնված է ամպային տեխնոլոգիաների վրա կիրառական ծրագրերի

տրամադրման համար կամ հատուկ նախագծված է ամպային ծառայությունների տրամադրման համար և ցանկացած դեպքում, ըստ էության, անհիմաստ է առանց դրա: Օրինակները ներառում են որոշ համակարգիչներ, հեռախոսներ և այլ սարքեր, օպերացիոն համակարգեր և զննարկիչներ (browsers): Ամպային մոդելում վաճառողը մատակարարում է տեխնիկական միջոցների ենթակառուցվածքը, ծրագրային ապահովման արտադրանքը և փոխադրում է օգտվողի հետ առաջնային (front-end) պորտալի միջոցով:

Ամպային կիրառական ծրագրերը կամ «ծրագրային ապահովումը որպես ծառայություն (SaaS)» տրամադրում է ծրագրային ապահովումը որպես ծառայություն համացանցի միջոցով՝ վերացնելով կիրառական ծրագրերը հաճախորդի անձնական համակարգիչների վրա տեղակայելու և գործարկելու անհրաժեշտությունը և պարզեցնելով սպասարկումն ու աջակցությունը: Մարդիկ հակված են օգտագործել «SaaS» և «cloud» տերմինները փոխարինաբար, երբ իրականում դրանք երկու տարբեր հասկացություններ են: Հիմնական բնութագրերը ներառում են՝

- կոմերցիոն եղանակով հասանելի (այսինքն՝ ոչ հատուկ պատվերով մշակված) ծրագրային ապահովման ցանցային հասանելիություն և կառավարում,

- գործողություններ, որոնք կառավարվում են կենտրոնական վայրերից, ոչ թե յուրաքանչյուր հաճախորդի վայրից՝ հնարավորություն տալով հաճախորդներին, ֆիզիկապես հեռու գտնվելով, ցանցի միջոցով մուտք գործել կիրառական ծրագրեր,

- կիրառական ծրագրերի տրամադրում, որն ավելի մոտ է «մեկը մի քանիսին» մոդելին (եզակի դեպք, բազմավարձակալ ճարտարապետություն (multi-tenant architecture)), քան «մեկը մեկին» մոդելին,

- կենտրոնացված հնարավորությունների թարմացում, որը կանխում է սխալի օպերատիվ ուղղման համար բեռնվող ծրագրերի (downloadable patches) և արդիականացումների անհրաժեշտությունը:

Ամպային պլատֆորմի ծառայությունները կամ «Պլատֆորմը որպես ծառայությունը (PaaS)» տրամադրում են համակարգչային գործողությունների համար նախատեսված պլատֆորմը և/կամ լուծումների փաթեթը որպես ծառայություն՝ հաճախ գործածելով ամպային ենթակառուցվածքը և պահպանելով ամպային կիրառական ծրագրերը: Այն նպաստում է

կիրառական ծրագրերի կիրարկմանը՝ առանց հիմքում ընկած տեխնիկական միջոցների և ծրագրային ապահովման մակարդակները գնելու և կառավարելու ծախսի և բարդության:

Այսպիսով, պլատֆորմը՝ որպես ծառայություն, ամպում սահմանվում է որպես ծրագրային ապահովման և արտադրանքի մշակման գործիքների ամբողջություն՝ տեղադրված մատակարարի ենթակառուցվածքում: Ծրագրավորողները կիրառական ծրագրեր են ստեղծում մատակարարի պլատֆորմում համացանցի միջոցով: Պլատֆորմը՝ որպես ծառայություն (PaaS)՝ մատակարարները կարող են օգտագործել կիրառական ծրագրի ինտերֆեյսեր (APIs: application program interfaces), վեբ պորտալներ կամ համակարգիչ, որն իրականացնում է կապը երկու լոկալ ցանցերի միջև (gateway), ծրագրային ապահովում՝ տեղակայված հաճախորդի համակարգչի վրա: Force.com-ը (որը Salesforce.com ընկերության արդյունք է) և GoogleApps-ը պլատֆորմի՝ որպես ծառայության (PaaS) օրինակներ են: Ծրագրավորողները պետք է իմանան, որ ներկայումս ամպում չկան փոխգործունակության կամ տվյալների դյուրատարության (portability) չափորոշիչներ: Որոշ մատակարարներ թույլ չեն տա, որ իրենց հաճախորդների կողմից ստեղծված ծրագրային ապահովումը տեղափոխվի մատակարարի պլատֆորմից:

Ամպային ենթակառուցվածքի ծառայությունները, որոնք հայտնի են նաև որպես «ենթակառուցվածքը որպես ծառայություն (IaaS)», տրամադրում են համակարգչային ենթակառուցվածքը՝ սովորաբար պլատֆորմի վիրտուալացման միջավայրը որպես ծառայություն: Սերվերներ, ծրագրային ապահովում, տվյալների կենտրոնի տարածք (data-center space), կամ ցանցային սարքավորումներ գնելու փոխարեն հաճախորդները գնում են այդ ռեսուրսները որպես լիովին արտապատվիրված (outsourced) ծառայություն: Մատակարարները սովորաբար նման ծառայությունները ստեղծում են համակարգչային գործողությունների հիման վրա և սպառված ռեսուրսների քանակը (հետևաբար և ծախսերը) արտացոլում է գործունեության մակարդակը: Ենթակառուցվածքը՝ որպես ծառայություն (IaaS), ծագել է վիրտուալ մասնավոր սերվերի առաջարկությունների արդյունքում:

Այսպիսով, ենթակառուցվածքը՝ որպես ծառայություն (IaaS), ինչպիսին է Amazon Վեբ ծառայությունները, տրամադրում է վիրտուալ սերվերների օրինակներ եզակի IP-հասցեներով և պահանջվող պահպանման բլոկներով:

Հաճախորդները օգտագործում են մատակարարի կիրառական ծրագրի ինտերֆեյսը (API) իրենց վիրտուալ սերվերները և պահպանումները սկսելու, դադարեցնելու, մուտք գործելու և կարգավորելու համար: Ձեռնարկությունում ամպային տեխնոլոգիաները հնարավորություն են տալիս ընկերությանը վճարել միայն այնքան տարողության համար, որքան անհրաժեշտ է, իսկ ավելին առցանց ներկայացնել (bring more online as soon as required) անհրաժեշտության դեպքում: Քանի որ այս՝ վճարի միայն օգտագործածի դիմաց (pay-for-what-you-use) մոդելը նման է այն ձևին, որով սպառվում է էլեկտրաէներգիան, վառելիքը և ջուրը, այն երբեմն անվանում են կենցաղային ծառայությունների համակարգչային գործողություններ:

Ամպը կարող է լինել հանրային, համայնքային, հիբրիդային (հիբրիդ, խաչասերված) կամ մասնավոր:

Հանրային ամպ ծառայությունները կարող են լինել անվճար կամ առաջարկվել «վճարի յուրաքանչյուր օգտագործման համար» մոդելի տեսքով: Հանրային ամպ ծառայության օգտագործման հիմնական առավելություններն են՝

- հեշտ և ոչ թանկ տեղեղրում, որովհետև տեխնիկական միջոցների, կիրառական ծրագրերի և թողունակության ծախսերը ծածկվում են մատակարարի կողմից,

- փոփոխելիություն (Scalability)՝ կարիքներին համապատասխանելու համար՝

- ոչ մի ռեսուրս չի վատնվում, որովհետև օգտվողը վճարում է նրա համար, ինչ օգտագործում է:

Համայնքային ամպ (Community Cloud) կարող է ստեղծվել այնտեղ, որտեղ մի շարք կազմակերպություններ ունեն նմանատիպ պահանջներ և ձգտում են կիսել ենթակառուցվածքը, որպեսզի իրագործեն ամպային տեխնոլոգիաների որոշ առավելություններ: Այս տարբերակը ավելի թանկ է, բայց կարող է առաջարկել գաղտնիության, անվտանգության և քաղաքականության համապատասխանության ավելի բարձր մակարդակ: Համայնքի ամպի օրինակ է Google-ի «Gov cloud»-ը:

Հիբրիդ ամպ (Hybrid Cloud) միջավայրը, որը բաղկացած է բազմաթիվ ներքին և արտաքին մատակարարներից, բնորոշ կլինի շատ ձեռնարկությունների համար: Համադրելով բազմակի ամպային ծառայություններ՝ օգտվողները կարող են թեթևացնել անցումը հանրային

ամա ծառայություններին՝ խուսափելով այնպիսի խնդիրներից, ինչպիսիք են վճարային քարտի ոլորտի (PCI: Payment Card Industry) համապատասխանությունները:

Ամպում վեբ կիրառական ծրագրի կիրարկման մեկ այլ հեռանկար է հիբրիդային վեբ հոստինգի օգտագործումը, որտեղ հոստինգի ենթակառուցվածքը խառնուրդ է վեբ սերվերի համար ամպային հոսթինգի (Cloud Hosting) և տվյալների շտեմարանի սերվերի համար հատկացված կառավարվող սերվերի:

Ամպային հիբրիդ պահոցն օգտագործում է ամպային հանրային և մասնավոր պահոցների համադրությունը: Ամպային հիբրիդ պահոցները հաճախ օգտակար են արխիվացման և կրկնօրինակման (backup) գործառնությունների համար, որոնք հնարավորություն են տալիս լրկալ տվյալները փոխակերպել հանրային ամպի:

Մասնավոր ամպն արտոնագրված ցանց կամ տվյալների կենտրոն է, որը սահմանափակ թվով մարդկանց տրամադրում է տեղադրված ծառայություններ:

Մասնավոր ամպը (այն նաև կոչվում է ներքին ամպ կամ կորպորատիվ ամպ) մարքետինգային տերմին է համակարգչային արտոնագրված գործողությունների ճարտարապետության համար, որը սահմանափակ թվով մարդկանց տրամադրում է տեղադրված ծառայություններ:

Երբ ծառայության մատակարարն օգտագործում է հանրային ամպի ռեսուրսները իր սեփական ամպը ստեղծելու համար, արդյունքը կոչվում է վիրտուալ մասնավոր ամպ: Մասնավոր կամ հանրային ամպային տեխնոլոգիայի նպատակն է ապահովել համակարգչային գործողությունների ռեսուրսների և SS ծառայությունների հեշտ, կառավարելի, փոփոխելի հասանելիություն:

Ամպային տեխնոլոգիաների առավելություններն են՝

- օգտվողի տեղեկատվության հոսթինգն (hosting) արտապատվիրված (outsourced) համակարգում (այսինքն՝ երբ այն պահպանում է երրորդ կողմը) կարող է տարածք ազատել և նվազեցնել ծախսերը,
- օգտվողի տվյալները հասանելի են ցանկացած պահի, ոչ միայն այն ժամանակ, երբ նա գրասենյակում է,
- ֆիզիկական պահպանման կենտրոնն այլևս հարկավոր չէ,

- մեծամասնությունն ունի վճարման կառուցվածք, որը պահանջում է վճարել միայն օգտագործման ժամանակ,

- թեթևացնում է SS մասնագետների բեռը և ազատում նրանց ժամանակը գրասենյակում,

- հեշտությամբ է փոփոխվում, այնպես որ ընկերությունները կարող են ավելացնել կամ պակասեցնել պահոցը համաձայն իրենց կարիքների:

Ամպային տեխնոլոգիաների թերություններն են՝

- եթե օգտվողը պատրաստվում է տեղափոխել ամբողջ տեղեկատվությունը իր կազմակերպությունից դուրս գտվող տվյալների կենտրոններ (data centers), ապա անվտանգությունը պետք է լինի ծայր-աստիճան կարևոր,

- վերահսկողության կորուստը հանգեցնում է ընկերության տվյալների և տեղեկատվության փոխանցմանը,

- կախվածություն երրորդ կողմից՝ տվյալների և տեղեկատվության անվտանգությունը և գաղտնիությունն ապահովելու համար,

- եթե օգտվողի ամպի հոսթը (cloud host) անհետանում է, ու՛ր է գնում օգտվողի տեղեկատվությունը:

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ ամպային տեխնոլոգիաները տվյալների և հաշվարկների հասանելիության ցանցային մոդելներ են, տվյալների պահպանման և մշակման համար անհրաժեշտ ռեսուրսներ, որի լուծումները տրամադրվում են վարձակալման սկզբունքով՝ հնարավորություն տալով օգտատերերին էապես նվազեցնել SS ենթակառուցվածքի կապիտալ և սպասարկման ծախսերը:

Ամպային տեխնոլոգիաները ապահովում են տվյալների հասանելիությունը և մատչելիությունը, օգտատիրոջը տրամադրելով առցանց ծառայություններ:

Քանալի բառեր՝ ամպային կիրառական ծրագրեր, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, ցանցային մոդել:

Օգտագործված գրականություն

1. Mohapatra Smaranika, Kusum Lata Jain (2017) Analytical Solutions For Security Issues In Cloud Environment. International Journal Of Engineering

And Computer Science ISSN: 2319-7242 Volume 6 Issue 1,
<https://www.ijecs.in/issue/v6-i1/9ijecs.pdf>.

2. R. C. D. Jr., C. Carver, and A. J. Ferguson, "Phishing for user security awareness,"

Computers & Security, vol. 26, no. 1, pp. 73 – 80, 2007.

3. Weinhardt C, Anandasivam A, Blau B, Borissov N, Meinl T, Michalk W, Stöber J (2009) Cloud computing—a classification business models, and research directions. Bus Inf Syst Eng 1(5): pp 391–399

CLOUD COMPUTING TECHNOLOGY AS A NEW MODEL OF SERVICES IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGY

M. Z. HAKOBYAN

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor

GSU Lecturer

SH. M. HAKOBYAN

Lecturer at "Physics and Mathematics" Chair of

Yerevan Haybusak University

Cloud computing is a network model of data and a computer network that stores resources for storing and developing data, with solutions that allow users to significantly reduce capital and IT infrastructure costs.

ТЕХНОЛОГИЯ ОБЛАЧНЫХ ВЫЧИСЛЕНИЙ КАК НОВАЯ МОДЕЛЬ УСЛУГ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

М. З. АКОБЯН

Кандидат технических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

Ш. М. АКОБЯН

Преподаватель кафедры физики и математики

Ереванского университета «Айбусак»

Облачные вычисления – это сетевая модель данных и вычислительной сети, которая сохраняет ресурсы для хранения и разработки данных, с решениями, что позволяет пользователям существенно сократить капитальные затраты и затраты на ИТ-инфраструктуру.

ՏԵՂԱՅԻՆ ՑԱՆՑԵՐԻ ԱԽՏՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

Ա. Ա. ՄԻՐԻՔՅԱՆ

*ԳՊՀ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների բաժնի մասնագետ,
ԳՊՀ ինֆորմատիկայի և ֆիզիկամաթեմատիկական
գիտությունների ամբիոնի դասախոս*

Հոգվածում ներկայացվում են տեղային ցանցի կապուղային մակարդակի համալիր ախտորոշման կանոնները, որոնց կիրառմամբ հնարավոր է ապահովել տեղային ցանցի թույլատրելի ծանրաբեռնվածությամբ հուսալի շահագործում:

Ցանցի որակի վրա էական ազդեցություն ունի ցանցային աշխատանքի սարքավորման վիճակը՝ սերվերի սարքավորման որակը, ցանցային քարտը և ցանցային օպերացիոն համակարգի լարումը: Բացի դրանից՝ ցանցի աշխատանքը կախված է կիրառական ծրագրային ապահովածության աշխատանքի ալգորիթմից: Տեղային ցանց ասելով՝ հասկանում ենք սարքավորումների և ծրագրային հնարավորությունների համախումբ, իսկ տեղային ցանցի ախտորոշում ասելով՝ ցանցում կիրառական ծրագրային ապահովածության անբավարար աշխատանքի պատճառները որոշելու ընթացք: Ցանցում օգտվողների տեսանկյունից կիրառական ծրագրային ապահովածության աշխատանքի որակը հանդիսանում է որոշիչ: Մյուս չափանիշները, օրինակ, տվյալների փոխանցման սխալների քանակը, ցանցային ռեսուրսների ծանրաբեռնվածության աստիճանը, սարքավորման արդյունավետությունը հանդիսանում են երկրորդական: Ցանցի լավ աշխատանքի դեպքում օգտվողները չեն նկատում՝ ինչպես է այն աշխատում: Ցանցում կիրառական ծրագրային ապահովածության անբավարար աշխատանքի հիմնական մի քանի պատճառ կարող է լինել՝ մալուխային համակարգի վնասվածքները, սարքավորումների անսարքությունները, ցանցային ռեսուրսների ծանրաբեռնվածությունը, կիրառական ծրագրային ապահովածության սխալները, վիրուսները և այլն: Հաճախ ցանցի մի անսարքությունը քողարկվում է մյուսով: Այսպիսով, որպեսզի ճշգրիտ որոշվի՝ ինչն է կիրառական ծրագրային ապահովվածության անբավարար աշխատանքի պատճառը, տեղային ցանցը անհրաժեշտ է ենթարկել ընդհանուր ամբողջական ախտորոշման: Համընդհանուր ախտորոշումը ենթադրում է հետևյալ աշխատանքների իրականացում.

- ցանցի ֆիզիկական մակարդակի վնասվածքների բացահայտում,

- մալուխային համակարգի, ակտիվ սարքավորման, էլեկտրասնուցման համակարգի, արտաքին միջավայրում բարձր մագնիսական դաշտի առկայություն,
- ցանցի կապերի ծանրաբեռնվածության չափում և նրա մեծության ազդեցության որոշում,
- ցանցում բախումների քանակի որոշում և նրանց առաջացման պատճառների բացահայտում,
- ցանցում կառուցվածքային թերությունների բացահայտում,
- սերվերի ընթացիկ ծանրաբեռնվածության չափում և կիրառական ծրագրային ապահովվածությունների ազդեցության աստիճանի որոշում,
- կիրառական ծրագրային ապահովվածության թերության բացահայտում, որի հետևանք է սերվերի և ցանցի թույլատրող հնարավորությունների ոչ արդյունավետ օգտագործումը:

Ավտոմատ ստուգման (autotest) ռեժիմը թույլ չի տալիս ստուգել մալուխում արտաքին աղբյուրից առաջացած խանգարման մակարդակը: Դա կարող է լինել լումինեսցենտ (սառը լուսարձակող) լամպի, էլեկտրահաղորդիչ լարի ցանցի, բջջային հեռախոսի, հզոր պատճենահանող սարքի խանգարման պատճառ: Խանգարման մակարդակը որոշելու համար մալուխային սկաներները, որպես կանոն, ունեն հատուկ ֆունկցիա: Քանի որ ցանցի մալուխային համակարգն ամբողջությամբ ստուգվում է միայն նրա ներբեռնման փուլում, իսկ խանգարումը մալուխում կարող է առաջանալ անկանխատեսելի, չկա երաշխիք, որ խանգարումը կառաջանա հենց ցանցի լայնամասշտաբ ստուգման ընթացքում նրա ներբեռնման փուլում: Ցանցի մալուխային սկաներով ստուգելու ժամանակ ակտիվ սարքավորման ընթացքում մալուխին միանում են մի կողմից սկաներ, մյուս կողմից՝ ինժեկտոր:

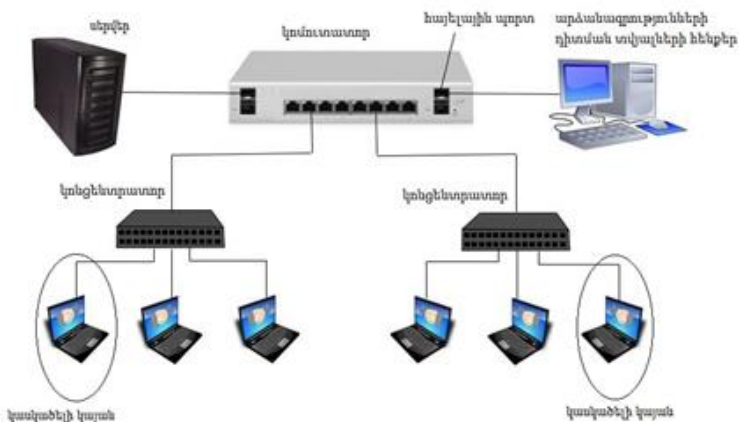
Մալուխը ստուգելուց հետո սկաներն ու ինժեկտորը անջատում և միացնում են ակտիվ սարքավորումը՝ ցանցային տպասալերը, կոնցենտրատորները, փոխարկիչները: Այս դեպքում չկա լիարժեք երաշխիք, որ ակտիվ սարքավորման և մալուխի միջև կապը կարող է այնքան լավ լինել, որքան սկաների սարքավորման և մալուխի միջև կապը: Հաճախ լինում են դեպքեր, երբ RJ-45 կոնեկտորի աննշան վնասվածքը չի հայտնաբերվում սկաներով մալուխային համակարգի փորձարկման ժամանակ, սակայն հայտնաբերվում է արձանագրության (պրոտոկոլ) անալիզատորներով ցանցի ախտորոշման ժամանակ:

Քանի որ գործնականում հազվադեպ է օգտագործվում ցանցի կանխող ախտորոշման մեթոդը, աշխատանքում մանրամասն այն չենք ուսումնասիրի:

Շատ հաճախ ցանցը վերլուծվում է միայն նրա անբավարար աշխատանքի ժամանակ: Այսպիսի դեպքերում անհրաժեշտ է ցանցի առկա թերությունները արագ տեղայնացնել և շտկել:

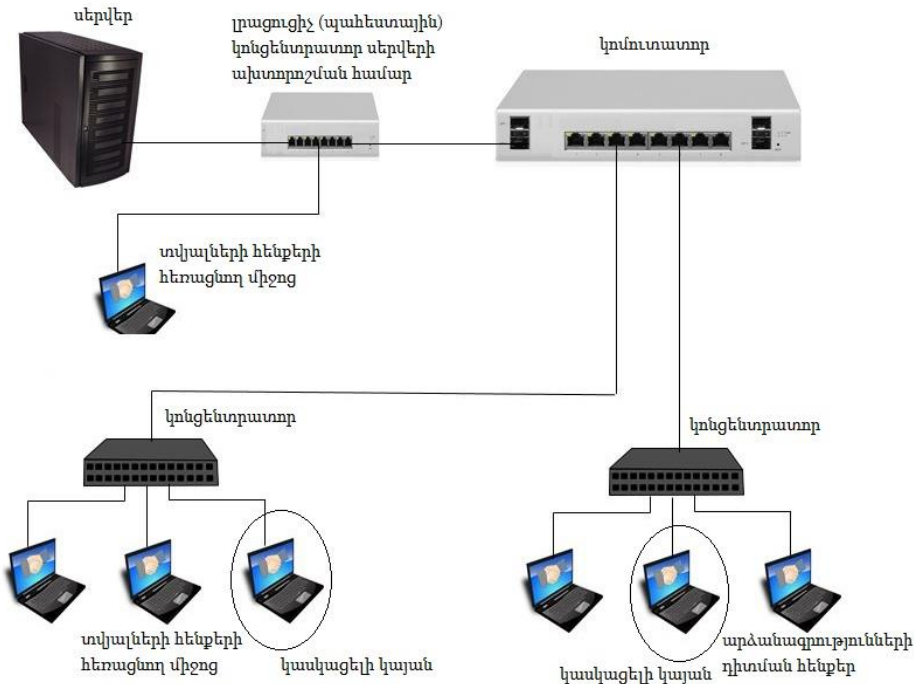
Ցանցի փորձարկման ընթացքի կազմակերպումը:

Ցանցի փորձարկման ցանկացած մեթոդ էապես կախված է համակարգող ադմինիստրատորի ձեռքի տակ եղած միջոցներից: Մեր կարծիքով՝ հիմնականում ցանցի թերությունները հայտնաբերելու անհրաժեշտ և բավարար միջոց է (բացի մալուխային սկաններից) ցանցային արձանագրությունների անալիզատորը: Նա պետք է միանա ցանցի այն դոմենին, որտեղ հայտնաբերվել է խափանում: Եթե ցանցն ունի կոմպակտ մագիստրալի կառուցվածք, և որպես մագիստրալ կիրառվում է կոմուտատոր (փոխարկիչ), ապա անալիզատորը պետք է միացնել փոխարկիչի այն պորտերին, որոնցով անցնում է վերլուծվող տրաֆիկը: Որոշ ծրագրեր ունեն հատուկ ազդակներ կամ զոնդեր, որոնք տեղադրված են փոխարկիչի հեռավոր մասերին միացված համակարգիչներին: Սովորաբար ազդակները իրենցից ներկայացնում են ծառայություն կամ խնդիր, որն աշխատում է ֆոնային ռեժիմում օգտատերի համակարգչում: Որպես կանոն, ազդակները (ազենտները) քիչ հաշվիչ ռեսուրսներ են գործում և չեն խանգարում օգտատիրոջ աշխատանքին: Անալիզատորներն ու ազդակները փոխարկիչին կարող են միացված լինել 2 միջոցով: Առաջին դեպքում անալիզատորը միացվում է փոխարկիչի հատուկ պորտին (մոնիտորինգի կամ հայելային պորտին), եթե այն առկա է սարքի վրա, այն հերթով ուղղվում է տրաֆիկ փոխարկիչի բոլոր հետաքրքրող պորտերին:

Նկար 1.

Եթե փոխարկիչում հատուկ պորտը բացակայում է, ապա անալիզատորը (կամ ազդակը) պետք է միացնել ցանցի առավել մոտ մեկ այլ սերվերի դոմենների պորտին: Երբեմն դա կարող է պահանջել լրացուցիչ կոնցենտրատորի օգտագործում: Բացառություն է այն դեպքը, երբ փոխարկիչի պորտից մեկը աշխատում է լիադուպլեքսային ռեժիմում: Այս դեպքում անհրաժեշտ է այն փոխել կիսադուպլեքս ռեժիմի:

Նկար 2.

Շուկայում առկա է բազմաթիվ տարաբնույթ արձանագրությունների անալիզատորներ՝ ծրագրային հավելվածներից մինչև ծրագրային սարքավորումները: Չնայած արձանագրությունների անալիզատորների մեծամասնության ֆունկցիոնալ նմանության՝ նրանցից յուրաքանչյուրն ունի այս կամ այն առավելությունն ու թերությունը: Այս տեսակետից անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել երկու կարևոր ֆունկցիաների վրա, առանց որոնց դժվար կլինի անցկացնել ցանցի արդյունավետ ախտորոշում:

Առաջին՝ արձանագրությունների անալիզատորը պետք է ունենա տրաֆիկի գեներացիայի ներկառուցված ֆունկցիա: Երկրորդ՝ արձանագրությունների անալիզատորը պետք է կարողանա թարմացնել՝ դուրս բերելով ընդունվող կադրերը, այսինքն՝ ընդունի ոչ թե բոլոր կադրերը, այլ,

օրինակ, յուրաքանչյուր հինգերորդը կամ յուրաքանչյուր տասներորդը՝ ստացված արդյունքները վերակազմավորման ենթարկելով: Եթե այս ֆունկցիան բացակայում է, ապա ցանցի խիստ ծանրաբեռնվածության դեպքում, որքան էլ համակարգիչն օժտված լինի արտադրողականությամբ, այն կսկսի «կախել» կամ կորցնել կադրեր: Դա հատկապես կարևոր է արագ ցանցերի ախտորոշման համար:

Առաջարկվող մեթոդիկան մենք կներկայացնենք Network Instruments ընկերության Observer ծրագրային փաթեթի արձանագրությունների ծրագրային անալիզատորի օգտագործման օրինակով, ըստ թվարկվող կանոնների, որն աշխատում է Windows միջավայրում: Մեր տեսանկյունից այն օժտված է բոլոր անհրաժեշտ ֆունկցիաներով, որոնք անհրաժեշտ են ցանցերի արդյունավետ ախտորոշումն անցկացնելու համար: Այսպիսով, ենթադրենք Ethernet ցանցի կիրառական ծրագրային ապահովությունը սկսել է դանդաղ աշխատել և անհրաժեշտ է օպերատիվ կերպով տեղեկացնել և լրացնել թերությունը: Այդ գործընթացը իրականացվում է հետևյալ կերպ:

Ցանցի շահագործման (օգտագործման) տրաֆիկի չափում ցանցի աշխատանքի դանդաղեցման և կապի գծերի գերծանրաբեռնվածության միջև հարաբերակցության սահմանում:

Ցանցի կապի գծերի շահագործումն այն ժամանակահատվածն է, որի ընթացքում կապի միջոցը տեղափոխում է ազդանշանը կամ հակառակը:

«Կապի գծի շահագործում» պարամետրը բնութագրում է ցանցի ծանրաբեռնվածության մեծությունը: Ցանցի կապի գիծը հանդիսանում է ընդհանուր ցանցային ռեսուրս, այդ պատճառով է նրա ծանրաբեռնվածությունը ազդում կիրառական ծրագրային ապահովության ռեակցիայի (հակազդման) ժամանակի վրա: Առաջնակարգ խնդիրը կիրառական ծրագրային ապահովության վատ աշխատանքի և ցանցի կապի գծերի շահագործման միջև փոխկապակցության առկայության որոշման մեջ է: Ենթադրենք, որ արձանագրությունների անալիզատորը տեղակայված է ցանցի այն դոմենում (collision domain), որտեղ կիրառական ծրագրային ապահովածությունը դանդաղ է աշխատում: Կապի գծերի միջին շահագործումը կազմում է 19%, իսկ առավելագույնը հասնում է մինչև 82%:

Որպեսզի որոշենք՝ ինչպիսին է կապի գծի շահագործման առավելագույն թույլատրելին, առաջարկվում են հետևյալ կանոնները:

Կանոն 1.

Եթե Ethernet ցանցում ժամանակի ցանկացած պահի տվյալների փոխանցումը կատարվում է ոչ ավելի, քան 2 համակարգիչների միջև, ապա ցանցի ցանկացած շահագործում հասանելի է: Ethernet ցանցը կառուցված է այնպես, որ եթե 2 համակարգիչ միաժամանակ մրցակցում են միմյանց հետ՝ կապուղին (կանալը) որոշելու համար, ապա որոշ ժամանակ անց նրանք

սկսում են աշխատել համափուլ և սկսում են կապուղի դուրս գալ հերթով: Այս դեպքում նրանց մեջ բախումներ չեն առաջանում: Եթե աշխատող կայանը կամ սերվերը օժտված է բարձր արդյունավետությամբ, և նրանց միջև մեծ չափերով տվյալների փոխանցում է կատարվում, ապա կապի կապուղում շահագործումը կարող է հասնել 80-90%, որը ընդհանրապես չի դանդաղեցնում ցանցի աշխատանքը, այլ ընդհակառակը, վկայում է նրա ռեսուրսների արդյունավետ կիրառման (օգտագործման), կիրառական ծրագրային ապահովման մասին: Այսպիսով, եթե ցանցում կապի կապուղու շահագործումը բարձր աստիճանի է, կատարվում է տվյալների փոխանցում: Դա կարելի է իրականացնել հավաքելով և վերակողմորելով կապուղու բարձր շահագործման ժամանակահատվածը:

Կանոն 2.

Ցանցի կապի կապուղու բարձր շահագործումը այն դեպքում է դանդաղեցնում ստույգ կիրառական ծրագրային ապահովումը, երբ հենց կապի կապուղին է հանդիսանում տվյալ ծրագրային ապահովման աշխատանքի համար անանցանելի (ներդ տեղ):

Կապի կապուղու հնարավոր անանցանելի երևույթների պատճառով կամ հենց կիրառական ծրագրային ապահովման ոչ արդյունավետ ալգորիթմներով, կարող է առաջանալ ոչ բավարար արդյունավետություն (արտադրողականություն):

Թե որքանով է կապի կապուղին պատասխանատու համակարգի ոչ բավարար արդյունավետության համար, կարելի է պարզել հետևյալ կերպ: Ընտրելով տվյալ կիրառական ծրագրային ապահովման առավել մասսայական գործողությունը (օրինակ՝ բանկային ծրագրային ապահովման համար այդպիսի գործողություն կարող է համարվել վճարման հանձնարարականի ներմուծումը)՝ պետք է որոշել, թե ինչպես է կապի կապուղու շահագործումն ազդում այդպիսի գործողության իրականացման ժամանակի վրա: Առավել հեշտ է դա անել՝ օգտվելով տրաֆիկի գեներացիայի ֆունկցիաներից, որոնք կան մի շարք արձանագրությունների անալիզատորներում (օրինակ՝ Observer-ում): Այս ֆունկցիայի օգնությամբ ծանրաբեռնվածության ինտենսիվությունը պետք է մեծացնել աստիճանաբար և չափել գործողության կատարման ժամանակը: Ֆոնային ծանրաբեռնվածությունը նպատակահարմար է մեծացնել 0-ից մինչև 50-60%, յուրաքանչյուր քայլը ոչ ավելի, քան 10%:

Եթե գործողության կատարման ժամանակը ֆոնային ծանրաբեռնվածության լայն ինտերվալում էապես չի փոփոխվի, ապա համակարգի նեղ տեղը կապի կապուղին չէ: Եթե գործողության կատարման ժամանակն էապես կփոխվի՝ կախված ֆոնային ծանրաբեռնվածության մեծությունից, ապա հենց կապի կապուղին է պատասխանատու համակարգի ցածր արտադրողականության համար, և նրա ծանրաբեռնվածության

մեծությունը կրիտիկական է (ծայրահեղ) կիրառական ծրագրային ապահովման ռեակցիայի ժամանակի համար: Իմանալով ծրագրային ապահովման ռեակցիայի ցանկալի ժամանակը՝ հեշտությամբ կարող ենք որոշել կիրառական ծրագրային ապահովման ցանկալի ժամանակը կապի կապուղու ինչպիսի ծանրաբեռնվածության է համապատասխանում: Այս փորձի ժամանակ ֆոնային ծանրաբեռնվածությունը չպետք է 60-70%-ից առավել լինի: Եթե նույն կապի կապուղին անանցանելի չէ, ապա այսպիսի ծանրաբեռնվածության դեպքում գործողության կատարման ժամանակը կարող է մեծանալ ցանցի արդյունավետ թողարկման հնարավորությունների կրճատման հաշվին:

Կանոն 3.

Կապի կապուղու առավելագույն թույլատրելի ծանրաբեռնվածությունը կախված է ցանցի տարածականությունից: Ցանցի դոմենի տարածականության մեծացման դեպքում փոքրանում է թույլատրելի շահագործումը (օգտագործումը): Որքան մեծ է ցանցի դոմենի տարածականությունը, այնքան ուշ կհայտնաբերվեն բախումները: Եթե ցանցի դոմենի տարածականությունը փոքր է, ապա կայաններում բախումները կհայտնաբերվեն հենց կադրի սկզբում: Եթե ցանցի տարածականությունը մեծ է, բախումները կհայտնաբերվեն ուշ՝ հենց կադրի փոխանցման պահին: Արդյունքում փաթեթը փոխանցելու վերադիր ծախսերը (IP կամ IPX) մեծանում են: Որքան ուշ են բացահայտվում բախումները, այնքան մեծ են վերադիր ծախսերը, և այնքան շատ ժամանակ է վատնվում փաթեթի փոխանցման վրա: Արդյունքում կիրառական ծրագրային ապահովման ռեակցիայի ժամանակը, չնայած աննշան, բայց ավելանում է (մեծանում է):

Այսպիսով, եթե ցանցի ախտորոշման անդյունքում պարզվի, որ կիրառական ծրագրային ապահովման դանդաղ աշխատանքի պատճառը կապի կապուղու գերծանրաբեռնվածությունն է, ապա ցանցի ճարտարապետությունը կարելի է փոխել: Ցանցի ծանրաբեռնված դոմեններում կայանների քանակը հարկավոր է նվազեցնել, իսկ ցանցի վրա առավել ծանրաբեռնվածություն ստեղծող կայանները միացնել կոմուտատորի փոխարկիչի առանձին պորտերին:

Քանալի բառեր՝ ցանց, սերվեր, ախտորոշում, կոնցենտրատոր, կոմուտատոր, դոմեն, պորտ, սկաներ, տրաֆիկ, ինժեկտոր, կապուղի, ֆոնային ծանրաբեռնվածություն, ծրագրային ապահովում:

Օգտագործված գրականություն

1. <http://www.sharovt.narod.ru/l23.htm>
2. Сергеев А., Основы локальных компьютерных сетей, 2016
3. <https://www.intuit.ru>

ISSUES RELATED TO DIAGNOSTICS OF LOCAL NETWORKS

A. A. MIRIBYAN

IT Specialist

*Lecturer at “Informatics and Physical-Mathematical Sciences” Chair
Gavar State University*

The article dwells on three rules for complex diagnostics of local networks at a linear level through application of which it is possible to ensure a reliable exploitation of local network with a permittable loading.

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ДИАГНОСТИКИ ЛОКАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

A. A. МИРИБЯН

Специалист отдела Информационных технологий ГГУ

Преподаватель кафедры информатики и физико-математических наук

В статье представлены три метода комплексной диагностики локальной сети линейного уровня, применение которых позволит гарантировать надежное использование локальной сети при допустимой нагрузке.

**ԿԵՆՍԱՔԻՄԻԱՆ ԵՎ ՕՐԳԱՆԻԶՄՈՒՄ ՆՅՈՒԹԱՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԽԱՆԳԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔԵՐԸ**

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

*ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի և
առողջ ապրելակերպի ամբիոնի վարիչ*

Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*ԳՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի
և առողջ ապրելակերպի ամբիոնի դասախոս*

Մ. Հ. ՆԱԽՐԱՏՅԱՆ

ԳՊՀ որակի ապահովման բաժնի մասնագետ

Անցած հարյուրամյակի երկրորդ կեսը կարելի է համարել կենսաբանության ոսկե դար: Իրոք, վերջին տասնամյակներում կենսաբանական գիտության մեջ կատարվել են այնպիսի խոշոր հայտնագործություններ, ինչպիսիք են նուկլեինաթթուների և սպիտակուցների ժառանգական հատկությունների և հատկանիշների փոխանցման կոդի բացահայտումը, վիրուսների կառուցվածքի ու բջջի վրա դրանց ներգործության մեխանիզմների հետազոտությունը և այլն:

Կենդանի օրգանիզմներում ընթացող կենսաբանական պրոցեսները չափազանց բարդ են, բազմազան, միմյանց հետ սերտորեն կապված: Հյուսվածքներում ու բջջիներում տեղի ունեցող փոխարկումների սահմանները նշելու համար ասենք, որ մարդու օրգանիզմում ֆերմենտները մասնակցում են հազարավոր կենսաքիմիական ռեակցիաների: Օրգանիզմում բոլոր փոխարկումները կատարվում են օրինաչափ հաջորդականությամբ և համաձայնեցված: Բազմաբջիջ օրգանիզմներում կատարվող այդ պրոցեսների նորմալ ընթացքն ապահովվում է քիմիական հատուկ նյութերի մասնակցությամբ, որոնց տրվել է կենսաբանական կարգավորիչներ ավանդումը: Բջջի կենսագործունեության կենսաբանական կարգավորիչներից են ֆերմենտները, վիտամինները, հորմոնները և այլ նյութեր: Բարձրակարգ

կենդանիների կենսագործունեության հետ կապված պրոցեսները անմիջականորեն կարգավորվում են նյարդային համակարգի կողմից, որն իրագործվում է գլխուղեղի կեղևի կամ ենթակեղևի կողմից: Այսպիսով, նյութափոխանակության հետ կապված այս կամ այն ռեակցիայի ընթացքը սերտորեն կապված է նյարդային համակարգի ֆունկցիոնալ վիճակի հետ: Նյութափոխանակության նյարդային կարգավորման հիմքում ևս ընկած են կենսաքիմիական պրոցեսները:

Օրգանիզմում կենսաքիմիական ռեակցիաներին մասնակցող կատալիզատորները՝ ֆերմենտները, լայնորեն տարածված են կենդանի բնության մեջ և ուղղություն են տալիս նյութափոխանակության բազմազան պրոցեսների: Այժմ պարզվել է, որ այդ պրոցեսների մեծ մասի խանգարումները սերտորեն կապված են որոշակի ֆերմենտի բացակայության, դրա ավելցուկի կամ անբավարարության հետ: Ֆերմենտների գործունեությանն ակտիվորեն մասնակցում են նաև վիտամինները: Սննդի լիարժեքությունը բնութագրվում է ո՛չ միայն ածխաջրերի, ճարպերի և սպիտակուցների պարունակությամբ, այլև վիտամինների հարստությամբ: Օրգանիզմի նորմալ գործունեության համար կշռային իմաստով քիչ քանակությամբ վիտամիններ են հարկավոր: Սակայն եթե սնունդը վիտամիններ չի պարունակում, օրգանիզմում առաջանում է վիտամինային անբավարարություն, որն ընդունված է անվանել ավիտամինոզ: Օրգանիզմի կենսագործունեության հետ կապված բազմազան պրոցեսներում վիտամինների կարևոր դերը ցույց տալու համար նշենք միայն մեկ օրինակ. վիտամին C-ն ակտիվ մասնակցում է բջջում էներգիայի առաջացմանն ու ամինաթթուների փոխանակությանը, հորմոնների սինթեզին և այլ պրոցեսների:

Այժմ բացահայտվել է, որ ժառանգական բազմաթիվ հիվանդություններ պայմանավորված են ֆերմենտների, վիտամինների, հորմոնների և նյութափոխանակության այլ կարգավորիչների ազդեցության մեխանիզմների խանգարումներով: Օրինակ՝ մինչև այժմ հայտնի ժառանգական հիվանդությունների գրեթե կեսը կապված է այս կամ այն ֆերմենտային համակարգի գործունեության որակական կամ քանակական արատների հետ:

Նշենք այդ հիվանդություններից մի քանիսը, որոնք արտահայտվում են նյարդային համակարգի նորմալ գործունեության տարբեր ախտահարումներով: Հատկապես երիտասարդ տղամարդիկ տառապում են,

այսպես կոչված, Ֆաբրիի հիվանդությամբ, որի դեպքում ախտահարվում են նյարդային համակարգը, երիկամները, սիրտը: Պարզվել է, որ այդ հիվանդների մոտ խանգարված է արյան էրիթրոցիտների թաղանթի նորմալ կառուցվածքն ապահովող ֆերմենտային համակարգի գործունեությունը. հյուսվածքում առկա է ճարպերի կուտակում՝ կապված հատուկ ֆերմենտի՝ ցերամիդեռիեքսոգլիդազայի գործունեության հետ: Հիվանդների մոտ նշված ֆերմենտի ակտիվությունը նորմայի համեմատությամբ մեկ տոկոսից չի անցնում: Մահը վրա է հասնում երիկամներում ցերամիդեռիեքսոգլիդազայի կուտակման պատճառով: Այդ հիվանդությունը բջջաթաղանթի հետ կապված ժառանգական հիվանդություն է և պայմանավորված է ծնողներից համապատասխան գենի փոխանցումով:

Նյարդային մեկ այլ հիվանդություն, որը կոչվում է Լեշ-Նիհանի անունով, կապված է բջջում քիմիական մեկ այլ միացության՝ պուրինի փոխանակության խանգարման հետ: Հիվանդության դեպքում նշված նյութի փոխանակությանը մասնակցող ֆերմենտը բացակայում է:

Որոշ հիվանդություններ առնչվում են օրգանիզմում ծծմբի միացությունների փոխանակության խանգարումների հետ: Այսպես, սուլֆիտօքսիդազա ֆերմենտի ակտիվության բացակայության դեպքում դիտվում է մտավոր թուլություն, աչքերի չռվածություն և ախտահարման այլ նշաններ: Այդ հիվանդների մեզի մեջ սուլֆատների պարունակությունը զգալի նվազում է: Ծծումբ պարունակող միացությունների փոխանակության լուրջ խանգարումները հանգեցնում են վաղաժամ մահվան:

Նյութափոխանակության խանգարումներից մեկն էլ կապված է պղնձի փոխանակության խանգարման հետ: Այդ հիվանդությանը, որը հայտնի է Վիլսոնի անունով, բնորոշ է պղնձի կուտակումը ուղեղի, լյարդի և երիկամի հյուսվածքներում: Հայտնի է, որ պղինձն ունի ֆերմենտային սպիտակուցի կամ, ինչպես անվանում են, ցերուլոպլազմինի հետ ամուր կապվելու հատկություն, մինչդեռ արյան շիճուկի ալբումինների հետ դրա կապն անկայուն է: Հիվանդության դեպքում պղնձի ավելցուկն անցնում է լյարդ և երիկամներ, որի հետևանքով արյան մեջ դրա քանակությունը պակասում է: Նյութափոխանակության արատը հետևանք է ցերուլոպլազմինի մոլեկուլի սինթեզի խանգարման:

Դեռևս 1866թ. անգլիացի բժիշկ Դաունը նկարագրեց մի հիվանդություն, որի ժամանակ նկատվում է մտավոր թուլություն, իսկ երբեմն՝

լրիվ ապշություն: Այդ ծանր ախտահարման մասին է վկայում այն փաստը, որ նման հիվանդների միայն վեց տոկոսն է ապրում մինչև երկու տարի. դա լինում է միջին հաշվով 700 մարդուց մեկի մոտ: Ֆրանսիացի բժիշկ Լեժենը բացահայտել է, որ այդ հիվանդությունը, այսպես կոչված, քրոմոսոմային սխալի հետևանք է. դրանով տառապողների սոմատիկ բջջում 46-ի փոխարեն կա 47 քրոմոսոմ: Հետագայում պարզվեց, որ առողջ մարդկանց համեմատությամբ Դաունի հիվանդության դեպքում համապատասխան ֆերմենտի ակտիվությունն անհամեմատ բարձր է: Մինչդեռ հիվանդի ծնողների մոտ, առողջ մարդկանց համեմատությամբ, նշված ֆերմենտի ակտիվությունը կրկնակի ցածր է:

Վերջին տարիներին ցույց է տրվել, որ մտավոր թուլության հետ կապված մի շարք հիվանդություններ երևան են գալիս ածխաջրատների փոխանակության խանգարումներից: Դրանցից է Մորկիո-Ուլրիխի հիվանդությունը, որի պատճառն ածխաջրատներից մեկի փոխանակության խանգարումն է:

Ինչպես հայտնի է, բջջի շինանյութը սպիտակուցներն են, որոնք ապահովում են դրա, հետևաբար մեր ամբողջ մարմնի կառուցվածքը: Կենդանի բջջում սպիտակուցների սինթեզն ու քայքայումը բարդ, բազմաստիճան պրոցես է, որին մասնակցում են բազմաթիվ ֆերմենտներ: Նյութափոխանակության այս շղթայում նույնպես կարող են լինել «սխալներ», որոնք պատճառ են դառնում մի շարք ծանր հիվանդությունների առաջացման: Ամինաթթուների փոխանակության խանգարումներից կարող են առաջանալ նաև բնածին հիվանդություններ: Այդ հիվանդություններից է ալկապտոնուրիան:

Ամինաթթուների փոխանակության հետ կապված մի այլ հիվանդություն, որն ստացել է ալբինիզմ անունը, առաջացնում է մազերի ու մաշկի գունաթափում: Դա հետևանք է մազերը գունավորող նյութի՝ մելանինի բացակայության: Պարզվել է, որ այդ հիվանդության դեպքում թիրոզին և դիօքսիֆենիլալանին ամինաթթուների հետագա փոխարկմանը մասնակցող ֆերմենտի ակտիվությունը ընկճված է: Առողջ մարդկանց օրգանիզմում նշված ամինաթթուներից հետագա փոխարկման պրոցեսում առաջանում է մելանին, իսկ ալբինոսների մոտ այն չի գոյանում: Ալբինիզմը (գունազրկությունը) ժառանգական հիվանդություն է, որի հաճախականությունը հավասար է մոտ հինգի՝ հարյուր հազար մարդու հաշվով:

Մեկ այլ ամինաթթվի՝ ցիստեինի փոխանակության խանգարման հետ է կապված ցիստինոզ հիվանդությունը: Այն նույնպես ժառանգական է և սակավադեպ: Ախտահարման դեպքում դժվար լուծելի ցիստեինը, հետագա փոխարկման չենթարկվելով, կուտակվում է հյուսվածքներում և օրգաններում: Սուր ցիստինոզի դեպքում երեխաները մահանում են 2-3 տարեկան հասակում: Նշված հիվանդությամբ տառապող երեխաների մոտ դիտվում են ծանր ոսկրախտին բնորոշ ախտանշաններ: Այժմ լավ ուսումնասիրված է ցիստինի փոխանակության ողջ շղթան: Այդ շղթայում ակտիվ մասնակցում են մի շարք ֆերմենտներ, սակայն ո՛ր հատվածում է թաքնված բնածին սխալը, դեռևս հայտնի չէ:

Տարբեր հիվանդությունների ժամանակ ախտահարվում է նաև լյարդը, որի հետևանքով խանգարվում են դրա փոխանակային ֆունկցիաները: Այժմ անդրադառնանք դրա հետևանքով առաջացող մի քանի հիվանդությունների, որոնք ի հայտ են գալիս լյարդում նյութափոխանակության խանգարումների հետևանքով: Դրանցից է ֆրոկտոզուրիա հիվանդությունը, որի դեպքում ֆրոկտոզան վատ է յուրացվում օրգանիզմի կողմից և դուրս է գալիս մեզի հետ: Ֆրոկտուզուրիան հիշեցնում է շաքարային հիվանդությունը: Հիվանդն զգում է սրտխառնուք, արյան մեջ զգալիորեն պակասում է գլյուկոզայի պարունակությունը: Ֆրոկտոզուրիայի սուր ձևերի դեպքում զարգացումը կանգ է առնում, երևան է գալիս մտավոր թուլություն: Ենթադրում են, որ այս հիվանդության դեպքում խանգարվում է ֆրոկտոզայի ֆոսֆորացման պրոցեսը, որը հետևանք է համապատասխան ֆերմենտի ակտիվության բացակայության:

Լյարդում նյութափոխանակության խանգարումներից մեկը կապված է գլիկոգենի սինթեզի ու քայքայման հետ: Այդ դեպքում գլիկոգենը նորմայից ավելի է կուտակվում լյարդում, հյուսվածքը մեծանում է, շաքարի պարունակությունն արյան մեջ իջնում, երեխայի աճը կանգ է առնում: Դա հետևանք է այն բանի, որ չնայած գլյուկոզան յուրացվում է լյարդի բջիջների կողմից, սակայն գլիկոգենը չի քայքայվում համապատասխան ֆերմենտի անբավարար գործունեության պատճառով: Այդ հիվանդությունը, որը կոչվում է Գիրկեի անոնով, բնորոշ է արյան մեջ խոլեստերինի ու ճարպերի քանակի զգալի ավելացումով: Ճարպերի քայքայման ինտենսիվացման հետևանքով մեզի մեջ ավելանում է ացետոնի քանակը: Հիվանդներին բուժում են՝ տալով

ածխաջրատների ոչ մեծ քանակներ, որը նպաստում է արյան մեջ գլյուկոզայի անհրաժեշտ մակարդակի պահպանմանը:

Երբեմն գլիկոզենը կուտակվում է մկաններում և հատկապես սրտամկանում՝ առաջացնելով մկանային թուլություն: Ընդհանրապես հայտնի են յոթ հիվանդություններ, որոնք ուղեկցվում են գլիկոզենի կուտակմամբ, ընդ որում յուրաքանչյուր առանձին դեպքում դիտվում է որևէ ֆերմենտի ակտիվության անբավարարություն:

Հայտնի է, որ լյարդը մեր օրգանիզմում կարևոր դեր է խաղում նաև սպիտակուցային փոխանակության մեջ: Դրա բջիջներում կատարվում է որոշ ամինաթթուների սինթեզը: Այդ հյուսվածքում տեղի է ունենում նաև արյան շիճուկի կարևոր սպիտակուցների, այդ թվում՝ արյան մակարդմանը մասնակցող պրոթեոմբինի և ֆիբրինոգենի սինթեզը: Այդ պրոցեսը բավական բարդ է և ամենափոքր շեղումը կարող է հասցնել նյութափոխանակության մեծ արատների:

Էվոլյուցիայի ընթացքում մեր օրգանիզմում մշակվել է արտազատման համակարգ, որի օգնությամբ բջիջներից հեռանում են օրգանիզմին ոչ անհրաժեշտ վերջնական արգասիքներն ու թունավոր նյութերը: Երիկամներն արտազատման գլխավոր օրգանն են: Արտազատման մեխանիզմում խիստ կարևոր է նաև արյան ֆունկցիան: Հաշվարկները ցույց են տվել, որ երիկամի միջով հոսող արյան տասը տոկոսը օգտագործվում է հյուսվածքը սննդանյութերով ապահովելու համար: Օրգանիզմի ներշնչած թթվածնի տասը տոկոսը նույնպես ծախսվում է երիկամների կողմից: Արյան անոթներն անընդմեջ դեպի երիկամներ են մղում օգտակար և թունավոր նյութերով հարուստ շիճուկը, իսկ միզածորանից արտազատվում է մեզը: Արյան և մեզի մեջ պարունակվող շատ նյութեր ընդհանուր են, սակայն երիկամները չեն արտազատում այն բոլոր նյութերը, որոնք կան արյան մեջ:

Երիկամների նյութափոխանակության մեջ կարևոր նշանակություն ունի նաև ալդեստերոն հորմոնը, որը մասնակցում է օրգանիզմում նատրիումի փոխանակության կարգավորմանը: Այդ հորմոնի անբավարարությունը հարուցում է նատրիումի քանակության կորուստ, որի հետևանքով հյուսվածքում խանգարվում է աղերի փոխանակության նորմալ ընթացքը: Հորմոնի ավելցուկի դեպքում նատրիումի պարունակությունը հյուսվածքներում աճում է, որն ուղեկցվում է մեծ քանակությամբ ջրակուտակմամբ: Օրգաններն այտուցվում են:

Երիկամներում մեզի արտազատման մեխանիզմում տեղ գտած նյութափոխանակային խանգարումներն առաջացնում են ժառանգական մի շարք հիվանդություններ: Այսպես, երիկամներում ֆիլտրված պլազմայի հետադարձ արագության իջեցման պատճառով խախտվում է ֆոսֆորի փոխանակությունը, որի հետևանքով երևան են գալիս ոսկրախտին բնորոշ ախտանշաններ:

Երիկամների ֆունկցիայի հետ կապված մեկ այլ հիվանդության հիմքում ընկած է ջրածնի իոնների անհրաժեշտ քանակության բացակայությունը, որի հետևանքով առաջանում է թթվային միջավայր, կամ, ինչպես ընդունված է անվանել, ացիդոզային վիճակ: Այդ հիվանդությունն ուղեկցվում է հսկայական քանակությամբ կալցիումի և կալիումի կորստով, որի հետևանքով երիկամները խիստ վնասվում են:

Բազմաթիվ հիվանդություններ սերտորեն կապված են արյան նյութափոխանակության մեջ տեղ գտած թերությունների հետ: Ինչպես հայտնի է, արյունն այն միջավայրն է, որտեղ բջիջները վերցնում են իրենց կենսագործունեության համար անհրաժեշտ սննդանյութերն ու թթվածինը և տալիս ածխաթթու գազ և փոխանակության այլ արգասիքներ:

Արյան կարևոր ֆունկցիաներից է մարմնի կայուն ջերմաստիճանի ապահովումը: Հայտնի է, որ որոշ հիվանդությունների ժամանակ մարդու ջերմաստիճանը խիստ բարձրանում է: Այդ պայմաններում կարևոր դեր է խաղում արյան քիմիական բաղադրությունը: Բանն այն է, որ վարակիչ հիվանդությունների դեպքում ինտենսիվ քայքայվում են ինչպես մեր օրգանիզմի հյուսվածքներն ու բջիջները, այնպես էլ հիվանդաբեր մանրէները: Դրա հետևանքով առաջանում են տարբեր թունավոր նյութեր, որոնք արյան հետ տեղափոխվում են օրգաններն ու հյուսվածքները: Այդ նյութերն անցնում են նաև ուղեղ՝ թափանցելով այն կենտրոնը, որը հսկում է մարմնի կայուն ջերմաստիճանի պահպանմանը: Արյան հոսքի հետ բերված թունավոր նյութերը գրգռում են այդ կենտրոնը, խանգարում նրա գործունեությունը, որի հետևանքով մարմնի ջերմաստիճանն սկսում է բարձրանալ: Մարմնի ջերմաստիճանի բարձրացումը նշան է այն բանի, որ օրգանիզմի պաշտպանական ուժերը պայքարում են հիվանդության դեմ: Վտանգավոր են այն հիվանդությունները, որոնք անցնում են առանց ջերմի: Դա ցույց է տալիս, որ օրգանիզմը հնարավորություն չունի անհրաժեշտ դիմադրություն ցուցաբերելու հիվանդության նկատմամբ: Արյան քիմիական բաղադրությունը

կայուն է, և դրա բաղադրամասերից որևէ մեկի պարունակության տատանումները կարող են ախտորոշիչ կարևոր նշանակություն ունենալ այս կամ այն հիվանդության հայտնաբերման համար:

Հայտնի են մոտ 100 հիվանդություններ, որոնք կապված են արյան կամ արյունաստեղծ օրգաններում նյութափոխանակության խանգարումների հետ: Այսպես, վաղուց հայտնի էր, որ այն երկրներում, որտեղ ազգաբնակչության սննդի մեջ գերակշռում են ձկան կամ բուսական յուղերը, աթերոսկլերոզով (հիվանդություն, որի դեպքում արյան անոթների պատերը կորցնում են ճկունությունը) հիվանդների տոկոսն անհամեմատ ցածր է: Բանն այն է, որ բուսական յուղերն ավելի շատ չհագեցած ճարպաթթուներ են պարունակում, և դրանց սիստեմատիկ օգտագործման շնորհիվ արյան մեջ պակասում է խոլեստերինի քանակությունը, պայմաններ են ստեղծվում անոթների պատերի նորմալ կառուցվածքի պահպանման համար: Պարզվել է, որ լեցիտինի առկայությամբ, որը ֆոսֆոր է պարունակում, խոլեստերինը դժվարությամբ է թափանցում արյան անոթի պատի մեջ և չի կուտակվում այնտեղ: Ելնելով դրանից՝ աթերոսկլերոզով հիվանդներին խորհուրդ է տրվում հաճախակի օգտագործել այնպիսի սննդանյութեր, որոնք հարուստ են լեցիտինով (հնդկացորենի շիլա, կաթնաշոռ և այլն):

Պետք է նշել, որ արյան մեջ խոլեստերինի պարունակության տատանումները կարևոր են ո՛չ միայն աթերոսկլերոզի, այլև ուրիշ հիվանդությունների ճիշտ ախտորոշման և բուժման համար: Օրինակ՝ ալկահոլամոլների մոտ, շաքարային հիվանդության կամ հղիության դեպքում արյան մեջ ճարպերի քանակությունն զգալիորեն ավելանում է, իսկ երկարատև սովի կամ բրոնզային հիվանդության դեպքում՝ իջնում:

Արյան մեջ կարևոր դեր են կատարում ածխաջրատները և դրանց քայքայումից ստացված նյութերը: Այսպես, ֆիզիկական ծանրաբեռնվածության ժամանակ արյան մեջ զգալիորեն աճում է կաթնաթթվի պարունակությունը: Այդ նյութի պարունակության տատանումները կարևոր ցուցանիշ են թթվածնային անբավարարությունը որոշելու համար: Եթե վերջինս դառնում է մշտական (օրինակ՝ սրտի որոշ հիվանդությունների դեպքում), արյան մեջ պահպանվում է կաթնաթթվի պարունակության բարձր մակարդակը: Լյարդի մի շարք հիվանդությունների և թունավորման դեպքում նույնպես արյան մեջ մեծանում է կաթնաթթվի պարունակությունը:

Տարբեր հիվանդությունների ախտորոշման ու բուժման գործում չափազանց կարևոր է արյան մեջ տարբեր ֆերմենտների ակտիվության հետազոտությունը: Օրինակ՝ բացահայտվել է, որ չարորակ ուռուցքների դեպքում արյան շիճուկի մեջ մոտ 50 անգամ մեծանում է թթու ֆոսֆատազա ֆերմենտի ակտիվությունը: Նույն ֆերմենտի ակտիվությունը ուկրախտով հիվանդ երեխաների արյան մեջ առողջների համեմատ աճում է մոտ 20 անգամ: Բացի ֆերմենտներից՝ արյան մեջ կան նաև օրգանիզմի բնական պաշտպանության գործոններ՝ հակաֆերմենտներ, որոնք օժտված են հյուսվածքներն ու բջիջները ֆերմենտների քայքայիչ ներգործությունից պաշտպանող հատկությամբ:

Արյան մի շարք հիվանդություններ առնչվում են հեմոգլոբինի հետ: Մարդու հեմոգլոբինի մոլեկուլը կազմված է իրար հետ որոշակի հաջորդականությամբ միացած 574 ամինաթթուների մնացորդներից: Գոյություն ունի մի հիվանդություն, որը կոչվում է մանգաղաձև անեմիա: Այդ հիվանդությունը պայմանավորված է նրանով, որ հեմոգլոբինի մոլեկուլում 574 ամինաթթուներից երկուսը փոխարինվում են ուրիշներով. երկու շղթաներում վեցերորդ տեղում գլուտամինաթթվի փոխարեն հանդես է գալիս վալին ամինաթթուն: Այժմ հայտնի են 50 այդպիսի «արատավոր» հեմոգլոբիններ, որոնց առկայության դեպքում արյան շնչառական ֆունկցիան ենթարկվում է որոշակի փոփոխությունների:

Հեմոգլոբինը միանում է թթվածնին և առաջանում է անկայուն միացություն՝ օքսիհեմոգլոբին: Որոշ դեպքերում հեմոգլոբինն առաջացնում է, այսպես կոչված, մեթեմոգլոբին, որն ունակ չէ միանալու թթվածնի հետ: Օրգանիզմում գործող հատուկ ֆերմենտային համակարգի ազդեցությամբ մեթեմոգլոբինը կրկին դառնում է հեմոգլոբին և մտնում շրջանառության մեջ: Սակայն երբեմն համապատասխան ֆերմենտի թույլ ներգործության պատճառով մեթեմոգլոբինից հեմոգլոբին առաջանալու ռեակցիայի հավասարակշռությունը խախտվում է, որի հետևանքով առաջանում է թթվածնային անբավարարություն: Այդ հիվանդությունը, որը հայտնի է մեթեմոգլոբինեմիա անունով, ժառանգական է և հատկապես երեխաների մոտ արտահայտվում է արյան մուգ գունավորմամբ:

Վերջին տասնամյակներին կարևոր աշխատանքներ են կատարվել միտոքոնդրիումների ֆունկցիաների խանգարումների շուրջ: Ցույց է տրվել, որ թթվածնի ակտիվ ձևերը և ազատ ռադիկալները խաթարում են

միտոքոնդրիումների էներգետիկ ֆունկցիան: Բջջը էներգազրկվում և քայքայվում է, որի հետևանքով առաջանում են ծանր ախտաբանական երևույթներ: Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի Ա. Բելոզերսկու անվան ֆիզիկա-քիմիական ԳՀ ինստիտուտում ակադեմիկոս Վ. Պ. Սկուլաչյովի և աշխատակիցների կողմից կարևոր տեսական և գործնական հետազոտություններ են կատարվել բջջի էներգետիկ ֆունկցիան ճնշող թթվածնի ազատ ձևերի չեզոքացման և միտոքոնդրիումների ֆունկցիան վերականգնելու ուղղությամբ: Ստեղծվել է պլաստոքինոնի ածանցյալ SkQ1 պատրաստուկը, որը, հեշտությամբ հաղթահարելով բջջի և միտոքոնդրիումների մեմբրանները, ուղղվում է այդ օրգանների ներսը և քայքայում թթվածնի ազատ ձևերը՝ վերականգնելով միտոքոնդրիումների կառուցվածքը, ընդհանուր նյութափոխանակությունը, շնչառության հետ կապված կենսաքիմիական ռեակցիաները և էներգիայի մատակարարումը: Տարբեր գիտական և բուժական հաստատություններում կատարված մանրագնին հետազոտությունները ցույց են տվել, որ SkQ1-ի օգնությամբ հնարավոր է կանխել և բուժել մոտ երկու տասնյակ հիվանդություններ:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, օրգանիզմի ամեն մի հիվանդության պատճառը, առաջին հերթին, նյութափոխանակության շղթայի այս կամ այն օղակի ֆունկցիայի խանգարումն է: Այդ արատների մեխանիզմների բացահայտումը ժամանակակից մոլեկուլային կենսաքիմիայի կարևոր նվաճումն է:

Բանալի բառեր՝ օրգանիզմ, հեմոգլոբին, միտոքոնդրիում, բջիջ, հյուսվածքներ, նյութափոխանակության խանգարում, հիվանդություններ:

Օգտագործված գրականություն

1. Սիմոնյան Ա.Ա., Բջիջը կյանքի հիմքն է (ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987:
2. Սիմոնյան Ա.Ա., Բատիկյան Ի.Հ., Մարգարյան Ա.Ս., Սիմոնյան Լ.Ա., Անտոնյան Ն.Լ., Դասախոսություններ կենսաբանության և էկոլոգիայի արդիական թեմաներով, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2012:
3. Խաչատրյան Գ.Ս., Աղաջանով Մ.Ի., Կենսաքիմիա, Երևան, 2001:
4. Ленинджер А., Основы биохимии. (в трех томах) // Москва, изд. «Мир», 1985.

5. Скулачев В.П., Скулачев М.В., Фенюк Б.А., Жизнь без старости. // Москва, изд. ЭКСМО, 2014.
6. Страйер Л., Биохимия. (в трех томах) // Москва, изд. «Мир», 1985.

BIOCHEMISTRY AND THE CONSEQUENCES OF METABOLIC DISORDERS IN THE BODY

A. A. SIMONYAN

*RA Honoured Scientist, Professor
Head of the Chair of Biology
Ecology and Healthy Lifestyle of GSU*

A. S. MARGARYAN

Doctor of Biology, Associated Professor

M. H. HOYHANNISYAN

*Lecturer at the Chair of Biology
Ecology and Healthy Lifestyle of GSU*

M. H. NAKHRATYAN

Specialist at GSU Quality Assurance Department

In the work the data on metabolic disorders in the biochemical reactions of different tissues and cells, as well as those caused by diseases are presented.

БИОХИМИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ МЕТАБОЛИЧЕСКИХ НАРУШЕНИЙ В ОРГАНИЗМЕ

A. A. СИМОНЯН

*Заслуженный деятель науки РА, профессор,
заведующий кафедрой биологии, экологии
и здорового образа жизни ГГУ*

A. S. МАРГАРЯН

Кандидат биологических наук, доцент

M. G. ОГАННИСЯН

*Преподаватель кафедры биологии,
экологии и здорового образа жизни ГГУ*

M. G. НАХРАТЯН

Специалист отдела по обеспечению качества ГГУ

В работе представлены данные о метаболических нарушениях в биохимических реакциях разных тканей и клеток вызванных в результате заболеваний.

**ՊԼԱՍՏՈՔԻՆՈՆԻ ԱԾԱՆՑՅԱԼ SKQ1 ՀԱԿԱՕՔՍԻԴԱՆՏԻ ՏԱՐԲԵՐ
ՉԱՓԱԲԱԺԻՆՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԵՖԱԶԻ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ
ՈՒՂԵՂԻ ԵՎ ՍՐՏԱՄԿԱՆԻ ՄԻՏՈՔՈՆԴՐԻՈՒՄՆԵՐՈՒՄ**

Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Կենսաքանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր,

*ԳՊՀ կենսաքանության, էկոլոգիայի և
առողջ ապրելակերպի ամբիոնի վարիչ*

Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*ԳՊՀ կենսաքանության, էկոլոգիայի
և առողջ ապրելակերպի ամբիոնի դասախոս*

Հայտնի է, որ թթվածնի ակտիվ ձևերը լուրջ վտանգ են ներկայացնում բջիջների և օրգանիզմի կենսագործունեության համար: Դրանք գոյանում են միտոքոնդրիումների ներքին թաղանթի հիդրոֆոր հատվածում և առաջացնում են լիպիդների գերօքսիդացման շղթայական ռեակցիաներ՝ ճնշելով էներգիական համակարգերի ֆունկցիաները [1, 3, 5]: Հատկապես ճնշվում է միտոքոնդրիումների ներքին թաղանթի էլեկտրական դիմադրողականությունը, և տեղի է ունենում փեղկելում շնչառության և ԱԵՖ-ի սինթեզի միջև [6, 7, 9]: Թթվածնի ակտիվ ձևերը միտոքոնդրիումներում կարող են խաթարել նաև դրանց մոտ տեղակայված ԴՆԹ-ի ֆունկցիան [8, 11, 12]:

Լիպիդների գերօքսիդացման պրոցեսի ակտիվացմանը օրգանիզմում դիմակայում է բջիջների հակաօքսիդանտային համակարգը: Հակաօքսիդանտային համակարգի գործոնները բազմազան են [6, 7]: Ներկայացված աշխատանքում ուսումնասիրվել է Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի Ա. Բելոզերսկու անվան ֆիզիկաքիմիական կենսաքանության ինստիտուտում ակադեմիկոս Վ. Սկովաչովի կողմից սինթեզված պլաստոքինոնի ածանցյալ, հակաօքսիդանտային մեծ ակտիվությամբ օժտված SkQ1-ի տարբեր չափաբաժինների ազդեցությունը Mg^{2+} , Ca^{2+} և HCO_3^- -կախյալ ԱԵՖազների ակտիվության վրա հասակային առումով՝ 3 և 6 ամսական առնետների գլխուղեղից և սրտամկանից անջատված ամբողջական միտոքոնդրիումներում in vitro պայմաններում:

Հերազդրության մեթոդները և նյութերը:

Փորձերում օգտագործվել են 3 և 6 մմսական ոչ գծային սպիտակ առնետներ: Համեմատության համար փորձերում օգտագործվել են SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-8} \text{M}$ և $1.75 \times 10^{-4} \text{M}$ չափաբաժինները: Ելնելով դրանից՝ առանձնացվել են փորձանմուշների 3 խումբ.

1.ստուգիչ խումբ (առանց SkQ1-ի ավելացման),

2.փորձանմուշներում ավելացվել է 0.1մլ վերջնական խտությամբ $1.75 \times 10^{-8} \text{M}$ SkQ1,

3.փորձանմուշներում ավելացվել է 0.1մլ վերջնական խտությամբ $1.75 \times 10^{-4} \text{M}$ SkQ1:

Կենդանիների գլխատումից հետո հանել ենք գլխուղեղը և սրտամկանը: Գլխուղեղը լվացել ենք 0.25M սախարոզա-տրիս-HCl սառը բուֆերի լուծույթով ($\text{pH } 7.4$), իսկ սրտամկանը՝ KCl-ի 0.1M լուծույթով: Գլխուղեղի հյուսվածքը հոմոգենացրել ենք 0.25M սախարոզայի և 0.02M տրիս-HCl բուֆերի լուծույթում 3°C -ի պայմաններում $1:8$ կամ $1:9$ հարաբերությամբ: Սրտամկանը հոմոգենացրել ենք 0.44M սախարոզա- 0.02M տրիս-HCl բուֆերում: Գլխուղեղի հոմոգենատից կորիզային ֆրակցիան անջատել ենք 800g , իսկ միտոքոնդրիումները՝ 18000g արագությամբ 15 րոպե տևողությամբ ցենտրիֆուգելով: Սրտամկանի հոմոգենատից կորիզները անջատել ենք 800g , իսկ միտոքոնդրիումները՝ 10000g արագությամբ 15 րոպեի ընթացքում ցենտրիֆուգելով: Գլխուղեղից ստացված միտոքոնդրիումները սուսպենզել ենք 0.25M սախարոզա-տրիս-HCl բուֆերում, իսկ սրտամկանինը՝ 0.44M սախարոզա-տրիս-HCl բուֆերում և կրկին ցենտրիֆուգել:

ԱԵՖազների ակտիվության որոշման համար ինկուբացիոն խառնուրդը (1 մլ) պարունակել է 0.25M սախարոզա- 0.02M տրիս-HCl բուֆեր, համապատասխան քանակներով Mg^{2+} , Ca^{2+} և HCO_3^- և միտոքոնդրիումների կախույթ, որը համապատասխանել է 2-3 մգ սպիտակուցի: Ավելացվել է նաև 2մլM ԱԵՖ (“Sigma”, corp.) [4] և համապատասխան քանակով SkQ1-ի լուծույթ:

Փորձանմուշների ինկուբացումը կատարվել է 30 րոպե տևողությամբ 37°C -ի պայմաններում:

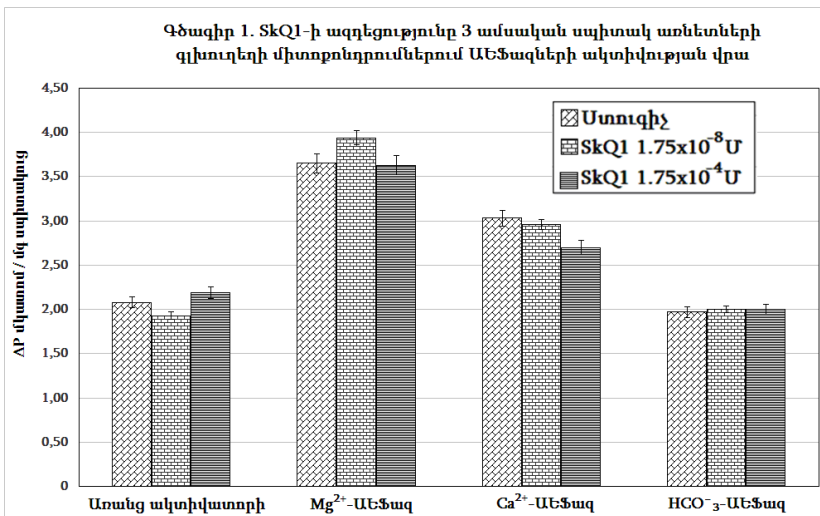
Անօրգանական ֆոսֆատի որոշումը կատարվել է Լոուրիի և Լոպեսի եղանակով [10]: Փորձերից ստացված տվյալները հաշվարկվել են 1մգ սպիտակուցի վրա, որը կատարվել է Լոուրիի և աշխ. եղանակով [10]:

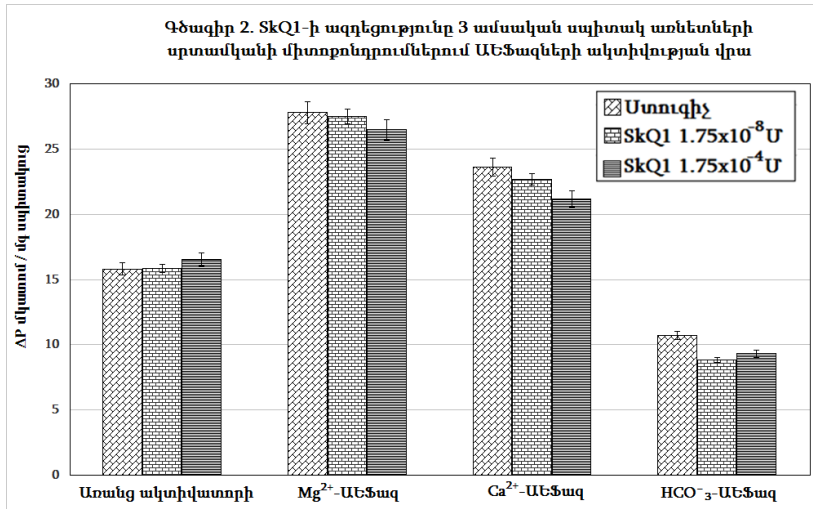
Ստացված տվյալների հավաստիությունը որոշել ենք Ստյուդենտ-Ֆիշերի տասնորդական վարիացիոն վիճակագրության մեթոդով [2]:

Հետազոտության արդյունքները և դրանց քննարկումը:

Կատարված հետազոտություններից ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ 3 ամսական առնետների գլխուղեղից անջատված միտոքոնդրիումներում SkQ1-ի տարբեր չափաբաժինները միանման ազդեցություն ԱԵՖազային ակտիվության վրա չեն դրսևորում (գծ. 1): SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-8} \text{ M}$ չափաբաժնի ավելացման դեպքում ընդհանուր և Ca^{2+} -կախյալ ԱԵՖազների ակտիվությունը ճնշվում է, իսկ Mg^{2+} - և HCO_3^- -կախյալ ԱԵՖազներին՝ որոշ չափով խթանվում: SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-4} \text{ M}$ չափաբաժնի ավելացման դեպքում ընդհանուր և HCO_3^- -կախյալ ԱԵՖազների ակտիվությունը խթանվում է, իսկ Mg^{2+} - և Ca^{2+} -կախյալ ԱԵՖազներին՝ ճնշվում:

Փորձի նույն պայմաններում 3 ամսական առնետների սրտամկանից անջատված միտոքոնդրիումներում SkQ1-ի տարբեր չափաբաժինները ԱԵՖազային ակտիվության վրա նույնպես տարբեր ներգործություն ունեն (գծ. 2): SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-8} \text{ M}$ չափաբաժնի ազդեցությամբ ընդհանուր և Mg^{2+} -կախյալ ԱԵՖազների ակտիվությունը գրեթե չի փոփոխվել, իսկ Ca^{2+} - և HCO_3^- -կախյալ ԱԵՖազների ակտիվությունը ճնշվել է: SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-4} \text{ M}$ չափաբաժնի դեպքում ընդհանուր ԱԵՖազային ակտիվությունը որոշ չափով խթանվել է, իսկ Mg^{2+} -, Ca^{2+} - և HCO_3^- -կախյալ ԱԵՖազների ակտիվությունը ճնշվել է:

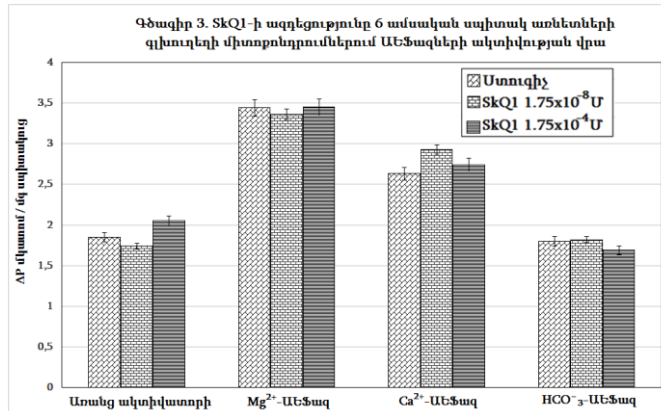

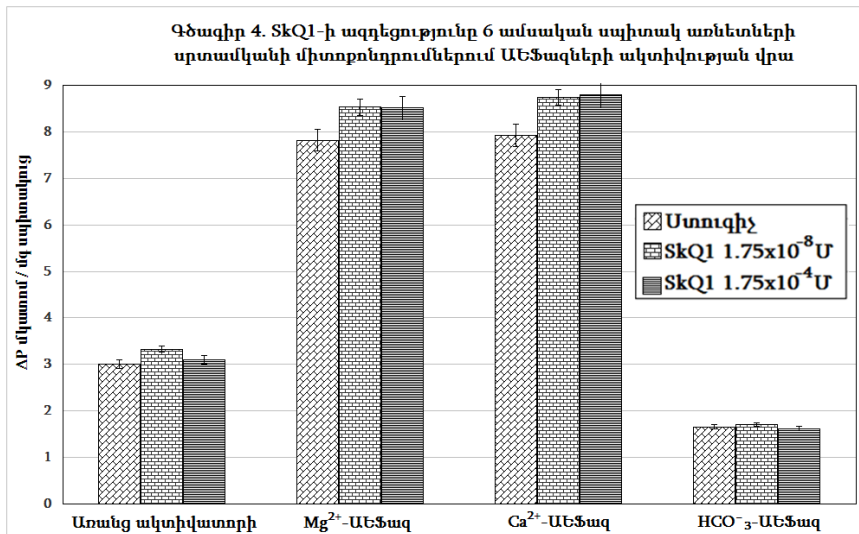
Ելնելով մեր աշխատանքի նպատակից՝ մենք 6 ամսական սպիտակ առնետների գլխուղեղի և սրտամկանի հյուսվածքներից անջատված միտոքոնդրիումներում in vitro պայմաններում հետազոտել ենք ԱԵՖազային ակտիվության առանձնահատկությունների կախվածությունը SkQ1-ի չափաբաժնից:

Ինչպես 3 ամսական սպիտակ առնետների դեպքում, այնպես էլ այս տարիքային խմբում ընդհանուր, Mg²⁺-, Ca²⁺- և HCO₃⁻-կախյալ ԱԵՖազների կատալիտիկ ակտիվության վրա SkQ1-ի տարբեր չափաբաժինները դրսևորում են ոչ միանման ազդեցություն (գծ. 3 և 4):

Համաձայն հետազոտության արդյունքների՝ 6 ամսական սպիտակ առնետների գլխուղեղի հյուսվածքներից ստացված միտոքոնդրիումներում SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-8} \text{ U}$ չափաբաժնի դեպքում ընդհանուր և Mg²⁺-կախյալ ԱԵՖազների ակտիվությունը ճնշվում է, Ca²⁺-կախյալ ԱԵՖազներինը՝ խթանվում, իսկ HCO₃⁻-կախյալ ԱԵՖազներինը մնում է գրեթե անփոփոխ (գծ. 3): SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-4} \text{ U}$ չափաբաժնի դեպքում դիտվում է ընդհանուր և Ca²⁺-կախյալ ԱԵՖազների ակտիվության խթանում, HCO₃⁻-կախյալ ԱԵՖազների ակտիվության ճնշում: Պատկերն այլ է Mg²⁺-կախյալ ԱԵՖազների դեպքում՝ ֆերմենտի ակտիվության փոփոխություն գրեթե չի գրանցվում:

Փորձի նույն պայմաններում հետազոտել ենք նաև 6 ամսական առնետների սրտամկանից անջատված միտոքոնդրիումներում Աեֆազային ակտիվության առանձնահատկությունները: Այդ դեպքում ևս SkQ1-ի տարբեր չափաբաժինները Աեֆազային ակտիվության վրա դրսևորում են ոչ միանման ազդեցություն (գծ. 4): SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-8} \text{ U}$ չափաբաժնի դեպքում դիտվում է ընդհանուր, Mg²⁺-, Ca²⁺- և HCO₃⁻-կախյալ Աեֆազների ակտիվության աճ: SkQ1-ի $1.75 \times 10^{-4} \text{ U}$ չափաբաժնի դեպքում պատկերն այլ է: Ընդհանուր, Mg²⁺- և Ca²⁺-կախյալ Աեֆազների դեպքում դիտվում է ակտիվության աճ, իսկ HCO₃⁻-կախյալ Աեֆազների դեպքում ֆերմենտի ակտիվության փոփոխություն գրեթե չի գրանցվում:

ա6 ամսական առնետների գլխուղեղից անջատված միտոքոնդրիումներում ԱԵՖազային ակտիվությունը 3 ամսականների համեմատությամբ որոշ չափով ճնշվել է: ԱԵՖազային ակտիվության ոչ մեծ տարբերություն դիտվում է ոչ միայն ստուգիչ խմբում ուսումնասիրված տարբեր ԱԵՖազների դեպքում, այլև SkQ1-ի տարբեր չափաբաժիններ ստացած խմբերում:

Սրտամկանից անջատված միտոքոնդրիումներում ԱԵՖազային ակտիվությունը 3 ամսական առնետների մոտ, ի տարբերություն գլխուղեղի միտոքոնդրիումների տվյալների, զգալիորեն խթանվել է 6 ամսականների համեմատությամբ: Ընդհանուր ԱԵՖազային ակտիվությունը 3 ամսական առնետների մոտ ստուգիչ և SkQ1-ի տարբեր չափաբաժիններ ստացած խմբերում գրեթե 5 անգամ ավելի ակտիվ է, քան 6 ամսական առնետների մոտ: Mg^{2+} - և Ca^{2+} -կախյալ ԱԵՖազների դեպքում 3 ամսական առնետների մոտ, 6 ամսականների հետ համեմատած, ԱԵՖազային ակտիվության աճը կազմել է համապատասխանաբար 4 և 3 անգամ: HCO_3^- -կախյալ ԱԵՖազների դեպքում գրանցվել է ԱԵՖազային ակտիվության ամենաբարձր ցուցանիշը՝ գրեթե 6 անգամ:

Փաստորեն, հասակային առումով փորձակենդանիների մոտ դիտվում է մեր ուսումնասիրած ֆերմենտների կատալիտիկ ակտիվության տարբերություններ:

Այսպիսով, կատարած հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ *in vitro* պայմաններում 3 և 6 ամսական առնետների գլխուղեղից և սրտամկանից անջատված միտոքոնդրիումներում ընդհանուր, Mg^{2+} -, Ca^{2+} - և HCO_3^- -կախյալ ԱԵՖազների ակտիվության վրա SkQ1-ի տարբեր չափաբաժինները դրսևորում են ոչ միանման ազդեցություն: Գլխուղեղից անջատված միտոքոնդրիումներում հասակային առումով ԱԵՖազային ակտիվության ոչ մեծ տարբերություն դիտվում է ինչպես ստուգիչ խմբում ուսումնասիրված տարբեր ԱԵՖազների դեպքում, այնպես էլ SkQ1-ի տարբեր չափաբաժիններ ստացած խմբերում: Սրտամկանի հյուսվածքից անջատված միտոքոնդրիումներում ԱԵՖազային ակտիվությունը 3 ամսական առնետների մոտ համեմատաբար բարձր է, քան 6 ամսականների մոտ:

Քանալի բառեր՝ ԱԵՖազներ, SkQ1, in vitro, գլխուղեղ, սրտամկան, միտոքոնդրիումներ:

Օգտագործված գրականություն

1. *Խաչատրյան Գ.Ս., Աղաջանով Ի.Մ., Կենսաքիմիա* (դասագիրք բժշկական և կենսաբանական բուհերի ուսանողների, կենսաքիմիկոսների և բժիշկների համար), Երևան, 2001, 679 էջ:
2. *Бессмертный Б.С., Математическая статистика в клинической, профилактической и экспериментальной медицине* // М., 1967.
3. *Бурлакова Е.Б., Роль липидов в передаче информации в клетке* // В сб.: Биохимия липидов и их роль в обмене веществ, М., Наука, 1981, С. 23-25.
4. *Зубер В.Л., Методы биохимических исследований* // Л., 1982, С. 74-87.
5. *Кольман Я., Рем К.Г., Наглядная биохимия* // М., Мир, 2000, 469 стр.
6. *Симонян А.А., Симонян Р.А., Маргарян А.С., Симонян Л.А., Бадалян Р.Б., Гуроглян М.М., Изменения активности Ca^{2+} -зависимой АТФ-фосфогидролазы и влияние антиоксиданта SkQ1 в митохондриях тканей белых крыс при экспериментальных эпилептиформных судорогах.* // Биол. ж. Армении, 2014, Т. 66, (пр.1) С. 78-82.
7. *Симонян А.А., Симонян Р.А., Маргарян А.С., Изменение активности АТФ-фосфогидролазы в митохондриях органов белых крыс под влиянием фактора антиоксидантного действия SkQ1 при эпилептиформных припадках, индуцированных пентилентетразолом* // Доклады НАН РА, 2014, Т. 114(2), С. 136-142.
8. *Скулачев В.П., Попытка биохимиков атаковать проблему старения. Мегапроект по проникающим ионам. Первые итоги и перспективы.* // Биохимия, 2007, Т. 72(12), С. 1385-1396.
9. *Скулачев В.П., Трансформация энергии в биомембранах* // М.: Наука. –1972. – 203 стр.
10. *Lowry O.H., Rosebrough N.J., Farr A.L., Randall R.J. Protein measurement with the folin phenol reagent.* // J. Biol. Chem., 1951, V. 193, N 1. – P. 265-275.

INFLUENCE OF DIFFERENT DOSES OF DERIVATIVE PLASTOCHINON SkQ1 WITH ANTIOXIDANT ACTION ON ATPases OF MITOCHONDRIA OF THE BRAIN AND THE HEART MUSCLE OF WHITE RATS

A. S. MARGARYAN

Doctor of Biology, Associated Professor

A. A. SIMONYAN

RA Honoured Scientist, Professor

Head of the Chair of Biology

It was shown that during *in vitro* experiments, in the mitochondria isolated from brain and heart muscle tissues of 3 and 6 month old rats, the influence of SkQ1 different doses had ambiguous effect on the studied ATPases activity. In the activity of ATPases, isolated from brain mitochondria, there is no significant difference in the age aspect. There is different assertion in mitochondria of heart muscles: in comparison with the data of 6 months rats ATPases activity is several times higher at 3 months rats.

**ВЛИЯНИЕ РАЗНЫХ ДОЗ ПРОИЗВОДНОГО ПЛАСТОХИНОНА SKQ1
АНТИОКСИДАНТНОГО ДЕЙСТВИЯ НА АКТИВНОСТЬ АТФаз МИТОХОНДРИЙ
МОЗГА И СЕРДЕЧНОЙ МЫШЦЫ БЕЛЫХ КРЫС**

А. С. МАРГАРЯН

Кандидат биологических наук, доцент

А. А. СИМОНЯН

*Заслуженный деятель науки РА, профессор,
заведующий кафедрой биологии, экологии
и здорового образа жизни ГГУ*

М. Г. ОГАННИСЯН

*Преподаватель кафедры биологии, экологии и здорового образа жизни
ГГУ*

Было показано, что в опытах *in vitro*, в митохондриях, выделенных из тканей мозга и сердечной мышцы 3 и 6 месячных крыс на активность изученных АТФаз разные дозы SkQ1 влияют неоднозначно. В активности АТФаз, выделенных из митохондрий мозга, в возрастном аспекте весомой разницы не наблюдается. Иная картина в митохондриях сердечных мышц: АТФазная активность в несколько раз выше у 3 мес. крыс по сравнению с данными 6 мес. крыс.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ НИТРОТЕТРАЗОЛИЕВОГО СИНЕГО СУПРОЛОМ ИЗ СЫВОРОТКИ КРОВИ ЧЕЛОВЕКА

Р. М. СИМОНЯН

*Кандидат биологических наук, старший научный сотрудник,
доцент ГГУ, Институт биохимии имени Бунятяна НАН РА*

Супероксид-продуцирующий липопротеин высокой плотности – супрол, выделенный из сыворотки венозной крови человека, за счет NADPH в своем составе проявляет восстановительные свойства, в частности восстанавливает нитротетразолиевый синий (НТС), превращая его в формазан. Наблюдается прямолинейная зависимость между концентрацией супрола и скоростью образования формазана.

Супероксид-продуцирующий липопротеин сыворотки крови (супрол) в присутствии следов ионов переходных металлов продуцирует супероксидные радикалы (O_2^-) *in vitro* [1]. За счёт продуцируемых O_2^- введённый крысам супрол проявляет противоопухолевый эффект [2]. Механизм продуцирования O_2^- происходит по схеме: супрол-NADPH-Fe(+3) \rightarrow супрол-NADP⁺-Fe(+2) + O_2^- \rightarrow супрол-NADPH-Fe(+3) + O_2^- . Наличие NADPH в молекуле супрола из сыворотки крови показан спектрофлюориметрическим методом [1]. Фактически за счёт электрона группы NADPH наблюдается восстановление ионов железа.

С разработкой метода выделения из сыворотки крови млекопитающих нативного супрола (без активации следами ионов переходных металлов), стало возможным выявить восстановительные свойства этого супрола, в частности для восстановления НТС, как реагента в методе определения антиоксидантной активности биоактивных соединений. Решение этой задачи является целью работы.

Материал и методы. Для выделения нативного супрола из сыворотки венозной крови была использована целлюлоза DE-52 («Whatman», Англия). Были использованы НТС, феназин метасульфат (ФМС), пиродифосфат натрия из фирмы «Sigma». В ходе работ были использованы центрифуга K-70 (Германия) и спектрофотометр «Specord UV/VIS», с длиной оптического пробега 1 см, при комнатной температуре. Статистическую обработку полученных данных осуществляли методом вариационной статистики Стьюдента-Фишера, с определением критерия достоверности «р», число опытов: n=6.

Результаты и обсуждение.

Выделение нативного супрола из сыворотки крови млекопитающих.

После центрифугирования крови (40 мл) при 3000 об/мин 10 мин, сыворотку отделяли и дополнительно центрифугировали при 6000 об/мин 10 мин. После разбавления сыворотки водой, её пропускали через колонку с DE-52, для удаления церулоплазмينا, транецферрина и других белков антиоксидантной активности. Из элюата этой колонки фракцию нативного супрола осаждали 0,1 М уксусной кислотой. После центрифугирования в приведенных условиях осадок супрола промывали водой для полного удаления следов кислоты и других солей и подвергали лиофилизации.

Кинетические кривые восстановления НТС супролом различного количества приведены на рис.1.

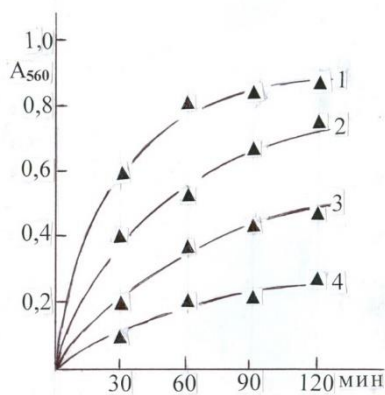
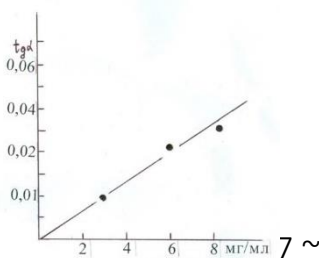

Рис.1. Кинетические кривые восстановления НТС супролом в различных количествах.

В результате инкубации НТС ($2 \cdot 10^{-4}$ М) с супролом в приведенных количествах, при 37°C наблюдается концентрационно-зависимое увеличение плотности максимального оптического поглощения формазана (при 560 нм), образованного в результате восстановления НТС группой NADPH в составе супрола. При этом это восстановление происходит прямолинейно в зависимости от концентрации супрола, как это показано на рис.2.

7 ~

Рис.2. Скорость образования формазана ($\text{tg}\alpha$ наклона кинетических кривых восстановления НТС) при восстановлении НТС супролом в приведенных количествах.

Прямолинейное увеличение скорости ($\text{tg}\alpha$ наклона кинетических кривых) образования формазана свидетельствует об отсутствии других воздействии в этой системе. С другой стороны, исходя из того, что 1М NADPH в составе супрола стехиометрически восстанавливает 1 М НТС, легко определить количество NADPH в данном супроле, как фактора эффективности действия супрола.

Считается, что NADPH является кофактором для NADPH оксидаз (Nox), локализованного в цитазоле клеток тканей млекопитающих, как источник электронов для одноэлектронного восстановления внеклеточного молекулярного кислорода, превращая его в супероксидные радикалы для нейтрализации антигенов и это является одним из механизмов действия иммунной системы [3]. Являясь активным компонентом, группа NADPH в клетках в подавляющем большинстве находится в связанном состоянии [4]. Предполагается, что супрол, являясь NADPH содержащим агентом, может участвовать в процессе продуцирования O_2^- изоформами Nox, как источника электронов для одноэлектронного восстановления молекулярного кислорода.

Ключевые слова: *Супероксид-продуцирующий липопротеин высокой плотности – супрол, NADPH, супероксидные радикалы, сыворотка крови*

Список использованной литературы

1. Симонян М. А., Карапетян А. В. Бабаян М. А., Симонян Р. М. , NADPH-содержащая супероксид-продуцирующая липопротеиновая фракция из сыворотки крови, выделение, очистка, краткие характеристики и механизм действия // Биохимия, 1996, 61(5): 932-938.
2. Синонян М. А., Карапетян А. В., Галстян Д. А., Симонян Р. М., Бабаян М. А. , Супероксид-продуцирующий липопротеин как фактор подавления роста опухолей, повышения числа лейкоцитов, ускорения деления клеток в культуре // Биохимия ,1996, 61(9): 1578-1583.
3. R. M. Smith, J. A. Connor, L. M. Chen, and B. M. Babior The cytosolic subunit p67phox contains an NADPH-binding site that participates in catalysis by the leukocyte NADPH oxidase // J Clin Invest. 1996, 98(4): 977-983.
4. Blinova K., Carroll S., Bose S., Smirnov A. V., Harvey J. J., Knutson J. R., Balaban R. S. Distribution of mitochondrial NADH fluorescence lifetimes:

steady-state kinetics of matrix NADH interactions. (англ.)// Biochemistry, 2005, 44, (7): 2585-2594.

**ՄԱՐԴՈՒ ԱՐՅԱՆ ՇԻՃՈՒԿԻ ՍՈՒՊՐՈԼՈՎ ՆԻՏՐՈՏԵՏՐԱԶՈԼԱՅԻՆ
ԿԱՊՈՒՅՏԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ**

Ռ. Մ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, ԳԴՀ դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի
ինստիտուտի ավագ գիտ. աշխատող*

Մարդու երակային արյունից անջատված բարձր խտության սուպերօքսիդ արտադրող լիպոպրոտեին սուպրոլը իր կազմում գտնվող NADPH-ի հաշվին ցուցաբերում է վերականգնող հատկություն, մասնավորապես վերականգնում է նիտրոտետրազոլային կապույտը (ՆՏԿ)՝ վերածելով այն ֆորմազանի: Դիտարկվում է ուղիղ համեմատական կախվածություն սուպրոլի կոնցենտրացիայի և ֆորմազանի առաջացման արագության միջև:

**NITROTETRAZOLUM BLUE REDUCTION BY SUPROL FROM HUMAN BLOOD
SERUM**

R. M. SIMONYAN

*PhD in Biology, GSU Assistant Professor
Senior Scientist of the H. Buniatyan Institute of Biochemistry
NAS RA, Yerevan*

Superoxide producing lipoprotein high density-suprol, isolated from human venous blood, shows reducing qualities by NADPH in its structure, in particular it reduces nitrotetrazolum blue (NTB), turning it into formazan. In the article the straight-forward dependence between suprol concentration and formazan formation rate is observed.

ՀՈՂԱՅԻՆ ԿԱԴԱՍՏՐԻ ԴԵՐԸ ՀՈՂԵՐԻ ԲՈՆԻՏՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Մ. Պ. ԱՎԱԳՅԱՆ

Գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր, ԳՊՀ պրոֆեսոր,
ԳՊՀ բնագիտական ֆակուլտետի դեկան

Հողը կարևորագույն և արժեքավոր բնական հարստություն է, նյութական բարիքների արտադրության հիմքը: Հասարակական կյանքի առաջընթացը սերտորեն կապված է հողային ռեսուրսների նպատակային ու արդյունավետ օգտագործման հետ: Այդ ռեսուրսների օգտագործման գործընթացում առաջ եկող փոփոխությունների համալիր գնահատումն ունի կարևոր նշանակություն ինչպես տնտեսական, այնպես էլ սոցիալական ու էկոլոգիական առումով:

Սակավահող և սակավաջուր ռեսուրսներ ունեցող Հայաստանի Հանրապետության համար հողային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, պահպանումը և արտադրողականության բարձրացումը համարվում է առաջնային նշանակության խնդիր, որը սերտորեն կապված է գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդրի հետ:

Մշակման ենթակա հողային ռեսուրսների սահմանափակ տարածությունը մի կողմից «սննդամթերքների նկատմամբ բնակչության աճող պահանջարկը մյուս կողմից» հարկադրում են երկրագործության վարման մեթոդների և համակարգերի մշտական կատարելագործում, սննդամթերքների և հումքի արտադրության ծավալների անընդհատ մեծացում:

Հողային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման գլխավոր պայմաններից մեկը հողերի ագրոարտադրական հատկությունների, նրանց քանակական ու որակական ցուցանիշների ուսումնասիրումն ու ճիշտ և համակողմանի գնահատումն է: Հողային ռեսուրսների քանակական ու որակական բնութագրումն ունի կարևոր նշանակություն գյուղատնտեսական հողատեսքերի արդյունավետ օգտագործման, բերրիության և գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների մշակման համար:

Հանրապետությունում շուկայական հարաբերությունների ձևավորմանն ուղղված բարեփոխումների առաջին քայլը հողի սեփականաշնորհումն էր: 1991թ. ընդունվեց «ՀՀ հողային օրենսգիրքը», համաձայն որի Հայաստանի Հանրապետության շուրջ 550 հազար քաղաքացիների ունեցած հողամասերը՝ որպես սեփականություն, անհատույց անցան նրանց: Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի

սեփականաշնորհման արդյունքում ձևավորվեց շուրջ 350 հազար գյուղացիական տնտեսություն:

Պետք է նշել, որ պետական ագրարային քաղաքականությամբ պայմանավորված՝ հողային հարաբերությունների ձևավորումն ու զարգացումը այնքան էլ դյուրին չընթացան: Ի սկզբանե հողային վերափոխումները հանրապետությունում չունեին գիտականորեն հիմնավորված ռազմավարություն, գործողության ծրագիր և համալիր հայեցակարգ: Վերափոխումները կատարվեցին կայծակնային արագությամբ՝ հաշվի չառնելով բնակչության, հատկապես գյուղացիության շահերը:

Իրավական հիմքերը փաստորեն ստեղծվում էին վերափոխման ընթացքում: Օրենսդրական շատ դրույթներ ստեղծվում էին պրակտիկ առաջարկությունների և գործողությունների հիման վրա, որոնք փորձարկված չէին պրակտիկայում:

Փորձը ցույց է տվել, որ հողային հարաբերությունների վերափոխումը ոչ դյուրին և տևական գործընթաց է, քանի որ իրավասոցիալական համալիր հարցերը լուծելուց բացի՝ պետք է վերափոխվի քաղաքացիների հոգեբանությունը, առաջանա հողի սեփականության իրավունքի զգացողություն:

Տարբեր երկրների փորձից հայտնի է, որ անցումը մի սոցիալ-տնտեսական համակարգից մյուսին անխուսափելիորեն ուղեկցվում է ճգնաժամային ցավագին երևույթներով, հատկապես երբ խոսքը վերաբերում է համայնավարական վարչահամայնքային համակարգից ազատ շուկայական համակարգի անցմանը: Վերջին կես դարի ընթացքում մարդկությունը փորձել է անցման երկու հիմնական դասական ուղի, որից մեկը ենթադրում է աստիճանական եղանակների ու ձևերի ակտիվ և երկարատև կիրառում, անցումային շրջան՝ պետության ակտիվ միջամտությամբ, այսպես ասած՝ պետական կարգավորում: Երկրորդ ուղին ենթադրում է տարերային շուկայական կարգավորում առանց պետության միջամտության, որը ընդունված է անվանել ցնցումնաբուժային եղանակ: Փորձը վկայում է, որ երկրորդ ուղին որդեգրելիս հասարակությունը անհամեմատ ավելի մեծ կորուստներ է ունենում և՛ մարդկային, և՛ զուտ նյութական արժեքների տեսակետից:

Հայաստանն ի սկզբանե ընտրեց անցումային երկրորդ եղանակը՝ դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքներով:

Հասարակական կյանքի այս կամ այն կողմի յուրաքանչյուր վերափոխում չի ոչնչացնում գոյություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի հիմքերը: Դրա համար էլ հողային վերափոխումները պետք է դիտել հողային հարաբերությունների հողօգտագործման կառուցվածքի փուլային փոփոխությունների նպատակասլաց գործընթաց: Այդ

փոփոխությունները շոշափում են հողի սեփականության, տիրապետման և օգտագործման ձևերի վերափոխման, հողային հարաբերությունների կարգավորման, տնտեսական լծակների ձևավորման հարցեր:

Հանրապետությունում սկսեց տարերայնորեն ձևավորվել անշարժ գույքի շուկան: Աստիճանաբար խորհրդային տարիներին ստվերում իրականացվող գույքի նկատմամբ օտարման գործարքները սկսեցին ձևակերպումներ ստանալ, և արդեն անհրաժեշտություն էր դարձել ստեղծելու իրավունքների ճանաչման, գրանցման համակարգ, որը կիրականացներ յուրաքանչյուր սեփականատիրոջ գույքի ուսումնասիրման, նկարագրման, ֆիզիկական չափանիշների չափագրման ու ճշգրտման, անհրաժեշտ ճշտություն պարունակող կադաստրային քարտեզների ստեղծման, յուրաքանչյուր անշարժ գույքի նկատմամբ սեփականության սուբյեկտների գույքային իրավունքների ճշգրտման, նրանց իրավունքների գրանցման, գրանցված իրավունքների երաշխավորման և իրավունքների ու սահմանափակումների, գույքի ֆիզիկական ու որակական տվյալների՝ հասարակության համար հասանելի, օբյեկտիվ տվյալների բանկ ստեղծելու և գույքը գնահատելու համակարգ: Նոր որակական ու իրավական փուլ էր տեղափոխվում նաև անշարժ գույքի գնահատումը, որը սկսեց իրականացվել կադաստրային հողի հարկի, գույքահարկի բազաների ստեղծման և շուկայական գներով՝ անշարժ գույքի նկատմամբ գործարքներ կատարելու համար:

Հողային պաշարների արդյունավետ օգտագործման և պահպանման գործում մեծ նշանակություն ունի պետական հողային կադաստրի վարումը, որը նախատեսվում է Հայաստանի Հանրապետության հողային օրենսգրքով (2006թ.), «Պետական հողային կադաստրի վարման մասին» որոշումով (1997): Այստեղ ամրագրված է, որ հողային պաշարների արդյունավետ օգտագործումն ապահովելու համար վարվում է պետական հողային կադաստր, որն իր մեջ պարունակում է հողերի վերաբերյալ իրավական, քանակական, որակական և տնտեսական պայմանների վերաբերյալ անհրաժեշտ ու հավաստի տեղեկություններ:

Հանրապետության տարածքի լեռնային բարդ ռելիեֆը, ոչ մեծ տարածության սահմաններում մակերևույթի ձևի և բարձրությունների կտրուկ տատանումները, հողառաջացման բարդ պայմանները նպաստել են խայտաբղետ հողային ծածկոցի առաջացմանը: Յուրաքանչյուր գոտում զարգանում են տարբեր բերրիության ցուցանիշներ և հողամասերի մշակման տեխնոլոգիական պայմաններ ունեցող հողեր: Ելնելով դրանից՝ փոխվում և հստակեցվում է յուրաքանչյուր գոտու հողերի որակական գնահատման համար հողային հատկությունների ընտրությունը: Մշակվել են ՀՀ տարածքի հողակադաստրային շրջանացման և հողերի խմբավորման սկզբունքները,

որի հիման վրա հնարավոր է կատարել վարելահողերի և վարի պիտանի հողերի կադաստրային գնահատում, ռենտային եկամտի հաշվառման մեթոդով հողամասերին տալ արժեքային գնահատական: Այս տվյալներն անհրաժեշտ են որոշելու հողի հարկի վարձավճարի, նորմատիվային արժեքի, փոխանակման արժեքի չափերի և հողերի օգտագործման հետ կապված այլ հարցեր:

Կադաստրը, որպես հասարակական երևույթ հայտնի է դեռևս հնագույն ժամանակներից: Հնուց ի վեր մարդկային հասարակությունը հողերի նկարագրման, գնահատման կարիք է զգացել: Դեռևս նախնադարյան հասարակարգում մարդիկ որոշակի հողամասերից սնունդ են հայթայթել, դրանց վրա կացարաններ կառուցել և այդ բնագավառում իրենց կուտակած գիտելիքներն ու փորձը փոխանցել հաջորդ սերունդներին:

Ժամանակի ընթացքում հողերի օգտագործումը, հաշվառումը, գնահատումը դառնում է ավելի կազմակերպված: Այդ գործընթացի բարդացումը, հողային հարաբերությունների զարգացումը մշտապես պահանջում են հողագնահատման աշխատանքների նկատմամբ գիտական մոտեցումների ու եղանակների կատարելագործում: Մարդկային հասարակության զարգացման ընթացքում՝ հողի նկատմամբ սեփականության տարբեր ձևերի առաջացմանը զուգընթաց, անհրաժեշտություն առաջացավ պաշտպանել բոլոր սուբյեկտների իրավունքները: Հայաստանի Հանրապետությունում պատմական տարբեր ժամանակներում հողային կադաստրի վարումը ենթադրել է տարբեր նպատակներ: Սակայն 1990-ական թվականներին հանրապետությունում ձևավորվեց բազմանպատակ պետական հողային կադաստր՝ որպես հողերի իրավական, բնական և տնտեսական գնահատման մասին տեղեկությունների մեկ միասնական համակարգ՝ հանդիսանալով տնտեսական տարբեր ոլորտների զարգացման, հողային պաշարների օգտագործման ղեկավարման և կառավարման գործիք:

Հողային կադաստրի բաղադրիչներից մեկը հողերի որակական գնահատումն է՝ բռնիտումը, որի նպատակն է բացահայտել հողերի որակական համեմատական գնահատականը ինչպես բնական մարմին, այնպես էլ արտադրության միջոց: Որպեսզի հողին տրվի համեմատական որակական գնահատական և ճիշտ պատասխանի այն հարցին, թե որքանով է մեկ հողը արտադրողականությամբ լավ կամ վատ մյուսից, անհրաժեշտ է հողերի որակական գնահատման հիմքում դնել դրանց ծագումնաբանական-արտադրական ցուցանիշները: Հողերի որակական գնահատման հիմքում պետք է դնել դրանց բնական հատկությունների ավելի հուսալի և օբյեկտիվ այն ցուցանիշները, որոնք ժամանակի և տարածության մեջ շատ դանդաղ են փոխվում և փոխկապված են գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության հետ:

Հողերի գնահատման նպատակն է որոշել հողամասի որակը բնութագրող բերրիության և տեղադրվածության ցուցանիշները: Հողերի գնահատումը կատարվում է բոնիտման և տնտեսական գնահատման միջոցով:

Բոնիտումը հողերի որակական համեմատական գնահատումն է, դրանց խմբավորումն ըստ հողերի ախտորոշիչ հատկությունների, որոնք ագրոտեխնիկայի և երկրագործության համադրելի մակարդակներում ազդում են գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության վրա: Բոնիտման տվյալները ցույց են տալիս հողի համեմատական պիտանելիությունը գյուղատնտեսական այս կամ այն մշակաբույսերի համար (Ա. Եզեկյան, 2006):

Բոնիտման օբյեկտ են հանդիսանում հողերի տեսակները և տարատեսակները, որոնք առանձնացվում են հողերի ագրոարտադրական խմբավորման ընթացքում:

Բոնիտման առարկա են հանդիսանում հողերի բնական բերրիությունը կամ ագրոարտադրական խմբերը:

Բոնիտման միավոր են հանդիսանում հողերի բնական ախտորոշիչ այն հատկությունները, որոնք էական ազդեցություն են ունենում գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության վրա: Այդպիսի բնական-ախտորոշիչ հատկություններից (հատկանիշ) են հողի հումուսային հորիզոնի հզորությունը՝ հումուսի պարունակությունը, հողի մեխանիկական կազմը, սննդատարրերով ապահովվածությունը, հողի ռեակցիան (pH) և այլն:

Հողերի բոնիտման ընթացքում մանրամասնորեն վերլուծվում են գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության վրա ազդող հողի ախտորոշիչ հատկությունների ազդեցության չափը և որոշվում այդ ազդեցության քանակական բնութագիրը:

Հողերի բնաախտորոշիչ հատկությունների և գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության միջև փոխկապվածությունը հաստատվում է համահարաբերակցական (կորելացիա) կապի անալիզի մեթոդով (Ի. Դ. Դավլատշին, Ֆ. Գ. Տոսկին, 1991):

Հողի տնտեսական բերրիությունը կախված է ինչպես երկրագործության մակարդակից, այնպես էլ կենդանի և նյութականացված աշխատանքի ծավալներից: Արտադրողական ուժերի զարգացման, արտադրության միջոցների կատարելագործման դեպքում բարելավվում են հողերի որակական հատկությունները, գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվությունը և հողի պոտենցիալ հնարավորությունները: Հողի տնտեսական բերրիությունը որոշվում է գյուղատնտեսական արտադրանքի և արտադրական ծախսերի հարաբերության միջոցով:

Տնտեսական գնահատման օբյեկտ են հանդիսանում նպատակային տարբեր նշանակությամբ օգտագործվող հողերը: Անօգտագործելի հողերը կարող են գնահատվել տարբեր նպատակների համար պոտենցիալ օգտագործման հնարավորությունների տեսանկյունից (հողամասերի պոտենցիալ հնարավորությունների գնահատում):

Տնտեսական գնահատման առարկա են հողի տնտեսական (արդյունավետ) բերրիությունը և հողամասի տեղադրվածությունը:

Տնտեսական գնահատման միավորներ են տարբեր բերրիություն և տեղադրվածություն ունեցող հողամասերից ստացված արտադրանքի մեծությունը, արտադրության համար կատարված ծախսերը, հողային ռենտան և հողի գինը:

Հողերի որակը որոշվում է տարբեր բերրիություն և տեղադրվածություն ունեցող հողերի վրա կատարված հավասարամեծ ծախսերի արդյունավետությամբ:

Հողերի որակական հաշվառման և գնահատման համար հիմնական նյութեր են հանդիսանում հողաշինարարական, կադաստրային քարտեզները, հողագիտական, հետազոտությունների ագրոմելիորատիվ և այլ հետազոտական նյութերը, որոնք հիմնվում են հողերի լաբորատոր հետազոտությունների վրա:

Եթե հողերի կադաստրային գնահատման տվյալ փուլում գնահատվող տարածքների նախկին հետազոտական նյութերը վաղեմության ժամկետն անցնելու պատճառով կորցրել են իրենց նշանակությունը և հողերի բնութագիրը չի համապատասխանում բնական վիճակին, այդ դեպքում կատարվում են հողային հետազոտությունների ճշգրտման դաշտային աշխատանքներ՝ հանրապետությունում մշակված մեթոդիկայով և հրահանգներով:

Գնահատման դաշտային հետազոտությունների ընթացքում որոշվում են այն հիմնական հատկությունները, որոնցով պայմանավորվում է հողերի բերրիությունը:

Հողերի տնտեսական գնահատման ընթացքում ուշադրություն է դարձվում այն արտադրական ծախսերին, որոնք բնութագրական են որոշակի խմբի հողերի համար: Դրանք համապատասխան բնատնտեսական պայմանների համար հասարակայնորեն անհրաժեշտ արտադրական ծախսեր են:

Հողերի գնահատման ընթացքում տեղեկատվական հիմնական և հավաստի աղբյուր են հանդիսանում հողային հարաբերությունների վիճակագրական հաշվետվությունը հողերի կառուցվածքը, հողային, երկրաբուսաբանական, ագրոտնտեսական, քարտեզագրական և այլ հետազոտական նյութերը՝ բացատրագրեր, գրաֆիկներ, սխեմաներ:

Հողերի գնահատման համար ելակետային տեղեկատվության ստացման ճիշտ եղանակ է համարվում գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության, դրանց վրա կատարվող ծախսերի և հողի հատկությունների փոփոխությունների ուղղակի հաշվառման մեթոդը (Ա. Ա. Վառլամով, Ս. Ա. Գալչենկո, Վ. Վ. Տեզիկով, 2003, Հողերի որակական գնահատման մեթոդական ցուցումներ, Մ., 1990, Ի. Ա. Սադիկով, 1989):

Հողերի գնահատման տվյալների հիման վրա կազմվում է գնահատման քարտեզ, որի հիմնական նպատակն է ստեղծել գրաֆիկական հիմք գյուղատնտեսական հողատեսքերի, հողերի հարկի, վարձավճարի չափերի, հողային այլ հարաբերությունների կարգավորման համար:

Քանալի բառեր՝ հողային օրենսգիրք, հողային կադաստր, հողերի բռնիքում, հողերի բերրիություն, հողային ֆոնդ:

Օգտագործված գրականություն

1. Հայաստանի Հանրապետության հողային օրենսգիրք // Երևան 2006, 88 էջ:
2. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 1997 թ. հոկտեմբերի 22-ի № 465 որոշումը «Անշարժ գույքի պետական միասնական կադաստրի վարման կարգի և անշարժ գույքի համակարգված դիտարկումների (մոնիթորինգի) իրականացման մասին», էջ 177-202:
3. Եզեկյան Ա. Ս., Էֆենդյան Պ. Ս.- Հողային կադաստր // Երևան, 2008, 277 էջ:
4. Варламов А. А., Гальченко С. А., Земельный кадастр // Т. 1, Теоретические основы государственного земельного кадастра, М. , Колос, 2003, 383 с.
5. Садыков И. А. , Методика учета эффективности дополнительных затрат и местоположения хозяйств при экономической оценке земель // М. , ВНИИЭСХ, 1989, 40с.
6. Давлятшин И. Д., Теоскин Ф. Г., Опыт установления взаимосвязи диагностических признаков и свойств почв между собой и урожайностью с/х культур // Сб. Генезис, классификация почв Казахстана, Алма-Ата, Наука, 1991, 50 с.

THE ROLE OF LAND CADASTER IN SOIL BONITATION AND ECONOMIC ASSESSMENT

M. P. AVAGYAN

*Doctor of Agricultural Sciences, Professor of GSU
Dean of the Faculty of Natural Sciences of GSU*

The aim of land assessment is to determine the fertility factors describing the soil quality.

Bonitation is the qualitative comparative assessment of the land, which shows the comparative viability of the land for different agricultural crops.

The units of economic assessment of the land are the bulk of products received from plots having different levels of fertility and location, expenses incurred for the product, land rent and land cost.

РОЛЬ ЗЕМЕЛЬНОГО КАДАСТРА В ДЕЛЕ БОНИТИРОВКИ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ ПОЧВ

М. П. АВАГЯН

*Доктор сельскохозяйственных наук, профессор ГГУ
Декан факультета естествознания ГГУ*

Целью оценки земель является определение качественных показателей плодородия почв. Бонитировка почв – это сравнительная качественная оценка, показывающая сравнительную пригодность почв для выращивания тех или иных культурных растений. Единицей экономической оценки почв являются: расходы производства, почвенная рента и цена почв, величина производства, полученного от участков земель, имеющих различное местоположение и степень плодородия.

**ՀՀ ԶՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ «ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ
ԲՆԱՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ» ԻՐԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ
ԳԱՎԱՌԻ ԿԵՂՏԱԶՐԵՐԻ ՄԱՔՐՄԱՆ ԿԱՅԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ**

Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*ԳՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի և առողջ
ապրելակերպի ամբիոնի դասախոս*

Խ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*ԳՊՀ ՀՈՒՖ «Քարտեզագրություն և կադաստրային
գործ» բաժնի ուսանող*

Ժամանակակից քաղաքակիրթ աշխարհն անհնար է պատկերացնել առանց բնապահպանական միջոցառումների: Չնայած նմանատիպ միջոցառումներ իրականացվում են նաև Հայաստանի Հանրապետությունում, սակայն մասնավորապես բնապահպանական միջոցառումների և ծրագրերի խիստ կարիք ունի Սևանա լիճը՝ որպես Կովկասի տարածաշրջանում քաղցրահամ ջրի ռազմավարական պաշար:

Սևանա լիճ են թափում Գեղարքունիքի մարզի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի կոյուղաջրերը գետերի միջոցով կամ մակերևութային հոսքով: Գավառ քաղաքի կեղտաջրերի մաքրման նպատակով 1978թ. սկսվել էր 25 հազար խմ/օր հզորությամբ կայանքի կառուցումը, որը դադարեցվել է 1985թ.:՝ կապված առափնյա օղակային կոլեկտորի կառուցման հետ: Սակայն տարբեր պատճառներով չկառուցվեցին ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը, որը դարձավ Սևանա լճի էկոլոգիական վիճակի վատթարացման հերթական պատճառը:

2011թ. ՀՀ ջրային տնտեսության պետական կոմիտեի և Հայջրմուղկոյուղի ընկերության կողմից Եվրասիական զարգացման բանկի աջակցությամբ մշակվեց «Սևանա լճի բնապահպանական ծրագիր»: Ծրագրի նպատակն էր ստեղծել կայաններ, որոնք կմաքրեն լիճ թափվող կեղտաջրերը:

Ծրագիրն իրագործվեց, և Գեղարքունիքի մարզում կառուցվեցին կեղտաջրերի մաքրման կայաններ Գավառ, Մարտունի և Վարդենիս քաղաքներում: Նմանատիպ կայաններ կառուցվել և շահագործվում են Դիլիջան և Զերմուկ քաղաքներում, չնայած դրանց կեղտաջրերը չեն թափվում Սևանա լիճ:

Գավառ քաղաքի կեղտաջրերի մաքրման կայանը (այսուհետ՝ ԿՄԿ) շահագործման է հանձնվել 2013թ. տարեսկզբին: Կայանում մաքրման ենթարկվող ջուրը ներառում է Գավառ քաղաքի կեղտաջրերն

ամբողջությամբ: Սակայն շատ հաճախ Գավառի ԿՄԿ մտնում են ոչ միայն կենցաղային ջրերը, մակերևութային հոսքով տեղումների որոշ քանակություն ևս միանում է այդ հոսքին:

Գավառի ԿՄԿ-ն գտնվում է Գավառ քաղաքի Արծվաքար թաղամասի վերջնամասում, Գավառագետի ձախ ափին: Մաքրման կայանից դուրս եկող ջուրն ամբողջությամբ թափվում է Գավառագետ, արդյունքում՝ Սևանա լիճ: Ճիշտ է՝ Գավառի ԿՄԿ-ում կատարվում է կեղտաջրերի միայն մեխանիկական մաքրում, սակայն դա ևս նպաստում է Սևանա լճի էկոլոգիական հավասարակշռությունը որոշակիորեն պահպանելուն:

Հատուկ ջրատարով քաղաքի կենցաղային կեղտաջրերը մտնում են կայան, որտեղ ենթարկվում են մեխանիկական մաքրման: Ամբողջ գործընթացն ավտոմատացված է և աշխատում է անընդհատ: Մաքրման ապարատի աշխատանքի հսկողությունը շտաբային է և գրանցվում է համակարգչային հատուկ ծրագրով: Հաշվարկվում է ելքի ջրի հոսքը՝ ընդհուպ մինչև 1 վայրկյանում անցնող ջրի ծավալով:

Ջրի մեխանիկական մաքրման արդյունքում ավտոմատ կերպով առանձնացվում է երեք տեսակի պինդ զանգված՝ կոշտ և խոշոր չափերի թափոններ, տիղմ և «յուղային» զանգված: Լցվելով առանձին-առանձին թափքերի մեջ՝ դրանք տեղափոխվում են Մարտունու տարածաշրջան՝ դրանց համար հատկացված հատուկ վայր:

Մաքրման կայանում գործող լաբորատորիայում որոշվում են մուտքի և ելքի ջրի որակական հատկությունների մի քանի տվյալներ: Ջրի նմուշառումը կատարվում է ավտոմատացված եղանակով և հատուկ խցիկներում, որտեղ տարաներում հավաքվում է 4-5 լիտր ջուր 24 ժամվա ընթացքում հավասարաչափ: Մասնավորապես որոշվում են ջրածնային ցուցիչը, ջրի ջերմաստիճանը, էլեկտրահաղորդականությունը, հանքայնացումը, աղայնացումը, թթվածնի լուծելիությունը, թթվածնի հագեցվածությունը, թթվածնի կենսաբանական պահանջը (BOD_5), կախված մասնիկների քանակը և ամոնիակային ազոտը:

Ջրի որակական մի քանի հատկությունների ցուցանիշների վերլուծության համար վերցրել ենք 2017թ. օգոստոս ամսվա տվյալները: Աշխատանքային 23 օրերի ընթացքում ջրի ելքը տատանվել է օրական 1012-3185 խմ-ի սահմաններում: Այսպես, ջրի pH-ը սահմանված նորմայի (6,5-8,5) սահմաններում է եղել մուտքի ջրում՝ 7,7-8,3 և ելքի ջրում՝ 7,6-8,3: Այս տվյալների հիման վրա իր ջրածնային ցուցիչով ջուրը կարելի է որակել նորմալ:

Հանքայնացումը ելքի ջրի տվյալներով նվազում է՝ մուտքի ջրի հետ համեմատած: Նշված օրերի ընթացքում միայն 4 օր արձանագրվել է ջրի հանքայնացման աճ:

Աղայնացումը մուտքի և ելքի ջրերում գրեթե հավասար է եղել: Միայն 1 օր նկատվել է աղայնության նվազում 0,1մգ/լ-ով:

Թթվաձնի լուծելիությունը զգալի բարձրանում է մաքրումից հետո, քանի որ հսկայական օրգանական զանգված է դուրս բերվում ջրից:

Նույնը կարող ենք նշել նաև թթվաձնով հագեցվածության վերաբերյալ: Մաքրումից հետո այն աճում է 25%-ով:

Խիստ կարևոր նշանակություն ունի թթվաձնի կենսաբանական պահանջը (ԹԿՊ-5) ջրերի մաքրման գործընթացում: ԹԿՊ-ն ցույց է տալիս օրգանական նյութերով ջրի աղտոտվածության աստիճանը: Բնականաբար միայն ջրի մեխանիկական մաքրումով հնարավոր չէ հասնել գերազանց արդյունքների, սակայն այս ցուցանիշը՝ ուսումնասիրվող ամսվա տվյալներով միջինում 38,1%-ով դրական տեղաշարժը, կարևոր է: Մաքրման աստիճանը 2017թ. օգոստոս ամսվա տվյալներով տատանվել է 30,8-47,6%-ի սահմաններում, իսկ մգ/լ չափման միավորով՝ 45-90 այն դեպքում, երբ մուտքի ջրում ԹԿՊ-ն կազմել է 65-145մգ/լ: Այս ցուցանիշի համար սահմանված նորման 15մգ/լ է:

Կախված մասնիկների քանակը (մգ/լ) խիստ տատանվում է և՛ մուտքի, և՛ ելքի ջրերում: Մաքրումից հետո ստացված տվյալները նորմայից (30մգ/լ) բարձր են և տատանվում են 32-ից ինչև 148մգ/լ: Մաքրման առավելագույն տոկոսը նշված ժամանակահատվածի ընթացքում կազմել է 38,5%:

Խիստ մտահոգիչ է ամոնիակային ազոտի քանակությունը ելքի ջրում մաքրումից հետո: Սահմանված 2,0մգ/լ նորմայից այն բարձր է եղել 15,5-19 անգամ: Նման տվյալների դեպքում անհրաժեշտություն է առաջանում կիրառել կեղտաջրերի մաքրման այլ եղանակներ: Սևանա լճի էկոհամակարգը հատկապես խիստ տուժում է հենց ազոտի օրգանական միացություններից, որոնք լիճը ենթարկում են էվտրոֆիկացիայի:

Վերլուծելով Գավառի ԿՄԿ-ի 2017թ. օգոստոս ամսվա ընթացքում (23 օրվա հետազոտության արդյունքներ) ստացված տվյալները՝ կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության. ջրի որակի ամենակարևոր մի քանի ցուցիչներ արդարացնում են Գավառի ԿՄԿ-ի աշխատանքը՝ որպես «Սևանա լճի բնապահպանական ծրագրի» մի մաս: Հնարավոր ֆինանսական միջոցների դեպքում ջրի մաքրման նոր տեխնոլոգիաների և մեթոդների ներդրումը կօգնի ավելի բարձրացնել կայանի արդյունավետությունն ու նշանակությունը Սևանա լճի էկոլոգիական հավասարակշռությունը պահպանելու գործում:

Քանալի բառեր՝ բնապահպանական ծրագիր, կեղտաջրեր, մաքրման կայան:

Օգտագործված գրականություն

- 1.«Գեղամա աշխարհ» թերթ, թիվ 8 (256), 20 մարտի, 2013:
2. «ՎԵՈԼԻԱ-ՋՈՒՐ» ՓԲԸ-ի Գավառի ԿՄԿ լաբորատոր հետազոտությունների տվյալների ամսական ամփոփագրեր:

PROCESS OF THE REALIZATION OF THE "ENVIRONMENTAL PROGRAM OF LAKE SEVAN" OF THE STATE COMMITTEE OF WATER ECONOMY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA ON THE EXAMPLE OF THE GAVAR STATION OF WASTEWATER TREATMENT

M. H. HOVHANNISYAN

*Lecturer at the Chair of Biology
Ecology and Healthy Lifestyle of GSU*

KH. H. HOVHANNISYAN

GSU Student at "Cartography and Cadastre" Department

The organization of settlements sewage treatment process plays an important role in environmental measures. The "Gavar Station of Wastewater Treatment" is the part of the Lake Sevan environmental program. Here only mechanical treatment of sewage is organized. As a result some physical and chemical parameters are approaching to the defined norms.

ПРОЦЕСС РЕАЛИЗАЦИИ «ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЫ ОЗЕРО СЕВАН» ГОСУДАРСТВЕННОГО КОМИТЕТА ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА РА (НА ПРИМЕРЕ ГАВАРСКОЙ СТАНЦИИ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД)

М. Г. ОГАННИСЯН

*Преподаватель кафедры биологии, экологии и здорового образа жизни
ГГУ*

Х. Г. ОГАННИСЯН

Студент I курса отделения Картография и кадастровое дело ГГУ

Организация процесса очистки сточных вод населённых пунктов в ряде экологических мероприятий имеет своеобразное место. "Гаварская станция чистки сточных вод" – часть экологической программы озеро Севан. На станции организуется только механическая очистка сточных вод г. Гавар, в результате чего некоторые физические и химические параметры приближаются к определённым нормам.

ԱՐԳԻՃԻ ԳԵՏԻ ԱԼԳՈՑԵՆՈՋԻ ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Թ. Գ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ ընագիտության լաբորատորիայի վարիչ,
ՀՀ ԳԱԱ հիդրոէկոլոգիայի և ձկնաբանության ինստիտուտի
գիտաշխատող*

Արգիճի գետը Սևանա լճի ավազանի ամենաերկար և ջրառատ գետն է: Երկարությունը 51 կմ է, ջրհավաք ավազանի մակերեսը՝ 384 կմ²: Միջին տարեկան բազմամյա ծախսը 5.6 մ³/վ է: Գետը սկիզբ է առնում Գնդասար լեռան ստորոտից՝ 2660 մ բարձրության վրա գտնվող երկու խոշոր աղբյուրներից, հոսում է դեպի հյուսիս և Վերին Գետաշեն գյուղից մոտ 6 կմ ներքև թափվում է Սևանա լիճ: Ջրհավաք ավազանի շուրջ 80%-ը զբաղեցնում են լեռները: Լճամերձ ալիքավոր հարթավայրային հատվածը կազմված է լճային և գետային նստվածքներից (ավազ, խիճ, կոպիճ): Գետի ջրային ռեսուրսներն օգտագործվում են ոռոգման և էներգետիկ նպատակներով (Մադինայի Ջրէկը) [2]:

Արգիճի գետի էկոլոգիական վիճակի գնահատման համար օգտագործվում են կենսաինդիկացիայի տարբեր մեթոդներ՝ հիդրոբիոնտների քանակական և որակական ցուցանիշների և էկոլոգիական առանձնահատկությունների համադրմամբ: Այդ տեսանկյունից արժեքավոր են ջրային էկոհամակարգերի միկրոջրիմոնների հետազոտությունները: Միկրոջրիմոնները զարգանում են տարբեր կենսացենոզներում՝ բենթոսում, պլանկտոնում, ջրային բույսերի և առարկաների մակերեսներին՝ համալրելով ֆիտոբենթոսի, ֆիտոպլանկտոնի, պերիֆիտոնի և էպիֆիտոնի տեսակային կազմը: Լինելով ավտոտրոֆ, թալոմային ստորակարգ բույսեր՝ ակտիվորեն իրականացնում են ֆոտոսինթեզ, հանդիսանում են օրգանական նյութի և թթվածնի պրոդուցենտ [5]: Ջրային էկոհամակարգերում կարևոր նշանակություն ունի ֆիտոպլանկտոնը, այն հանդիսանում է տրոֆիկ շղթայի առաջնային օղակ: Ֆիտոպլանկտոնի քանակական և որակական ցուցանիշներն ունեն առանցքային ազդեցություն սննդային շղթայի մյուս օղակների կենսագործունեության համար:

Արգիճի գետի ֆիտոպլանկտոնի միկրոջրիմոնների առաջին հետազոտություններն իրականացվել են 1990-1991թթ. [10]: 2008-2011թթ. կանոնավոր հետազոտություններ են իրականացվել գետի գետաբերանային հատվածում, որտեղ գրանցվել է ջրիմոնների չորս բաժինների շուրջ 92 տեսակ [1]: Էպիֆիտային և ֆիտոբենթոսային միկրոջրիմոնների հետազոտությունները եղել են առավել եզակի:

Աշխատանքի նպատակն է հանդիսանում Արգիճի գետի ալգոցենոզի տարբեր բիոտոպերի ջրիմոնների տեսակային կազմի, մորֆոլոգիայի և էկոլոգիական առանձնահատկությունների համալիր ուսումնասիրությունը և համեմատական վերլուծությունը: Նմուշառումն իրականացվել է 2017թ.: Ֆիտոպլանկտոնի և ֆիտոբենթոսի փորձանմուշները հավաքվել են Արգիճի գետի երեք դիտակետերից (վերին, միջին և ստորին հոսանք), պերիֆիտոնին՝ միայն ստորին հոսանքից: Փորձանմուշների կոնսերվացումն ու հետագա լաբորատոր հետազոտություններն իրականացվել են ջրակենսաբանության մեջ ընդունված մեթոդներով [3, 9]: Ջրիմոնների կարգաբանական պատկանելիությունը որոշվել է մինչև տեսակ: Օգտագործվել են տեսակի որոշման համընդհանուր ճանաչում գտած ուղեցույցներ և որոշիչներ [6, 8, 11, 12, 13]: Տեսակային կազմի համեմատությունն իրականացվել է ըստ Սյորենսենի ինդեքսի [7]:

Հետազոտությունների արդյունքում Արգիճի գետի ալգոցենոզում արձանագրվել է ջրիմոնների չորս բաժինների 73 տեսակ (աղ. 1): Տեսակային բազմազանությամբ գերակայել են դիատոմային (Bacillariophyta) ջրիմոնները, երկրորդ տեղն են զբաղեցրել կանաչ (Chlorophyta) և կապտականաչ ջրիմոնները (Cyanophyta), մինչդեռ էվգլենային ջրիմոններից (Euglenophyta) գրանցվել է երկու տեսակ: Առավել բազմազան տեսակային կազմով աչքի են ընկել Nitzschia (10), Navicula (7), Gomphonema (6), Pinnularia (5), Cymbella (3), Scenedesmus (5) և Oscillatoria (3) ցեղերը: Գրականության մեջ հայտնի թալոմի մորֆոլոգիական ձևերից գերակշռել է կոկոիդային ձևը, ինչը բնորոշ է ամուր բջջաթաղանթ ունեցող ջրիմոններին, մասնավորապես՝ դիատոմայիններին [5]: Գրանցվել են նաև մոնադային, պալմելիդ և թելային թալոմներ ունեցող տեսակներ:

Ֆիտոպլանկտոնի կազմում արձանագրվել է ջրիմոնների 56 տեսակ, որոնցից 46-ը՝ դիատոմային, 6-ը՝ կապտականաչ, երկուական կանաչ և էվգլենային: Ֆիտոբենթոսի և պերիֆիտոնի կազմում գրանցվել են

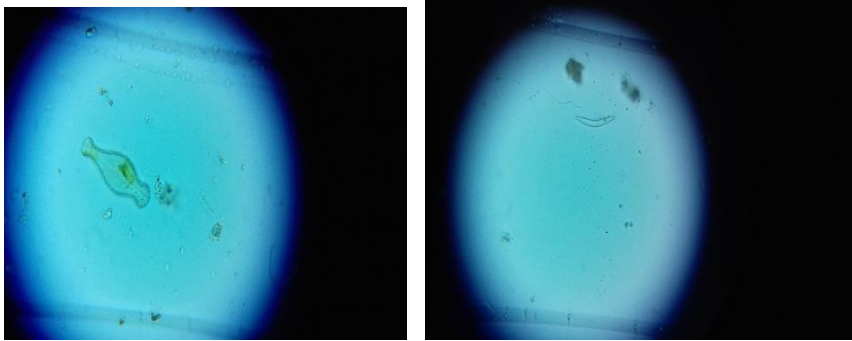
ջրիմուռների համապատասխանաբար 41 և 22 տեսակ (աղ. 1): Այս բիոտոպերում ևս տեսակային բազմազանությամբ գերակայել են դիատոմային ջրիմուռները՝ կազմելով համակեցության տեսակային կազմի 73 և 86% -ը: Ֆիտոբենթոսում երկրորդ տեղն են զբաղեցրել կանաչ և կապտականաչ ջրիմուռները, որոնք ունեցել են հավասար մասնաբաժիններ, իսկ էվգլենայիններից արձանագրվել է միայն մեկ տեսակ՝ *Trachelomonas* sp.-ը: Պերիֆիտոնի կազմում դիատոմային ջրիմուռների հետ զուգահեռ արձանագրվել են նաև կանաչ ջրիմուռներ (աղ.1): Այլ խմբի ջրիմուռներ չեն գրանցվել:

Հետազոտված երեք բիոտոպերում հանդիպման բարձր հաճախականություն են ունեցել դիատոմային ջրիմուռների հետևյալ տեսակները՝ *Amphora ovalis*, *Cymbella ventricosa*, *C. prostrata*, *Cocconeis pacentula*, *Ceratoneis arcus*, *Fragiaria capucina*, *Fr. Construens*, *Didymosphenia geminata*, *Melosira varians*, *Meridion circulare*, *Navicula gracilis*, *Nitzschia kuetzingiana*, *N. sp.*: Տեսակային կազմի ընդհանրության ինդեքսը դիատոմային ջրիմուռների համար տատանվել է 59-65% տիրույթում [7], առավելագույն ցուցանիշը դիտվել է ֆիտոբենթոսի և պերիֆիտոնի դիատոմային ջրիմուռների համեմատության արդյունքում: Զրիմուռների մյուս խմբերում տեսակային կազմի ընդհանրություն չի դիտվել, կամ ցուցանիշները եղել են բավականին ցածր:

Էկոլոգաաշխարհագրական ցուցանիշների հետազոտության արդյունքում պարզվել է, որ հայտնաբերված ջրիմուռների շուրջ 80%-ի համար կան գրական տվյալներ դրանց կենսաձևի վերաբերյալ [4]: Ըստ այդ ցուցանիշի, Արգիճի գետի ալգոցենոզում գերակայել են բենթոսային (38%) և պլանկտոնաբենթոսային (29%) ջրիմուռները, որոնք յուրովի հարմարված են գետային բիոտոպին և կարողանում են դիմագրավել ջրի տուրբուլենտ շարժման հետ զուգակցվող անբարենպաստ պայմաններին: Զգալի ներդրում են ունեցել նաև պլանկտոնային ձևերը: Վերջիններս համալրել են հատկապես ֆիտոպլանկտոնի տեսակային կազմը: Այդ տեսակներից են՝ *Nitzschia angustata*, *Synedra acus*, *Scenedesmus quadricuada*, *Aphanothece clathrata*, *Microcystis aeruginosa*, *M. wessenbergi* և այլն:

Աշխարհագրական տարածվածությամբ գերակայել են կոսմոպոլիտ տեսակները (93%), որոնց բնորոշ է աշխարհագրական լայն տարածվածություն, սակայն գրանցվել են նաև հյուսիսային և արկտոալպիական տեսակներ: Արկտոալպիական ձևերից *Ceratoneis arcus* և

Didymosphenia geminata տեսակները գրանցվել են երեք բիոտոպերում էլ (նկ. 1):

Նկար 1. Արգիճի գետում արձանագրված արկտոալպիական ջրիմուռներ (1-*Didymosphenia geminata*, 2-*Ceratoneis arcus*):

Ըստ ջրի աղայնության նկատմամբ ռեակցիայի՝ արձանագրվել են ինդեֆերենտ, հալոֆիլ, մեզոհալոֆիլ և հալոֆոբ տեսակներ: Տոկոսային հարաբերակցությամբ գերակշռել են ինդեֆերենտ տեսակները (71%) [4]: Երկրորդ տեղն են զբաղեցրել հալոֆիլ ձևերը, ինչպիսիք են *Achnanthes taeniata*, *Caoneis amphisbaena*, *Cyclotella kuetzingiana*, *Melosira varians*, *Navicula pupula*, *Nitzschia kuetzingiana*, *Aphanothece clathrata*, *Microcystis aeruginosa* և այլն:

Ջրիմուռների տեսակային կազմի շուրջ 78%-ը հանդիսացել են օրգանական աղտոտվածության ինդիկատորներ: Ըստ սապրոբայնության ցուցանիշի՝ դոմինանտ կոմպլեքսում համեմատաբար մեծ մասնաբաժին են ունեցել β -մեզոսապրոբ տեսակները, սակայն սապրոբայնության ինդիկատորների բազմազանությունը տատանվել է լայն տիրույթում՝ քսենոսապրոբից մինչև β - ρ -սապրոբ (աղ. 1), [4]:

Այսպիսով, Արգիճի գետի ալգոցենոզում գերակայել են բենթոսային և պլանկտոնաբենթոսային կենսաձև ունեցող դիատոմային ջրիմուռները, որոնք ունեցել են մեծ տարածվածություն հետազոտված երեք բիոտոպերում: Դրանց բնորոշ է հատակին և սուբստրատին ամուր կաշելու ընդունակությունը, ինչպես նաև աճի բարձր արագությունը, ինչը թույլ է տալիս գոյատևել բիոտոպի ոչ կայուն ջրաբանական պայմաններում: Հիդրոդինամիկ ռեժիմի փոփոխության հետևանքով այդ տեսակները հատակից հայտնվել են նաև ջրի շերտերում՝ համալրելով ֆիտոպլանկտոնի տեսակային կազմը:

Ըստ աշխարհագրական տարածվածության՝ գետում գերակայել են կոսմոպոլիտ, իսկ ըստ ջրի աղայնության՝ ինդեֆերենտ տեսակները:

Աղյուսակ 1. Արգիճի գետում արձանագրված ջրիմուռների տեսակային կազմը և սապրոբայնության աստիճանը:

N	Bacillariophyta	S*	1**	2	3
1.	<i>Amphora ovalis var ovalis</i> (Kutz.) Kutz.	α - β	+	+	+
2.	<i>Achnanthes taeniata</i> Grun.	-	+	+	-
3.	<i>A. minutissima</i> Kutz.	β	+	-	-
4.	<i>Caloneis amphisbaena</i> Bory (Cleve)	o	-	+	-
5.	<i>Cyclotella kuetzingiana var kuetzingiana</i> Thw.	β	+	-	-
6.	<i>Cymbella ventricosa var ventricosa</i> Breb.	o- β	+	+	+
7.	<i>C. helvetica var helvetica</i> Kutz.	o- α	+	-	-
8.	<i>C. prostrata</i> (Berk.) Cleve	o- α	+	+	+
9.	<i>Cocconeis placentula var placentula</i> Ehrb.	o- β	+	+	+
10.	<i>Ceratoneis arcus</i> (Ehrb.) Kutz.	o-x	+	+	+
11.	<i>Diatoma hiemale var mesodon</i> (Ehrb.) Grun	o- β	+	+	+
12.	<i>D. vulgare</i> Bory	β - α	+	+	+
13.	<i>Didymosphenia geminata</i> (Lyngb.) M. Schm.	x	+	+	+
14.	<i>Epithemia sp.</i>	-	-	+	-
15.	<i>Epithemia sp.</i>	-	+	-	-
16.	<i>Fragilaria capucina</i> Desm.	o	+	+	+
17.	<i>F. construens var construens</i> (Ehrb.) Hust.	o	+	+	+
18.	<i>Gomphonema olivaceum var olivaceum</i> (Lyngb.) Desm.	β - α	+	+	-
19.	<i>G. angustatum var angustatum</i> (Kutz.)	β	+	+	-
20.	<i>G. acuminatum var acuminatum</i> Ehrb.	x - β	+	-	-
21.	<i>G. parvulum</i> (Kutz.) Kutz.	x	+	-	-
22.	<i>G. intricatum var intricatum</i> Kutz.	x-o	-	+	-
23.	<i>G.sp.</i>	-	+	+	-
24.	<i>Hantzschia amphioxys var amphioxys</i> (Ehrb.) Grun.	β -o	+	-	-
25.	<i>Meridion circulare var circulare</i> (Grev.) Ag.	o- β	+	+	+

26.	<i>Melosira varians</i> Ag.	α - β	+	+	+
27.	<i>Navicula cryptocephala</i> var <i>cryptocephala</i> Kutz.	x	+	+	-
28.	<i>N. dicephala</i> Ehrb. W. Sm.	o- α	+	-	-
29.	<i>N. sp.</i>	-	+	-	-
30.	<i>N. hungarica</i> Grun.	α - β	+	-	-
31.	<i>N. gracilis</i> Ehrb.	β	+	+	+
32.	<i>N. pupula</i> var <i>pupula</i> Kutz.	x-o	+	-	-
33.	<i>N. radiosa</i> Kutz.	o	-	+	+
34.	<i>Nitzschia acicularis</i> Kutz. W. Sm.	o- β	+	-	+
35.	<i>N. amphibia</i> var <i>amphibia</i> Grun.	-	-	+	-
36.	<i>N. dissipata</i> (Kutz.) Grun.	x	+	+	-
37.	<i>N. angustata</i> (W. Sm.) Grun.	x- β	+	-	-
38.	<i>N. subtilis</i> Grun.	o	+	-	-
39.	<i>N. hungarica</i> Grun.	α - β	+	-	-
40.	<i>N. kuetzingiana</i> Hilse	β	+	+	+
41.	<i>N. linearis</i> (Ag.) W. Sm.	x	+	+	-
42.	<i>N. palea</i> (Kutz.) W. Sm.	o-x	-	+	+
43.	<i>N. sp.</i>	-	+	+	+
44.	<i>Pinnularia viridis</i> Nitzsch. (Ehrb.)	o-x	+	-	-
45.	<i>P. nobilis</i> var <i>nobilis</i> (Ehrb.) Ehrb.	x	-	+	-
46.	<i>P. borealis</i> Ehrb.	o- β	+	-	-
47.	<i>P. leptosoma</i> (Grun.) Cl.	o	+	-	-
48.	<i>P. mesolepta</i> (Ehrb.) W. Sm.	o-x	+	-	-
49.	<i>Synedra ulna</i> var <i>ulna</i> Nitzsch. (Ehrb.)	o- α	+	-	-
50.	<i>S. acus</i> var <i>acus</i> Kutz.	β	+	-	-
51.	<i>Stephanodiscus hantzschii</i> Grun.	α - β	+	-	-
52.	<i>Stauroneis anceps</i> var <i>anceps</i> Ehrb.	x	+	+	-
53.	<i>Rhoicosphenia curvata</i> (Kutz.) Grun.	x-o	+	-	+
	Cyanophyta	S	1	2	3
1.	<i>Aphanothece clathrata</i> W. et G. S. West	β	+	+	-
2.	<i>Anabaena sp.</i>	-	-	+	-
3.	<i>Microcystis aeruginosa</i> (Kutz.) Kutz.	o- α	+	+	-
4.	<i>M. wessenbergi</i> (Kom.) Kom.	o- α	+	-	-

5.	<i>Ph. sp.</i>	-	+	-	-
6.	<i>Oscillatoria agardhii f. agardhii</i> Gom.	β -o	-	+	-
7.	<i>Os. formosa</i> Gom.	β -p	+	-	-
8.	<i>Spirulina sp.</i>		-	+	-
	Chlorophyta	S	1	2	3
1.	<i>Closterium ehrenbergii</i> Rafls	o	-	+	-
2.	<i>Clamydomonas sp.</i>	-	-	-	+
3.	<i>Oocystis sp.</i>	-	+	-	-
4.	<i>Ulothrix zonata</i> (Weber et Mohr.) Kutz.	o- α	-	-	+
5.	<i>Ul. sp.</i>	-	-	-	+
6.	<i>Scenedesmus acutus</i> Meyen Chod.	β	-	+	-
7.	<i>Sc.falcatus</i> Chod.	-	-	+	-
8.	<i>Sc. obliques</i> (Turp.) Kutz.	β -p	-	+	-
9.	<i>Sc. quadricuada</i> (Hegew.) Hegew.	β	+	-	-
10.	<i>Sc. sp.</i>	-	-	+	-
	Euglenophyta	S	1	2	3
1.	<i>T. volvocina</i> Ehrb.	β	+	-	-
2.	<i>Trachelomonas sp.</i>	-	+	+	-

S*-սապրոբայնության աստիճան, **1****-ֆիտոպլանկտոն, **2**-ֆիտոբենթոս, **3**-պերիֆիտոն

Քանալի բառեր' պլանկտոն, Արգիճի գետ, ջրիմուռներ, տարբեր կենսացենոզներ, էկոլոգաաշխարհագրական բնութագիր:

Օգտագործված գրականություն

1. Խաչիկյան Թ. Գ., Սևանա լճի ջրիավաք ավազանի գետերի ֆիտոպլանկտոնի արդի բնութագիրը, Երևան, 2013, 145 էջ:
2. Մնացականյան Բ. Պ., Սևանի ավազան (բնությունը, կլիման և ջրերը), Երևան, 2007, 189 էջ:
3. Абакумов В.А., Руководство по методам гидробиологического анализа поверхностных вод и донных отложениях, Ленинград, Гидрометеоиздат, 1983. с.78- 86.

4. Баринаева С. С., Медведева Л. А., Анисимова О. В., Биоразнообразие водорослей-индикаторов окружающей среды // Тель-Авив, 2006, 498 с.
5. Дьяков Ю. Т., Введение в альгологию и микологию // Москва, Изд-во МГУ, 2000, 192 с.
6. Киселев И. А., Зинова А. Д., Курсанов Л. И., Определитель низших растений // Водоросли, Москва, Сов. Наука, Т. 2, 1953, 312 с.
7. Макрушин А. В. Библиографический указатель по теме "Биологический анализ качества вод" с приложением списка видов-индикаторов // Л, 1974, 60 с.
8. Прошкина-Лавренко А. И., Макарова И. В., Водоросли планктона Каспийского моря // Ленинград. Наука, 1986, 291 с.
9. Садчиков А. П., Методы изучения пресноводного фитопланктона // Москва, 2003, 159 с.
10. Худоян А. А., Фитопланктон основных притоков озера Севан // Дисс. канд. на соиск. учен. ст. биол. наук, Ер., 1994, 123 с.
11. Царенко П. М., Краткий определитель хлорококковых водорослей Украинской ССР // Киев. Наукова думка, 1990, 206 с.
12. Streble H., Kruter D. Das Leben im Wassertrofen // Prague. 2002. 415 p.
13. Swale E. M. Phytoplankton of two English rivers // J. Ecol., 1969, V.57, N 1, p. 1-23.

QUALITY STRUCTURE OF ALGOCENOSIS OF ARGITCHI RIVER

T. G. KHACHIKYAN

*PhD, Head of Laboratory of Natural Sciences of GSU
Scientific Researcher at the Institute of Hydroecology and Ichthyology*

A study was carried out on the species composition, morphology, ecological and geographical parameters of microalgae of different biocenosis of the Argichi River.

КАЧЕСТВЕННАЯ СТРУКТУРА АЛГОЦЕНОЗА РЕКИ АРГИЧИ

Т. Г. ХАЧИКЯН

*Кандидат биологических наук,
Заведующая лабораторией естествознания ГГУ
Научный сотрудник института Гидроэкологии и Ихтиологии НАН РА*

Было проведено исследование видового состава, морфологии и эколого-географических параметров микроводорослей различных биоценозов реки Аргичи.

ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՏՈՒՐԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԳԵՂԱՐՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Լ. Ա. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

Ներկայումս թանգարանային զբոսաշրջությունը համարվում է զբոսաշրջության կարևոր ուղղություններից մեկը: Կառավարության որոշմամբ հստակեցվել և քարտեզագրվել են ՀՀ բազմաթիվ թանգարաններ: Սակայն կան դեռևս թանգարաններ, որտեղ զբոսաշրջային այցելությունների ցուցանիշը բավականին ցածր է: Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Գեղարքունիքի մարզի թանգարանները, որպեսզի դրանք ևս ճանաչվեն զբոսաշրջիկների կողմից և ընդգրկվեն զբոսաշրջային փաթեթներում:

Թանգարանային զբոսաշրջությունը զբոսաշրջության ձև է, որը ներառում է գիտական հետաքրքրություն ունեցող վայրեր, մասնավորապես գիտական թանգարաններ, պլանետարիումներ և այլն: Դա կարող է զգալիորեն նպաստել զբոսաշրջության զարգացմանը, քանի որ աշխարհում գիտության հանդեպ հետաքրքրությունն ավելի ու ավելի է աճում: Թանգարանային զբոսաշրջությունը կարող է զգալիորեն նպաստել աշակերտների և ուսանողների կրթական մակարդակի բարձրացմանը, ինչպես նաև հայ ժողովրդի՝ որպես հնագույն ազգի դարավոր մշակութային արժեքների պահպանմանն ու ցուցադրմանը:

Թանգարան հունարեն բառացի նշանակում է «Մուսայի տուն»: Այն գիտական, գիտալուսավորչական կառույց է, որտեղ հավաքագրվում, պահպանվում, ուսումնասիրվում, մասսայականացվում են բնապատմական, նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանները՝ բնության և մարդկային հասարակության զարգացման մասին գիտելիքների սկզբնաղբյուրները¹: Թանգարանների ֆոնդերում հիմնականում կենտրոնացվում են իրեղեն առարկաներ, գրավոր աղբյուրներ և արվեստի ստեղծագործություններ: Ժամանակակից գիտական դասակարգմամբ՝ թանգարանները տարբերվում են ըստ տիպերի և ուղղվածության: Ըստ տիպերի լինում են գիտահետազոտական և ուսումնական, ըստ ուղղվածության՝ պատմության,

¹ Долженко Г. П., Основы туризма. Учебное пособие, Москва, Ростов-на-Дону, 2009, с.232

քնագիտության, արվեստագիտության, գրականության, տեխնիկայի և այլն: Առանձին խումբ են կազմում հուշային (մեմորիալ), ինչպես նաև կոմպլեքս թանգարանները:

Թանգարանների նախատիպերը երևան են եկել մարդկային հասարակության զարգացման այն փուլում, երբ առարկաների բնատիպերը սկսել են պահպանել ոչ թե կիրառական կամ որպես նյութական արժեքներ, այլ որպես վավերական, հուշային վկայականներ և գեղագիտական արժեքներ: Այդպիսիք են, օրինակ, Հին Եգիպտոսի տաճարներում եղած հավաքածուները (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակ), Կնոսի պալատի պահոցը Կրետե կղզում (մ.թ.ա. 16-րդ դար), Նինվեի պալատի գրադարանը (մ.թ.ա. 7-րդ դար) և այլն:

Հայաստանում թանգարանների նախատիպեր կային դեռևս Վանի թագավորության շրջանում (մ.թ.ա. 9-6-րդ դարեր) մայրաքաղաք Տուշպայում և այլ քաղաք-ամրոցներում: Միջնադարյան Հայաստանում երևան եկան իսկական թանգարանները: Հովհաննես Դրասխանակերտցին 9 - 10-րդ դարերում իր «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ երեք տիպի թանգարան է հիշատակում՝ արքունի, իշխանական տների և եկեղեցական: Հայկական թանգարանների կազմակերպման գործը զգալի չափով ընդլայնվեց 19-րդ դարում:

Արվեստի հուշարձանների պահպանումը և դրանց կենտրոնացումը թանգարաններում Եվրոպայում սկսվել է Վերածննդի շրջանում և առավել զարգացել 16-17-րդ դարերում նախ Իտալիայում, ապա Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում և այլ երկրներում: Մեծ հռչակ են ունեցել պալատական հավաքածուները՝ կունստկամերները: Այդ շրջանում են ստեղծվել նաև անտիկ արվեստի հուշարձանների հավաքածուն Ֆլորենցիայում (Լ. Մեդիչի, 15-րդ դար), Հռոմում (Վատիկանի թանգարաններ, 16-րդ դար), Դրեզդենում (Ա. Սաքսոնների, 16-րդ դար) և այլն: Հայտնի են նաև Բրիտանական թանգարանը Լոնդոնում (1753 թ.), Լուվրը՝ Փարիզում (1793 թ.), Պրադոյի գեղարվեստի թանգարանը՝ Մադրիդում (1819 թ.), Մետրոպոլիտեն թանգարանը՝ ՆյուՅորքում (1870 թ.), գեղարվեստա-պատմական թանգարանը՝ Վիեննայում (1891 թ.) և այլն:

1719թ.-ին Պետերբուրգում բացվել էռուսական առաջին մասսակայան թանգարանը՝ Կունստկամերան, 1756 թ.-ին՝ Հրետանային պատմության թանգարանը և 1764 թ.-ին՝ Էրմիտաժը: Ավելի ուշ կազմակերպվել

են Տրետյակովյան պատկերասրահը, Գյուղատնտեսական թանգարանը, Ռուսաստանի պատմության թանգարանը, Պոլիտեխնիկական թանգարանը, ռուսական թանգարանը:

Սակայն ներկայումս աշխարհում կան բազմաթիվ թանգարաններ, որոնք ուշագրավ են իրենց յուրօրինակությամբ և ցուցանմուշներով: Աշխարհի ամենատարօրինակ և առանձնահատուկ թանգարաններից են համարվում.

1. «Վառված սննդամթերքի» թանգարանը Մասաչուսեթսում, որը Մասաչուսեթսի տեսարժան վայրերից է: Թանգարանի պատմությունն սկսվում է 1980-ականներից, երբ տավղահար Դեբորաա Հենսոն-Քոնենթը սկսեց ինչ-որ ճաշատեսակ տաքացնել իր տանը: Նա տարվեց երկար հեռախոսագրույցով: Երբ նա ավարտեց հեռախոսագրույցը և վերադարձավ խոհանոց, ճաշատեսակն արդեն ամբողջովին վառվել էր: Այն դարձավ Դեբորայի տուն-թանգարանի առաջին ցուցանմուշը: Ամենահայտնի ցուցանմուշներից են քաղցրահամ կարտոֆիլները, որոնք թույլ ջերմաստիճանի տակ եփվել են հինգ շաբաթ: Այդ ժամանակամիջոցում Հենսոն-Քոնենթը Մեքսիկայում էր: Հենսոն-Քոնենթը խրախուսում է թանգարանի հաճախորդներին լուսանկարել իրենց վառված ճաշատեսակները և դրանց լուսանկարներն ուղարկել իրեն՝ վեբկայքում տեղադրելու համար: Թանգարանի նշանաբանն է. «Միացրե՛ք ցածր ջերմաստիճանի ռեժիմը և երկար քնե՛ք»:

2. Կասկածելի բուժսարքավորումների թանգարանը Մինեսոտայի գիտության թանգարանում: Կասկածելի բուժսարքավորումների թանգարանը հիմնադրվել է հեքիմության ինքնակոչ մասնագետ Բոբ Մակքոյի կողմից: Թանգարանի հավաքածուում ներառված են տարբեր սարքավորումներ, որոնք նախատեսված են զանազան հիվանդությունների բուժման համար: Սարքավորումներից շատերը մինչ օրս ենթակա են շահագործման: Դրանցից է գանգաբանական (ֆրենոլոգիական) սարքը: Մարդիկ հավատում էին, որ այս սարքի շնորհիվ հնարավոր էր քարտեզագրել մարդու ուղեղը և ցույց տալ նրա բարոյականության ու խելքի մակարդակը:

3. Վինչեստերի խորհրդավոր տունը Կալիֆոռնիայում: Վինչեստերի խորհրդավոր տունը կառուցվել է 1800-ականներին Վիլյամ Ուիրթ Վինչեստերի կնոջ՝ Սարա Վինչեստերի կողմից: Ամուսնու մահից հետո նա ժառանգեց նրա գեների ընկերությունը: Մի պայծառատես Սարային հայտնեց, որ այն մարդկանց ուրվականները, ովքեր սպանվել էին իր ընտանիքին պատկանող

ընկերության գենքերով, բարկացած են նրա վրա: Նրանց հանգստացնելու միայն մի տարբերակ կար: Պետք էր մի այնպիսի տուն կառուցել, որի շինարարությունը երբեք ավարտին չէր հասցվի, այլապես Սարան կմահանար: Այսպիսով, 38 տարի շարունակ Սարան Կալիֆոռնիայում կառուցում էր մի տուն, որի արժեքը մոտ 6 մլն դոլար էր: Երբ նա մահացավ 1922 թ.-ին, տան սենյակների թիվը հասնում էր 160-ի: Չնայած դրան՝ տանը միայն 13 լոգարան կար: Սարային ասել էին՝ ոչ մի դեպքում միևնույն ննջարանում երկու գիշեր իրար հետևից չքնի: Սարան կարծում էր, որ իր քնելու տեղը անընդհատ փոխելով՝ կկարողանար շփոթեցնել ուրվականներին:

4. *Ծորակի ջրի թանգարանը* Պեկինում: Պեկինում գտնվող այս թանգարանում մոտ 130 առարկա կա, որոնք կապված են Չինաստանի ծորակի ջրի պատմության հետ: Այս թանգարանի ցուցանմուշները վկայում են Չինաստանի ու Արևմուտքի վաղ շրջանի համագործակցության մասին: Թանգարանում կան մի շարք ցուցանմուշներ, որոնք պատմական կարևորություն են ներկայացնում: Թանգարանում կարելի է տեսնել պաստառներ, որոնցում գովազդվում է ծորակի ջրի գյուտը: Ժամանակին չինացիներից շատերը զգուշանում էին և խուսափում ծորակի ջրի օգտագործումից: Նրանք «օտար ջուր» էին կոչում ծորակի ջուրը: Նրանց ժամանակ էր հարկավոր՝ ծորակի ջրի գյուտն ընդունելու համար:

5. *Կալունների թանգարանը* Մալայզիայում: Մալայզիայի Կուչինգ (թարգմանաբար՝ կատու) քաղաքում գտնվող այս թանգարանը նվիրված է կատուներին: Թանգարանի այցելուները, ներս մտնելով, կարող են ծանոթանալ ընտելացված կենդանիների մասին տեղեկությունների, ինչպես նաև կատուներ պատկերող արվեստի ստեղծագործությունների:

Այս թանգարանում ցուցադրված է մոտ 2000 արտեֆակտ, այդ թվում՝ 5000 տարվա պատմություն ունեցող կատվի մումիա, որն այստեղ է հասել Եգիպտոսից: Կատուների թանգարանի ամենահայտնի ցուցանմուշը աշխարհի ամենահազվագյուտ կատուներից մեկի՝ ֆելիս բադիայի չորացված գլուխն է: Այս կատուն հանդիպում է միայն Կալիմանտանում: Կատուների թանգարանը բավականին հայտնի է: Կուչինգի բնակչության շրջանում տարածված են կատուների հետ կապված տարբեր սնահավատություններ: Ասում են, որ ժամանակին Մալայզիայի ժողովուրդը կատուների հետ կապված մի տարօրինակ ավանդույթ ուներ: Մարդիկ կատվին իջեցնում էին ջրով լի թասի

մեջ և այնքան ժամանակ թողնում այնտեղ, որ քիչ էր մնում, կատուն խեղդվեր: Նրանք հավատում էին, որ սա կարող է օգնել, որ անձրև սկսի տեղալ:

Բազմապիսի տարօրինակ թանգարաններ կան աշխարհի շատ երկրներում, սակայն թանգարանների ստեղծման հիմնական գաղափարը արժեքավոր գեղագիտական ու գիտական ցուցանմուշների պահպանումն ու հանրությանը ներկայացնելն է:

ՀՀ-ում կան բազմաթիվ գործող թանգարաններ, որոնցում ցուցադրվող ցուցանմուշները մեծ արժեք են ներկայացնում: Երևան քաղաքում են գտնվում Մատենադարանը, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանը, Ազգային պատկերասրահը, Գաֆեևեան թանգարանը, «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանը, Երևանի ժամանակակից արվեստի թանգարանը, «Մայր Հայաստան» ռազմական թանգարանը, Հովհաննես Թումանյանի տուն-թանգարանը, բազմաթիվ այլ թանգարաններ ու տուն-թանգարաններ:

Թանգարաններ կան նաև Հայաստանի մարզերում: Գեղարքունիքի մարզում ևս կան թանգարաններ, որոնցից հայտնի է «Սևան» ազգային պարկի թանգարանը, Գավառ քաղաքի՝ Գեղարքունիքի երկրագիտական թանգարանը, Մարտունու երկրագիտական թանգարանը, Գավառի պետական համալսարանի Վարշամ Ավետյանի անվան պատմահնագիտական թանգարանը:

«Սևան» ազգային պարկ ՊՈԱԿ-ի բնագիտական թանգարանը ստեղծվել և գործում է 1996թ.-ից: Թանգարանի բուն նպատակն է հասարակությանը իրազեկ դարձնել Սևանի տարածաշրջանի շրջակա միջավայրին, նրա պատմությանը, ֆաունային, ֆլորային, ընդերքին և այլն: Թանգարանի ցուցանմուշների հավաքչական աշխատանքները սկսվել են ազգային պարկի հիմնադրման օրերից, ինչպես նաև ձեռք են բերվել գնման և նվիրատվության միջոցով:

Թանգարանում ներկայացված է շուրջ 700 միավոր առարկա՝ բոլորն էլ ցուցադրության ֆոնդերում: Թանգարանը չունի պահպանության համար նախատեսված ֆոնդեր: Ձեռք բերման աշխատանքները կատարվել են ամբողջ Գեղարքունիքի մարզի տարածքում և շարունակվում են նաև այսօր:

Թանգարանում ցուցադրությունը սկսվում է ժամանակագրական կարգով՝ ներկայացնելով Սևանի տարածաշրջանի պատմությունն ու ազգագրությունը:

Թանգարանն իրականացնում է հավաքչական, ուսումնասիրման, մշակման, պահպանման աշխատանքներ ըստ համապատասխան բաժինների: Այն ապահովում է նաև Սևանի տարածաշրջանին վերաբերող տեղեկատվության տրամադրում:

Թանգարանն ունի նաև գրադարան՝ համապատասխան գրականությամբ, որն ուսումնասիրվում է ոչ միայն «Սևան» ազգային պարկ ՊՈԱԿ-ի մասնագետների, այլ նաև բնակչության կողմից: Թանգարանում իրականացվում են միջոցառումներ, կինոդիտումներ, սեմինարներ, բանավեճեր, որոնք վերաբերում են Սևանա լճին, շրջակա միջավայրի աղտոտվածությանը, բնապահպանությանը և այլն: Անցկացվում են հանրամատչելի, ուսուցողական, ճանաչողական դասընթացներ, վիկտորինաներ: Պահպանվում է կապը դպրոցների, մանկապարտեզների, մանկապատանեկան տարբեր կենտրոնների, զբոսաշրջիկների հետ, ինչպես նաև իրականացվում են էքսկուրսիաներ տարբեր տարիքի անձանց հետ¹:

Գավառ քաղաքի «Գեղարքունիքի երկրագիտական թանգարան» ՊՈԱԿ-ը գործում է 1952թ.: Թանգարանն իր գործունեության տասնամյակների ընթացքում ոչ միայն մեծ աշխատանք է կատարում պատմական, մշակութային ժառանգության արժեքների հայտնաբերման ու պահպանման գործում, այլև այն դարձել է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի լավագույն մշակութային օջախներից մեկը: Թանգարանում պահվում և ցուցադրվում են 9100 ցուցանմուշներ, որոնք ներկայացնում են հայ ժողովրդի անցյալը՝ սկսած մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից մինչև մեր օրերը: Թանգարանում կա 6 ցուցասրահ, որտեղ այցելուները հաղորդակից են լինում հայ ժողովրդի պատմական անցյալին, ազգային ազգագրական պայքարի էջերին, ծանոթանում են աշխատանքային այն գործիքներին, որոնք օգտագործել են մեր նախնիներն իրենց կենցաղում: Թանգարանի ֆոնդերն ամեն տարի համալրվում են նոր ցուցանմուշներով՝ գնման, նվիրատվության և արխիվային նյութերի (փաստաթղթեր, լուսանկարներ, մեդալներ և այլն) հավաքման եղանակով:

Թանգարանի հավաքածուները դասակարգվում են հետևյալ կերպ.
ա/ ազգագրական բաժին,
բ/ հնագիտական բաժին,

¹ <http://www.sevanpark.am/hy/tangaran-2.html>

զ/ նոր և նորագույն պատմության բաժին,
դ/ դրամագիտության բաժին,
ե/ գիտաօժանդակ ֆոնդ և այլ բաժիններ:

Մարտունու պատկերասրահը Հայաստանի ազգային պատկերասրահի մասնաճյուղն է: Այն ստեղծվել է 1978թ.¹ շրջիկ ցուցահանդեսների ֆոնդերից:

Մարտունու պատկերասրահը բացվել է 1978 թ. Մշակույթի նախարարության Նկարչական շրջիկ արվեստանոցից հատկացված ստեղծագործությունների հիման վրա: Շուրջ 200 թանգարանային առարկա՝ գեղանկար, քանդակ, գրաֆիկա ընդգրկող հավաքածուն ներկայացնում է 1960-1980-ական թթ. հայ կերպարվեստը, որը շարունակում էր նախորդ տասնամյակներին ձևավորված, կոմունիստական գաղափարաբանական պատգամներով ընթացող ուղին՝ «ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական» կարգախոսով²:

Պատկերասրահում եզակի նմուշ է համարվում ծառի կոճղում պատսպարված խաչքարը: Դա Քարվաճառի տարածքից, որպես վառելափայտ կտրված ու բերված ծառի կտոր է, որը ջարդելիս ի հայտ է եկել խաչքարը: Մի անգամ պատկերասրահի այցելուներից եղել է մի էքստրասենս, որը նկատել է, որ այդ էքսպոնատը օժտված է որոշակի էներգետիկ դաշտով, /հնարավոր է, երկար տարիներ խաչքարը մնալով ծառի «կենդանի» օրգանիզմում, ձեռք է բերել որոշակի էներգետիկ դաշտ/: Դրանից հետո պատկերասրահ այցելողները ձեռքը հպում են այդ կոճղին ու երազանք են պահումը: Ասում են երազանքը կատարվում է.....²:

Գավառի պետական համալսարանի հիմնադիր ռեկտոր, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետության վաստակավոր մանկավարժ Հրանտ Հակոբյանի և համալսարանի պրոֆեսոր Վարշամ Ավետյանի նախաձեռնությամբ բուհում ստեղծվել է պատմագիտական ինքնատիպ թանգարան, որն ունի հայրենաճանաչողական, պատմագիտական, հնագիտական, ռազմահայրենասիրական, ուսուցողական կարևոր նշանակություն: Թանգարանում առկա են հազար հինգ հարյուրից ավելի հնագիտական,

¹ <http://www.gallery.am/hy/Branches/MartuniGallery/>.

² Գեղարքունիքի մարզի ուղեցույց:

ազգագրական, դրամագիտական, արվեստագիտական արժեքավոր նյութեր և վավերագրեր:

Թանգարանն ունի Հայոց ցեղասպանությանը, Արցախի ազատամարտին, ինչպես նաև Գեղարքունիքի տարածաշրջանին, Գավառի պետական համալսարանի ստեղծման պատմությանը նվիրված անկյուններ:

Թանգարանում հաճախ կազմակերպվում են բաց դասեր, հետաքրքիր միջոցառումներ, որոնց մասնակցում են բուհի ուսանողներն ու դասախոսները, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի դպրոցականները, համալսարանի հյուրերը:

Թանգարանի շնորհիվ ոչ միայն հարստանում են ուսանողների և այցելուների գիտելիքները, ամրապնդվում է երիտասարդների հայրենասիրական ոգին, այլև մոռացությունից փրկվում ու պահպանվում են հայ ժողովրդի կողմից անցյալում ստեղծված և մեր օրերում մասունք դարձած գանձերը¹:

Երբեմն համարվում է, որ թանգարանների պատմական ցուցանմուշները պարզապես հավաքածուներ են, որոնց ժամանակն արդեն անցել է, և դրանք այլևս ոչ մեկի պետք չեն: Այնուամենայնիվ, դրանք ունեն կարևոր սոցիալական գործառույթներ: Ն. Ա. Տոմիլովը հաշվառել է կյանքի 18 ոլորտներին պատկանող թանգարանային նմուշներ²:

Թանգարանային առարկաները ապացույցներ են հասարակական գործընթացների և մշակույթի զարգացման, այդ պատճառով կատարում են փաստագրման գործառույթ: Այդպես դրանք ապահովում են դարաշրջանների միջև կապը՝ անցյալն ինտեգրելով ներկային: Դրա հետ մեկտեղ թույլ են տալիս մարդկանց գիտակցել անցյալի և ներկայի նմանություններն ու տարբերությունները:

Թանգարանային հավաքածուներն ազդում են մարդկանց աշխարհայացքի ձևավորման վրա, քանի որ պայմաններ են ստեղծում մարդկային հասարակության և նրա սոցիալ-մշակութային միջավայրում բազմազանության դրսևորման համար, տալիս են ընդհանուր պատկերացումներ պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ: Հաղորդակցական գործառույթն իրականանում է տարբեր ժամանակաշրջանների և մշակույթի

¹ <http://old.gsu.am/?go=museum>

² Томилов Н.А., Социальная роль музеев: современное состояние (по материалам Омской области) // Культурологические исследования в Сибири, 2014, №2, С. 111-119

ընկալման և շփման միջոցով՝ վերականգնելով տարբեր սերունդների և մշակույթների միջև եղած կապը:

Թանգարանային առարկաներն ունեն նաև տնտեսական գործառույթ: Նրանք բարձրացնում են հնագիտական առարկաների արժեքը, այդ թվում նաև ֆինանսական, պատճառ են դառնում, որ այն օգտագործվի ի շահ ժողովրդի, այդ թվում նաև արժեքների հետագա զարգացման համար:

Պատմական սոցիալ-մշակութային ժառանգությունը քաղաքական գործընթացներում կարող է որպես ժողովորդների պատմության ապացույց օգտագործվել՝ պետական գործունեության ձևավորման, դրա ձևի որոշման, ուղղության, խնդիրների և բովանդակության համար:

Թանգարանների դաստիարակչական գործառույթն այն է, որ այդ առարկաների միջոցով առաջանում է հարգանք անցյալի հանդեպ, զարգացնում է հայրենասիրությունը, ամրապնդում է երեխաների և երիտասարդների շրջանում պատմական հիշողությունը: Թանգարանային նմուշները ձևավորում են գեղագիտական ճաշակ:

Վերջապես, նրանք ունեն կառուցողական գործառույթներ: Նրանք ուժեղացնում են մասնակցությունը թանգարանների պատմամշակութային ռեսուրսների ավելացմանը:

Այսպիսով, թանգարանները ՀՀ-ում, ինչպես նաև Գեղարքունիքի մարզում ունեն կրթական, գիտական, մշակութային և զբոսաշրջային նշանակություն, սակայն դրանց ներուժը դեռևս ամբողջությամբ չի օգտագործվում զբոսաշրջության զարգացման համար: Ոչ բոլոր թանգարաններն են ներառվում զբոսաշրջային փաթեթներում: Կան թանգարաններ, որոնց գոյության մասին շատերն անգամ չգիտեն: Այդ բացը լրացնելու համար անհրաժեշտ է բոլոր թանգարանները քարտեզագրել, ներկայացնել հանրությանը և ներառել զբոսաշրջային փաթեթներում:

Բանալի բառեր՝ թանգարանային զբոսաշրջություն, թանգարան, պարկերասրահ, «Սևան» ազգային պարկի թանգարան, Գեղարքունիքի երկրագիտական թանգարան, Մարտունու պարկերասրահ:

Օգտագործված գրականություն

1. Долженко Г. П., Основы туризма// Учебное пособие, Москва, Ростов-на-Дону, 2009, с.232

2. <http://www.sevanpark.am/hy/tangaran-2.html>
3. <http://www.gallery.am/hy/Branches/MartuniGallery/>
4. <http://old.gsu.am/?go=museum>
5. Томилов Н.А. , Социальная роль музеев: современное состояние (по материалам Омской области) // Культурологические исследования в Сибири, 2014. №2, С. 111-119
6. Գեղարքունիքի մարզի ուղեցույց:

DEVELOPMENT OF MUSEUM TOURISM IN GEGHARKUNIK REGION

L. A. MKRTCHYAN

GSU Lecturer

Museums have educational, scientific, cultural and tourist significance in the Republic of Armenia as well as Gegharkunik Region, but their potential still is not fully used for tourism development. Not all museums are included in tourist packages. There are many museums which are not even known to many people. In order to fill that gap, it is necessary to map all the museums, to present to the public, and to include them in tourist packages.

РАЗВИТИЕ МУЗЕЯ ТУРИЗМА В ГЕГАРКУНИКСКОЙ ОБЛАСТИ

Л. А. МКРТЧЯН

Преподаватель ГГУ

Музеи в Республике Армения, а также в Гегаркуникской области имеют образовательное, научное, культурное и туристическое значение, но их потенциал до сих пор не полностью используется для развития туризма. Не все музеи включены в туристические пакеты. Есть музеи, о существовании которых многие даже не знают. Чтобы заполнить этот пробел, необходимо отобразить все музеи и включить их в туристические пакеты.

ԱՐՑԱՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ 1917-1920ԹԹ.

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի վարիչ*

Ռուսական կայսրությունում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ կտրուկ ակտիվացավ նաև կովկասահայ քաղաքական կյանքը: Ինչպես ամենուր, այնպես էլ Արցախում կազմավորվում էին ժամանակավոր կառավարության մարմիններ՝ ի դեմս հասարակական կազմակերպությունների գործադիր կոմիտեների:

1917 թ. մարտի 11-ին Շուշիի քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյանի նախաձեռնությամբ քաղաքի Ղազանչեցոց եկեղեցում հրավիրվեց ժողով, որը քննարկեց գավառի գործադիր մարմին ընտրելու հարցը: Հաջորդ օրը՝ մարտի 12-ին, գաղտնի քվեարկությամբ, որին մասնակցեցին բնակչության բոլոր խավերը, ընտրվեց 40 հոգուց կազմված տեղական իշխանության մարմինը՝ գործադիր կոմիտեն:

Փաստորեն ցարական ինքնակալության տապալումից հետո Արցախն իրեն դուրս էր դրել Ելիզավետպոլի նահանգի կազմից (նրա կազմում էր 1868 թ.) և դարձել հայկական առանձին ինքնուրույն իշխանություն:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, սակայն, նոր ընթացք տվեց զարգացող իրադարձություններին, փոխեց քաղաքական իրադրությունը:

Հենվելով տեղական փոքրաթիվ մուսուլմանական բնակչության վրա՝ մուսուլմանների ազգային խորհուրդը, հակառակ բացարձակ մեծամասնություն կազմող հայ բնակչության¹ ձգտումներին, փորձում էր իր ազդեցությունը տարածել Արցախի վրա այն դեպքում, երբ տարածաշրջանի

¹1917 թ. դրությամբ Արցախում բնակչության կազմն այսպիսին էր. հայեր՝ 150 հազար (70 տոկոս) մուսուլմաններ՝ 58 հազար (27 տոկոս), այլ ազգեր՝ 5 հազար (3 տոկոս), (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 128, թ. 249):

բոլոր հայկական գավառները «ենթարկում էին բացառապէս Հայոց ազգային խորհրդին»¹:

Թուրք-թաթարների հակահայկական գործունեության պատճառով գավառը հայտնվել էր մեկուսացման մեջ և ամբողջովին կտրվել դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ճանապարհներից, ինչից խիստ տուժում էր արտաքին առևտուրը, քայքայվում էր գյուղատնտեսությունը:

1917թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի դրությամբ Արցախում գրեթե իշխանություն չկար: Գոյություն ունեցող միակ տեղական մարմինը՝ 72 հոգուց կազմված գործադիր կոմիտեն, ըստ էության, անգործության էր մատնված:

Նոյեմբերին գավառի նախկին կոմիսար Լ. Վարդապետյանի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց խորհրդակցություն (մասնակցեցին հասարակական և քաղաքական մի շարք կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ), որն իր կազմից ընտրեց 14 հոգուց բաղկացած տեղական իշխանության ժամանակավոր մարմին՝ «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների Արցախի ժամանակավոր խորհուրդ» (հետագայում կոչվեց միջկուսակցական բյուրո): Խորհրդի գործունեությունը սահմանափակվում էր միայն Շուշի քաղաքի շրջանակներում՝ բացառելով Դիզակի, Խաչենի, Վարանդայի և Ջրաբերդի գավառները:

Շուտով Արցախում իրադարձություններն այնպիսի ընթացք ստացան, որ միջկուսակցական բյուրոյի վերակազմության անհրաժեշտություն զգացվեց: Տնտեսական ճգնաժամն աննախադեպ չափերի էր հասել, քաղաքական կրքերն ու ազգամիջյան հակամարտությունները երկու ժողովուրդներին մղում էին փոխադարձ վրիժառության և անխոհեմ քայլերի: Այդ ամենին գործադիր կոմիտեն չէր կարողանում համարժեք քայլերով հակազդել:

1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին միջկուսակցական բյուրոյի և մուսուլմանների ազգային կոմիտեի ճնշման տակ գործադիր կոմիտեն հրաժարական տվեց: Կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ ստեղծվեց նոր մարմին՝ ազգամիջյան կոմիտե:

Այն պահին, երբ Անդրկովկասի սահմանները պաշտպանող ռուս զինվորները լքել էին Կովկասյան ռազմաճակատը, երբ թուրքերը հասել էին Երևանի մատույցներին, Թիֆլիսում վրացի և մուսուլման ազգայնականների

¹ Զամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը. – Հայրենիք, 1928, թիվ 6 (ապրիլ), էջ 89:

ջանքերով լուծարվեց Անդրկովկասի դաշնությունը: Փլուզվեց երկրամասի քաղաքական ու տնտեսական միասնությունը:

Անդրկովկասում անկախ պետությունների կազմավորման ու գոյության ամբողջ շրջանում նրանց միջև հարաբերություններն ունեին լարված բնույթ՝ պայմանավորված տարածքային ու սահմանային վեճերով: Առաջին հերթին դա վերաբերում է հայ-թաթարական հարաբերություններին: Անկախ պետության կարգավիճակում հայտնվելուն պես «վիճելի» տարածքներին տիրանալու Կովկասի թաթարների ձգտումը դարձավ պետական քաղաքականության հիմնաքար:

Պահն իրեն ուշացնել չտվեց: Դեպի Գանձակ էր շտապում թուրքական բանակը: Ադրբեջանական հանրապետության մայրաքաղաք Գանձակում վերակազմավորված թաթարական զորամասերն ու թուրքական զորքերը միավորվեցին՝ ստեղծելով, այսպես կոչված, «Կովկասի իսլամական բանակ», որի ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնեց Նուրի փաշան: Իսլամական բանակի հրամանատարությունը հեռահար նպատակներ ուներ՝ Բաքուն գրավելուց անմիջապես հետո նվաճել Արցախը, որի ինքնուրույնությունը խանգարում էր համաթյուրքականության ծրագրերին:

Թուրք-թաթարական բանակն ընդհանուր ճակատով հարձակում սկսեց Բաքվի վրա: Բաքվի անկումից հետո Ադրբեջանի կառավարությունն ու իսլամական բանակի հրամանատարությունը նախապատրաստվեցին դեպի Արցախ արշավանքին:

1918թ. հուլիսի 19-ին ինքնալուծարման ենթարկվեց միջկուսակցական բյուրոն և փոխարենը ստեղծվեց նոր մարմին՝ Արցախի հայ ժողովրդական կառավարություն կամ կոմիսարների խորհուրդ: Կոմիսարների խորհուրդը և նրա նորանշանակ գլխավոր լիազորները զգալի աշխատանք կատարեցին բնակչության մեջ՝ գավառի գյուղացիությանն առաջիկա համագումարին նախապատրաստելու ուղղությամբ: 1918 թ. հուլիսի 22-ից 26-ը Շուշիում տեղի ունեցավ առաջին համագումարը, որը Արցախը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, լուծարեց հեղափոխական ուժերի ստեղծած ազգային ճակատի ժամանակավոր կառավարությունը և կազմեց 7 հոգուց բաղկացած (ներկայացնում էին Արցախի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերին) նոր ղեկավար մարմին՝ Արցախի ժողովրդական կառավարություն: Վերջինիս իշխանությունը տարածվում էր ինչպես Շուշի քաղաքի, այնպես էլ ամբողջ գավառի վրա:

Գավառը բնականոն կյանքին վերադարձնելու ժողովրդական կառավարության գործադրած ջանքերը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, «սկսեցին տհաճություն պատճառել թուրքերին»¹:

Վերախմբավորելով իսլամական բանակի ուժերը, ինչպես նաև հավաքագրելով քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ «սրբազան» պատերազմ սկսելու մոլուցքով լցված մահմեդականներին՝ Նուրի փաշան շտապեց դեպի Արցախ: Նա նախ որոշեց համոզել Արցախի ժողովրդին կամովին ընդունել Ադրբեջանի հպատակությունը: Գանձակաբնակ հայերից (Գանձակի քաղաքագլուխ Խ.Համասփյուռը, Կ.Դ.Մելիք-Շահնազարովը) և թաթարներից կազմված պատմիրակություն գործուղվեց Շուշի՝ արցախցիներին ներկայացնելու Նուրի փաշայի վերջնագիրը²:

Մուսավաթականներին և նրանց զինակից օսմանցիներին շատ բան պետք էր համոզվելու համար, որ արցախահայությունն «անուղղելի» է Ադրբեջանի տիրապետությունն ընդունելու հարցում և ցանկանում է միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը: Այդ գիտակցումով նրանք անցան բիրտ ուժի գործադրմանը: Սաստկացան բռնություններն ու ազգամիջյան կոիվները:

Սեպտեմբերի 6-ից 13-ը Շուշիում տեղի ունեցավ արցախահայության երկրորդ համագումարը: Այդ օրերին թուրք զորահրամանատար Ջեմիլ Ջահիդ բեյից երկու վերջնագիր նամակ ստացվեց. մեկն ուղղված Արցախի հայոց հոգևոր առաջնորդին, մյուսը՝ գավառի հայությանը: Պահանջվում էր երեք օրվա ընթացքում զենքերը հանձնել թուրքական բանակի հրամանատարությանը և անձնատուր լինել³: Համագումարն իր երեք նիստերում քննարկեց վերոհիշյալ վերջնագիրը և կայացրեց հետևյալ որոշումները. ա) մերժել ադրբեջանական գերիշխանությունը, բ) պատգամավորություն ուղարկել Ադրամ՝ իսլամական բանակի հրամանատարության հետ առերես բանախոսելու համար: Համագումարը սեպտեմբերի 11-ի նիստում Արցախի ժողովրդական կառավարությունը վերանվանեց Արցախի հայոց ժողովրդական խորհուրդ: Անվանափոխումը թելադրված էր առկա լարված իրադրությամբ և միտում ուներ մեղմելու Ադրբեջանի ղեկավարության զայրույթն ինքնիշխան գավառի նկատմամբ: Արցախի հայոց ժողովրդական խորհուրդը, կատարելով համագումարի

¹ Տե՛ս Մշակ, 23 փետրվարի, 1919:

² Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. Сборник документов и материалов, отв. ред. Микаелян В.А., Ереван, 1992, док., 1992, ՊՏՍ. 12, էջ 19–20:

³ Տե՛ս Մշակ, 22 փետրվարի, 1919:

որոշումը, սեպտեմբերի 15-ին Աղդամ գործուղեց հինգ հոգուց կազմված պատվիրակություն՝ Գ. Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորությամբ: Նույն օրը նրանք հանդիպեցին Ջեմիլ Ջահիդ քեյի հետ: Վերջինս ներկայացրեց նույն պահանջը՝ հպատակվել Ադրբեջանի կառավարությանը: Չարագուշակ լուրը Շուշի հասցրին Հ.Մուսայեյանն ու Դ.Առաքելյանը: Մյուս պատվիրակներին՝ որպես պատանդ, նետել էին բանտ¹: Անհրաժեշտ էր հրավիրել նոր համագումար:

1918 թ. սեպտեմբերի 17-ից 22-ը տեղի ունեցավ Արցախի հայության 3-րդ համագումարը: Սեպտեմբերի 19-ին Գանձակից Աղդամ ժամանեց Նուրի փաշան և Արցախի հայ բնակչությանը՝ ի դեմս նրա երրորդ համագումարի, գրավոր առաջարկեց զինաթափվել և ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Սեպտեմբերի 20-ի նիստում բուռն քննարկումներից հետո համագումարը կայացրեց իրատեսական որոշում. «Անհրաժեշտ է թուրքերի հետ լեզու գտնել, խուսափել պատերազմից՝ հաշվի առնելով գավառի մեկուսացված վիճակը, նրա տնտեսական ծանր պայմանները և զինամթերքի ու հանդերձանքի սակավությունը»²:

Որոշումը Նուրի փաշային փոխանցելու համար Աղդամ մեկնեց նոր պատվիրակություն, որը տեղ հասավ սեպտեմբերի 21-ին, երբ արդեն լրացել էր վերջնագրին պատասխան տալու ժամկետը: Սեպտեմբերի 22-ին թուրք ասկյարներն ու ադրբեջանական զորքերը ներխուժեցին Արցախ և լայնածավալ մարտական գործողություններ ծավալեցին Դաշքուշից (Քարագլուխ) մինչև Միրուշենլի: Նրանք սեպտեմբերի 22-ից 23-ը գրավեցին ու թալանեցին Միրշալու, Դահրագ, Վարազաբուն, Փրջամալ, Խանաբադ, Քարագլուխ, Խրամորթ գյուղերը և սրի քաշեցին բնակչության մի մասին: Սեպտեմբերի 24-ին հակառակորդը մտավ Շուշի: Յրվեց Արցախի կառավարությունը: Անիշխանության մատնված բնակչությանը զինաթափելուց հետո նվաճողները սկսեցին կողոպտել նրանց տները, խանութները և կոտորել մարդկանց:

Թեև Շուշին ընկել էր, սակայն կանգուն էին մյուս գավառները՝ Զիվանշիրը, Զրաբերդը, Դիզակը և Վարանդան: Դեռևս թուրքերի հարձակման նախօրյակին այդ շրջանների զինված կազմավորումները համախմբվել էին Սոկրատ բեկ Մելիք-Շահնազարյանի, Ալեքսան դայու,

¹ Տե՛ս Հարությունյան Հ.Մ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Երևան, 1996, էջ 50–53:

² Նույն տեղում, էջ 55:

Արտեմ Լալազարյանի, Բագրատ Նազարյանի հրամանատարության տակ և որոշել կռվել մինչև արյան վերջին կաթիլը, չզինաթափվել ու անձնատուր չլինել:

Գավառի նորակազմ զորաջոկատներից սեփական ուժերի առաջին քննությունը հանձնեցին Ջիվանշիրի գավառի բնակչությունից կազմավորված փոքրաթիվ ու թույլ զինված ջոկատները: Այն օրերին, երբ թուրքերը շարժվում էին դեպի Շուշի, նրանք կարողացան ջարդել և դուրս շարտել իրենց հողը ներխուժած թշնամուն: Հակառակորդը Ջիվանշիրի վրա նոր հարձակում կատարեց Շուշիի անկումից հետո: Թշնամու զորաջոկատները Շուշիից մտնում են Ջիվանշիրի գավառ և շարժվում դեպի Մարտակերտ գյուղը: Մարտակերտի և Լույսասազի մատույցներում հակառակորդը, ծանր կորուստներ տալով, խուճապահար նահանջում է:

Քննություն հանձնելու հերթը Վարանդայինն էր: Թուրքական բանակը Շուշիից շարժվեց դեպի Վարանդա ու Դիզակ: Շուշիքենդ, Տոնավարգ և Խաչմաչ գյուղերի փոքրաթիվ և վատ զինված ջոկատները չկարողացան կանգնեցնել թվաքանակով շատ անգամ գերազանցող և լավ զինված թշնամուն: Հոկտեմբերի 17-ին թուրք-ադրբեջանական զինյալները հասան Մամա գյուղ: Զենք կրելու ընդունակ բնակչությունը ոտքի կանգնեց: Հայկական ուժերը փակեցին թշնամու նահանջի բոլոր ճանապարհները: Հակառակորդը հոկտեմբերի 18-ի լուսաբացը դիմավորեց շրջապատման մեջ, որից դուրս պրծնելու նրա բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան: Հոկտեմբերի 19-ին թշնամին, մեծ կորուստներ տալով, նահանջեց դեպի անտառ և գիշերով հասավ Շուշի¹:

Այսպիսով, դրսից, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետությունից որևէ օգնություն չստանալով՝ Արցախի հերոս ժողովուրդը պաշտպանեց իր ազատությունն ու անկախությունը մինչև բրիտանացիների հայտնվելը:

Մուդրոսի զինադադարի համաձայն՝ տարածաշրջանից թուրքական զորքերը հեռացան նաև Արցախից: Թուրքիային փոխարինեցին Համաձայնության երկրները՝ ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի:

Մեծ Բրիտանիայի կառավարության 1918 թ. դեկտեմբերի 11-ի որոշմամբ անգլիական զորամասերը Կովկասում ապահովելու էին թուրքերի կողմից Մուդրոսի զինադադարի պայմանների կատարումը: Բրիտանացիները ծրագրում էին ոչ միայն նվաճել «ողջ Անդրկովկասը, Դադստանի հետ միասին,

¹ Տե՛ս Արև, 21 փետրվարի, 1919:

այլև վերահսկողություն սահմանել երկրամասի ամբողջ տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա»¹, որպեսզի կարողանային չեզոքացնել տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը:

Այդ նպատակն իրականացնելու գործում Անգլիան առանձնապես կարևորում էր Ադրբեջանի դերը, քանի որ վերջինս տարածաշրջանում առանձնանում էր իր հակահեղափոխական ու հակառուսական ընդգծված գործելակերպով, ինչը համահունչ էր Համաձայնության երկրների աշխարհաքաղաքական շահերին: 1918 թ. նոյեմբերի սկզբներին հինգ հոգուց կազմված բրիտանական ներկայացուցչությունը մայոր Գիբբոնի գլխավորությամբ այցելեց Շուշի: Մայորը Բաքվում դաշնակից զորքերի հրամանատար գեներալ Վ. Թոմսոնի անունից տեղեկացրեց, որ ներկայացուցչությունը կոչված է կարգ ու կանոն հաստատելու գավառում, իսկ քաղաքական ու տարածքային խնդիրները չէին վերաբերում ներկայացուցչությանը, քանի որ դրանք պետք է լուծվեին Փարիզի վեհաժողովում²:

1919 թ. հունվարի 15-ին Արցախի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահը նամակով տեղեկացրել է Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին, թե անգլիական ներկայացուցչության ժամանելուց հետո, ամբողջ հույսը դնելով նրա վրա, դիմել են խաղաղ կյանքի՝ հաստատ հավատացած լինելով, որ իրենց կյանքի դեմ ոչ մի դավ չի նյութվի: Բայց դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ նամակի հեղինակը չէր սխալվել՝ կանխատեսելով, որ այդպես վարվելով իրենք չարաչար կպատժվեն ու հիմնահատակ կկործանվեն³: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականությանը, ապա նրա կառավարությունը, առաջնորդվելով դաշնակից երկրների բարձրագույն հրամանատարության խորհուրդներով, այն է՝ վիճելի տարածքին ուժի միջոցով տիրանալը, լրջորեն կվնասի նախահարձակվողի պահանջներին, և պետք է սպասել խաղաղության վեհաժողովի վճռին, շարունակում էր չարդարացված զգուշավորություն ու սպասողականություն ցուցաբերել, ինչի հետևանքով հետագայում թանկ վճարեցին և՛ Հայաստանի Հանրապետությունը, և՛ Արցախը:

Շատ չանցած՝ մուսավաթականների կառավարությունը սկսեց մեծ թվաքանակով զինվորական ուժեր ուղարկել Արցախ և նրանց տեղակայել

¹ Գալոյան Գ.Ա., Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982, էջ 251:

² Տե՛ս Մշակ, 2 մարտի, 1919:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 74, թ. 45:

ռազմավարական նշանակության վայրերում: Այդ կապակցությամբ հայկական կողմի արդարացի բողոքներին բրիտանական ներկայացուցչությունը մշտապես պատասխանում էր, թե դա Ադրբեջան է, և թուրքերն իրավունք ունեն կատարելու զորաշարժեր, կամ էլ թե իրենք անզոր են նման հարցեր վճռելու¹:

1919թ. հունվարի 15-ին Արցախում անգլիական հովանավորության ներքո ստեղծվեց գեներալ-նահանգապետություն՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովի ղեկավարությամբ: Հայաստանի կառավարությունը բողոք հայտնեց Ադրբեջանի կառավարությանը՝ Հայաստանի տարածքային իրավունքները խախտելու համար, և պահանջեց ետ քաշել զորքերը Արցախից²: Խոսրով բեկ Սուլթանովի կողմից նահանգապետությունն ընդունելու փաստի մասին Շուշիում բրիտանական զինվորական ներկայացուցչության ղեկավար Մոնկ Մեսոնի գրությանը Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհուրդը պատասխանեց, որ Ղարաբաղը չի ճանաչել և չի ճանաչում իր սահմաններում Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը³:

Արտաքին աշխարհից որևէ օժանդակություն ստանալուց հույսը կտրած՝ սրածության չենթարկվելու և երկիրը նոր ավերածություններից զերծ պահելու համար գավառի Հայոց ազգային խորհուրդը փորձում էր փոխադարձ զիջումների միջոցով, բայց ոչ Ադրբեջանի կազմի մեջ մտնելով, հիմնահարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով:

1919 թ. մարտի 26-ին Բաքվում գնդապետ Դ. Շատելվորդի հետ հանդիպման ժամանակ Արցախի պատվիրակները՝ Շուշիի քաղաքագլուխ Գ.Մելիք-Շահնազարյանը և Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանը, մեկ անգամ ևս համոզվում են, որ անգլիացիներն ադրբեջանամետության խնդրում անգիջում են: Դա հաստատվում է նաև գավառի հայության 5-րդ համագումարում (1919 թ. ապրիլի 23-ից 29-ը), երբ գնդապետ Դ. Շատելվորդը «Ղարաբաղի ժամանակավոր իշխանության վարչական ծրագիրը» զեկուցման մեջ ջանում էր ապացուցել, որ գեներալ-նահանգապետությունը մտցվել է՝ գլխավորապես հայ ժողովրդի շահերը հաշվի առնելով: Եվ դա այն դեպքում, երբ համագումարն արդեն հնչեցրել էր, որ Ադրբեջանի հետ որևէ կապ ունեցող ցանկացած վարչական ծրագրի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 1-2:

² Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. 40, էջ 64:

³ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 59, էջ 93:

իրականացումն անխուսափելի պատճառ է ազգամիջյան լուրջ ընդհարումների ու արյունահեղության¹:

Գավառում ռազմաքաղաքական իրադրությունը կտրուկ սրվեց մայիսի վերջին: Մայիսի 20-ից Խոսրով բեկ Սուլթանովի կարգադրությամբ հայերի առջև փակվեցին արտաքին աշխարհի հետ կապող բոլոր ճանապարհները: Զբավարարվելով տնտեսական բոյկոտով մուսավաթականները հունիսի առաջին օրերին հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ կազմակերպեցին Շուշի քաղաքում և նրա շրջակա Ղայբալիշեն, Կրկժան, Փահլուր և Զամիլու գյուղերում: Հունիսյան կոտորածների ժամանակ, ոչ ճշտված տվյալներով, Արցախում զոհվել է ավելի քան 700 մարդ²:

Անդրկովկասի բնակավայրերում տեղի էին ունենում հայության բողոքի ցույցեր: Յուզարարների կողմից ընդունվում է բողոքի դիմում՝ ուղղված դաշնակից երկրների կառավարություններին՝ պահանջելով դատի տալ կոտորածի կազմակերպիչներին, Արցախից անհապաղ հեռացնել Ադրբեջանի իշխանությանը, որին չի ճանաչել և չի ճանաչում հայկական Արցախը, և այն միացնել Հայաստանի Հանրապետությանը³: Բողոքի ձայն հնչեցրեց նաև Հայաստանի կառավարությունը՝ մեկ անգամ ևս փաստելով, որ ինքը չի ճանաչում Խոսրով բեկ Սուլթանովի գեներալ-նահանգապետությունը հայկական Արցախի սահմաններում⁴:

Անդրկովկասում բրիտանական բարձր հրամանատարությունը հունիսյան դեպքերի առնչությամբ բավարարվեց միայն Արցախ քննիչ հանձնաժողով ուղարկելով ու կատարվածը խոսքով դատապարտելով:

Փոխգիշումային համաձայնագիր կայացնելու ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունն ընկան Արցախի հայության 7-րդ համագումարի (օգոստոսի 12-ից 22-ը) վրա: Օգոստոսի 22-ին համագումարի կողմից ընտրված 16 հոգուց կազմված պատվիրակությունը Խոսրով բեկ Սուլթանովի հետ քննարկեց և ստորագրեց 26 կետից բաղկացած ժամանակավոր համաձայնագիր, ըստ որի՝ Արցախում ժամանակավորապես՝ մինչև Փարիզի վեհաժողովի կողմից հարցի վերջնական լուծումը, ընդունում է Ադրբեջանի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 105, էջ 164:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, թ. 387, գ. 76, թ. 12:

³ Տե՛ս Ժողովուրդ, 27 յունիսի, 1919: Հայաստանի աշխատաւոր, 26 յունիսի, 1919:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 299, թ. 403: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 170, с. 206.

իշխանությունը՝ պայմանով, սակայն, որ վերջինս չի միջամտի գավառի ներքին գործերին¹:

Համաձայնագիրը բավարարում էր Ադրբեջանին՝ լուծված համարելու Արցախի հարցը, իսկ Հայաստանի կառավարությունը դա գնահատեց որպես հայության ազգատարածքային շահերի դեմ ուղղված գործարք և պաշտոնական բողոք հղեց Փարիզի վեհաժողովին ու գեներալ Վ. Թոմսոնին՝ նշելով, որ բացի հայկական տիրապետությունից՝ Արցախին մեկ այլ տիրապետություն պարտադրելը նշանակում է «հակառակվել ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքներին», և ընդգծում, որ «Ղարաբաղը եղել է և կմնա որպես Հայաստանի անբաժանելի մաս»²:

Կարևորելով երկու հանրապետությունների միջև սահմանների հստակեցման խնդրի լուծումը՝ 1919թ. նոյեմբերի 20-ին Թիֆլիսում Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները բանակցություններ սկսեցին: Նոյեմբերի 23-ին վարչապետներ Ա.Խատիսյանը և Ն.Ուսուբբեկովը ստորագրեցին համաձայնագիր, որով պետք է վերջ տրվեին պատերազմական գործողություններին:

Ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն՝ երկու հանրապետությունների պատվիրակները դեկտեմբերի 14-ին (նախատեսված էր նոյեմբերի 26-ին) գումարեցին խորհրդաժողով: Ադրբեջանական կողմը, խուսափելով սահմանային վեճերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու պատրաստակամությունից, հայտարարեց, թե ներկա պայմաններում անկարելի է երկու հանրապետությունների միջև այնպիսի սահմանագիծ անցկացնել, որ բավարարի երկու կողմերին էլ, և, որպես այլընտրանք, առաջարկեց ստեղծել համադաշնություն (կոնֆեդերացիա), ինչը կհեշտացներ մյուս խնդիրների լուծումը: Հայաստանի պատվիրակությունը համաձայնվեց այն պայմանով, որ աշխատանքների ավարտից ութ օր անց նորից հանդիպեն Թիֆլիսում՝ տեղերում նախապես քննարկելով հարցը³: Ադրբեջանական կողմը չառարկեց: Սակայն խորհրդաժողովն այդպես էլ տեղի չունեցավ 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին սկսված հայ-ադրբեջանական նոր կռիվների պատճառով:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 9, թ. 67: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 214, с. 323–327:

² ՀԱԱ, ֆ. 199, գ. 223 (մաս I), թ. 143–144: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 217, с. 332–334.

³ Տե՛ս Հառաջ, 9 հունվարի, 1920:

1919թ. սեպտեմբերին Արցախից (նաև ամբողջ Անդրկովկասից՝ բացի Բաթումից) հեռացան բրիտանական զորքերը: Այսպիսով, վերոգրյալից հետևում է, որ Անգլիան շարունակում էր արտաքուստ հայ ժողովրդին ցույց տալ իր ,բարեկամական վերաբերմունքը, բայց գործնականորեն վարում էր ադրբեջանամետ քաղաքականություն, Ադրբեջանը չէր հաշտվում Չանգեզուրում կրած պարտության հետ, որի գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր Արցախը: Մուսավաթ պարագլուխները որոշել էին ուղղել թույլ տված «սխալը», այն է՝ վերջնականապես նվաճել Արցախը, ապահովել թիկունքը, ապա նոր միայն պատերազմել Չանգեզուրի համար: Ադրբեջանը եռանդուն կերպով նախապատրաստվում էր այդ ծրագրի իրականացմանը: 1920 թ. գարնանը Ադրբեջանը Արցախի տարբեր ուղղությունների վրա կենտրոնացրել էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Շուշի մեկնեց Նուրի փաշան: Նոր իրադրության պայմաններում Արցախի հետագա ճակատագրի հետ առնչվող խնդիրները քննարկվեցին 8-րդ համագումարում (1920 թ. փետրվարի 28-ից մարտի 4-ը), որը խստորեն դատապարտեց Արցախի դեմ ուղղված Ադրբեջանի ոտնձգությունները և փաստեց, որ նման դեպքերի կրկնությունը արցախահայությանը կստիպի դիմադրել և անգամ դուրս գալ բացահայտ կռվի¹:

1920թ. մարտի 20-ին Խոսրով բեկ Սուլթանովի կարգադրությամբ ադրբեջանական բանակը և տեղի մուսուլմանական զինված կազմավորումները բռնությամբ զինաթափեցին արցախահայության մեծ մասին: Երկու օր անց՝ մարտի 22-ին, հակառակորդն անցավ բացահայտ հարձակման՝ Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Մուսուլմանլար-Չանգեզուր: Թշնամու բանակը Չանգեզուրի վրա գրոհում էր երեք ուղղություններով: Չանգեզուրի քաջարի ժողովուրդն անհավասար գոտեմարտում կանգնեցրեց հակառակորդի առաջխաղացումը և մարտի 25–26-ին, անցնելով հակահարձակման, նրան ետ շարտեց մինչև Մասխուդլի և վերականգնեց կապը Արցախի հետ:

Մուսավաթական բանակի հարվածային ուժերը թուրք սպաների հրամանատարությամբ կենտրոնացել էին Աղլամ–Ասկերան–Խանքենդ–Շուշի խճուղու, իսկ արևմտյան կողմից՝ Քիրս–Տումի–Իսթաբերդ ուղղություններով:

Հայկական զինված կազմավորումները նախ հարձակվեցին ռազմավարական նշանակություն ունեցող Ասկերանի, Շուշիի և Խանքենդի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 21, թ. 34–35:

վրա: Մարտի 22-ին Խանքենդի ուղղությամբ գործող հայկական ուժերը գրավեցին Խոջալուն և Խանքենդը: Մարտի 23-ին ազատագրվեց Ասկերանը:

Հայ ռազմիկներից ու աշխարհագրայիններից կրած խայտառակ պարտության վրեժն Ադրբեջանը լուծեց Շուշիի ու շրջակա գյուղերի հայ բնակչությանը սրածության ենթարկելով: Խ. բեկ Սուլթանովի հրահանգով ադրբեջանցի զինվորները և տեղի մահմեդականները մարտի 22-ից 23-ը արյան խրախճանք կատարեցին Շուշիի հայկական թաղամասում: Ոչ ստույգ տվյալներով՝ Շուշիում զոհվեց մոտ 8 հազար հայ: Ապրիլի սկզբներին Ադրբեջանի բանակը կոտորածներ կազմակերպեց Շուշիի և Զիվանշիրի շրջանների ավելի քան 30 հայկական գյուղերում: Անխնա թալանվեցին բազմաթիվ գյուղեր:

Ադրբեջանական բանակը մարտի վերջին միաժամանակ երեք՝ Ասկերան-Շուշի խճուղու, Ադրամ-Վանք և Կարաչինար-Էրքեջ ուղղություններով անցավ նոր հարձակման: Կատաղի մարտեր ծավալվեցին Ասկերանի համար: Ապրիլի 4-ին հակառակորդը մեծ կորուստների գնով կարողացավ գրավել Ասկերանը, իսկ 7-ին՝ Խանքենդը: Նրանց առաջխաղացումը կասեցվեց Քեշիշքենդ և Սղնախ գյուղերի մոտ: Դիզակի ռազմաճակատում գործող հայկական ուժերը մի շարք մարտերում հակառակորդին ծանր պարտության մատնելուց հետո ազատագրեցին Ղարաղլաղ գյուղը և վերականգնեցին կապը Զանգեզուրի հետ:

Մի վերջին անգամ Արցախի հարցը քննարկման նյութ դարձավ 1920 թ. ապրիլի 9-ին Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների խորհրդաժողովում: Համադաշնության հարցի կապակցությամբ սկզբունքային քննարկումներն այդպես էլ կողմերին համաձայնության չբերեցին: Նույնը վերաբերում է սահմանների հարցին: Ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումով խորհրդաժողովը կասեցրեց աշխատանքները:

Սպառելով Արցախի հարցի խաղաղ կարգավորման բոլոր հնարավորությունները՝ Հայաստանի կառավարությունը 1920 թ. ապրիլի 11-ին քննարկեց Արցախ կանոնավոր զորքեր մտցնելու հարցը: Ապրիլի 14-ին Զանգեզուրի կողմից Արցախի Վարանդա գավառ մտան Դրոյի ղեկավարած զորամասերը և 3-4 օրվա ընթացքում ամբողջ գավառը, բացի Շուշիից և Խանքենդից, ազատագրեցին թշնամուց: Ստեղծվեց բանակի ընդհանուր հրամանատարություն՝ Դրոյի գլխավորությամբ: Կազմվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարություն, որը բանաձև ընդունեց Արցախը Հայաստանի Հանրապետության հետ վերամիավորելու մասին: Բանաձևը

հաստատվեց արցախահայության 9-րդ համագումարի (1920 թ. ապրիլի 25-ից 29-ը) կողմից, որը, վերացված և ուժը կորցրած համարելով 7-րդ համագումարի որոշումը, Արցախը հռչակեց որպես Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մաս: Արցախ հասավ նաև Գ.Նժդեհի՝ Կապանի իր զորամասով, և տեղավորվեց Դիզակի շրջանում:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին նոր լարվածություն հաղորդեց ապրիլի վերջին տեղի ունեցած Ադրբեջանի խորհրդայնացումը:

Ադրբեջանը խորհրդայնացնելուց հետո ռուսական կարմիր բանակի հերթական խնդիրը դառնալու էին Արցախի ու Զանգեզուրի նվաճումը և քեմալական Թուրքիայի հետ ցամաքային կապի հաստատումը:

Ապրիլի 29-ից 30-ը կարմիր դիմակ հագած նախկին մուսավաթական Խոսրով բեկ Սուլթանովի նախաձեռնությամբ Արցախի մի շարք վայրերում՝ Շուշիում, Կարյազինոյում, Ասկերանում և այլուր, ստեղծվեցին հեղկոմներ: Ապրիլի 29-ին կազմակերպվեց Արցախի միացյալ հեղկոմը, որի նախագահ հռչակվեց Խ. բեկ Սուլթանովը:

Արցախին ու Զանգեզուրին «կարմիրների» կողմից սպառնացող վտանգի առաջն առնելու նպատակով ապրիլի 30-ին Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինին հղված բողոքի նոտայում Հայաստանի կառավարությունը հայտնում է, որ Ադրբեջանի զորքերը շարունակում են Արցախում զանգվածաբար ոչնչացնել հայկական գյուղերն ու հայ ազգաբնակչությանը, և այդ բարբարոսություններին մասնակից են դառնում նաև ռուսական բանակի զինվորները¹: Նույն օրը Ադրբեջանի կառավարությանը հղած հեռագրում Հայաստանի արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը դատապարտում է Ադրբեջանի հայաջինջ քաղաքականությունը և պահանջում Արցախից ու Զանգեզուրից դուրս բերել ադրբեջանական բոլոր զինված կազմավորումները²:

Չնայած դրան՝ Արցախի սահմաններ ներխուժած կարմիր բանակի զորամասերը շարունակում էին ռազմական գործողությունները հայկական զինուժի դեմ: Ավելին, մայիսի 1-ին Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողկոմի տեղակալ Մ. Հուսեյնովը Երևան ուղարկած պատասխան հեռագրով

¹ St'u Nagornyy Karabakh v 1918–1923 гг., док. 303, էջ 443–444:

² St'u ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 20:

պահանջում էր հայկական զորքերից «մաքրել Արցախի ու Ջանգեզուրի տարածքը»¹:

Մայիսի 12-ին Շուշի մտավ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի 281-րդ գունդը: Մայիսի 18-ին կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանն իր հանձնախմբով Վարանդայի շրջանի Ղարաբուլաղ գյուղում պաշտոնական հանդիպում ունեցավ Դրոյի հետ: Նա խորհրդային իշխանության անունից Դրոյից պահանջեց հայկական զորամասերը դուրս բերել Արցախի տարածքից և հետ քաշվել դեպի Ջանգեզուր՝ հակառակ դեպքում սպառնալով պատերազմով:

Մեծաթիվ և լավ զինված կարմիր բանակի զինուժի հետ չբախվելու նկատառումով, ինչը ողբերգական կարող էր լինել թե՛ Հայաստանի Հանրապետության և թե՛ Արցախի համար, մայիսի 27-ին հայկական փոքրակազմ զորամասը Դրոյի գլխավորությամբ դուրս եկավ Արցախից և վերադարձավ Գորիս:

Մայիսի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ արցախահայության 10-րդ համագումարը, որը Արցախը հռչակեց խորհրդային:

1920 թ. հուլիսի վերջերին Արցախը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը գտնվում էին Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերի ձեռքում: Վերջիններիս ներկայությունը միայն մասամբ փոխեց դրությունը, քանզի խորհրդային իշխանությունները Արցախում և Ջանգեզուրում ունեին իրենց շահերը և Ադրբեջանի նկատմամբ վարում էին այդ շահերին համապատասխան քաղաքականություն:

Մուսավաթականների քաղաքականությունը Արցախի և հայկական մյուս, վիճելի տարածքների նկատմամբ անփոփոխ շարունակեցին Ադրբեջանի բոլշևիկ ղեկավարները՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Քեմալական Թուրքիայի հետ համագործակցած՝ նաև այն բանից հետո, երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային:

Քանալի բառեր՝ ռուսական կայսրություն, փեյրովարյան հեղափոխություն, Արցախ, կառավարության մարմիններ, Շուշի, Արցախյան հիմնահարց:

THE ISSUE OF ARTSAKH IN 1917-1920

¹ Ст'я Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 305, էջ 445:

H. M. HARUTYUNYAN

Doctor of Historical Sciences

Professor, Head of GSU Chair of History

During the formation and existence of independent states in Transcaucasia, relations between them were strained due to territorial and border conflicts. This particularly refers to Armenian -Tatar relations. During that time England practically led pro- Azerbaijan policy. Having exhausted all possibilities for a peaceful settlement of the Artsakh issue, the Armenian government decided to introduce regular troops in Artsakh. The troops led by Dro liberated the entire Artsakh with the exception of Shushi and Khankend. A temporary government of Artsakh was formed, which adopted a resolution on reuniting Artsakh with the Republic of Armenia.

The policy of Musavatists towards Artsakh and other Armenian territories was continued by the Bolshevik authorities of Azerbaijan after the Sovietization of Armenia.

АРЦАХСКИЙ ВОПРОС В 1917-1920 ГГ.

Г. М. АРУТЮНЯН

*Доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой истории ГГУ*

В период формирования и существования независимых государств в Закавказье отношения между ними были напряженными из-за существующих территориальных споров. В первую очередь это касается армяно-татарских отношений.

В течение этого времени Англия практически вела проазербайджанскую политику. Исчерпав все возможности мирного урегулирования Арцахского вопроса, правительство Армении приняло решение о вводе регулярных войск в Арцах. Войска под предводительством Дро освободили весь Арцах за исключением Шуши и Ханкенда. В Арцахе было сформировано временное правительство, которое приняло решение о воссоединении Арцаха с РА.

Политику мусаватистов по отношению к Арцаху и прочим армянским территориям продолжили большевистские власти Азербайджана и после советизации Армении.

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌԸ 1920թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ պարմության ամբիոնի վարիչ*

Խորհրդահայ պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է մայիսյան ապստամբության պատճառների և հետևանքների լուսաբանմանը: Այդ հարցին նվիրվել է պատմագիտական ու հուշագրական մեծածավալ գրականություն¹, բայց և այնպես հայ պատմագիտական ու քաղաքական միտքն առայսօր դրան անկողմնակալ գնահատական չի տվել: Ժամանակին կային և այսօր էլ կան հիմնահարցի վերաբերյալ իրարամերժ երկու տեսակետ: Մայիսյան ապստամբության հիմնահարցն ուսումնասիրելու խորհրդահայ պատմաբանների մեթոդոլոգիան հանգել է դասակարգային և գաղափարական մեկնակետից լուսաբանելու մերժելի սկզբունքին՝ հետին պլան մղելով ներքին ու արտաքին քաղաքական իրողությունների պատճառահետևանքային կապը և մարտահրավերները ներազգային կյանքում: Հիմնական շեշտը դրվել է դաշնակցական կառավարության, այսպես կոչված, ապիկար քաղաքականության վրա:

Այդ նույն տեսակետն են կրկնել նաև սփյուռքահայ որոշ հեղինակներ, հատկապես հակադաշնակցական ճամբարից (կոմունիստական, հնչակյան, ռամկավար), ժամանակի գաղափարական տեսահիմքերին հենվելով՝ մայիսյան ապստամբության առաջացման պատճառները միակողմանիորեն վերագրել են Հայաստանի իշխանություններին:

Ցավոք, ճշմարտությունը խեղաթուրվում է նաև մեր օրերում արդեն հակառակ դիրքերից: Հայաստանի Հանրապետությունում և Սփյուռքում հիշյալ կամ դրան առնչվող թեմաներով լույս են տեսել նոր նյութեր և ուսումնասիրություններ, որոնց հեղինակները, կրկնելով իրենց նախորդներին, փորձ են անում ցույց տալ, որ Հայաստանում առկա սոցիալական և քաղաքական խնդիրները՝ իբրև ազդեցություն, չէին կարող առաջ բերել

¹ Գ. Գալոյան. Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, Երևան, 1960, նույնի՝ հերոսական մայիսից – հաղթական նոյեմբեր, Երևան, 1980: Գ. Ղարիբջանյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., Երևան, 1955, նույնի՝ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Երևան, 1955: Հ. Կարապետյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, 1961 և այլն:

զինված պայքարի դրսևորումներ, հայ բոլշևիկները ժողովրդի մեջ հենարան և աջակցություն չունեին, նրանց ելույթներն ավելի շատ զինվորական խռովությունների տեսք էին ստացել, Անդրկովկասում Ռուսաստանի մոտալուստ ներկայության հեռանկարը ոգեշնչել էր հայ բոլշևիկներին և այլն:

Այսպիսով, ուսումնասիրողների մի մասը հայիցում է բոլշևիկներին, մյուսը՝ դաշնակցականներին կամ երկուսը միասին՝ թուրքերին և դավաճան Արևմուտքին: Ոչ ոք, կարծես, չի ուզում հաշվի նստել այն ժամանակ ստեղծված օբյեկտիվ իրողությունների հետ: Իսկ իրավիճակն այսպիսին էր: Կառավարության վարած ներքին քաղաքականությունը, մաուգերիստների ու խմբապետների հաստատած տեռորը լիակատար կերպով հյուծել էր ժողովրդին: 1919թ. վերջերին Հայաստան այցելած Հովհաննես Լորիս-Մելիքովն իր տպավորությունների մասին ահա թե ինչ է գրել. «Ներկա Հայաստանը, բոլոր առումներով գտնվելով խղճալի վիճակում, նման է անապատի»: Նա հայտնել է նաև, որ դաշնակցությունը «խառնվում է կառավարության բոլոր գործերին և անդամալուծել է ամեն մի մասնավոր նախաձեռնություն», և հավելում է, որ «այս երկու միլիոն բնակիչներով փոքրիկ երկիրը այժմ ունի բազմաթիվ մինիստրություններ, չինովնիկների բանակ, և այս բոլորը պետության հաշվին»¹: Սովի և տնտեսական ճգնաժամի, բնակչության կյանքի ու գույքի անպաշտպանության հետևանքով քայքայումը սկսվել և արագորեն վարակում էր պետական ողջ համակարգը: Խնդիրների առաջացման պատճառը նաև իշխանությունն էր, և նա էլ պարտավոր էր խելամիտ քայլերով վերացնել դրանք:

Մինչդեռ, ինչպես դիպուկ նկատել է վաստակաշատ Լեոն, «Պետությունը անդադար օր ու գիշեր թալանվում էր: Այն թալանում էին դաշնակցական մինիստրները, թալանում էին և Բաքվից ու այլ տեղերից դժբախտ լեռի վրա հավաքված գիշատիչները՝ զանազան տեսակի սպեկուլյանտներ և սրիկաներ՝ զանազան արդյունավետ հանձնարարություններ, կոմիսիոներություններ, մենաշնորհներ ստանալով մինիստրներից: Հայ ինտելիգենցիան բոլորովին չէր ուզում անբաժին մնալ այդ թալանի մեջ»²: Եվ ուրեմն մայիսյան ապստամբության մեջ նշանակալից էր նաև ժողովրդի դժգոհությունը գործող քաղաքական ռեժիմից, և պայքար էր զնում այդ ռեժիմը վերադնելու ու սոցիալական վերափոխումների համար:

Հատկանշական է, որ համակարգային փոփոխությունների անհրաժեշտությունը գիտակցում էին նաև իշխանության ներսում գտնվողներն ու նրան մոտ կանգնածները: Հայաստանի քաղաքական շրջանները, զգալով պահի ու անցքերի լրջությունը, արտակարգ լիազորություններ տալով Ալ

¹ Տե՛ս Ռուսական հեղափոխությունը և Անդրկովկասյան նոր հանրապետությունները, էջ 26:

² Լեոն. Անցյալից, Երևան, 2009, էջ 403:

Խատիսյանի կառավարությանը, հնարավորություն էին ստեղծել նրա համար արագ, կտրուկ ու հաստատուն քաղաքականություն վարելու, երկիրը տարտամ ու անորոշ վիճակից դուրս բերելու հիմնական քաղաքական ուղու վրա: «Սակայն նոր կաբինետը,— նշում է «Աշխատավորը»,— իր առաջին նախարարի բերանով, դժբախտաբար, չհայտարարեց անհրաժեշտ դեկլարացիան իր ապագա աշխատանքների վերաբերմամբ և չընդգծեց այն ուղին, որով պիտի տաներ երկիրը դեպի ազատության և անկախության հաղթանակը»¹:

Սոցիալ-դեմոկրատ (մենշևիկ) Ա. Խոնդկարյանը, անդրադառնալով Ա. Խատիսյանի կառավարության հրաժարականին և նոր բյուրո-կառավարության ստեղծմանը, անկեղծացել է. «Կառավարությունը, անշուշտ, ունեցել է սխալներ, բայց այդ պիտի վերագրել ոչ այնքան կառավարության մեջ եղած անձերին, որքան տիրող սիստեմին»², ասել է թե՛ պետության կառուցվածքին և կառավարման համակարգին:

Փաստորեն, գործող վարչակարգը չէր ուզում հաշվի նստել օբյեկտիվ իրավիճակի հետ և չէր ցանկանում ձեռքից բաց թողնել իշխանությունը: «...հայ ժողովուրդը,— գրում է Լեոն,— այդ պատճառով պիտի նորանոր արյունոտ փոթորիկների մեջ խեղդվեր»³, այդ պարագայում անգամ չմտածելով պետականությունը կորցնելու մասին:

Հայտնի է, որ գոյություն ունեցող տնտեսական խնդիրների համար լուծումներ փնտրելու՝ կառավարության մեթոդաբանական հանգեց կենսականորեն անհրաժեշտ մի շարք մթերքների ու ապրանքների ձեռքբերման նպատակով բնակչությունից բռնագրավումներ կիրառելու մեթոդի սկզբունքին, իսկ բամբակի, ցորենի, խաղողի, խմիչքների և այլ մթերքների վաճառքը հայտարարվեց պետական մենաշնորհի (մոնոպոլիա), որը հանգեցրեց տագնապահարույց հետևանքների:

Անդրադառնանք կոնկրետ փաստերի վերլուծությանը, որպեսզի ընթերցողը, ինչպիսի քաղաքական նախապատվություններ ու համոզմունքներ էլ ունենա, համոզվի, թե որքան հիմնավոր ու հավաստի են դրանք: Նախ նշենք, որ Հայաստանի աշխատավորների, մասնավորաբար գյուղացիության ելույթները գործող իշխանությունների դեմ զանգվածաբար սկսվեցին և մեծ չափերի հասան հատկապես 1918 թ. երկրորդ կեսերին, երբ հարկահանության բնագավառում և հացահատիկի գանձումների ընթացքում չարաշահումներն ու այլ կարգի անօրինականություններն աներևակայելի չափերի հասան: Փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ 1918 թ. օգոստոսին Նոր Բայազետի

¹ «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 8. V. 1920թ.:

² Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1998, էջ 520:

³ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 410:

գավառային կոմիսարը հանրապետության ներքին գործերի նախարարին հաղորդում է. «... շրջանային կոմիսարները գնում են գյուղերը արագացնելու հարկերի և հացի գանձումը, բայց այնտեղ նրանք հանդիպում են գյուղացիների զինված դիմադրությանը՝ ընդհուպ մինչև ումբի գործածություն ... Բնակչությունը չի ճանաչում իշխանությունը»¹:

1918 թ. հոկտեմբերին գյուղացիների զինված ելույթներ են տեղի ունենում գավառի Շահիրզ, Նորատուս, Դալիդարդաշ, Ղշլաղ, Չիբուխլու, Օրդաքլու և այլ գյուղերում: Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարը տագնապով հայտնում է ղեկավարությանը, որ գավառի բնակիչները չեն ճանաչում ազգային խորհրդի իշխանությունը, զորքի համար մթերքներ չեն տալիս, զինաթափել են մթերք հավաքող զինվորներին: Գյուղացիների դիմադրությունը ճնշելու համար հարկավոր են թնդանոթներ²: Ինչպես երևում է Երևանի գավառային կոմիսարի՝ Շահիրզի գյուղացիների ապստամբության մասին մի հաղորդագրությունից, արձագանքը չի ուշանում. «1918թ. հոկտեմբերի 2-ին Շահիրզ գյուղն ապստամբեց և զինված դիմադրություն ցույց տվեց: Առաջին հայկական հետևակային գնդի հեծյալ-հետախուզական ջոկատի կողմից ապստամբությունը ճնշված է: Կցվում է ապստամբության 24 ղեկավարների ցուցակը»³:

Այս ամենի պատճառը նաև հանրապետության ղեկավարների անձնական ու խմբային շահերն էին, որով իշխանությունն ինքն իրեն դատապարտեց ժողովրդի մեծամասնության կողմից մերժված լինելու վիճակին: Բերենք այս միտքը հաստատող մի քանի օրինակ: 1918 թ. սեպտեմբերի 26-ի համարում «Դրությունը Նոր Բայազետի գավառում» խորագրի ներքո իր դիտարկումներն ու մտորումներն է ընթերցողին հայտնում «Ժողովուրդ» թերթը. «Երևակայեք այժմյան դրությունը, երբ բերքը միջակ է. ազգաբնակչության 60 %-ը հազիվ ցանած լինի, բազմահազար գաղթականությունը ծանրաբեռնված է գյուղացու շինքին, իսկ ռեկվիզիցիայի (բռնագրավումներ) համար նշանակված անթիվ լիազորներ՝ շատերը առանց դոկումենտների, վխտում են գավառում: Ռեկվիզիցիայի է ենթարկվում ամեն տեսակ հացահատիկ, առանց քննության թե քանի շունչ ունի հացի տերը: Ճանապարհի վրա գրավում են նաև այն ցանք չունեցող մարդու մի քանի փոփ հացը, որ 15—20 օրում հազիվ է կարողացել ճարել թափառելով գյուղից գյուղ»⁴: Պարբերականը եզրակացնում է, որ ժողովրդի դրությունը կթեթևանա,

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 67, ց. 1, գ. 608, թ. 19:

² Տե՛ս Գ. Ղարիբջանյան, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները..., էջ 258-261:

³ Նույն տեղում, էջ 259:

⁴ «Ժողովուրդ» (Երևան), 26. IX.1918:

երթն վերացվեն հացի մոնոպոլիան, տակսան (սակագինը) և ռեկվիզիտայի համար նշանակված լիազորները: Այդ ժամանակ հաց ունեցողը չի թաքցնի, իսկ չունեցողն առանց դժվարության կառնի¹: Սա գերակա խնդիր էր, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ երկիրն այդ ծանր վիճակից, այդ ճահճից դուրս բերելու ու նրա հետագա զարգացումն ապահովելու նախապայմանը և, մեծ հաշվով, երկիրը կործանումից փրկելու հրամայականներից մեկը:

Բռնագրավումների էությունը լիովին հասկանալու համար թերևս հարկ կա իմանալ, թե իրականում ինչպես էին տեղի ունենում դրանք: Ժամանակի ընդդիմադիր մամուլը հագեցած էր ծավալված բռնագրավումների և դրանց շուրջ ստեղծված մթնոլորտի հրապարակումներով: Վկայակոչենք այդօրինակ մի քանի փաստ: Այսպես, 1918 թ. դեկտեմբերին Օրդաքլու գյուղից մի խումբ գյուղացիներ իրենց դժոխհությունը նամակի տեսքով հայտնում են «Ժողովուրդ» թերթին: «Նոյեմբերի 20-ին գյուղ է գալիս լիազոր Վարդան Ղարազյոզյանը ու խմբապետ Մեսրոպյն իր խմբով, հավաքում են ամբողջ գյուղացիներին, և լիազորը սկսում է սպառնալիքների հոսք (թնդանոթի, հրացանի)՝ պահանջելով մեր գյուղին բաժին ընկած հացը: Իսկ խմբապետի օգնական վերինախտեցի Ղմոն սկսում է անլուր հայիոյանքներ առանց պատրվակի»²,— գրված է նամակում: Թերթի տեղեկացմամբ՝ լիազոր Վարդանին հաջողվում է տներից դուրս բերել գարի, ալյուր, կարտոֆիլ և քիչ քանակությամբ ցորեն: Հաջորդ օրը հավաքված ու արդեն կշռված հացահատիկը լիազորի և Ղմոյի միջոցով փոխադրվում է Ելենովկա³: Գյուղացիներին, սակայն, սպասվում էր նոր անակնկալ: Հաջորդ օրը նրանց կանչում են Ելենովկա, և Վարդանը հրամայում է նորից կշռել ողջ պարենը: Ընդհանուրից պակասում է 18 փութ, ուրեմն՝ գյուղում տված 30 խավար (500 կգ կամ 30 փութ) հացից պակասում է 99 փութ հացահատիկ: Բարեբախտաբար, հաջողվում է պարզել, որ այդ 99 փութը գողացված է լիազորի և Ղմոյի կողմից⁴:

«Հացահատիկի ստիպողական գրավման համար,— կարդում ենք «Նամակ Եղվարդից» խորագրով հոդվածում,— մեր գյուղ են եկել լիազոր Կարապետ Այվազյանի տրամադրության տակ մի զորախումբ պուլիմոտներով, որոնք և ղեկավարում են գյուղացիների տների խուզարկելը: Խուզարկությունները կատարում էին առանց գյուղական ներկայացուցչի մասնակցության, գրավածի համար ստացականներ չէին տալիս, գրավում են ինչ իրենց դուր է գալիս՝ յուր, թխած հաց, գրավում են աչքը տեսած ցորենի

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² «Ժողովուրդ», 18. XII. 1918:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

ամբողջ պաշարը»: Նամակն ավարտվում է արդեն սովորական դարձած մի դեպքի նկարագրությամբ. «Երեկ Արամ Մուրադխանյանի տանից տարան ունեցած բոլոր ցորենը: Մուրադխանյանի ընտանիքը բաղկացած է 18 հոգուց, սովամահ չլինելու պատճառով երկուսը դանակով ինքնասպանության փորձ են անում, բայց շուտով հասնում և թույլ չեն տալիս»¹:

Նույն թերթի՝ «Ռեկվիզիցիան Չիբուխլուում» վերնագրով հրապարակումից էլ տեղեկանում ենք. «Ամսի 7-ին Չիբուխլու գյուղում մինչև առավոտյան ժամը մեռել են խոլերայից 7 հոգի, գյուղում գրեթե տուն չկա, որ հիվանդ չունենա կամ խոլերայով կամ տիֆով: Գյուղի այդ դրությամբ իրեն բավական չէ, վաղ առավոտից սկսել են դեզերտերներ (դասալիքներ — Հ.Հ.) ժողովել: Եվ ահա խումբ-խումբ թափվում են բակերը, տները, կոշիկները հանում են մարդկանց ոտերից և այլն: 12 ձի հավաքեցին, ժողովրդից այդ օրը եզ ու արաբա են պահանջում: Եվ որովհետև եզները պահանջված ժամանակին չեն ներկայացնում, ուստի սկսվում է եզների բռնի բերումը, գյուղում, հանդում, որտեղ եզ են տեսնում, քաշում են բերում, լծում: Սա մի օր չէ, երկու օր չէ, այդպես է ամբողջ 9 ամիսների ընթացքում...

Բայց մեծ ցավը այն է, որ ժողովրդի ձեռքից ձիեր են առնում ցանքի, կալ ու կուֆի ժամանակ»²:

Հայաստանի վարչապետին ուղղված իրենց բողոքում Շահիրզ, Ծաղկունք և Դդմաշեն գյուղերի բնակիչները 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին գրում են. «Ուր փախչի գյուղացին: Միլիցիային յուրի տեղ պանիր տվիր՝ բանդ վերջացավ, կամ արաբադ պետք է գնա պաղվող, եթե այդ չանես, վրայիդ շավարը կազյոննի է... Միլիցիոներներն արագ կերպով թալանում են գյուղերը, գյուղերը շրջում ամբողջ կամանդով և նրանց համար պետք է պատրաստ լինի ձրի կերպով ամեն ինչ խեղճ գյուղացուց... ով որ ուզում է լինի, նրանք բռնում են ու թալանում»³:

Բերենք մեկ այլ խոսույն օրինակ: 1918 թ. Դարաչիչագի տեղամասի Ռնդամալ գյուղի կոմիսար Սարգիս Երամովը պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբավորմանը հասցեագրված դիմում-բողոքում, վրդովվելով խմբապետ Մեսրոպի և նրա 300 զինվորների ապօրինի գործողություններից, գրում է. «Ինչ էին անում այդ ենիչերները այստեղ, նկարագրել հնարավոր չէ, վերցնում էին հացը, այլուրը, գարին, խոտը, պահանջում էին ոչխար, հավ, բոնություններ էին գործադրում», և հավելում, որ «Հասարակությունը վճռել է

¹ «Ժողովուրդ», 26.IX.1918:

² «Ժողովուրդ», 28.IX.1918:

³ Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, Երևան, 1932:

ընդունել մահմեդականություն և դառնալ Թուրքիայի հպատակներ, գոնե իրենց դրությունը փրկելու համար...»¹:

Բազմաթիվ տեղեկություններ կան գավառի բնակավայրերում ռուս բնակչությանը կողոպտելու մասին, որ իրականացրել են իշխանությունները զորքի օգնությամբ: Օրինակ՝ 1920 թ. հունվարի 22-ին կառավարության որոշումով իրավունք տրվեց ռազմական գլխավոր և բրիգադների մատակարարներին սայլեր պահանջել մոլոկան գյուղերից միաժամանակ ոչ ավելի, քան գյուղի բոլոր սայլերի քսան տոկոսը՝ վարձակալման վճար տալով շուկայի գների հիսուն տոկոսի չափով²:

Սակայն երկրում առկա անօրինականության, անպատժելիության և համատարած անարդարության մթնոլորտը չի փոխվել բնակչության կողմից մշտապես կառավարությանն արված ահա նման բազմաթիվ ահազանգերից հետո անգամ, եթե չասենք, որ հասել է պետական մակարդակի: Այն, որ իշխանության դիրքորոշումն այդ հարցում մնացել էր նույնը, վկայում է հետևյալ փաստը. «... վերջերս քրդերը քշել տարել են քաղաքի (Նոր Բայազետ — Հ. Հ.) ամբողջ նախիրը: ... Իսկույն դեպքի տեղ է հասնում մի զորամաս, որի ջանքերով հաջողվում է ազատել ամբողջ նախիրը և վերադարձնել, սակայն մինչև օրս էլ ոչ ոքի չի տրվում իր տավարը՝ համարելով կառավարության սեփականություն»³:

Պատմաբաններ Ա. Հակոբյանը և Ա. Սարգսյանը ճիշտ են բնորոշել, որ «բռնագրավումների ու մենաշնորհի այս քաղաքականությունը ինչ-որ տեղ հիշեցնում էր բոլշևիկների «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, քաղաքականություն, որը խոչընդոտում էր մարդկանց անձնական շահագրգռվածությունը և, ընդհանրապես, տնտեսության զարգացումը»⁴, միաժամանակ սոցիալական կեղեքման էր ենթարկում նրանց:

Հայաստանում հասունացող քաղաքական ճգնաժամի գործում, անշուշտ, որոշակի դեր խաղաց նաև արևմտահայ բազմահազար փախստականների առկայությունը. «Գաղթականության հարցը մեկն է այն գլխավոր պատճառներից, որոնք ստեղծում են մեր մենակ պետության համար «կատաստրոֆիկ դրություն»: Մի երկիր, որ անկարող է կերակրել նույնիսկ իր բնիկ ազգաբնակչությանը, ընդունել է իր մեջ մոտ կես միլիոն ընչազուրկ,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 17, թ. 6, նաև՝ ֆ. 404, ց. 1, գ. 17, թթ. 9-10:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 154, թ. 133:

³ «Մշակ» (Թիֆլիս), 3. X. 1918:

⁴ Ա. Սարգսյան, Ա. Հակոբյան, Հայոց պատմություն (հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2004, էջ 237:

թշվառ ժողովուրդ, որ շարունակ թափառում է Ելենովկայից Էջմիածին և Ղազախից մինչև Նոր Բայազետ՝ փնտրելով «Հաց» և բնակարան»¹:

Վերոշարադրյալից այն տպավորությունը չստեղծվի, թե կառավարությունը սոցիալ-քաղաքական լարվածությունը թուլացնելու խնդիր չի ունեցել ու ջուրն է մտել ոչ թե ավին հասնելու, այլ միայն թրջվելու և սեփական ժողովրդին գթաշարժելու համար: Անշուշտ, կառավարության կողմից որոշակի քայլեր արվել են այդ ուղղությամբ, ասենք, բռնագրավումները ինչ-որ ձևով մեղմելու, որոշ կենտրոններում հիվանդանոցներ հիմնելու և, ընդհանրապես, բժշկասանիտարական վիճակը բարելավելու, հին պարտքերի պատճառով բնակչության այլուր ստանալու արգելքը վերացնելու, գարնանացանի համար սերմացուով օգնելու, գյուղական մարմինների ընտրությունները կանոնավորելու համար և այլն, սակայն դրանք բավարար չէին տիրող սոցիալ-տնտեսական բարդ իրավիճակի հաղթահարման ու ներքաղաքական մթնոլորտի առողջացման առումով, իսկ հակառակորդ քաղաքական ուժը՝ բուլշևիկները, ունենալով սոցիալական հենարան, շարունակում էր ոտքի վրա մնալ: Վերջինիս գաղափարաքաղաքական ներգործության հետևանքով հայ հասարակության մի զգալի հատվածը հույսը կորել էր, որ գործող իշխանությունը կդրսևորի կամք և ունակություն՝ առկա խնդիրները լուծելու:

Օգտվելով կառավարության հանդուրժող քաղաքականությունից՝ կոմունիստները կամաց-կամաց կենդանության նշաններ ցույց տվեցին ու սկսեցին իրենց աշխատանքները բանվորության և բնակչության ընչազուրկ տարրերի մեջ, գրում է «Աշխատավոր» թերթը և ավելացնում. «Ընտելացած ամենավատ խուժանավարության՝ այդ տնաբույս «կոմունիստները» աշխատում էին գրգռել ժողովրդի մութ ինստինկտները և նրան ոտքի հանել կառավարության դեմ»²: Որպես օրինակ՝ բերենք Թիֆլիսում հրատարակվող սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների պաշտոնաթերթ «Պահակի» մի հրապարակումը. «Ժամանակն է, որ Հայաստանի բանվորները հսկայի մի հերոսական թափով թափ տան իրենց ուսերից նոր բռնապետության անարդար լուծը»³:

Գործող իշխանությունների սխալներն ու բացթողումները, որ սկիզբ էին առել դեռ հանրապետության առաջին ամիսներից և մեծ արագությամբ բազմապատկվել էին, Հայաստանում հասունացրին վարչակարգից դժգոհ ժողովրդական զանգվածների մի զգալի մասի պոռթկումը: Ուրեմն ստեղծված պայթյունավտանգ իրադրությունը նաև հանրապետության իշխանությունների

¹ «Ժողովուրդ», 29.VIII. 1918:

² «Աշխատավոր», 13. V. 1920:

³ «Պահակ» (Թիֆլիս), 14. I.1920:

անհեռատես քաղաքականության հետևանք էր: 1920թ. մայիսին Հայաստանի մի շարք շրջաններում տեղի ունեցան բողոքի բազմաթիվ ելույթներ, որոնք ուղղված էին կառավարության ներքին քաղաքականության, զանազան խմբապետների ու մաուզերիստների սանձարձակ գործողությունների դեմ: Հայաստանի մի շարք շրջաններում մայիսմեկյան ցույցերը շուտով վերածվեցին զինված ապստամբության: Այդ ապստամբությանն անդրադառնալը չի մտնում սույն հոդվածի նպատակների մեջ: Միջանկյալ նշենք, որ հիմնական ընդվզող զանգվածը զինվորականությունն էր: Երկրում հաստատվեց ռազմական դրություն: Մայիսի 5-ին խորհրդարանի արտակարգ նիստում Ալ. Խատիսյանի կառավարությունը հրաժարական տվեց, և Դաշնակցության բյուրոյի անդամներից կազմվեց նոր կառավարություն՝ Հ. Օհանջանյանի գլխավորությամբ: Խորհրդարանը ընդունեց հետևյալ օրենքները. առաջին՝ դադարեցնել խորհրդարանի զբաղմունքները մեկ ամսով, երկրորդ՝ խորհրդարանի բոլոր լիազորությունները տալ կառավարությանը և երրորդ՝ խորհրդարանի նախագահությանը ու կառավարությանը արտակարգ հանգամանքների դեպքում հրավիրել խորհրդարանի նիստ¹: Փաստորեն գործադիր և օրենսդիր իշխանությունները կենտրոնացվեցին կառավարության ձեռքում: Հանրապետության տարածքը բաժանվեց 4 նահանգների, որոնց համար գործադիր ղեկավարներ նշանակվեցին գեներալ-կոմիսարներ: Արտակարգ լիազորներ ուղարկվեցին խռովարար գավառներ՝ տեղերում կարգը վերականգնելու համար:

Ապստամբության կենտրոնական օջախն Ալեքսանդրապոլն էր, որտեղ էլ մայիսի 7-ին բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցության ընթացքում ստեղծվեց Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե: Ապստամբությունն սկսվեց մայիսի 10-ին: Նույն օրը ռազմահեղկոմը Հայաստանի տարբեր շրջաններ ուղարկած հեռագրով հայտարարեց Հայաստանի խորհրդայնացումը: Ալեքսանդրապոլի օրինակին հետևեցին Իջևանը, Կարսը, Սարիղամիշը, Դիլիջանը, Գորիսը:

Անհանգիստ էր դրությունը նաև Նոր Բայազետի շրջանում: Այն բանից հետո, երբ մայիսյան խաղաղ ցույցերի արդյունքում ժողովրդական զանգվածների ակտիվության վերածումն ապստամբության դարձավ լիակատար, մայիսի 8-ին Արմենկոմի հանձնարարությամբ Նոր Բայազետ եկավ հայտնի բոլշևիկ Հովհաննես Սարուխանյանը²՝ ապստամբությունը

¹ «Աշխատավոր», 7. V.1920:

² Հ. Սարուխանյանը ծնվել է 1882 թ. Նոր Բայազետում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղում և ապա շարունակել Երևանում: 1904 թ. մտնում է ՌՄԴԲԿ-ի շարքերը: Նրա անվան հետ է կապված Նոր Բայազետում 1904 թ. հիմնված մարքսիստական առաջին խմբակի պատմությունը: 1907 թ. Հ. Սարուխանյանն էքստենզիվ կարգով ավարտում է Թիֆլիսի

կազմակերպելու և գլխավորելու համար¹ (Նոր Բայազետի դեպքերից առաջ՝ 1920 թ. ապրիլին, այդ շրջանի գեներալ-նահանգապետ Մ. Սիլիկյանը՝ տեղեկանալով, որ Հ. Սարուխանյանը հակապետական քարոզչություն է մղում զորքի մեջ, արտաքսում է նրան Նոր Բայազետից)²: Այս մասին Արմենկոմը հետագայում տեղեկացրել է նաև Անդրկովկասի երկրային կոմիտեին: Այդ կապակցությամբ Արմենկոմի՝ Երևանից Թիֆլիս երկրկոմին ուղարկած հեռագրում մասնավորապես ասվում էր. «Համապատասխան հրահանգով մենք Նոր Բայազետի շրջանն ուղարկեցինք, այժմ հանգուցյալ, ընկ. Սարուխանյանին, որն իրականացրեց Արմենկոմի առաջադրությունը և սկսեց գործողությունները»³:

Սարուխանյանի վերադարձը, անշուշտ, ցանկալի չէր իշխանությունների համար, և նրանք ամեն ինչ արեցին՝ խանգարելու նրա մուտքը Նոր Բայազետ: Նախ՝ այդպիսի անհաջող փորձ կատարեց գավառային կոմիսարը՝ սպառնալով Սարուխանյանին, որ վերջինս Ելենովկայից չուղևորվի Նոր Բայազետ: Կոմիսարը ճարահատյալ Ելենովկայից հեռագրով հայտնում է Ղարանլուղում գտնվող գեներալ-նահանգապետ Մ. Սիլիկյանին (նա նաև տեղի զորքերի շտաբի պետն էր) Հ. Սարուխանյանի՝ Նոր Բայազետ վերադառնալու մասին և խնդրում է դիմել անհրաժեշտ միջոցառումներ⁴: Գեներալի հորդորներն ու սպառնալիքները ևս ապարդյուն են անցնում:

Հ. Սարուխանյանի՝ Նոր Բայազետ վերադառնալու մասին գրել են նաև ժամանակի հեղինակավոր մի շարք թերթեր՝ հրապարակելով բոլորովին այլ տեղեկություններ: Արտաքսումից «մի քանի ժամանակ հետո Սարուխանյանը

Ալեքսանդրյան ինստիտուտը: Քաղաքական հայացքների պատճառով 1910 թ. նա ձերբակալվում և գավառից արտաքսվում է Իգդիր, որտեղից 1911 թ. տեղափոխվում է Կաղզվան, իսկ 1915 թ.՝ Կարս ու գլխավորում տեղի բոլշևիկյան կազմակերպությունը:

1918 թ. գարնանը ՌՍԴԲԿ կովկասյան երկրային կոմիտեի առաջադրանքով Հ. Սարուխանյանը տեղափոխվում է Թիֆլիս: 1919 թ. ձերբակալվում և մի քանի ամիս Մետեխի բանտում պահվելուց հետո արտաքսվում է Վրաստանից: Գալով Հայաստան՝ նա մի քանի ամիս նորից ուսուցչություն է անում Կարսում և ապա տեղափոխվում Նոր Բայազետ (տե՛ս Գ. Գալոյան. Հերոսական մայիսից—հաղթական նոյեմբեր, էջ 104—105):

¹Տե՛ս Գ. Ղարիբջանյան Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները..., էջ 305, Գ. Գալոյան, Հերոսական մայիսից հաղթական նոյեմբեր, էջ 85:

²Տե՛ս «Աշխատավոր», 25. VI.1920:

³ՀԱԱ-2 ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, մաս առաջին, թթ. 107-113:

⁴Տե՛ս Հ. Կարապետյան, նշվ. Աշխ., էջ 189, Գ. Գալոյան, Հերոսական մայիսից հաղթական նոյեմբեր, էջ 83, նույնի՝ մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, էջ 84:

ինքնագլուխ կերպով վերադառնում է Նոր Բայազետ, դիմում Սիլիկյանին և բացատրելով իր ընտանիքի ծանր դրությունը՝ խնդրում է թույլ տալ իրեն մնալ Նոր Բայազետում», — գրել է «Աշխատավոր» թերթը՝ նշելով, որ Սարուխանյանը զոջացել է՝ ասելով, որ «ինքը շատ լավ գիտակցում է, թե որպիսի մեծ ոճիր է այս պայմաններում փորձել կազմալուծել հայկական բանակը, ուստի ինքը ազնիվ խոսք է տալիս, որ բանակի մեջ պրոպագանդա չի մղել և չի մղի այսուհետև»¹։ Այս առնչությամբ մոտավորապես նույնն են գրել նաև իշխանության վերահսկողության տակ գտնվող թերթերը։

Ինչ վերաբերում է հարցի՝ բոլշևիկյան լրատվամիջոցների լուսաբանմանը, ապա ըստ արխիվային փաստաթղթերի՝ արհամարհելով գեներալի սպառնալիքները և առատաձեռն խոստումները՝ Հ. Սարուխանյանը նրան ասել է. «Կոմունիստները երբեք չեն նահանջում իրենց գաղափարներից և ոչ մի դեպքում չեն կատարում թշնամու թելադրանքները»²։ Այսքանով էլ ավարտվում է նրանց երկխոսությունը։

Տրամագծորեն տարբեր տեղեկություններից երեք բան հստակ է ա) Հ. Սարուխանյանը վերադարձել է Նոր Բայազետ, բ) իշխանությունը ողջ թափով ցանկացել է իր և իր վերահսկողության տակ գտնվող մամուլի հնարավոր ձևերով նվաստացնել քաղաքական հակառակորդին, գ) Հ. Սարուխանյանը խիստ կոշտ և կտրուկ է եղել իշխանության ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ժամանակ։

Գալով Նոր Բայազետ՝ Հ. Սարուխանյանն իր կուսակից ընկերոջ՝ Բ. Բատիկյանի³ հետ լծվել է ապստամբության նախապատրաստման գործին։ Մայիսի 10-ին Հ. Սարուխանյանն ուղևորվեց Ղարանլուղ, որտեղ հրավիրվեց կուսակցական ակտիվի խորհրդակցություն. առանձնակի կարևորություն տրվեց զինվորների շրջանում տարվող նախապատրաստական աշխատանքներին։ Ղարանլուղում էլ Հ. Սարուխանյանը հանդիպում ունեցավ գեներալ Մ. Սիլիկյանի հետ։

Նոր Բայազետի գավառում ապստամբությունը սկիզբ առավ Բասարգեչարի կայազորի զինվորների հակակառավարական ելույթով։ Զինվորների ընդվզումը, որը սկսվեց մայիսի 11-ին, անակնկալ էր, և սպայական կազմն այն կանխել չկարողացավ։ Այդ օրը մոտ 300 զինվորներ Ս. Բոստանջյանի, Բ. Մինասյանի, Ա. Մելոյանի և այլոց գլխավորությամբ

¹ «Աշխատավոր», 25. VI.1920:

² ՀԱԱ-2, ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, մաս I, թթ. 107-113:

³ Բ. Բատիկյանը ծնվել է 1892 թ. Նոր Բայազետում՝ հայտնի մտավորական և հանրային գործիչ Ստեփան Բատիկյանի ընտանիքում։ Կրթությունը ստացել է տեղի դպրոցում և ապա գավառի գյուղերում զբաղվել է ուսուցչությամբ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 185, թ. 130, Գ. Գալոյան, Հերոսական մայիսից հաղթական նոյեմբեր, էջ 109-110):

շարժվեցին դեպի Ղարանլուղ: Մայիսի 12-ին նրանք մտան Ղարանլուղ և միացան տեղի կայազորի զինվորներին¹: Բանակի հրամանատարության ջանքերը՝ համոզել զինվորներին և նրանց զորանոցներ վերադարձնել, արդյունք չտվեցին: Ավելին՝ նրանք ձերբակալեցին սպաներից մի քանիսին, այդ թվում և գեներալ Մ. Սիլիկյանին: Նրա ձերբակալումը կատարվել է Հ. Սարուխանյանի անմիջական մասնակցությամբ: «...զինվորների գլուխ անցած, Սարուխանյանը անձամբ գալիս է ձերբակալելու Սիլիկյանին», — գրել է «Աշխատավորը»՝ նշելով, որ Մ. Սիլիկյանի հարցին «Չէ՞ որ դուք ինձ ազնիվ խոսք տվեցիք բանակին ձեռք չտալ պ. Սարուխանյան», վերջինս պատասխանել է. «Ես այն ժամանակ ձեզ ստեցի, ընկեր Սիլիկյան»²:

Ապստամբությունը մեկ կենտրոնից ղեկավարելու և գավառի իշխանությունը վերցնելու համար Սարուխանյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց ռազմահեղափոխական կոմիտե: Հեղկոմի կազմում ընտրվեցին Ս. Մակարյանը, Մ. Պետրոսյանը, Հ. Խաչատրյանը, Բ. Մինասյանը, Լ. Ներսիսյանը և Ս. Բոստանջյանը: Բացի դրանից՝ կազմվեց շրջանային հեղկոմ հետևյալ կազմով՝ Ա. Նալբանդյան (նախագահ), Վ. Սիրունյան, Ս. Վարդանյան, Լ. Խանփերյան և Ա. Լազարյան³:

Սկսվում է ապստամբության բուն նախապատրաստությունը տեղերում: Երբ արդեն ապստամբությունը տեղի էր ունեցել, և գավառն ապստամբական իրադարձությունների հորձանոսում էր, մի շարք գյուղերում ապստամբներին հաջողվեց վերցնել իշխանությունը, ինչպես՝ Ալիդոխում, Գյոլում, Գյոզալդարայում, Դալիդարդաշում, Երանոսում, Քյուղաջղում և այլուր: Կազմակերպական նույնպիսի աշխատանք էր տարվում նաև մյուս գյուղերում:

Ապստամբության ծավալման օրերին՝ ի մասնավորի մայիսի 15-ին, զինվորների և գյուղացիների հանրահավաքում արտասանած ճառում բորբոքելով նրանց մտքերն ու զգացմունքները՝ Հ. Սարուխանյանը կոչ է անում վճռական գրոհի անցնել հակահեղափոխության դեմ, վերցնել Նոր Բայազետը և Ելենովկայի վրայով միանալ Դիլիջանի գավառի ապստամբ աշխատավորներին, որպեսզի միացյալ ուժերով շարունակեն պայքարը հանուն խորհրդային իշխանության⁴:

Իշխանության գավառային մարմինների ու կառավարության արտակարգ լիազորներ Գ. Շահինյանի, Գ. Քալաշյանի և քաղաքագլուխ Վ.

¹ Տե՛ս «Հառաջ» (Թիֆլիս), 23. V. 1920:

² «Աշխատավոր», 25.VI. 1920:

³ Տե՛ս ՀԱԱ-2, ֆ. 36, ց. 1, գ. 7, թ. 56, Գ. Գալոյան, Հերոսական մայիսից հաղթական նոյեմբեր, էջ 83-84, Գ. Ղարիբջանյան մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում էջ 58, Հ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 193:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թթ. 7-8

Աֆրիկյանի զգուշացումներն ու հորդորները արկածախնդրությանը վերջ տալու, որևէ նշանակություն չունեցան. ապստամբությունը շարունակում էր թափ առնել: Հայտարարվեց հակահեղափոխության կողմնակիցների մոբիլիզացիա, ձեռնարկվեցին այլ միջոցառումներ՝ ապստամբներին դիմադրություն ցույց տալու համար: Հայ քաղաքական կուսակցություններից էսէռները և հնչակյանները միացան ապստամբական շարժմանն ու աջակցեցին ապստամբներին¹: Մնացածները Հայաստանի անկախության և միացյալ Հայաստանի շահի գիտակցումով նախընտրեցին լքել ընդդիմադիր դաշտը, տեղ գրադեցնել իշխանական ճամբարում և սատարել նրան:

Նրանք ապստամբության առաջին իսկ օրից հանդես եկան եղբայրական քաղաքացիական պատերազմը դատապարտող և գործող իշխանությանը պաշտպանող հայտարարություններով: Հատկապես հիշատակության է արժանի Հայ ժողովրդական կուսակցության դերակատարությունը: Երբ Հայ ժողովրդական կուսակցության Նոր Բայազետի կոմիտեն իր կենտրոնական կոմիտեից հեռագիր է ստանում՝ ամեն կերպ աջակցել տեղական իշխանությանը՝ խռովարարների դեմ կարգը վերականգնելու համար, կոմիտեի նախագահ Տիգրան Տեր-Մանվելյանն անմիջապես դիմում է գավառական կոմիսար Մովսիսյանին և, հայտնելով ստացած հեռագրի մասին, հարցնում է, թե ինչ աջակցության կարիք ունի: Կոմիսարը հայտնում է, որ իր ձեռքի տակ եղած ուժերի մի մասը փախել է, մնացածը շատ քիչ է, իսկ ապստամբ զինվորները մոտենում են քաղաքին: Տեր-Մանվելյանը մի քանի ժամից 40 զինյալներ է դնում նրա տրամադրության տակ: Կոմիսարը, ունենալով ևս 18 հոգի, միացյալ խմբով շարունակում է դիմադրություն ցույց տալ²:

Այնուհանդերձ, իշխանական ուժերը մեծապես զիջում էին հեղափոխականներին: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է կառավարության արտակարգ լիազորների դրությունը նախարարների խորհրդին. «ոչ միայն Ղարանլուղ արշավելու, այլ անգամ քաղաքը տեղական ուժերով պաշտպանելու հնարավորություն չկար»³: Հուսահատված ու բարոյալքված՝ քաղաքից հեռացան կառավարության գործուղած լիազորները, որոնք գնալուց առաջ յուրայիններին պատվիրեցին. «Ձեր տրամադրության տակ եղած ուժերով դիմադրել մինչև վերջին հնարավորությունը, իսկ եթե մեզ չհաջողվի

¹Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 404, ց. 1, գ. 41, թ. 1, Ա. Հովհաննիսյան, Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Երևան, 1920, էջ 15:

² Տե՛ս «Ժողովուրդ», 3.6.1920, 12.6.1920:

³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թթ. 7-8:

մինչև այդ հասցնել զինված ուժեր, դուրս գալ քաղաքից միայն պաշտպանության վերջին հնարավորությունները սպառելուց հետո...»¹:

Ապստամբների գործողությունների ծրագիրը. որի կենտրոնում Նոր Բայազետի գրավումն էր, մշակել էր Հ. Սարուխանյանը: Տեղերում աշխատանքների կազմակերպումը և ղեկավարումն իրականացնում էին կուսակցական կազմակերպությունները: Քաղաքի վրա հարձակումը սկսվելու էր մայիսի 15-ին: Մինչ այդ՝ մայիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը, իշխանությունները ձերբակալում և Սևանա կղզի են արտաքսում բոլշևիկներ Հ. Ջարգարյանին, Ս. Բոշնաղյանին, Պ. Պետրոսյանին, Մ. Դուրգարյանին² և այլոց:

Նշանակված օրը՝ մայիսի 15-ին, ապստամբները գրոհում են Նոր Բայազետի վրա և երկու օր անց՝ մայիսի 17-ին՝ օրվա երկրորդ կեսին, մտնում են քաղաք: Հեղկոմն իր ձեռքն է վերցնում իշխանությունը, իսկ մինչ այդ գրեթե բոլոր պաշտոնյաները լքել էին իրենց աթոռները³: «Հառաջ» թերթի տեղեկացմամբ՝ ապստամբները քաղաքը գրավելու ժամանակ թալանել են քաղաքացիներ Լևոն Թորգոմյանի, Վաղարշակ Պետրոսյանի, Սողոմոն Բուռնազյանի, Խաչատուր Առաքելյանի, Սիրական Ղազանջյանի և այլոց բնակարանները⁴:

Նոր Բայազետին տիրելուց հետո ռազմահեղափոխական կոմիտեն մտադիր էր գրավել նաև Ելենովկան ու ամրանալ Սեմյոնովկայի բարձունքներին՝ խնդիր ունենալով կապ հաստատել Ղազախ-Շամշադինի ապստամբների հետ: Պետք է նշել, որ այս ծրագիրը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ միակողմանի և տեղական նախաձեռնություն, որն ապստամբներին ռզեպնդելու նպատակ ուներ, որը կարող էր միայն ձգձգել ժամանակավոր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թ. 8:

² Մ. Դուրգարյանը Բայազետի գավառի տարրական դպրոցների տեսուչն էր, ուսուցիչների շրջանում ստեղծել էր համակիրների մեծ խումբ: Նշանակալից դեր է կատարել քաղաքի և գավառի կուսակցական բջիջների ստեղծման ու ամրապնդման գործում: Գավառի փոխանորդ Եզնիկ վարդապետը հանրային կրթության նախարար Գևորգ Ղազարյանին հասցեագրված 1920 թվականի օգոստոսի 12-ի զեկուցագրում հետին թվով խոստովանում է. «Անշուշտ հայտնի կլինի Ձեզ, որք տարրական դպրոցների տեսուչ Պ. Դուրգարյանը կուսակցական գործունեությամբ պրոպագանդա տարավ և դպրոցները լցրեց թերուս ուսուցիչներով, որոնք և մայիս ամսում տեղի ունեցած բոլշևիկյան շարժումների պարագլուխներ դարձան» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, դ. 185, թթ. 226-227): Մայիսյան ապստամբությունից առաջ գեներալ Մ. Սիլիկյանի կարգադրությամբ Մ. Դուրգարյանը վտարվեց Նոր Բայազետից, սակայն նախօրյակին վերադարձավ (տե՛ս նույն տեղում, թ. 177):

³ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 3. 6. 1920, «Հառաջ», 23. 5. 1920:

⁴ Տե՛ս «Հառաջ», 23.5.1920:

հաջողությունների վախճանը: Փաստենք, որ ապստամբները նախահարձակ լինելուց առաջ չկարողացան հակառակորդին զրկել Ելենովկայի ճակատը լրացուցիչ ուժերով ամրացնելու հնարավորությունից: Մայիսի 17-ին Նոր Բայազետի ուղղությամբ փոխադրվեց գեներալ Խանքալամյանի հրամանատարությամբ մի հետևակային զորամաս՝ երկու թնդանոթով և հինգ գնդացրով: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 18-ին, Երևանից ստացվեց նոր համալրում և տեղակայվեց Հաջիմուխան ու Աղզիբիր լքյալ գյուղերի շրջանում՝ ամրացնելով Ելենովկա տանող ճանապարհի պաշտպանությունը¹:

Պաշտոնական մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ մայիսի 19-ի գիշերը կառավարական զորամասերի հրամանատարությունը գրավոր դիմել է ռազմահեղկոմի ղեկավար Հ. Սարուխանյանին՝ կարգադրելով չդիմադրել և զենքը վայր դնել: Նույն օրը Հ. Սարուխանյանը պատասխանել է, որ ապստամբները կռվում են դաշնակցականների տիրապետությունը տապալելու համար, և որ նրանց պայքարը վճռական է ու անհաշտ²:

Փաստորեն, նոր արյունահեղությունից խուսափելու՝ կառավարության ջանքերը հաջողություն չունեցան: Մայիսի 19-ի առավոտյան ապստամբական ուժերն անցան հարձակման: Կառավարական զինուժը նրանց հետ քչեց դեպի Աղկալա ու Աղզիբիր գյուղերի ուղղությամբ: Ապստամբների համար դրությունը գնալով ծանրանում էր, իսկ շարունակվող նահանջը կրում էր անկանոն բնույթ: Այդ են վկայում ապստամբների շարքերում ծայր առած խուճապային տրամադրությունների ու հուսալքության մասին ժամանակի մամուլի էջերում սփռված բազմաթիվ տեղեկությունները:

Կառավարական զորամասերն անցան վճռական հարձակման և առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մայիսի 19-ի կեսօրին մտան Նոր Բայազետ: Ապստամբներն անձնատուր եղան: Քաղաքն ազատագրելու ժամանակ սպանվեցին մեկ զինվոր, չորս երեխա և ապստամբության երեք մասնակից³:

Նոր Բայազետին տիրելուց անմիջապես հետո բանտից ազատ արձակվեցին բոլոր սպաները (այդ թվում՝ գեներալ Մ. Սիլիկյանը), որոնք բանտարկվել էին ապստամբների կողմից⁴: Հակառակը, այս անգամ ձերբակալվեցին և բանտ նետվեցին ապստամբության ղեկավարներն ու ակտիվիստները, որոնց թվում էր Հ. Սարուխանյանը:

«Հառաջ» թերթը մայիսի 22-ի հրապարակման մեջ նշում է, որ ձերբակալման պահին Հ. Սարուխանյանի մոտ հայտնաբերվել են պետական

¹ Տե՛ս Հ. Կարապետյան նշվ. սշխ., էջ 197:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1. Գ. 147, թ. 8:

³ Տե՛ս «Ժողովուրդ» 20.5.1920, «Աշխատավոր», 28.5.1920:

⁴ Տե՛ս Ժողովուրդ, 20.5.1920, «Հառաջ», 22.5.1920:

գանձարանից յուրացրած ամբողջ փողերը (1,5 մլն. ռուբլի)¹: Ընդ որում, հետարքրիր է, որ նույն թերթի մայիսի 23-ի համարում ասված է. «Սարուխանյանի մոտ կար 1,5 մլն ռուբլի՝ փորձում էր փախցել: Դրամի կեսը գտնվել է մոտը»²: Հետևապես, ըստ «Հառաջ» թերթի տեղեկության՝ Հ. Սարուխանյանի մոտ մի դեպքում գտնվել է հափշտակած փողերի ողջ գումարը, մյուսում՝ դրա կեսը: Այս իրողությունը հիմք է տալիս ասելու, որ այդ տեղեկությունները պետք է վերապահումով ընդունել:

Տեղում իրավիճակի հետ ծանոթանալու և կարգը վերականգնելու նպատակով մայիսի 20-ին Նոր Բայազետ այցելեց զինվորական և ներքին գործերի նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը³:

Ապստամբության կազմակերպիչներից և առավել ակտիվ մասնակիցներից Գրիգոր Դադիկյանը, Սրապիոն Վարդանյանը, Ադիբեգ Նալբանդյանը, Բեգլար Մինասյանը, կապիտան Պետրովն արտակարգ դատարանի⁴ վճիռներով մահապատժի ենթարկվեցին⁵: Առանց դատարանի վճռի գնդակահարվեց Հ. Սարուխանյանը⁶: Ավելի ուշ՝ հոկտեմբերին, գնդակահարեցին հիվանդությունից նոր ապաքինված Բ. Բատիկյանին⁷:

Այսպիսով, 1920 թ. մայիսյան ապստամբությունը, որի շարժիչ ուժը հիմնականում զինվորականությունն էր, անխուսափելի պարտություն կրեց, քանի որ ինչպես ամբողջ հանրապետությունում, այնպես էլ Նոր Բայազետի գավառում այն չունեի բավարար սոցիալական հենարան, որն ամենակարևորն էր: «Շարժումը խեղդվեց առանց մեծ դժվարությունների, որովհետև հենարան չունեի, երկրի համար բոլշևիզմը միանգամայն խորթ բան էր, իսկ դրսի միջամտություն չկար այդ ժամանակ»⁸, - իրավացիորեն գրում է Հովհ. Քաջազնունին:

¹ Տե՛ս «Հառաջ», 22.5.1920:

² «Հառաջ», 23.5.1920:

³ Տե՛ս «Հառաջ», 22.V. 1920:

⁴ Խորհրդարանը արձակուրդ ուղարկելու հաջորդ օրը՝ մայիսի 6-ին, նախարարների խորհուրդն ընդունեց ժամանակավոր օրենք «Արտակարգ դատարանի մասին»: «Արտակարգ դատարաններ» հիմնվեցին Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում:

⁵ Տե՛ս Հ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 722: «Աշխատավոր» թերթի տեղեկացմամբ՝ Հ. Սարուխանյանը զինվորական դաշտային դատարանի վճռով գնդակահարվում է (տե՛ս «Աշխատավոր» 1. VI.1920):

⁷ Տե՛ս Հ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

⁸ Հ. Քաջազնունի, Հ. Յ. դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 31:

Խորհրդային Ռուսաստանից սպասվող ռազմական աջակցությունը չեղավ, մի կողմից՝ այդ երկրի արտաքին բարդ կացության պատճառով, մյուս կողմից էլ՝ նրա բուլժևիկ ղեկավարությունն այդ ժամանակ կարևորություն չէր տալիս Հայաստանի խորհրդայնացման հարցին:

Ապստամբությունն առանց մեծ դժվարության ճնշելու հանգամանքը կարելի է բացատրել նաև բուլժևիկների ելույթների ցրվածությամբ, միասնական կենտրոնի բացակայությամբ և Արմենկոմի թույլ տված մարտավարական այլ սխալներով ևս, որոնք, անշուշտ, ազդել են դեպքերի ընթացքի վրա:

Թեև ապստամբությունը ճնշվեց, բայց և այնպես այն կառավարությանն ու իշխանության մյուս օղակներին սթափվելու և անհրաժեշտ հետևություններ անելու տագնապ հնչեցրեց:

Ապստամբության պատճառները և հետևանքները դարձան իշխանության ու հանրության լայն քննարկման առարկա: Ճիշտ եզրակացության հանգելու համար անհրաժեշտ էր խորությամբ ուսումնասիրել հարցը: Ահա թե ինչու կառավարությունը հունիսի 8-ին ընդունեց օրենք «1920 թ. մայիսին Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցած խռովությունների պատճառները քննելու և վերացնելու միջոցները մշակելու նպատակով կազմված հատուկ քննիչ հանձնաժողով ստեղծելու մասին».

1. 1920 թ. մայիսին Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցած խռովությունների պատճառները քննելու և վերացնելու միջոցները մշակելու նպատակով կազմվում է հատուկ քննիչ հանձնաժողով:
2. Այն կազմվում է նախարարների խորհրդի կողմից նշանակված հինգ անձից՝ նախարարապետի կամ նրա կողմից նշանակված անձի նախագահությամբ:
3. Հավաքված նյութերից քննիչ հանձնաժողովը կազմում է զեկուցում, որի մեջ ներկայացնում է խռովությունների պատճառները և տալիս է իր եզրակացությունը: Հանձնաժողովն իր աշխատանքները վերջացնում է մինչև սույն տարվա օգոստոսի 30-ը»¹:

Փաստորեն օրենքը կանխորոշում էր հանձնաժողովի կողմից բարձրացվելիք և ուսումնասիրվող հարցերի շրջանակները: Ինչ վերաբերում է հանձնաժողովի կազմին ու նրա գործունեությանը, ապա որևէ փաստաթուղթ մեզ հայտնի չէ: Ամեն դեպքում ակնհայտ է մի բան, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում իրավիճակային փոփոխություններ դրական իմաստով չեն արձանագրվել, եթե չասենք, որ երկրի հետընթացը, լայն իմաստով, ավելի ու ավելի էր խորացել:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 153, թ. 51:

Այսպես, բռնագրավումների քաղաքականությունը, որը հանրապետության գյուղացիության թշվառության գլխավոր պատճառներից մեկն էր, շարունակվում էր, և դրա հետևանքով սոցիալական անտագոնիզմը գնալով խորանում էր: Ճիշտ է, ապստամբության ճնշումից հետո կառավարությունն անդրադարձավ այդ հարցին և մայիսի 24-ին ընդունեց «Հասարակության հացի անմիջական կարիքները հոգալու մասին» օրենքը, որով մասնավոր անձանց ի գիտություն հայտնվում էր նրանց պարտականությունների մասին. այն է՝ 1. ՀՀ յուրաքանչյուր քաղաքացի մինչև սույն տարվա օգոստոսի 1-ը իրավունք ունի հին հունձքից իր մոտ պահելու ընտանիքի ամեն մի շնչին երեք փութ հացահատիկ (հատկացվում է ցորեն, գարի, հաճար, բրինձ, եգիպտացորեն) կամ այլու: 2. Ով այս քանակից ավելի հացահատիկ կամ այլու ունի, յուրաքանչյուր վայրում սույն օրենքը հրապարակելու օրից սկսած՝ երկու շաբաթվա ընթացքում, պարտավոր է հայտնել տեղական կոմիսարին: 3. Ավելի հացահատիկը կամ այլուրը հանձնվում է կառավարությանը, որի փոխարեն կառավարությունը պարտավոր է վճարել կա՛մ դրամով, կա՛մ հունձքից հետո հացահատիկով¹:

Այս օրենքը, ըստ էության, փոքր-ինչ կարող էր մեղմել գյուղի վիճակը: Նույնը կարելի է ասել կառավարության մյուս ձեռնարկումների մասին:

1920 թ. հունիսի 25-ին «Աշխատավոր» թերթը գրել է. «Սակայն մինչև օրս Հայաստանի կառավարությունը այս ուղղությամբ շատ քիչ, եթե չասենք բնավ՝ ոչինչ չի արել»²՝ հավելելով, որ Հայաստանի կառավարությունը պարտավոր է օր առաջ զբաղվել այդ կարևորագույն խնդիրներով՝ վերաքննել նախկին աշխատանքները, պետական մարմինները մերձեցնել աշխատավորական զանգվածներին, հեռացնել պետական ապարատից ժողովրդի շահերին անհամապատասխան կաշառակեր ու ապիկար ծառայողներին և այլն, եթե ուզում է իր հետ ունենալ աշխատավորության համակրանքը³:

Հայաստանի Հանրապետությունը մարտադաշտում և դիվանագիտության ասպարեզում արձանագրեց մեծ ձախողումներ: Արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությունից Թուրքիային էր անցնում 20,7 հազար կմ² տարածք, իսկ Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախթի շրջանները ժամանակավորապես դրվում էին Թուրքիայի հովանավորության տակ⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, դ. 116, թ. 37:

² «Աշխատավոր», 25.VI.1920:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, Ա. Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, էջ 92-93:

Նույն ժամանակ ստորագրած Երևանի պայմանագիրը հանգեցրեց վարչաձևի փոփոխման: Երկու օր անց Կարմիր բանակի զորամասերն առանց դիմադրության մտան Երևան: Ընդհատվեց հայոց անկախ պետականության շարունակականությունը: Հայաստանն արդեն խորհրդային էր:

Հայաստանի խորհրդայնացումից մեկ շաբաթ անց՝ դեկտեմբերի 8-ին, Երևանի «Կոմունիստ» թերթը մայիսյան ապստամբության հետ կապված իրադարձությունների վերաբերյալ հոդված տպագրեց: Հոդվածում դեպքերի ընդհանուր նկարագրության հետ մեկտեղ խոսվում է նաև ապստամբության պարտության ու հետևանքների մասին, և այդ համատեքստում արվում է հետյալ եզրահանգումը. «Եվ եթե մայիս ամիսն Հայաստանի հեղափոխական աշխատավորությունը հաղթող դուրս գար, Հայաստանը չէր կրի այն սարսափելի կորուստները, որի հերոսները, այսօր թալանը գրկած փախչում են Հայաստանի սահմաններից, որ խորհրդային դառնալուց հետո կորցրել է իր ամբողջ հմայքը «ազգային գործիչների» ու «կործանիչների» համար»¹: Խոսելով ապստամբության անկազմակերպ բնույթի մասին՝ հեղինակն ավելացնում է, որ աշխատավորության պարտությունը դուռ բացեց այն բոլոր դժվարությունների ու պարտությունների առջև, որ անցան Հայաստանի գլխով մայիսից մինչև դեկտեմբեր²: Հոդվածի ենթատեքստից հասականելի է՝ եթե հանրապետության կառավարիչները վեր կանգնեին իրենց անձնական կամ խմբային շահերից և հայ ժողովրդին չդիտեին որպես այդ շահերին հասնելու միջոց, իսկ հայ դիվանագետներն էլ իրենց քթից հեռու տեսնեին, ապա Հայաստանը տարածքային նոր կորուստներ չէր ունենա: Այլ խոսքով՝ Հայաստանն այսօր Ղարաբաղից և Նախիջևանից բացի իր կազմում կունենար Կարսի մարզն ու Սուրմալուի գավառը:

Միաժամանակ կարևոր ենք համարում ընդգծել, որ Մայիսյան ապստամբությունը ՀՀ իշխանությունները ճնշեցին՝ կատարելով դաշնակից երկրների պատվերը: Այս հարցին պատասխանելուն օգնում են կառավարությանն Ա.Ահարոնյանի ուղարկած նամակները, որոնցից հարկ եմ համարում մի քանի մեջբերումներ կատարել: 1919թ. օգոստոսի 8-ի նամակում Ա.Ահարոնյանը Ա.Խատիսյանին գրում է. «Սիրելի Ալեքսանդր Իվանիչ, ասա ընկերներին, նաև մեր թերթի վարիչներին, որ առայժմ գոնե պատճառներ չտան այդտեղի օտար ներկայացուցիչներին գրել իրենց կառավարություններին, թե դաշնակցականները բոլշևիկներ են...Խնդրում եմ նկատի առնել, որ ոչինչ մեզ այնպես չի վնասի, որքան բոլշևիկ կամ ծայրահեղ լիները»³:

¹ «Կոմունիստ» (Երևան), 8. 12. 1920:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից», Երևան., 1922, էջ 26:

Պատմագրության մեջ նաև հակառակ կարծիք կա, ըստ որի՝ անկախ այդ ամենից, միևնույն է՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանը հանուն իր աշխարհաքաղաքական ծրագրերի կանխորոշել էր տարածքային այն լուրջ զիջումները, որոնք հետագայում արվեցին Թուրքիային ու Ադրբեջանին:

Մենք ավելի շատ հակված ենք առաջին տեսակետին և կարծում ենք, որ ապստամբության հաղթանակի դեպքում շատ հարցեր այլ կերպ կլուծվեին: Այնուհանդերձ, գտնում ենք, որ նման հիմնահարցին մակերեսային և օրախնդիր մոտեցումն անընդունելի է: Հարցի փաստառատ, խորը ու հիմնավոր ուսումնասիրությունը միայն կարող է կողմնորոշիչ լինել դրա ներքին տրամաբանության վերհանման և գնահատության ժամանակ: Անշուշտ, սա առանձին ուսումնասիրության թեմա է:

Այսպիսով, արձանագրենք մայիսյան ապստամբության պատճառը Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունն էր և տիրող անօրինականություններն ու իրավախախտումները, հայ բոլշևիկների (ռուսական բանակի մուտքն Անդրկովկաս և Ադրբեջանի խորհրդայնացումը ոգևորել էր նրանց) միջոցով բնակչության դժգոհություններին հասարակական-քաղաքական ակտիվություն հաղորդելը:

Քննարկելով ՀՀ իշխանությունների թույլ տված կոպիտ սխալները, չպետք է մոռանալ, որ այդ սխալները երբեմն պայմանավորված են եղել այդ իշխանությունների ծանր վիճակով, որ նրան պարտադրել էին արտաքին մարտահրավերները:

Քանալի բառեր՝ խորհրդահայ պարմագիտություն, մայիսյան ապստամբություն, դասակարգային պայքար, դաշնակցական կառավարություն, Նոր Բայազետ:

NEW BAYAZET IN THE CONTEXT OF MAY UPRISING IN 1920

H. M. HARUTYUNYAN

Doctor of Historical Sciences

Professor, Head of GSU Chair of History

The internal policy of the Government of the Republic of Armenia, the terror approved by the Mauserists and the headsmen completely exhausted the people. The speeches of the Armenian workers and the rural inhabitants in particular against the current authorities, reached a large scale especially in the second half of 1918. The center of the uprising was Alexandropol. The example of Alexandropol was followed by Ijevan, Kars, Sarighamish, Dilijan, Goris and New Bayazet. In New Bayazet, a military revolutionary committee was formed and took power into the region on May 17. On May 19, government forces entered the New Bayazet and suppressed the uprising.

НОВЫЙ БАЯЗЕТ В КОНТЕКСТЕ МАЙСКОГО ВОССТАНИЯ 1920г.

Г. М. АРУТЮНЯН

*Доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой истории ГГУ*

Внутренняя политика Правительства РА, утвердившийся террор маузеристов и хмбапетов полностью истощили народ. Выступления рабочих, в частности сельских жителей Армении, против действующей власти достигли особо крупных масштабов во второй половине 1918г. Центром восстания был Александрополь. Примеру Александрополя последовали Иджеван, Карс, Сарыкамыш, Дилижан, Горис и Новый Баязет. В Новом Баязете был сформирован военно-революционный комитет, который 17 мая взял в свои руки власть в области. 19 мая правительственные силы вошли в Новый Баязет и подавили восстание.

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՖԱՐԻԿԱ-ԳՈՐԾԱՐԱՆԱՅԻՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1900Թ. ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ**

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի վարիչ*

Ս. Ս. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

*ԳՊՀ հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի պատմության
մագիստրատուրայի առաջին կուրսի ուսանողուհի*

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցան նշանակալի տեղաշարժեր, երբ ռուսական կապիտալը սկսեց ավելի հաստատուն քայլերով թափանցել Արևելյան Հայաստան և մեծացնել արդյունաբերական ապրանքների արտադրման և արտահանման ծավալները: Այդ ազդեցությունից զգալի փոփոխություններ կրեց նաև արհեստագործական արտադրությունը: Ռուսական ավելի էժան և համեմատաբար ավելի որակյալ գործարանային արտադրանքի նկատմամբ արհեստագործականը դարձավ նվազ մրցունակ¹: Խոսքն այն մասին է, որ դարավերջին արհեստները կրճատվեցին, արտադրության մի շարք ճյուղերում բոլորովին վերացան, իսկ որոշ տեսակներ վերադարձան ավանդական կարգավիճակին՝ տնայնագործությանը: Միաժամանակ երևան եկան արհեստների նոր ճյուղեր, որոնք, ասպարեզից դուրս մղելով մանր ու միջին արտադրողներին, նպաստեցին ֆաբրիկա-գործարանային տիպի ձեռնարկությունների առաջընթացին:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունը, թեև դանդաղ, բայց լայնպես ներգրավվում էր կապիտալիստական հարաբերությունների անշրջելի հորձանուտի մեջ: Նման պայմաններում օրինաչափ էր Երևանի նահանգի տարածքում ֆաբրիկա-գործարանների և նրանցում զբաղվածների թվաքանակի անընդհատ աճը: Այս գործընթացները, չնչին տարբերությամբ, դրսևորվում էին նահանգի բոլոր գավառներում: Ընդհանրապես գերակայում էին մանր ու միջին արդյունաբերական ձեռնարկությունները՝ պարզունակ կառուցվածքով, ցածր արտադրողականությամբ, և դրանցից ոչ բոլորն էին գործարանային բնույթի: Այլ կերպ ասած, քաղաքներում և գյուղերում կային տասնյակ մանր ու միջին արհեստանոցներ ու տնայնագործական ձեռնարկություններ, որոնք այդպես էլ չկարողացան հաղթահարել

¹Տե՛ս Հ. Մ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ., Եր., 2008, էջ 208:

տնայնագործական շենք, բայց դեռևս շարունակում էին բնակչության տնտեսական կյանքում որոշակի դեր խաղալ: Դրանցից էին դերձակությունը, դարբնությունը, թամբագործությունը, հյուանությունը, քարագործությունը, փականագործությունը, բրուտագործությունը և այլն: Ավանդաբար ամենից ավելի լայն տարածված էին կաշվի, մորթու, գորգի, բրդի, ներկերի, կավի, աղյուսի, կրաքարի, ձիթապտղի, հացահատիկի, սպիրտի, բրնձի, բամբակի մշակման և արտադրման ձեռնարկությունները, որոնք ամբողջովին գործում էին տեղական հումքի հաշվին, և հենց սրանք էլ դարձան կապիտալիստական արտադրության առաջին կրողները:

Ներքոհիշյալ աղյուսակում ցույց է տրված Երևանի նահանգի ֆաբրիկա-գործարանային արտադրության ճյուղային կառուցվածքը ըստ գավառների և քաղաքների:

Աղյուսակ 1

Ձեռնարկությունների տեսակները	Քաղաք Երևան			Երևանի գավառ			Քաղաք Ալեքսանդրապոլ			Ալեքսանդրապոլի գավառ		
	Գործարանների թիվը	Բանվորների թիվը	Ստացված եկամուտը(տոբլով)	Գործարանների թիվը	Բանվորների թիվը	Ստացված եկամուտը(տոբլով)	Գործարանների թիվը	Բանվորների թիվը	Ստացված եկամուտը(տոբլով)	Գործարանների թիվը	Բանվորների թիվը	Ստացված եկամուտը(տոբլով)
Ալյուղացի	7	7	9000	45	45	5000		5	2000	65	08	9100
Սպիրտամշակման	6	8	33000	09	36	70561		5	700			
Կաշեգործական	8	7	500					6	000			
Ձիթամշակության						50		2	00	2	34	855
Բամբակամշակման				6	98	300						
Բրնձամշակման		5	7250									
Աղյուսների		9	00					9	000		5	005
Կավի			00	8	14	600			000			
Կրաքարի		5	000					0	900		15	95
Ներկանյութերի		4	60									
Արհեստական հանքային ջրերի		5	000						000			
Ընդամենը	4	89	98810	62	01	92811	9	21	2200	30	82	6955

Ձեռնարկությունների տեսակները	Քաղաք Նոր Բայազետ			ՆորԲայազետի գավառ			Քաղաք Նախիջևան			Քաղաք Օրդուբադ		
	Գործարարների թիվը	Բանկորների թիվը	Ստացված եկամուտը(տոբոլ)	Գործարարների թիվը	Բանկորների թիվը	Ստացված եկամուտը(տոբոլ)	Գործարարների թիվը	Բանկորների թիվը	Ստացված եկամուտը (տոբոլ)	Գործարարների թիվը	Բանկորների թիվը	Ստացված եկամուտը (տոբոլ)
Ալրադացի		4	000	61	18	8370	1	1	200		0	000
Սպիրտամշակման								0	000			
Կաշեգործական		5	500					7	500		0	600
Ձիթամշակության			00	9	8	0050						
Բամբակամշակման								0	000			200
Բրնձամշակման									00			
Աղյուսների									000		0	000
Կավի					0	50			00			00
Կրաքարի												00
Ներկանյութերի			000			90		6	000			00
Արհեստական հանքային ջրերի									560			
Ընդամենը	1	9	1800	19	031	9060	5	21	1760	6	4	300

Ձեռնարկությունների տեսակները	Նախիջևանի գավառ			Էջմիածնի գավառ			Սուրմալուի գավառ			Շարուր-Դարալագյազի գավառ		
	Գործարարների թիվը	Բանկորների թիվը	Ստացված եկամուտը (տոբոլ)	Գործարարների թիվը	Բանկորների թիվը	Ստացված եկամուտը (տոբոլ)	Գործարարների թիվը	Բանկորների թիվը	Ստացված եկամուտը (տոբոլ)	Գործարարների թիվը	Բանկորների թիվը	Ստացված եկամուտը (տոբոլ)
Ալրադացի	04	04	0800	91	31	1420	96	96	2630	99	99	2795
Սպիրտամշակման	0	2	047	80	571	5800	8	40	000	7	41	6620
Կաշեգործական			00									
Ձիթամշակության	9	8	3000	0	2	3300	4	9	355			50
Բամբակամշակման	6	2	600	1	24	1323	5	30	2710	9	78	196
Բրնձամշակման					9	000						00
Աղյուսների												

			500									
Կավի	8	6	400		7	150		0	200			
Կրաքարի		2	500									
Ներկանյութերի		2	500	4	4	04			80			00
Արհեստական հանքային ջրերի												
Ընդամենը	66	77	20447	81	358	58897	54	60	4075	45	33	12861

Ձեռնարկությունների տեսակները	Ընդամենը			Ընդամենը			Ընդամենը		
	Քաղաքներում			Գավառներում			Ամբողջ նահանգում		
	Գյուծ արանների թիվը	Բանկ ռոնեռն թանկ	Ստա ցված եկամուտը(տոբոլ)	Գյուծ արանների թիվը	Բանկ ռոնեռն թիվը	Ստա ցված եկամուտը(տոբոլ)	Գյուծ արանների թիվը	Բանկ ռոնեռն թիվը	Ստա ցված եկամուտը(տոբոլ)
Ալյուրացի	3	7	9200	161	901	60115	204	978	09315
Սպիրտամշակման	0	43	37000	24	450	60028	44	593	97028
Կաշեգործական	1	45	9100			00	2	47	9200
Ձիթամշակության		4	00	79	41	4160	85	55	5060
Բամբակամշակման		6	200	47	02	3129	54	18	6329
Բրնձամշակման	0	9	7550	3	7	600	3	6	3150
Աղյուսների	5	7	800	0	4	505	5	01	305
Կավի	1	0	100	2	17	3700	3	37	6800
Կրաքարի	0	7	700		27	495	5	74	1195
Ներկանյութերի	5	2	060	5	1	274	0	3	334
Արհեստական հանքային ջրերի		4	1560					4	1560
Ընդամենը	23	24	62170	255	142	55106	442	766	117276

Աղյուսակ 1-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ Երևանի նահանգում ֆաբրիկա-գործարանային ձեռնարկությունների թիվը հասնում էր 3442-ի, որոնցում աշխատում էր 7766 բանվոր, այդ թվում՝ 223-ը քաղաքներում (624 աշխատողով), 3255-ը գավառներում (7142 աշխատողով): Այդ ձեռնարկություններից ստացված տարեկան եկամուտը կազմել էր 1117276 ռուբլի¹:

¹Տե՛ս Обзорь Эриванской губернии за 1900г., էջ 8:

Նկատելի է, որ ֆաբրիկա-գործարանային ձեռնարկությունների մեջ մեծ թիվ էին կազմում ալյուրացները, որոնք մեծամասամբ մեքենայացված էին աշխատում: 1900թ. ալյուրի ձեռնարկությունների թիվը հասնում էր 2204-ի, 2978 աշխատողներով: Ալյուրացներ կային նահանգի բոլոր գավառներում ու քաղաքներում, սակայն ալյուրի ձեռնարկությունների թվով աչքի էր ընկնում Ալեքսանդրապոլի գավառը, որտեղ կար 468 ալյուրաց (523աշխատողով), ալյուր թվում՝ 3-ը քաղաքում (15 աշխատողով), 456-ը գավառում (508աշխատողով) և ստացվել էր 61100 ռուբլու եկամուտ, որից 12000 ռուբլին (19,6%-ը) բաժին էր ընկնում քաղաքի ալյուրացներին, իսկ 49100 ռուբլին (80,3%-ը)՝ գավառի ալյուրացներին: Նոր Բայազետի գավառում ալյուրացների թիվը կազմում էր 368 (932 աշխատողներով)՝ 7-ը քաղաքում (14 աշխատողով), 361-ը գավառում (918 աշխատողով): Ընդհանուր շահույթը եղել էր 63370 ռուբլի, որից 5000 ռուբլին (7,8%-ը) գոյացել էր քաղաքի, իսկ 58370 ռուբլին (92,1%-ը)՝ գավառի ալյուրացներից: Իսկ ինչ վերաբերում է ալյուրացների եկամտաբերությանը, ապա ամենաշատ եկամուտը ապահովել էին Շարուր-Դարալագյազի ալյուրացները, շուրջ 92795 ռուբլի, որը պայմանավորված էր այդ տարվա հացահատիկի առատ բերքով, որը գերազանցում էր մնացած գավառների եկամտաբերությանը:

Երևանի նահանգի մի քանի քաղաքներում մեծ տարածում ուներ նաև կաշվի մշակումը: 1900թ. նահանգում կաշվի մշակման գործարանների թիվը հասնում էր 32-ի, 147 աշխատատեղով և 19200 ռուբլի եկամտաբերությամբ: Կաշվի մշակման ձեռնարկությունները հիմնականում աշխատում էին տեղական հումքի հաշվին: Ալյուրի քաղաքներում, Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ քաղաքներում և Նախիջևանի գավառում: Այդ ձեռնարկություններից ամենաշատ եկամուտը ստացել էին Երևան քաղաքի կաշվի մշակման ձեռնարկությունները: Երևանում՝ Հրազդանի ափին գործող կաշվի մշակման գործարանը կիսամեքենայացված էր և աչքի էր ընկնում բանվորների մեծ թվաքանակով ու արտադրության եկամտաբերությամբ: Երկրորդ տեղում էին գտնվում Նոր Բայազետ քաղաքի ձեռնարկությունները, որոնք թվով թեև քիչ էին, ընդամենը 5-ը, սակայն տվել էին 4500 ռուբլու եկամուտ: Սա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նշված գավառում բնակչության զբաղմունքում մեծ տեղ էր զբաղեցնում անասնապահությունը, ուստի այստեղ տարածված էր կաշվի և մորթու վերամշակումը¹:

Երևանի նահանգի առանձին գավառներում բնակչությունը զբաղվում էր նաև ձիթատու բույսերի մշակությամբ, հետևաբար կային նաև ձիթամշակության ձեռնարկություններ, որոնց թիվը, ինչպես երևում է աղյուսակի տվյալներից, հասնում էր 185-ի, իսկ նրանցում աշխատողներին՝ 655-ի: Ալյուրի

¹Տես Հ. Մ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 214:

ձեռնարկությունները մեծ թիվ էին կազմում Ալեքսանդրապոլի գավառում: Այստեղ գործում էր 68 (5-ը քաղաքում, 62-ը գավառում) ձեռնարկություն՝ 346 աշխատողով (12-ը քաղաքում, 334-ը գավառում): Տարեկան եկամուտը կազմել էր 6455 ռուբլի, որից 600-ը կամ 9,3%-ը բաժին էր ընկնում քաղաքի, իսկ 5855-ը կամ 90,7%-ը գավառի ձեռնարկություններին: Ամենաշատ եկամուտը ստացվել էր Նախիջևանի գավառում՝ 43000 ռուբլի, որը պայմանավորված էր այդ ճյուղի բարձր բերքատվությամբ: Հարկ է նշել, որ տնտեսության այդ ճյուղով զբաղվելն ուներ գերազանցապես տեղական նշանակություն:

Նահանգում կային փոքր թվով բամբակի սկզբնական մշակման ձեռնարկություններ¹: Բամբակի սկզբնական մշակման էությունն այն էր, որ նախքան արդյունաբերական կենտրոններ ուղարկելը բամբակը չորացնում էին և հետո մանրաթելը մաքրում սերմերից: Սկզբնական շրջանում այդ մաքրումը կատարվում էր ձեռքով, հետագայում «չագրիխ» կոչված պրիմիտիվ գործիքով, իսկ 19-րդ դարի երկրորդ կեսում՝ «ջին» մեքենայով²: Փաստորեն բամբակի զտումը կատարվում էր «ջիներով», իսկ ձեռքերով կամ «չագրիխ» գործիքով զտելու եղանակը արդեն մնացել էր անցյալում³: 20-րդ դարի սկզբին բամբակազտիչ ձեռնարկություններ ունեին արդեն մի շարք հայ կապիտալիստներ: Երևանի գավառում այդպիսի ձեռնարկություններ ունեին Տիգրան Տեր-Մաթևոսյանը, Սարգիս Սիմոնյանը, Գրիգոր Խուդավերդյանը, Ռուբեն Հակոբյանը, Սուրմալուի գավառում՝ Ավետիսյան եղբայրները, Մկրտիչ Գևորգյանը, Դավիթ Սարգոսյանը, Գրիգոր Ներսիսյանը, էջմիածնի գավառում՝ Արմենակ Շախոյանը, Ենգիբար Եղիազարյանը, Առաքել Գրամայանցը, Սիրական Հարությունյանը, Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ Բաբկեն Եղիազարյանը, Գևորգյան եղբայրները, Մարկոս Ստեփանյանը, Անդրեաս Կարապետյանը, Նախիջևանի գավառում՝ Թադևոս Մարգարյանը, Խաչատուր Հակոբյանը, Մակար Տեր-Ստեփանյանը և շատ ուրիշներ: Դրանց ընդհանուր թիվը հասնում էր 354-ի, 718 աշխատողով: Ամենաշատ ձեռնարկությունները կային Շարուր-Դարալագյազի գավառում, որոնց թիվը հասնում էր 89-ի, աշխատողների քանակով աչքի էր ընկնում Երևանի գավառը, իսկ ամենաշատ եկամուտը ստացել էր Սուրմալուի գավառի բամբակամաքրման գործարանը՝ 12710 ռուբլի⁴:

¹Բամբակի սկզբնական մշակման մեջ գործարանների հիմնադրումը սկսվեց 1880-ական թվականների վերջերից, երբ «Большая ярославская мануфактура» և «Андрей Корзинкин» ընկերությունները Երևանում և Ենգիշա գյուղում (Շարուր-Դարալագյազի գավառ) բամբակի գնման և զտման նպատակով կառուցեցին գրասենյակներ:

²Գործում էր Տեր-Ջաքարյանցի մեխանիկական արհեստանոցը, որն արտադրում էր բամբակազտիչ փոքրիկ մեքենաներ և զանազան սարքավորումներ:

³Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, Գործարանային արտադրության զարգացումը նախասովետական Հայաստանում, 1959, N 13, էջ 19:

⁴Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, նշվ. աշխ., N 13, էջ 20:

Երևանի նահանգում բրնձի մշակության ձեռնարկությունները շատ քիչ էին: 1900թ. այդպիսի ձեռնարկությունների թիվը հասնում էր 23-ի՝ 56 աշխատողով, ընդ որում 8-ը Երևանի գավառում (25 աշխատատեղով), 2-ը Նախիջևան քաղաքում (4 աշխատատեղով), 9-ը Էջմիածնի գավառում (19 աշխատատեղով) և 4-ը Շարուր-Դարալագյազի գավառում (8 աշխատատեղով): Այս բոլոր ձեռնարկությունները միասին տվել էին 23150 ռուբլի եկամուտ: Անհրաժեշտ է նշել, որ տնտեսության այս ճյուղը առաջ էր բերում բնապահպանական խնդիրներ՝ վտանգելով բնակչության առողջությունը: Խոսքն այն մասին է, որ ճահճոտ բրնձի դաշտերը իրենցից ներկայացնում էին տարատեսակ հիվանդությունների տարածման օջախներ, ինչպիսիք էին մալարիան, որն առաջանում էր մոծակների պատճառով, և սուր աղիքային ինֆեկցիաները, որն էլ առաջանում էր ջրի պատճառով: Բանն այն է, որ բրնձի դաշտերից կեղտաջրերը լցվում էին այն ավազանները, որտեղից բնակիչները օգտվում էին: Հետևաբար տնտեսության այս ճյուղը աստիճանաբար դուրս էր մղվում բնակչության կյանքից:

Քանի որ Երևանի նահանգում զարգացած էր խաղողագործությունը, այդ իսկ պատճառով այստեղ կային նաև մեծ թվով սպիրտային խմիչքների գործարաններ: Սպիրտային խմիչքների արտադրության գործարանները հիմնվեցին 19-րդ դարի վերջերին: Ձեռնարկատերեր Սարաջևն ու Թաիրովը Շվեյցարիայից բերված թորման ապարատների շնորհիվ կառուցում են կոնյակի գործարաններ: 19-րդ դարի վերջերին իրար հետևից կոնյակի գործարաններ կառուցեցին ձեռնարկատերեր Սողոմանովը, Աֆրիկովը, Գյոզալովը և Մելիք Բաբախանովը: Գործարաններն ունեցել են այն ժամանակվա համար կատարելագործված տեխնիկա և բավականին մեծ թվով բանվորներ: Օղեթորման գործարանների մեծ մասը կազմված էր հասարակ վառարանից, թորման կաթսայից և սառցարանից: Սակայն այդ գործարանների մեջ կային մի քանի խոշորներ, որոնք աչքի էին ընկնում բանվորների մեծ թվով ու կատարելագործված արտադրությամբ, ինչպես, օրինակ, Սարաջևի և Շուստովի գործարանները: 1900թ. սկսած նրանց թիվը արագորեն աճում է: 1901-1903թթ. ընթացքում կոնյակի գործարաններ են կառուցում ձեռնարկատերեր Չելաբովը, Աբրամովը, Այդինովը, Գորովովը և ուրիշներ¹: Այդ տարիներին վերսկսում է իր գործունեությունը նաև Աֆրիկովի գործարանը, որը փակվեց 1903թ. Հայաստանում եկեղեցական գույքի բռնագրավման հետևանքով տեղի ունեցած դեպքերի պատճառով: Հետագա տարիներին հանդես են գալիս Հախնազարովի ֆիրման, «Արաքս» ընկերությունը: Գործարանների քանակական աճի հետ մեկտեղ արագորեն մեծանում էր նաև նրանց արտադրանքը: Եթե 1893 թ. գործարաններում թորված սպիրտը կազմում էր նահանգում արտադրված

¹Ст'и Кавказский календарь на 1900, отд. 3, էջ. 61:

ամբողջ սպիրտի միայն 5,1%-ը, ապա 1900թ.¹ մոտ 25%-ը: Հետագա տարիներին գործարաններում ավելի շատ սպիրտ է արտադրվում, քան նահանգի մանր ու միջին ձեռնարկություններում միասին վերցրած:

Օղեթորման գործարանների աճի և զարգացման շնորհիվ ամրապնդվում էր նահանգի կապը համառուսական շուկայի հետ: Սպիրտային խմիչքեղենը Երևանի նահանգից արտահանվում էր Ռուսաստանի զանազան վայրեր՝ Թբիլիսի, Մոսկվա, Վարշավա, Պետերբուրգ, Օդեսա, Անդրկասպյան երկրներ, Թերեքի, Դաղստանի, Կուրսկի նահանգներ, Մերձբալթիկա, Սիբիր և այլուր: Նահանգում արտադրվող կոնյակն իր որակով բարձր էր և Պետերբուրգում հաջողությամբ մրցում էր ֆրանսիական կոնյակի հետ՝ մնացածներին դուրս մղելով շուկայից¹:

Երևանի նահանգում գործարանային արտադրության անցնելուց հետո բարելավվում է նաև գինիների որակը: Դեռ 19-րդ դարի վերջերին խոշոր ձեռնարկատերերը սկսեցին արտադրել լիկյոր, իսկ 20-րդ դարի սկզբին՝ բազմատեսակ քաղցրահամ գինիներ: Գինեգործները, հաշվի առնելով սպառողների պահանջները, զանգվածաբար արտադրում էին լիկյոր և քաղցրահամ գինիներ: Գինիների արտադրության մեջ Երևանի նահանգը Անդրկովկասում գրավում էր երկրորդ տեղը, իսկ կոնյակի արտադրության մեջ՝ առաջին տեղը: Երևանի նահանգում ընդհանուր առմամբ կար սպիրտամշակման 444 գործարան, որտեղ աշխատում էր 2593 բանվոր, և նրանց շահագործումից ստացվել էր 497028 ռուբլի եկամուտ: Ամենաշատը ստացվել էր Երևանի գավառի գործարաններում (403561 ռուբլի): Գործարանների թվով և աշխատողների ընդգրկվածությամբ առաջնային տեղում գտնվում էր Էջմիածնի գավառը (180 գործարան և 1571 աշխատող), ինչը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ այս գավառն աչքի էր ընկնում խաղողագործության զարգացմամբ, հետևաբար զարգացած էր նաև սպիրտային խմիչքների արտադրությունը:

Բացի վերը նշված գործարաններից նահանգում կային նաև փականագործական, կավի, կրաքարի, աղյուների արտադրության ձեռնարկություններ, որոնք տեղակայված էին Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի գավառներում և քաղաքներում: Սակայն այսպիսի գործարանները մեծ թիվ չէին կազմում, ինչպես նաև աչքի չէին ընկնում աշխատողների մեծաթիվ քանակությամբ և եկամտաբերությամբ:

Երևանի նահանգի արդյունաբերության գլխավոր ճյուղերից էր պղնձի արտադրությունը: Հարկ է նշել, որ Անդրկովկասի պղնձի արտադրության մեջ Երևանի նահանգի գործարանները պղնձի արտադրության չափերով 19-րդ դարի երկրորդ կեսին գրավում էին երկրորդ տեղը, իսկ 20-րդ դարի սկզբին առաջին

¹Տե՛ս Кавказский календарь на 1900, отд. 3, էջ 63:

տեղը: Ստացված պղնձի միայն փոքր մասն էր մշակվում Հայաստանում, իսկ մնացած մասը արտահանվում էր Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոնները կամ Եվրոպա:

Բացի լեռնահանքային արդյունաբերությունից՝ գործարաններ են առաջանում նաև հումքի վերամշակման արդյունաբերության մեջ: Այդպիսի գործարանների թվին էր պատկանում Ագուլիսի թուջի ձուլման գործարանը: 1891թ. արհեստավոր Երվանդ Տեր-Ավետիքովը Երևանում հիմնում է փոքրիկ արհեստանոց: Մի քանի տարի անց նրա արհեստանոցն ընդարձակվում է, ստեղծվում են նոր ցեխեր, բանվորների թիվը մեծանում է՝ հասնելով 15-ի: Սակայն աշխատանքը կատարվում էր ձեռքով: 1900թ. ձեռնարկությունը տեխնիկապես կատարելագործվում է: Ստեղծվում են փականագործական, մեխանիկական, կաթսայագործական ցեխեր, իսկ բանվորների թիվը հասնում է 60-65 հոգու¹: Այդպես ձեռնարկությունը վեր է ածվում թուջաձուլման ու մեխանիկական գործարանի: Գործարանը արտադրում էր բամբակի և խաղողի համար հիդրավլիկ մամլակներ, բրինձ մաքրող մեքենաներ և պոմպեր, քամահար մեքենաներ, ջրմուղ-կոյուղու սարքավորումներ, երկաթյա կամուրջների կոնստրուկցիաներ, շինարարական սյուներ, թուջե աստիճաններ և այլ առարկաներ: Գործարանի արտադրանքը իրացվում էր առավելապես նահանգի ներսում:

Քանի որ Երևանի նահանգում գյուղատնտեսության ճյուղերից զարգացած էր նաև անասնապահությունը, հետևաբար կային նաև կաթի վերամշակման ձեռնարկություններ: Կաթի վերամշակման բնագավառում կատարելագործված առաջին ձեռնարկությունները երևան եկան 19-րդ դարի 60-ական թվականներին Բորչալուում: Հետագայում՝ 1990-ական թվականներին, նրանք հասան զգալի զարգացման: Պանրի և յուղի առաջին ձեռնարկությունները կառուցեցին Եվրոպացիները, մասնավորապես Շվեյցարիայից եկած ձեռնարկատերերը: Շուտով Եվրոպացիների օրինակով ձեռնարկություններ կառուցեցին նաև տեղացիները՝ ռուսները, հայերը, վրացիները և կովկասի թաթարները: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հիմնվեցին երկու տասնյակից ավելի ձեռնարկություններ: Առանձնապես աչքի էին ընկնում ձեռնարկատերեր Թալանովի, Շադինովի, Դասակի, Քալանթարովի, Նասիրօղլու, Կիրիլովի, Գրաֆի, Սոլովյովի, Կոլբզիևի, Պավլովի, Ջադինյան եղայրների և այլոց ձեռնարկությունները: Այս ձեռնարկություններից յուրաքանչյուրը տարեկան արտադրում էր միջին հաշվով 29 հազար փուֆ պանիր: Անասնապահության և կաթնապրանքային տնտեսության զարգացման շնորհիվ ժամանակակիցները Լոռին անվանում էին «Հայկական Շվեյցարիա»²: Բացի Լոռուց՝ 1900-ական

¹Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 24:

²Տե՛ս Обзор Эриванской губернии за 1900г., էջ 15:

թվականներին կաթի մշակման ձեռնարկություններ հանդես եկան նաև Կարսի մարզում: Նրանց կառուցողներն այստեղ նույնպես հանդիսանում էին առավելապես եվրոպացիները՝ Լինգարդը, Գելենբախը, Զիդեն Թալերը, Բրիկսինը, Ռոդլիսբերգը, Ամմստերը և ուրիշներ: Շուտով եվրոպացիների օրինակին հետևեցին նաև տեղացիները՝ Պոկրովսկին, Բոգդանովը, Էմիրխանսկին, Սալիմսկին, Հակոբովը և մյուսները: 20-րդ դարի սկզբներին այստեղ եղած ձեռնարկություններից եվրոպացիներին պատկանում էր 46,5%-ը, ռուսներին՝ 31,5%-ը, հայերին՝ 5,4%-ը, իսկ մնացածը՝ այլազգի ձեռնարկատերերին¹:

Նոր Բայազետի գավառում կաթնամշակման գործարանի ստեղծման առաջին փորձը եղել է 1886թ., երբ Օդեսայի առևտրական տան գործակալ Մատթեո Խրիսակին Ձոդ գյուղում կառուցեց պանրի մշակման ձեռնարկություն: 20-րդ դարի սկզբին կաթնամշակման ձեռնարկություններ ստեղծվեցին գավառի Ալեքսանդրովկա, Միսխանա, Սեմյոնովկա, Շորժա և այլ գյուղերում: Այս գավառում առանձնապես աչքի էր ընկնում ոմն Ա. Նիկողոսյանի ձեռնարկությունը²: Նա վարձակալել էր մեծ տարածությամբ արոտավայրեր, ուներ 150 կով, ավելի քան 15 վարձու աշխատողներ և տարեկան մշակում էր 6 հազար փութ կաթ: Ստացված յուղն ու պանիրը վաճառքի էր հանվում առավելապես Երևանում և Ալեքսանդրապոլում: Կաթնամշակման ձեռնարկություններ կային նաև Ալեքսանդրապոլի գավառում: Համարյա բոլոր տեղերում կաթնաշակման գործարանները հագեցված էին Դեվիս, Լեվալ, Պերֆեկտ, Սվեյ և այլ տիպերի մեքենաներով: Այս մեքենաները Հայաստանում տարածվեցին 1890-ական թվականների վերջերից և հատկապես 20-րդ դարի սկզբներին: Անհրաժեշտ է նշել, որ ձեռնարկություններում մշակվում էր ոչ միայն ձեռնարկատերերի սեփական կովերից ստացված, այլև գյուղական բնակչությունից գնած կաթը: Շատ ձեռնարկատերեր, օգտվելով գյուղացիների անելանելի դրությունից, իրենց գործակալների միջոցով փող էին տալիս նրանց և ապա էժան գներով կաթ վերցնում: Կաթի ձեռքբերման այս եղանակը, անշուշտ, ձեռնտու էր ձեռնարկատերերի համար: Ձեռնարկատերերը պատրաստում էին շվեյցարական, հոլանդական և տեղական պանիր: Նրանք ավելի շատ պատրաստում էին շվեյցարական պանիր, քանի որ այն ավելի լավ էր վաճառվում: Նույն գավառամասում, օրինակ, 2 ձեռնարկություններում պատրաստվում էր շվեյցարական, 3-ում տեղական և մեկ ձեռնարկությունում հոլանդական պանիր: Ձեռնարկատերերը տեղական պանիրը վաճառում էին

¹Տե՛ս Кавказский календарь на 1900, отд. 3, էջ 70:

²Տե՛ս, Հ. Մ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 215:

Հայաստանում և Անդրկովկասում, իսկ շվեյցարական և հոլանդական պանիրը արտահանում էին Ռուսաստանի զանազան քաղաքները:

Գործարանային արտադրության զարգացումը տեղի էր ունենում Հայաստանի արդյունաբերության նաև երկրորդային ճյուղերում: Այդպիսի ճյուղերից էր մետաքսի արտադրությունը: 1870-1872 թթ. ձեռնարկատերեր Բաբանն ու Ֆարաջը Օրդուբադ քաղաքում և Ագուլիս գյուղում հիմնեցին մետաքսափաթաթման գործարաններ: Նրանք ձեռքի օգնությամբ շարժվող դազգահները փոխարինեցին շոգեկաթսայով, որը հեշտացրեց մետաքսափաթաթման գործը և բարձրացրեց աշխատանքի արտադրողականությունը: Հետագա 10-15 տարում մետաքսափաթաթման բնագավառում շերամի որդի հիվանդության պատճառով էական տեղաշարժեր չկատարվեցին: Սակայն 20-րդ դարի սկզբներին մետաքսափաթաթման բնագավառում տեղի են ունենում լուրջ փոփոխություններ: Հանդես են գալիս մի քանի ֆաբրիկաներ: 20-րդ դարի սկզբներին գործարանները մետաքսափաթաթման արտադրության մեջ արդեն գերիշխող դեր էին խաղում, որոնց թիվը անցնում էր երկու տասնյակից: Երևանի նահանգում եղած բոլոր մետաքսափաթաթման գործարաններն ու ձեռնարկությունները բաժանում էին երեք խմբի. 1) ձեռնարկություններ, որոնք բոժոժներից պատրաստում էին «կրեժ», 2) ձեռնարկություններ, որոնք «կրեժից» պատրաստում էին թելեր, և 3) ձեռնարկություններ, որտեղ միացված էին այդ երկու պրոցեսները: Այդպիսի պայմաններում, պետք է ենթադրել, որ մետաքսափաթաթման պրիմիտիվ ձեռնարկությունները չէին կարող կախվածության մեջ չլինել կատարելագործված գործարաններից: Նախնական մշակումից հետո մետաքսը Հայաստանից արտահանվում էր Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոնները՝ Մոսկվա, Լոժ, Վարշավա:

Այսպիսով, Երևանի նահանգում գործարանային արտադրությունը երևան եկավ ավելի ուշ: Առաջին գործարանները այստեղ կառուցվեցին 19-րդ դարի վերջում, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի արդյունաբերության մեջ նրանք արդեն տիրապետող դեր էին խաղում: Նահանգի արդյունաբերության մեջ գործարանները քիչ թե շատ լայն զարգացում ստացան առավելապես 20-րդ դարի սկզբին: Գործարանների զարգացումը տեղի էր ունենում ռուսական կապիտալիզմի պահանջներին համաձայն: Նրանք առաջ էին գալիս երկրի տնտեսության այն ճյուղերում, որոնք հումք էին մատակարարում կայսրության արդյունաբերական կենտրոններին: Գործարանների զգալի մասը կրում էր սեզոնային բնույթ, բացվում էր երբ սկսվում էր բերքահավաքը, փակվում, երբ վերջանում էր հումքը: Ամբողջ տարին մշտապես գործող ձեռնարկությունների մի մասն էլ տեխնիկապես թույլ էր հագեցված: Հարկ է նշել, որ այդուհանդերձ նահանգում շարունակում էին էական դեր խաղալ մանուֆակտուրային,

մանրապրանքային, արհեստային արտադրությունը և նույնիսկ տնայնագործությունը:

Վերոգրյալով հանդերձ՝ գործարանային արդյունաբերության զարգացումը խոշոր իրադարձություն էր Երևանի նահանգի տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Գործարանները նպաստեցին արտադրողական ուժերի զարգացմանը, հանրայնացրին աշխատանքը և բարձրացրին նրա արտադրողականությունը, վերացրին անձնական կախվածության տարատեսակ ձևերը և ձևավորեցին բանվոր դասակարգ:

Քանալի բառեր՝ արհեստագործական արտադրություն, ֆաբրիկա-գործարանային արդյունաբերություն, կապիտալ, տնայնագործական արտադրություն, սպիրտամշակում, ձիթամշակություն, մեղրաբուսագործություն:

Օգտագործված գրականություն

1. Кавказский календарь на 1900, отд. 3.
2. Обзорь Эриванской губернии за 1900г.
1. Ա. Ս. Համբարյան, Գործարանային արտադրության զարգացումը նախասովետական Հայաստանում, 1959, N 13:
2. Հ. Մ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ., Եր., 2008:

FACTORY INDUSTRY OF YEREVAN PROVINCE ACCORDING TO 1900 STATISTICAL DATA

H. M. HARUTYUNYAN

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Chair of History, GSU*

S. S. SIMONYAN

*1st year, Master's degree student at
the department of History, GSU*

At the end of the 19th and early 20th centuries, the factory industry experienced a significant improvement in Yerevan Province. Handicraft faced significant changes. Crafts were diminished, a number of production branches were completely abolished, and some branches returned to traditional status, home-work. At the same time, new branches of crafts appeared, which expelled small and medium producers, contributed to the progress of the factory industry. The share of the working class has significantly increased in the population.

ФАБРИЧНО - ЗАВОДСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ЭРИВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ ПО СТАТИСТИЧЕСКИМ ДАННЫМ 1900 ГОДА

Г. М. АРУТЮНЯН

*Доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой истории ГГУ*

С. С. СИМОНЯН

Студентка 1-ого курса магистратуры, отделения истории

В конце 19-го и начале 20-го веков фабрично-заводская промышленность пережила значительное развитие. Существенные изменения понесло ремесленное производство. Ремесла были сокращены, в ряде производственных отраслях полностью исчезли, а некоторые виды вернулись к традиционному статусу –домашнему производству. В то же время новые отрасли ремёсел, которые вытеснили мелких и средних производителей, способствовали прогрессу фабрично-заводских предприятий. Удельный вес рабочего класса значительно увеличился среди населения.

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1899Թ.
ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ**

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,

ԳՊՀ պատմության ամբիոնի վարիչ

Մ. Լ. ՍԱՂԱԹԵԼՅԱՆ

ԳՊՀ հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի

պատմության բաժնի մագիստրատուրայի

1-ին կուրսի ուսանող

Դեռևս 19-րդ դարի սկզբներից ռուսական կայսրության տիրապետության տակ են անցնում հայկական տարածքներ, որտեղ նա միշտ ձգտել է հաստատել իր կառավարման համակարգը և ենթարկել տարբեր վարչական բաժանումների: Տարիներ պետք է անցնեին, որպեսզի ակնհայտ այդ իրողությունը ընկալեին և անհրաժեշտ հետևության հանգեին ռուսական իշխանությունները՝ գործնական քայլեր կատարելու, կայսրության մեջ գործող օրենքները երկրամասի վրա տարածելու համար: Նոր քայլը այդ ուղղությամբ կատարվեց 1849 թվականին: 1849թ. հունիսի 9-ին ռուսական կառավարությունը հրատարակեց Երևանի նահանգ ստեղծելու մասին հրամանագիրը, որը ուժի մեջ մտավ 1850 թ. հունվարի մեկին: Սրա հիման վրա Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի վրա ստեղծվեց Երևանի նահանգը: Այս վարչական միավորի մեջ ընդգրկվեցին Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառները, որոնք իրենց հերթին տրոհվեցին նոր վարչամիավորների՝ Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառների: Սույն նահանգի ընդհանուր տարածքը (ներառյալ Սևանա լիճը՝ 2531 քառ.սաժեն կամ 1224,2 քառ.վերստ) կազմում էր 505,27 քառ.սաժեն կամ 24447,7 քառ.վերստ¹:

1872 թ.-ին Ռուսաստանի կառավարությունը վերստին Երևանի նահանգը վարչական բաժանման է ենթարկում: Նահանգի տարածքի վրա հիմնվեցին ևս երկու նոր գավառներ. Էջմիածնի գավառը բաժանվեց երկու գավառների՝ Էջմիածնի և Սուրմալուի, իսկ Նախիջևանի գավառը վերակազմվեց Նախիջևանի և Շարուր-Դարալագյազի գավառների: Նույն կանոնադրությամբ Ղրիբրուլաղի գավառակի տարածքի որոշ մասը միացվեց Երևանի գավառին: Այսպիսով, նախորդ վարչատարածքային բաժանումից հինգ տարի անց Երևանի նահանգը բաժանվեց յոթ գավառների՝ Երևանի,

¹ Տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ., Ե. 2008. էջ 116-118:

Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի, Էջմիածնի և Սուրմալուի: Ասվածից հետևում է, որ այս վերաբաժանումը էական ազդեցություն է թողել Երևանի նահանգի և առհասարակ նրա մեջ մտնող գավառների վարչատարածքային կառուցվածքի վրա՝ փոխել է նրանց ներսահմանային պատկերը, որը 1872թ. վիճակագրության համաձայն հետևյալ պատկերն ուներ: Ստորև ցույց է տրված գավառներից յուրաքանչյուրի զբաղեցրած տարածքը.

Նոր Բայազետ՝	86,51 քառ.սաժեն կամ 4186,2 քառ. վերստ
Նախիջևան՝	80,77 քառ.սաժեն կամ 3908,4 քառ.վերստ
Ալեքսանդրապոլ՝	69,89 քառ. սաժեն կամ 3381,8 քառ.վերստ
Էջմիածին՝	66,59 քառ.սաժեն կամ 3221,8 քառ.վերստ
Սուրմալու՝	65,15 քառ. սաժեն կամ 3152,1 քառ.վերստ
Երևան՝	56,60քառ. սաժեն կամ 2738,6 քառ վերստ
Շարուր-Դարալագյազ՝	54,47 քառ.սաժեն կամ 2635,6 քառ.վերստ: ¹

19-րդ դարում գյուղատնտեսությունը ագրարային գերբնակչություն ունեցող Երևանի նահանգում տնտեսության հիմնական ճյուղն էր: Գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքում ավանդաբար առաջատար ճյուղը եղել է հողագործությունը և անասնապահությունը: Հատկապես զարգացման նոր աստիճանի հասավ հողագործությունը: Նահանգի հողատարածությունների կառուցվածքում շարունակաբար ավելացել է մշակովի հողերի բաժինը: Վարելահողերի բաժինը հատկապես մեծ էր հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածություններում: Հացաբույսերի մշակության մեծ ծավալները և հացահատիկային տնտեսության մեջ դրական տեղաշարժերը պայմանավորված էին այն հանգամանքով, որ այդ կուլտուրաների մշակությունը համեմատաբար քիչ աշխատատար և նվազ ծախսատար էր, իսկ նահանգի բնակլիմայական պայմաններն էլ նպաստավոր էին հացազգիների մշակության համար: Գերակայությունը տրվում էր ավանդական կուլտուրաներին, այսինքն՝ հիմնականում ցանվում էր ցորեն և գարի: Ստորև բերված աղյուսակում ցույց է տրված այդ փոփոխությունների պատկերը².

¹ Ст'у Обзор Эриванской губернии за 1886г. (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 2:

² Ст'у Обзор Эриванской губернии за 1899г, (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 1:

Աղյուսակ 1.

Հացահատիկի տեսակը	Ցանվել է չետվերտ ¹ .	Հավաքվել է չետ.	Միջ.բերքատ. 1899թ.	Միջ.բերքատ. 1898թ.
Աշնանացան ցորեն	153945	672085	4,4	4,9
Գարնանցան ցորեն	130547	423296	3,3	5,2
Գարի	83803	268021	3,2	8,0
Բրինձ	15715	352813	22,5	33,6
Կարտոֆիլ	4944	27218	5,5	9,4
Այլ հացահատիկներ	3920	16029	4,1	6,8
Կորեկ	552	6210	11,2	9,5

1898-1899թթ. Երևանի նահանգի առանձին գավառներում հացահատիկի զանազան կուլտուրաների ցանքի և ստացված բերքի պատկերը ներկայացված է ներքոնշյալ աղյուսակում².

Աղյուսակ 2.

Գավառներ	Ցանվել է չետ.	Հավաքվել է չետ.	Միջ. բերքատ. 1899թ.	Միջ. բերքատ. 1898թ.
Սուրմալու	39719	196902	4.9	5.9
Նախիջևան	51350	226750	4.4	5.1
Էջմիածին	96943	401908	4.2	4.4
Շար-Դարալ.	24191	97984	4.0	4.6
Երևան	39726	142451	3.6	14.2
Ալեքսանդրապոլ	71001	230522	3.2	11.8

¹ Մեկ չետվերտը հավասար է մոտ 130կգ:

² Стат. Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 1:

Նոր Բայազետ	55350	129000	2.3	2.0
-------------	-------	--------	-----	-----

Աղյուսակ 2-ի տվյալներից պարզ է դառնում, որ Երևանի նահանգում մշակաբույսերի բերքատվությունը չափազանց ցածր էր: Համեմատաբար վիճակը բարվոք էր Սուրմալուի գավառում, որտեղ բերքատվության միջին ցուցանիշը 4,9 չետվերտ էր: Աղյուսակից նաև նկատելի է, որ այդ ցուցանիշը առավել ցածր էր Նոր Բայազետի գավառում և զգալիորեն զիջում էր նահանգի միջին ցուցանիշին: Իսկ ընդհանուր առմամբ 1899թ. նահանգում միջին բերքատվությունը եղել է 3.8 1898թ. 7,1-ի դիմաց:

Ցանված հացահատիկի ընդհանուր քանակը 1899թ. կազմում էր 378280 չետվերտ նախորդ տարվա 367502 չետվերտի դիմաց, այսինքն՝ 10778 չետվերտով ավելի, մինչդեռ 1899թ. ստացված բերքը 1898թ. համեմատությամբ 1214546 չետվերտով պակաս էր:

Այս տեսակետից հետաքրքիր է ցույց տալ նահանգի բնակչության մեկ շնչի հաշվով բաժին ընկնող հացահատիկի քանակը:

Աղյուսակ 3¹.

Գավառներ	Բնակչության թիվը	Բերքի քանակը չետ.	Մեկ շնչին բաժին է հասնում
Երևան	127072	142451	1.12
Ալեքսանդրապոլ	163435	230522	1.41
Նախիջևան	100942	226750	2.24
Նոր Բայազետ	123839	129000	1.04
Սուրմալու	88844	196902	2.21
Շարուր-Դարալ.	75982	97984	1.28
Էջմիածին	124643	401908	3.22
Ընդամենը	804757	1425517	1.77

Աղյուսակ 3-ի համապատասխան տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Երևանի նահանգում միջին հաշվով մեկ շնչին բաժին էր ընկնում 1.77 չետվերտ հացահատիկ:

Նահանգում գյուղացին հողը մշակում էր պարզունակ գործիքներով՝ գերանդի, մանգաղ, եղան, փոցխ, արոր և այլն, որոնք առանձին գյուղական համայնքներում անգամ քանակի տեսակետից չէին բավականացնում հողը

¹ Հաշվարկը կատարվել է ըստ Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 1 տվյալների:

մշակելու համար: Հիմնական գործիքը, որն օգտագործվում էր հողը վարելու համար, արորն էր: Հացահատիկը կախում էին կամով, իսկ հատիկը դարմանից առանձնացնում էին փայտե լայն թիակների միջոցով՝ դարմանը քանոն տալով: Աշխատատար այս գործողությունը գյուղացուց շատ ժամանակ խլելուց բացի նրան պատճառում էր բերքի զգալի կորուստ. քամին թեփուկների հետ տանում էր նաև հացահատիկի մի մասը: Հողի ագրոտեխնիկական նորմերը չէին պահպանվում: Տարիներ շարունակ, անընդմեջ, հողը դնելով հացահատիկային կուլտուրաների կամ այլ տեսակի մշակաբույսերի ցանքի տակ, այն ուժասպառ էր լինում, իսկ նրա կենսունակությունը բարձրացնելու ուղղությամբ աշխատանքներ չէին տարվում:¹

Նահանգի առանձին գավառներում լայն տարածում ուներ բամբակագործությունը՝ հումքի ստացումից մինչև վերամշակումը: 1899թ. նահանգում և նրա գավառներում բամբակի ցանքատարածությունների և ստացված բերքի պատկերը ցույց է տրված ստորև².

Աղյուսակ 4.

Գավառներ	Դեյալտին տարածք	Փութ բերք	Ավելի կամ պակաս 1898թ. համեմատ
Երևան	3740	59645	+1645
Սուրմալու	6324	270835	+125835
Նախիջևան	977	9767	-15233
Շարուր-Դարալ.	6524	27474	-82526
Էջմիածին	3489	38385	-6615
Ընդամենը	21540	406106	+23106

Վերոնշյալ աղյուսակում ներկայացված են նաև գավառները, որտեղ տարածված է եղել բամբակագործությունը, դրանց զբաղեցրած տարածքները, ստացված բերքը, ինչպես նաև համեմատությունը նախորդ տարվա հետ:

Ըստ աղյուսակի տվյալների՝ նշված տարում ամբողջ նահանգում հավաքվել էր 406106 փութ բամբակի մաքուր թելեր 1898թ. 383000 փութի³ դիմաց, այսինքն՝ 23106 փութով ավելի, թեև բամբակի տնկադաշտերի

¹Տե՛ս Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ177:

² Տե՛ս Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 2:

³ Մեկ փութը հավասար է մոտ 32կգ:

գբաղեցրած տարածքը 740 դեսյատինով¹ պակաս էր: Հողագործության այս ճյուղում գրանցված այսպիսի բարձր արդյունքը պայմանավորված էր Սուրմալուի գավառից ստացված չափազանց առատ բերքով, որն էլ լրացնում էր մնացած գավառներից հավաքված բերքի պակասը:

Նահանգում մշակվում էր բամբակի երկու տեսակ՝ ամերիկական և տեղական, որոնք ունեին որակական տարբերություններ: Հաշվետու տարում ստացված 406106 փուֆ բամբակից հավաքվել էր 202086 փուֆ ամերիկական և 204020 փուֆ տեղական «կարակոզա» տեսակի բամբակաթել: Վերջինը, չնայած ցածրորակ լինելուն, որի հետևանքով շուկայում վաճառվում էր մեկ և ավելի ռուբլով էժան ամերիկականից, այնուամենայնիվ, կարևոր դեր ուներ բնակչության տնտեսական կյանքում: Նշենք, որ ամերիկական տեսակը դժվար էր հարմարվում բնակլիմայական անբարենպաստ պայմաններին: Ջրի սակավությունը բամբակի այս տեսակի մոտ առաջացնում է հիվանդություն «չոր» անունով, որը 1899թ. հատկապես մեծ տարածում էր ստացել Շարուր-Դարալագյազի գավառում, ինչի հետևանքով այստեղ բերքատվության անկում է գրանցվում:

Հարկ է նշել, որ բամբակի տնկադաշտերի 2/3-ը մշակվում էր սեփական աշխատանքով, և միայն 1/3-ի մշակման համար էր օգտագործվում վարձու աշխատուժ, հետևաբար հաշվետու տարում մեկ դեսյատին տնկադաշտի մշակման ծախսը հասնում էր 55 ռուբլու:

1899թ. տվյալներով Երևանի նահանգում բամբակագործությամբ զբաղվող բնակչությունը բամբակի մշակման և մաքուր բամբակաթելեր ստանալու համար ընդհանուր առմամբ ծախսում էր մոտ 394900 ռուբլի ($21540 \cdot 55/3$), ընդ որում 406106 փուֆ բամբակաթելի վաճառքից (1 փուֆը՝ 7 ռուբլի 50 կոպեկ) միջին հաշվով ստացվում է 3045795 ռուբլի, հետևաբար մաքուր եկամուտը կազմել է 2650895 ռուբլի, որը նախորդ տարվա համեմատ ավելի էր 1150895 ռուբլիով կամ 76.7%-ով:

Աղյուսակ 5-ում ցույց են տրված գավառները, որտեղ զբաղվել են բամբակի մշակությամբ, ինչպես նաև տվյալներ բերքատվության և մեկ շնչին բաժին հասնող բերքի քանակի մասին՝ արտահայտված փուֆով.

¹ Մեկ դեսյատինը հավասար է մոտավորապես 1,0925քմ: Տե՛ս Кавказский календарь на 1892, Тифлис, 1892, էջ 47:

² Տե՛ս Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 2:

Աղյուսակ 5¹.

Գավառներ	Բնակչության թիվը	Բերքը փութով	Մեկ շնչին բաժին հասնում է
Երևան	127072	59645	0.46
Սուրմալու	88844	270835	3.04
Նախիջևան	100942	9767	0.09
Շարուր-Դարալ.	75982	27474	0.36
Էջմիածին	124643	38385	0.31
Ընդամենը	517483	406106	0.78

Երևանի նահանգում զարգացման նոր աստիճանի հասան խաղողագործությունը և այգեգործությունը: Նշված տարում խաղողի և մրգատու այգիների զբաղեցրած հողատարածքները և բերքատվությունն ըստ գավառների ներկայացված է ներքոհիշյալ աղյուսակում.²

Աղյուսակ 6.

Գավառներ	Այգիների տարածքը դես.	Խաղող փութ	Ավելի կամ պակաս 1898թ. համեմատ
Երևան	6275	1010997	-30355
Սուրմալու	605	210100	-14290
Նախիջևան	1599	142965	+61945
Շարուր-Դարալ.	420	16895	-12352
Էջմիածին	3477	384835	-254383
Ընդամենը	12376	1765792	-249435

1899թ. խաղողի և մրգատու այգիների ընդհանուր հողատարածքը նախորդ տարվա համեմատ զգալիորեն կրճատվել էր: Սա, ինչպես նաև

¹ Հաշվարկը կատարվել է ըստ Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 2 տվյալների:

² Տե՛ս Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 3:

սաստիկ շոգ ամառը եղել են խաղողի բերքի նվազման պատճառ բոլոր գավառներում՝ բացի Նախիջևանից:

1899թ. նահանգում հավաքվել էր 1765792 փուֆ խաղող, 1898թ. 2015227 փթի դիմաց, այսինքն՝ նախորդ տարվա համեմատ բերքատվությունը պակասել էր 249435 փութով կամ 12,3%-ով:

Խաղողի հումքը գլխավորապես օգտագործվում էր ոգելից խմիչքների արտադրության մեջ: Հաշվետու տարում թորվել էր 8685878⁰/ սպիրտ և պատրաստվել էր 750513 դույլ գինի, որը նախորդ տարվա համեմատ ավելի էր 5000 դույլով:

1899թ. հավաքվել էր 114631 փուֆ միրգ՝ 1898թ. համեմատությամբ 1000 փութով ավելի:

1899թ. խաղողի և մրգատու այգիների¹ մեկ դեյսյատին հողատարածքի մշակման միջին արժեքը կազմում էր 51 ռուբլի: Բանն այն է, որ այգիների միայն 1/3 մասն էր մշակվում վարձու աշխատանքով, իսկ մնացած 2/3-ը՝ սեփական, որի համար չէր պահանջվում որևէ ծախս:

Այսպիսով, այգիների մշակման համար ծախսվող գումարը կազմում էր 210375 ռուբլի, իսկ եկամուտը՝ 2158963 ռուբլի, որը ստացվել էր 750513 դույլ գինու վաճառքից՝ 975667 ռուբլի (1 դույլը՝ 1ռ. 30կոպ.), 217147 դույլ օղու վաճառքից՝ 977161ռ. (1 դույլը՝ 4ռ. 50կոպ.) և 114631 փուֆ մրգի վաճառքից՝ 206135 ռ. (1 փութը՝ 1ռ. 80կոպ.): Եթե ստացված 2158963 ռ. հանենք այգիների մշակման համար ծախսված գումարը՝ 200375 ռ., ապա մաքուր շահույթը կկազմի 1948588 ռ., որը նախորդ տարվա ցուցանիշը գերազանցում էր 1008120 ռուբլիով:

Նշված տարում խաղողի և մրգի բերքատվությունը մեկ շնչի հաշվով ցույց է տրված աղյուսակ 7-ում².

Աղյուսակ 7.

Գավառներ	Բնակչության թիվը	Խաղողի փութով բերքը	Մեկ շնչին է բաժին հասնում
Երևան	127072	1010997	7.9
Սուրմալու	88844	210100	2.3
Նախիջևան	100942	142965	1.4
Շարուր-Դարալ.	75982	16895	0.2

¹ Առանձին մրգատու այգիներ գրեթե գոյություն չունեին. մրգատու ծառերը տնկված էին կամ խաղողի որթերի շուրջ կամ խաղողի տնկիների միջև:

²Հաշվարկը կատարվել է ըստ Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету) տվյալների, էջ 3:

Էջմիածին	124643	384835	3.1
Ընդամենը	517483	1765792	3.4

Աղյուսակի տվյալներից հետևում է, որ ըստ խաղողի բերքի քանակության՝ (1765792 փուֆ) մեկ շնչին բաժին է ընկնում 2,19 փուֆ խաղող, և ըստ հավաքած մրգի բերքի քանակի (114631փուֆ)՝ 0.14 փուֆ միրգ:

Կարտոֆիլի, տեխնիկական մշակաբույսերի և բանջարաբուստանային կուլտուրաների ցանքատարածությունները զբաղեցրել են չափազանց փոքր մակերես: Կարտոֆիլագործությունն ուներ տեղական նշանակություն: Եթե հացահատիկը արտադրվում էր սեփական պահանջները բավարարելուց բացի նաև նահանգի ներսում և նրա սահմաններից դուրս արտահանելու համար, ապա կարտոֆիլի մշակումից ստացված արդյունքը՝ հիմնականում սեփական կարիքների համար:

Նույնը վերաբերում է բանջարաբուստանային կուլտուրաներին: Ցանել են կաղամբ, լոբի, դդում, ճակնդեղ: Բերքի վաճառքից ստացած եկամուտը 1899թ. կազմում էր մոտավորապես 130000 ռուբլի:

Նահանգում մշակում էին նաև յուղատու բույսեր՝ կտավատ, վուշ, կանեփ, քունջութ: 1899թ. հավաքվել էր 11794 փուֆ քունջութ, 2924 փուֆ գենագերչակ, 280 փուֆ կանեփ, 134484 փուֆ վուշ՝ նահանգին բերելով մոտ 145427 ռուբլու շահույթ: Նշված բույսերից քունջութի, գենագերչակի և կանեփի ողջ բերքը օգտագործվում էր որպես հումք՝ ձեթ ստանալու համար¹, որը օգտագործում էին հիմնականում սեփական կարիքների համար:

Երևանի նահանգում գյուղատնտեսության ոչ եկամտաբեր ճյուղերից էր բրնձագործությունը, որն ուներ մշակման հետ կապված որոշ խոչընդոտներ: Ահա թե ինչու շարունակաբար կրճատվում էին բրնձի տնկադաշտերը: Այսպես օրինակ, եթե 1898թ. մշակվել էր 9737 դեսյատին հողատարածք, ապա 1899թ. այն եղել է 8070 դեսյատին, այսինքն՝ մեկ տարվա ընթացքում կրճատվել է 1667 դեսյատինով կամ 17.1%-ով: Նշված տարիների կտրվածքով բրնձի բերքատվությունն էապես կրճատվել է: 1899թ. նահանգում բրնձի բերքատվությունը կազմել է 352813 չետվերտ 1898թ. 59545 չետվերտի դիմաց: Բանն այն է, որ այդ տարին հողագործության, մասնավորապես բրնձի մշակության համար եղել է չափազանց անբարենպաստ: Գարնանը և ամռան սկզբին նահանգի տարածքի մեծ մասի վրա տեղի է ունեցել սաստիկ երաշտ: Ջրի սակավության պատճառով բնակչությունը անհրաժեշտ չափով չի կարողացել ոռոգել բրնձի տնկադաշտերը, ինչի հետևանքով դաշտերի որոշ հատվածներ այրվել են:

¹ Ст'ю Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету), էջ 4:

Հատկանշական է, որ բրնձի դաշտերը գրեթե ամբողջությամբ բնակչությունը մշակում էր սեփական աշխատանքով և հետևաբար գումար ծախսում էր միայն սերմեր գնելու համար: Հաշվետու տարում մեկ դեյատին բրնձի դաշտի մշակման համար ծախսվել է միջինը 48 ռուբլի, իսկ ամբողջությամբ՝ 123120 ռ.(8070*48/3): Հավաքվել է 352813 չետվերտ բրինձ: Մեկ շնչին բաժին հասնող բրնձի քանակությունը կազմել է շուրջ 0,43 չետվերտ: Մեկ փուֆ բրնձի շուկայական միջին գինը եղել է 1ռ.30կոպ., հետևաբար բրնձից ստացած ընդհանուր եկամուտը կազմել է 3669225ռ.:

Որոշ չափով զարգացում է ապրել ծխախոտագործությունը: Ըստ 1899թ. վիճակագրության՝ ծխախոտագործությունը նահանգում հետևյալ պատկերն ուներ¹.

Աղյուսակ 8.

Գավառներ	Դես. տարածք	Փուֆ ծխախոտ	Բնակչության թիվը	Մեկ շնչին բաժին է հասնում
Երևան	68	480	127072	0,003
Սուրմալու	93	5040	88844	0,05
Նախիջևան	3	203	100942	0,002
Շարուր-Դար	10	196	75982	0,002
Էջմիածին	2	135	124643	0,001
Ընդամենը	176	6054	517483	0,01

Ծխախոտի տնկադաշտերը հաշվետու տարում զբաղեցնում էին 176 դեյատին տարածք, որը 10 դեյատինով պակաս էր նախորդ տարվա համեմատությամբ; Հաշվետու տարում ստացվել է 6054 փուֆ ծխախոտ: Մեկ փուֆ ծխախոտի միջին արժեքը 4 ռուբլի էր, հետևաբար ընդհանուր եկամուտը կազմում էր 24216 ռուբլի, որը բնակչության մաքուր շահույթն էր, քանի որ ծխախոտի տնկադաշտերը ամբողջությամբ մշակում էին սեփական աշխատանքով:

Վերոգրյալ թվական տվյալները խոսում են այն մասին, որ հողագործության այս ճյուղը մեծ դեր էր խաղում բնակչության սոցիալ-տնտեսական կյանքում, սակայն նահանգի բնակլիմայական, մասնավորապես ոռոգման հետ կապված դժվարությունները այս ճյուղի հետագա զարգացման համար լավ ապագա չէին խոստանում:

¹ Հաշվարկը կատարվել է ըստ Обзор Эриванской губернии за 1899г. (приложение к всеподданнейшему отчету), 4-5 էջերի տվյալների:

Խնդրո առարկա նահանգի հողահանդակների կառուցվածքում մեծ էր նաև կերային մշակաբույսերի տեսակարար կշիռը: Մշակել են կորնգան, շամբուլա և առվույտ, որոնք նպաստել են անասնապահության զարգացմանը:

Այսպիսով, ամփոփելով հողագործության ընդհանուր վիճակը Երևանի նահանգում, հանգում ենք այն ընդհանուր եզրակացությանը, որ մեկ դեպքատին տարածքի մշակումը գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերում ուներ տարբեր արժեք՝ կախված այն հանգամանքից, թե հողի մշակման համար գյուղացին օգտագործում էր վարձու աշխատուժ, թե մշակում էր սեփական ուժերով: Եթե գյուղացին ինքն էր մշակում հողը, ապա գրեթե միշտ ծախսում էր միայն այնքան, որքան անհաժեշտ կլինեին սերմ գնելու համար, իսկ վարձու աշխատանքի դեպքում մեկ դեպքատին հողատարածքի մշակման համար միջին հաշվով ծախսում էր.

1. հացահատիկային կուլտուրաների համար՝ 26 կամ 27 ռուբլի՝ կախված ոռոգումից,

2. բամբակի համար՝ 55 ռուբլի,

3. բրնձի համար՝ 48 ռուբլի,

4. խաղողի համար՝ 51 ռուբլի,

5. կարտոֆիլի և բանջարեղենի համար՝ 26 ռուբլի:

Անկախ տարիքից՝ մեկ անձի պարենամթերքի տարեկան նորման համարելով մոտավորապես 1,5 չետվերտ՝ կարող ենք ասել, որ 1899 թ. նահանգի բնակչության (1899թ. նահանգն ուներ 804757 բնակիչ) կարիքների համար պահանջվում էր 1264550 չետվերտ հացահատիկ (տարբեր տեսակի): Իսկ հաշվետու տարում հացահատիկի ընդհանուր բերքը կազմել է 1157496 չետվերտ, որը նախորդ տարվա ավելցուկի հետ ամբողջապես բավարարում էր բնակչության պարենային պահանջները՝ տալով նույնիսկ որոշ ավելցուկ հաջորդ տարվա համար (մոտ 800000 չետվերտ), որից մի մասը մոտ 400000 չետվերտ օգտագործվում էր որպես սերմացու ցանքսի համար, իսկ մնացածը՝ մոտ 400000 չետվերտ, պահեստավորվում էր հաջորդ՝ 1900 թ. համար¹:

Բացի հողագործությունից, բնակչության տնտեսական կյանքում որոշիչ դեր էր խաղում նաև անասնապահությունը, որը գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքում ավանդաբար եղել է առաջատար ճյուղերից մեկը: Բնակլիմայական նպաստավոր պայմանները հնարավորություն էր տալիս բազմացնելու խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ: Անասնապահությամբ զբաղվելը հետապնդում էր բազում նպատակներ. խոշոր եղջերավոր անասունները ծառայել են որպես կաթ, միս, կաշի տվող կենդանիներ, եզր և

¹ Հաշվարկը կատարվել է Обзор Эриванской губернии за 1899г, (приложение к всеподданнейшему отчету), 4-6 էջերի տվյալների հիման վրա:

գումեշը օգտագործվել են որպես լծկաններ զանազան աշխատանքներում, ձին, ուղտը ծառայել են իբրև փոխադրամիջոց՝ բեռներ և նստելու համար¹:

Հաշվետու տարում նահանգում կար 448000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 966900 գլուխ՝ մանր եղջերավոր, ձի՝ 38000, ուղտ՝ 5700, որոնց ընդհանուր թվաքանակը նախորդ տարվա համեմատ 352350-ով պակաս էր: Անասնագլխաքանակի կրճատվելը բացատրվում էր մասամբ անասունների համաճարակով և գլխավորապես անասնակերի պակասով, որի պատճառով գյուղացին հարկադիր մորթի էր ենթարկում անասուններին:

Երևանի նահանգում բնակչության զբաղմունքներում որոշակի տեղ ուներ նաև մեղվաբուծությունը: Տնտեսության այս ճյուղի զարգացմանը խթանել են նահանգի տարածքի հարուստ մեղվախյութ պարունակող բուսատեսակների բազմազանությունը: Բայցևայնպես մեղվաբուծությունը նահանգում բարձր եկամտաբեր ապրանքային ճյուղ չդարձավ և զուտ տեղական նշանակություն ունեցավ: Բավական է նշել, որ 1899թ. նահանգում մեղվաբուծությունից ստացվել է ընդամենը 3230 փուֆ մեղր և 1130 փուֆ մեղրամոմ, եկամուտը դրամային արտահայտությամբ կազմել է 41200ռ.:

Ձկնորսությունը՝ որպես օժանդակ զբաղմունք, տարածված էր գլխավորապես Նոր Բայազետի գավառի 18 գյուղերում, որոնք տեղակայված էին Սևանա լճի ափին: 1899թ. ձկնորսությունից ստացած եկամուտը կազմել է 12000 ռուբլի:

Այսպիսով, ամբողջ շարադրանքից կարելի է հանգել մի շարք եզրակացությունների.

- ինչպես նախորդ տարիներին, այնպես էլ 1899թ. Երևանի նահանգի բնակչության հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր, հատկապես հողագործությունը, մասնավորապես հացահատիկի արտադրությունը: Այնուհանդերձ, հացահատիկի արտադրությունը աչքի չէր ընկնում արդյունավետության բարձր մակարդակով և եկամտաբերությամբ՝ վարելահողի սակավության, բնակլիմայական ոչ բարեհաճ պայմանների, հողի մշակման ագրոտեխնիկական պարզունակ ձևերի և այլ պատճառներով,
- նահանգի ագրարային գերբնակչությունը սակավահողությունից մշտապես նեղվել է: Գյուղում տիրում էր ծայրահեղ աղքատություն, բնակչությունը սոցիալապես շերտավորված էր, մեծ թիվ էր կազմում չքավոր գյուղացիությունը,
- ցարական կառավարության և նահանգային իշխանությունների հողային և հարկային քաղաքականությունը իրականում ուղղված էր ոչ

¹Տե՛ս Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ. էջ 195-196:

թե տնտեսության այդ ճյուղի զարգացմանը, այլ տիրող կարգերի ամրապնդմանն ու հզորացմանը,

- անասնապահությունը ևս անկում ապրեց՝ մի կողմից անասնակերի պակասի (արոտավայրերը և խոտհարքները մշտապես կրճատվում էին՝ տեղը զիջելով վարելահողերին), մյուս կողմից էլ անասունների մեջ տարածված տարատեսակ հիվանդությունների պատճառով,
- նահանգի բնակչության նյութական կացության բարելավման ուղղությամբ օժանդակ աղբյուրի դեր են խաղացել կարտոֆիլի, տեխնիկական մշակաբույսերի և բանջարաբուստանային կուլտուրաների մշակությունը:

Բանալի բառեր՝ Երևանի նահանգ, գյուղատնտեսություն, հողագործություն, անասնապահություն, հացահատիկի մշակություն, բամբակագործություն, բրնձագործություն, ծխախոտագործություն:

THE AGRICULTURE OF YEREVAN PROVINCE ACCORDING TO 1899 STATISTICAL DATA

H. M. HARUTYUNYAN

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Chair of History, GSU*

M. L. SAGHATELYAN

*1st year, Master's degree student at
the department of History, GSU*

On June 9, 1849, the tsarist Russian government issued a decree establishing the province of Yerevan, which entered into force on January 1, 1850. Based on this, the province of Yerevan was formed on the majority of Eastern Armenia, covering 505.27 sq. km. or 24447.7 sq. m. /including Lake Sevan/.

In the 19th century, agriculture was the main branch of the economy in the densely populated Province. In the structure of agriculture, the leading branches were farming and animal husbandry. In the farming, the priority was given to traditional cultures, namely wheat, barley and potato. In some regions of the province, cotton, rice, cigarettes and oil-bearing plants were cultivated.

Animal husbandry also played a decisive role in the economic life of the population.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЭРИВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ ПО СТАТИСТИЧЕСКИМ ДАНЫМ ЗА 1899Г.

Г. М. АРУТЮНЯН

*Доктор исторических наук, профессор
Заведующий кафедрой истории ГГУ*

М. Л. САГАТЕЛЯН

Студентка 1 – ого курса магистратуры отделения история ГГУ

9-ого июня 1849 года царское правительство России издало указ о создании Эриванской губернии, вступивший в силу 1-ого января 1850 года. На этой основе на большей части территории Восточной Армении была создана Эриванская губерния, занимавшая 505,27 кв. сажень или 24447,7 кв. верст (включая озеро Севан).

В XIX веке сельское хозяйство было основной отраслью экономики в Эриванской губернии. Ведущими отраслями сельского хозяйства были земледелие и животноводство.

В земледелии приоритет был дан традиционным культурам, то есть в основном сеяли пшеницу, ячмень, а также картофель. В отдельных провинциях губернии обрабатывали хлопок, рис, табак и растения, дающие масло.

Скотоводство также играло решающую роль в экономической жизни населения.

“9 ВОПРОСОВ И 9 ОТВЕТОВ ОБ АРМЯНСКОМ ВОПРОСЕ” МИД ТУРЦИИ

В. Г. ТУНЯН

Доктор исторических наук, профессор

Преподаватель ГГУ

Одним из болезненных вопросов в сфере истории для Турецкой республики является отношение к Армянскому вопросу, вокруг которого созданы ряд мифов, которые трансформируются в политику и требуют критического рассмотрения.¹

В начале 80-х годов XX в. при военном режиме ген. А.К. Эврена в Турецкой республике активизировала деятельность Армянская секретная армия освобождения Армении (АСАЛА) требующая исторической справедливости и возврата родины – Западной Армении.²

По горячим следам газета “Терджиман” (Переводчик) 12 августа 1982 г. произвела подсчет ущерб от действий армянского радикализма: гибель 21 дипломатического представителя; наличие антитурецких настроений, особенно во Франции;³ угроза от реанимации Севрского договора для территориальной целостности Турции; падение престижа турецкой государственности; давление на турецкое телевидение, заставившее вести передачи на армянском языке, осуществившее выступление Константинопольского патриарха Шнорка Галустяна и иерарха американских армян; напряженность в среде зарубежных турок и в рядах турецкой интеллигенции; беспокойство в рядах турецких армян; антитурецкие позиции зарубежных информационных агентств и

¹ Тунян В.Г., Мифы младотуркизма о Геноциде армян (1915-1918). – Историко-филологический журнал, 2015, N 1; Геноцид армян в мифотворчестве Турции 2014-2015 гг. // Журнал исследований геноцида 2016, N 1.

² Армянская секретная армия освобождения Армении (ASALA). – ru.hayazg.info/; ASALA знает как, когда и где надо действовать. – www.yerkramas.org/article/16136/; Мартиросян С., Евромайдан, “террорист” из Березноватовки и немного об ASALA.– <http://politikus.ru/events/11393-sergey-nigoyan-vozmozhnyy-storonnik-terro-risticheskoy-organizacii-asala.html>

³ Операция “Ван”. – hayadat.ru/old/heros/view_heros.php?id=16; hayadat.ru/4/39

телевидения; смыкание деятельности АСАЛА с анархистскими группами марксистского направления в Турции.¹

Происходящие акты радикализма прямо затрагивали интересы внешнеполитического ведомства Турции. В сентябре 1982 г. газета “Хюрриет”(Свобода) опубликовала содержание работы Министерства иностранных дел Турции “9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе”, призванной стать квинтэссенцией ведомственного подхода. Первый вопрос гласил: “Является ли восточная Анатолия родиной армян”. Покров “тайны” происхождения армян были призваны открыть пять воззрений. Первое представляло мнение отца армянской истории Мовсеса Хоренаци, согласно которому прародителем армян являлся внук патриарха человечества Ноя Гайк (Найк), ставший основоположником древнейшей царской династии и давший эпоним армянского народа, а родиной является Армения.²

Подход к этногенезису сочтен односторонним и ненаучным. Между тем сравнительное языкознание еще в XIX в. показало, что армяне имеют индоевропейское происхождения и являлись составной частью индоевропейского субстрата. Если ранее индоевропейская “прародину” располагали в Юго-Восточной Европе, на севере Передней Азии и южно-российской равнине, то теперь в качестве таковой рассматриваются территории Армянского нагорья, северного Междуречья и северо-запада Иранской равнины. Армянский народ выделяется из индоевропейского субстрата в 4-3 тысячелетии до н.э.³

Второе воззрение связывало происхождение армян с урартами. В работе внешнеполитического ведомства утверждалось об отсутствии связи между урартским языком и армянским. Главным в этом отрицании указывались два момента: 1) урартский язык “имеет некоторое сходство с урало-алтайскими языками”; 2) отсутствие связи между индоевропейской языковой системой, представителями которой являлись армяне, и алтайской

¹ Эргун Геза. Пора свести счеты.-Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982-1983). Ереван, 1984, N 5, с.13.

² 9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе. Хюрриет, 1982, 6 сентября. - Армянский вопрос на страницах..., с.55.

³ Мовсисян А., Происхождение и формирование армянского народа.- <http://www.historyofarmenia.am/ru/Encyclopediaofarmenianhistory>

языковой семьей. Из этого следовало, что наследниками истории Урарту (Арарата) являются турки, а не армяне .

Между тем в Ванском царстве (Биайнили, Урарту, Арарат) использовали преимущественно ассирийскую клинопись и местную с армянскими словами.¹ Заимствование письменности – латиницы, кириллицы и пр. – не является аргументом об отсутствии того или иного этноса. Понятие Армения как страны армян(хаев) представлено в Бехистунской надписи 521 г. до н. э. персидского царя Дария I (522-486 до н.э.), что не нравится и азерпропу.² В тексте же говорится: “Армянина, по имени Дадариша, моего подчиненного, я послал в Армению [и] так ему сказал:”Иди и разбей мятежное войско”.³

Третье воззрение излагало о фракийском (греческом) происхождении армян,⁴ связанной с легендой об аргонавтах. Подход основан на одинаковости одежды армянских и фригийских воинов, а также на использовании фригийских слов. Это говорит не о прищлости армян с Балкан (Геродот – V, Евдокс – IV, Страбон – I в. до. н. э), а о стремлении греков включить армян в свою ойкумену.

Четвертое воззрение дает закавказское происхождение армян. Согласно грузинским историкам IX-XI вв., от восьми представителей объединения “дома Торгома” (Торгом – правнук Ноя) произошли народы Кавказа: старший сын Айос – произвел армян, Картлос – грузин⁵ и прочие народы региона. Считается, что это воззрение отражает доминирования армянских и грузинских Багратидов во всем Кавказе.⁶ Сам же “дом Торгома” – небольшое армянское царство Мелитены в Малой Азии.⁷

¹ Мовсисян А. Е., Письменная культура Армении в домаштоцовскую эпоху // Авт. док. ист, н. Ереван, 2015, с. 14-16, 31.

² Бехистунская надпись 2500-летней давности как предмет армянских претензий и фальсификаций. – <http://www.1news.az/analytics/20110910094531961.html>

³ Бехистунская надпись Дария I. – ec.gerodot.ru/behistun/abaev01.htm

⁴ 9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе..., с. 55.

⁵ Куртикан С. Сыновья Торгома. – <http://planetaarmenia.ru/content/show/39389>

⁶ Мовсисян А. Происхождение...-http://www.history_of_armenia.am/ru/Encyclopedia_of_armenian_history

⁷ Народы Кавказа – потомки сыновей Торгома. – <http://arunion.info/news/>

Пятое воззрение гласит о тюркском происхождении армян, основой которого представляется “культурное родство с азербайджанцами и другими тюркскими народами”. Сходство культурных элементов армян с соседними народами является всего лишь проявлением близкого общения. Все вышеизложенное политизируется для обоснования принадлежности тюркам Анатолии, где 15 тыс. лет назад имелись кочевые племена.¹

Второй вопрос затрагивает проблему пришлоści турок: “Насильно ли были захвачены армянские земли турками-сельджуками и турками-османами?” Отмечается, что якобы с 521 г. до н.э. до XI в. территория восточной Турции находилась под разными завоевателями - Персией, Македонской империей, Селевкидской державой, являлась яблоком раздора между Римской империей и Сасанидской Персией, с 5 по 7 в. - окраина Византийской империи, в 7 в. подчинена арабами, 10 в.- византийская провинция и в 11 в. завоевана тюрками.

В 1049 г. турки-сельджуки вторглись в Армению. В г. Акн было убито 150 тыс. населения, по 30 тыс. в Едесе и Окоме, а в Ани убито и пленено - 100 тыс. Общую картину, из-за отсутствия точной статистики, трудно воссоздать. Но и приводимые сведения показывают реалии.²

Представив ряд исторических государственных образований, Министерство иностранных дел Турции умудрилось не выявить на нем крупного армянского образования: “Армяне, которые проживали на этой территории, в течение всей своей истории находились под чьим-либо завоеванием, и, в лучшем случае, им удавалось создать лишь феодальные княжества. Словом, они никогда не имели своего независимого и единого государства”.³

По этому поводу достаточно привести царские династии, правящие в Великой и Малой Армении на протяжении указанного времени, а также армянской Киликии.⁴

¹ 9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе..., с. 56, 57.

² Карагезян А. А., Демографические процессы в Армении в XI-XV вв. // Сборник научных статей Гаварского университета, 2014, I, с.250 (на арм. яз.).

³ Там же, с. 56.

⁴ Тунян В. Г. Историческое пристрастие..., с. 39.

Таблица № 10

Айказуни-Айкиды	2107 г. до н. э. – 331 г. до н. э.
Арартуни-Урарту	860 г. до н. – 590 г. до н.э.
Ервандуни-Оронтиды	401 г. до. н.э. – 200 г. до н.э.
Арташесян - Арташесиды	190 г. до. н. э. – 5 г. н. э.
Аршакуни- Аршакиды	51 г. – 428 г.
Багратуни - Багратиды	886 г. -1045 г.
Рубениды-Хетумян- Лузиньян	1080 г. – 1375 г.

Из значительных государственных образований следует выделить самое крупное - Великую Армению в форме империи при Тигране Великом (95-55 гг. до н.э). После столкновения между Римом и Парфией (Персией), Византией и Персией, арабами и Византией армянская государственность в форме царства, а не княжества существовала до XI в. Наиболее известные царства Армении представляли династии Аршакидов и Багратуни. Полемика - факты - политика в истории - разные категории для турецкой дипломатии, которая первые две составные четко подчинила текущим интересам в Армянском вопросе.

Эксплуатационный подход отражает третий вопрос: "Разве турки в течение всей истории угнетали и подавляли армян?" Лейтмотив ответа - беспримерная терпимость и снисходительность: "Основание и рост могущества Османской империи, взятие Константинополя и крушение Византийской империи создали для армян небывалые возможности для религиозного, политического, общественного и экономического прогресса".

В качестве доказательства приводится признание армян в качестве "миллиета" и создания духовного центра, но такие же права имели, к примеру, и греки, а отмеченные явления характерны для соборных и развивающихся империй. Мнение же о равенстве армян во всех правах "наравне с мусульманами" голословно, так в суде христиане не имели право давать сведения против мусульман и им не разрешалось носить оружие. Отмечается, что в османскую эпоху 29 армян имели титул паши, 22 были министрами, 33 стали депутатами османского парламента, 7 - послами, 11 - генеральными консулами и консулами.¹ Однако их деятельность носила личный, представительский характер, а не национальный.

¹ 9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе..., с. 62.

Можно жонглировать разными фактами различных времен. Любая империя снимает сгусток этномозаики в свою пользу, но большая часть турецкоармянского населения жила тяжелой жизнью, подвергаясь эксплуатации и угнетению. Оно платило значительное число налогов, из которых главными являлись: ашар - главный подоходный налог, составляющий 1/10 урожая, харадж - земельный налог, джизие - подушный налог. Относительно этих налогов указывается: “А кто и сколько должен был платить “харадж” и “джизие”, решали духовные вожди самих армян”.¹

Четвертый вопрос “Турки начали резню армян в 1890-х годах?” содержит известную канву англо-русского соперничества в Армянском вопросе после Берлинского вопроса. Решающая роль в армянских волнениях девятидесятых годов отводится Туманному Альбиону: “Англия отказалась от политики сохранения территориальной целостности Османской империи и решило разделить её на части, создав на её руинах дружественные ей маленькие государства, которые стали бы преградой на пути русских”.²

В этом контексте армянские политические партии “Гнчак” и “Дашнакцутюн” представляются орудием внешних сил, которые, проникнув “извне” в Османскую империю, подняли восстание в Эрзеруме -1890 г. и провели демонстрацию Гум-Гапу в Стамбуле, в 1892-1893 гг. - события в Кайсери, Йозгате, Чоруме, Мерзифоне, в 1894 г. - восстание в Сасуне, в 1895 г. - демонстрацию Баб Али в сентябре перед зданием Порты и восстание в Зейтуне, 1896 г. - восстание в Ване и захват Оттоманского банка; 1903 г. - восстание в Сасуне и 1909 г. - восстание в Адане. Вывод: “Все эти инциденты и восстания были преподнесены общественному мнению Европы как “резня армян”.³

Отметим, что все перечисленные явления и события были связаны с невыполнением правительством Османской Турции обещанных реформ. 2 июня 1890 г. в Эрзеруме имело место выступление армян, связанное с осквернением церковного алтаря мусульманами фанатиками.⁴ 15 июля 1890 г. в Гум-Гапу, близ резиденции Константинопольского патриархата, партия “Гнчак” организовала манифестацию для привлечения внимания западных держав, особенно Англии, к необходимости решения Армянского вопроса. Намечалось вручить султану петицию о предоставлении армянским вилайетам “широкой демонстрации”. Демонстранты были разогнаны у дворца султана.⁵

¹ Там же, с. 61.

² Там же, с. 65.

³ Там же, с. 68.

⁴ **Тунян В. Г.**, Россия и Армения 1878 - 1897, Ереван, 1997, с.88.

⁵ Он же . Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1998, с. 40.

С одной стороны, призрачный характер обещанных реформ, а с другой стороны - деятельность иррегулярных отрядов курдов в армянских вилайетах, порождали “попытки сопротивления”, которые безжалостно подавлялись, давая возможность турецкому правительству декларировать наличие “мнимых бунтов”, создавать дела о государственной измене, подвергать массы людей судебным репрессиям и уничтожать с лица земли армянские селения, как в Сасуне в 1894 г. Демонстрация на площади Баб Али 30 сентября 1895 г. вызвала кровавую расправу над 4 тыс. мирными армянами.¹

В этих условиях, как отмечала русская пресса, следование в фарватере политики царизма представлялось единственным выходом для султана: “В противном случае Турция сама изречет себе смертельный приговор”.² Зулум 1894-1896 гг., когда погибло 300 тыс. армян, устроил султанский режим. Режим младотурок, который после прихода к власти провел примирительные мероприятия на кладбищах, как в Шали в честь погибших армян в Константинополе 1896 г., и в церквях, сам в 1909 г. организовал Аданские события.³

Все эти обвинения в адрес мятежности армян понадобились изданию внешнеполитического ведомства для обоснования несостоятельности требований армян о создании “автономной Армении” в шести западноармянских вилайетах - Эрзеруме, Битлисе, Ване, Элязыге, Диарбекире и Сивасе. Отмечается, что здесь армянское население составляло около 1/3 населения, по данным французской “Желтой книги” (1897) и Британской энциклопедии 1910 г. В то же время в состав армянских вилайетов включены Трапезунд и Алеппо, чтобы приуменьшить количество армянского населения.⁴ Действительно, по данным работы “Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос” (1914 г.), отмечается отсутствие “однородности” населения в Армении. По данным из армянских источников, население шести армянских вилайетов составляло 2.615.000 жителей: из них 45,2% христиане (где 9,6% представители разных конфессий) и 45,1% мусульмане.⁵

Тезис мятежности голословен. 22 августа 1914 г. Западное бюро партии “Дашнакцутюн” в Константинополе санкционировало отказ от добровольческого движения на территории Османской Турции и выполнение армянами военной повинности. С подачи самих младотурок в России, Англии и Франции

¹ Он же. Россия и Армения..., с. 38, 45, 57.

² Там же, с. 59.

³ **Тунян В. Г.** Младотурки и Армянский вопрос. Ереван, 2004, ч. 1, с. 48, 49, 109 - 115.

⁴ 9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе..., с. 70, 71.

⁵ Людовик-де-Констан. Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос. М., 1914, с. 39.

возникло добровольческое движение, поскольку местные армяне являлись их гражданами. В Турции же патриарх Завен Егиян призвал западноармянство к содействию победы турецкого оружия, а в рядах турецкой армии оказалось около 100 тыс. армянских солдат, которых затем стали уничтожать с февраля 1915 г.¹ Младотурецкое правительство заранее готовилось к депортации и уничтожению армянского населения Турции. 15 октября 1914 г. руководство партии “Единение и прогресс” провело совещание, где постановило осуществить депортацию армян с уничтожением их в сирийской пустыне Дер Зор.

Пятый, шестой и седьмой вопросы касались реальности Геноцида армян в 1915 г., наличия секретной телеграммы Талаата о геноциде и достоверности данных о числе убитых в 1,5 млн. человек.²

30 мая 1915 г. “Закон о депортации” был утвержден Советом Турции. Закон приоткрывал завесу над целью депортации в виде уничтожения армянского народа: “В результате обсуждения решено, что необходимо полностью уничтожить и ликвидировать, то опасное движение, целью которого является упразднить существование государства и самопожертвованно проводить осуществляемые мероприятия и распоряжения по обеспечению безопасности”.³

Под решением стоят подписи семи министров: визир Саид Хилми, министр внутренних дел Талаат, глава военного ведомства Энвер, глава общественных работ Аббас Халим, министр просвещения и председатель партии “Иттихиад” Ахмед Шюкри, министр торговли Ахмед Несими и руководитель юриспруденции Ибрагим Айрулах.⁴ Формула “полностью уничтожить и ликвидировать” означала депортационное уничтожение армянского населения Османской Турции, что полностью упраздняет содержание концепции “техчира”.

Понимая это, турецкие историки не публикуют этот документ, а ограничиваются лишь выдержками. Лишь в сборнике документов военного ведомства формула “полностью уничтожить и ликвидировать” (“imhâ ve izâlezi kat'iyu en muktezi”) в переводе с османского на современный турецкий либо английский языки, как отмечает Р. Сафрастян, представляется в толерантном

¹ Тунян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос. Ереван, 2005, ,ч. 2, с.499, 500

² 9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе...с.76.

³ Սաֆրափաթյան Ռ., Օսմանյան կառավարության որոշումը հայերի տեղահանության մասին (1915 թ. մայիսի), Հայագիտության հարցեր, (1915թ. մայիսի 30),Հավելված N 1 էջ 14,15: (Сафрастян Р. Решение Османского правительства о депортации армян (1915 мая 30). Приложение N1, с. 14,15. - Вопросы армяноведения, 2014, N 1):

⁴ Հավելված N 2 (Приложение N 2, с. 16, 17.):

виде как “исключительная необходимость нейтрализовать в форме воздействия (etkili bir şekilde bertataf edilmesi mutlak surette gerekli olup”).¹

Относительно предписаний по истребительной политике армян достаточно привести мнение турецкого историка Танер Акчама, который изложил содержание трех телеграмм Талаата, доказывающих спланированность Геноцида армян на государственном уровне. В первой телеграмме от 29 августа 1915 г. говорится о решении Армянского вопроса и отсутствии необходимости использовать “лишнее насилие”. Вторая телеграмма за ноябрь 1915 г. направлена ответственному служащему по вопросам депортации в Алеппо Назим бею, где она обосновывается будущим Турции и необходимостью сокращения численности армян. Третья телеграмма от 7 октября 1916 г. ставит в известность Джемаль пашу о захвате имущества Киликийского католикосата в Сисе, как и армянского населения, так и его депортации.²

Восьмой и девятый вопросы издания Министерства иностранных дел затрагивали политправовую значимость Севрского договора и положение армян в Республике Турция. Отмечалось, что Карсским договором от 13 октября 1921 г. между Советской Арменией и Турцией Севрский договор был сочтен “недействительным”. Соответственно, в Лозаннском договоре от 24 июля 1923 г. отсутствовало положение об армянах. Из этого делается вывод о несостоятельности “армянской пропаганды” о сохранении значения Севрского договора: “Таким образом, вопрос был целиком решен в Лозанне, и претензии армян оказались лишены всякого смысла”.³ В Республике Армения. учитывается также, что Лозаннское соглашение не включило в понятие Турецкой Армении Карсскую область, т.е. сохранило обоснованность возврата к границе 1914 г.⁴ Возможность приведения их в действие явно зависит от воли великих держав, что дамокловым мечом висит над Турцией.

В работе “9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе” не говорилось, что Лозаннская конференция требовала от Турции обеспечения прав национальных меньшинств - греков, армян и евреев. Статья 43 договора требовала от Турции защиты молелен, кладбищ и других религиозных объек-

¹ Ыңцўр, էջ 10 - 13:

² Танер Акчам преподавал урок истории премьеру Эрдогану на основе трех телеграмм Талаата паши. - <http://ru.1in.am/16753.html>

³ 9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе..., с. 83.

⁴ Заявление участников Международной научной конференции “Первая мировая война и армянский народ. Истребление и актуальные проблемы”. -Первая мировая война и армянский народ. Ереван, 2015, с. 331.

тов национальных меньшинств.¹ Численность населения Турции согласно переписи 1927 г. составила 13,6 млн. человек.²

Игнорирование прав национальных меньшинств Министерство иностранных дел Турции осуществило сознательно. Дело в том, что кемалисты продолжили законодательный почерк младотурок относительно “отрицания” Геноцида и Армянского вопроса. 15 апреля 1923 г. был принят закон “о покинутом имуществе”, санкционирующий конфискацию имущества армян, выехавших из страны. В сентябре 1923 г. армянам, эмигрировавшим из восточных вилайетов и Киликии, было запрещено возвращаться в Турцию. В августе 1926 г. правительство Турции закрепило за собой конфискованное армянское имущество до 6 августа 1924 г., когда произошла ратификация Лозаннского договора.

“Покинутое имущество” имело значительный характер. Турецкий историк Саид Четиноглу, автор специальных исследований в этом вопросе,³ зафиксировал резкий рост поступлений в бюджет Османской Турции в связи с экспроприацией имущества армян: 1913-1914 гг. – 35 млн. османских золотых монет, 1915-1916 гг. – 38 млн., 1917-1918 гг. – 85 млн. При этом впервые, в истории империи в 1918 г. младотурки выпустили облигации стоимостью в 19 млн. османских золотых монет.⁴

Наконец, 23 мая 1927 г. был принят закон, запрещающий армянам, не принимавшим участие в национальной борьбе кемалистов и находившимся вне Турции, возвращаться в родные места. Пограничным властям была дана инструкция из 11 статей, требующих не допускать въезда армян. Одна из них гласила: “Въезд разрешен только тем армянам, которые имеют с собой столько еды, чтобы хватило до времени нового урожая”.⁵ Этим самым тысячи армян, без вины виноватые, потеряли право на возвращение в Турцию.⁶

¹ Советско-турецкие отношения 1917-1923 году. – <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=602432>

² Межнациональные отношения в Турции. – <http://www.abkhaziya.org/books/Abkhaz-turkish.html>

³ Встреча с известным историком Саидом Четином в центре исследования западно-армянских проблем. – <http://akunq.net/am/?p=30660>

⁴ Աստղյան Ա., Հայերի ունեցելովման թեման թուրք պատմաբանների ուսումնասիրություններում. Առաջին աշխարհամարտը եւ Հայ ժողովուրդը, Եւփան, 2015, էջ 302:

⁵ Новая статья турецкого историка рассказывает о депортации армян из Анатолии. – <http://janarmenian.ru/news/33360.htm> ммым

⁶ Барсегов Ю., Державы, причастные к Геноциду армян, должны искупить свою вину. – <http://armenianhouse.org/barsegov/articles-ru/guilt.html>

Таким образом, “9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе” МИД Турции представляет собой продукт психотропной войны против Армянского вопроса и Геноцида армян, которым должна была руководствоваться внешне-политическая и внутренняя пропаганда.

Ключевые слова: Армянский вопрос, АСАЛА, Англия, Россия, закон “О депортации”, Армения, резня и Геноцид армян.

Список использованной литературы

1. Армянская секретная армия освобождения Армении (ASALA). - ru.hayazg.info/.
2. ASALA знает как, когда и где надо действовать. - www.yerkramas.org/article/16136
3. Барсегов Ю., Державы, причастные к Геноциду армян, должны искупить свою вину.- <http://armenianhouse.org/barsegov/articles-ru/guilt.html>
4. Бехистунская надпись 2500-летней давности как предмет армянских претензий и фальсификаций. - <http://www.1news.az/analytics/20110910094531961.html>
5. Бехистунская надпись Дария I. - es.gerodot.ru/behistun/abaev01.htm
6. Встреча с известным историком Саидом Четинем в центре исследования западноармянских проблем. - <http://akunq.net/am/?p=30660>
7. 9 вопросов и 9 ответов об Армянском вопросе. Хьюриет, 1982, 6 сентября. – Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982-1983). 1984, N 5.
8. Заявление участников Международной научной конференции “Первая мировая война и армянский народ. Истребление и актуальные проблемы”. - Первая мировая война и армянский народ. Ереван, 2015.
9. Куртияян С. Сыновья Торгома. – <http://planetaarmenia.ru/content/show/39389>
10. Людовик-де-Констан, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, М., 1914.
11. Мартиросян С., Евромайдан, “террорист” из Березноватовки и немного об ASALA.- <http://politikus.ru/events/11393>
12. Межнациональные отношения в Турции.-<http://www.abkhaziya.org/books/Abkhaz-turkish.html>
13. Мовсисян А.Е., Письменная культура Армении в домаштоцовскую эпоху // Авт. док. ист, н. Ереван, 2015.
14. Мовсисян А., Происхождение и формирование армянского народа.- <http://www.historyofarmenia.am/ru/Encyclopediaofarmenianhistory>

15. Народы Кавказа – потомки сыновей Топрома. - <http://arunion.info/news>
16. Новая статья турецкого историка рассказывает о депортации армян из Анатолии. - <http://janarmenian.ru/news/33360.htm>мым
17. Операция “Ван”.- [hayadat.ru/old/heros/view_heros.php?id=16; hayadat.ru/4/39](http://hayadat.ru/old/heros/view_heros.php?id=16;hayadat.ru/4/39)
18. Советско-турецкие отношения 1917 -1923 году. - <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=602432>
19. Танер Акчам преподавал урок истории премьеру Эрдогану на основе трех телеграмм Талаата паши. - <http://ru.lin.am/16753.html>
20. Тунян В. Г., Геноцид армян в мифотворчестве Турции 2014-2015 гг. - Журнал исследований геноцида 2016, N 1.
21. Тунян В. Г., Мифы младотуркизма о Геноцида армян (1915-1918 гг.). - Историко-филологический журнал.2015, N 1.
22. Тунян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос. Ереван, 2004, ч.1;2005, ч.2.
23. Тунян В. Г. Россия и Армения 1878 -1897. Ереван, 1997
24. Тунян В. Г. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1998.
25. Эргун Геза.Пора свести счеты.- Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982-1983). 1984, N 5.
26. Աստույան Ա., Հայերի ունեւեղեցւածութեան թեման թուրք պատմաբանների ուսումնասիրութեան մասին. Առաջին աշխարհամարտը եւ Հայ ժողովուրդը,Եւփան, 2015, էջ 302 (Астоян А. Тема экспроприации армян в исследованиях турецких историков.- Первая мировая война и Армянский народ. Ереван,. 2015, с. 302.):
27. Ղարաբյոքյան Ա, Հ., Ժողովրդական տեղաշարժերը XI-XV դդ., Գավառի պետական Համալսարան. 2014, I:
28. Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կառավարության որոշումը հայերի տեղահանության մասին (1915թ. մայիսի),Հայագիտության հարցեր, (1915թ. մայիսի 30),Հավելված N 1 էջ14,15:
29. Ղարաբյոքյան Ա, Հ., Ժողովրդական տեղաշարժերը XI-XV դդ. Գավառի պետական Համալսարան. 2014, I:

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱԳՆ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ 9 ՀԱՐՑԸ ԵՎ 9 ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ»

Վ. Գ. ԹՈՒՆՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս*

Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը 1982 թ. շրջանառության մեջ դրեց «Հայկական հարցի 9 հարցը և 9 պատասխանը» աշխատանքը՝ խեղաթյուրելով հայոց պատմության և Հայկական հարցի բովանդակությունը: Այն պատմատեղեկատվական պատերազմի արգասիքն է, որով պիտի առաջնորդվեր Թուրքիայի ներքին և արտաքին քարոզչությունը:

MFA OF TURKEY "9 QUESTIONS OF THE ARMENIAN ISSUE AND 9 RESPONSES"

V. G. TUNYAN

*Doctor of historical sciences, Professor
GSU Lecturer*

In 1982 the Turkish Foreign Ministry put into circulation "The 9 question of the Armenian issue and 9 responses" distorting the content of the Armenian History and the Armenian Issue. It is the outcome of a historic information war that would have to guide Turkey's internal and external propaganda.

ՎԱՐՇԱՄ ԱՎԵՏՅԱՆ. ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)

Մ. Ս. ՔԵՇԻՇՅԱՆ

*Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մալեանադարանի
գիտաշխատող, պատմաբան*

Լրացավ անվանի հնագետ, պատմաբան, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, բազմաձևաստակ մանկավարժ, Գավառի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Վարշամ Վահանի Ավետյանի ծննդյան 90-ամյակը: Գիտամանկավարժական գործունեության վեց տասնամյակի ընթացքում նա ստեղծել և թողել է արժեքավոր հնագիտական և հայրենագիտական ժառանգություն, 9 մենագրություն, այդ թվում՝ 5 բովանդակով ձեռնարկ, 70-ից ավելի գիտական, շուրջ չորս տասնյակ մեթոդական և հրապարակախոսական հոդվածներ: Նրա կյանքի տարեգրությունը արգասաբեր և շնորհաշատ մտավորականի, պատմաբան-հնագետի կենսագրություն է:

Վ. Ավետյանը հնագիտական պեղումներ և ուսումնասիրություններ է կատարել Սևանում, Լոռիում, Արարատյան դաշտում և Սյունիքում՝ հմտորեն կարողանալով դասախոս-մանկավարժի շնորհալի աշխատանքը համատեղել գիտահետազոտական և հասարակական գործունեության հետ: Անմնացորդ սիրով և նվիրումով կապված էր ոչ միայն իր ծննդավայր Լոռուն, այլև Սևանի ավազանին, որի հնագիտության, պատմության և հայրենագիտության ուսումնասիրմանը անսպառ եռանդով և կարողություններով նվիրվեց երիտասարդ տարիքից:

Բազմաձևաստակ հնագետը ծնվել է 1927թ. փետրվարի 3-ին Լոռու մարզի Շնող գյուղում: Նախնական կրթությունը ստացել է Թումանյանի շրջանի Թեղուտ գյուղի, ապա իր ծննդավայր Շնողի դպրոցներում:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, դպրոցական ուսմանը զուգահեռ, Վ. Ավետյանը թիկունքի աշխատող էր Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանում: 1943թ. ավարտում է Ալավերդու Միքայել Նալբանդյանի անվան բաներիտ միջնակարգ դպրոցը, իսկ 1944թ. մեկնում Երևան ուսանելու: Ուսուցիչները խորհուրդ են տալիս կրթությունը շարունակել տեխնիկական բուհում, քանզի երազանքն էր օդաչու դառնալ (չնայած որ դեռ պատանի տարիքից սիրել է մանկավարժի աշխատանքը): Նրանց խորհրդով ընդունվում է պոլիտեխնիկական ինստիտուտ, որը չի ավարտում: Փնտրտուքների մեջ, 1948-50թթ. ուսումնառությունը շարունակում է Երևանի ֆինտնտնեսագիտական տեխնիկումում, ավարտելուց հետո որպես գրագիր ծառայում խորհրդային բանակում:

1953թ. ընդունվում և գերազանցությամբ ավարտում է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմալեզվագրական ֆակուլտետը՝ աշակերտելով հայագիտության և հայ պատմագրության բազմերախտ մեծերին՝ Մորուս Հասրաթյանին, Արարատ Ղարիբյանին, Համո Հարությունյանին, Վահան Իսկանյանին, Վարդգես Համազասպյանին, Աշոտ Աբրահամյանին, Առաքել Առաքելյանին, Արշալույս Բաբայանին և այլոց: Նա այն բախտավոր ուսանողներից էր, որոնք արժանացան իրենց առատաբաշխ ուսուցիչների խրախուսանքին ու բարեկամությանը, ապա դարձան այդ մեծերին նոր սերնդի հետ կապող, նրանց հին ու ազնիվ ավանդները նոր եկողներին փոխանցող այն կամուրջը, որը չունի ո՛չ հնանալ, ո՛չ փլուզում:

Ուսանողական շրջանում նրան նկատում է ինստիտուտի գիտական գծով պրոռեկտոր, պատմաբան-հնագետ, բանասեր, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Մ. Ս. Հասրաթյանը, որը հետագայում դառնում է նրա գիտական ղեկավարը: Մ. Հասրաթյանն անձնական օրինակով գիտության և մանկավարժության հանդեպ նվիրվածություն է ներարկում իր սանի մեջ: Նրա բարի կամքով Վ. Ավետյանը հնագիտական պրակտիկան յուրացնում է անվանի հնագետ, Լճաշենի արշավախմբի ղեկավար Հարություն Մնացականյանից, ում ապագայում փոխարինում է: Գիտության այս երկու հսկաների ուշադրության, ջերմ բարեկամության և հետևողական աշխատանքի մթնոլորտում Վ. Ավետյանը սկսում է գիտական առաջին լուրջ ուսումնասիրությունները, ողջ կյանքում կարևոր և բազմախորհուրդ հպարտանքի նման պահելով նրանց հանդեպ ունեցած ակնածանքն ու հուշնշխարները: Հետևելով սիրելի ուսուցիչների օրինակին՝ սիրում է այն գործը, որի նվիրյալներից մեկն է դառնում՝ պահելով մարդկային իր տեսակն ու սկզբունքայնությունը, չդավաճանելով այն արժեքներին, որոնց դավանել է ողջ կյանքում: Ամենուր գործել է իրեն հատուկ բարեխղճությամբ ու եռանդով, արժանանալով ոչ միայն գիտական հասարակայնության, այլև իր սաների,

ընկերների ու բարեկամների գնահատանքին, վայելել նրանց սերն ու ակնածանքը:

Ովքեր աշակերտել են Վ. Ավետյանին, մի անանց հիացումով ու երախտագիտությամբ են հիշում նրա տված դասերը՝ գիտական, թե բարոյական, քաղաքացիական ազնվամտության, թե հայրենասիրության: Ովքեր երբևէ ունկնդիր են եղել նրա դասախոսություններին, զրույցներին, չեն կարող մոռանալ նրա խորիմաստ խոսքն ու խրատը, որն արվում էր ինքնահատուկ վարպետությամբ: Այդ շնորհը գալիս էր գիտական խորագնա պրպտումներից, որ թաթախված էին ազնիվ ու վեհ զգացմունքներով: Նա քաջատեղյակ էր ոչ միայն հայ հնագիտությանը, այլև ընդհանուր, ինչպես և պատմությանը, ազգագրությանը, մշակույթի և գրականության անհուն-անեզերք աշխարհին, որոնց բոլոր մանրամասները գիտեր խոսեցնել, հյուսել իրար, կատարել եզրահանգումներ, որոնք իրենն էին, բայց դառնում էին հանրությանը ու հաստատվում գիտական պրպտումներով:

1958թ. ավարտելով ինստիտուտը՝ որպես դպրոցի տնօրեն՝ աշխատանքի է նշանակվում Սևանի շրջանի Լճաշեն գյուղում (ներկայումս ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ)՝ աշխատելով մինչև 1963թ.: Տնօրինության հինգ տարիների ընթացքում Լճաշենի դպրոցը դառնում է ամենաառաջատարը և կարգապահը շրջանում: Այդ ժամանակ է, որ բարձր դասարանի աշակերտները հնարավորություն են ստանում բաց դասեր ունենալ և հնագետ Հ. Մնացականյանի ու Վ. Ավետյանի նախաձեռնությամբ մասնակցել ոչ միայն Լճաշենի հնագիտական պեղումներին, այլև լսել հնավայրում անցկացվող դասախոսությունները¹:

1963-64թթ. վարել է մի շարք պատասխանատու պաշտոններ Սևանի շրջանի կուաշրջկոմում, եղել «Գիտելիք» ընկերության նախագահը: 1964-68թթ. աշխատել է Սևանի գյուղական արտադրական վարչության՝ Սևանի, Կամոյի (Գավառ) և Հրազդանի միացյալ ժողկրթբաժնի վարիչ, այնուհետև Սևանի շրջխորհրդի գործկոմի, ապա քաղխորհրդի գործկոմի ժողկրթբաժվար: 1960-67թթ. ընտրվել է Սևանի խորհրդի գործկոմի, իսկ 1967-72թթ.՝ քաղխորհրդի գործկոմի պատգամավոր:

1959-72թթ. Հ. Մնացականյանի լճաշենյան արշավախմբի կազմում մասնակցում է հնագիտական պեղումներին, սկզբում որպես գիտաշխատող, այնուհետև արշավախմբի պետի տեղակալ:

1968-2008թթ. աշխատել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում՝ դասավանդելով հայ հնագիտություն, հնագիտության հիմունքներ և պատմական

¹ Ավետյան Վ. Վ., Սովորողներն ուսումնասիրում են մեր երկրի պատմական անցյալը. «Սևան» շաբաթաթերթ, 1959, թիվ 86, էջ 3:

հայրենագիտություն առարկաները: 1968-72թթ. եղել է ինստիտուտի նախապատրաստական դասընթացների վարիչ: Շուրջ 15 տարի դասավանդել է Գավառի պետական համալսարանում՝ իր մտերիմ ընկերոջ՝ համալսարանի հիմնադիր-ռեկտոր, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հրանտ Հակոբյանի հիմնած կրթօջախում:

1970թ. պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսությունը՝ «Սևանի ավազանի ուշ բրոնզեդարյան տնտեսության հիմնական ձևերը» հնագիտական թեմայով՝ (ղեկավար՝ Մ. Ս. Հասրաթյան, ընդդիմախոս-հնագետներ՝ Հ. Հ. Մնացականյան, Հ. Ա. Մարտիրոսյան): Լճաշենից հայտնաբերված պեղածոների և Սևանի ավազանում կատարված հնագիտական ուսումնասիրությունների հենքի վրա գրված այս աշխատանքը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Թեմային վերաբերելու առումով ուշագրավ են հնագետի մի շարք գիտական հրապարակումները, որոնք գրվել են պրակտիկ, գիտահետազոտական աշխատանքների հիման վրա (Սևանում², Լճաշենում³, Մեծեփում⁴, Ծովագյուղում⁵, Արզնիում⁶ կատարած պեղումների արդյունքում):

Սևանի ավազանում Վ. Ավետյանը ուսումնասիրություններ է կատարել նաև Յայջիի (Զովաբեր), Դմաշենի, Վարսերի դամբարանադաշտերում, հայտնաբերել է Մարտունու տարածաշրջանի Թմբուկ այրի կոչվող (նախկինում՝ Նաղարա խանա) դամբարանադաշտը, այն շրջափակող

¹ Аветян В.В., Основные формы хозяйства в эпоху поздней бронзы в Севанском бассейне /по материалам Лчашена/, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Е., 1970.

² Ավետյան Վ.Վ., Սևանի ավազանի ուշ բրոնզեդարյան տնտեսության պատմությունից.- Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն, հանդես, Ե., 1969, №4, էջ 72-77; **Նույնի**, Բրոնզեդարյան երկրագործության պատմությունից, Խ. Աբովյանի անվան հայկ. պետ. մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու (այսուհետև՝ ՀՊՄԻ), Ե., 1971, №4, էջ 253-258; **Նույնի**, Հայաստանի բնության պատմությունից.- Հայաստանի բնություն, հանդես, Ե., 1969, №11, էջ 25-26:

³ Նույնի, Լճաշենի կիկլոպյան ամրոցը, «Սովետական մանկավարժ», ամսագիր, Ե., 1967, №6, էջ 44-48:

⁴ Նույնի, Մեծեփի կիկլոպյան ամրոցը, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄԻ գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1967, №2, էջ 227-230:

⁵ Նույնի, Բրոնզեդարյան իրեր Ծովագյուղից, «Սովետական մանկավարժ», Ե., 1966, №6, էջ 28-33; *Տե՛ս նաև՝* Ավետյան Վ.Վ., Բրոնզեդարյան իրեր Ծովագյուղից.- «Սևան» շաբաթաթերթ, 1966, թիվ 41-42, էջ 4:

⁶ Նույնի, Նոր հուշարձաններ Արզնի ձորում, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄԻ գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1967, №2, էջ 231-238:

պարիսպները, նույն վայրում գտնվող վիշապաքարեր և մոնումենտալ քանդակագործության նմուշներ (աղավնակերպ և մարդակերպ): Հայտնաբերել է Լճաշենի դամբարանադաշտի չորրորդ տեղամասը¹:

Հ. Մնացականյանի հետ Չկալովկա, Շորժա և Արդանիշ բնակավայրերի մոտ, լճափնյա ժայռերին, հայտնաբերել են փորագրած և լճի մակարդակի տատանումներին վերաբերող կարևոր նշումներ, որի մասին գիտական շրջանակներում առաջին հրապարակումները կատարվել է նրանց կողմից: 1966թ. ամռանը Հ. Մնացականյանն ու Վ. Ավետյանը Սևանի ավազանի պատմական հուշարձանների ուսումնասիրման նպատակով լճի շուրջ իրականացնում են ճանապարհորդություն, անցնելով ավելի քան 300 կմ²:

Գիտական և գրական-գեղարվեստական հանդեսներում, մամուլում տեղ գտած նրա հոդվածների և հրապարակումների մեծ մասը Սևանի ավազանում կատարած հնագիտական և հայրենագիտական ուսումնասիրությունների մասին է, մյուս հատվածն առնչվում է Լոռիում, Վանաշենում (Արարատի մարզ) և Վահանավանքում (Սյունիքի մարզ) կատարած ուսումնասիրություններին և պեղումներին:

1976թ. Վ. Ավետյանի հեղինակությամբ լույս է տեսնում «Հայրենագիտական աշխատանքները դպրոցում» գիրքը, որը ձեռնարկ է մասնագետ պատմաբան-ուսուցիչների համար, իսկ 1983թ.² «Գործնական աշխատանքներ հնագիտությունից» գիտամեթոդական ձեռնարկը: Այս աշխատություններում հնագետը տարիների հնագիտական պրակտիկ փորձով՝ սկսնակ մասնագետներին, մասնավորապես պատմաբան-ուսանողներին, առաջարկում է հետազոտության, պեղումների ժամանակ կիրառվող ձևերն ու մեթոդները, հայտնաբերված նյութի գիտական մշակման և թանգարանների ցուցադրությունների ծրագրեր կազմելու սկզբունքները, էքսկուրսիոն աշխատանքներ կատարելու հմտությունները, հայրենագիտական, դպրոցական և բուհական թանգարանների ստեղծման նպատակն ու կարևորությունը, ինչպես նաև քննարկում դրանց առնչվող այլ հարցեր:

Պակաս կարևորություն չեն ներկայացնում նաև Վ. Ավետյանի՝ «Արխիվագիտության հիմունքներ» (Ե., 1988) և «Դպրոցական թանգարանների կազմակերպումը» (Ե., 1988) ձեռնարկները:

¹ Ավետյան Վ.Վ., Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում, Ե., 2003, էջ 17:

² Նույնի, Սևանա լիճն օղակող պատմական հուշարձանները (հնագետի ծոցատետրից), «Սևան» շաբաթաթերթ, 1966, թիվ 142, էջ 5; թիվ 143, էջ 5:

Գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում պրոֆեսոր Վ. Ավետյանի «Շնող» գիրքը¹: Այն գիտնականի ծննդավայրի ժողովրդական մշակույթն ու պատմությունն ամբողջացնող, ազգագրական և բանահյուսական նյութերով առկեցուն, սովորաձավալ աշխատություն է, որը ստեղծելու համար, հաղթահարելով շատ դժվարություններ և խոչընդոտներ, հեղինակն աշխատել է տասնամյակներ շարունակ: Տարիների ընթացքում նա զրույցներ է ունեցել գյուղի բանիմաց մեծահասակների հետ, հանդիպել տարբեր մասնագիտությունների տեր մարդկանց, հնարավորության սահմաններում ուսումնասիրել Լոռվա իր հայրենի բնաշխարհը, կենցաղն ու սովորությունները, գրի առել լսած պատմությունները, փաստելով, որ ուսումնասիրվող տարածքի համար ամենամեծ հարստությունը նաև ուսումնասիրվող տարածքի մարդիկ են:

Սկսած 1960-ական թթ. վերջից՝ Շնողի և նրա տարածքի պատմական հուշարձանների ամբողջական հաշվառումն ու ուսումնասիրումը կատարել է Վ. Ավետյանը², որն ամփոփված է վերոնշյալ աշխատության մեջ: Դրանք ուսումնասիրելուց զատ, հնագիտական պեղումներ է կատարել գյուղի հանդամասերում գտնվող հնավայրերում՝ Դուքանաձորում, Ձորիգյուղում, Մեծ Ուրթատեղում, Ղարաքոթուկում, Բովերում³: Առաջիններից մեկն էր, որ ուսումնասիրություններ կատարեց Թեղուտում (Փիջուտում)⁴: 1983թ. ուսումնասիրություններ է կատարել Կակալի ձորում (Ալավերդուց 15 կմ հարավ-արևելք, Հաղպատ-Ծաղկաշատ հատվածում)⁵:

Վ. Ավետյանի վաստակն ակնառու է Շնողի տարածքում գտնվող Կայծոռ (Ամանակ)⁶, Վահանաբերդ (Նիկոլի Ուրթատեղի մոտ)⁷ և Կոզման⁸ կիկլոպյան ամրոցների ուսումնասիրություններում:

¹ Նույնի, Շնող, Ե., 1998:

² Ավետյան Վ.Վ., Նշվ. աշխ., էջ 8:

³ Նշվ. աշխ., էջ 45-76; Նույնի, Հին դամբարաններ Շնողի տարածքում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետ՝ ԼՀԳ), Ե., 1974, №12, էջ 80-88; Նույնի, Շնողը պետք է դառնա հնագիտական ուսումնասիրությունների առարկա, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄԻ գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1972, №5, էջ 113-134:

⁴ Ավետյան Վ.Վ., Շնող, էջ 50:

⁵ Նույնի, Կակալի ձորից հայտնաբերված իրեր, ԼՀԳ, Ե., 1984, №7, էջ 87-88; Նույնի, Կակալի Ձորի գտածոները, «Լոռի», շրջանային թերթ, 1983, 8 փետրվ., էջ 4:

⁶ Նույնի, Շնող, էջ 61-62, էջ 76-83:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 62-63; Նույնի, Կիկլոպյան ամրոցներ Շնողի տարածքում, ԼՀԳ, 1979, №6, էջ 112-113:

⁸ Ավետյան Վ.Վ., Շնող, էջ 63-64; Նույնի, Կիկլոպյան ամրոցներ Շնողի տարածքում, էջ 114:

1979թ. Վ. Ավետյանը հայտնաբերել է Լորուտի հնագիտական հուշահամալիրը՝ ոչ միայն բրոնզի, այլև վաղ երկաթի և միջնադարին բնորոշ մի շարք հուշարձաններով: Դրանց նախնական ուսումնասիրություններին և պեղումների արդյունքներին նվիրված հաղորդումներ ու լրատվություն է տրվել գիտական մամուլում: Հնավայրում կատարած նախնական ուսումնասիրությունները հնագետն ամփոփել է իր վերջին՝ «Լորուտի հին և հնագույն մշակույթը» (Ե., 2012թ.) գրքում:

Կար նաև մի բնագավառ՝ արքայանագիտությունը, որին նվիրվել է 1947 թվականից: Այդ ժամանակից ի վեր Վ. Ավետյանը զբաղվել է Խ. Աբովյանի անհետացման առեղծվածով²: Իր երկարամյա հետազոտությունների և գիտական հրապարակումների արդյունքում 2002թ. լույս է տեսնում «Խաչատուր Աբովյանի չարանենգ սպանությունը» աշխատությունը: Հիմնարար ուսումնասիրություններից հետո մատնանշվում է այն վայրը, ուր, ըստ հնագետի, թաղված պետք է լիներ Խ. Աբովյանը: Այս հարցին առնչվող գիտական հետազոտությունների և վերլուծությունների արդյունքների մասին բազմիցս հրապարակվել են Հայաստանի և Սփյուռքի մամուլում, լույս են տեսել տասնյակ հոդվածներ: Վերլուծական անվիճելի կարողությունները, արխիվային հարուստ նյութերի իմացությունը, աղբյուրագիտական խոր գիտելիքները, դատողությունները, նրա համար ապահովել են հետաքրքրությունների լայն շրջանակ նաև այս հարցում, որի արդյունքում Վ. Ավետյանին հաջողվել է շարադրել վերոնշյալ բարդ ու հակասական հարցը, կատարել իր բացահայտումներն ու տալ դրանց բացատրությունը:

Հնագիտության բնագավառում նա թողեց գիտական մեծ արժեք ներկայացնող «Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում»³ մեծածավալ և մնայուն մենագրությունը, որը նվիրված է Սևանի ավազանի, մասնավորապես Լճաշենի հնագիտական նյութերի

¹ Նույնի, Հին հուշարձաններ Լորուտի տարածքում, ԼՀԳ, 1981, №8, էջ 113-116; Նույնի, Լորում հայտնաբերված բրոնզե գոտիներ, ԼՀԳ, 1981, №4, էջ 314-317 (համահեղինակ՝ Եսայան Ս.Ա.); Լորուտի բրոնզե գոտու նախշազարդերը, ԼՀԳ, 1984, №5, էջ 72-77

² Ավետյան Վ.Վ., Խ. Աբովյանի անհետացման առեղծվածի շուրջը, «Մանկավարժ», ՀՊՄԻ պաշտոնաթերթ, 1988թ., №19-20, 30 սեպտ., էջ 2-5: Նույնի, Աբովյանի անհայտացման առեղծվածի շուրջը, «Գրական թերթ», Ե., 1988թ., սեպտ. 9, թիվ 37, էջ 4-5: Անհայտ բացակայություն, Խ. Աբովյանի անհայտ բացակայությունը (ժողովածու), Ե., 2009, էջ 165-167: Աբովյանի անհետացումը, «Գարուն», ամսագիր, Ե., 2002, թիվ 8, էջ 78-85: Աբովյանի ծննդյան թվականի հարցը, «Գարուն», Ե., 2002, թիվ 5-6, էջ 60-67: Աբովյանի ծննդյան թվականի հարցի շուրջ, Գավառի պետական համալսարանի (այսուհետ՝ ԳՊՀ) գիտական հոդվածների ժողովածու, Գավառ, 2003, թիվ 6, էջ 50-55:

³ Ավետյան Վ.Վ., Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում, Ե., 2003:

ուսումնասիրությանը: Նրա աշխատության հենքը դրված է հիմնավորապես Հ. Մնացականյանի կողմից պեղված նյութերի ուսումնասիրման վրա (մասամբ նաև իր գտածոների)¹ բազմակողմանիորեն անդրադառնալով մշակույթի առանձին բնագավառների, օրինաչափություններին ու առանձնահատկություններին:

Բազմաթիվ են Վ. Ավետյանի հրապարակումները՝ Սևանի, մասնավորապես Լճաշենի հնագույն մշակույթին, ոսկերչությանն ու փայտարվեստին¹, երկրագործությանն ու տնտեսությանը² վերաբերող, որոնք տեղ են գտել գիտական հանդեսներում:

Իր ուսումնասիրություններում պատշաճ տեղ է հատկացրել նաև Գոշ (Տավուշի մարզ) և Նեղուց (Լոռու մարզ) գյուղերի տարածքներում իր կողմից հայտնաբերված ժայռապատկերների³, Տաթև գյուղի մերձակայքում (Քրիստոս կոչվող վայրում) պատահականորեն գտնված հին հուշարձանների⁴, Վանաշենում⁵, Այրիվանքում⁶ (Գեղարքունիքի մարզ)

¹ Նույնի, Լճաշենի 1984-1985թթ. պեղումները, ԼՀԳ, 1986, №10, էջ 90-96: Ոսկերչությունը Հին Հայաստանում, «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, 1987, №3, էջ 34: Լճաշենի կիկլոպյան ամրոցի ժամանակագրության հարցի շուրջ, ԼՀԳ, 1994, №1, էջ 142-149: Փայտամշակույթը Սևանի ավազանում միջին բրոնզի դարում, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1999, №2-3, էջ 232-240: Սևանի ավազանի բրոնզեդարյան ոսկերչության պատմությունից, ՊԲՀ, 2000, №3, էջ 234-240: Սևանի ավազանի ուշ բրոնզեդարյան մետաղագործական իրերի զարդանախշերը, ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2006, №8, էջ 143-149: Հնագույն մետաղամշակությունը Սևանի ավազանում, ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2010, №12, էջ 128-138: Լճաշենի հնագույն մշակույթը, ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2011, №13, էջ 168-178:

² Նույնի, Սևանի ավազանի բրոնզեդարյան անասնապահությունը, ԼՀԳ, 1977, №3, էջ 83-90: Նոր տվյալներ Սևանի հնագիտական պեղումներից, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄԻ գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1983, №7, էջ 115-118: Նշվ. աշխ., Հին Հայաստանի փոխանակային առնչությունների փաստեր Սևանի ավազանի հնագիտական հուշարձաններում, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄԻ գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1986, №1, էջ 112-120:

³ Նույնի, ժայռապատկերներ Գոշ գյուղի շրջակայքում, ԼՀԳ, 2008, №1, էջ 252-254: Նույնի, Նորահայտ ժայռապատկերներ Նեղուց գյուղի տարածքում, ԼՀԳ, 2006, №2, էջ 249-255:

⁴ Նույնի, Հին հուշարձաններ Տաթև գյուղի մերձակայքում, ՊԲՀ, 2001, №3, էջ 259-264:

⁵ Նույնի, Վանաշենի հին հուշարձանները.- Սովետական Հայաստան, ամսագիր, Ե., 1985, №9, էջ 30-31:

⁶ Նույնի, Միջին բրոնզեդարյան նյութեր Այրիվանքից, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄԻ գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 2003, պրակ 1, էջ 304-309 (համահեղինակ Մ.Ս. Քեչիշյան):

կատարած հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրություններին: Դրանց լուսաբանման մասին տրվել են գիտական հրապարակումներ:

Լինելով գրականության մեծ սիրահար՝ Վ. Ավետյանը նաև ստեղծագործել է: Քչերին է հայտնի, որ գրական մամուլի մի շարք հրապարակումներում նա հանդես է եկել Վ. Կայծունց կեղծանվամբ: Այդ անունով է հրապարակվել Վ. Ավետյանի՝ «Ուշացած խոստովանություն» (Ե., 2003թ.) լրիկական ստեղծագործությունների ժողովածուն և «Անմոռաց պահեր, հարազատ դեմքեր» հուշագրությունը (Ե., 2005թ.), մի շարք գրական հոդվածներ և բանաստեղծություններ:

Գիտնականի արխիվում պահվում են դեռևս չհրատարակված աշխատություններ, հուշեր, հոդվածներ ու ձեռագրեր, որոնք անկասկած մեծ արժեք և հետաքրքրություն են ներկայացնում: Հուսանք, որ դրանք, մեր կողմից վերջնական տեսքի բերվելով, իրենց արժանի տեղը կգտնեն: Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Վ. Ավետյանի հուշերը, որոնք առնչվում են իր ժամանակի մեծերին և ուսուցիչներին, դեպքերին ու իրադարձություններին:

Իր կատարած պեղումների արդյունքում և անձնական միջոցներով ձեռք բերված նյութերով հասարակական կարգով ստեղծել է Լճաշենի, Շնողի, Երևանի Վահան Թոթովենցի անվան թիվ 57 դպրոցի հայրենագիտական թանգարանները, Սևանի երկրագիտական, Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական և Գավառի պետական համալսարանների պատմագիտական և հայրենագիտական թանգարանները: Շնողի և Սևանի թանգարանները 1980թ. ՀԽՍՀ կուլտուրայի մինիստրության կոլեգիայի կողմից արժանացել են «Ժողովրդական թանգարան» պատվավոր կոչմանը:

Պրոֆեսոր Վ. Ավետյանը մինչև իր կյանքի մայրամուտը դասավանդել է Գավառի պետական համալսարանում: Անգնահատելի է նրա վաստակը ԳՊՀ պատմագիտական և հայրենագիտական թանգարանի ստեղծման գործում (2011թ.): 2012թ.՝ իր մահից հետո, ԳՊՀ գիտական խորհրդի որոշմամբ, այն անվանակոչվել է հիմնադրի՝ Վարշամ Ավետյանի անունով: Բուհական թանգարանների մեջ ԳՊՀ թանգարանը կարող է համարվել օրինակելի, այն ծառայում է իր նպատակին՝ հնարավորինս պատշաճ ձևով կատարելով գիտատեղեկատվական և ուսումնադաստիարակչական կենտրոնի իր առաքելությունը:

2003թ. Վ. Ավետյանն արժանացել է «Պատվավոր շնորհի» կոչմանը, իսկ 2010թ. «Լոռվա Ձոր» հայրենակցական միության կողմից նրան շնորհվել է «Հովհան Օձնեցի իմաստասեր կաթողիկոսի հետնորդ» պատվավոր կոչումը: Չնայած իր առաջացած և պատկառելի տարիքին՝ շարունակում էր ակտիվ գործունեություն ծավալել նաև հասարակական և քննադատական բնագավառներում:

Միշտ ազնվական, հանդարտ կեցվածքով, հպարտ ու սիգաճեմ, անելիքի հստակ գիտակցությամբ և ասելիքով: Այդպես էլ լսարան էր մտնում: Սկզբունքային ու արդարամիտ, անզիջում, համարձակ ու խստաբարո էր, բայց զգայուն և բարի հոգով մի անհատ: Մարդկային այդ առաքինություններն էլ սովորեցնում էր իր սաներին, որոնցից շատերը գիտության և կառավարման համակարգի նշանավոր մարդիկ են դարձել: Շատերի համար եղել է խորհրդատու և ավագ ընկեր, նրանց համար ճանապարհի հարթել գործով և խորհրդով:

Կյանքի բովում և աշխատանքում է ձևավորվել գիտնական-մանկավարժ մարդու նրա տեսակը. միշտ անկեղծ և հարգալից լինելով դիմացինի և գործի նկատմամբ: Զարմանալի էին նրա զրույցները, որոնցով բացվում էր մի խորհրդավոր աշխարհ, հետաքրքիր՝ իր ապրած տարիների և օրերի, տեսած մարդկանց նման: Յուրահատուկ նահապետականություն ուներ, ուներ հավատ մարդու, լավի և ապագայի նկատմամբ: Հիշարժան է նրա իմաստուն մտքերից մեկը. «Եթե մենք չենք հիշում մեր ուսուցիչներին, ուրեմն լավ սան պատրաստել չենք կարող...»:

Վ. Ավետյանը իր խոսքում բազմիցս էր նշում, որ Սևանի ավազանն իր համար երկրորդ հայրենիքի քաղցրությունն ունի, քանի որ մանկավարժական առաջին մկրտությունը ստացել էր այնտեղ և Լճաշենի դպրոցում աշխատած տարիները համարում էր ամենաթանկն իր համար:

Երախտաշատ գիտնական-մանկավարժն ապրեց 85 երկրային տարի: Մինչև իր կյանքի մայրամուտ՝ մարդու և աշխատանքի հանդեպ պահելով պատասխանատվության և անմնացորդ նվիրումի զգացումը, որ միայն մեծերին է հատուկ:

ԳՊՀ դասախոսական անձնակազմն ու սաները միշտ առանձնահատուկ մեծարանքով են հիշում Վ. Ավետյանին՝ համալսարանի երախտավոր դասախոսների շարքերում:

Քանալի քառեր՝ Վարշամ Ավետյան, հայ հնագիտություն, Լճաշեն, Շնող, Սևանի ավազան, Խաչապուր Աբովյան, Գավառի պեպրական համալսարան, թանգարան:

VARSHAM AVETYAN. LIFE AND ACTIVITY
(On the 90-th Anniversary)

M. S. KESHISHYAN
Historian

Researcher at the Matenadaran after Mesrop Mashtots

Famous historian archeologist, Candidate of historical sciences, Professor of Gavar State University Varsham Avetyan turned 90 years old.

He was born in 1927, February 3, in the village Shnogh (RA, Lori region). In 1953-1958 he studied and graduated from the Armenian State Pedagogical Institute named after Khachatur Abovyan. V. Avetyan continued his studies in postgraduate studies, earning a scientific degree of Candidate of Historical Sciences. He has been a pupil of renowned archeologist, historian Morous Hasratyan.

In 1958-1974 as a researcher he participated in the excavations of Lchashen archeological expedition whose works were led by well-known archeologist Harutyun Mnatsakanyan. Later the expedition was headed by V. Avetyan (1975-1986). He has worked in Sevan region for 10 years, has been director of Lchashen secondary school, headed the Department of Popular Education in the Sevan region.

During six decades of scientific pedagogy he has left valuable archeological and patriotic heritage. He is the author of 9 monographs, more than 70 scientific and publicist articles.

In 2011 he founded a History Museum in Gavar State University, now called after V. Avetyan's name.

The famous scientist died on August 7, 2012. The GSU staff and students always remember Varsham Avetyan with love and admiration.

АВЕТЯН ВАРШАМ. ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (К 90-летию юбилею)

М. С. КЕШИШЯН

Историк, научный сотрудник Матенадарана им. Месропа Маштоца

Знаменитому историку, археологу, кандидату исторических наук, профессору Гаварского государственного университета Варшаму Аветяну исполнилось 90 лет.

Он родился 3-ого февраля, 1927 года, в селе Шнох (РА, Лорийский регион). В 1953-58гг. учился и окончил Ереванский государственный педагогический институт имени Хачатура Абовяна. Позже продолжает учебу в аспирантуре, получая ученую степень кандидата исторических наук. Варшам Аветян был учеником известного историка и археолога Моруса Асратяна.

В 1958-74гг. в качестве научного работника он участвовал в работах археологической экспедиции Лчашена, работы которой возглавлял известный археолог Арутюн Мнацаканян. В будущем экспедицию возглавил В. Аветян (1975-86гг.).

Около 10 лет, по назначению, работал в Севанском районе, был директором в Лчашенской средней школе, возглавлял Департамент народного образования в Севанском регионе. В течении шестидесятилетий научной и

педагогической деятельности он оставил ценное археологическое и историческое наследия. В. Аветян является автором 9 монографий, более 70 научных и публицистических статей.

В 2011г. он основал исторический музей в Гаварском Государственном Университете, который теперь носит имя В. Аветяна.

Известный ученый скончался 7 августа 2012 года. Сотрудники и студенты ГГУ всегда с любовью и восхищением вспоминают В. Аветяна в числе почетных и заслуженных профессоров Университета.

ՀԱԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԵՎԱՆԻ ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ

Մ. Ս. ՔԵՇԻՇՅԱՆ

*Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մալբենդարանի
գիտաշխատող, պատմաբան*

Բնակլիմայական նպաստավոր պայմանների և աշխարհագրական հարմար դիրքի շնորհիվ Սևանի ավազանի տարածքը հնագույն ժամանակներից եղել է խիտ բնակեցված և հարուստ պատմական հուշարձաններով: Պատմահնագիտական առումով առանձնահատուկ և բացառիկ կարևորության հնագիտական պեղածո նյութի հարուստ շտեմարան լինելու հանգամանքը փաստում է հազարամյակների խորքից եկող հզոր և ինքնատիպ մշակույթի մասին: Ավազանի տարածքն ընդգրկող հուշարձանները (բերդ-ամրոցներ, դամբարանադաշտեր ու բնակատեղիներ, վանքեր, եկեղեցիներ, խաչքարեր և այլն) գոյատևել են հազարամյակներով: Տարբեր ժամանակաշրջաններում դրանցով հետաքրքրվել են հայ և օտար ուսումնասիրողները, գիտնականները և ճանապարհորդները՝ թողնելով բազմաթիվ արժեքավոր ուսումնասիրություններ և գիտական աշխատություններ: Ուշադրությունը տարածաշրջանի նկատմամբ ակնհայտորեն մեծանում է հատկապես XIX դարի երկրորդ կեսին:

Գիտական առաջին հետազոտողներից է հշմիածնի միաբան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը, ով տասնյակ տարիներ զբաղվել է Հայաստանի, հատկապես Սևանի ավազանի բերդերի, դրանց շրջակայքի սեպագրերի ուսումնասիրությամբ: Այս բնագավառում մեծ է նրա կատարած աշխատանքը: 1862թ. պաշտոնավարելով Սևանի ավազանի հոգևոր թեմում և շրջագայելով Գեղարքունիքով՝ Մարտունու Քոլաղոան (Քեօլանի-Ղոան, Կելանի, Ալիչալու,

Ծովինար) գյուղի քահանա Տեր Հովսեփից տեղեկանում է, որ լճահայաց Օձաբերդ ավերակ բնակավայրի մոտ, քարափի բարձր ճակատին, անձանոթ նշանագրեր կան, որը հնարավոր է տեսնել միայն նավի վրայից: Զրի շփումից մամռակալած և աղակալած քարաժայռի վրա նա նկատում է 20 տողանոց, բիայնական շրջանի սեպագիր արձանագրություն, որը մեծ դժվարությամբ ձեռընդօրինակում և ուղարկում է Մոսկվա՝ Մսեր Մագիստրոսին¹:

1863թ. արձանագրությունը տպագրվում է «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» ամսագրում²: Նույն համարում լույս է տեսնում նաև Էլարի սեպագիր արձանագրությանը վերաբերող նրա ընդօրինակումը:

1883թ. Մ. Սմբատյանցը Նոր-Բայազետ գավառի Զաղալու գյուղում դարձյալ հայտնաբերում է սեպագիր արձանագրություն, որն ընդօրինակում և հրապարակում է³: Նույն տարվա օգոստոսին, Լճաշենի (հնում՝ Պորտակ, Օրդաքլու) հյուսիսային հատվածում՝ մի քարափի վրա, գտնում է 9 տողանոց բևեռագիր արձանագրությամբ քար, որը նույնպես պատճենահանում և հրապարակում է⁴:

Սեպագիր արձանագրությունների հավաքման գործում իսկապես իսկայական է Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի ծառայությունը: Նա միակ հայագետն է, որն ավագանի տարածքից հայտնաբերելով ամենաշատ սեպագիր արձանագրությունները (թվով 21 հատ)⁵՝ նաև մեծ հետևողականություն ցուցաբերեց դրանց ուսումնասիրման և լուսաբանման հարցում:

Ընդհանրապես նրա ուսումնասիրությունները ավագանում չեն սահմանափակվել միայն Վանի թագավորության շրջանի սեպագիր արձանագրությունների որոնմամբ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոսն իսկական գիտնականին հատուկ հետևողականությամբ և ջանասիրությամբ շրջել և ուսումնասիրել է նաև Սևանա աշխարհի միջնադարյան պատմաճարտարապետական հուշարձանները, եղել վանքերում և եկեղեցիներում, ուսումնասիրել վիմագրերն ու խաչքարերը՝ ընդհանրական, բայց հիմնավոր տեղեկություններ

¹ Սմբատյանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազետ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 553-560: Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Е., 2001, с. 295-298: Галиперина Г. А., Доброва Е. В., Популярная история археологии, М., 2002, с. 268-269.

² «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» ամսագիր, Մոսկվա, 1863, թիւ 53:

³ «Արարատ», ամսագիր, Վաղարշապատ, 1883, թիւ 1-2, էջ 52-53:

⁴ Նույնի, թիւ 5, էջ 54-55:

⁵ Սամուելյան Խ. Ս., Հին Հայաստանի կուլտուրան, Ե., 1931, հ.1, էջ 29:

տալով ոչ միայն դրանց պատմության, այլև նույն միջավայրում ապրող բնակիչների նիստուկացի, սովորույթների և անցյալի մասին: Ի դեպ, այդ տարիներից Մոսկվայի հնագիտական ընկերությունը սկսում է մեծ ուշադրություն հատկացնել Վանի թագավորության շրջանի սեպագրերի հավաքմանը և մշակմանը¹:

1866թ. Լճաշենի շրջակայքում Ի. Ս. Պոլյակովի կողմից կատարվում են առաջին հնագիտական պեղումները՝ մասնակի ուսումնասիրություններ իրականացնելով հնավայրի կիկլոպյան ամրոցի ավերակներում: Հայտնաբերված նյութերը հրապարակվում են 1879թ.²:

1889թ. գերմանացի հետազոտող Վոլդեմար Բեյքն ուսումնասիրում է Քոլադան-Ծովինարի արձանագրությունը՝ փորձելով կարդալ եղծված մասերը և կատարել դրա նոր ընդօրինակումը՝ մոտ երեք ժամ մնալով լճում: Հնարավոր է լինում կարդալ միայն երեք տող³:

Սևանի ավազանում արժեքավոր գիտական ուսումնասիրություններ է իրականացրել Ա.Ա. Իվանովսկին. 1893թ. պեղել է Չկալովկա (նախկին Ալեքսանդրովկա), այնուհետև Մարտունու շրջանի Ներքին Գյոզալդարա (ներկայիս Վարդենիկ) գյուղերի տարածքները: Հայտնաբերված նյութերը հրատարակվել են 1895թ. և վերահրատարակվել 1911թ.⁴:

1895թ. Իվանովսկին բնական չափերով պատճենահանում է Մ. Սմբատյանցի գտած Ծովինարի արձանագրությունը, քանի որ առաջնային արված արտանկարը անհասկանալի է եղել ընթերցելու համար⁵: Նա գիտականորեն և մանրագնին ուսումնասիրել է նաև ավազանի կլիմայական և աշխարհագրական պայմանները:

Հայ հնագիտության, հատկապես Սևանի ավազանի հնագիտական ուսումնասիրման գործում մեծ է հնագետ, ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի ավանդը: Նա 1906-08թթ. պեղումներ է կատարել Սևանի (նախկին Ելենովկա),

¹ Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья с древнейших времен до н.э., Л., 1949, с. 8.

² Поляков И. С., Дневник археологических работ, проведенных в Закавказском крае осенью 1873г. (Протоколы подготовительного комитета, С.-Пб., 1873, с. 158-215).

³ Սմբատյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 756:

⁴ Ивановский А. А., По Закавказью. Археологические исследования и наблюдения 1893, 1894 и 1896гг. // Материалы по археологии Кавказа, собранн. экспедициями Изв. Археолог. общ., вып. VI, М., 1911, с. 143; Լալայան Երվ., Դամբանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Ե., 1931, էջ 27:

⁵ Галиперина Г. А., Доброва Е. В., Популярная история археологии, с. 268.

Լճաշեն (Օրդաքլու), Նոր Բայազետի (ներկայիս Գավառ), Մարտունու (Ղարանլու) և Վարդենիսի (Բասարգեչար) շրջաններում: Ընդհանուր առմամբ պեղել է 516 դամբարան,¹ որոնցից հայտնաբերվել են ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների փայլուն նյութեր: Արդյունքն ամփոփվել և 1931թ. հրատարակվել է «Դամբանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում» աշխատության մեջ:

1909-10թթ. արևելագետ, հայագետ Ն. Մառը Անիի պեղումներին զուգընթաց ձեռնարկում է Գառնիի հեթանոսական տաճարի պեղումները, որի ընթացքում տեղի գյուղացիների բանավոր խոսքից տեղեկանում է Գեղամա լեռների վիշապաքարերի մասին: 1909թ. Հայաստան եկած արևելագետ, հնագետ Յու. Սմիռնովի հետ Ն. Մառը հատուկ ուղևորություն է կազմակերպում՝ տեսնելու և ուսումնասիրելու Հայկական լեռնաշխարհի այդ յուրօրինակ հուշարձանները: Գիտարշավը մեծ հաջողություն է ունենում²:

1927թ. ամռանը և աշնանը Նոր Բայազետ քաղաքի և նրա շրջակայքի հնությունները մանրամասնորեն հետախուզում է անվանի հնագետ Թադևոս Ավդալբեգյանը: Նշյալ հնագիտական միջավայրում նա հաշվառել է թվով 10 կիկլոպյան ամրոց³:

Նա չափագրել է «Բերդի գլուխ» և Արծվաքար գյուղի մոտ գտնվող «Ջաղացի դար» կոչվող կիկլոպյան ամրոցները և այլ կառույցներ՝ անդրադառնալով նաև դրանց հակիրճ նկարագրությանը: Մանրամասնորեն է նկարագրված նաև ստորերկրյա այն ճանապարհը, որով «Բերդի գլխի» ամրոցը կապվել է Գավառագետին⁴: Հետախուզման արդյունքներով պարզվում է, որ

¹ Լալայան Երվ., նշվ. աշխ., էջ 67; *Տե՛ս նաև*, Хачатрян Т.С., Археологические исследования в Восточной Армении во второй половине XIX и в начале XX веков.- Պատմության հարցեր, գիտական աշխատությունների միջբովսական ժողովածու, Ե., 1978, №1, էջ 192:

² Мapp. Н. Я., Смирнов Я.И., Вишапы, С.-Пб., 1931, т. I, с. 59-60; Пиотровский Б.Б., Вишапы. Каменные статуи в горах Армении, Л., 1939, с. 3; Капанцян Г.А., О каменных стелах на горах Армении, Е., 1952, с. 3-4; Մնացականյան Ստ.Խ., Նիկողայոս Մառ.- «Անի», Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Ե., 1992, թիվ 1, էջ 7:

³ Ավդալբեգյան Թ. Հ., Նոր Բայազետի նորագյուտ սեպագիրն ու նրա գիտական միջավայրը, ՀՍՍՀ ԱՐՄՖԱՆ-ի Գիտության և Արվեստի ինստիտուտի տեղեկագիր, Ե., 1927, թիվ 2, էջ 203; Միքայելյան Գ.Հ., Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները (Հայաստանի Հնագիտական հուշարձանները, Բրոնզեդարյան հուշարձաններ), Ե., 1968, պրակ I, էջ 8-9:

⁴ Միքայելյան Գ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 8; Ավդալբեգյան Թ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 210:

այդ երկար գետնանցումները երկուսն են, և այն էլ զուգահեռ (մուտքերն իրարից հեռու են եղել 50 մետրով)¹:

Նոր Բայազետում Թ. Ավդալբեգյանը հետազոտում է նաև քաղաքի ու նրա շրջակայքի հայկական արձանագրությունները: Արդյունքում Խալդինի ամրոցի ավերակներից պատահականորեն հայտնաբերում է բիայնական արքա Սարգուրի որդի Ռուսայի սեպագիր արձանագրությունը²: Մասնագիտությամբ տնտեսագետ լինելով՝ նա նպատակ է ունեցել նյութեր հավաքել Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության մասին: Գիտական շրջանառության մեջ եղած տվյալները չեն բավարարում գիտնականին. ըստ նրա վկայության. «Տեսնելով, որ նույնիսկ քաղաքի արձանագրությունները լրիվ չեն հավաքված, և արտագրվածների մեջ էլ բավական սխալներ կան, որոշեցի հիմնովին ու մանրակրկիտ հետազոտել Բերդի գլխի ու ծորամիջի գերեզմանատների խաչարձաններն ու մահարձանները»³:

Նշյալ «Բերդի գլուխ» կոչվող վայրի գերեզմանատան շիրմաքարերը զննելիս՝ նրա 12-ամյա տղան մատնանշում է մի սրբատաշ քար, որի վրա «...գծեր կան, բայց հայերեն տառեր չեն»⁴: Արձանագրությունը եղել է 8 տողանի: Հնությունների պահպանության կոմիտեի վարչության անդամների հետ համատեղ ջանքերով նույն քարի տակ հայտնաբերվում է երկրորդ, կրկին 8 տողանի մեկ այլ սեպագիր (տեղի բնակիչները տվել են «Տաշած քար» անունը)⁵:

Թ. Ավդալբեգյանի այս հայտնագործությունից հետո մեծանում է հնագետների և պատմաբանների հետաքրքրությունը Սևանի ավազանի հուշարձանների նկատմամբ. Կազմվում են գիտական արշավախմբեր, սկսվում են պարբերական ուսումնասիրությունները, հետազոտվում են ինչպես հնագույն, այնպես էլ միջնադարյան հուշարձանները, բնակատեղիների ավերակները, դամբարանադաշտերն ու գերեզմանատեղիները, վանքերն ու մատուռները, վիմագիր արձանագրությունները:

Դեռևս 1926թ. Հուշարձանների պահպանության նորաստեղծ կոմիտեի գիտքարտուղար Աշխարհբեկ Լոռու-Մելիք Քալանթարի ղեկավարությամբ

¹ Ավդալբեգյան Թ. Հ., նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 211:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 214:

(նախագահը ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանն էր) կազմակերպվում է Սևանի գիտական առաջին արշավախումբը (անդամներն էին նորավարտ պատմաբան-հնագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը, հնագետ Եվգենի Բայբուրդյանը, ճարտարապետ Գ. Սիրունյանը, լուսանկարիչ Արտաշես Վրույրը: Վերջինս մեկ ու կես ամսվա ընթացքում (հունիս-հուլիս) լուսագրում է մի քանի տասնյակ հուշարձանների պատկերներ): Գիտարշավի նպատակն է եղել Սևանում և նրա շրջակայքում հաշվառել հնագիտական հուշարձանները, չափագրումներ կատարել և վերծանել եղած արձանագրությունները¹: Այս արշավախմբի ջանքերով է, որ 1926թ. ամռանը՝ Սևանի հարավային լճափին, Ալուչալու-Քոլաղոանի միջև (կենտրոնում), փորձ է կատարվում պատճենահանել Ռուսա Ա բիայնական արքայի թողած արձանագրության արտատիպը (էստամպաժ): Արշավախումբն իր տրամադրության տակ ամենապարզ տեխնիկական հարմարություն չունենալով հանդերձ, աներեր ցանկություն է ունեցել արձանագրության ամբողջական ընդօրինակումն ունենալ²: Սա 1862թ. Մ. Սմբատյանցի հայտնաբերած նույն արձանագրությունն է, որը հրապարակվելուց հետո իր անհամեմատ մեծ ծավալի և տարաբնույթ հարցերի պատճառով՝ գիտական շրջանակներում հետաքրքրության առիթ էր տվել: Անհաջող են ստացվել դրա ընդօրինակման տասնյակ փորձերը: Անկարող լինելով ստանալ արձանագրության ամբողջական արտատիպը՝ նրա ընթերցումը կատարվել է ենթադրական լրացումներով և բացերով³:

Նշյալ ժամանակաշրջանում Սևանա լճի ջրի մակարդակի բարձր լինելու պատճառով արձանագրության տեղադրության վայրն ուսումնասիրողների համար անմատչելի է եղել, իսկ ցամաքային հատվածից՝ ոչ տեսանելի: Սեպագիր քարը արձանագրված ճակատով նայել է ջրին: Միջանկյալ նշենք, որ դեռևս 1889 և 1891թթ. գերմանացի հնագետ Վ. Բելքը այն հռահատական համոզմունքին է եղել, որ արձանագրությունը

¹ Փաշայան Ռ. Ա., Արամ և Արտաշես Վրույրներ, Ե., 1989, էջ 47-48, 51: Քեշիշյան Մ.Ս., Հայագիտության նվիրելով՝ Սեդրակ Բարխուդարեան, «Ալիք», օրաթերթ, Թեհրան, 2014, 15 ապրիլի, թիվ 71, էջ 7-8:

² Քալանթար Աշ. Ա., Հայաստան՝ քարե դարից միջնադար (Ռուսա Ա-ի Օծաբերդի արձանագրությունը Սևանի հարավային լճափին՝ Ալուչալու-Քոլաղոանի միջև), Ե., 2007, էջ 241-246:

³ Սմբատյանց Մ., «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» նշվ. աշխ.; Sayce A.H., Journal of the Royal Asiatic Society, London, 1894, vol. XIV, part 4.

միանգամայն անհնար է լուսանկարել կամ արտատպել, բայց Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության կողմից 1893թ. ուղարկված հատուկ արշավախումբը՝ Մ. Նիկոլսկու և Ա. Իվանովսկու գլխավորությամբ, կարողանում են այն էստամպահարել:¹ 1898թ. Լեհման Հաուպտը (Վ. Բելքի ընկերակցությամբ) իր ճանապարհորդության ընթացքում նույնպես աշխատել է այդ արձանագրության վրա՝ այն ձեռընդօրինակելով:²

Աշ. Քալանթարի արշավախմբի ամենաերիտասարդ անդամին՝ Երևանի պետական համալսարանի ուսանող Սեդրակ Բարխուդարյանին, հաջողվել է ցամաքային մասի ժայռի կատարից, պարաններով ցած կախվելով, մոտենալ արձանագրությանը: Մի քանի ժամ անընդմեջ դժվարությունների հաղթահարմամբ նա ստանում է արձանագրության էստամպաժը:³ Աշ. Քալանթարը առաջին հնագետն էր, որ 1920-30-ական թթ. սկսեց հավաքել, ուսումնասիրել և մեկնաբանել Գեղամա լեռների զարմանահրաշ հուշարձանները՝ ժայռապատկերները⁴, որոնք հետագայում՝ 1960-ական թթ. հետազոտեցին Ս. Սարգսյանը, Գ. Կարախանյանը, Հ. Մարտիրոսյանը, Հ. Իսրայելյանը՝ հայտնաբերելով նոր և հարուստ խմբեր: Կայուն հիմքեր դնելով ժայռապատկերների հավաքման և մեկնաբանման բնագավառում՝ Աշ. Քալանթարը կարողացավ մասնագիտական լայն հետաքրքրություն առաջացնել: Ցավոք, նրա կողմից հայտնաբերված և հավաքված ժայռապատկերները չեն հրապարակվում, և դրանց մի մասը՝ ձեռագիր աշխատությունների հետ, ոչնչացվում են⁵ 1937թ. ստալինյան անհատի պաշտամունքի ժամանակ: Բռնությունների զոհ է դառնում ոչ միայն անվանի և տաղանդավոր գիտնականը, այլև նրա թողած գիտական արժեքավոր ժառանգության մի մասը: Միայն 1960-ական թթ. վերջերին, գիտնականի այրին՝ Թամարա Քալանթարը, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին է հանձնում հրաշքով փրկված և պահպանված, Աշ. Քալանթարի կողմից լուսանկարված շուրջ 100 հուշարձանների և 25 ժայռապատկերների սևանկարներ, որոնք եղել

¹ Никольский М. В., Клинообразные надписи Закавказья // Материалы по Археологии Кавказа, М., 1896, вып. V, с. 121; Ивановский А.А., ук. соч., с. 22-26.

² Lehmann-Haupt C. F., Armenian Einst und Jetzt, Berlin, 1910, vol. I, seite 146.

³ Քալանթար Աշ.Ա., նշվ. աշխ., էջ 242-243:

⁴ Կարախանյան Գ. Հ., Հայ հնագիտության կերտողը (տե՛ս Աշ. Քալանթար, Հայաստան՝ քարե դարից միջնադար), էջ 20-21:

⁵ Բարսեղյան Լ. Ա., Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության վերաբերյալ, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), Ե., 1966, №3, էջ 147:

են խիստ աղճատված և վատ պահպանված վիճակում: Հայաստանի պատմության թանգարանում վերականգնվել և ոչնչացումից փրկվել են ժայռապատկերների 24 բնօրինակ լուսանկարները¹: Աշ. Քալանթարի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև ջրի պաշտամունքին առնչվող վիշապաքարերը² Գեղամա լեռներում:

Մեկ այլ հնագետի՝ Ս. Բարխուդարյանի հեղինակությամբ և տարիների հետևողական աշխատանքի արդյունքում 1935թ.-ին լույս է տեսնում «Վելիքուխի երկիրը» արժեքավոր ուսումնասիրությունը³, որում գիտնականը հանգամանորեն ուսումնասիրել է Նոր Բայազետ քաղաքի շրջակայքի և շրջանի 22 հնավայրեր⁴, ներկայացնելով դրանց ծագման նախաուրարտական դարաշրջանի համառոտ պատմությունը:

1931թ. Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի (ՀՊՊԹ) պատվերով Ս. Բարխուդարյանը կազմել է դրանց տեղագրական քարտեզը, որի բնօրինակը չի պահպանվել:⁵ Վերոնշյալ քարտեզի գաղափարը Ս. Բարխուդարյանի մոտ հղացվել է ավելի վաղ (1928-30թթ.), երբ ուսուցչություն է արել Նոր Բայազետում: Գիտնականը նպատակ է ունեցել քարտեզագրել միայն նախաքրիստոնեական հուշարձանները⁶: Հետագայում պարզվել և հաստատվել է, որ հնագետի կազմած քարտեզում նշված հուշարձանների տեղադրման վայրը ճշգրտորեն համապատասխանում է սեպագիր արձանագրություններում դրանց մասին եղած հիշատակումներին և տեղեկություններին⁷: «Վելիքուխի երկիրը» աշխատության համար Ս. Բարխուդարյանը արժանացել է «Նուբարյան» մրցանակի⁸:

¹ Նույն տեղում:

² Քալանթար Աշ. Ա., Քարե դարը Հայաստանում, «Նորք», հանդես, Ե., 1925, №5-6, էջ 207-232:

³ Բարխուդարյան Ս. Գ., Վելիքուխի երկիրը, Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության, Ե., 1935, հ. I, էջ 151-204:

⁴ Նույնի, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Ե., 1935, էջ 33:

⁵ Միքայելյան Գ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 9; Քարտեզի արտատպությունը պահպանվել է Ս. Բարխուդարյանի «Վելիքուխի երկիրը» աշխատության մեջ, (տե՛ս էջ 161, նկ. 1):

⁶ Բարխուդարյան Ս. Գ., Վելիքուխի երկիրը, էջ 162:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 163:

⁸ Бархударян С. Г., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Е., 2011, с. 4.

Ս. Բարխուդարյանը հմուտ է եղել մասնագիտական ասպարեզում, քաջատեղյակ Սևանի ավազանի ու Հայաստանի պատմությանը: Նա և Երվ. Լալայանը միասին հայտնաբերել են Արտաշեսյան սահմանաքարերը, որոնց գիտական հիմնավորումը առաջին անգամ տվել է Ս. Բարխուդարյանը¹:

Արժեքավոր և հիմնավոր են Սևանի ավազանի վիմագրերին առնչվող նրա գիտական ուսումնասիրությունները, որոնց հավաքագրումն ու հետազոտումը Ս. Բարխուդարյանը սկսել է 1950-ական թթ. վերջին: Արդյունքը «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի չորրորդ պրակն է, որն ամբողջությամբ ընդգրկում է Գավառի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններում նրա կողմից հավաքված և ուսումնասիրված 1547 արձանագրությունները, որոնցից նախկինում հրատարակված են եղել միայն 248-ը²: Դրանց լուսագրումները կատարել է Արտաշես Վրույրը:

Սևանի ավազանի ուսումնասիրություններում կարևորվում են 1931-32թթ. Բ. Պիոտրովսկու և Գ. Գյոզալյանի ղեկավարությամբ իրականացված հնագիտական արշավախմբերի հետազոտությունները, որոնք վերաբերում են նյութական հուշարձաններին՝ ամրոցների տիպերի որոշմանը և ժամանակագրմանը: Նրանք կազմել են Ղշլաղի և «Մրթալի ձոր» ամրոցների հատակագծերը: Արդյունքները առաջին անգամ հրապարակվել է 1933թ.³:

1933թ. Բ. Պիոտրովսկին, Ն. Տոկարսկին և Ս. Բարխուդարյանը ուսումնասիրել և նմանահանել են Մարտունու սեպագիր արձանագրությունը: Արշավախումբը միաժամանակ հետազոտական նախնական պեղումներ է իրականացրել ամրոցի ստորին շերտերում⁴:

¹ Բարխուդարյան Ս. Գ., Երկու արամեատառ արձանագրություն, Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության, Ե., 1935, հ. I, էջ 205-214: *Նույնի*, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, էջ 55:

² Նույնի, Դիվան հայ վիմագրության (Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ), Ե., 1973, պրակ IV:

³ Пиотровский Б. Б., Гюзелян Л. Т., Крепости Армении доурартского периода // Проблемы истории материальной культуры, 1933, №5-6.

⁴ Ավետյան Վ. Վ., Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում, Ե., 2003, էջ 14:

Տարածաշրջանում Վանի թագավորության շրջանի սեպագի և ավելի ուշ ժամանակաշրջանների արձանագրություններ հայտնաբերել, ուսումնասիրել և հրատարակել են Ի. Մեշչանինովը¹, պրոֆեսոր Գր. Ղափանցյանը² և այլք:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Սևանի ավազանում հնագիտական ուսումնասիրությունները դադարեցվում են: Միայն XX դարի 40-ական թթ վերջին հիմնավոր և լայնամասշտաբ կերպով սկսվում են հնագիտական պեղումները, որը տասնամյակներ շարունակ իրականացրել է ՀՊՊԹ հնագիտական արշավախումբը՝ անվանի հնագետ, երախտաշատ Հարություն Մնացականյանի ղեկավարությամբ³:

1947թ. Հարություն Մնացականյանը ՀՊՊԹ-ի կողմից գործուղվում է Սևանի ավազան՝ պատմական հուշարձանների հետազոտման և հետախուզական պեղումներ կատարելու նպատակով: 1948թ. ատենախոսությունը գրելուն զուգահեռ, նա պեղումներ և ուսումնասիրություններ է կատարում ավազանում, արդյունքում հրատարակելով «Արևապաշտության հետքերը հին Հայաստանում, ըստ բրոնզե պեղածո իրերի» ուշագրավ աշխատությունը:

1952-74թթ. Հ. Մնացականյանը ղեկավարել է Լճաշենի հնագիտական արշավախումբը: Ուսումնասիրել է Սևանի, Կամոյի (այժմ՝ Գավառ), Մարտունու, Վարդենիսի շրջանների (ՀՀ, Գեղարքունիքի մարզ) հնագույն ամրոցները, բրոնզեդարյան դամբարանները, դամբարանադաշտերը և բնակատեղիները: Ավազանից ընդհանուր հաշվով պեղել է մոտ 9000 հնագիտական նյութ, հիմնավորապես բրոնզի դարի⁴, գերազանցելով իր ժամանակների բոլոր հնագետներին:

¹ Мещанинов И. И., Циклопические сооружения Закавказья, Известник ГАИМК, М., 1932, вып. XIII, №4-7.

² Ղափանցյան Գ. Ա., Հնության մի քանի հիշատակարաններ, Արարատ, Վաղարշապատ, 1914, թիւ 1; *Նույնի*, Ուրարտուի պատմությունը, Ե., 1940:

³ Քեշիշյան Մ. Ս., Կյանքի չգրված էջեր (Հարություն Մնացականյան), Ե., 2009: Кешишян М. С., Ненаписанные страницы жизни Арутюна Мнацаканяна, М., 2012; Քեշիշյան Մ. Ս., Հայ հնագիտութեան Շիմանը՝ Յարութին Մնացականեան, «Ալիք», օրաթերթ, Թեհրան, 2015, 22 յունիսի, թիւ 121, էջ 7; Քեշիշյան Մ. Ս., Հարություն Մնացականյան (Ծննդյան 100-ամյակին), ԼՀԳ, 2016, №3, էջ 310-315; *Նույնի*, Հայոց Շիմանը՝ Հարություն Մնացականյան (Ծննդյան 100-ամյակին), ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2016, թիվ 3, էջ 173-182:

⁴ Ավագյան Կ., Անցյալը ներկայացած, «Երեկոյան Երևան», օրաթերթ, Ե., 1992, 25 մարտի, էջ 4:

1952-53թթ. ընդարձակ պեղումներ է կատարել Սևանի տարածաշրջանի Ցամաքաբերդ գյուղի տարածքում՝ «Գյամուբողազ» կոչվող վայրում: 1953թ. պեղումներ է իրականացնում Վարդենիսի Ակունք գյուղից հարավ գտնվող դամբարանադաշտում և ամրոցում: Նույն տարում աշխատանքները շարունակում է Կամոյի շրջանի Մուխան (ներկայում՝ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, գ. Ծովազարդ) գյուղի մոտ, Սևանի ջրազատված մասերում (աշխատանքները շարունակում է 1954թ.): 1953թ. զուգահեռաբար պեղումներ է կատարում Նորատուսում: Արդյունքում փորձառու հնագետը գիտական հանրությանն է ներկայացնում իր հետազոտությունների և պեղածո նյութերի արդյունքներն ու եզրակացությունները, որոնք վերլուծություններով ու համեմատականներով հանդերձ ծանրակշիռ փաստեր են¹:

Երկարամյա աշխատանքի ընթացքում նրա կողմից հիմնավորապես պեղումներ են կատարվել Լճաշենում. պեղված նյութերից շատերը զուգահեռներ չունեն և եզակի են: Նրա պեղումների արդյունքում Հայաստանում առաջին անգամ հայտնաբերվել է Լճաշենի հնագույն եռագույն խեցեղենը: Հնագետի կողմից հիմնավոր փաստարկներով ապացուցվել է, որ Հայաստանի բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում այն եղել է Սևանի ավազանի, հատկապես Լճաշենի մենաշնորհը՝ ունենալով տեղական ծագում:

¹ Մնացականյան Հ. Հ., Հնագույն դամբարանադաշտ Ցամաքաբերդ գյուղի մոտ, Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների (այսուհետ՝ Տեղեկագիր), Ե., 1954, №5, էջ 85-94: Նույնի, Հնագիտական նոր պեղումներ Սևանի ավազանում, Սովետական Հայաստան, հանդես, Ե., 1956, №1, էջ 36-37: Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊԲՀ, Ե., 1965, №2, էջ 95-114: Արևապաշտության հետքերը հին Հայաստանում, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի, Ե., 1948, հ. 1, էջ 67-95: Տեղեկանք Սևանա լճի մասին, Սովետական Հայաստան, Ե., 1973, №2, էջ 36-37: О двухцветной керамике Лчашена.- Տեղեկագիր, 1957, №5, էջ 107-11: Археологические находки в селении Басаргечар Арм. ССР.-Краткие сообщения института истории материальной культуры (այսուհետ՝ КСИИМК), М., 1955, №60, с. 39-44; Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956г.- Советская Археология (այսուհետ՝ СА), М., 1957, №2, с. 146-153; Лчашенские курганы.-Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии (այսուհետ՝ КИА), М., 1961, №85, с. 66-72; Культура эпохи бронзы на побережье оз. Севан Армянской ССР.- XXV Международный конгресс востоковедов, М., 1960; Севан раскрывает свои тайны.- Литературная Армения, Е., 1967, №4, с. 74-82.

Եզակի գտածոներ են նրա կողմից հայտնաբերված Լճաշենի փայտե քառանիվ սայլերն ու մարտակառքերը (թիվ 9 և 11 դամբարաններ)¹:

Հ. Մնացականյանի լճաշենյան արշավախմբում տարբեր տարիների հնագիտական պեղումներին մասնակցել և ուսումնասիրություններ են կատարել հնագետներ Ս. Դևեջյանը, Է. Խանզադյանը, Հ. Իսրայելյանը, Տ. Խաչատրյանը, Ս. Եսայանը, Ս. Հմայակյանը, Վ. Ավետյանը, Օ. Խնկիկյանը, Գ. Արեշյանը:

1954թ. Նորատուփի «Հերի Դար» ամրոցի մոտ պեղումներ է իրականացրել նաև Հարություն Մարտիրոսյանը՝ բացելով մ.թ.ա. X-VII դդ. դամբարաններ²: Լճաշենում առանձին դամբարաններ են պեղել Հ. Իսրայելյանը³, Ներքին Գետաշենում՝ Օ. Խնկիկյանը⁴, Լճաշենի, Սարուխանի, Ներքին Գետաշենի և «Մրթալի ձոր» հնավայրերում՝ Ա. Փիլիպոսյանը⁵ և Լ. Պետրոսյանը⁶:

Սևանի ավազանում հնագիտական պեղումներ է իրականացրել Վ. Ավետյանը, որը 1959-72թթ. ընթացքում աշխատանքներին մասնակցել է որպես գիտաշխատող և արշավախմբի պետի տեղակալ: 1975-86թթ. ղեկավարել է Լճաշենի հնագիտական արշավախումբը: Ուսումնասիրել է Մեծեփի և «Սևանա կղզու» կիկլոպյան ամրոցները, Ծովագյուղի (Չիբուխլու), Ծովազարդի

¹ Мнацаканян А. О., Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан.- СА, 1960, №2, с. 139-152.

² Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964; Միքայելյան Գ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 9:

³ Իսրայելյան Հ. Ռ., Լճաշենի դամբարանի պեղումները, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի (ՀԱԻ) 1977-78թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1979, (այսուհետ՝ ԴՀԱ ՁԹ):

⁴ Խնկիկյան Օ. Ս., Ներքին Գետաշենի թիվ 4 դամբարանաթումբը, ՀԱԻ 1986-87թթ. ԴՀԱ ՁԹ, Ե., 1987:

⁵ Փիլիպոսյան Ա. Ս., Պեղումներ Սևանի կղեկտորի տարածքում, ՀԱԻ 1988-89թթ. Դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ (այսուհետ՝ ԴՀԱԱԳՆ ՁԹ), Ե., 1988-89, Ե., 1989: Նույնի, Պեղումներ Սևանի ավազանի կղեկտորի Նորատուփի հատվածում, ԴՀԱԱԳՆ ՁԹ 1989-90, Ե., 1991: Նույնի, Հետախուզական պեղումներ «Մրթալի ձոր» դամբարանադաշտում, ԴՀԱԱԳՆ ՁԹ 1989-90, Ե., 1991: Փիլիպոսյան Ա. Ս., Հովհաննիսյան Վ.Է., Պեղումներ Ներքին Գետաշեն գյուղում (նույն տեղում):

⁶ Պետրոսյան Լ. Ա., Սադոյան Բ.Լ., Լճաշենի դամբարանադաշտերը, ԴՀԱԱԳՆ ՁԹ 1985-86, Ե., 1987:

(Մուխան), Զովաբերի (Յայջի), Դոմաշենի, Վարսերի դամբարանադաշտերը, Մարտունու «Թմբուկ այր»-ի (Նախկին Նազարախանա) դամբարանադաշտը, այդ տարածքում գտնվող վիշապաքարերը և մոնումենտալ քանդակագործության նմուշները (աղավնակերպ և մարդակերպ): Հայտնաբերել և ուսումնասիրել է Լճաշենի դամբարանադաշտի IV տեղամասը¹:

Սևանի ավազանում արդյունավետ են եղել 1963թ. հնագիտական արշավախմբի դաշտային և հետախուզական ուսումնասիրությունների արդյունքները: Հայտնաբերվել են տարբեր դարաշրջանների զգալի քանակությամբ նյութեր: Հ. Մնացականյանի ջանքերով Լճաշենի պեղումները կենտրոնացվել են երկու մասում՝ ամրոցում և դամբարանադաշտում: Առաջինից, որը հարատևել է հնագույն շրջանից մինչև միջնադար, հայտնաբերվել է XI-XIIIդդ. նյութեր, ավելի խոր շերտերում՝ ուշ բրոնզի դարի²:

1963թ. մայիսին դաշտային աշխատանքների գործուղված գիտաշխատող Լավրենտի Բարսեղյանը հնագիտական հետախուզական ջոկատով Գեղամա լեռներում հայտնաբերում է նոր վիշապաքարեր³: Իսկ վիմագրական արշավախումբը (ղեկ.՝ Ս. Բարխուդարյան) դաշտային աշխատանքներ է կատարում Ճամբարակի տարածաշրջանում (հնում՝ Կրասնոսելսկ): Այս գիտարշավի ընթացքում հայտնաբերվում են մի շարք անհայտ հուշարձաններ, որոնցից ամենակարևորը Հին Գետիկի (Կարմիր Եղջի) վանքի մնացորդներն են: Դրա ուսումնասիրությունը տարիներ շարունակ իրականացրել է հնագետ Գրիգոր Կարախանյանը: Վերջինս 1965թ. պեղումներ է կատարել Վարդենիսի Ակունք գյուղի հին բնակատեղիներից մեկում, տարբեր տարիների ընթացքում հավաքել և ուսումնասիրել է Սևանի ավազանի միջնադարյան հուշարձանների վիմագիր արձանագրությունները:

¹ Ավետյան Վ. Վ., Մեծեփի կիկլոպյան ամրոցը, Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի ասպիրանտական գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1967, №2, էջ 227-230: **Նույնի**, Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում, Ե., 2003, էջ 17: Լճաշենի 1984-85թթ. պեղումները, ԼՀԳ, 1986, №10, էջ 90-96:

² Առաքելյան Բ. Ն., Հնագիտական պեղումները Խորհրդային Հայաստանում 1963 թվականին, ՊԲՀ, 1964, №1, էջ 284-287:

³ Նշվ. աշխ., էջ 284:

1968թ. ամռանը Սևանի ավազանում՝ մասնավորապես Մարտունու Ներքին Գետաշեն (Աղիաման) գյուղում, հնագիտական-հետախուզական աշխատանքներ են իրականացրել Ա. Քալանթարյանն ու Ժ. Խաչատրյանը¹:

1960-ական թթ. Սևանի ավազանում ուշագրավ ուսումնասիրություններ է սկսում Գ. Միքայելյանը, հետազոտելով Սևանի, Գավառի, Մարտունու, Վարդենիսի և Ճամբարակի կիկլոպյան ամրոցները, կատարում դրանց հանութագրումը, չափագրումներն ու տեղագրումները:² Նրա կողմից նախնական փորձ է կատարվել ավազանի կիկլոպյան ամրոցներն ու տեղավայրերը բաժանել չորս ժամանակագրական խմբերի: Նախապես որոշելով ամրոցների տեղավայրերը՝ դրանք բաժանել է հովիտների կամ հովտախմբերի³: Ընդհանուր հաշվով հետազոտել է թվով 57 ամրոց:

Սևանի ավազանը շրջապատող լեռնային բարձունքները, ալպյան լանջերը, դաշտավայրերի հրաբխային լեզվակների տափարակ սայրերը հարուստ են նախնադարյան արվեստի «պատկերասրահներով»՝ ժայռապատկերներով: 1960-ական թթ. սկսվում է դրանց լայնամասշտաբ ուսումնասիրությունը, տարվում են պատճենահանման, քարտեզագրման և պատմահամեմատական աշխատանքներ: Պատկերների առատությամբ, ժամանակագրական լայն ընդգրկումով, պատմական և արվեստագիտական նշանակությամբ, ոճի և ձևաբանության բազմազանությամբ Հայկական բարձրավանդակում առանձնապես աչքի են ընկել հատկապես Գեղամա լեռների ժայռապատկերները: Պատկերագրական, գաղափարական և թեմատիկ լայն ընդգրկում ունեցող այդ եզակի հուշարձանների մեծագույն մասն ուսումնասիրվել է 1966-67թթ. ընթացքում ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հատուկ արշավախմբի կողմից, որին անմիջական մասնակցություն են ունեցել հնագետներ Հ. Մարտիրոսյանն ու Հ. Իսրայելյանը⁴:

1966-69թթ. քառամյա դաշտային և գիտական աշխատանքների շնորհիվ հայտնաբերվել և մասամբ ուսումնասիրվել են բացառիկ

¹ Քալանթարյան Ա. Ա., Խաչատրյան Ժ. Դ., Հնագիտական հազվագյուտ հայտնագործություն Սևանի ավազանից, ԼՀԳ, 1969, №4, էջ 75-77:

² Միքայելյան Գ. Մ., նշվ. աշխ.:

³ Նշվ. աշխ., էջ 10-12:

⁴ Մարտիրոսյան Հ. Ա., Իսրայելյան Հ. Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները (Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները), Ե., 1971, պրակ II:

կարևորության ժայռապատկերների նոր խմբեր Գեղամա լեռների՝ Սպիտակասար, Փոքր և Մեծ Պայտասար, Նազալ-սար և Զիարեթ հրաբխային խառնարանների շրջակայքում (թվով 80 նոր պատկերախմբեր): 1969թ. արշավախմբի դաշտային աշխատանքները հուշարձանների դասակարգման նոր հնարավորություն են ընձեռում տարբեր ժամանակներում ստեղծված ժայռապատկերների շնորհիվ:

1945-82թթ. Մեծ և Փոքր Պայտասար գագաթներում ժայռապատկերների ուսումնասիրություններ է կատարել հնագետ Սանդրո Սարգսյանը¹: Տարբեր ժամանակներում դաշտային աշխատանքների իրականացման ընթացքում՝ Գեղամա լեռների ժայռանկարները ուսումնասիրել և լուսանկարել են երկրաբաններ Ա. Դեմյոխինը, Վ. Ավետիսյանը, Ս. Բալյանը, Է. Մալխասյանը²:

1950-ական թթ. վերջից Սևանի ավազանի ժայռապատկերային արվեստն ուսումնասիրել է ճարտարապետ Սուրեն Պետրոսյանը: Իր հավաքած պատկերները խնամքով քարից փոխադրելով և գծագրելով թղթի վրա՝ նա գործի է դրել հմուտ ճարտարագետի և նկարչի իր հմտությունները: Նկատենք, որ ընդունված կարծիքի համաձայն՝ Գեղամա լեռների ժայռապատկերների հայտնաբերման նախապատիվը պատկանում է երկրաբան Ա.Պ. Դեմյոխինին, որի կատարած լուսանկարների հիման վրա ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը հանձնարարում է Ս. Սարգսյանին հետախուզական աշխատանքներ կատարել այդ վայրերում³: Վերջինիս այդ հարցում օգնել է Ս. Պետրոսյանը՝ 1963-64թթ. ամռանը պատճենահանելով Պայտասարի մոտ գտնվող Դեմյոխինի հայտնաբերած պատկերախումբը: 1964թ. հետո Ս. Սարգսյանի արշավախմբում ժայռապատկերների գրչանկարները կատարում են Թ. Գևորգյանն ու Յու. Թամանյանը:

1967-69թթ. Մարտունուց մինչև Սելիմի լեռնանցք և Վարդենիսի լեռների արևմտակողմյան լանջերին և քարավանային ուղու հովտային հատվածներում Ս. Պետրոսյանն ուսումնասիրել, չափագրել, գծանկարել և լուսանկարել է մի քանի հնադարյան աստղագիտական կենտրոններ, որոնց տեսքը անաղարտորեն պահպանվել է մինչև օրս⁴:

¹ Սարգսյան Ս., Ժայռապատկերներ, Ե., 2010:

² Նույն տեղում:

³ Մարտիրոսյան Հ.Ա., Իսրայելյան Հ.Ռ., նշվ. աշխ., էջ 6; Սարգսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴ Պետրոսյան Ս., Հայկական ժայռապատկերներ, Ե., 2005, էջ 8:

Հնարավորինս ամբողջացնելով Սևանի ավազանի XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև XX դարի երկրորդ կեսն ընկած ժամանակաշրջանում իրականացված հնագիտական ուսումնասիրություններին պատմությունը, նշենք, որ տարածաշրջանում տարբեր գիտարշավախմբերի կողմից պարբերաբար կատարվել և ներկայումս շարունակվում են հնագիտական պեղումները, հայտնաբերվում են նոր հուշարձաններ և ուշագրավ հնագիտական նյութեր:

Անցյալի և ներկայի ուսումնասիրություններից ակնհայտ է, որ Գեղամա աշխարհը հնագույն մշակույթի անսպառ շտեմարան է՝ ծածկված հազարամյակների գաղտնիքների շղարշով:

Քանալի քառեր՝ Սևանի ավազան, հնագիտություն, Հարություն Մնացականյան, կիկլոսյան ամրոցներ, դամբարաններ, ժայռապատկերներ:

ARCHAEOLOGICAL STUDIES IN SEVAN BASIN FROM SECOND HALF OF THE 19th CENTURY UNTILL THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

M. S. KESHISHYAN

Historian

Researcher at Mesrop Mashtots Matenadaran

From ancient times, the territory of Sevan basin was populated and rich in historical monuments. From the regional historical monuments, a rich archaeological site was excavated.

At the end of the XIX century, research began on the archaeological monuments of the basin. The first researchers were the scientists M. Smbatyants, I. Polyakov, A. Ivanovsky. In the study of monuments, a great contribution was made by Er. Lalayan, T. Avdalbegyan, Ash. Melik-Kalantar. In different years, N. Marr, Y. Smirnov, S. Barhudaryan, B. Piotrovsky and others were engaged in research.

In 1952-1974 years archaeological expedition of the Sevan basin was looked upon by the archaeologist A. Mnatsakanyan, who unearthed many monuments of the Bronze Age. During excavations archaeologists S. Yesayan, G. Mikaelyan, E. Khanzadyan, V. Avetyan, A. Israelyan, S. Hmayakyan, O. Khnkikyan were involved in the expedition.

The mountains surrounding Sevan basin are rich in ancient rock paintings, which were studied at different times by archeologists S. Sardaryan, A. Martirosyan, H. Israelyan, L. Barseghyan and others.

The monuments of Lake Sevan basin have an important role in the field of the study of ancient Armenian culture, and are still being researched in our day.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ БАСЕЙНА ОЗ. СЕВАН СО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА ДО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

М. С. КЕШИШЯН

Историк, научный сотрудник Матенадарана им. Месропа Маштоца

С древнейших времен территория Севанского бассейна была заселенным и богат историческими памятниками. Из региональных исторических памятников был раскопано богатый археологический материал. В конце XIX-ого века начались исследования археологических памятников бассейна. Первыми исследователями были ученые М. Смбатянц, И. Поляков, А. Ивановский. В деле изучения памятников свой большой вклад имели Ер. Лалаян, Т. Авдалбегян, Аш. Мелик-Калантар. В разные годы исследованиями занимались Н. Марр, Я. Смирнов, С. Бархударян, Б. Пиотровский и др.

В 1952-74гг. археологическую экспедицию Севанского бассейна возглавлял археолог А. Мнацаканян, который раскопал множество памятников эпохи бронзы. Во время раскопок, в составе его экспедиции, участвовали археологи А. Мартиросян, С. Есаян, Г. Микаелян, Э. Ханзадян, В. Аветян, А. Израелян, С. Амаякян, О. Хн-кикян.

Горы окружающие бассейн оз. Севан богаты древними наскальными рисунками, изучением которых в разные времена занимались археологи С. Сардарян, А. Мартиросян, А. Израелян, Л. Барсегян и др.

Памятники бассейна оз. Севан имеют важную роль в сфере исследования древнеармянской культуры, и продолжительно исследуются и в наши дни.

«ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»
ԵԶՐՈՒՅԹԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Ա. Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Մեծ Մասրիկի միջն. դպրոցի տնօրեն

«Մոլորակի վրա այս խայտաբղետ,
Աշխարհի սկզբից մինչև վախճանը
Երևի առաջին ժողովուրդն ենք մենք,
Որ կամենանք անգամ – դավաճանել
Անկարող ենք փառքին մեր
ու պատմությանն անցած...»:

Եղիշե Չարենց

Երբևիցե չենք լսել, որ ասեն կամ գրեն «Հռոմեացի ժողովրդի պատմություն», «Ռուս ժողովրդի պատմություն», «Իսպան ժողովրդի պատմություն», «Անգլիացի ժողովրդի պատմություն», «Չին ժողովրդի պատմություն», «Ամերիկյան ժողովրդի պատմություն», այլ բոլորն ասում են և գրում՝ «Հռոմի պատմություն», «Ռուսաստանի պատմություն» /կամ «Ռուսաց պատմություն»/, «Իսպանիայի պատմություն», «Անգլիայի պատմություն», «Չինաստանի պատմություն», «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պատմություն»... Գնչուները կարող են ասել «Գնչու ժողովրդի պատմություն», քանզի գնչուները պետություն, երկիր ու հայրենիք չունեն։ Նույն կերպ և եզդիները, որոնք ապրում են աշխարհի թվով ութ պետությունում, սակայն իրենք երբեք պետություն կամ երկիր չեն ունեցել՝ բացի համայնքից ու կաստայից, ուստի և իրենց պատմությունն անվանում են «Եզդի ազգի պատմություն» կամ «Եզդիների պատմություն»։ Քրդերի մասով՝ «Քուրդիստան» կամ «Քըրդստան» եզրույթը կամ անվանումը կիրառվում է լոկ էթնիկ-ազգագրական իմաստով, օրինակ՝ Իրաքի Քուրդիստան, որովհետև նման քաղաքական միավորում ուղղակի գոյություն չի ունեցել ու չկա։ Մենք՝ հայերս, ունեցել ենք և ունենք պետություն, որպես երկիր ու հայրենիք։ Մենք՝ հայերս, ծագել ու կազմավորվել ենք մի պատմաաշխարհագրական տարածքում, որը մեր անունով կոչվում է Հայկական լեռնաշխարհ, իսկ երկիրը

կամ պետությունը՝ Հայք, Հայաստան: «Հայ ժողովրդի պատմություն» անվանումը, ինչ խոսք, իր մեջ ավելի շուտ չի ներառում պետականություն, քան ներառում է: Մինչդեռ «Հայոց պատմություն» կամ «Հայաստանի պատմություն» եզրույթները, անշուշտ, չեն կարող իրենց մեջ չներառել և՛ ժողովուրդ, և՛ մշակույթ, և՛ հասարակական ու քաղաքական կարգ, առավել ևս՝ պետականություն կամ գոնե պետական կազմակերպական համակարգ՝ տերություն կամ իշխանություն՝ գաղափարական իմաստով: Բնականաբար «Հայաստանի պատմություն» եզրույթն է միակ ճիշտ ձևը, որը և կիրառել է այնպիսի ճշմարիտ մի պատմաբան, ինչպիսին Նիկողայոս Ադոնցն է¹: Այդ կերպ են վարվել նաև ռուս խոշոր պատմաբանները, ռուսի հեռուն չգնալու համար բերենք միայն ռուսների օրինակը: Ռուսաց պատմության վերաբերյալ առաջին քննական կապիտալ երկասիրության հեղինակ Վասիլի Տատիշչևն իր երկն անվանել է «История Российская с самых древнейших времён» /«Ռուսական պատմությունը վաղնջական ժամանակներից»/: Նիկոլայ Կարամզինն իր 12- հատորյա պատմագիտական հոչակավոր աշխատությունը վերնագրել է «История государства Российского» /«Ռուսական պետության պատմություն»/: Սերգեյ Սոլովյովն իր 29-հատորյա ֆունդամենտալ աշխատանքն անվանել է «История России с древнейших времён» /«Ռուսաստանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից»/, Վասիլի Կյուչևսկին իր՝ արդիականությունը չկորցնող դասախոսությունները կոչել է «Курс русской истории» /«Ռուսաց պատմության դասընթաց»/:

Շատ քիչ ազգերի է վիճակվել ունենալ այնպիսի հարուստ պատմագրություն և այնպիսի կարկառուն պատմիչներ ու պատմաբաններ, ինչպիսին հայ ժողովրդին է: Ք.ա. 3-րդ կամ 2-րդ դարում ասորի պատմագիր Մար Աբաս Կատինան գրել է «Հայոց պատմություն» երկը, որը, դժբախտաբար, չի հասել մեզ: 5-րդ դարի փայլուն համաստեղության ներկայացուցիչները՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Ղազար

¹ Адонц Н. Г., Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908 (2 изд. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1971, 526 с.) (անգլ., 1969, հայ., 1987): Nicolas Adontz, Histoire d'Arménie, 1946, XV-441 p.: Nikoghayos Adonts. Samuel l'Arménien, roi des bulgares (in French). Bruxelles: Palais des Académies, 1938, 63 p.: Etudes Armeno-Byzantines. Calouste Gulbenkian Foundation. Lisbon, 1965, : Livraria Bertrand]. Adontz Nicolas, Armenia in the period of Justinian, Calouste Gulbenkian Foundation 1970.

Փարպեցին, Մովսես Խորենացին իրենց երկերն անվանել են «Հայոց պատմություն»: Հիշենք, որ 428 թվականից մենք պետություն չունեինք և Հայաստանը մարզպանություն էր: 7-րդ դարի հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին կազմել է «Աղվանից աշխարհի պատմություն» աշխատությունը: Ինչո՞ւ «Աղվանից աշխարհի պատմություն» և ոչ թե՛ «Աղվանքի պատմություն»: Որովետև Աղվանքը ավելի շուտ երկրամաս է կամ աշխարհագրական-տերիտորիալ ըմբռնում, քան պետություն: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ուխտանեսը, Կիրակոս Գանձակեցին, Միքայել Չամչյանը իրենց անգնահատելի աշխատություններն անվանել են «Հայոց պատմություն»:

Այժմ անդրադառնանք հայ պատմաբաններին՝ սկսած ականավոր Մխիթարյաններից: Ղուկաս Ինճիճյանն իր պատմաաշխարհագրական երկերը վերնագրել է «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» և «Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի», որոնք Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմություն»-ից հետո առաջին վիթխարածավալ աշխատություններն են: Մեր մեծ երախտավորը՝ Հայր Ալիշանը միշտ կիրառել է «Հայոց» եզրույթը: Ընդհանրապես Մխիթարյանները հայոց պատմությունից խոսելիս երբեք չեն օգտագործել *ժողովուրդ* բառը: Նույն կերպ են վարվել և Մադրասի խմբակի անդամները: Լազարյան ճեմարանականներից Գրիգոր Խալաթյանցը իր պատմագիտական ստվար ու մեծարժեք երկն անվանել է «Ակնարկ Հայաստանի պատմության...»: Լեոն իր պատմագիտական հսկա ուսումնասիրությունն անվանել է «Հայոց պատմություն»:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում գործածության մեջ դրվեց «Հայ ժողովրդի պատմություն» անվանումը: Հակոբ Մանանդյանը հանդես եկավ «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատոր աշխատությամբ: Ե՛վ դպրոցական, և՛ բուհական դասագրքերը վերնագրված են «Հայ ժողովրդի պատմություն»¹: Իհարկե, խորհրդային ռուս պատմաբանները կարող էին ներկայացնել Հայաստանի պատմությունը՝ շատ հաճախ այն զետեղելով «Կովկասի ժողովուրդների պատմություն» կամ

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, 12 պրակ, Վ.Ա.Պարսամյան (պատ. խմբ.) և ուրիշներ, Եր., 1958-1960: Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ.Գ. Ժամկոչյան և ուրիշներ, Եր., 1958-1960, 1963, 1975: Հայ ժողովրդի պատմություն. Ձեռնարկ միջն. դպր. համար, Մ. Գ. Ներսիսյան և ուրիշներ, Եր., 1957: Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, խմբ. Մ.Գ.Ներսիսյան, Եր., 1972: Հայ ժողովրդի պատմություն, Վ.Ա.Պարսամյան, Շ.Ռ.Հարությունյան և ուրիշներ, Եր., 1979 և այլն:

«Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմություն» վերնագրերի տակ¹: Լիովին տարօրինակ է ու անհասկանալի խնդրո առարկա հարցում մեր պատմաբանների ու գրականագետների գիտակցված /համատեքստում՝ չգիտակցված/ մոտեցումը. Մ.Մկրյանը Խորենացու «Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց» վերնագրի մասով խոսում է «Հայոց պատմություն» արտահայտության մասին և տալիս մի անհասկանալի, որևէ կերպ չհիմնավորված բացատրություն՝ անորոշ հղում անելով Ստ.Մալխասյանցին, թե «Հայոց պատմություն» ասելով հնում էլ հասկանում էին «Հայերի /հայ ժողովրդի/ պատմություն» և ոչ թե Մեծ Հայքի կամ Հայաստանի պատմություն»²: Ահա թե ուր էր հասել մարքսիզմի դասակարգային պայքարի ջատագով մեր հայ ներկայացուցիչների ապագգային թմբկահարումը...

Անշուշտ, ցավալի էր, որ ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից 1967-1984 թվականներին հրատարակված ութհատորյակը նույնպես վերնագրված է «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Ինչ խոսք, Գրիգոր Ղափանցյանի պես գրագետը պիտի գրեր «Ուրարտուի պատմություն» և ոչ թե «Ուրարտու ժողովրդի պատմություն», որովհետև Ուրարտուն պետություն է եղել: Եվ որքան մտահոգիչ է իսկապես, երբ բացում են «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիան» և կարդում, որ «Պլուտարքոսի «Զուգահեռ կենսագրությունները» անհրաժեշտ աղբյուր են **Հայաստանի պատմության** /ընգծումը մերն է՝ Ա. Հ. / ուսումնասիրման համար»³: Խորհրդային ու արդի պատմաբաններից շատերը, երբ օգտագործել են ու օգտագործում են «Հայ ժողովրդի պատմություն» անվանումը, հետաքրքիր է՝ ինչո՞ւ ատլասների ու քարտեզների վրա չեն գրել կամ գրում «Հայ ժողովրդի պատմության ատլաս» և «Հայ ժողովրդի պատմության քարտեզ»: Որովհետև ատլասն ու քարտեզը կարող է լինել միայն Հայաստանի կամ Հայոց պատմության... Անգամ օտարները, որ զբաղվել են հայագիտությամբ, իրենց աշխատասիրություններում մեզ հիշատակում են որպես Հայաստան, այլ ոչ թե

¹ Всемирная история, 10 том: Академией наук СССР, М.: Госполитиздат; Соцэкгиз; Мысль, 1955-1965.

² Մ.Մկրյան, Մովսես Խորենացի, Երևան, 1970, էջ 38:

³ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Հ. 1 (կազմ. Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ. Արզրահամյան), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 203:

հայ ժողովուրդ: Օրինակ՝ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին ունի «Քրիստոնեական Հայաստանի հմայիլները» խորագրով աշխատություն: Կարող էր և գրել «Քրիստոնյա հայ ժողովրդի հմայիլները», որից կարծես թե շատ բան չէր տուժի... Բայց ականավոր հայագետը շատ լավ ու խորությամբ հասկացել է «Քրիստոնեական Հայաստան» և «Քրիստոնյա հայ ժողովուրդ» անվանումների քաղաքական, պատմական ու սոցիալական տարբերությունները: Բայց այսօր էլ ամենուր և՛ գրավոր, և՛ բանավոր խոսքում, թե՛ գիտական, թե՛ պաշտոնական տեքստերում տակավին շրջանառվում է «Հայ ժողովրդի պատմություն» եզրույթը, կարծես այդ ժողովուրդը անապատները քշված մի ցեղ է, որ ոչ երկիր ունի, ոչ պետություն: Անգամ ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մասնագիտությունների և ընդունելության քննությունների մասին որոշումներում ու կարգերում ամրագրվում է «ՀԺՊ» հապավումը, իսկ հետո օգտագործված հապավումը բացվում է որպես «Հայ ժողովրդի պատմություն»... Մինչդեռ «Հայ ժողովրդի պատմություն» եզրույթի կիրառումը կոպիտ ու անթույլատրելի սխալ է և լի մեր պատմությունը վտանգելու բազում ռիսկերով ու անցանկալի գործոններով: «Հայ ժողովրդի պատմություն» նշանակում է միայն ժողովրդի պատմություն: Մինչդեռ «որևէ ժողովրդի և նրա յուրաքանչյուր ներկայացուցչի բնականոն և մինչև վերջ ինքնադրսևորման՝ քաղաքակրթությանը հայտնի առայժմ միակ ձևը, ազգի կարգաբանական աստիճանը բնորոշող հիմնական քննությունը, մշակույթի բարձրակետը պետությունն է», իսկ հայ ժողովուրդը շատ վաղուց է ինքնադրսևորվել, իր կարգաբանական աստիճանով քննություն բռնել վաղնջական ժամանակներից մինչև 21-րդ դար, ունի անկասելի նվաճումներ գիտության ու մշակույթի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Ասել «Հայ ժողովրդի պատմություն»՝ նշանակում է ջնջել ու քանդել մեր պատմության սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական, պետական և, որ ամենագլխավորն է, բնօրրանային ու էթնիկ հիմքերը: Հետևաբար ոչ թե հարկ է, այլ պարտադիր անհրաժեշտություն, որ հետայսու օգտագործվի միայն ու միայն «Հայոց պատմություն» կամ «Հայաստանի պատմություն» եզրույթներից մեկը, քանզի դրանք իրենց մեջ կրում են «Հայ ժողովրդի պատմություն» տարրը, բայց ոչ երբեք հակառակը:

Բանալի բառեր՝ պետականություն, կասրա, ցեղ, ազգ, կարգաբանական աստիճան, «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Հայոց պատմություն» և «Հայաստանի պատմություն» եզրույթներ:

ABOUT THE TERMINOLOGY OF “THE HISTORY OF ARMENIAN PEOPLE”

A. V. HAKOBYAN

*The Director of Secondary School of
Mets Masrik*

Armenian historiographers and historians entitled their historiographic works as “Armenian History” or “History of Armenia” up to the beginning of the 20th century. However during the soviet period the terminology “History of Armenian people” was put into use and continues to circulate. This fact endangers social-economic foundations of our history, state-political activity, our cultural heritage and national sustainable values, as well as the proved and accepted superstructure based on the ideology of being originated in the Armenian Highlands, as ethnic locals. Out of strict necessity “Armenian History” or/and “History of Armenia” terminology is thereof to be implemented in scientific and official discourse as well as both in speech and in written texts.

ВОКРУГ ВОПРОСА О ТЕРМИНОЛОГИИ «ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО НАРОДА»

A. B. АКОПЯН

*Директор Мец Масрикской
средней школы*

Армянские историки и историографы до начала 20-го века свои историографические сочинения озаглавили как «Армянская история» или «История Армении», однако в советское время вошло в применение и до сих пор продолжают использовать термин «История армянского народа», что ставит под угрозу социально-экономические основы нашей истории, государственно-политическую деятельность, культурное наследие и стойкие национальные ценности, происхождение армянского народа, рожденного в Армянском нагорье, и надстройку, с давних пор доказанную и принятую на идейной базе об армянском народе как о местном этническом народе.

Крайне необходимо, чтобы впредь как в письменных научных и официальных текстах, а также в устной речи использовали термины «Армянская история» и/или «История Армении».

ՀՍԽՀ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1926 Թ. ՀԱՄԱՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ՆՅՈՒԹԵՐՈՒՄ

Լ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԳԱԱ պարամության ինստիտուտի հայցորդ

1920-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ի և նրա կազմում գտնվող ՀՍԽՀ-ի սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությանը և այդ վիճակն անհապաղ շտկելու գործին էին միտված վիճակագրությունները և մարդահամարները, քանզի վերջիններս հնարավորություն են ընձեռում պարզելու երկրում միավոր ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած տնտեսական, հասարակական, մշակութային, սոցիալական, էթնիկ, կրոնական, զբաղվածության, ժողովրդագրական և այլ բնույթի գործընթացները և ըստ այդմ էլ վերլուծելու ու հստակեցնելու երկրի հետագա զարգացման թիրախային ուղղությունները:

1926 թ. հոկտեմբերին Խորհրդային Միությունում անցկացվեց առաջին համամիութենական մարդահամարը: Մինչ այդ, իհարկե, տնտեսական և ժողովրդագրական նկատառումներով Խորհրդային Հայաստանում կենտրոնական վիճակագրության վարչության կողմից 1922 թ. հոկտեմբերին անցկացվեց գյուղատնտեսական վիճակագրություն, որն ընդգրկեց հանրապետության գրեթե բոլոր բնակավայրերը, բացի Երևան և Լենինական (Գյումրի) քաղաքներից, որոնց վերաբերյալ տվյալները վերցվել են նույն թվականի մայիսի 15-ին Երևանում և 1923 թ. Լենինականում կատարված քաղաքային վիճակագրությունների հաշվետվություններից¹:

Նշենք, որ ՀՍԽՀ տարածքում կատարված բնակչության հաշվառումները մոտավոր են եղել՝ կապված որոշակի դժվարությունների հետ: Խոսքն այն մասին է, որ օբյեկտիվ պատճառներով հաշվառումից դուրս են մնացել բնակչության մի զգալի մասը, զորամասերը, երկաթուղով ճանապարհորդները, երկաթուղու բանվորները, որոնք չէին կարող 1922 թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության նյութ դառնալ, ինչպես նաև քոչվորներն ու գաղթականները՝ նրանց մշտական շարժման մեջ լինելու պատճառով:

Վերոգրյալը նկատի ունենալով՝ Կենտվիճվարչության կառավարիչ Աշ. Տեր-Հովսեփյանը գրում է. «Անհրաժեշտ է Հայաստանի ամբողջ բնակչությունը

¹ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1920-1930 թթ., Եր., 2015, էջ 38:

ընդունել ոչ թե 781.011 շունչ, այլ առնվազն 10 %-ով պետք է բարձրացնել և ընդունել 859.112 հոգի»¹:

Բացի դրանից՝ 1922 թ. գյուղատնտեսական վիճակագրությունն ունի այլ թերություններ ևս. հնարավորություն չի տալիս որոշելու գյուղացիության սոցիալական շերտավորումը, չի անդրադառնում բնակչության կրթամշակութային կյանքին, տարիքային և այլ հարցերի:

Այս տեսակետից 1926 թ. մարդահամարը թե՛ իր ծրագրային, թե՛ բովանդակային, թե՛ հաշվեգրման ենթակա ուղղությունների և թե՛ հավաքված նյութի հարստությամբ ու ճշգրտությամբ շահեկանորեն տարբերվում է վերը նշված վիճակագրական հաշվեգրումներից:

Ի տարբերություն 1922 թ. գյուղատնտեսական հաշվեգրման՝ 1926 թ. մարդահամարն ընդգրկելու էր ՀՍԽՀ բոլոր բնակավայրերը և ամբողջ բնակչությանը, ընդ որում ոչ միայն առկա, այլև մշտական կեցողներին: Այն անցկացվելու էր 1926 թ. ընթացքում, իսկ հավաքված նյութերը պետք է դասակարգվեին և մշակվեին 1927 և 1928 թթ.²:

ԽՍՀՄ Ազգային վիճակագրական կոմիտեն մարդահամարի աշխատանքների կազմակերպան և անցկացման ծախսերի համար հատկացրեց 30.000.000 ռուբլի, որից Խորհրդային Հայաստանին տրվեց շուրջ 250.000 ռուբլի³:

1926 թ. մարդահամարն ուներ 4 հիմնական ուղղություն՝ ժողովրդագրություն, գյուղատնտեսություն, արդյունաբերություն և առևտուր:

Մեզ հետաքրքրողը ժողովրդագրական ուղղությունն է՝ քննության առնելու համար Խորհրդային Հայաստանի գյուղական բնակչության թվաքանակը, աճի աղբյուրները, սեռատարիքային և ազգային կազմը:

Վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ՀՍԽՀ բնակչության թվաքանակը շարունակաբար ավելացել է: Բավական է նշել, որ արդեն 1926 թ. ՀՍԽՀ-ում ապրող բնակչության թիվը հասնում էր 880.464 մարդու, 1922 թ. 781.011-ի դիմաց: Այսինքն՝ չորս տարվա կտրվածքով հանրապետությունում բնակչության թվաքանակը աճել է 99453 շնչով կամ 11,2

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 163, ց. 1, գ. 1474, թ. 3 (այսուհետ՝ ՀԱԱ):

² Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 14 հունվարի, 1926:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 3, գ. 404, թթ. 56-58, 69-71:

%-ով: Ընդ որում առավել բարձր տեմպերով է աճել գյուղական բնակչությունը: Նշված տարիներին Խորհրդային Հայաստանի գյուղական բնակչության թվաքանակի աճն ըստ գավառների ներկայացնենք ստորև բերված № 1 աղյուսակի տվյալներով:

Աղյուսակ № 1

<u>Գավառներ</u>	1922 թ. բնակչություն			1926 թ. բնակչություն			բացարձակ աճ	%
	<u>նոյ.</u>	<u>առ. %</u>	<u>հզ. %</u>	<u>նոյ.</u>	<u>առ. %</u>	<u>հզ. %</u>		
<u>Երևանի</u>	97311	49874 51,2%	47437 48,7%	110916	56683 51,1%	54233 48,8%	13605	12,2%
<u>Դառապատի</u>	25648	13507 52,6%	12141 47,3%	28494	14961 52,5%	13533 47,4%	2846	9,9%
<u>Դիլիջանի</u>	66680	34786 52,1%	31894 47,8%	69940	36128 51,6%	33812 48,3%	3260	4,6%
<u>Զանգազուրի</u>	63533	32808 51,6%	30725 48,3%	64717	32110 49,6%	32607 50,3%	1184	1,8%
<u>Էջմիածնի</u>	85261	43398 50,9%	41863 49%	100683	51331 50,9%	49352 49%	15422	15,3%
<u>Լենինականի</u>	111648	55145 49,3%	56503 50,6%	124480	61546 49,4%	62934 50,5%	12832	10,3%
<u>Մեղրիի</u>	6660	3398 51%	3262 48,9%	6978	3751 53,7%	3227 46,2%	318	4,5%
<u>Նոռ-Քալաթուի</u>	79076	40109 50,7%	38967 49,2%	92091	46247 50,2%	45844 49,7%	13015	14,1%
<u>Փամբակ-Լոռիի</u>	101371	51830 51,1%	49541 48,8%	115067	57968 50,3%	57099 49,6%	13696	11,9%
<u>Շիրակի</u>	637.188	324.855 50,9%	312.333 49%	713.366	360.725 50,5%	352.641 49,4%	76178	10,6%

¹ Հաշվարկը կատարվել է ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 2, գ. 1474, թթ. 47-48, գ. 1652, թ. 10, Բյուլետեն Հայաստանի Կենտրոնական վիճակագրական վարչության, № 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1926 թ., էջ 1 տվյալների հիման վրա:

² Աղյուսակը կազմվել է ՀԱԱ ֆ. 163, ց. 2, գ. 1474, թ. 47-48 և գ. 1652 թ. 10 տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ հանրապետությունում նշված տարիներին գյուղական ամբողջ բնակչությունը 637.188 հոգուց հասել է 713.366-ի կամ աճել է շուրջ 1,2 անգամ (10,6 %-ով): Բնակչության թվաքանակի ընդհանուր աճի մեջ արական սեռի տեսակարար կշիռը կազմել է 50,1 %, իսկ իգական սեռինը՝ 49,4%: Գյուղական ամբողջ բնակչության միջին տարեկան աճի տեմպերից ցածր ցուցանիշ են արձանագրվել Զանգեզուրի, Մեղրիի, Դիլիջանի, Դարալագյազի գավառներում: Ավելի բարձր ցուցանիշով առանձնապես աչքի են ընկել Նոր Բայազետի (այժմ՝ Գավառ) և Երևանի գավառները: Աճի ցածր տեմպերը պայմանավորված էին ծնելիության ցածր և մահացության բարձր մակարդակով: Ծնելիության ընդհանուր գործակցի վրա էական ազդեցություն են ունեցել ամուսնությունների թվի աճը և ամուսնալուծությունների նվազումը: Այս երևույթը հետևանք էր նաև հանրապետությունում բնակչության աշխատանքային և կենցաղային պայմանների շոշափելի բարելավման:

Ընդհանրապես բնակչության աճը կատարվում է երկու ճանապարհով՝ բնական և մեխանիկական: Հիմնական աղբյուրը բնական աճն է, որը որոշվում է միավոր ժամանակամիջոցում ծնվածների և մահացածների տարբերությամբ:

1926 թ. գյուղական բնակչության բնական աճը ներկայացնենք ներքոհիշյալ աղյուսակով¹.

Աղյուսակ № 2

№	<u>Գավառներ</u>	<u>Ծնունդ</u>	<u>Մահ</u>	<u>Բնական աճ</u>	<u>%</u>
1.	<u>Երևան</u>	6318	2162	4156	65,7%
2.	<u>Դարալագյազ</u>	1813	435	1378	76%
3.	<u>Դիլիջան</u>	3496	726	2770	79,2%
4.	<u>Էջմիածին</u>	6671	2062	4609	69%
5.	<u>Զանգեզուր</u>	3223	871	2352	72,9%
6.	<u>Լենինական</u>	7443	2590	4853	65,2%
7.	<u>Մեղրի</u>	399	144	255	63,9%
8.	<u>Նոր-Բայազետ</u>	4899	1690	3209	65,5%
9.	<u>Լոռի-Փամբակ</u>	6082	1457	4625	76%
10.	<u>Ընդամենը գավառներում</u>	40344	12137	28.207	70%

¹ Աղյուսակը կազմվել է ըստ Բյուլլետեն Հայաստանի Կենտրոնական վիճակագրական վարչության 1926 թ. տվյալների: /Աղյուսակում ընդգրկված չեն քաղաքները/:

Ըստ աղյուսակի տվյալների՝ 1926 թ. ՀՍԽՀ-ում 40344 ծննդի դիմաց մահացությունը եղել 12137՝ այսինքն ծնվածների մեջ մահացածների տեսակարար կշիռը կազմել է 70 %-ը (28.207 շունչ):

Այսպիսով, 1926 թ. Խորհրդային Հայաստանի գյուղական բնակչության քանակական աճի 30 %-ը բաժին էր ընկնում բնական վերարտադրությանը:

Հիմնվելով արխիվային տվյալների վրա՝ փորձենք մոտավոր հաշվարկներով ցույց տալ ՀՍԽՀ բնակչության տարիքային կազմը 1926 թ. դրությամբ: ՀՍԽՀ գյուղական բնակչության կազմում 0-14 տարեկան բնակչության (307.596) տեսակարար կշիռը կազմում էր 43,10%, 15-34 տարեկաններինը (214.008)՝ 30%, 35-69 տարեկաններինը (169.132)՝ 23,7%, 70-100 տարեկան և ավելի տարիքային խմբերում (20892 բնակիչ)՝ 3 %: Վիճակագրական տվյալներից նկատելի է, որ գյուղական բնակչության կազմում գերակշռում էր երիտասարդ տարիքային խմբերի տեսակարար կշիռը:

Հատկանշական է, որ 1926 թ. 1922 թ. համեմատությամբ ՀՍԽՀ-ում, բնակչության քանակական կազմի հետ կապված, էական տեղաշարժեր են կատարվել նաև նրա ազգային կազմում, որը ներկայացնում էր այսպիսի պատկեր²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 3, գ. 167, թ. 82:

² Աղյուսակը կազմվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 3, գ. 154, թ. 4 ի տվյալների:

• «Այլ» խմբի մեջ մտնում են այն ազգերը, որոնք նշված չեն աղյուսակում, որոնց ազգությունը կամ պարզված չի կամ չեն ցուցակագրվել:

Մարի	Լեկինական	Էջմիածին	Ջանկեղաբ	Գլխիկան	Գարապետագ	Նրևան	Գաղափարներ
1922	1922	1922	1922	1922	1922	1922	1922
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926

Շաբաթվա համար	Փաստաթուղթի համար	Նորմ. թվաքանակ
274444	41980	33928
265275	40120	33392
539719	82100	67320
298586	46934	38250
295802	45396	38658
594388	91790	76935
10.1%	11.8%	14.2%
37366	4804	5656
33824	4500	5010
71190	9304	10666
43537	5409	7646
38689	5172	6813
82226	10581	14459
15.5%	13.7%	3.56%
6502	3869	442
6572	3830	489
13074	7699	931
7321	5249	99
7413	5634	116
14734	10883	215
12.6%	41.3%	
4146	13	83
4374	14	76
8520	27	159
7563	143	208
7567	127	200
15130	270	408
77.5%		5.66%
1266	1092	-
1164	1015	-
2430	2107	-
573	359	-
576	419	-
1149	778	-
1057	-	-
1058	-	-
2115	-	-
1030	-	-
1069	-	1
2099	-	1
47	72	-
66	62	-
140	134	-
260	57	43
180	48	29
440	105	72
14.2%		

Աղյուսակից պարզորոշ երևում է, որ նշված տարիներին, այսինքն՝ 5 տարվա ընթացքում Խորհրդային Հայաստանում գյուղական հայ բնակչությունն աճել է 54669 շնչով և 539.719-ից հասել է 594.388-ի: Այսինքն՝ աճել է 1,1 անգամ կամ 9,2 %-ով:¹ Այդ աճի մեջ կանայք կազմել են 55,8 %, իսկ տղամարդիկ՝ 44,1 %: Այսպիսով, 1926 թ. 1922 թ. դիմաց գյուղական ընդհանուր բնակչության կազմում հայերի տեսակարար կշիռը գրեթե չի աճել՝ 1922 թ. եղել է 84,7, իսկ 1926 թ.՝ 83,3%²:

Նշված տարիներին աճի առավել բարձր ցուցանիշ է գրանցվել մուսուլման (թուրք, կարափափախ, քուրդ, եզդի) բնակչության մոտ՝ 79710-ից հասել է 97356-ի, այսինքն՝ աճել է 18,1%-ով³, ընդ որում մուսուլմանների կազմում թուրքերն ունեին բացարձակ մեծամասնություն՝ մինչև 70-80 %:

Ինչպես կարելի է նկատել աղյուսակ N° 3-ի տվյալներից, մահմեդականներով խիտ բնակեցված էին Հայաստանի այն շրջանները (Նոր Բայազետ, Շիրակ), որոնք անմիջական սահմանակից էին Ադրբեյջանին և Թուրքիային: Բացի դրանից՝ նշված շրջաններն ունեին անասնապահությամբ զբաղվելու համար նպաստավոր պայմաններ, իսկ մուսուլմանների կյանքում անասնապահությունը հաստատուն տեղ է գրավում⁴:

Այժմ անդրադառնանք ՀՄԽՀ գյուղական բնակչության ազգային կազմին ըստ գավառների. Երևանի գավառում բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 110.915, որից հայ՝ 86.611 (78 %), թուրք՝ 19.101 (17,2 %), վելիկոռուս՝ 431(0,3 %), եզդի՝ 285 (0,2 %), պարսիկ՝ 174 (0,1 %), քուրդ՝ 2041 (1,8 %), ասորի՝ 1966 (1,7 %), հույն՝ 284 (0,2 %), հրեա՝ 9 (0,008 %), վրացի՝ 4 (0,003 %), լեհ՝ 3 (0,002 %), էստոնացի՝ 2 (0,001 %), գերմանացի՝ 2 (0,001 %): Մեղրիի գավառում՝ բնակչության ընդհանուր թիվը՝ 6.978, որից հայ՝ 5.459 (78,2 %), թուրք՝ 1.172 (16,7 %), վելիկոռուս՝ 29 (0,4 %), եզդի՝ 318 (4,5 %): Դարալագյազի գավառում՝ 28.494, որից հայ՝ 22.495 (78,9 %), թուրք՝ 5.890 (20,6 %), քուրդ՝ 93 (0,3 %) , հույն՝ 16 (0,05 %): Զանգեզուրի գավառում՝ 64.707 էր, որից հայ՝ 56.512 (87,3 %), թուրք՝ 3.597 (6,3 %), վելիկոռուս՝ 313 (0,5 %), բելոռուս՝ 184 (0,3 %), պարսիկ՝ 3077 (5,4 %), քուրդ՝ 3 (0,005 %), տաճկաթուրք /օսմանյան/՝ 1021 (1,8 %): Նոր-

² Հաշվարկը կատարվել է N^o1 և N^o3 աղյուսակների տվյալների հիման վրա:

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղյուսակների տվյալների հիման վրա:

⁴ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 48:

Բայազետի գավառում բնակչության թիվն էր 92.080, որից հայ՝ 76.961 (83,5 %), թուրք՝ 13.884 (15 %)¹, վելիկոռուս՝ 201 (0,2 %), եզդի՝ 15 (0,01 %), պարսիկ՝ 416 (0,4 %), քուրդ՝ 603 (0,6 %)։ Լոռի-Փամբակում՝ 114.541, որից հայ՝ 91.385 (79,7 %), թուրք՝ 10.457 (9,1 %), վելիկոռուս՝ 10.964 (9,5 %), մալոռուս՝ 673 (0,5 %), եզդի՝ 186 (0,1 %), պարսիկ՝ 124 (0,1 %), քուրդ՝ 66 (0,05 %), տաճկաթուրք /օսմանյան/՝ 4 (0,003 %), հույն՝ 626 (0,5 %), հրեա՝ 15 (0,01 %), լեհ՝ 11 (0,009 %)։ Էջմիածնի գավառում՝ 100.668, որից հայ՝ 87.367 (86,7 %), թուրք՝ 8.299 (8,2 %), վելիկոռուս՝ 159 (0,1 %) , եզդի՝ 4199 (4,1 %), պարսիկ՝ 322 (0,3 %), քուրդ՝ 44 (0,04 %), ասորի՝ 137 (0,1 %), հույն՝ 41 (0,04 %), հրեա՝ 77 (0,07 %), վրացի՝ 11 (0,01 %), հայ բոշա՝ 12 (0,01 %)։ Դիլիջանի գավառում՝ 69.934, որից հայ՝ 58.955 (84,3 %), թուրք՝ 8.125 (11,6 %), վելիկոռուս՝ 2.344 (3,3 %), եզդի՝ 4 (0,005 %), պարսիկ՝ 5 (0,007 %), քուրդ՝ 63 (0,09 %), մարդվին՝ 419 (0,5 %), հրեա՝ 10 (0,01 %), վրացի՝ 2 (0,002 %), լեզգի՝ 5 (0,007 %), ասետին՝ 2 (0,002 %), Լենինականի գավառում՝ 124.126, որից հայ՝ 108.355 (87,2 %), թուրք՝ 1.405 (1,1 %), վելիկոռուս՝ 279 (0,2 %), եզդի՝ 735 (0,5 %) , պարսիկ՝ 6576 (5,2 %), քուրդ՝ 88 (0,07 %), հույն՝ 40 (0,03 %), վրացի՝ 4 (0,003 %), լեհ՝ 4 (0,003 %)²։

Այսպիսով, 1926 թ. համամիութենական մարդահամարի արդյունքները ցույց տվեցին.

- ՀԽՍՀ բնակչության քանակական կազմը էական փոփոխություն է կրել՝ դրսևորելով աճի միտումներ,
- ՀԽՍՀ բնակչության կազմում ավանդաբար պահպանվել են գյուղական բնակչության աճի բարձր տեմպերը,
- էապես աճել է երիտասարդ տարիքային խմբերի տեսակարար կշիռը։

ՀԽՍՀ իշխանության համար մարդահամարի տվյալները չափազանց կողմնորոշիչ նշանակություն ունեին, այն է.

- ուրվագծել նրա քանակական և սեռատարիքային կազմի տեղաշարժերի միտումները։ Ելնելով դրանից՝ կանոնակարգել անկազմակերպ ձևով գյուղից դեպի քաղաք բնակչության տեղաշարժերը,

¹ Նոր-Բայազետի գավառի թուրքերի մեծ թիվը բացատրվում է նրանով, որ 1925 թ. թուրքական մի քանի գյուղեր Դիլիջանի գավառից անցել են Նոր-Բայազետի գավառի կազմ։

• Ռուսների մեջ մտնում են նաև վելիկոռուսները, բելոռուսները, մալոռուսները։

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 3, գ. 154, թ. 2։

- մարդահամարն արձանագրեց, որ ՀԽՍՀ-ում մուսուլման բնակչության քոչվորության վերացման խնդրին միանգամայն անբավարար ուշադրություն է նվիրվում, որը խանգարում էր գյուղատնտեսության մասնագիտացմանը և տեխնիկական մշակույթների ներդրմանը գյուղատնտեսության մեջ,
- 1920-ական թվականներին ծավալված արդյունաբերական նորակառույցների շինարարության գործում հաշվի առնել հանրապետության բանվորական ուժի և ներքին ռեսուրսների առկայությունը:

Բանալի բառեր՝ մարդահամար, վիճակագրություն, բնակչություն, ժողովրդագրություն, ազգային և սեռատարիքային կազմ:

THE VILLAGE POPULATION OF THE ARMENIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN ALL-UNION CENSUS MATERIALS OF 1926

L. M. GRIGORYAN

Researcher of History Institute, NAS RA

In October of 1926, the First All-Union Census was held in the Soviet Union, including the Armenian Soviet Socialist Republic. According to census data, the population of Soviet Armenia has grown mainly due to its reproduction. The village population has grown at a high rate. Significant changes have taken place in its age-matched composition. The age group has seen growth in younger age groups.

СЕЛЬСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ АРМЯНСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПО МАТЕРИАЛАМ ВСЕСОЮЗНОЙ ПЕРЕПИСИ 1926 ГОДА

Л. М. ГРИГОРЯН

Соискатель института истории НАН РА

В октябре 1926 года в Советском Союзе была проведена первая всесоюзная перепись, в том числе в Армянской Советской Социалистической Республике. По данным переписи, население Советской Армении выросло в основном за счет своего воспроизводства. Сельское население росло высокими темпами. Значительные изменения произошли в его возрастной композиции. В возрастной группе наблюдается рост в младших возрастных группах.

**«ՋՐԱԲԵՐԴ» ԽՄԲԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ԳՈՐԳԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՈՒ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Ա. Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ պարմության ամբիոնի դասախոս*

Հայոց ավանդական գորգերի կազմում առանձնահատուկ տեղ ունեն ճառագայթազարդ, խաչաձև առանցքով ու վիշապի զույգ ոճավորումներից կազմված հորինվածքներով գորգերը /նկ. 1/: Ընդ որում ճառագայթազարդ հորինվածքի կենտրոնում լինում է քառաթերթ վարդակ, որը հայոց զարդարվեստի հնամենի տարրերից է և հայտնի է «**զարդ աշխարհի**» անվանումով /նկ. 2/¹: Առանձնահատուկ են նաև վիշապի զույգ ոճավորումները, որոնք հիմնականում ներկայացվում են քնարաձև տեսքով, ստորին մասում իրար կցված, իսկ դրանց միջնամասում էլ պատկերվում է կոկոնավոր բուսածաղկանախշային հորինվածք: Այն առավել դասական նկարագրով ներկայացված է 1680թ. գործված «**Գուհար**» գորգի գեղազարդման համակարգում, որն էլ նկատի ունենալով մենք դա տարբերակել ենք «**Գուհարյան վիշապապատկեր**» անվանումով /նկ. 3/:

**նկ. 1. «Ճառագայթազարդ
հորինվածք»**

¹ 1601 թ. Կարնո գավառի Դրվանջ գյուղում արտագրված ու Մատենադարանում պահվող թիվ 7634 ձեռագիր Ավետարանում պատկերված այդ տարբերակներից մեկի տակ գրված է «**սա է զարդ աշխարհի**», տե՛ս Ա. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Եր., 1955, էջ 176, նկ. 42:

Թեև մենք մեր նախորդ ուսումնասիրություններում բազմիցս անդրադարձել ենք հայոց վիշապագորգերի ծագումնաբանական ու տիպաբանական խնդիրներին, այդուհանդերձ այդ թեման բազմաթիվանդակ է, ու դեռևս մի շարք հիմնահարցեր ունեն հետագա պարզաբանումների կարիք¹: Այս առումով խնդրահարույց են նաև վերն ասված գեղազարդման

նկ. 2. «Զարդ աշխարհի»

նկ. 3. «Գուհարյան վիշապապատկեր»

համակարգով գորգերը: Դրանց գեղազարդման համակարգում լայն տեղ են ունենում նաև տարատեսակ բուսածաղկային հորինվածքներ ու վարդակներ, որոնք հիմնական հորինվածքների հետ կազմում են մի ներդաշնակ ամբողջություն:

¹ **Պողոսյան Ա.Ա.**, Վիշապագորգերի ծագումնաբանության և տարածման արեալների հարցի շուրջ, «Հանդէս Ամսօրեայ», հայագիտական ուսումնաթերթ, Վիեննա-Երևան, 2004, թիվ 1-12, էջ. 367-415, **նույնը՝** Վերստին վիշապագորգերի մասին.-Նոր ազգագրական հանդես, Ա, Գիտական աշխատություններ, Եր., 2005, էջ 106-119, **նույնը՝** «Ջրաբերդ» խմբի գորգերի ծագումնաբանական հարցերի մասին.- Էջմիածին, 2011, Բ, էջ 38- 49, **Poghosyan Ashkhunj, Rug weaving Culture of Artsakh, Historico-Ethnographic illustrated study**, «Scholars' Press», Saarbrücken, Germany, 2015:

Գեղազարդման վերին ասված հատկանիշներով բնորոշվող գորգերի վաղ նմուշները մի շարք ուսումնասիրողների կողմից թվագրված են XVI-XVIII դարերով ու տարբերակված որպես խաչազարդ բուսածաղկային գորգեր¹: Նաև կա այն տեսակետը, որ այս տիպի վիշապագորգերի արտահայտություններ են հանդիսանում XIX-XX դ. սկզբներին վերաբերող

նկ. 4. «Գուհարյան Ջրաբերդ»

ճառագայթազարդ հորինվածքներով գորգերը, որոնք մասնագիտական շրջաններում հայտնի են «**Չարաբերդ**», «**Չալաբերդ**», «**Արծվագորգ**», «**Աղլեր-Ղազախ**» և այլ անվանումներով: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրանց գեղազարդման համակարգում բացակայում են արծվապատկերները, իսկ գորգագործական մի շարք կենտրոններում էլ դրանք հայտնի են եղել Արցախի Ջրաբերդ գավառի անվանման աղավաղված «**Չարաբերդ**» ու «**Չալաբերդ**» տարբերակներով, նպատահարմար ենք գտնում գորգերի այս խումբն անվանակոչել «**Ջրաբերդ**» տեղանունով:

¹ Այս մասին տես օրինակ՝ **V. Gantzhorn**, Le Tapis Cretien Oriental, Benedikt Taschen Verlag, Koln, էջ 342 /հետայսու՝ **V. Gantzhorn**/:

² **V. Gantzhorn**, նշվ. աշխ. էջ 342, **Bennet Jan**, Oriental and African Rugs and Carpets.- Rugs & Carpets of the World, Edited by **Bennet Jan**, London, 1981, էջ 146:

նկ. 5. «Ձկնավոր Ջրաբերդ»

Սույն ուսումնասիրությամբ մենք փորձել ենք բացահայտել խնդրո առարկա խմբում ներառված գորգերի տիպերը, դրանց ծագման կենտրոնները և հնարավորինս ներկայացնել դրանց տարածման արեալները: Անշուշտ, XVI-XVIII դդ. և XIX-XX դդ. վերաբերող նմուշների գեղազարդման ու տեխնոլոգիական հատկանիշներում նկատելի են որոշակի զարգացումներ: Մասնավորապես՝ ձևավորվել են հիմնական հորինվածքի մի քանի տարբերակներ, բացի այդ էլ նկատելիորեն ձևափոխված են **«Գուհարյան վիշապապատկերի»** ներկայացման սկզբունքները: Հաշվի առնելով նշվածները, մենք նպատակահարմար ենք գտել գորգերի այս խումբը բաժանել երկու ենթախմբի և դրանք տարբերակել **«Դասական Ջրաբերդ»** և **«Ուշ Ջրաբերդ»** անվանումներով:

«Դասական Ջրաբերդ»

ենթախմբում մենք ներառում ենք XVI-XVIII դդ. վերաբերող

գորգերի երկու տիպ, որոնց տարբերակման հարցում ելակետային նշանակություն ունեն վիշապի քնարածև ու ձկնակերպ ոճավորումները: Ըստ այդմ էլ անվանակոչված են ստորև ներկայացվող տիպերը:

1.«Գուհարյան Ջրաբերդ»: Այս տիպին պատկանող գորգերի գեղազարդման համակարգում, բացի «ճառագայթազարդ» հորինվածքից, առանցքա-

յին նշանակություն ունի նաև «Գուհարյան վիշապապատկեր» հորինվածքը: Տիպի դասական նմուշ է Ժողեֆ Մակմիլանի հավաքածուում պահվող և բազմիցս հրատարակված գորգը, որն իր հերթին ունի նաև մի շարք տարբերակներ /սկ. 4/¹: Այս տիպին պատկանող գորգերի մեծաթիվ հավաքածու է պահվում Ստամբուլի իսլամական արվեստի թանգարանում²: Մեր նախորդ ուսումնասիրություններում բավականին հանգամանորեն անդրադարձել ենք դասական վիշապագորգերի ծագումնաբանական հարցերին ու եզրակացրել, որ դրանց ծագման հիմնական տարածաշրջանները Արցախն ու Սյունիքն են³: Հարկ ենք համարում նշել, որ մեր հետազա հետազոտությունների արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ մինչ XIX դարի կեսերը ձեռագործ գորգերի արտադրությունը սահմանափակ էր ու կենտրոնացված էր իշխանական տներին, վանական խոշոր համալիրներին կից արհեստանոց-գործատներում: Այս շարքում են նաև մահմեդական ցեղերի իշխողների հարեմներում գոյություն ունեցած արհեստանոցները⁴: Ուստի ենթադրում ենք, որ մեկ արհեստանոցում ստեղծված նմուշները այս կամ այն ճանապարհով կրկնօրինակվել կամ էլ վերամշակումների են ենթարկվել այլ արհեստանոցներում, և այդ ճանապարհով էլ կազմավորվել են մինչ մեր ժամանակները պահպանված տարբերակները: Վերը շարադրվածներից ելնելով՝ գտնում ենք, որ խնդրո առարկա և ընդհանրապես վաղ ժամանակաշրջաններին վերաբերող գորգերի ծագման հարցում գոյություն ունեցող տեսությունների վերաբերյալ անհրաժեշտ են որոշակի վերապահումներ: Այս առումով էլ չափազանց կարևորում ենք 1680 թ. գործված «Գուհար» գորգը, որի հիմնական

¹ Տես օրինակ՝ **V. Gantzhorn**, տես նաև՝ http://www.turkotek.com/mini_salon_00010/ms_10_t6.htm:

² Տես՝ Serare Yetkin, *Early Caucasian Carpets in Turkey*, Vols 1, 2, London, 1978: Ադրբեջանցի ուսումնասիրողներն այս և վարդակավոր գորգերը շրջանառում են «Նախիջևան» անունով, թվագրում են XIV - XVI դդ. ու վերագրում են Նախիջևանին ու Բարդային, այնուհետև նաև Շուշին՝ այս մասին տես՝ **Л. Керимов**, *Азербайджанские ковры*, т. 3, стр. 195-196:

³ Տես՝ **Ա. Պողոսյան**, «Ջրաբերդ» խմբի գորգերի ծագումնաբանական հարցերի մասին, *Էջմիածին*, 2011, Բ, էջ 38- 49

⁴ **Էվլիյա Չելեբի**, Ուղեգրություններ.- Թուրքական աղբյուրներ, Գ, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ա.Խ. Սաֆրաստյանի, Եր., 1967, էջ 203:

հորինվածքներն ու այդ թվում նաև «Գուհարյան վիշապապատկերը», ըստ էության, հանդիսանում են գորգերի մի շարք տիպերի ու տարբերակների գեղազարդման համակարգերի ստեղծման սկզբնաղբյուր:

2. «**ձկնավոր Ջրաբերդ**»:¹ Դասական «Ջրաբերդ» գորգերի այս տիպին պատկանող նմուշները բնորոշվում են տարրերի բազմազանությամբ ու գորգադաշտի հագեցվածությամբ: XVI-XVIII դարերին վերաբերող հայոց վիշապագորգերի այս տիպի գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրերը մի քանիսն են՝ «ճառագայթազարդ»

հորինվածքը, վիշապի ձկնաձև պատկերներն ու բազմաթերթ վարդակները: Սովորաբար ծուկ-վիշապապատկերները տեղադրված են լինում գորգադաշտի վերևի ու ներքևի մասերում¹: Այս տիպին պատկանող ու XVIII դարով թվագրվող մի ուշագրավ նմուշ պահվում է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում /նկ. 5/: Դրա գեղազարդման համակարգն աչքի է ընկնում մի յուրահատկությամբ՝ այդտեղ «ճառագայթազարդ հորինվածքը» պատկերված է ոչ միայն գորգադաշտի կենտրոնում, այլ նաև անկյուններում:

նկ. 6. «Ուշ Ջրաբերդ վիշապագորգ»

ներում: Այս գորգի գեղազարդման համակարգի մի յուրահատկությունն էլ այն է, որ հիմնական հորինվածքի հանդիպակաց գազաթներին կան աղեղնաձև բարդ նախշեր, որոնք ձկնապատկերների տարբերակներ են:

¹ **Bennet Jan**, *Oriental and African Rugs and Carpets.- Rugs & Carpets of the World*, Edited by **Bennet Jan**, London, 1981, p 146.

Այսպիսով, հավասարապես կարևորված են «ճառագայթազարդ հորինվածքն» ու վիշապի ձկնակերպ խոշոր ոճավորումները, որոնք էլ մեզ համար հիմք են դառնում այսպիսի համակարգով բնորոշվող գորգերը **«Ձկնավոր Ջրաբերդ»** անվանումով տարբերակելու համար:

Այս տիպին պատկանող գորգերի գեղազարդման համակարգում կարևոր տեղ ունեն նաև բազմաթերթ խոշոր վարդակները: Նշենք, որ դրանցով բնորոշվող գորգերը հայտնի են տարատեսակ տարբերակների տեսքով և լայն տարածում ունեին պատմական Հայաստանի արևելյան ու Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան գորգագործական կենտրոններում: Այդ առումով առանձնակի են հատկապես Ուրմիա լճի ավազանի և պատմական Վասպուրականի Աղբակ

Նկ. 7. «Գուհարյան Ուշ Ջրաբերդ»

գավառում, որոի անունով էլ գորգերի այդ տիպը մեր կողմից տարբերակված է **«Աղբակ»** անվանումով: Ելնելով վերը շարադրվածից՝ **«Ձկնավոր Ջրաբերդ»** տիպին պատկանող գորգերի ծագման հիմնական տարածաշրջանների թվում առաջին հերթին պետք է ընդունել հենց հյուսիս-արևմտյան Պարսկաստանի ու արևելյան Վասպուրականի գորգագործական կենտրոնները: Կարծում ենք, որ այս ձկնակերպ ոճավորումների հետագա ավանդույթների արտահայտություններ են Վայքի, Սիսականի, Գողթան գավառի ու հարակից Արաքսպարի /Ղարադաղ/ գորգագործական կենտրոններին բնորոշ, մեր կողմից **«Ձկնավոր»** անվանակոչված տիպին պատկանող գորգերը, որի գեղազարդման համակարգում դրանք

ներկայացված են դիմահայաց զույգերի տեսքով:

Այս ենթախմբում ներկայացված տիպերը հայտնի են նաև մի շարք տարբերակների տեսքով, որոնք արդյունք են դրանց ծագման կենտրոններին բնորոշ առանձնահատկություններով: Ինչ վերաբերում է հիմնական տիպերին, ապա դրանց գեղազարդման համակարգի

մշակվածության կատարելությունը, գորգերի մեծ չափերը, հիմնական հորինվածքների ներդաշնակ մատուցումը հնարավորություն են տալիս եզրակացնել, որ դրանք ստեղծվել են գորգագործական մշակույթի ավանդույթներ ունեցող արհեստանոցներում, որոնք կարող էին գտնվել առաջին հերթին Արցախում, Սյունիքում, Վասպուրականի արևելյան գավառներում, Կոզովիտում, Նախիջևանում ու Գողթան գավառում այս կամ այն չափով դեռևս իրենց գոյությունը պահպանած իշխանական տներում: Դրանց կենտրոնները Արցախում և Սյունիքում առաջին հերթին մելիքանիստ գյուղերն էին, որոնցում էլ մելիքներին անհրաժեշտ նման գործվածքներ գործելու համար ավանդաբար ձևավորվել էին գորգագործության գաղտնիքներին տիրապետող գերդաստաններ: Հանուն արդարության պետք է նշել, որ դրանք, ի դեմս հարեմների, կային նաև քրդական ու մահմեդական այլ ցեղերի իշխողների տներում:

«**Ջրաբերդ»** վիշապագորգերի ավանդույթը, ինչպես վերն ասվեց, շարունակվել է նաև XIX- XX դդ: Բնական է, որ այդ ընթացքում տեղի ունեցած ժողովրդագրական և աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների արդյունքում զգալի լրացումներ են կատարվել դրանց գեղազարդման սկզբունքներում:

Մասնավորապես նկատելի են հիմնական հորինվածքների համեմատաբար գծայնացումն ու լրացուցիչ մանր զարդանախշերի հոծ ներկայությունը: Բայց այս հարցում, կարծում ենք, որ շատ ավելի լայն միջամտություն են ունեցել Կովկասյան տնայնագործական կոմիտեի գորգագործական

նկ. 8. «Ջրաբերդ- վիշապագորգ»

մանուֆակտուրաններում ստեղծագործած գորգանկարիչները:

Բնականաբար սրանց գեղազարդման համակարգում հիմնական տարրը «**Ջրաբերդ**» հորինվածքն է: Սակայն դրանով բնորոշվող գորգերի մի տիպի գեղազարդման համակարգում կարևորված են նաև վիշապապատկերների Գուհարյան ոճավորումները: Այս և «**Ջրաբերդ**» հորինվածքներով բնորոշվող գորգերը մենք տարբերակել ենք «**Ուշ Ջրաբերդ-վիշապագորգ**» անվանումով¹: Ըստ այդմ էլ խնդրո առարկա խմբի «**Ուշ Ջրաբերդ**» ենթախմբում մենք առանձնացրել ենք գորգերի երկու տիպ, որոնք էլ ներկայացվում են ստորև.

1. «Ուշ Ջրաբերդ-վիշապագորգ»: Բնորոշվում է ճառագայթազարդ մեկ կամ մի քանի հորինվածքով և այն երկու կողմից երիզող Գուհարյան հորինվածքներով: Հատկապես բնորոշ է Արցախի Ջրաբերդ, Խաչեն ու Քարվաճառ գավառների գորգագործական կենտրոններին²: XIX-XX դարերին վերաբերողների առանձնահատկությունն այն է, որ գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրը մեկ ճաճանչազարդ հորինվածք է՝ լրացված երկու «**Գուհարյան հորինվածքով**» /սկ. 6/: Ընդհանուր առմամբ XIX դ. երկրորդ կեսին ու XX դ. սկզբներին վերաբերող այս տիպի գորգերը բնութագրվում են գեղազարդման համակարգի միօրինակությամբ, իսկ Քարվաճառում գործվածները՝ նաև գործվածքի կոպտությամբ: Արցախից դուրս այն տարածված էր Զանգեզուրի, Վայքի և Գողթան գավառի գորգագործական կենտրոններում: Մենք այս տիպին ենք դասում «**Ուշ Ջրաբերդ**» վիշապագորգերի մի ուշագրավ տարբերակ, որն անմիջականորեն առնչվում է դասական «**Գուհարյան Ջրաբերդ**» վիշապագորգերի գեղազարդման ավանդույթներին /սկ. 7/: Տարբերությունն այն է, որ այս դեպքում աղեղնաձև են, երկգլուխ և իրար հպված: Այս ամբողջությունն ինքնին ուշ վիշապագորգերի Սիսական տիպի գեղազարդման հիմնական տարրն է, իսկ այս դեպքում էլ, համադրվելով Ջրաբերդ հորինվածքի հետ, մեծապես

¹ **Ա. Պողոսյան**, Հայոց գորգագործական մշակույթը XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին, Հայոց ազգային մշակույթի ատլաս, երկրորդ հատոր, էջ 171-172, Եր., 2009: Նույնի՝ Արցախի գորգագործական մշակույթը /XIX – XX դդ./, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս, Եր., 2009, էջ 86:

² **Վ. Թաթևյան**, Նշվ. աշխ., Գլածորում Թորոս Տարոնացու և Մոմիկի ստեղծած մանրանկարների խորանագարդերի թվում կան գորգապատկերներ, որոնց գեղազարդման հիմնական տարրը դարձյալ նույն շեղանկյունազարդը, դրա մանրամասերն ու լրացուցիչ տարրերն են:

հարստացնում է գորգերի այս տարբերակի գեղազարդման համակարգն ու, մանավանդ, դրա պարունակած խորհրդաբանությունը:

Վիշապագորգերի այս տիպը գործել են նաև Արցախ-Սյունիքյան մշակութային ավանդույթների ընդգրկման գորգագործական այլ կենտրոններում ևս: Այս առումով ուշագրավ է փոքրասիական Սպարտա-Բուրդուր գորգագործական կենտրոններին վերաբերող XVII-XVIII դդ. նմուշը /նկ. 8/:

Դրանց գեղազարդման համակարգերում հիմնականում պահպանված են արցախյան սկզբնաղբյուրներին բնորոշ գեղազարդման ավանդույթները: Սակայն բնական է նաև, որ դրանցում տեղ են գտել գորգերի գեղա-

նկ. 9. «Փյունիկ»

զարդման տեղական պատկերացումներին համապատասխանող գունաերանգային ու գեղազարդման մանրամասերին վերաբերող դրսևորումներ:

Փոքր Ասիայի արևմտյան տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններում «Զրաբերդ» խմբին պատկանող գորգերի ավանդույթների առկայությունը մենք բացատրում ենք XVII- XVIII Արևելյան Հայաստանի պատմազգագրական մարզերից կատարված հայոց տեղաշարժերով, որոնց մենք անդրադարձել ենք մեր նախորդ հրապարակումներում²:

¹ Ejland L. Murray, նշվ. աշխ., տես նաև՝ Hali, International Magazine of Antique Carpet and Textile Art, Issue, no. 98, London, 1998, էջ 143:

² Պողոսյան Ա.Ա., «Զրաբերդ» խմբի գորգերի ծագումնաբանական հարցերի մասին, «Էջմիածին», փետրվար, 2008, ԺԲ, էջ 38-49, նույնը՝ Կովկասյան ու փոքրասիական գորգագործական կենտրոնների փոխառնչությունների մասին, «Գիտական հոդվածների ժողովածու», Գավառի պետական համալսարան, 1, Եր., 2014, էջ 270-282, նույնը՝ On the Origin Anatolian Rugs, /Անատոլիական գորգերի ծագումնաբանության հարցի շուրջ/ .- «Armenian Knot: Traditions of Carpet Weaving Art». Proceedings of the international Conference. Yerevan, 20-22 November, 2013, Ministry of Culture of the Republic of Armenia Yerevan, 2016, 258-270, նույնը՝ Գորգագործությունը Փոքր Ասիայում (XIX դ. երկ. կես, XX դ. առ. քառորդ) .- Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Դերենիկ

Փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում հայտնի են նաև այս տիպի գորգերի այլ տարբերակներ, որոնցում հիմնական հորինվածքներն ու վիշապապատկերները ներկայացվում են բավականին նոր լուծումներով ու նաև նորովի են եզրագոտներն ու մյուս մանրամասերը: Ակնհայտորեն որոշ չափով բուսական վարդակի տեսք է ստացել ճաճանչազարդ հորինվածքը, և ընդհանրապես, ավելի շատ են բուսական մանրամասները¹: Կարծում ենք, որ տեղական ավանդույթների հետ միասին դրանցում իրենց լրացումներն են կատարել նաև տեղական մանուֆակտուրաների /կամ ֆաբրիկաների/ գորգանկարիչները: Այդ ամենից ելնելով էլ դրանք համարում ենք փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում ձևավորված **«Ուշ**

Ջրաբերդ» ենթախմբի փոքրասիական տարբերակ:

2. «Փյունիկ»: Դրա գեղազարդման առանցքը կազմում է ոճավորված զույգ վիշապապատկերով և «կենաց» ծառ նախշով կամ դրա տարբերակով կազմված բարդ հորինվածքը: Ընդ որում կենաց ծառը լինում է քառաճյուղ ու իր գծային տեսքով հիշեցնում է ճառագայթազարդ հորինվածքին: Հայտնի են նաև այս տիպին վերաբերող նմուշներ, որոնց գեղազարդման համակարգում գորգադաշտի գագաթը երիզվում է աղոթագորգերին բնորոշ կամարաձև կամ գմբեթաձև գունաժապավենով: Հիմնական հորինվածքները լինում են մեկ և ավելին /սկ. 9/:

Նկ. 10. «Ջրաբերդ»

Սուրենիչի 100-ամյակին նվիրված գիտաժողով «Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում», Դերենիկ Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., 2014, էջ 102- 110:

¹ Ejland L. Murray, Oriental Rugs, New York, 1976, color plate 18:

«Գուհարյան վիշապապատկեր» հորինվածքի այս տարբերակը բնորոշվում է իր առավել հնամենի հատկանիշներով և այդ առումով էլ մեծ նշանակություն ունի վիշապագորգերի պատմության ուսումնասիրման համար: Այդ գորգի գունային լուծումներն ու մանավանդ եզրագոտիների գեղազարդման մանրամասերը, մասնավորապես «Օձագալար» պատկերի այդօրինակ մատուցումը բնորոշ է Արցախի գորգագործական կենտրոններին: Համեմատաբար քիչ տարածված տիպ է: XIX դարի վերջերին ու XX դարի սկզբներին վերաբերող այս տիպի գորգերը հիմնականում պատկանում են Վարանդայի ու Խաչենի գորգագործական կենտրոններին: Մասնագիտական շրջանակներում դրանք հայտնի են «Բիջով» և «Ղուբա» անուններով, ուստի վերագրվում են հարավ-արևելյան Կովկասի գորգագործական կենտրոններին¹: Ըստ էության դրանք առանձնանում են այդ գորգագործական կենտրոններին բնորոշ տեխնիկատեխնոլոգիական հատկանիշներով՝ համեմատաբար բարձր խտություն, բամբակե միջնաթել, տեղական գորգագործական կենտրոններում արմատավորված ու լեզգիական գորգերին բնորոշ եզրագոտիներ: Բացի վերը նշված գորգագործական կենտրոններից՝ մեր ձեռքի տակ եղած տվյալների համաձայն՝ հայտնի էին նաև Լոռվա և Տավուշի գորգագործական կենտրոնները:

Այս տիպին պատկանող վաղագույն նմուշը Բեռլինի Իսլամական արվեստի թանգարանում պահվող XIII -XIV դդ. թվագրվող վիշապի և առասպելական փյունիկի պայքարը ներկայացնող գորգն է, որի գեղազարդման համակարգում ներկայացված են բարի ու չար ուժերի հավերժական հակամարտության թեման և ընդհանրապես կյանքի ու բնության հավերժության գաղափարը, որի խորհրդանիշներից մեկն էլ առասպելական փյունիկն է: Հենց այդ հանգամանքը

նկ. 11. «Ջրաբերդ» 1850 թ.

¹ Л.Керимов, նշվ. աշխ., էջ 45-47:

նկատի ունենալով՝ շրջանառության մեջ ենք ներդրել առաջարկված անվանումը:

«**Ուշ Ջրաբերդ**» ենթախմբում ներառված գորգերի մյուս տիպերը գեղազարդված են միայն «**Ճառագայթազարդ հորինվածքով**»: Ենթադրում ենք, որ դրանք «**Դասական Ջրաբերդ-վիշապագորգ**» գորգերի գեղազարդման համակարգերի հետագա զարգացումների հիման վրա ստեղծված տարբերակներ են: Միաժամանակ հնարավոր է նաև, որ դրանք կովկասյան տնայնագործական կոմիտեի նկարիչների կողմից ստեղծված դասական գորգերի վերամշակումներ են: Ստորև ներկայացվող տիպերի համար հատկանշականը հիմնական հորինվածքն ու դրա տարբերակներն են: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ դրանց անվանումների հարցում ելակետային ենք համարել խմբին տրված ու տվյալ տիպի տարածման հիմնական տարածաշրջանի անվանումը:

1. «**Ջրաբերդ**»: Գեղազարդման հիմնական տարրը մեկ կամ մի քանի ճառագայթազարդ հորինվածքներն են: Հատկանշական է նաև իրար կցված աստղազարդերով գեղազարդված լայն գոտին/նկ. 10/: Հայտնի են նաև գեղազարդման այս սկզբունքով բնորոշվող ուղեգորգեր: Սրանք, ինչպես ուշ վիշապագորգերի դեպքում է, բնորոշ էին Արցախի, Զանգեզուրի, Սիսականի գորգագործական կենտրոններին: Որոշ գորգագործական կենտրոններում հիմնական հորինվածքը համեմա-

նկ. 12. մեկ հորինվածքով
«**Ջրաբերդ**»

տաբար պարզ ու երկրաչափականացված է: Ուշագրավ է, որ Սիսականի գորգագործական մշակույթի նշանավոր կենտրոն Բոնակոթում հիմնական հորինվածքի այս տարբերակը լրացվում էր կեռիսաչի մանր զարդերով:

Գորգերի այս տիպը նույնպես հայտնի է Արցախ-սյունիքյան գորգագործական ավանդույթների տարածման մի շարք արեալներում, հատկապես հարավային Կովկասի հյուսիսարևելյան ու Իրանի հյուսիս արևելյան տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններում:

Հարավային Կովկասի հյուսիս-արևելյան գորգագործական կենտրոններում այն հայտնի է ինչպես տարբերակների տեսքով, այնպես էլ դասական տիպով: Այս առումով ուշագրավ նմուշ է մեկ և կես ճաճանչազարդ հորինվածքով գեղազարդված «1850 Ամի Տեր Միքայել Սհարբեկով» հայատառ թվակիր գրությամբ գորգը /նկ. 11/¹: Այս գորգի ծագումնաբանության պարզաբանման հարցում կարևոր տվյալներ կան նշանավոր գյուղագիր Քաջբերունու՝ 1885-1916 թվականներին արված ուղեգրություններում: Ուղեգիրն այդ թվականներին աշխատել է Շամախու գավառում և գրառումներ է կատարել տեղի հայերի նիստուկացի վերաբերյալ: Դրանցում կա նաև Շամախու մերձակայքի Քերքենջ գյուղի նկարագիրը, որտեղ կանանց կարևոր զբաղմունքներից մեկը կարպետագործությունն էր²: Ի շարս գյուղին վերաբերող այլ տեղեկությունների՝ նա հիշատակում է նաև երկու աղբյուրի մասին, որոնք 1871 և 1874 թվականներին կառուցել են քերքենջաբնակ Գրիգոր և Մարտիրոս Սահարբեկյանները³: Սահարբեկյան ազգանունը սակավ հանդիպողներից է, այն մեզ հայտնի է միայն վերը նշված 1850 թվականին վերաբերող գորգին գործված և Քաջբերունու տեսած աղբյուրներին փորագրված գրություններից: Կարծում ենք, որ վերոհիշյալ «Ջրաբերդ» գորգի արձանագրության մեջ հիշատակված Միքայել Տեր-Սհարբեկովն էլ Քաջբերունու հիշատակած Սհարբեկյանների ազգակիցն է, ու այդ հանգամանքն էլ մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ խնդրո առարկա գորգն էլ գործել են Քերքենջ գյուղում:

«Ջրաբերդ» դասական գորգի՝ Կովկասի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոններին է վերագրվում մի տարբերակ, որը գեղազարդված է լինում միայն մեկ ճաճանչազարդ հորինվածքով/նկ. 12/: Այս տարբերակի հիմնական տարրերից են կենաց ծառերը, որոնցով գեղազարդվում են գորգադաշտի անկյունները: Այս տարբերակից հայտնի են սակավաթիվ նմուշներ ու համարվում են շուկայական բարձր պահանջարկ ունեցող գորգերից:

¹ Այս գորգի լուսանկարը տե՛ս «Շիրակ», ամսագիր գրականության եւ արուեստների, հուլիս օգոստոս, Պեյրուֆ, 2004, Վ.Թաթիկյան, Արցախի տոհմագորգերը...

² **Քաջբերունի**, էջ 60-61:

³ Նույն տեղում:

Շամախի-Դերբենտ տարածաշրջանի գորգագործական կենտրոններում հայտնի էր նաև «**Ջրաբերդ**» գորգերի մի տեղական տարբերակ/նկ. 13/: Սրա գեղազարդման հիմնական տարրն ունի շրջանաձև ուրվագիծ և ճաճանչներն էլ համեմատաբար պարզ ու գծայնացված են: Բացի դրանից՝ հորինվածքի կենտրոնում

նկ. 14. Գորգ, **Ջրաբերդ**, Ուրմիա լճի ավազան-Լիլահան

քառաթերթ վարդակի բոլորովին այլ տարբերակ է: Այդուհանդերձ գորգերի այս տարբերակը

բավականին ուշագրավ է այնքանով, որքանով որ ներկայացնում է արցախյան ավանդույթների ու տեղական պատկերացումների համադրությամբ ստեղծված և գեղազարդման մանրամասների հարստությամբ բնորոշվող խնդրո առարկա խմբի ինքնատիպ ստեղծագործություն:

Բավարարվելով այսքանով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ արևելյան Կովկասի գորգագործական կենտրոններում ուշ «**Ջրաբերդ**» տիպի գորգերը ունեցել են բավականին լայն տարածում ու դրանց հիման վրա էլ այդտեղ ձևավորվել են նաև նոր ու ինքնատիպ տարբերակներ:

Ուշ «**Ջրաբերդ**» տիպի գորգերը հայտնի էին նաև **Համադանի, Ուրմիա լճի ավազանի, պատմական Վասպուրականի արևելյան գավառների ու Ղարադաղի** հայոց գորգագործական կենտրոններում: Դրանց վերաբերող «**Ջրաբերդ**» տիպի գորգերի մասին մեզ պատկերացում են տալիս 1940-60-ական թվականներին Հայաստան

նկ. 13. Գորգ, «**Ջրաբերդ**», Դերբենտ-Խաչմաս

տեղափոխված պարսկահայերի ընտանիքներում պահպանված նմուշները /նկ. 14/: Դրանք համեմատաբար մեղմ գուներանգներով են, ուղեգորգային տեսակի, իսկ հիմնական հորինվածքն էլ համեմատաբար պարզ ու երկրաչափականացված:

2. «Ջրաբերդ- Վարանդա»: Բնորոշվում է դասական հորինվածքի մի տարբերակով, որն ունի բացված թևերով թիթեռի տեսք ու կենտրոնում **«զարդ աշխարհի»** քառաթերթ վարդակ /նկ. 15/: Դրանք գորգադաշտում պատկերվում են մեկ երկայնակի շարքով: Բացի հիմնական հորինվածքից՝ գորգադաշտի գեղազարդման համակարգը լրացվում է մանր բուսանախշերով ու կենդանակերպ ոճավորումներով: Այս տիպի տասնյակ կատարյալ նմուշներ վերաբերում են Արցախի Վարանդա գավառի գորգագործական կենտրոններին ու հատկապես Բերդաշեն գյուղին: Դրանից գործել են նաև Լոռվա, Տավուշի, Գարդմանի, Սողբի, Գողթանի և Այսրկովկասի հյուսիսարևելյան ու Վասպուրականի արևելյան գավառների գորգագործական կենտրոններում:

նկ. 15 . «Ջրաբերդ- Վարանդա»

Գունային արտակարգ ներդաշնակ երանգներով ու գեղազարդման համակարգը լրացնող նախշերի, զարդերի ու պատկերների հարստությամբ հայոց գորգագործական մշակույթի ուշագրավ նմուշներ են այս տիպին պատկանող գորգերի Վարանդայում, մասնավորապես Բերդաշեն, Թաղավարդ, Գիշի, Աշան, Հացի գյուղերում գործվածները, որը մեզ հնարավորություն է տալիս արձանագրել, որ այս տիպի գորգերի ձևավորման օրրանը հենց այդ գավառի գորգագործական կենտրոններն են:

նկ 16. «Զեյխուր»

Ակնհայտորեն «Ջրաբերդ-Վարանդա» տիպի գորգերի գեղազարդման համակարգին են առնչվում «Զեյխուր», «Գյուլու-չիչի» ու «Անդրեասի խաչ» անուններով տարբերակված գորգերը: Զեյխուրը հարավային Կովկասի հյուսիսարևելյան մասում՝ ներկայիս Ղուբա-Դերբենտ տարածաշրջանում, գտնվող բնակավայր է, որի անունով էլ շրջանառվում է գորգի այդ տարբերակը /նկ 16/: «Զեյխուր» գորգերի հիմնական հորինվածքում կարելի է նկատել «ճառագայթազարդ» հորինվածքին բնորոշ խաչաձև առանցքն ու «Ջրաբերդ-Վարանդա» տիպին էլ բնորոշ ճառագայթատիպ հավելվածի բուսականացված տարբերակը: Բացի դրանից՝ հորինվածքի կենտրոնում կա «զարդ աշխարհի» քառաթերթ վարդակը:

Ընդհանուր առմամբ այս տիպի գեղազարդման համակարգը բնորոշվում է բուսանախշ մանրամասերի առատությամբ, որոնցով էլ պայմանավորված է դրա մյուս՝ «Գյուլու-չիչի» անվանման առկայությունը: Ամեն պարագայում, այստեղ կա լրացուցիչ հիմնավորումների անհրաժեշտություն, ու բացի դրանից՝ մենք չենք բացառում, որ այդ տիպը XIX դարի վերջերում արված այն գորգանկարներից կարող է լինել, որոնք կատարվեցին մասնագետ նկարիչների կողմից ու տրամադրվեցին Կովկասյան տնայնագործական միության կողմից ստեղծված արտելներին ու անհատ տնայնագործներին:

3. «Ջրաբերդ - Դիզակ»:

Բնորոշվում է խմբի «ճառագայթազարդ» հորինվածքի բազմատարր ու համեմատաբար գծայնացված տարբերակով: Այս դեպքում տասներկու ճառագայթների փոխարեն ներկայացված են նույնքան ոճավորված թռչնազլուխները /նկ. 17/: Հիմնական հորինվածքի կենտրոնում լինում է երկայնաձիգ ութանիստ զարդ: Գեղազարդման համակարգի բաղադրամասերից է նաև «**Կենաց ծառ**» զարդանախշը, որը սովորաբար պատկերվում է հիմնական հորինվածքի եզրերին: Այս տիպի գորգերը հատկապես բնորոշ են Արցախի Դիզակ ու Խաչեն գավառների գորգագործական կենտրոններին: Այն տարածված էր նաև Զանգեզուրի գորգագործական կենտրոններում, հատկապես Տեղ, Կոռնիձոր,

նկ. 17. «Ջրաբերդ-Դիզակ»

Խնձորեսկ գյուղերում, Գողթան գավառում, Երնջակում, Շարուրում: Սրանց տարբերակման առումով գոյություն ունեն տարատեսակ անվանումներ: Մասնավորապես ամերիկահայ Արթուր Գրիգորյանի հավաքածուի կազմում եղած այս տիպի գորգի հայատառ երկու նմուշ հրատարակիչները ներկայացնելով հանդերձ որպես «**Արծվագորգ**», հավանաբար ունենալով որոշակի կոնկրետ տեղեկություններ, դրանք տարբերակել են «**Շամախու զարդանախշ**» անվանումով¹: Մի շարք ուսումնասիրողներ էլ այս տիպը տարբերակել են «**Թալիշ**» անվանումով²: Հայտնի է նաև «**Թռչնաբուն**» անվանումը³: Մենք ինչպես այս, այնպես էլ վերը նշված

¹ **Gregorian T. Arthur**, Gregorian Joyce Hampshire, Armenian Rugs from Gregorian Collection, Copyright, 1987, էջ 122-123, նկ. 63, 64:

² **Л. Керимов**, Азербайджанские ковры, т. 3, Баку, 1983, стр. 231, պատկեր 176:

³ «**Թռչնաբուն**» հասկացության մասին տես՝ **Վ. Թաթիկյան**, Արցախի տոհմագորգերը, 122-123- րդ լուսանկարներին կից բացատրությունները:

անվանումների հարցում ունենք մեր վերապահումները: Ըստ էության դրանց թվում կարևորում ենք Վ. Թաթևյանի ունեցած դաշտային տեղեկությունները, որոնք լրացնում են Արցախի, ինչպես նաև Խաչենի գորգագործական կենտրոններին խնդրո առարկա գորգերի բնորոշ լինելու մասին մեր տեսակետը: Անդրադառնալով տիպի անվան խնդրին, մեր կարծիքով շատ ավելի ընդունելի է 2002 թ. հրատարակված հայատառ արձանագրություններով գորգերի կատալոգում ներկայացված **«Ջրաբերդ»** եզրույթը¹: Նկատի ունենալով Արցախի Դիզակի գավառում դրա առավել տարածում ունենալու փաստը՝ մենք այս տիպի գորգերի տարբերակման համար գիտական շրջանառության ենք դրել **«Ջրաբերդ-Դիզակ»** անվանումը: Վերն արդեն ներկայացված գորգերի տիպերի նման սրա ավանդույթներն էլ տարածված էին մերձակա գորգագործական կենտրոններում, մասնավորապես Լենքորան-Արդեբիլ գորգագործական կենտրոններում, Արաքսապարում և այլուր:

Սահմանափակվելով այսքանով՝ նշենք, որ ինչպես վիշապագորգերի, այնպես էլ այս խմբի գորգերի ծագումնաբանական ու տարածման կենտրոնների բացահայտման գործում դեռևս կան ուսումնասիրման կարոտ հարցադրումներ, որոնց կանդրադառնանք մեր հետագա հետազոտություններում:

Բանալի բառեր՝ ճառագայթազարդ հորինվածք, Ջրաբերդ, վիշապագորգ, Գուհարյան վիշապապկեր:

Լուսանկարների ցանկ

1. **«Ջրաբերդ»** խմբի գորգերի բնորոշիչ «ճառագայթազարդ հորինվածքը»:
2. **«Ջարդ աշխարհի»:**
3. **«Գուհարյան վիշապապատկեր»:**
4. Գորգ **«Գուհարյան Ջրաբերդ»**, Արցախ-Սյունիք, XVIII դ., /Ժողեֆ Մակմիլանի հավաքածու/:
5. Գորգ **«Ձկնավոր Ջրաբերդ»**, արևելյան Վասպուրականի գորգագործական կենտրոններ, XVIII դ., Հայաստանի ազգային պատկերասրահ:

¹ Rites of Passage in inscribed Armenian Rugs, Edited By **Ejland L. Murray**, San Francisco, 2002, էջ 48, նկ.. 13:

6. Գորգ «Ուշ Ջրաբերդ-վիշապագորգ», Արցախ, XIX դ. վերջ:
7. Գորգ «Ուշ Ջրաբերդ- վիշապագորգ», տարբերակ, Արցախ, XIX դ. երկ. կես:
8. Գորգ «Ջրաբերդ- վիշապագորգ», Սպարտա-Բուրդուր, XVIIդ. վերջ-XVIII դ առ. կես.:
9. Գորգ Վիշապագորգ «Փյունիկ», Շաքի-Շամախի, XIX դ. վերջ:
10. Գորգ «Ջրաբերդ», Արցախ, XIX դ վերջ:
11. Գորգ «Ջրաբերդ», Հարավարևելյան Կովկաս, 1850 թ., գ. Քերքենջ /Շամախու մերձակայք/
12. Մեկ հորինվածքով «Ջրաբերդ», հարավ-արևելյան Կովկաս՝ Դերբենտ-Խաչմաս, XIX դ վերջ:
13. Գորգ, «Ջրաբերդ», Դերբենտ-Խաչմաս, XIX դ վերջ:
14. Գորգ, «Ջրաբերդ», Ուրմիա լճի ավազան-Լիլահան, XX դ սկ.:
15. Գորգ «Ջրաբերդ- Վարանդա», Արցախ՝ Վարանդա, XIX դ. վերջ:
16. Գորգ «Ջրաբերդ- Վարանդա», տարբերակ՝ «Անդրեասի խաչ» հարավ-արևելյան Կովկաս՝ Ղուբա-Խաչմաս, XIX դ. վերջ:
17. Գորգ «Ջրաբերդ -Դիզակ», Արցախ՝ Դիզակ, XIX դ. վերջ:

ON THE GENETICS AND TYPOLOGY OF THE RUGS BELONGING TO THE “JRABERD” GROUP

A. A. POGHOSYAN

PhD in History

Lecturer at History Chair of GSU

The following article examines the genetics and typology of one of the traditional groups of Armenian carpet weaving art - “Jraberd” group characterized by the radial composition. Particularly, the Dragon types belonging to this group are differentiated for the first time. According to the author the traditions of these rugs have been originated in the rug weaving centers of eastern provinces of Historical Armenia-particularly in Artsakh, Syunik and eastern regions of Vaspurakan. The areal distributions are also revealed As far as possible.

О ВОПРОСАХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ТИПОЛОГИИ КОВРОВ ГРУППЫ «ДЖРАБЕРД»

А. А. ПОГОСЯН

*Кандидат исторических наук,
преподаватель кафедры истории ГГУ*

В статье рассматриваются вопросы происхождения и типологии одной из традиционных групп армянских ковров «Джраберд», которые характеризуются крупной крестообразной композицией с лучеобразными концовками. При этом в составе этой группы впервые выделяются ковры, которые являются одним из вариантов классических ковров с изображениями стилизованных фигур драконов. На основе имеющихся источников, автор считает, что центрами формирования ковров «Джраберд» являлись ковроткацкие регионы Арцаха, Сюника и восточных провинций Васпуракана. По возможности представлены также ареалы распространения традиции данной группы ковров.

**Տ. ԽՈՐԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆԻ՝ ԵՐԵՎԱՆԻ
ՓՈԽԹԵՄԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ (1909-1914թթ.)**

Ք. Խ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԳՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս

1909 թվականի փետրվարի 1-ին Երևանի թեմի պատգամավորական ընդհանուր ժողովը ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ թեմի առաջնորդ է ընտրում Տ. Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանին¹: Սակայն ցարական կառավարությունը, դեռևս իր աչքի տակ ունենալով 1903 թվականի դեպքերը և Մուրադբեկյանին դիտելով որպես ըմբոստ հոգևորական², չի հաստատում այդ ընտրությունը:

1909 թվականին կաթողիկոս է ընտրվում Տ. Տ. Մաթեոս Բ. Իզմիրլյանը, որը անմիջապես նախաձեռնում է Էջմիածնում որոշ սահմանադրական բարեփոխումներ՝ կարգադրելով ընտրել դիվանական խորհուրդ՝ կոլեգիալ բնույթ տալով կաթողիկոսի դիվանապետի պաշտոնին³: Կատարված ընտրությունների արդյունքում ամենաշատ քվե ստանում է Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանը, սակայն վարդապետը հրաժարվում է այդ պաշտոնից և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ցանկությամբ 1909թ. սեպտեմբերի 24-ի սրբատառ կոնդակով նշանակվում է Էջմիածնում դիվանական խորհրդի անդամ⁴,

¹Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 202, թ. 4:

²1903թ. հունիսի 12-ի հրամանով ցարական կառավարության կողմից բռնագրավվեցին հայ եկեղեցու կալվածքները, գույքը: Փակվում են նաև ծխական դպրոցները: Նոր Բայազետում Խորեն Մուրադբեկյանի նախաձեռնությամբ այդ առթիվ տեղի ունեցան հակապետական, ժողովրդական խոշոր ցույցեր: Մինչ այդ Խրիմյան կաթողիկոսի կարգադրությամբ Խորեն վարդապետը գործուղվել էր Շուշի, որտեղ նրա կողմից կազմակերպվում են բողոքի ցույցեր՝ եկեղեցական կալվածքների գրավման առթիվ: Շուշիից վերադառնալով Էջմիածին՝ Խորեն Մուրադբեկյանը մասնակցում է Էջմիածնում եկեղեցական կալվածքների գրավման առթիվ կայացած բարձր հոգևորականության ժողովին, ապա վերադառնում Նոր Բայազետ: Նոր Բայազետի և Շուշիի ժողովրդական ցույցերը պատճառ դարձան, որ ցարական կառավարությունը երիտասարդ վարդապետին աքսորի:

³ՀԱԱ, ֆ. 319, գ. 310, թթ. 1-15:

⁴ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1697, թթ. 17-18:

պաշտոնավարում շուրջ երկուսուկես ամիս: Այդ ընթացքում նա ընտրվում է Սբ. Էջմիածնի Մայր Տաճարի վերանորոգման, նոր շինությունների կառուցման ու բարեգարդման համար կազմված մասնախմբի անդամ¹, իսկ հոկտեմբերի 18-ին միաբանական ժողովի կողմից ընտրվում է վանական կանոնադրություն մշակող հանձնաժողովի անդամ²:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մաթեոս Բ Իզմիրլյանն իր հայրապետության առաջին իսկ օրերից առանձնակի ուշադրություն էր դարձրել Խորեն վարդապետի բացառիկ ընդունակություններին, ծանոթացել էր նրա՝ շուրջ ինը տարվա գործունեությանը: Տ. Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանն այդ ընթացքում հասցրել էր լինել երկու վիճակների՝ Նոր Բայազետի և Դարաշիչակի փոխանորդ³ և իր վարչական ընդունակությունների ու կուսակրոն եկեղեցականից պահանջվող բոլոր առաքինությունների շնորհիվ արդեն մեծ համբավի էր հասել: Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանը գրավել էր ոչ միայն իր հավատացյալ հոտի սերն ու համակրանքը, այլ նաև ակնածության և համակրանքի մթնոլորտ էր ստեղծել դեպի իր անձը ռուս և մահմեդական ազգաբնակչության մեջ: Այլադավան և այլազգի այս տարրերի նման զգացումները հետևանք էին Խորեն վարդապետի շիտակ, ուղղամիտ և լոյալ այն փոխհարաբերությունների, որը նա հաստատել էր օտար հոգևորականության և ռուս պետական պաշտոնատար անձանց հետ: Հայտնի իրողությունն էր ռուսական ուսումնական տեսչության ներկայացուցչության մեծապետական հայատյաց վերաբերմունքը հայկական դպրոցների գոյության հանդեպ, և Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանը շատ դեպքերում վանել և կասեցրել էր պետական ուսումնական տեսչության անտեղի կարգադրությունները:

Նկատի առնելով դա՝ երիտասարդ կուսակրոնի համեմատաբար ոչ երկար ժամանակաշրջանում ցուցաբերած այսքան ազգօգուտ բեղմնավոր գործունեությունը, ուշադրության առնելով Երևանի լայնածավալ հայրապետական թեմի պատգամավորական ժողովի միահամուռ,

¹Նույն տեղում, գ. 159, թ. 2:

²Նույն տեղում, գ. 129, թթ. 18-19:

³1901 թվականի դեկտեմբերին Խորեն Մուրադբեկյանը նշանակվում է Նոր Բայազետի (այժմ՝ Գավառ) եկեղեցիների բարեկարգիչ: 1907 թվականի հունիսին Մկրտիչ Ա Վանեցի Կաթողիկոսի կոնդակով նշանակվում է Նոր Բայազետի և Դարաշիչակի (այժմ՝ Ծաղկաձոր) եկեղեցիների բարեկարգիչ:

միաձայն որոշումը և ըստ արժանվույն գնահատելով Տ. Խորեն վարդապետի ունակությունները, Վեհափառ Մաթեոս Բ Իզմիրլյանը 1909թ. նոյեմբերի 25-ին կրկին դիմում է ռուսական կառավարությանը՝ նրան Երևանի թեմական առաջնորդ հաստատելու խնդրանքով¹։ Դեկտեմբերի 4-ին, ստանալով Կովկասի փոխարքայի համաձայնությունը, դեկտեմբերի 13-ի սրբատառ կոնդակով Տ. Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանին կարգում է Երևանի հայրապետական թեմի փոխթեմակալ²։

1909 թվականի տվյալներով՝ Երևանյան թեմի մեջ մտնում էին Կարսի, Հին Նախիջևանի, Սյունյաց (Տաթևի), Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի փոխանորդությունները՝ 650 գործող եկեղեցիներով և 16 վանքերով, որոնք ունեին 1 արքեպիսկոպոս, 5 վարդապետ, 3 վանական, 743 քահանա և եկեղեցու 316 սպասավոր³։

Երևանի հայրապետական թեմի առաջնորդության վերին աստիճանի պատասխանատու և դժվարին պաշտոնը ստանձնելով՝ Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանն իրեն հատուկ եռանդով լծվում է աշխատանքի և իր փոխթեմակալության երկրորդ տարում հանդես է գալիս հայ ազգաբնակչությանն ուղղված կոչով՝ Երևանի թեմում եկեղեցական կյանքն աշխուժացնելու նպատակով։ Կոչում մասնավորապես ասված էր, որ վարդապետն ինչքան էլ միջոցներ է ձեռք առել եկեղեցիների դրությունը բարելավելու, դրանք հուսահատ հայ ժողովրդի մխիթարության կենտրոններ դարձնելու համար, բոլորն էլ ապարդյուն են անցել, քանի որ ժողովուրդը՝ Երևանի քաղաքային բնակչությունը, անտարբերությամբ է լցված դեպի եկեղեցին և սուրբ հավատքը։ Այնուհետև Խորեն Մուրադբեկյանը, շարունակելով կոչը, ավելացնում է, որ Կովկասի փոխարքայության մշակած կանոնադրության համաձայն՝ եկեղեցու և նրա հետ կապված քաղաքակրթական հիմնարկների, այսինքն՝ դպրոցների և ուսումնարանների իրական տնօրենը հանդիսանում է հայ ժողովուրդը՝ ծուխը։ Հետևաբար, ելնելով այս սկզբունքից հայ ժողովուրդի պատասխանատվությունն էլ ավելի է մեծանում, նա իր գիտակցությամբ և

¹ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 148, թ. 87։

²Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, Խորեն Ա Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901-1938թթ.), Կազմեց՝ Ս. Բեհբուրդյան, Երևան, 1996, էջ 13։

³ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10837, թթ. 120, 146։

վերաբերմունքով պետք է կենդանացնի դարերից իրեն հասած հոգևոր ժառանգությունը՝ եկեղեցին և նրա անբաժան հիմնարկները՝ ծխական դպրոցները:

Մուրադբեկյանը վերջում վստահություն է հայտնում, որ այս կոչն իր շուրջ կհամախմբի բոլոր դասակարգերին՝ հանուն եկեղեցու և ազգային միաբանության¹:

Վարդապետն իր գործունեության ընթացքում, բացի հոգևոր, կրթամշակութային գործերից, անմասն չէր մնում նաև գյուղի բնակիչներին վերաբերող խնդիրներից: 1910 թվականի ապրիլի 30-ի իր նամակներից մեկում՝ ուղղված Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մաթեոս Բ Իզմիրյանին, նա բարձրաձայնում է Էջմիածին գավառի Գրամփա գյուղի բնակիչներին վերաբերող հողային խնդիրը՝ խնդրելով Կաթողիկոսին միջնորդել, որ գյուղապետ Թադեոս Քալանթարյանը կատարի հողային ճիշտ բաշխում, այլապես բնակիչները որոշել են ընդունել հուդայականություն²:

Վերը նշված երկու փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանը, տեսնելով ժամանակի խնդիրներն ու հասարակության անտարբերությունը, ջանում էր հնարավոր ամեն բան անել՝ հայ բնակչությանն ուղղորդելու և օգնելու համար, և պատահական չէր, որ նրա գործունեությունն աննկատ չմնաց Երևանի թեմի պատգամավորների աչքից:

1910 թ. մայիսի 7-ին Երևանի թեմի պատգամավորական ժողովը հայտագիր դիմումով միջնորդում է Մաթեոս Բ Իզմիրյան Կաթողիկոսին՝ Խորեն վարդապետին եպիսկոպոսության աստիճան շնորհելու համար³: Նույն թվականի սեպտեմբերի 18-ին Խորեն վարդապետը, Բաբկեն Կյուլեսերյանը, Թորգոմ Գուչակյանը, Կարապետ Մազումյանը և մի քանի այլ նշանավոր վարդապետներ Սբ. Գայանեի վանքում ստանում են ծայրագույն վարդապետի աստիճան⁴, իսկ մեկ օր անց՝ սեպտեմբերի 19-ին՝ Վարագա Սբ. Խաչի Բուն Բարեկենդանի կիրակի օրը, ձեռամբ Մաթեոս Բ Հայրապետի Մուրադբեկյանը ձեռնադրվում է եպիսկոպոս՝

¹Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, Խորեն Ա Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901-1938թթ.), Կազմեց՝ Ս. Բենիքուրդյան, Երևան, 1996, էջ 14:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 202, թ. 4:

⁴ Նշանավոր ճեմարանականներ, Պրակ Ա, Ս. Էջմիածին, 2015:

օճակից ունենալով Մեծի Տանն Կիլիկիո Ս. Բաբկեն ապագա աթոռակից Կաթողիկոսին, Երուսաղեմի Ս. Թորգոմ և Կ. Պոլսի Ս. Ջավեն Պատրիարքներին¹:

Սեպտեմբերի 20-ին Ս. Խորեն եպիսկոպոսը պարզևատրվում է եպիսկոպոսական պանակեով², իսկ հոկտեմբերի 20-ին Վեհափառ Հայրապետը նրան նվիրում է իր անձնական պանակեն³:

1910 թվականի դեկտեմբերի 11-ին վախճանվում է Ամենայն Հայոց Մատթեոս Բ Իզմիրյան Կաթողիկոսը: Եվ դեռ այդ ժամանակ, իբրև արժանավոր թեկնածու, մամուլում հիշվում է 37-ամյա Խորեն սրբազան Մուրադբեկյանի անունը՝ Կ. Պոլսի պատրիարք Եղիշե Դուրյանի հետ միասին⁴: 1910 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Երևանի թեմն իր մեկ միլիոն հայությանը և մոտ 100 պատգամավորական նվիրակներով գաղտնի քվեարկությամբ, ծայների մեծամասնությամբ Խորեն սրբազանին առաջադրում է կաթողիկոսության թեկնածու⁵: Այս ամենը կատարվում է հակառակ Ս. Խորեն եպիսկոպոսի ցանկության, քանի որ նա արդեն կազմել էր քսան անուններից կազմված մի ցանկ և առաջարկում էր համաձայնության գալ և ընտրել առավել արժանավորին⁶:

Ս. Խորեն սրբազանի առաջնորդության տարիներին Երևանի թեմի տարբեր գավառներում վերանորոգվեցին, վերակառուցվեցին ու հիմնվեցին տասնյակ եկեղեցիներ: Միայն 1913 թվականին վերանորոգվեցին և վերակառուցվեցին Աշտարակի շրջանի Ղարաջորան գյուղի մոտ գտնվող Թուֆ մանուկ մատուռը, Կարսի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու զանգագատունը, Երևանի Սբ. Հավիաննես եկեղեցին,

¹«Էջմիածին», Դ-Ե 1994, (**Վարուժան Սրկ. Տերտերյան**, Անցյալի լուսավոր էջերից, Մուրադբեկյան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կյանքն ու գործունեությունը), էջ 70:

²**Պանակեն** եպիսկոպոսական կրծքի զարդ է՝ ձվաձև մի տուփ, որի մեջ դրված են լինում սրբերի մասունքներ: Այն լանջախաչի նման պատվանշան է, որ կրում են շղթայով: Քանի որ պանակեն հունարեն panagia բառն է, որ նշանակում է Աստվածածին, այդ պատճառով այս զարդը արտաքին կողմից սովորաբար կրում է Աստվածամոր սրբապատկերը: Շուրջը զարդարված է ակներով, վերևի մասում թագի նման զարդ ունի, իսկ ներքևից կախված է երկու զարդ: Շնորհիվ է բոլոր եպիսկոպոսներին կաթողիկոսի կողմից: Կախվելով նվիրապետի կրծքին՝ պանակեն խորհրդանշում է նրա հավատը և սերն առ Աստված:

³ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 378, թ. 17:

⁴Տե՛ս **Հ. Թումանյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 8, Երևան, 1997, էջ 473:

⁵ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմությանէջ 24-25:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 182, թ. 15:

Նախիջևանի գավառի Ուզուն-Օբա գյուղի Սբ. Աստվածածինը, Սուրմալուի շրջանի Թեջրլու գյուղի Սբ. Գևորգը և այլ եկեղեցիներ: Կառուցվեցին Կարսի Գոեդխանա գյուղի Սբ. Փրկիչ, Իգդիրի Սբ. Սահակ, Շարուր շրջանի Քեշթաղ գյուղի, Երևանի շրջանի Թագա գյուղի, Կոտայքի Բաշգյուղի Սբ. Կարապետ, Ղամարլուի Գյոդաքլու, Նախիջևանի գավառի Ղուշի և Աստապատ, Նոր Բայազետ գավառի Բասարգեշար և Ղազնաֆար գյուղերի Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները և Ալափարսի Սբ. Վարդան եկեղեցու զանգակատունը: Բնավ զարմանալի չէր, որ այս եկեղեցիների վերաշինման, կառուցման նախաձեռնողը Խորեն Մուրադբեկյանն էր, ով ջանք և եռանդ չէր խնայում այս գործում: Բասարգեշար գյուղի եկեղեցու հիմքը դրվել էր Տ.Խորեն վարդապետի կողմից դեռևս 1903 թվականին, սակայն նյութական միջոցներ չլինելու պատճառով նրա կառուցումն ամբողջովին կանգ էր առել: Եկեղեցու շինարարությունը մեծ թափով սկսվում է միայն այն բանից հետո, երբ Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանին հաջողվում է համոզել Բասարգեշարի շրջանի նորանշանակ դատարանի քննիչ Տիգրան Ալթունյանին իր ձեռքը վերցնել այդ գործը: Տիգրան Ալթունյանը տեղի բնակիչ Ղարիբ Բոյախյանի աջակցությամբ ավարտին է հասցնում եկեղեցու շինարարությունը¹:

Կարևորելով մատաղ սերնդի կրթության և դաստիարակության գործը՝ Տ. Խորեն սրբազանը մեծ եռանդով ու թափով ձեռնամուխ եղավ Երևանի թեմական դպրոցի ու թեմի եկեղեցական-ծխական դպրոցների բարեկարգման ու նոր դպրոցների բացման գործին: Արդեն 1912թ. հուլիսի 21-ին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհրդին ուղղած գրությամբ սրբազանը հայտնում էր, որ թեմի Թեջարաբակ, Ուլիա Նորաշեն, Քարվանսարա, Զոլախաչ, Քյոլաղոան, Ղշլաղ ու Գյոզալդարա գյուղերում իր ջանքերով կառուցվել են դպրոցական հարմարավետ շենքեր և նպաստ է խնդրում նոր ուսումնական տարում դպրոցները բացելու համար²:

Երևանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպիսկոպոսի կողմից դպրոցաշինական ազգօգուտ ու կարևոր գուրծը նույն թափով

¹ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 641, , թթ. 26, 34, 41, 48, 56, գ. 567, թ. 11, 2, 14, 16, 36, 42, 45, 48, 55, 69, գ. 567, թ. 14, 7:

²Տե՛ս Գ. Ավագյան, Նահատակ Հայրապետը, Էջմիածին 2008, էջ 24:

շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին՝ ընդգրկելով թեմի բոլոր գավառներն ու շրջանները: Սկսվեցին Նախիջևանի, Մեծ Ղարաքիլիսայի, Իգդիրի, Աշտարակի շրջանի Օշական, Նախիջևանի գավառի Յղնա, Կարսի շրջանի Բագարան, Բեկլի Ահմեդ, Բայրախտար, Թազաքենդ, Բերնա, Դարալագյազի Էրդափին, Գառնիի շրջանի Ղամարլու գյուղերի եկեղեցական-ծխական դպրոցների շենքերի կառուցման աշխատանքները¹: Շատ տեղերում սրբազանն ինքն էր կատարում հիմնօրհներգի արարողությունը՝ ավելի ոգևորելով ու քաջալերելով մարդկանց, անհրաժեշտության դեպքում տեղում նոր որոշումներ կայացնելով: 1912թ. հրդեհվեց Մեծ Ղարաքիլիսայի ծխական դպրոցի շենքը: Սողոմոն և Ալեքսանդր Աբովյանները ժամանակավորապես դպրոցի հոգաբարձության տրամադրության տակ դրին իրենց շինությունները: 1913 թ. մայիսին Տ. Խորեն եպիսկոպոսը ժամանեց Ղարաքիլիսա՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու համար: Նա կարողացավ համոզել Աբովյան եղբայրներին իրենց շենքը նվիրել դպրոցին, դեռ ավելին՝ նրանք հանձն առան շենքը դպրոցի պայմաններին հարմարեցնելու համար անհրաժեշտ 500 ռուբլու ծախսը²: Նույն թվականին՝ Ալեքսանդրապոլում եղած ժամանակ, Տ. Խորեն եպիսկոպոսը, տեսնելով Սբ. Փրկիչ եկեղեցու կալվածքների վիճակը (որոնց միջոցներով էր պահվում դպրոցը), հասկանում է, որ եթե ժամանակին չվերանորոգվեն շինությունները, ապա շուտով փուլ կգան: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ նա իր մոտ է հրավիրում Սբ. Փրկիչ եկեղեցու կրպակների վարձակալներին, և երկար բանակցելուց հետո վարձակալները համաձայնում են վերանորոգումների և շինարարության համար տրամադրել 5000 ռուբլի³:

Իհարկե, կրթության զարգացման ասպարեզում նրա գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն դպրոցական շենքերի վերանորոգմամբ ու նոր դպրոցներ բացելով: Նա գործուն մասնակցություն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 406, թթ. 8, 21, 25, 40, 41, 54, 89, 87, 103:

² Տե՛ս նույն տեղում գ. 406, թթ. 35-38:

³ Տե՛ս Գ. Ավագյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

ունեցավ Սբ. Էջմիածնի կենտրոնական ուսումնական հանձնաժողովի կողմից միջնակարգ դպրոց բացելու նախագծի մշակմանը¹:

Երևանի փոխթեմական իր գործունեության շրջանում ակտիվ նամակագրական կապի մեջ էր նաև հայ մտավորականների հետ՝ փորձելով նրանց օգնությամբ լուծում տալ թեմում առաջացած որոշ խնդիրների:

Հայոց մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանին ուղղված նամակներից մեկում կարդում ենք. «Ստացա նամակդ, որով յիշեցրել էիր ինձ Թեմական դպրոցում սովորող «սկսնակ գրողին» ամսական հինգ թուփի վճարելու մասին: Կարող եմ հաղորդել քեզ, որ խոստումներս մոռանալու սովորութիւն չունիմ և մի ամսականը արդեն վճարել եմ և ասել, որ ամէն ամիս գայ ինձ մօտ և ստանայ հինգ թուփի: Նույնքան էլ վճարում է Բարեգործական ընկերութեան տեղական վարչութիւնը:²» Նամակի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ Մուրադբեկյանն անմասն չէր երիտասարդ հայ մտավորականության առջև ծառացած խնդիրներից և հնարավորինս ամեն ինչ անում էր՝ նրանց աջակցելու և խրախուսելու հարցում:

Ներակայացնելով Տ. Խորեն Մուրադբեկյանի գործունեությունը՝ կարող ենք ասել, որ նա իր կոչմանն հավատարիմ ծառայում էր հայոց եկեղեցուն և հայ ժողովրդին՝ մոռանալով իր անձն ու վեհությունը: Մեջբերում Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի նամակից՝ ուղղված Տ. Հարություն քահանա Ճուղլուրյանին. ««Երբ մեկը մեծանում, բարձրանում է պաշտօնով, խոնարհին մոռանում է, որին մնում է միայն նորից և նորից աղերսել»: Այս դարձուածքը չափազանց վիրավորական է ինձ համար, որովհետև ես մեծութիւնը գտնում եմ միմիայն խոնարհութեան մեջ: Բարձր պաշտօն ունեցող անձնաւորութիւնը մեծ կարող է լինել միմիայն այն ժամանակ, երբ մօտ է խոնարհին: Հպարտ բարձր պաշտօնեան, որը խոնարհին մոռանում է, մեծ է միայն իր աչքում, իր երևակայության մեջ»³:

¹Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, Խորեն Ա Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901-1938թթ.), Կազմեց՝ Ս. Բեհրուդյան, Երևան, 1996, էջ 31:

²Տե՛ս Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Հ. Թումանյանի ֆ., N 1404:

³ Տե՛ս ԳԱԹ, Հարություն քհն. Ճուղլուրյանի ֆ., N 9697:

Նամակի վերջին տողերը կարծես թե ամբողջովին բնութագրում են Մուրադբեկյան անձին ու հոգևորականին:

Տ. Խորեն վարդապետը Երևանի թեմական առաջնորդի պաշտոնում մնաց մոտ 15 տարի: Այդ տարիները հագեցած էին հայ ժողովրդի համար խիստ բախտորոշ ու շրջադարձային իրադարձություններով: Նրա առաջնորդության տարիները կարելի է պայմանականորեն բաժանել մի քանի ժամանակահատվածի՝ նախապատերազմյան տարիներ (1909-1914թթ.), Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներ (1914-1918թթ.), Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներ (1918-1920թթ.) և Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատման տարիներ (1920-1924թթ.): Նշված ժամանակահատվածներից յուրաքանչյուրն առկա եկեղեցաշինական, կրոնական, վարչական, ուսումնական խնդիրներին հավելեց նորանոր, առավել դժվարին ու օրհասական խնդիրներ: Մեծ երևակայություն պետք չէ՝ պատկերացնելու համար, թե Երևանի նման կարևորագույն ու լայնածավալ թեմի առաջնորդին ինչպիսի փորձություններ էին սպասվում նման պատմաքաղաքական իրադարձությունների հորձանուտում:

Երևանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպիսկոպոսի ձեռնարկած եկեղեցաշեն ու ազգաշեն գործունեությունը անկասկած կշարունակվեր, եթե չսկսվեր Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Քանակի քառեր՝ Խորեն Ա Մուրադբեկյան, Երևանի թեմ, փոխթեմակալ, նախապատերազմյան տարիներ, եկեղեցաշինություն, դպրոցաշինություն:

THE FIRST PERIOD OF BISHOP KHOREN MURADBEKYAN'S VICE-DIOCESE IN YEREVAN (1909-1914)

Q. KH. HAYRAPETYAN

Lecturer at the Department of History of GSU

The purpose of the article is to present the first period (1909-1914) of Bishop Khoren Muradbekyan's vice-diocese in Yerevan which is known in the historiography as "peaceful years". During these years, Bishop Khoren Muradbekyan

became famous for his church building, educational and social activities, which continued in his later years of his diocese.

ПЕРВЫЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВИКАРИЯ ЕРЕВАНСКОЙ ЕПАРХИИ, ЕПИСКОПА ХОРЕНА МУРАДБЕКЯНА (1909-1974 ГГ.)

К. Х. АЙРАПЕТЯН

Преподаватель кафедры истории ГГУ

Целью статьи является рассмотрение, известного в историографии как «мирные годы», первого периода (1909-1974 гг.) деятельности викария Ереванской епархии, епископа Хорена Мурадбекяна. В эти годы епископ Хорен Мурадбекян прославился своей церковно-строительной, образовательной и общественной деятельностью, имевшей продолжительный характер в течение последующих лет епаршества.

ՑՅՈՒՐԻԽՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՉԵՂԱՐԿՄԱՆ ԳՈԾԸՆԹԱՅԸ

Մ. Տ. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՊՀ հայոց պարմության ամբիոնի հայցորդ

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և ընդհանրապես Հայաստանի հետ հարաբերությունների հարցում թուրքական կողմի ապակառուցողական դիրքորոշումը հատկապես ցայտուն արտահայտվեց Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի հետ կապված:

Դրա ամենավառ վկայությունն այն փաստն է, որ դեռևս 2014թ. օգոստոսին ՀՀ նախագահի՝ Էրդողանին 2015թ. ապրիլի 24-ին Երևան հրավիրելու և Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը միասին հարգելու առաջարկին Էրդողանը պատասխանում է նույն օրը՝ ապրիլի 24-ին, Թուրքիա այցելելու և ներկա գտնվելու Գալիպոլի ճակատամարտի 100-ամյակին նվիրված միջոցառումներին այն պատճառաբանությամբ, թե «Գալիպոլիում կռվող հայ զինվորներ էլ կային...»¹:

Կարծում ենք դժվար չէ կռահել, որ ՀՀ նախագահին ուղղված Էրդողանի պատասխան հրավերն ընդամենը նպատակ է հետապնդում հնարավորինս նվազեցնել Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի նշանակությունը՝ ստորադասելով այն Գալիպոլիի հայտնի ճակատամարտին:

2015թ. փետրվարի 16-ին նախագահ Ս. Սարգսյանը, Էրդողանի հրավերը որակելով որպես «անհեռատես և ցինիկ որոշում», Ազգային ժողովից հետ է կանչում 2009թ. ստորագրված հայ-թուրքական արձանագրությունները, ինչը Թուրքիայի արտգործնախարարության կողմից որակվում է որպես սխալ և անհաջող քայլ²:

Հիշենք, որ Շվեյցարիայի միջնորդությամբ ՀՀ և Թուրքիայի արտգործնախարարների կողմից 2009թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում ստորագրվում են «ՀՀ և ԹՀ միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին», «ՀՀ և ԹՀ միջև հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրությունները: Դրանց համաձայն՝ երկու երկրների միջև հաստատվելու էին դիվանագիտական հարաբերություններ 1961թ. Վիեննայի կոնվենցիայի հիման վրա: Բացի դրանից՝ նախատեսվում էր

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթ, 30.02.2015:

² Բաբուխանյան Զ. Հ., Հայ-թուրքական հարաբերությունները և ժամանակակից թուրքական ԶԼՄ-ները, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, թիվ 2, Երևան, 2015, էջ 225:

երկու ամսվա ընթացքում բացել սահմանները, ստեղծել միջկառավարական երկկողմ հանձնաժողով՝ բաղկացած առանձին ենթահանձնաժողովներից, ընդ որում, ինչպես նշվում էր արձանագրության մեջ, «անհրաժեշտության դեպքում ենթահանձնաժողովի աշխատանքներին կարող էին մասնակցել նաև միջազգային փորձագետներ»¹: Շեշտենք նաև, որ արձանագրությունների ստորագրման հաջորդ օրն արդեն Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը հանդես է գալիս հայտարարությամբ, որով, խախտելով ցյուրիխյան արձանագրություններում իր իսկ կողմից ստանձնած պարտավորությունները, նշում էր, որ «ՀՀ-ի հետ Թուրքիայի սահմանի բացումը կապված է Ղարաբաղյան հիմնահարցում առաջընթացի հետ», և «որ իրենք ցանկանում են, որ բոլոր սահմանները բացվեն միաժամանակ»²: Այլ կերպ ասած՝ Թուրքիան շարունակում էր Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում առաջադրել նախապայմաններ:

Հակառակ Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու և դրա միջազգային ճանաչման գործընթացը կասեցնելու թուրքական իշխանությունների գործադրած հետևողական ջանքերին՝ ՀՀ իշխանությունները 2015թ. հունվարի 29-ին Ծիծեռնակաբերդում հրապարակում են «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը»³, որում դատապարտվում էր «1894-1923թթ. Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի կողմից ծրագրված ու հայ ժողովրդի դեմ շարունակաբար իրականացված ցեղասպանական քայլերը, էթնիկ զտումները, հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացումը, ինչպես նաև կատարված հանցագործություններն ու դրանց հետևանքները լուծյան մատնելու կամ արդարացնելու բոլոր փորձերը՝ որպես հանցագործության շարունակություն և նոր ցեղասպանություններ իրականացնելու քաջալերանք»⁴: Ինչ վերաբերում է նման պայմաններում ՀՀ հետագա գործողություններին, ապա ՀՀ-ն, դատապարտելով «Թուրքիայի Հանրապետության կողմից ՀՀ ապօրինի շրջափակումը,

¹ Արձանագրություն ՀՀ և ԹՀ միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին,

https://www.mfa.am/filemanager/bilateral/Turkey/20091013_protocol.pdf,

Արձանագրություն ՀՀ և ԹՀ միջև հարաբերությունների զարգացման մասին, https://www.mfa.am/filemanager/bilateral/Turkey/20091013_protocol1.pdf

² Գեղամյան Վ., Հայ-թուրքական հարաբերությունների 2008-2010 թթ. հետհայաց ամփոփում, 01.02.2011, http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMENT_ID=5338

³ Հայոց Ցեղասպանության թանգարան ինստիտուտի ֆոնդ, բաժին 57, թպ. 37, Ֆոնդային համարը 886:

⁴ Նույն տեղում:

միջազգային հարթակներում ցուցաբերվող հակահայկական կեցվածքը և միջպետական հարաբերությունների կարգավորման համար նախապայմանների առաջադրումը» և գնահատելով դրանք «որպես Հայոց ցեղասպանության, Մեծ Եղեռնից մինչ օրս անպատիժ մնալու հետևանք», հռչակագրում հստակորեն նշվում էր, որ ՀՀ հետագա գործողությունները պետք է նպատակաուղղված լինեն «Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչման հասնելու և ցեղասպանության հետևանքների» հաղթահարմանը:

Բացի դրանից՝ հռչակագրում հստակորեն ընդգծվում էր, որ մշակվելու էր «իրավական պահանջների թրթածրար» Թուրքիայի նկատմամբ, այլ կերպ ասած, հարցը տեղափոխվելու էր իրավական դաշտ, որպես հայ ժողովրդի «համազգային իրավունքների և օրինական շահերի վերականգման գործընթացի մեկնարկ»¹:

Ուստի ամենևին էլ պատահական չէ, որ հայ պատմագիտության մեջ վերջին շրջանում, որպես ՀՀ արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններ՝ առաջ են քաշվում «Ցեղասպանությունը զուտ ճանաչման խնդրից զատ փոխադրել իրավաքաղաքական դաշտ» և «միջազգային իրավունքը բարելավել նոր հայրենագրելու «պատրիոցիդ» իրավական ձևակերպումով», ավելին, դրանով իսկ հարստացնել ՄԱԿ-ի օրենսդրությունը²:

Հետաքրքիր է, որ նման տեսակետի կողմնակիցներից է նաև Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ 1-ինը, որը, անդրադառնալով վերը նշվածին, մասնավորապես գրում էր. «...չենք մոռանում, որ մեր դատը քաղաքական է, սակայն պետք չէ անտեսել նրա իրավական մասը»: Ավելին, ըստ կաթողիկոսի՝ «հայկական կողմի պահանջատիրությունը կմնա ռոմանտիկ ու հռետորական մոտեցումների շրջանակում, եթե չունենա իրավական կոնկրետ հիմք»³:

Անկասկած, նման առաջարկությունները խիստ գրավիչ են, սակայն մի բան է առաջարկի գրավչությունը, մեկ այլ բան դրա իրագործման հնարավորությունը: Այստեղ մեկ անգամ ևս ցանկանում ենք շեշտել այն հանգամանքը, որ նման գրավիչ առաջարկները կյանքի կոչելու համար առաջին կարևոր նախապայմանն այն է, որ ՀՀ-ն գոնե մեր տարածաշրջանում դառնա լուրջ «խաղացող» շնորհիվ տնտեսական աննախադեպ աճի, հանգամանք, որը ներկայիս ՀՀ իշխանությունների կողմից դիտվում է որպես հրատապ խնդիր:

¹Նույն տեղում:

² Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ցեղասպանություն և հայրենագրելու. Ճանաչումից հատուցում, (հոդվածներ և հարցազրույցներ), Երևան, 2015, 440 էջ:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթ, 04.02.2016, էջ 3:

Կրկին անդրադառնալով բուն թեմային, ցանկանում ենք նշել, որ ՀՀ-ի կողմից Յուրիխյան արձանագրությունների չեղարկման ճանապարհին առաջին քայլը 2017թ. սեպտեմբերին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի ամբիոնից ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի հնչեցրած այն միտքն էր, որ «Թուրքիայի կողմից արձանագրությունների վավերացման գործընթացը ըստ պատշաճի չիրականացնելու» պարագայում «մենք գարուն ենք մտնելու այդ արձանագրություններն առոչինչ հայտարարված, այսինքն՝ առանց այդ արձանագրությունների»¹:

Դատելով փաստերից ցյուրիխյան արձանագրությունների չեղարկման ճանապարհին ՀՀ իշխանությունների հաջորդ քայլը 2017թ. փետրվարի 17-ին ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի ելույթն էր Մյունխենի անվտանգության համաժողովում: Այստեղ ՀՀ նախագահը, ի թիվս այլ հարցերի անդրադառնալով Հայաստանի և Թուրքիայի միջև 2009թ. հոկտեմբերի 10-ին ստորագրված ցյուրիխյան արձանագրությունների ճակատագրին, նշում է, որ «Թուրքիան ոչ միայն չվավերացրեց դրանք, այլև առաջադրեց արձանագրությունների հետ որևէ կապ չունեցող նախապայմաններ»: Ընդ որում Թուրքիայի նման դիրքորոշումը ՀՀ նախագահը որակում է որպես «պատմական հնարավորության տապալում»: Այնուհետև անդրադառնալով այն հարցին, թե արդյո՞ք Ադրբեյջանն է խոչընդոտում Թուրքիային Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցում, ՀՀ նախագահը շեշտում է, որ Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցում «... հիմնական խոչընդոտը Թուրքիայի առաջնորդների քաղաքական կամքի բացակայությունն է», հակառակ ՀՀ ղեկավարության դրսևորած քաղաքական կամքի, արձանագրությունների ստորագրման փաստից «ոչ այնքան երջանիկ» Սփյուռքի հետ տարվող աշխատանքների հետ կապված: Վերջում ՀՀ նախագահն այն հաստատ համոզմունքն է հայտնում, որ «Հայաստանը նախապայմանների լեզվով չի խոսում, բայց չի էլ ընդունի որևէ մեկի կողմից նախապայմանների առաջադրումը», ուստի Հայաստանը չի կարող «առհավետ սպասել Թուրքիայի պատասխան քայլերին»²:

Արդեն 2018թ. մարտի 1-ին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը հանդես է գալիս հայտարարությամբ, որում նշվում էր, որ «ՀՀ-ն արել է հնարավորը մեր հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության հարաբերությունները կարգավորելու բեռը գալիք սերունդներին չթողնելու

¹ Որևէ մեկի նախապայմաններ առաջադրելու պրակտիկան ուղղակի մեզ մոտ չի անցնելու. Սերժ Սարգսյան, 01.03.2018, <https://news.am/arm/news/438997.html>

² Նախագահը մասնակցել է Մյունխենի անվտանգության համաժողովին, 17.02.2018, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2018/02/17/President-Serzh-Sargsyan-attended-Munich-security-conference/>

համար»: Սակայն չնայած դրան՝ «արձանագրությունների ստորագրումից անցած ինը տարիների ընթացքում Անկարան, վերադառնալով իր անհիմն նախապայմաններին, ոչ միայն որևէ քայլ չարեց արձանագրությունները վավերացնելու և ուժի մեջ մտցնելու համար, այլև որևէ կասկած չթողեց, որ նա չի պատրաստվում այդ գործընթացը իրականացնել»: Նման պարագայում, ըստ ՀՀ նախագահի, «եկել է որոշումը կայացնելու ժամանակը»¹:

Այս ամենից հետո առնվազն զարմանալի է ՀՀ նախագահի այն լավատեսությունը, թե «մենք պատրաստ կլինենք Թուրքիայի հետ հարաբերություններ հաստատել, **եթե այս գիտակցումը լինի նաև թուրքական կողմի մոտ**» (ընդգծումն մերն է-Մ.Ն.): Ավելին, ըստ ՀՀ նախագահի՝ «եթե վաղը, մյուս օրը կլինեն առաջարկություններ մենք պատրաստ կլինենք այդ առաջարկությունները քննարկել»²:

Կարծում ենք՝ այստեղ միանգամայն տեղին է հիշատակել հայ-թուրքական հարաբերությունների ապագայի վերաբերյալ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Ռ. Սաֆրաստյանի այն կարծիքը, ըստ որի «չկա որևէ նախադրյալ, որ սկիզբ կառնի նոր գործընթաց, որի նպատակը կլինի երկու երկրների միջև հարաբերությունների կարգավորումը»³:

Նույն օրը ՀՀ նախագահը ստորագրում է հրամանագիր «հայ-թուրքական հարաբերությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցնելու» վերաբերյալ: Հրամանագրում մասնավորապես նշվում էր.

1. Դադարեցնել 2009թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին» և «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրությունների կնքման ընթացակարգը:

2. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին՝ արձանագրությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցնելու մասին ծանուցել Թուրքիայի Հանրապետությանը⁴:

¹ Որևէ մեկի նախապայմաններ առաջադրելու պրակտիկան ուղղակի մեզ մոտ չի անցնելու. Սերժ Սարգսյան, 01.03.2018, <https://news.am/arm/news/438997.html>

² Գանտահարյան Շ., Գնդակը Թուրքիայի կիսադաշտում է, 03.03.2018, <http://www.arfd.info/hy/?p=41450>

³ Սաֆրաստյան Ռ., Աշխարհը հասկացավ, որ Թուրքիան մտավ գործընթացի մեջ և ինքն էլ վիժեցրեց արձանագրությունները՝ մեծացնելով անվստահությունն իր նկատմամբ, 02.03.2018, <http://www.tert.am/am/news/2018/03/02/safrastyan/2628790>

⁴ Հայ-թուրքական արձանագրությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցվեց. Սերժ Սարգսյանը հրամանագիր է ստորագրել, 01.03.2018, <https://news.am/arm/news/438979.html>

Թուրքական մամուլը շատ արագ արձագանքելով հայ-թուրքական արձանագրությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցնելու Սերժ Սարգսյանի հրամանագրին՝ այն անվանում է «շոկային» կամ «անսպասելի քայլ»։ Այսպես, «Yeni Akit» պարբերականը անդրադառնալով ՀՀ նախագահի այդ քայլին նշում էր, որ «Հայաստանը Թուրքիայի հետ կապված շոկային որոշում է կայացրել»¹։

Բացի այդ Թուրքիայի փոխարտգործնախարար Ահմեթ Յըլդըզը անդրադառնալով ՀՀ-ի կողմից ցյուրիխյան արձանագրությունների չեղարկման փաստին նշում է, թե իբր «ցյուրիխյան արձանագրություններն ավելի ձեռնատու էին Հայաստանին, քան Թուրքիային»²։

Հայ իրականության մեջ առկա են տարբեր կարծիքներ հայ-թուրքական արձանագրությունների և դրանց չեղարկման վերաբերյալ ՀՀ նախագահի նշված հրամանագրի հետ կապված։

Այսպես, թուրքագետ Ա. Իսպիրյանի կարծիքով՝ «Ս. Սարգսյանը, ընտրվելով նախագահի պաշտոնում, սկսեց այդ գործընթացը և նախագահի պաշտոնը թողնելուց առաջ պատասխանատվություն գտավ ավարտին հասցնելու այդ գործընթացը»։ Թուրքագետի կարծիքով՝ 2009թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխյան արձանագրությունները ստորագրելով՝ «Հայաստանն աշխարհին ցույց տվեց, որ պատրաստ է առանց նախապայմանների երկխոսություն սկսել իր հարևանների հետ», իսկ ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա ըստ Ա. Իսպիրյանի՝ «հայ-թուրքական կարգավորման արձանագրությունները ստորագրելով՝ Թուրքիան միտումնավոր Հայոց ցեղասպանության արշավների դեմն էր փորձել առնել», այսինքն՝ «Թուրքիայի նպատակն էր աշխարհին ցույց տալ, որ ցեղասպանությունը ճանաչելով՝ վնասում են հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացին»։ Բավական ուշագրավ է նաև Ա. Իսպիրյանի տեսակետը հայ-թուրքական արձանագրությունների չեղարկման հետ կապված։ Այսպես, ըստ թուրքագետի «Թուրքիան կփորձի ցույց տալ, որ ահա, տեսեք, մենք փորձում էինք կարգավորել, իսկ Հայաստանը տապալեց դա»³։

Անդրադառնալով հայ-թուրքական արձանագրությունների չեղարկմանը՝ հայտնի թուրքագետ Ռ. Սաֆրաստյանը մասնավորապես

¹ Հայաստանը շոկային քայլ արեց. Թուրքական մամուլի արձագանքը արձանագրությունների չեղարկմանը, 02.03.2018, <https://news.am/arm/news/439106.html>

² «Նրանց գործն է». Թուրքիայի փոխարտգործնախարարը մեկնաբանել է հայ-թուրքական արձանագրություններից հայկական կողմի հրաժարվելը, 16.03.2018, <http://www.tert.am/am/news/2018/03/16/turkey/2639291>

³ Իսպիրյան Ա., Հայ-թուրքական արձանագրությունները ստորագրման պահից դատապարտված էին տապալման, 02.03.2018, <https://news.am/arm/news/439016.html>

նշում էր, որ «արձանագրությունների չեղարկումը Հայաստանի կողմից միանգամայն սպասելի և տրամաբանական էր՝ թուրքական կողմի ոչ պատշաճ գործողությունների պատճառով: Բացի դրանից՝ հեղինակի կարծիքով Թուրքիան, վիժեցնելով հայ-թուրքական արձանագրությունների հետ կապված գործընթացը, «ավելացրեց աշխարհում իր դիվանագիտության, արտաքին քաղաքականության նկատմամբ անվստահությունը»¹:

ՀՅԴ գերագույն մարմինն իր հերթին 2018թ. մարտի 2-ին հանդես է եկել հայտարարությամբ՝ կապված ՀՀ նախագահի կողմից հայ-թուրքական արձանագրությունների չեղարկման փաստի հետ: Դրանում նշվում էր, որ հայ-թուրքական արձանագրությունների չեղարկումը «մեր համահայկական պայքարի, այդ պայքարին միացած քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների, մեր ողջ ժողովրդի ձեռքբերումն է»²: Բացի դրանից՝ հայտարարության վերջում այն կարծիքն էր հայտնվում, որ «հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը անհրաժեշտություն է, սակայն այն պետք է տեղի ունենա քաղաքակիրթ աշխարհի արժեհամակարգին համապատասխան»³:

Մեր կարծիքով՝ սա դաշնակցության հերթական բարի ցանկությունն էր, որի իրականացման ուղիները առնվազն անհասականալի էին:

Խնդրո առարկա հիմնահարցի տեսանկյունից բավականին ուշագրավ է նաև հայ-թուրքական արձանագրությունների հետ կապված թուրքագետ Հ. Չաքրյանի տեսակետը, ըստ որի՝ «հայ-թուրքական արձանագրություններն առոչինչ հայտարարելով՝ երկկողմ հարաբերություններն ավելի վատ չեն լինի, քան ներկայումս, որովհետև հարաբերություններ որպես այդպիսին չկան»⁴:

Այսպիսով, ելնելով սույն հոդվածում բերված փաստերից և դրանց վերլուծություններից, կարող ենք նշել, որ ժամանակի ՀՀ ղեկավարությունը լուրջ ջանքեր էր գործադրում Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցում: Հակառակ դրան՝ թուրքական կողմը, խախտելով անգամ 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում ԱՄՆ-ի,

¹ Սաֆրաստյան Ռ., Աշխարհը հասկացավ, որ Թուրքիան մտավ գործընթացի մեջ և ինքն էլ վիժեցրեց արձանագրությունները՝ մեծացնելով անվստահությունն իր նկատմամբ, 02.03.2018, <http://www.tert.am/am/news/2018/03/02/safrastyan/2628790>

² ՀՅԴ Հայաստանի Գերագույն մարմնի հայտարարությունը, 02.03.2018, <http://www.arfd.info/hy/?p=41392>

³ Նույն տեղում:

⁴ Չաքրյան Հ., Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի դիրքորոշումը հակասում է ԱՄՆ ու ԵՄ քաղաքականությանը Հարավային Կովկասում, 18.03.2018, <http://www.tert.am/am/news/2018/03/18/Hakob-chagryan/2640874>

ԵՄ-ի, ՌԴ-ի և Շվեյցարիայի արտաքին գերատեսչությունների ղեկավարների ներկայությամբ իր իսկ կողմից պարտավորությունների ստանձնումը, շարունակում էր Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում հանդես գալ կոնկրետ նախապայմաններով: Ուստի միանգամայն արդարացված պետք է համարել ՀՀ նախագահի կողմից 2018թ. մարտի 1-ին ստորագրված «Հայ-թուրքական հարաբերությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցնելու» վերաբերյալ հրամանագիրը:

Քանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Յյուրիխ, արձանագրություններ, հայ-թուրքական հարաբերություններ, նախապայմաններ, հոշակագիր, Ծիծեռնակաբերդ:

Օգտագործված գրականություն

1. Արձանագրություն ՀՀ և ԹՀ միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին,
https://www.mfa.am/filemanager/bilateral/Turkey/20091013_protocol.pdf,
Արձանագրություն ՀՀ և ԹՀ միջև հարաբերությունների զարգացման մասին, https://www.mfa.am/filemanager/bilateral/Turkey/20091013_protocol1.pdf
2. Բաբուխանյան Զ. Հ., Հայ-թուրքական հարաբերությունները և ժամանակակից թուրքական ԶԼՄ-ները, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, № 2, Երևան, 2015, էջ 225-232:
3. Գանտահարյան Շ., Գնդակը Թուրքիայի կիսադաշտում է, 03.03.2018, <http://www.arfd.info/hy/?p=41450>
4. Գեղամյան Վ., Հայ-թուրքական հարաբերությունների 2008-2010 թթ. հետհայաց ամփոփում, 01.02.2011,
http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMENT_ID=5338
5. Իսպիրյան Ա., Հայ-թուրքական արձանագրությունները ստորագրման պահից դատապարտված էին տապալման, 02.03.2018, <https://news.am/arm/news/439016.html>
6. Հայ-թուրքական արձանագրությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցվեց. Սերժ Սարգսյանը հրամանագիր է ստորագրել, 01.03.2018, <https://news.am/arm/news/438979.html>
7. ՀՅԴ Հայաստանի Գերագույն մարմնի հայտարարությունը, 02.03.2018, <http://www.arfd.info/hy/?p=41392>
8. Հայաստանը շոկային քայլ արեց. Թուրքական մամուլի արձագանքը արձանագրությունների չեղարկմանը, 02.03.2018, <https://news.am/arm/news/439106.html>
9. «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթ, 30.02.2015, 04.02.2016:

10. Հայոց Յեղասպանության թանգարան ինստիտուտի ֆոնդ, բաժին 57, թպ. 37, Ֆոնդային համարը 886:

11. Մելքոնյան Ա., Յեղասպանություն և հայրենագրկում. Ճանաչումից՝ հատուցում, (հողվածներ և հարցազրույցներ), Պատմության ինստիտուտ, Երևան, «Ջանգակ» հրատ., 2015, 440 էջ:

12. Նախագահը մասնակցել է Մյունխենի անվտանգության համաժողովին, 17.02.2018, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2018/02/17/President-Serzh-Sargsyan-attended-Munich-security-conference/>

13. «Նրանց գործն է». Թուրքիայի փոխարտգործնախարարը մեկնաբանել է հայ-թուրքական արձանագրություններից հայկական կողմի հրաժարվելը, 16.03.2018, <http://www.tert.am/am/news/2018/03/16/turkey/2639291>

14. Որևէ մեկի նախապայմաններ առաջադրելու պրակտիկան ուղղակի մեզ մոտ չի անցնելու. Սերժ Սարգսյան, 01.03.2018, <https://news.am/arm/news/438997.html>

15. Չաքրյան Հ., Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի դիրքորոշումը հակասում է ԱՄՆ ու ԵՄ քաղաքականությանը Հարավային Կովկասում, 18.03.2018, <http://www.tert.am/am/news/2018/03/18/Hakob-chagryan/2640874>

16. Սաֆրաստյան Ռ., Աշխարհը հասկացավ, որ Թուրքիան մտավ գործընթացի մեջ և ինքն էլ վիժեցրեց արձանագրությունները՝ մեծացնելով անվտանգությունն իր նկատմամբ, 02.03.2018, <http://www.tert.am/am/news/2018/03/02/safrastyan/2628790>

THE PROCESS OF ZURICH PROTOCOLS CANCELLATION

M. T. NAJARYAN

Post-Graduate Student

Chair of Armenian History of YSE

The destructive position of the Turkish side in the recognition of the Armenian Genocide and in general the establishment of relations with Armenia was particularly strikingly expressed in connection to the 100th anniversary of the Armenian Genocide.

Despite the persistent efforts of the Turkish authorities to deny the Armenian Genocide and to prevent its international recognition, the RA authorities promulgated “The Pan-Armenian Declaration on the 100th Anniversary of the Armenian Genocide” at the Tsitsernakaberd still on the 29th of January 2015. This document was unique not only in its content, form, as all the structures representing the Armenian people participated in making the document, but also a new approach to relations with Turkey was clearly emphasized in the Declaration: i.e. the "documentation of legal requirements" would be elaborated, in other words

the issue would be moved to the legal field as “the start of the process of restoring the national rights and legitimate interests” of the Armenian people. Undoubtedly, such suggestions are very attractive, but one thing is the attractiveness of the offer, another is the possibility of its realization. Despite the Armenian side's numerous claims to establish relations without preconditions, Turkey continued to speak with Armenia in the language of preconditions, which led to the fact that the RA President, first, on the 17th of February 2017 at the Munich Security Conference, then in the decree signed on the 1st of March 2018 made a statement about the cancellation of the Armenian-Turkish protocols signed on the 10th of October 2009 in Zurich.

ОТМЕНА ПРОТОКОЛОВ ЦЮРИХА

М. Т. НАДЖАРЯН

Соискатель кафедры истории Армении ЕГУ

Дисконструктивная позиция Турции по отношению к Геноциду Армян и вообще по вопросу установления дипломатических отношений с РА, особенно ярко проявилась в связи с 100 летием Геноцида Армян.

Вспомним, что еще 10 октября 2009 г., посредничеством Швейцарии в Цюрихе руководителями внешнеполитических ведомств РА и ТР были подписаны Цюрихские протоколы, согласно которым должны были устанавливаться дипломатические отношения между РА и ТР. Однако, Турция на следующий же день, начала выступать конкретными предусловиями по отношения к РА, что значило отказ от условий Цюрихских протоколов.

В противовес политике отрицания Геноцида и противостоянию международному признанию факта Геноцида со стороны Турции, власти РА 2 января 2015 года в Цицернакаберде издадут «всенародную декларацию к 100 летию Геноцида». В декларации подчеркивается новый подход по отношению к Турции, методом «пакета юридических требований», то есть перевести вопрос Геноцида армян из политической плоскости в юридическую плоскость.

Несмотря на многочисленные утверждения об установлении отношений без предварительных условий, Турция продолжала говорить языком требований, которое в последствии привело к тому, что президент РА, во-первых в мюнхенской комиссии по безопасности от 17 февраля 2017 года и далее от 01 марта 2018 года выступил с заявлением об отмене протоколов подписанных 10 октября 2009 в Цюрихе. Уже 1 марта 2018г. Президент РА издает указ согласно которому Армения фактически отрекается от Цюрихских протоколов.

**ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՐԱՎԱԿԱՆ**

Ս. Գ. ԱՄԻՐԻՆԱՆՅԱՆ

*Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի դեկան*

Մ. Մ. ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

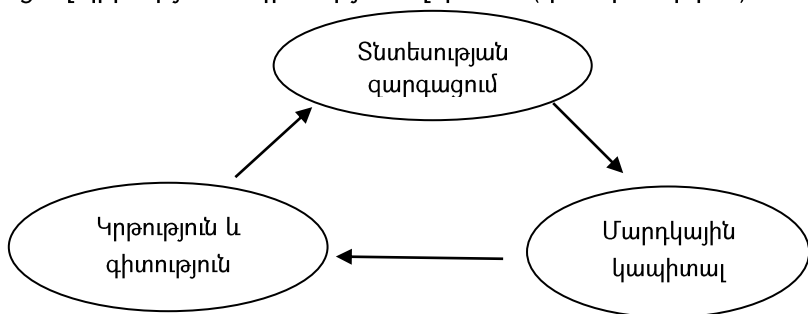
*Տնտեսագիտական ֆակուլտետի մագիստրատուրայի
«Ֆինանսներ, դրամաշրջանառություն և վարկ»
բաժնի 1-ին կուրսի ուսանողուհի*

Մարդկային կապիտալը (Human Capital) հասարակության մտավոր, ֆիզիկական, բնական, առողջապահական և այլ ռեսուրսների հավաքական ամբողջությունն է, որը օգտագործվում է անհատների և հասարակության՝ որպես մեկ ամբողջության բազմազան կարիքների բավարարման համար: Մարդկային կապիտալը համարվում է զարգացման բարդ ինտենսիվ գործոն, մտնում է երկրի ազգային հարստության կազմի մեջ: Այն ներառում է քաղաքական, սոցիալական կապիտալը, ազգային մրցակցային առավելությունները և ազգի բնական ներուժը:

Առաջին անգամ «մարդային կապիտալ» տերմինը օգտագործել է Թեոդոր Շուլցը, նա ընդգծում էր կրթական կապիտալի՝ որպես ՄԿ առանցքային բաղադրիչի կարևորությունը երկրի տնտեսության զարգացման գործում: Ամերիկացի տնտեսագետը հետազոտություններ էր իրականացնում՝ պարզելու հետպատերազմյան շրջանում (երկրորդ աշխարհամարտից հետո) Գերմանիայի և Ճապոնիայի տնտեսության արագ տեմպերով վերականգնման պատճառահետևանքային կապերը: Նա եկավ այն եզրահանգման, որ Գերմանիայի և Ճապոնիայի տնտեսությունների արագ վերականգնման հանգամանքը

պայմանավորված էր կրթված և առողջ բնակչություն ունենալու իրողությամբ¹:

Նշված երկրների փորձը կարող է նաև օրինակ լինել Հայաստանի Հանրապետության համար: Զրկված լինելով բնական ռեսուրսներից, մինևոյն ժամանակ գտնվելով շրջափակման մեջ՝ ՀՀ-ն կարող է զարգանալ մարդկային կապիտալի առաջընթացի միջոցով, քանի որ ազգաբնակչության բարեկեցության ապահովման տեսանկյունից, թերևս, էական նշանակություն չունեն առկա մարդկային ռեսուրսների քանակական ծավալները: Քիչ չեն այն ազգերն ու պետությունները, որոնք տիրապետում են թվաքանակով մեծ մարդկային ռեսուրսների, այնուհանդերձ, այդ ռեսուրսների անարդյունավետ կառավարման հետևանքով կանգնել են տնտեսական և քաղաքական լուրջ հիմնախնդիրների առջև: Կրթության, գիտության ոլորտում անհրաժեշտ և համարժեք ներդրումների իրագործման հարցում պետության և հասարակության փոխհամաձայնությամբ մշակված ռազմավարությունը հնարավորություն է տալիս առկա ՄԿ կիրառությունից ակնկալել որակական հետադարձ արդյունք: Կրթության զարգացումը, համապատասխան և նպատակաուղղված ներդրումները, տալիս են մրցունակ մարդկային ռեսուրսներ, որոնք էլ իրենց հերթին նպաստում են տնտեսության զարգացմանը: Այս գործընթացն էլ իր հերթին շարունակական է այնքանով, որ տնտեսության զարգացումը և ստեղծված հավելյալ արժեքը հնարավորություն են տալիս նորանոր ներդրումներ իրականացնել կրթության և գիտության ոլորտում (գծապատկեր 1):

ՀՀ-ում կրթական լուրջ ներդրում էր Դիլիջանի միջազգային դպրոցը, որը նպատակ ունի միջազգային որակյալ կրթությունը հասանելի

1. St'и Мельместер Ж.Л., Дьебо К.В., Экономика образования: невыполненные обещания // "Экономика образования", 2009, էջ 85:

դարձնել երիտասարդների համար՝ անկախ ազգությունից և նրանց ծնողների ֆինանսական հնարավորություններից: Դպրոցի հիմնական նպատակներն են

1. ՀՀ կրթական համակարգի համար որակական նոր կողմնորոշիչների սահմանումը,
2. տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավումը,
3. տվյալ նախագծի հիմնական նպատակներին հասնելու համար մարտավարական և ռազմավարական նպատակների սահմանումը:

Ծրագիրը հնարավորություն է ընձեռում նոր ներդրողներ ներգրավել և կրթական զարգացմանը զուգընթաց նպաստել տարածաշրջանի տնտեսական զարգացմանը:

ՀՀ-ում մարդկային կապիտալի արգասիքներից է նաև ՏՏ ոլորտի զարգացման նախադրյալներն ու հնարավորությունները: Այս ոլորտում առկա առաջխաղացումն ու նվաճումները խոսում են մարդկային կապիտալի արդյունավետ օգտագործման մասին: Դրա վառ ապացույցն է «Թումո» ստեղծարար տեխնոլոգիաների կենտրոնը, որն իրենից ներկայացնում է կրթական ծրագիր տեխնոլոգիաների և դիզայնի միջակայքում: Այժմ Հայաստանում գործում է 4 Թումո կենտրոն Երևանում, Գյումրիում, Դիլիջանում և Ստեփանակերտում:

Հայաստանի հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիրը, որն ընդգրկում է 2014-2025 թթ. ժամանակահատվածը և հանդիսանալու է երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնական ռազմավարական փաստաթուղթն ու մշակվելիք միջնաժամկետ, ոլորտային և այլ ծրագրային փաստաթղթերի հիմքը, ներառում է տարվող քաղաքականության գերակայությունները, որոնց մեջ տեղ է գտել նաև մարդկային կապիտալի զարգացումը¹: Այս մասին ՀՀ-ն փաստում է ամենաբարձր պետական մակարդակով: Նմանատիպ քաղաքականությունը կարող է միայն նպաստել ՀՀ տնտեսության զարգացմանը:

ՄԿ տեսություններում առանձնացվում է նաև ազգային ՄԿ հասկացությունը, որը տվյալ հասարակության ազգային հարստության հիմնական բաղկացուցիչն է: Ազգային ՄԿ-ն ներառում է տվյալ պետության և հասարակության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կապիտալը, ազգային մտավոր ռեսուրսները, ազգային մրցունակության

¹ ՏԵՍ Վ. Հովսեփյան, Անցումային տնտեսության տեսություն, Եր., 2008, էջ 74:

առավելությունները և ժողովրդի բնական պոտենցիալը: Ազգային ՄԿ-ն հաշվարկվում է նրա արժեքայնության ցուցիչով: Ազգային ՄԿ-ն կազմում է յուրաքանչյուր զարգացող երկրի ընդհանուր հաշվարկով ազգային հարստության ավելի քան կեսը, իսկ զարգացած երկրների համար՝ վերջիններիս ազգային հարստության ավելի քան 70-75%-ը: Աշխարհի տարբեր երկրների Ազգային ՄԿ արժեքը, ծախսատարության մեթոդաբանության հաշվարկի հիման վրա, գնահատվել է Համաշխարհային բանկի փորձագետների կողմից: Հաշվարկներում օգտագործվում են ՄԿ բաղկացուցիչ մասերի գնահատականներն ըստ պետության, ընտանիքի, գործարարների և այլ ծախսերի հաշվարկների, որոնք հնարավորություն են տալիս սահմանել ՄԿ վերարտադրմանն ուղղված հասարակության տարեկան ընթացիկ ծախսերը: Այդ փորձագիտական գնահատականների համաձայն՝ 20-րդ դարի վերջերին ՄԿ համաշխարհային արժեքը հաշվվում էր \$365 տրլն, որը կազմում էր համաշխարհային հարստության 66%-ը: ԱՄՆ ՄԿ արժեքը կազմում էր \$95 տրլն կամ երկրի ազգային հարստության 77%-ը, կամ համաշխարհային ՄԿ արժեքի 26%-ը: Չինաստանի ՄԿ արժեքը հաշվվում էր \$25 տրլն, որը կազմում էր երկրի ազգային հարստության 77%-ը կամ համաշխարհային ՄԿ ընդամենը 7%-ը: Ռուսաստանի ՄԿ արժեքը հաշվարկվում էր \$30 տրլն, ինչը կազմում էր երկրի ազգային հարստության 50%-ը կամ համաշխարհային ՄԿ 8%-ը:

Հայաստանը World Economic Forum-ի նոր զեկույցում մարդկային կապիտալի զարգացման ցուցանիշով տարածաշրջանում առաջատարն է¹:

The Global Human Capital Index 2017-ը դասակարգել է աշխարհի 130 երկիր ըստ մարդկային կապիտալի զարգացման՝ արտահայտված 4 չափումով՝

- պոտենցիալի իրացում,
- զարգացում,
- բացահայտում,
- նոու-հաու:

Հայաստանն աշխարհի 130 երկրի ցանկում զբաղեցրել է 49-րդ հորիզոնականը՝ զարգացնելով իր մարդկային կապիտալի 64%-ը: Պոտենցիալի իրացման ենթակետի առումով Հայաստանն աշխարհում 3-

¹ www.weforum.org

րդն է: Այս կետը քանակական գնահատական է տալիս կրթությանը՝ ներառյալ դպրոցական և բուհական ուսման մակարդակը: Հայաստանի հարևան երկրներից Վրաստանն ու Ադրբեջանը զեկույցում չկան, իսկ Թուրքիան 75-րդ տեղում է, Իրանը՝ 104: ԱՊՀ տարածաշրջանից Ղազախստանը 29-րդ տեղում է, Ղրղզստանը՝ 46, Մոլդովան՝ 62, Ռուսաստանը՝ 16, Տաջիկստանը՝ 57: Ցանկում առաջատարը Նորվեգիան է, հաջորդում են Ֆինլանդիան ու Շվեյցարիան: Եմենը, Մավրիտանիան ու Սենեգալը աղյուսակի վերջին հորիզոնականներում են:

Սակայն մյուս կողմից, չնայած կատարվող աշխատանքներին և առկա փոփոխություններին, Հայաստանում նկատվում է մտավոր ռեսուրսների կայուն արտահոսք, որը կրիտիկական նշանակություն ունի երկրի անվտանգության տեսանկյունից: Ունենալով սահմանափակ մտավոր ՄԿ՝ երկրում շեշտադրումները կատարվում են հիմնականում տնտեսության այնպիսի ճյուղերի վրա, որոնք, որպես կանոն, չեն պահանջում մտավոր ռեսուրսներ:

Հայաստանի ներքաղաքական վերջին փոփոխությունների ֆոնին կարծես մարդկային կապիտալին՝ որպես ազգային վերելքին խթանող գործոն, ավելի մեծ դեր տալու հորիզոններ են երևում: Եթե նախկինում երկրում շատ ու շատ անհատներ սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցության տակ չկարողացան դրսևորել իրենց ունակությունները և ծառայեցնել երկրի շահերին, ապա այժմ նոր իրավիճակը թելադրում է երկրում առկա մարդկային ռեսուրսը ավելի արդյունավետ կերպով ընդգրկել տնտեսական ու քաղաքական տարբեր հարցերում, դրսևորելու հնարավորություն տալու տարբեր ոլորտների խելացի կադրերին, տնտեսության մեջ ներդրումների հնարավորություն ընձեռել մանր, միջին և խոշոր ձեռնարկատիրությամբ զբաղվել ցանկացողներին, ովքեր, նախկինում տարբեր ոլորտներում առկա մոնոպոլ և օլիգոպոլ դիրքերի չարաշահումների հետ կապված, չէին կարողանում շուկայում գործունեություն ծավալել:

Այս ամենի համատեքստում շատ կարևոր դեր ունի պետությունը, որը երկրի բնակիչների անմիջական աջակցությամբ մարդկային կապիտալի զարգացման բեռը պետք է իր ուսերին կրի ու համապատասխան պայմաններ ստեղծելով՝ պետք է երկրի տնտեսական կյանքում բարեփոխումներ կատարի ու նպաստի մարդկային կապիտալի՝ որպես ազգային հարստության գիտակցման ամրապնդմանը: Շատ կարևոր է մարդկային կապիտալը դիտարկել որպես ազգային վերելքին

նպաստող ռեսուրս, արդյունավետ օգտագործել մարդկային ներուժը և պայմաններ ստեղծել «ուղեղների արտահոսքից» խուսափելու համար: Ինչպես նաև չպետք է աչքաթող անել հայկական սփյուռքի գործոնը. Հայաստան-սփյուռք կապերի խորացումը, գիտատեխնոլոգիական, կրթական միջնաժամկետ և երկարաժամկետ համատեղ ծրագրերի նախաձեռնումն իր հերթին կարող է նպաստել սփյուռքի հայ երիտասարդության գիտական ներուժի օգտագործմանը, փորձի արդյունավետ փոխանակմանը:

Քանալի բառեր՝ մարդկային կապիտալ, տնտեսության զարգացման նախադրյալներ, հեռանկարային զարգացում, մարդկային կապիտալի զարգացում:

Օգտագործված գրականություն

1. Վ. Հովսեփյան, Անցումային տնտեսության տեսություն, Եր., 2008:
2. Мельместер Ж.Л., Дьебо К.В., Экономика образования: невыполненные обещания // “Экономика образования”, 2009.
3. Макконнел К. Р., Брю С. Л. Экономикс. М., 1992.
4. Park. S., Revisting Mankiw, Romer & Weil, A Contribution to the Empirics of Economic Growth/ University of Micigan, 1992.
5. www.weforum.org

DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL AS A GUARANTEE OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

S. G. AMIRKHANYAN

*PhD in Economics, Associate Professor
Dean of the Faculty of Economics of GSU*

M. M. TOVMASYAN

*Master's Degree, 1st year student,
Department of "Finance,
Money Circulation and Credit"
Faculty of Economics*

The human capital is the collective whole of mental physical, natural, health and the other resources of society, which is used to meet the diverse needs of individuals and society. Human capital is considered as a complex intensive factor of development. It includes the national wealth of country.

РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА КАК ГАРАНТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

С. Г. АМИРХАНЯН

*Кандидат экономических наук, доцент
Декан экономического факультета ГГУ*

М. М. ТОВМАСЯН

*Студентка 1 курса магистратуры отделения «Финансы,
денежное обращение и кредит» ГГУ*

Человеческий капитал - это сборное целое умственного, физического, природного, здравоохранительного и других ресурсов общества, которое используется для удовлетворения как одного целого различных потребностей личностей и общества.

Человеческий капитал считается сложным интенсивным фактором развития, входим в состав национального богатства государства.

**ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՈՒՂՂԱԿԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐԻ ՆԵՐԳՐԱՎՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Մ. Ն. ՀԵՐԳՆՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Ս. Ռ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

ԳՊՀ բակալավրի «Ֆինանսներ» բաժնի շրջանավարտ

Յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական, սոցիալական, գիտատեխնիկական զարգացումը կապված է ներդրումային գործունեության հետ, որը, նախապես մշակված ներդրումային քաղաքականությանը համապատասխան, առաջադրում է զարգացման երկարաժամկետ նպատակներ: Համաշխարհային տնտեսության ինտեգրմամբ պայմանավորված՝ կարևորվում է օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների (ՕՈՒՆ) դերն ու նշանակությունը: ՕՈՒՆ է համարվում այն ներդրումը, որն ունի երկարաժամկետ բնույթ և տևական հետաքրքրություն է ներկայացնում տվյալ երկրի ռեզիդենտի համար, և ներդրողը զգալի դերակատարություն ունի այդ երկրի ռեզիդենտ ձեռնարկության կառավարման մեջ: Նշենք, որ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ազդեցությունը զարգացող և զարգացած երկրների տնտեսության վրա միանման լինել չի կարող: Զարգացած երկրներում ՕՈՒՆ-երի ազդեցությունն այդքան էլ մեծ չէ, քանի որ դրանց դիմակայում է ազգային հզոր կապիտալը, որը զարգացող երկրներում հաճախ բացակայում է: Դրա մասին են վկայում իրավական դաշտում առկա տարբեր մոտեցումները՝ կապված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների հետ:

Արևմտյան մի շարք երկրներում (ԱՄՆ, Բելգիա, Շվեյցարիա, Անգլիա և այլն) ներդրումների մասին հատուկ օրենքներ չկան: Օտարերկրյա և ազգային ներդրումների գործընթացների իրավական կարգավորումն իրականացվում է՝ հիմնվելով ընդհանուր իրավական նորմատիվ ակտերի վրա: Օրինակ՝ Ֆրանսիայի կառավարությունը երկրի ներսում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների իրականացման նկատմամբ ունի խիստ վերաբերմունք, իսկ Գերմանիայի կառավարությունը՝ ընդհակառակը: Եվրոպական երկրներից միայն Հունաստանը, Իտալիան, Պորտուգալիան, Իսպանիան և Թուրքիան ունեն օտարերկրյա

ներդրումները կարգավորող օրենսդրություն: Նշված երկրներում օրենսդրությամբ սահմանված կարգով ոչ ռեզիդենտ ներդրողները տեղական իշխանություններից անպայման պետք է ստանան ներդրումներ իրականացնելու թույլտվություն, մինչդեռ Գերմանիայում, Բելգիայում, Շվեդիայում, Մեծ Բրիտանիայում հատուկ թույլտվություն հարկավոր չէ, և օտարերկրյա կապիտալի թույլատրելի չափ սահմանված չէ: Նշենք, որ Շվեդիայում բնական ռեսուրսների արդյունահանմամբ զբաղվող ձեռնարկություններում կապիտալի 60%-ը և ծայների 80%-ը պետք է պատկանի ազգությամբ շվեդներին: Ֆինլանդիայի կառավարությունը գրեթե նույն պահանջն է ներկայացնում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների իրականացմանը: Ֆրանսիայում կառավարության կողմից ընդունված ակտերը թույլ չեն տալիս, որ նավթի արդյունահանում ու վերամշակում իրականացնող ընկերություններում կառավարող դիրքերում լինեն այլ երկրի քաղաքացիներ: Մեծ Բրիտանիան, ընդհակառակը, ամեն կերպ փորձում է ներազդել օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներհոսքի ավելացման վրա, ինչն ուղեկցվում է արտասահմանյան առաջավոր տեխնոլոգիաների ներմուծմամբ և անգլիական արդյունաբերության ոլորտում նոր աշխատատեղերի ստեղծմամբ: Տնտեսագետների գնահատականներով բրիտանական արտադրության 20-25%-ը գտնվում է օտարերկրյա ներդրողների հսկողության տակ¹: Կան նաև որոշակի սահմանափակումներ. եթե օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներով ընկերությունն ունի արտասահմանում արտադրված ապրանքներ ներմուծելու և բրիտանական շուկայում իրացնելու նպատակ, ապա այն պետք է ֆինանսավորվի միայն օտարերկրյա միջոցների, այլ ոչ թե Բրիտանիայում ստացած փոխառությունների հաշվին²:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ՀՀ-ում ներդրումների համար շահավետ են համարվում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, հանքարդյունաբերության ու մետալուրգիայի, զբոսաշրջության, քիմիական արդյունաբերության և այլ ոլորտներ: ՀՀ ներդրումային քաղաքականությունը նպատակ ունի բացահայտելու երկրի մրցակցային

¹Вознесенская Н., Иностранные инвестиции: Россия и мировой опыт (сравнительно-правовой комментарий), ИНФРА-М, Москва, 2001

²Հովհաննիսյան Ա., Կարապետյան Ն., Օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման քաղաքականություն, Գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, ԵրՃՇԴՀ, 2012:

առավելությունները, ներգրավելու ներդրումների անհրաժեշտ ծավալներ՝ ապահովելով երկրի տնտեսական զարգացումը: Հարկ է նշել, որ ներդրումային նպատակաուղղված քաղաքականությամբ և նրա արդյունավետ իրականացմամբ է պայմանավորված Հայաստանի արդյունաբերական և գիտատեխնիկական զարգացման հետագա ընթացքը: Հայաստանում իրականացվող ներդրումների աճը կնպաստի այնպիսի կարևորագույն խնդիրների լուծմանը, ինչպիսիք են աշխատատեղերի ստեղծումը, շուկայական տնտեսության մեջ հատուկ նոու-հաուների ներգրավումը, նոր շուկաների բացահայտումն ու դրանց հասանելիությունը, այդ շուկաներ մուտք գործելու հնարավորությունները և այլն:

ՀՀ ներդրումային քաղաքականությունը ձևավորվել և իրականացվում է ազատական սկզբունքների հիման վրա և նպատակաուղղված է համաշխարհային տնտեսության մեջ Հայաստանի ինտեգրմանը: Վերոնշյալով պայմանավորված՝ 1994թ.-ից ՀՀ կառավարությունը ներդրումների նկատմամբ հայտարարել և իրականացնում է «բաց դռների» քաղաքականություն: «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» օրենքի ընդունմամբ ՀՀ կառավարությունը կարևորել է օտարերկրյա ներդրումների խթանիչ դերը տնտեսական աճի ապահովման գործում, ճանաչել է օտարերկրյա ներդրումների և ներդրողի պաշտպանության կարևորությունը, ապահովել է օտարերկրյա ներդրումների խրախուսման իրավական դաշտ՝ սահմանելով օտարերկրյա ներդրողի համար մի շարք երաշխիքներ.

➤ Երաշխավորում է հավասար վերաբերմունք օտարերկրյա և տեղական ներդրումների նկատմամբ: Սույն օրենքի 6-րդ հոդվածում ամրագրված է, որ Հայաստանում ներդրումների և դրանց հետ կապված իրավական ռեժիմը չի կարող նվազ բարենպաստ լինել, քան Հայաստանի քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց համար: Այսինքն՝ օտարերկրյա ներդրողներին տրամադրվում է «ազգային ռեժիմ»¹:

➤ Զգալիորեն սահմանափակվում է պետության կողմից ունեցվածքի բռնագրավման հնարավորությունը և պահանջում է պետության կողմից լրիվ փոխհատուցում ազգայնացման կամ բռնագրավման դեպքում: Պետական մարմինները չեն կարող բռնագրավել օտարերկրյա

¹ «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենք՝ ընդունված 1994 թվականի հուլիսի 31-ին:

ներդրումները, առգրավումը թույլատրվում է միայն դատական վճռով և պետության կողմից լրիվ փոխհատուցմամբ:

➤ Ներդրումները պաշտպանված են 5 տարի ժամկետով՝ օրենսդրական անբարենպաստ փոփոխությունների դեպքում:

➤ Տալիս է տնտեսության տարբեր ոլորտներում օտարերկրյա ներդրումներ կատարելու հնարավորություններ:

➤ Տրամադրում է հայաստանյան և միջազգային դատարաններ դիմելու հնարավորություն՝ տնտեսական վեճերը լուծելու նպատակով:

➤ Տալիս է շահույթների և սեփականության լրիվ հայրենադարձման հնարավորություն:

➤ Պաշտպանում է մտավոր սեփականությունը, ապահովում է մի շարք այլ իրավունքներ և արտոնություններ, որոնք օտարերկրյա ներդրողների կողմից դիտվում են որպես կարևոր, եթե ոչ հիմնական:

Օրենքը հաճախ դառնում է նաև որպես հովանու դեր կատարող իրավական փաստաթուղթ, որը սահմանում է ներդրումային քաղաքականության համընդհանուր սկզբունքները, սակայն ներկայումս լիովին չի բավարարում արդի պահանջներին, մասնավորապես կապված ներդրողների պաշտպանվածության հետ:

ՀՀ կառավարության 08.10.2015թ.-ի նիստի №45 արձանագրությամբ հաստատվել է «ՀՀ ներդրումային քաղաքականության» հայեցակարգը, որը մշակել և ՀՀ կառավարության հաստատման է ներկայացրել ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարությանը: «ՀՀ ներդրումային քաղաքականության» հայեցակարգում սահմանվել են Հայաստանի ներդրումային ոլորտում պետական քաղաքականության հիմնական խնդիրները՝ ներդրումային միջավայրի բարելավում, օրենսդրական դաշտի կատարելագործում և ՀՀ տնտեսության մեջ ներդրումների, այդ թվում՝ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների խթանում:

Հայեցակարգում բնութագրված է Հայաստանի ներդրումային միջավայրը, սահմանված են ներդրումային ոլորտում պետական քաղաքականության հիմնական նպատակները, և նախանշված են վերջիններիս իրականացման համար անհրաժեշտ պետական քաղաքականության սկզբունքները, ուղղությունները և միջոցառումները:

➤ ներդրումային և գործարար բարենպաստ միջավայրի ձևավորում,

➤ կարգավորող միջավայրի թափանցիկության բարձրացում,

- երկրի մրցակցային առավելությունների բացահայտում,
- Հայաստանում իրականացվող ներդրումների ծավալների մեծացում,
- շուկայական ենթակառուցվածքի զարգացում,
- որակյալ և բարձր վարձատրվող աշխատատեղերի ստեղծում,
- մարդկային կապիտալի զարգացում և այդ ամենի հիման վրա տնտեսական կայուն աճի և բնակչության բարեկեցության ապահովում, ինչը համահունչ է ՀՀ հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրի (2014-2025թթ.) գերակայություններին¹:

Ի լրումն՝ Հայաստանը ստորագրել է «Ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության մասին» երկկողմ համաձայնագրեր 41 երկրների հետ: Ապահովելով առավել նպաստավոր պայմաններ առաջարկող երկրի կարգավիճակ՝ երկկողմ ներդրումային համաձայնագրերն օտարերկրյա ներդրողների համար սահմանում են բարենպաստ պայմաններ, մասնավորապես՝ ներդրումների անձեռնմխելիություն, ծագած վեճերը միջազգային դատարաններում լուծելու հնարավորություն և ստացված շահույթի ազատ փոխանցում:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Հայաստանի ներդրումային ոլորտում առկա որոշակի հիմնախնդիրներ կարող են գրավել կամ վանել ներքին և արտաքին ներդրողներին, ուստի անհրաժեշտ է իրականացնել արդյունավետ ներդրումային քաղաքականություն, որը նախադրյալներ կստեղծի ներդրումային միջավայրի բարելավման և գրավչության ապահովման համար: Հայաստանի ներդրումային միջավայրն աչքի է ընկնում բարձր ռիսկայնությամբ, որը քաղաքական անորոշության և սոցիալ-տնտեսական վատ պայմանների հետևանք է: Նշենք դրանք.

- Տնտեսական շրջափակում - Հայաստանը՝ որպես հումքային ռեսուրսներով աղքատ և փոքր ներքին շուկա ունեցող երկիր, մեծ կախում ունի հումքի ներմուծումից և ապրանքի արտահանումից, սակայն տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական ընդհարումների պատճառով տրանսպորտային հիմնական ուղիների շրջափակումը և դեպի բաց ծով ելքի բացակայությունն ազդում են Հայաստանում արտադրվող ապրանքների մրցունակության վրա միջազգային շուկաներում:

¹ «ՀՀ ներդրումային քաղաքականության» հայեցակարգ՝ հաստատված 2015թ. ՀՀ կառավարության 2015թ. հոկտեմբերի 8-ի №45 արձանագրային որոշմամբ:

➤ Քաղաքական և ռազմաքաղաքական անկայուն վիճակ - Պոտենցիալ ներդրողների ներգրավման տեսանկյունից քաղաքական և ռազմաքաղաքական անկայուն վիճակը սահմանափակող է և ռիսկային: Հայաստանում քաղաքական ռիսկը պայմանավորված է արտաքին քաղաքական անկայունությամբ, որը դրսևորվում է Ադրբեջանի և Թուրքիայի շրջափակմամբ, Վրաստանում և Հյուսիսային Կովկասում առկա ազգամիջյան առճակատումների հետևանքով տրանսպորտային հաղորդակցության միջոցների անգործությամբ:

➤ Փոքր ներքին շուկա - ՀՀ բնակչության փոքր թվաքանակը, ինչպես նաև տնտեսության փոքր լինելու հանգամանքը և բնակչության 1 շնչին բաժին ընկնող համախառն ներքին արդյունքի ցածր ցուցանիշը խոչընդոտում են ՕՌԻՆ-երի ներգրավմանը:

➤ Կոռուպցիա - ՀՀ ներդրումային ռիսկը մեծացնող գործոն է կոռուպցիան: 176 երկրների շարքում Հայաստանը կոռուպցիայի մակարդակով գտնվում է 113-րդ տեղում¹: Նման ցուցանիշը չի կարող խթանել ՕՌԻՆ-երի ծավալների հետագա մեծացումը: Ընդ որում երկրի ներդրումային միջավայրի գրավչության վրա բացասական ազդեցություն է թողնում նաև ստվերային տնտեսությունը, չկայացած ապահովագրական համակարգի առկայությունը:

➤ Բնական ռեսուրսների սակավություն - Հայաստանն աչքի չի ընկնում բնական ռեսուրսների հարստությամբ: Ներդրումների իրականացման մեծ հնարավորություն կա պղնձի, մոլիբդենի, ոսկու և որոշ հազվագյուտ մետաղների արյունահանման և վերամշակման բնագավառներում: Սակայն վառելիքային հումքի արդյունաբերական պաշարների բացակայությունը մեր տնտեսությունը կախման մեջ է պահում այդ հումքի ներմուծումից:

➤ Ենթակառուցվածքային խնդիրներ - Հայաստանը, լինելով հումքային ռեսուրսներով աղքատ և փոքր ներքին շուկա ունեցող երկիր, մեծ կախում ունի հումքի ներմուծումից և ապրանքի արտահանումից: Ուստի տրանսպորտային մեծ ծախսերը, որոնք տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական ընդհարումների պատճառով հաղորդակցման ուղիների շրջափակման և դեպի բաց ծով ելքի բացակայության արդյունք են, ազդում են միջազգային շուկաներում Հայաստանում արտադրվող ապրանքների մրցունակության վրա: Կարևորվում են նաև

¹ Corruption Perceptions Index (2016), <http://www.transparency.org>

կենսաթոշակային և ներդրումային հիմնադրամների, բրոքերային կազմակերպությունների, լիզինգային, խորհրդատվական և աուդիտորական ընկերությունների առկայությունն ու արդյունավետ գործունեությունը, քանի որ դրանք կարող են դառնալ երկարաժամկետ ներդրումներ կատարելու որոշում կայացնելու նախապայման:

➤ Իրավական դաշտ - «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենքն ունենալով բազմաթիվ դրական կողմեր, լիովին չի բավարարում արդի պահանջներին՝ կապված ներդրողների պաշտպանվածության հետ: Այս տեսանկյունից ելնելով՝ իրավական դաշտի հիմնական թերությունն է օրենսդրական դաշտի անկատարությունը, ենթաօրենսդրական ակտերի, օրենքների հստակ կիրառումն ապահովող անհրաժեշտ որոշումների ու իրավական այլ ակտերի պակասը:

➤ Մոնոպոլացում - Հայաստանում մոնոպոլացման բարձր մակարդակը հանգեցնում է մի շարք հետևանքների, որոնք խոչընդոտում են ՀՀ տնտեսական աճի ապահովմանը. ապրանքների և ծառայությունների գների աճ, սղաճի բարձր տեմպ, կապիտալի և արժեթղթերի շուկայի ոչ լիարժեք զարգացած վիճակ, փոքր և միջին բիզնեսի զարգացման խոչընդոտներ, արտաքին շուկայում ցածր մրցունակություն և այլն: Ներքին արտադրողները, չունենալով մրցակիցներ ներքին տնտեսությունում, արտադրատեխնիկական զարգացման ոլորտում մոտիվացված չեն կատարելու նորարարություններ, և դա հանգեցնում է արտաքին շուկայում նրանց մրցունակության անկմանը՝ ազդեցություն թողնելով միջազգային ասպարեզում ՀՀ ընդհանուր տնտեսության մրցունակության վրա: Եթե այս գործընթացը շարունակվի, ապա արտաքին շուկայում աստիճանաբար կնվազի հետաքրքրությունը մեր երկրի արտադրանքի նկատմամբ, իսկ Հայաստանը կկորցնի իր նկատմամբ օտարերկրյա ներդրողների հետաքրքրվածությունը: Հետևաբար երկրում առկա մոնոպոլացման բարձր մակարդակը, սեփականության խիստ կենտրոնացված լինելը հանգեցնում են բիզնեսի ֆինանսավորման և ՕՈՒՆ-երի ծավալների կրճատման: Ներդրումային միջավայրի զարգացման գործում առանցքային դեր ունի մրցակցային միջավայրի բարելավումը: Չնայած վերջին տարիներին նշանակալիորեն բարձրացել է Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի (ՀՀ ՏՄՊՊՀ) դերը, սակայն թերի

օրենսդրական դաշտը և ռեսուրսների պակասը խոչընդոտում են մրցակցային քաղաքականության արդյունավետ իրականացմանը:

Վերոնշյալ հիմնախնդիրների առկայության պայմաններում օտարերկրյա ներդրումների հոսքը չի կարող լինել բավարար արդյունավետ, ուստի անհրաժեշտ է.

➤ Չանտեսելով էքստենսիվ ներդրումների դերը երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում՝ Հայաստանում պետք է ընդլայնել ինտենսիվ ներդրումների ծավալը, որի արդյունքում ՀՀ տնտեսությունը կունենա ժամանակակից և նորագույն տեխնոլոգիաներով հագեցած կազմակերպություններ, որոնք ի զորու կլինեն ապահովելու միջազգային չափանիշներին համապատասխանող մրցունակ ապրանքներ:

➤ Երկրի ներդրումային քաղաքականություն մշակելիս վերանայել ոլորտին առնչվող օրենսդրությունը՝ հաշվի առնելով ներդրողների պաշտպանվածության հարցերը, քանի որ ներդրողները վստահ չեն, որ իրենց ներդրումը, ակտիվները, շինությունները և աշխատողներն ունեն անհրաժեշտ պաշտպանվածություն:

➤ Ներդրումների խրախուսման ռազմավարություն մշակելիս հիմնվել միջազգային պրակտիկայում կիրառվող խրախուսման միջոցների՝ վարկանիշի ձևավորման, ներդրումային ծառայությունների մատուցման և ներդրումների ուղղակի ներգրավման միջոցների ճիշտ համակցման վրա:

➤ ՕՈՒՆ-եր ներգրավելու ծրագրերում առանձնացնել գերակա ճյուղեր, ընդ որում ճյուղային գերակայությունը որոշելիս ուշադրություն դարձնել մարզային գերակայության վրա և կիրառել արտոնությունների ճկուն մեխանիզմ, որը հնարավորություն կտա ապահովելու սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացում:

➤ Մշակել ներդրողների բողոքները գրանցելու, դրանց հետևելու, քննարկելու և լուծելու գործիքակազմ, որը կապահովի ներդրումային գրավիչ միջավայր և կնպաստի Հայաստանում նոր ներդրումների ներգրավմանը:

Քանալի բառեր՝ ներդրում, օտարերկրյա ուղղակի ներդրում, ներդրումային քաղաքականություն, ներդրումային միջավայր, ներդրումային գրավչություն:

Օգտագործված գրականություն Մասնագիտական գրականություն

1. Ավետիսյան Ս. և ուրիշներ, Սփյուռքի ներդրումները ՀՀ տնտեսության մեջ, զարգացման հեռանկարներ, Երևան, Տնտեսագետ, 2015:
2. Բադանյան Լ. Հ., Ֆինանսներ, դրամաշրջանառություն և վարկ, Երևան, 2007:
3. Կիրակոսյան Գ., Ղուշյան Հ., Տնտեսագիտական բացատրական բառարան, «Տնտեսագետ», Երևան, 1999:
4. Հովհաննիսյան Ա., Կարապետյան Ն., Օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման քաղաքականություն, Գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, ԵրՃՇՊՀ, 2012:
5. Вознесенская Н., Иностранные инвестиции: Россия и мировой опыт (сравнительно-правовой комментарий), ИНФРА-М, Москва, 2001.
6. Доклад о мировых инвестициях за 2016 год, ООН, Женева, 2016.

Օրենսդրական և ենթաօրենսդրական ակտեր

1. «Ազատ տնտեսական գոտիների մասին» ՀՀ օրենք՝ ընդունված 2011 թվականի մայիսի 25-ին:
2. «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ՀՀ օրենք՝ ընդունված 1997 թվականի մայիսի 14-ին:
3. «ՀՀ ներդրումային քաղաքականության» հայեցակարգ՝ հաստատված ՀՀ կառավարության 2015 թվականի հոկտեմբերի 8-ի №45 արձանագրային որոշմամբ:
4. «ՀՀ 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր»՝ հաստատված ՀՀ կառավարության 2014 թվականի մարտի 27-ի № 442-Ն որոշմամբ:
5. «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենք՝ ընդունված 1994 թվականի հուլիսի 31-ին:

Համացանցային կայքեր

1. www.armstat.am – ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայք:
2. www.arlis.am - ՀՀ իրավական տեղեկատվական համակարգ:
3. www.gov.am - ՀՀ կառավարության պաշտոնական կայք:

4. www.investmentprojects.am - "Invest in Armenia" անցանց ներդրումային ծրագրերի ներկայացման հարթակ:
5. www.investorwords.com - "InvestorWords" ֆինանսական բառարան:
6. www.mineconomy.am - ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարության պաշտոնական կայք:

ISSUES OF THE INVOLVEMENT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

M. N. HERGNYAN

Candidate of Economics, Associate Professor

S. R. KHACHIKYAN

Graduate of the Department of Finance, GSU

Taking into account the role of Foreign Direct Investment (FDI) in the development of the economy, the article examines the investment policy of Armenia aimed at identifying the country's competitive advantages, involving the necessary volumes of investments, and promoting economic development based on it.

Since Armenia's further industrial and scientific and technical development are conditioned by the investment-oriented policy and its effective implementation, the issues of the investment sector have been identified, the solution of which will stimulate the inflow of foreign capital to the Republic of Armenia.

ЗАДАЧИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ПРЯМЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКУ АРМЕНИЯ

М. Н. ЕРГЯН

Кандидат экономических наук, доцент

С. Р. ХАЧИКЯН

Выпускник бакалавриата отделения „Финансы” ГГУ

Учитывая роль прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в развитии экономики, в статье рассматривается инвестиционная политика Армении, которая направлена на выявление конкурентных преимуществ страны, на привлечение необходимых объемов инвестиций и на основе последнего,

обеспечение экономического развития. Инвестиционной целенаправленной политикой и ее эффективным внедрением обусловлен дальнейший ход промышленного и научно-технического развития Армении, исходя из этого, нами были отделены те задачи инвестиционной сферы, решения которых будет способствовать притоку иностранного капитала в Республику Армения.

**ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Գ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

*Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ դասախոս*

Տեղական ինքնակառավարման համակարգի բարեփոխումների գործընթացը, համայնքային բյուջեների ֆինանսական ապահովվածությունը և եկամուտների կառավարման արդյունավետության բարձրացումը համարվում են այն կարևոր հիմնահարցերը, որոնք նպաստում են համայնքի տնտեսական և ֆինանսական հնարավորությունների ընդլայնմանը տնտեսական և սոցիալական զարգացումների համատեքստում:

Անշուշտ, ՀՀ-ում տեղական ինքնակառավարման համակարգի կազմավորման և զարգացման օրենսդրական, կազմակերպական, սոցիալական բնույթի խնդիրների վերհանման և դրանց լուծման ուղիների համատեքստում կարևոր դեր ունի համայնքների խոշորացման ծրագրի հաջող ընթացքն ու ավարտը և միջհամայնքային միավորումների ստեղծման ծրագրի արդյունավետ կատարումը:

ՀՀ համայնքների սոցիալ-տնտեսական ոլորտների ուսումնասիրությունները վկայում են, որ գրեթե բոլոր (հատկապես գյուղական) համայնքներում օրենքով տեղական ինքնակառավարման մարմիններին տրված լիազորություններն անհրաժեշտ ծավալով և պատշաճ որակով չեն իրականացվում, որը հիմնականում ֆինանսական միջոցների անբավարարության, դրանց փոշիացման, ոչ իրատեսական ծրագրային քաղաքականության, ֆինանսական այլընտրանքային աղբյուրներ չապահովելու հետևանք է:

Այս խնդիրների համատեքստում առաջարկվում է երկու տարբերակ՝

- վարչատարածքային համակարգի վերակազմակերպմամբ համայնքների խոշորացում,
- միջհամայնքային համագործակցության ինստիտուտի ներդրում:

Հարկ է նկատել, որ խոշորացված համայնքը տեղական ինքնակառավարման մարմիններին վերապահված լիազորություններն ու ծառայություններն արդյունավետ և մատչելի իրականացնելու, ինչպես նաև

համայնքի սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացումն ապահովելու համար բավարար բնական, մարդկային և ֆինանսական ռեսուրսներ ու անհրաժեշտ ենթակառուցվածքներ ունեցող բնակավայրերի խումբ է, որտեղ բնակավայրերից մեկը հանդիսանում է կամ կարող է ձևավորվել որպես տարաբնակեցման համակարգի տեղային կենտրոն:

Բնականաբար այս ամենի արդյունքում արդարացված է ՀՀ վարչատարածքային բաժանման վերանայման անհրաժեշտությունը և ՏԻՄ-երի առջև դրված լիազորությունների արդյունավետ իրականացման համար համապատասխան պայմանների ստեղծմանն ուղղված խնդիրների լուծումը դիտարկել երկու հարթություններում՝ վարչատարածքային համակարգի վերակազմակերպմամբ համայնքների խոշորացում և միջհամայնքային միավորումների ստեղծում:

Համայնքների խոշորացման արդյունավետ իրականացման նպատակով սահմանվել են խոշորացման սկզբունքները և կարգը: Վերջինս ենթադրում է նաև խոշորացման չափորոշիչների սահմանում¹:

Համայնքների խոշորացման սկզբունքներն են.

- ❖ Տնտեսական նպատակահարմարություն, որը ենթադրում է, որ համայնքների խոշորացումը պետք է տնտեսապես հիմնավորված լինի:
- ❖ Բնակչությանը ծառայություններ մատուցելու հնարավորության ապահովում և բնակչության համար հանրային ծառայություններից օգտվելու հասանելիություն:
- ❖ Մարդկային ռեսուրսներով ապահովվածություն:
- ❖ ՏԻՄ-երի ինքնուրույնության ապահովում:
- ❖ Ներհամայնքային տրանսպորտային հաղորդակցության ապահովում:
- ❖ Բնակչության մասնակցության ապահովում:
- ❖ Առնվազն մեկ համեմատաբար խոշոր բնակավայրի առկայություն:

Համայնքների խոշորացման հետևյալ չափորոշիչներն են սահմանված².

¹Տե՛ս «Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգ», ընդունվել է 2011 թվականի նոյեմբերի 10-ին:

² Տե՛ս Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգ: Հավելված ՀՀ կառավարության 2011 թվականի նոյեմբերի 10-ի նիստի N 44 արձանագրություն:

- ❖ Միացվող համայնքների ընդհանուր վարչական սահմանի առկայություն:
- ❖ Նոր ձևավորվող համայնքի կենտրոնը, որպես կանոն, պետք է ունենա միացվող համայնքների նկատմամբ կենտրոնական դիրք, առնվազն 3000 բնակիչ և անհրաժեշտ նվազագույն ծավալի ենթակառուցվածքներ:
- ❖ Նոր ձևավորվող համայնքի բնակավայրերի հեռավորությունը համայնքի կենտրոնից, որպես կանոն, չպետք է գերազանցի 20 կմ-ը:
- ❖ Նոր ձևավորվող համայնքում պետք է առկա լինեն ՏԻՄ-երի պարտադիր լիազորությունների իրականացման համար անհրաժեշտ նվազագույն ենթակառուցվածքներ (մանկապարտեզ, բուժկետ, մշակույթի տուն, ակումբ) և միջնակարգ դպրոց:
- ❖ Նոր ձևավորվող համայնքի բնակավայրերի միջև հասարակական տրանսպորտային հաղորդակցություն ապահովող ճանապարհների (առնվազն խճապատ) առկայություն:
- ❖ Նոր ձևավորվող համայնքի բնակավայրերի՝ նախկինում համատեղ կառավարման մարմնի առկայություն (գյուղխորհուրդ, ավանային խորհուրդ, քաղխորհուրդ):
- ❖ Նոր ձևավորվող համայնքի բնակավայրերի բնակիչների համատեղելիություն և մենթալություն: Ազգային փոքրամասնություններով բնակեցված համայնքները կարող են խոշորացվել միայն առավելապես նույն ազգի ներկայացուցիչներով բնակեցված համայնքների հետ:

Վերոգրյալ չափորոշիչներն ու սկզբունքները մշակվել են ՀՀ Արագածոտնի մարզում իրականացված ուսումնասիրությունների հենքի վրա, սակայն դրանք լրամշակվել են ՀՀ Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերում իրականացված փորձնական ուսումնասիրությունների հիման վրա և կիրառելի են Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքում:

ՀՀ Վայոց ձորի մարզի ընտրությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Վերջինս ունի մի շարք ընդհանրություններ ՀՀ մյուս մարզերի հետ, ամենափոքրն է բնակչության թվաքանակի. համայնքների թվի, տարածքի առումով, բնութագրվում է բնակչության միատարրությամբ:

Հարկ է նկատել, որ ՏԻՄ բարեփոխումների շրջանակներում արձանագրվել են մի շարք հաջողություններ ու արդյունքներ, որոնք

ընդգծում են դրական փոփոխությունները համայնքներում: Մի քանի խոշորացված համայնքների օրինակով երևում է, որ համայնքների համախմբված բյուջեները, ինչպես նաև նրանց համատեղ որոշումները նպաստել են համայնքներում ենթակառուցվածքների բարելավմանը և բնակիչներին ավելի որակյալ կամ նոր ծառայությունների մատուցմանը: Խոշորացման արդյունքում ավելացել են համայնքների ռեսուրսային հնարավորությունները:

Այսպիսով, մինչև 2017 թվականն իրականացվել է համայնքների խոշորացման թվով 18 ծրագիր, որոնց դեպքում 140 համայնքների միավորման արդյունքում ձևավորվել է թվով 18 համայնք: Խոշորացման ծրագրի ավատին 380 համայնքների միավորմամբ ստեղծվելու են 31 համայնքային փնջեր, արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունն ունենալու է 566 համայնք նախկին 915-ի և ներկա 793-ի փոխարեն: Նկատենք, որ Հանրապետության 866 գյուղական համայնքներից 197-ը կամ ընդհանուրի 22.7%-ը ունեն մինչև 300 բնակիչ, 75-ը կամ ընդհանուրի 8.6%-ը՝ 301-500 բնակիչ, 168-ը կամ 19.3%-ը՝ 501-1000 բնակիչ: Ըստ բնակչության թվի՝ ամենամեծ գյուղական համայնքը Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիկ համայնքն է (9745 բնակիչ), ամենափոքրը՝ Սյունիքի մարզի Քաշունին (27բնակիչ): Փաստորեն, ամենամեծ գյուղական համայնքը ամենափոքրից բնակչության թվով մեծ է 360 անգամ: Նմանատիպ համայնքները, որպես կանոն, ունեն նաև ֆինանսական և կադրային թույլ կարողություններ: Հանրապետությունում համայնքների խոշորացման քաղաքականություն իրականացնելու պարագայում կձևավորվի նոր հարթություն վերջիններիս կայացման համատեքստում:

Թեև խոշորացման գործընթացը սկսվել է 2015 թվականից և առայժմ իրականացվել միայն 18 համայնքային փնջերում, և նշված ժամանակահատվածը բավականին կարճ է առաջացած տնտեսական օգուտների վերաբերյալ լուրջ եզրահանգումների կատարելու համար, այդուհանդերձ արդեն իսկ նկատելի են որոշակի արդյունքներ, որոնք դրական են անդրադառնում խոշորացված համայնքների համար:

Համայնքներում խոշորացման գործընթացն անհրաժեշտ է դիտարկել նաև տեղական ինքնակառավարման ոլորտում իրականացվող համակարգային բարեփոխումների համատեքստում: Այս առումով հատկանշական էր «Ֆինանսական համահարթեցման մասին» Հայաստանի Հանրապետության նոր օրենքի ընդունումը, որն իր հերթին

նպաստում է արձանագրված դրական արդյունքների ամրապնդմանը¹: Մասնավորապես կարևոր է նկատել, որ համաձայն նոր օրենքի՝ համայնքներին հատկացվող ֆինանսական համահարթեցման դոտացիան հաշվարկելիս հաշվի է առնում համայնքում ընդգրկված բնակավայրերի թիվը: Սա նշանակում է, որ խոշորացված համայնքները ստանում են ավելի շատ ֆինանսական համահարթեցման դոտացիա նախկին համայնքների դոտացիայի հանրագումարի համեմատությամբ, որը լրացուցիչ եկամուտ է հանդիսանում խոշորացված համայնքներում համայնքային ծառայությունները բարելավելու համար:

Համայնքների խոշորացումը կարելի է դիտել որպես ֆինանսական միջոցների կենտրոնացմանն ուղղված քայլ, որը միաժամանակ հնարավորություն կտա խնայել վարչական ծախսերը և խնայած միջոցներն ուղղել համայնքներին վերապահված լիազորությունների կատարմանը:

Համայնքներում նոր կարողությունների ձևավորումը, նպաստելով տվյալ համայնքի տնտեսական զարգացմանը, կունենա նաև մեծ դերակատարում երկրի տնտեսության զարգացման գործընթացում, քանի որ ֆինանսական միջոցները կուղղվեն համայնքի կողմից բնակչությանը մատուցվող ծառայությունների որակի բարելավմանը, նոր ծառայությունների մատուցման և կապիտալ ներդրումների իրականացման շրջանակի ընդլայնմանը:

Բնականաբար տեղական ինքնակառավարման համակարգի բարեփոխումների արդյունքում ակնկալվում են մի շարք արդյունքներ, որոնցից կարևորվում են հետևյալները.

- յուրաքանչյուր տարածքային միավորի համար հստակեցնել համայնքների լիազորությունները և ֆինանսական ռեսուրսների շրջանակները,
- ապահովել ապակենտրոնացման գործընթացի անշրջելիությունը և դրա խորացումը,
- ամրապնդել համայնքների բյուջեների ֆինանսական հիմքերը՝ ամրագրելով համայնքների բյուջեներում

¹Տե՛ս «Ֆինանսական համահարթեցման մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է 20.10.2016թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, 2016.11.16/83 (1263) Հոդ. 1117:

տեղական հարկերը և այլ հարկատեսակներից մասհանումները,

- ապահովել համայնքների քաղաքական անկախությունը՝ բացառելով կառավարության կողմից համայնքների ղեկավարներին անվստահություն հայտնելու իրավասությունը՝ տեղափոխելով այդ հարցի լուծումը դատական մարմիններ,
- բարձրացնել արդյունավետ տեղական ինքնակառավարման իրականացման հնարավորությունը երկաստիճան տեղական ինքնակառավարման համակարգի անցնելու միջոցով՝ օրենքով նախատեսելով երկրորդ մակարդակի մարմինների ընտրելիությունը, դրանց ճանաչումը որպես հանրային իրավունքի սուբյեկտ և վարչատարածքային միավոր:

Անշուշտ, համայնքների խոշորացման դրական կարևոր կողմերից մեկն էլ կլինի անողղակի ազդեցության մեծացումը երկրի համաչափ զարգացման գործընթացում, քանի որ համայնքներում լրացուցիչ իրատեսական և նպատակային ֆինանսական ներդրումների իրականացումը կնպաստի տվյալ տարածաշրջանի զարգացմանը:

Բանալի բառեր՝ տեղական ինքնակառավարման համակարգ, համայնքների խոշորացում, համայնքների եկամուտներ, համայնքային խնդիրների արդյունավետ լուծում, համայնքների զարգացում:

Օգտագործված գրականություն

1. «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքը՝ ընդունված 2002 թվականի մայիսի 7-ին:
2. «Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգ»՝ ընդունված 2011 թվականի նոյեմբերի 10-ին:
3. «Ֆինանսական համահարթեցման մասին» ՀՀ օրենքը՝ ընդունված 2016 թվականի հոկտեմբերի 20-ին:
4. Հայաստանի Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման հետագա զարգացման և իշխանության ապակենտրոնացման ռազմավարական մոտեցումներ, USAID, Երևան 2012:

PECULIARITIES AND PERSPECTIVES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT SYSTEM'S REFORMS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

G. A. KHACHATRYAN

PhD in Economics, Associate Professor

GSU Lecturer

In the article the peculiarities and perspectives of local self-government system's reforms in the Republic of Armenia are discussed.

In the context of reforming local self-government system as well as raising legislative and social problems of development and taking into consideration the solution ways of these problems the role of implementation of a solid and effective community consolidation program is considered to be very important.

ОСОБЕННОСТИ РЕФОРМ СИСТЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Г. А. ХАЧАТРЯН

Кандидат экономических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

В статье рассмотрены реформы местного самоуправления и перспективы реформирования в Республике Армения.

В контексте реформ системы местного самоуправления и затрагиваемых проблем законодательного и социального характера и путей их решения, важную роль имеет обоснованное и эффективное осуществление программ укрупнения общин.

**ԳՈՒՅՔԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Ա. Պ. ԲԱՂԻՆՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

Գույքի ապահովագրությունը Ապահովագրության մասին ՀՀ օրենքով դասվում է ոչ կյանքի ապահովագրության տեսակներին: Գույքի ապահովագրությունը ՀՀ-ում այդ ոլորտի ամենատարածված տեսակներից է և հիմնականում կիրառվում է բանկերի կամ վարկային կազմակերպությունների կողմից տրամադրվող վարկի դիմաց գրավադրվող գույքի ապահովագրության համար: Գույքի ապահովագրություն ձեռք բերելու համար կնքվում է ապահովագրության համապատասխան պայմանագիր ապահովագրողի՝ ապահովագրական ընկերության, և ապահովադրի՝ ապահովագրվող գույքի սեփականատիրոջ միջև: Որպես պայմանագրի կնքման գործարքի իրականացման հիմք՝ ապահովադրին տրվում է ապահովագրության վկայագիր, որը պետք է բովանդակի՝

1. փաստաթղթի անվանումը, սերիան և համարը,
2. ապահովագրողի լրիվ անվանումը, պետական գրանցման և լիցենզավորման տվյալները, գտնվելու վայրը՝ փոստային հասցեն, կապի միջոցները, բանկային և այլ վավերապայմաններ,
3. ապահովադրի մասին տվյալներ՝
 - 3.1. իրավաբանական անձի դեպքում՝ լրիվ անվանումը, պետական գրանցման տվյալները, գտնվելու վայրը՝ փոստային հասցեն, կապի միջոցները, բանկային և այլ վավերապայմաններ,
 - 3.2. ֆիզիկական անձի դեպքում՝ անուն, ազգանուն, անձնագրային տվյալները, փոստային հասցեն, կապի միջոցները և այլն,
4. ապահովագրության օբյեկտի լրիվ անվանումը, գտնվելու վայրը՝ փոստային հասցեն, եթե այդպիսիք կան,
5. ապահովագրական գումարի չափը՝ ապահովագրողի պատասխանատվության առավելագույն սահմանաչափը,
6. ապահովագրության օբյեկտի գնահատված արժեքը,
7. հավանական ապահովագրական ռիսկի անվանումը,
8. ապահովագրավճարի չափը, վճարման կարգն ու ժամկետները,

9. ապահովադրի կողմից ապահովագրական պատահարի առաջացման մասին տեղեկություններն ապահովագրողին հայտնելու պայմանները,
10. պայմանագրի գործողության ժամկետը, դրա ուժի մեջ մտնելու ամսաթիվը,
11. չհատուցվող գումարի տեսակը և չափը, եթե այդպիսին կան,
12. ապահովագրական հատուցումների կարգը և պայմանները, ինչպես նաև հնարավոր մերժման դեպքերը,
13. իրականացվող ապահովագրության կանոնները կամ նրանց պատճենը,
14. կողմերի համաձայնությամբ այլ դրույթներ,
15. վեճերի լուծման, ինչպես նաև վկայագրի փոփոխման, լրացման և լուծման կարգը,
16. օրենսդրությամբ սահմանված այլ դրույթներ:

Ապահովագրության վկայագրին կից տրվում են նաև ապահովագրության կանոնները, որը համարվում է պայմանագրի անբաժանելի մասը: Ապահովագրության կանոններում մանրամասն նշվում են կողմերի իրավունքներն ու պարտականությունները, չհատուցվող դեպքերը, պայմանագրի դադարեցման և այլ պայմաններ:

Այս հոդվածում կնկարագրենք ՀՀ-ում գործող ապահովագրական շուկայի առաջատար ընկերություններից մեկի՝ «Նաիրի Ինշուրանս» ապահովագրական ՍՊԸ-ի գույքի ապահովագրության պայմաններից որոշակի դրույթներ:

1. Ընդհանուր դրույթներ

Գույքի ապահովագրության պայմանները մշակված են «Ապահովագրության և ապահովագրական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքին, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքին և այլ իրավական ակտերին համապատասխան:

«Նաիրի Ինշուրանս» ապահովագրական ՍՊԸ-ի կողմից իրականացվող գույքի ապահովագրությունը ներառվում է օրենքով սահմանված ոչ կյանքի ապահովագրության տեսակի «Հրդեհից և բնական աղետներից ապահովագրություն» և «Գույքին հասցված այլ վնասներից ապահովագրություն» դասերի մեջ:

Օրենքի, այլ իրավական ակտերի և պայմանների հիման վրա ապահովագրողը կնքում է գույքի ապահովագրության պայմանագիր իրավաբանական կամ գործունակ ֆիզիկական անձանց հետ:

Պայմանագրով ապահովագրողը պարտավորվում է սահմանված ապահովագրավճարի դիմաց պայմանագրով նախատեսված ապահովագրական պատահարների ի հայտ գալու դեպքում փոխհատուցել ապահովադրին կամ շահառուին ապահովագրական պատահարի հետևանքով պատճառված վնասի վերականգնման հետ կապված ծախսերը ապահովագրական գումարի սահմաններում:

Համաձայն այս պայմանների՝ պատճառված վնաս ասելով պետք է հասկանալ ապահովագրական պատահարի արդյունքում գույքին հասված իրական վնասը, նաև այն ծախսերը, որոնք ապահովադիրը կրել է ապահովագրական պատահարի հետևանքների վերացման համար:

Ապահովագրության պայմանագիրը կարող է կնքվել միայն հոգուտ այն անձի, ով օրենքի, իրավական այլ ակտերի կամ պայմանագրի հիման վրա ունի այդ գույքի պահպանման շահ: Ապահովադրի կամ շահառուի մոտ ապահովագրված գույքի նկատմամբ պահպանման շահի բացակայության դեպքում կնքված պայմանագիրն անվավեր է:

Պայմանների բոլոր դրույթները, որոնք առընչվում են ապահովադրին, հավասարապես տարածվում են նաև շահառուի վրա, եթե դա չի հակասում օրենքին և այլ իրավական ակտերին:

Պայմանագրի կնքումը շահառուի օգտին չի ազատում ապահովադրին պայմանագրով նախատեսված իր պարտավորությունների կատարումից, եթե պայմանագրով նախատեսված չէ, որ ապահովադրի պարտականությունները պետք է կատարի շահառուն:

2. Ապահովագրության օբյեկտը

Ապահովագրության օբյեկտ են հանդիսանում ապահովադրի՝ գույքի տնօրինումը, տիրապետումը կամ օգտագործումը ներառող գույքային շահերը, որոնք կապված են պատահարի հետևանքով գույքի վնասման, ոչնչացման կամ կորստի հետ:

Սույն պայմանների հիման վրա կնքված պայմանագրի համաձայն՝ ապահովագրված կարող են լինել՝

2.1. անշարժ գույքն ամբողջությամբ՝ շենքեր, շինություններ, առանձնատներ, ինչպես նաև նրանց առանձին ճարտարապետական և կոնստրուկտորական մասեր և տարրեր,

2.2. շարժական գույքը՝ սարքավորումներ, տեխնիկա, ուժային և այլ մեքենաներ, փոխանցող հարմարանքներ, պատրաստի արտադրանք, ապրանքներ, հումք, նյութեր և այլն:

Սույն պայմաններին համաձայն ապահովագրության ենթակա չէ, գույքը, որը գտնվում է՝

2.3. վթարային շինությունում, որտեղ բնակվելն արգելված է համապատասխան մարմինների կողմից,

2.4. համապատասխան լիազորված մարմնի կողմից որպես սողանքի, փլուզման կամ այլ տարերային աղետների գոտի հաստատված տարածքում:

Համաձայն պայմանների՝ ապահովագրությունը չի տարածվում նաև՝

2.5. ջրային ռեսուրսների, հողի, բնահողի և ընդերքից չհանված օգտակար հանածոների վրա,

2.6. բույսերի, կենդանիների, միկրոօրգանիզմների վրա,

2.7. օֆշորային կառույցների վրա,

2.8. պայթուցիկ նյութերի և զինամթերքի վրա,

2.9. աղբանոցների վրա,

2.10. ատոմային վառելիքի վառվելու ցիկլում օգտագործվող սարքավորումների և այլ գույքի վրա,

2.11. պետական իրավասու մարմինների կողմից վթարային վիճակում ճանաչված շենքի և շինության, ինչպես նաև այդպիսի շենքում տեղակայված գույքի վրա:

3. Ապահովագրական ռիսկեր, պատահարներ

«Նաիրի Ինշուրանս» Ապահովագրական ՍՊԸ-ի Գույքի ապահովագրության պայմաններով գույքն ապահովագրվում է հետևյալ ռիսկերից՝

3.1. ապահովագրություն հրդեհից, կայծակնահարությունից, պայթյունից, թռչող սարքերի վայր ընկնելուց կամ դրանց հետ բախվելուց,

3.2. ապահովագրություն փոթորկից և կարկուտից,

3.3. ապահովագրություն այլ տարերային աղետներից՝ ջրհեղեղից, հրաբխի ժայթքումից, երկրաշարժից, սողանքներից, փլուզումներից, ձյան զանգվածակույտներից և այլն,

3.4. ապահովագրություն ջրամատակարարման, ջեռուցման, կոյուղու և համանման այլ համակարգերի ջրի պատճառած վնասներից,

3.5. ապահովագրություն ցայտաջրմուղային համակարգերի և ջրաքաշ խողովակների ջրի պատճառած վնասներից,

3.6. ապահովագրություն կոտրանքի միջոցով գողությունից, կողոպուտից, ավազակությունից,

3.7. ապահովագրություն ապահովագրված գույքի վնասմանն ուղղված երրորդ անձանց կանխամտածված գործողություններից,

3.8. ապահովագրություն տրանսպորտային միջոցների բախումից, ծխի ազդեցությունից և ձայնային հարվածից,

3.9. ապահովագրություն ապակիների, հայելիների և ցուցափեղկերի կոտրումից,

3.10. ապահովագրություն արտաքին ազդեցության այլ ռիսկերից:

4. Պատահարներ, որոնց ի հայտ գալուց ապահովագրողն ազատվում է ապահովագրական հատուցում վճարելուց

Եթե պայմանագրով այլ բան նախատեսված չէ, ապա ապահովագրական պատահարներ չեն համարվում իրադարձությունները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կապված են՝

4.1. պատերազմի, զինված ներխուժման, թշնաբար տրամադրված պետությունների գործողության անկախ պատերազմ հայտարարված լինելու փաստից, քաղաքացիական պատերազմի, ապստամբությունների, հեղափոխության կամ խռովության հետ,

4.2. գույքի բռնագրավման կամ ազգայնացման, ռեկվիզիցիայի, քանդման կամ կործանման հետ, որը տեղի է ունեցել պետական կառավարման մարմինների կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների հանձնարարությամբ,

4.3. ահաբեկչության, պատանդներ բռնելու կամ դիվերսիայի հետ,

4.4. գործադուլների, լոկաուտների կամ մասսայական անկարգությունների հետ, եթե պայմանագրով այլ բան հատուկ նախատեսված չէ,

4.5. ապահովագրի կամ շահառուի, նրանց աշխատողների, նրանց հետ փոխկապակցված անձանց, ինչպես նաև տվյալ գույքի տնօրինման, տիրապետման կամ օգտագործման իրավունք ունեցող անձանց դիտավորության հետ: Տվյալ անձը համարվում է դիտավորյալ գործած, եթե նա գիտակցել է իր գործողությունների

կամ անգործության վտանգավորությունը, կանխատեսել է ապահովագրական պատահարի ի հայտ գալը և գիտակցաբար թույլ է տվել դրա տեղի ունենալը կամ վերաբերվել է դրան անտարբեր:

4.6. Ցանկացած տիպի աղտոտվածության կամ միջուկային վարակման, քիմիական կամ այլ բիոլոգիական նյութերի և հումքերի ներգործության հետ,

4.7. ատոմային էներգիայի, ճառագայթման կամ ճառագայթային վարակման ազդեցության հետ,

4.8. նախագծման, կառուցման, մոնտաժի սխալների, անորակ աշխատանքի կատարման կամ նյութերի դեֆեկտների հետ:

5. Ապահովագրված ծախսեր

5.1. Ի լրումն ապահովագրական պատահարի վրա հասնելու հետևանքով ապահովագրված գույքին պատճառված վնասի հատուցմանը՝ ապահովագրողը փոխհատուցում է նաև խելամիտ և նպատակաուղղված ծախսերը, որոնք իրականացրել է ապահովադիրը՝ նպատակ ունենալով կրճատել այն վնասները, որոնք ենթակա են հատուցման ապահովագրողի կողմից, եթե այդպիսի ծախսերը անհրաժեշտ են եղել կամ իրականացվել են Ապահովագրողի կարգադրությամբ:

5.2. Եթե ուղղակիորեն նշված է պայմանագրում, ապա ապահովագրողը կհատուցի նաև վնասի վայրի մաքրման ծախսերը, ապահովագրված գույքի մնացած մասերի տեղափոխման ծախսերը:

5.3. Ծախսեր, որոնք կատարվել են ապահովագրված գույքը ապահովագրական պատահարից անմիջապես առաջ գտնվելու վիճակին բերելու համար:

5.4. Փաստաթղթերով թղթապանակների վերականգնման կամ կրկնակի թողարկման, նախագծերի, գործարար գրքերի, քարտերի, գծագրերի կամ այլ փաստաթղթավորված տեղեկատվության վրա կատարված ծախսերը: Եթե տեղեկատվության վերականգնում չի պայանջվում, ապա Ապահովագրողը հատուցում է միայն տեղեկատվության կրիչների արժեքը:

5.5. Այլ ծախսեր, որոնք նախատեսված են կանոններով:

6. Գույքի ապահովագրության սակագին

Ապահովագրության սակագինը գործակից է տոկոսային հարաբերակցությամբ, որը կիրառվում է ապահովագրավճարը հաշվարկելու համար: Ապահովագրավճարը ստանալու համար սակագինը բազմապատկվում է ապահովագրական գումարով: ՀՀ-ում գործող ապահովագրական ընկերություններում գույքի ապահովագրության համար կիրառվող միջին սակագինը 0,2% է:

Գույքի ապահովագրության կանոնները ծավալուն են, մանրակրկիտ նկարագրվում են կողմերի իրավունքներն ու պարտականությունները, պայմանագրի դադարեցման, ապահովագրական հատուցման, ապահովագրավճարի վճարման, վեճերի լուծման և այլնի կարգն ու պայմանները:

Քանալի բառեր՝ գույքի ապահովագրություն, ապահովադիր, ապահովագրող, ապահովագրավճար, ապահովագրական գումար, սակագին, կանոններ, ապահովագրական ռիսկեր, պատահարներ, չփոխհատուցվող գումար, բացառություններ:

Օգտագործված գրականություն

1. «ՀՀ օրենքը ապահովագրության և ապահովագրական գործունեության մասին»՝ ընդունված 9 ապրիլի, 2007թ.:
2. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, հոդված 54:
3. www.nairiinsurance.am

PROPERTY INSURANCE IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

A. P. BAGHINYAN

GSU Lecturer

Property insurance is carried out mainly in the form of voluntary insurance. The article describes in detail the basic concepts of insurance company Nairi insurance, the terms of the insurance contract, insurance objects, insurance risks, etc.

СТРАХОВАНИЕ ИМУЩЕСТВА В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

А. П. БАГИНЯН

ГГУ Лектор

Страхование имущества осуществляется преимущественно в форме добровольного страхования. В статье подробно описаны основные понятия страхования компании Наири Иншуранс, условия договора страхования, объекты страхования, страховые риски и т.д.

**ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՄ ՍԵՎԱՆԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ
ՕՐԻՆԱԿՈՎ**

Դ. Լ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

*Սևանի զբոսաշրջության գրասենյակի պատրասխանադու,
ԳՊՀ դասախոս*

Ամբողջ աշխարհում զբոսաշրջությունն ու ճանապարհորդությունը շահավետ բիզնես է համարվում: Որպես արդյունաբերության ոլորտ՝ այն իր մեջ ներառում է գիշերակացի, տրանսպորտի, սննդի և այլ ծառայություններ, այդ թվում նաև տեղեկատվական: Ընդունված է, որ տեղեկատվական ծառայությունները մատուցում են զբոսաշրջային տեղեկատվական կենտրոնները: Ըստ միջազգային փորձի՝ զբոսաշրջիկների մի ստվար զանգված այլ երկիր ժամանելուն պես դիմում է տվյալ երկրում գործող զբոսաշրջային տեղեկատվական կենտրոններին այդ երկրի մասին հավելյալ տեղեկատվություն ստանալու քարտեզների, բրոշյուրների տեսքով, ճիշտ կազմելու իր և կամ տեղեկատվական կենտրոնի կողմից նախագծվող երթուղին, որով և ինքը պետք է դեռ շրջագայի, իսկ կենտրոններն էլ իրենց հերթին պետք է ջանք չխնայեն զբոսաշրջիկին արագ և մատչելի տեղեկատվություն տրամադրելու հարցում: Սովորաբար նման կենտրոնների գործառույթներն են՝

1. Տեղեկատվություն տրամադրել տվյալ տարածքի, մարզի, համայնքի, գյուղի և արդեն գլոբալ առումով նաև տվյալ պետության վերաբերյալ:
2. Տեղեկատվություն տրամադրել գործող հյուրանոցների, մոթելների, առողջարանների, հանգստյան տների, հյուրատների, պանսիոնների, ռեստորանների, արագ սնման կետերի, դեղատների վերաբերյալ:
3. Տեղեկատվություն տրամադրել զբոսաշրջային արժեք ներկայացնող վայրերի, թանգարանների, եկեղեցիների, ամրոցների, ազգային պարկերի, բուսաբանական այգիների վերաբերյալ:

4. Ջրոսաշրջիկների ցանկության դեպքում ապահովել համապատասխան տարածքներն ընդգրկող քարտեզներով, գրքույկներով, գովազդային այցեքարտերով և այլն:

5. Ջրոսաշրջիկների ցանկության դեպքում կատարել ամրագրումներ հյուրանոցներում և ժամանցի այլ վայրերում:

Պետք է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում գործող բոլոր կենտրոններում գործում է այս միջազգային ձևաչափը: Կարևոր է նշել, որ նման կենտրոնները պետք է կատարեն ինֆորմացիոն ինկուբատորի դեր: Նման կենտրոններն ունեն բոլոր հնարավորությունները համայնքին և պետականորեն զբոսաշրջությամբ զբաղվող վերադաս կազմակերպություններին տեղեկացնելու բոլոր գործող խնդիրների վերաբերյալ: Այդպիսի կենտրոններից է Սևանի զբոսաշրջային շարժական տեղեկատվական գրասենյակը, որը, ի դեպ, հայկական կողմին է փոխանցվել 2015 թվականին Ֆրանսիայի Հանրապետության կողմից: Ընդունելով գրասենյակի շարժունակությունը որպես մրցակցային առավելություն՝ գրասենյակը տեղակայվում է Սևանի թերակղզու ավտոկանգառի հարևանությամբ, որտեղ և կայանվում է զբոսաշրջային տրանսպորտային շարժակազմը: Նման տեղադիրքն էլ թույլ է տալիս հաշվելու զբոսաշրջիկների հոսքը, կազմելու զբոսաշրջային վիճակագրություն ամենալայն պարամետրերով: Վերը նշված բոլոր ծառայություններից զատ՝ կենտրոնում կազմվում են ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբային երթուղիներ: Սովորաբար նման ցանկություն հայտնում են այն զբոսաշրջիկները, ովքեր չեն օգտվել տուրօպերատորների վճարովի ծառայություններից: Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունում գրասենյակը հանդիսանում է միակ կենտրոնը, որտեղ հավաքագրվում է հենց զբոսաշրջիկների կողմից տրամադրվող բազմաշերտ զբոսաշրջային տեղեկատվություն: Այն իր մեջ ներառում է զբոսաշրջիկների գրեթե բոլոր կարիքները, առաջարկությունները, ցանկությունները, ինչպես նաև գոյություն ունեցող խնդիրները:

Ստորև ներկայացնենք խնդիրներից մի քանիսը:

1. Անվճար WI-FI ծառայության բացակայություն գրասենյակի կողմից, որը, լինելու դեպքում, նաև որոշակիորեն կմոտիվացնի զբոսաշրջիկներին և խթան կհանդիսանա, որպեսզի գրասենյակի մասին տեղեկատվությունը շրջանառվի ավելի շատ և փոխանցվի բերնեբերան տարբերակով, կամ, ինչպես ֆրանսիացիների մեծ մասն է

առաջարկում, կարելի է կիրառել WI-FI կող և այդ կողն արդեն ճշտել գրասենյակից:

2. Հայաստանի Հանրապետության, մարզերի և քաղաքների քարտեզների բացակայություն:

3. Զբոսաշրջային սեզոնի ընթացքում Սևանից այլ վայրեր ավտոբուսով կամ միկրոավտոբուսով հասնելու անհնարինություն:

2015 - 2017 թվականների ընթացքում գրասենյակ է դիմել 12.204 զբոսաշրջիկ, որից շուրջ 2000-ը ներկայացրել է առաջարկություն: Նույն ժամանակահատվածում երեք զբոսաշրջային սեզոնների ընթացքում Սևանի թերակղզու ավտոկանգառի տարածք է այցելել 134.689 զբոսաշրջիկ:

Ներկայացնենք որոշակի վիճակագրական տվյալներ.

Սևանի թերակղզու ավտոկանգառի տարածք այցելած զբոսաշրջիկների վիճակագրությունն ըստ տեղանքի և նվազման կարգի 2015 թվականի հուլիսից սեպտեմբեր ժամանակահատվածում¹

	Ե Ր Կ Ի Ր Ը	Զբոսաշրջիկների քանակությունը
1	ԻՐԱՆ	5803
2	ԵՎՐՈՊԱ	4996
3	ՖՐԱՆՍԻԱ	2217
4	ԼԵՀԱՍՏԱՆ	2216
5	ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ	1473
6	ԱՅԼ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ	1249
	ԳԵՐՄԱՆԻԱ	496

¹ Սևանի զբոսաշրջային շարժական գրասենյակի 2015 թվականի տարեկան հաշվետվություն:

7		
8	ԻՏԱԼԻԱ	482
9	ՉԻՆԱՍՏԱՆ	259
10	ԿԱՆԱԴԱ	208
11	ՎՐԱՍՏԱՆ (վրացիներ)	150
12	ՉԵԽԻԱ	97
13	ԻՍՐԱՅԵԼ	87
14	ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱ	82
15	ՆՈՐ ԶԵԼԱՆԴԻԱ	82
16	ԱՄՆ	78
17	ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ	72
18	ԻՍՊԱՆԻԱ	57
19	ԲԵԼԳԻԱ	45
20	ԱՎԱՍՏՐԻԱ	37
21	ՇՎԵՅՑԱՐԻԱ	35
22	ԱՎԱՏՐԱԼԻԱ	33
23	ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ	28
24	ՃԱՊՈՆԻԱ	22
	ՌՈՒՄԻՆԻԱ	20

25		
26	ՍԼՈՎԱԿԻԱ	15
27	ՍԼՈՎԵՆԻԱ	8
28	ԲՈՒԼՂԱՐԻԱ	5
29	ԱՆԳԼԻԱ	2
30	Ը Ն Դ Ա Մ Ե Ն Ը	20.354

Սևանի թերակղզու ավտոկանգառի տարածք այցելած զբոսաշրջիկների վիճակագրությունն ըստ տեղանքի և նվազման կարգի 2016 թվականի հուլիսից սեպտեմբեր ժամանակահատվածում¹

	Ե Ր Կ Ի Ր Ը	Զբոսաշրջիկների քանակությունը
1	ԻՐԱՆ	7081
2	ԵՎՐՈՊԱ	6059
3	ԼԵՀԱՍՏԱՆ	3944
4	ԱՅԼ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ	3419
5	ՖՐԱՆՍԻԱ	3127
6	ԻՏԱԼԻԱ	1202
7	ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ	1108
	ԶԵԽԻԱ	1019

¹ Սևանի զբոսաշրջային շարժական գրասենյակի 2016 թվականի տարեկան հաշվետվություն:

8		
9	ԳԵՐՄԱՆԻԱ	1003
10	ԲԵԼԳԻԱ	934
11	ԱՄՆ	704
12	ԻՍՊԱՆԻԱ	435
13	ՉԻՆԱՍՏԱՆ	416
14	ՃԱՊՈՆԻԱ	379
15	ՇՎԵՅՏԱՐԻԱ	356
16	ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ	291
17	ՎՐԱՍՏԱՆ (վրացիներ)	204
18	ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ	200
19	ԿԱՆԱԴԱ	182
20	ԴԱՆԻԱ	182
21	ԱՎԱՏՐԱԼԻԱ	138
22	ՆՈՐ ԶԵԼԱՆԴԻԱ	112
23	ԿՈՐԵԱ	90
24	ԻՍՐԱՅԵԼ	81
25	ՈՒԿՐԱԻՆԱ	76
	ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ	69

26		
27	ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱ	67
	Ը Ն Դ Ա Մ Ե Ն Ը	32.878

Սևանի թերակղզու ավտոկանգառի տարածք այցելած զբոսաշրջիկների վիճակագրությունն ըստ տեղանքի և նվազման կարգի 2017 թվականի հուլիսից սեպտեմբեր ժամանակահատվածում¹

	Ե Ր Կ Ի Ր Ը	Զբոսաշրջիկների քանակությունը
1	ԻՐԱՆ	16.038
2	ԵՎՐՈՊԱ	11.558
3	ԱՅԼ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ	7905
4	ԼԵՀԱՍՏԱՆ	7273
5	ՖՐԱՆՍԻԱ	5596
6	ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ	4296
7	ԻՏԱԼԻԱ	3986
8	ԱՄՆ	3077
9	ՉԵԽԻԱ	2940
10	ԳԵՐՄԱՆԻԱ	2704
11	ԲԵԼԳԻԱ	1984

¹ Սևանի զբոսաշրջային շարժական գրասենյակի 2017 թվականի տարեկան հաշվետվություն:

12	ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ	1936
13	ՉԻՆԱՍՏԱՆ	1755
14	ԻՍՊԱՆԻԱ	1667
15	ՖԻԼԻՊԻՆՆԵՐ	1430
16	ԼԻԲԱՆԱՆ	908
17	ԻՐԱԲ	863
18	ԹՈՒՐԲԻԱ (հայեր)	727
19	ԿԱՆԱԴԱ	720
20	ԱՎԱՏՐԱԼԻԱ	609
21	ՎՐԱՍՏԱՆ (վրացիներ)	526
22	ՃԱՊՈՆԻԱ	520
23	ՆՈՐ ԶԵԼԱՆԴԻԱ	501
24	ՇՎԵՅՑԱՐԻԱ	493
25	ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ	370
26	ԿՈՐԵԱ	335
27	ԴԱՆԻԱ	219
28	ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ	159
29	ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱ	125

30	ԻՍՐԱՅԵԼ	70
31	ՌԻԿՐԱԻՆԱ	67
32	ՀՈԼԱՆԴԻԱ	62
33	ԱՆԳԼԻԱ	38
34	Ը Ն Դ Ա Մ Ե Ն Ը	81.457

Գրասենյակում հավաքագրված է վերջին երեք տարիների վիճակագրությունը:

2015 թվականին Սևանի թերակղզու տարածք է այցելել 20.354 զբոսաշրջիկ, 2016 թվականին՝ 32.878, իսկ ահա արդեն 2017-ին՝ 81.457: 2017 թվականը զբոսաշրջության զարգացման տեսանկյունից բավականաչափ նպաստավոր էր և խոսում: Եթե համեմատենք վերջին երկու տարիների՝ 2016 և 2017 թվականների վիճակագրությունը, ապա կունենանք մոտ երկուսուկես անգամ աճ նույն տարածքի մասով: Սա, իհարկե, ոգևորիչ հանգամանք է, որն իր չափազանց դրական զարգացման դինամիկայով խոստանում է նաև աճ ապահովել մոտակա տարիների համար: Սակայն որքան մեծ է դրականի սպասումը զարգացման այս միտումից, այդքան էլ պիտի մտածենք վերացնելու գոյություն ունեցող բացասական տարրերը: Քանզի ըստ միջազգային չափորոշիչների՝ մեկ բավարարված զբոսաշրջիկ կգովազդի այդ երկիրը մինչև հինգ հոգու մոտ, իսկ ահա արդեն մեկ չբավարարված և դժգոհ մնացած զբոսաշրջիկը հակագովազդով կապահովի տվյալ տարածքը մինչև հարյուր մարդու կտրվածքով: Ակնհայտ է, որ պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի չունենանք դժգոհ հեռացող զբոսաշրջիկներ: Ուստի կենսական կարևորություն է ստանում այն հանգամանքը, որ զբոսաշրջիկները հենց իրենք են բարձրաձայնում եղած խնդիրների մասին: Որպես հարցի լուծում, իհարկե, կենտրոնն առաջարկում է միայն լուծելով վերացնել ակնհայտ խնդիրները: Անդրադառնանք վերևում նշված առաջին խնդրին: Որպես արագ լուծում՝ կենտրոնն առաջարկում է դիմել ՀՀ տարածքում գործող հեռախոսային և ինտերնետային ծառայություններ մատուցող օպերատորներից որևէ մեկին և անվճար կարգով ստանալ WI-

FI գերարագ ինտերնետ ծառայություն, իսկ փոխարենն արդեն կենտրոնում գովազդել տվյալ հեռախոսային արձեռնարկին: Երկրորդ հարցի լուծման կապակցությամբ կենտրոնն արդեն որոշակիորեն լուծում է գտել՝ դիմելով ՀՀ-ում գործող բոլոր շահագրգիռ տուրօպերատորներին և նրանցից ստանալով ՀՀ-ի ու Երևանի քարտեզները: Երրորդ հարցի լուծման համար պետք է դիմել ՀՀ կապի և տրանսպորտի նախարարություն՝ փորձելով ներկայացնել, համոզել, որ Սևանի գլխավոր ավտոմայրուղու տարածքով անցնող հանրային սպասարկում իրականացնող տրանսպորտային միջոցները կանգ առնեն այդ տարածքում փոքր ժամանակով և վերցնելով զբոսաշրջիկներին՝ այնուհետև շարունակեն իրենց ուղղությունը:

Կենտրոնի ամենօրյա աշխատանքների շնորհիվ հայտնի է դարձել, որ Սևանի թերակղզի այցելելուց հետո զբոսաշրջիկների կողմից հիմնական շարունակվող ուղղություններն են Դիլիջանը (Հաղարծին, Գոշավանք, Պարզ լիճ), Վանաձոր, Ալավերդի (Դեբեդի կիրճ), Վրաստան կամ Ծաղկաձոր, Նորատուս-Հայրավանք կամ հետդարձ Երևան ուղղություններով:

Երկար տարիների ինտենսիվ աշխատանքի շնորհիվ կենտրոնը կատարել է հետևյալ դիտարկումը: Տարիներ առաջ սկիզբ է առել մի բացասական գործընթաց, որը շարունակվում է մինչ օրս, այն է՝ զբոսաշրջիկները երկար ժամանակով չեն այցելում և մնում Սևանում, այլ այն ավելի հաճախ օգտագործում են որպես տարանցիկ զբոսաշրջային խաչմերուկ, որտեղ և լավագույն դեպքում գիշերակացերը չեն գերազանցում միջինը 1-2 օրը, այնինչ նախկինում դրանց միջին տևողությունը 4-5 օր էր:

Այսպիսով, միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ զբոսաշրջային վայրերում տեղեկատվական կենտրոնների առկայությունը՝ որպես զբոսաշրջության զարգացման գործիք, արդեն բավական տևական ժամանակ համարվում է անհրաժեշտություն: Գրասենյակների կողմից կատարվող գրագետ աշխատանքի շնորհիվ զբոսաշրջիկները ստանում են հավելյալ տեղեկատվություն այդ տարածքներում ավելի երկար ժամանակ անցկացնելու առումով, ինչպես նաև լավագույնս են բացահայտում թե՛ տարածքը, թե՛ տեղաբնակներին և նրանց սովորույթները՝ մարդկային շփումը դնելով առաջին հորիզոնականում, որի համար էլ զբոսաշրջիկների մի մեծ հատվածը ժամանում է մեր երկիր:

Բանալի բառեր՝ զբոսաշրջություն, զբոսաշրջիկ, զբոսաշրջային
տեղեկատվական կենտրոն, երթուղի:

Օգտագործված գրականություն

1. www.mineconomy.am:
2. www.ratanews.ru:
3. www.media.unwto.org:
4. Սևանի զբոսաշրջային շարժական գրասենյակի 2015 թվականի տարեկան հաշվետվություն:
5. Սևանի զբոսաշրջային շարժական գրասենյակի 2016 թվականի տարեկան հաշվետվություն:
6. Սևանի զբոսաշրջային շարժական գրասենյակի 2017 թվականի տարեկան հաշվետվություն:
7. Гуляев. В. Г. «Организация туристской деятельности», Москва, 1996:

THE IMPORTANCE OF TOURISM INFORMATION CENTERS IN ARMENIA ON EXAMPLE OF TOURISM DEVELOPMENT CENTER IN SEVAN

D. L. TOROSYAN

Tourism Center Manager of Sevan

GSU Lecturer

Tourism information centers have become an integral part of the development of tourism around the world. Having their functions they are intended to serve the tourists as a tool to provide the necessary information, to choose the routes in specific areas as well as receive additional information at no cost. Centers provide the tourists with a better understanding of the area, locals and their habits. It should also be mentioned that a large number of tourists come to the Republic of Armenia primarily through simple communication with people.

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ЦЕНТРОВ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА РА НА ПРИМЕРЕ СЕВАНСКОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ЦЕНТРА ТУРИЗМА

Д. Л. ТОРОСЯН

Руководитель Туристического Центра г. Севан

преподаватель ГГУ

Туристические информационные центры стали неотъемлемой частью развития туризма во всем мире. Имея свои собственные функции, они

предназначены для обслуживания туристов, чтобы получить более доступную информацию, легко составить маршруты в определенных областях, получить дополнительную, бесплатную информацию. Центры предоставляют туристам лучшее понимание своего района, местных жителей и их привычек. Следует также упомянуть, что большое количество туристов приезжает в Республику Армения в первую очередь путем простого общения с людьми.

ԱՌԻԹՅՈՐՍԻՆԳԻ ԱՌԱՎԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼՈԳԻՍՏԻԿԱՅԻՆ

Ս. Ս. ԲԱԳՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

Լոգիստիկայի զարգացմանը զուգահեռ զարգանում և ընդլայնվում են լոգիստիկ համալիր ծառայությունները: Այժմ լոգիստիկ գործունեության մեջ մրցակցային առավելություններ ստանալու համար ապրանքների մատակարարները նախընտրում են կիրառել ոչ միայն հիմնական լոգիստիկ, այլև մի շարք լրացուցիչ գործողություններ: Լոգիստիկ գործողությունների ստանդարտ փաթեթը ընդլայնվում է և իր մեջ ներառում է ոչ միայն բեռնափոխադրումները, պահեստավորումը, մաքսային ձևակերպումները, այլ նաև այնպիսի ծառայություններ, ինչպիսիք են բեռների ուղեկցումը, խորհրդատվությունը, ֆրախտային հաշվարկները, SS որոշումները և այլն¹: Սակայն նշվածները իրականացնելու համար մատակարար կազմակերպությունը պետք է ունենա իրավասու լոգիստների աշխատակազմ և անընդհատ ներդրումներ իրականացնի նրանց հմտությունների զարգացման ուղղությամբ: Գործնականում սա անարդյունավետ է առաջնայնությունների տեսանկյունից, քանի որ լոգիստիկան չի հանդիսանում հիմնական գործունեություն, ուստի ծախսել զգալի ռեսուրսներ, նպատակահարմար չէ: Ահա թե ինչու մի շարք ընկերություններ հրաժարվում են ինքնուրույն իրականացնել լոգիստիկ գործունեություն և նախընտրում են կիրառել լոգիստիկ աութօրսինգ²: Սա թույլ է տալիս բարձրացնել լոգիստիկ գործունեության ինվեստիցիաների արդյունավետությունը՝ բացառելով լոգիստիկ գործընթացների անընդհատ մշտադիտարկման անհրաժեշտությունը:

Լոգիստիկ աութօրսինգ ասելով՝ հասկանում ենք լոգիստիկ գործառնությունների մի մասի (հատվածային աութօրսինգ) կամ ամբողջ համալիրի (բարդ աութօրսինգ) իրականացման փոխանցումը մեկ այլ կազմակերպության:

Աութօրսինգի հիմնական և սկզբունքային առանձնահատկությունը, ի տարբերություն պայմանագրային

համագործակցության այլ ձևերի, այն է, որ հիմնված է երկարաժամկետ հիմքի վրա, և փոխանցված գործունեության կատարման նկատմամբ տրվում են երաշխիքներ:³ Լոգիստիկ ծառայությունների աուսորսինգի հայեցակարգն արտահայտվում է 3PL (Third Party Logistics՝ երրորդ կողմի լոգիստիկա) տերմինով, իսկ լոգիստիկայի աուսորսինգ են անվանում ընկերությունների կողմից սեփական լոգիստիկ գործընթացների փոխանցումը կողմնակի կազմակերպություններին, որոնց անվանում են 3PL օպերատորներ (3PL մատակարարներ):

Այլ կերպ ասած՝ լոգիստիկ աուսորսինգը ընկերությունների կողմից իրենց ապրանքանյութական պաշարների տեղափոխման, պահեստավորման ու այդ գործընթացների հետ կապված բոլոր բիզնես պրոցեսների իրականացման ծառայությունների ամբողջական համակարգի գնումն է 3PL օպերատորից: Նրա գործառույթների մեջ մտնում են ոչ միայն ապրանքանյութական պաշարների փոխադրումների կազմակերպումը, այլ նաև դրանց գույքագրումը, պահեստավորումը, մշակումը, անհրաժեշտ փաստաթղթերի նախապատրաստումը և առաքումը վերջնական սպառողին: Այսպիսով, հաճախորդը ստանում է իր բիզնեսի համար անհրաժեշտ լոգիստիկ բոլոր ծառայությունների ամբողջական փաթեթը:

Լոգիստիկայում աուսորսինգի տարածման, զարգացման և լոգիստիկ պրովայդերների (3PL, 4PL, 5PL) ի հայտ գալու համար հիմք հանդիսացան մատակարարման շղթայի ավելացումը և այդ շղթայի տարրերի փոխազդեցության համակարգի բարդացումը: Արդյունքում անկախ միջնորդների կարիք զգացվեց, որոնք արդյունավետ կերպով կկարգավորեին մատակարարման շղթայի գործողությունները՝ տրամադրելով լոգիստիկ ծառայություններ, տեղեկատվական աջակցություն և անընդհատ իրականացնելով շղթայի գործողությունների մոնիտորինգ: Ներկայումս լոգիստիկ միջնորդների շարքում առկա են լոգիստիկ պրովայդերների հինգ հիմնական տեսակներ.

- ✓ բեռնափոխադրող կազմակերպություններ,
- ✓ պահեստային օպերատորներ,
- ✓ բրոքերային-փոխանցող(брокерско-экспедиторские) ընկերություններ,

✓ կազմակերպություններ, որոնց գործունեությունը կապված է տրանսպորտային ծառայությունների օպտիմալացման և առաքումների ձևավորման հետ,

✓ ընկերություններ, որոնք լոգիստիկ գործունեության տեղեկատվական աջակցությամբ են զբաղվում:

Լոգիստիկ աուստրսինգը զգալիորեն թեթևացնում է նաև տեղական արտադրողների աշխատանքը, որոնց գործունեությունը հիմնված է ապրանքների, առանձին բաղադրիչների կամ պատրաստի արտադրանքի արտահանման ու ներմուծման վրա: Լոգիստիկ ծառայությունների ամբողջական համալիրը ներառում է դեպի սահման ու սահմանից ապրանքների առաքումը, բեռների մաքսային ձևակերպումները, պահեստային տարածքների տրամադրումը և հաճախորդի ցանկության դեպքում՝ դրանցում առկա ապրանքանյութական պաշարների անհրաժեշտ ծավալների պահպանումը:

Լոգիստիկ աուստրսինգի կիրառումն ունի առավելություններ և թերություններ: Գոյություն ունեն լոգիստիկ աուստրսինգի օգտագործման հրատապ պատճառներ, որոնք կապված են ընկերության ներքին բիզնես գործընթացների հետ և որոշում են դրանց արդյունավետությունը: Աուստրսինգը լոգիստիկայում ունի մի շարք առավելություններ.

✓ Կենտրոնացնել ռեսուրսները գործունեության մեկ տեսակի վրա, որը հանդիսանում է ընկերության ռազմավարական առավելություն:

✓ Չվարձել լրացուցիչ անձնակազմ լոգիստիկ գործունեություն իրականացնելու ընթացքում, երբ առկա է ընկերության գործունեության ընդլայնում, և ավելանում են անձնակազմի ֆունկցիոնալ պարտականությունները:

✓ Կրճատել ոչ հիմնական բիզնես-գործընթացների ծախսերը, երբ նրանց տնտեսական արդյունքը բացասական է, իսկ ծախսերն անհամաչափ են ավելացած: Մի շարք փորձագետների կարծիքով՝ 3PL-մոտեցման օգտագործող ընկերությունները կարող են նվազեցնել պաշարների կառավարման ծախսերը 15-30%⁴:

✓ Ապահովել լոգիստիկ ծառայությունների բավարար մակարդակ այն դեպքում, երբ սեփական բաժինների աշխատանքի որակի նկատմամբ կան դժգոհություններ,

- ✓ 3PL-լոգիստիկան թույլ է տալիս խնայել ժամանակն ու կադրային ռեսուրսները: Խնդիրների մի մասը հանձնելով աուսորս՝ ընկերությունը հնարավորություն է ստանում կենտրոնանալ ուղղակի արտադրության կամ սեփական ծառայության որակի լավացման, մարքեթինգային ռազմավարության մշակման և այլ խնդիրների լուծման վրա:
- ✓ 3PL լոգիստիկան հնարավորություն է տալիս յուրաքանչյուրին զբաղվել իր գործով և բարձր մակարդակով իրականացնել սեփական պարտականությունները: Նմանատիպ ծառայության արդյունավետությունն ակնհայտ է. բիզնեսը գործում է առավել արդյունավետ:
- ✓ Երկրորդական ծախսերը հաստատունից դառնում են փոփոխական:
- ✓ Նոր գաղափարների առաջացման դեպքում հնարավորություն է ստեղծվում ընկերությունը հասցնել այն վիճակին, որը թույլ է տալիս կյանքի կոչել այդ գաղափարները:
- ✓ Մեծանում է ընկերության վերահսկողության հնարավորությունը: Կազմակերպչական կարգը համապատասխանում է բիզնեսին, դրա արդյունավետության ու աճի տեմպին:
- ✓ Աուսորսինգին անցնելիս ընկերությունը լոգիստիկ պրոցեսների վերաբերյալ ստանում է առավել բարձր դասի իրազեկման հնարավորություն:
- ✓ Հնարավորություն է ստեղծվում ձեռք բերել ամբողջական լոգիստիկ պրոցեսների վերաբերյալ նոր փորձառություն:
- ✓ Լոգիստիկ աուսորսինգի կիրառումը արդյունավետ է, եթե կազմակերպությունը չունի լոգիստիկ գործողությունների իրականացման համար անհրաժեշտ տեխնիկական և կառավարչական փորձ:
- ✓ Ռիսկերի դիվերսիֆիկացում. աուսորսինգում բոլոր ռիսկերը, կապված առաջադրված գործառնությունների իրականացման հետ, դրված են արտաքին կազմակերպության վրա:
- ✓ Ճկունության բարձրացում. ընկերությունը, որն զբաղվում է աուսորսինգով, կարող է ավելի արագ արձագանքել սպառողների պահանջմունքների փոփոխությանը, արտաքին

կազմակերպության շնորհիվ իջեցնել իրավասությունը, մատակարարման ցիկլի տևողությունը և ավելի արագ օգտվել նորագույն տեխնոլոգիաներից և ինովացիաներից, որոնց ներդրումը պահանջում է մեծ ջանքեր:

Աութոսուսինգի թերությունները կապված են ընկերության ռիսկերի հետ.

- ✓ Տեղեկատվության արտահոսք և մրցակցային առավելության կորուստ: Եթե աութոսուսինգը շոշափում է բիզնեսի վարման ծայրահեղ ասպեկտները, ապա սա կհանգեցնի կազմակերպության կոմերցիոն գաղտնիքի խախտմանը, ինչից և կարող են օտվել մրցակիցները:
- ✓ Կախվածությունը մատակարարներից: Տարբեր մատակարարներին արտադրության տարատեսակ բաղադրիչների փոխանցումը կարող է զսպել արտադրանքի կատարելագործման և նորարարական գործընթացը, քանի որ կազմակերպությունը մեծ մասամբ կախման մեջ է ընկնում մատակարարներից և նրանց արտադրության հնարավորություններից:
- ✓ Լոգիստիկ ծառայությունների վճարում ուռճացված գներով:
- ✓ Աութոսուսերին փոխանցված լիազորությունների վրա ազդելու հնարավորության բացակայություն:
- ✓ Տնտեսվարող սուբյեկտների ղեկավարները հաճախ հրաժարվում են օգտագործել աութոսուսինգը, քանի որ չկան լոգիստիկ գործառույթների փոխանցման արդյունավետությունը հաստատող հստակ հաշվարկներ: Դա կապված է այն տարածված կարծիքի հետ, որ գոյություն չունի աութոսուսինգի տնտեսական արդյունավետության որոշման հստակ մեթոդաբանություն: Իրոք, որոշ լոգիստիկ աութոսուսերներ մատուցված ծառայությունների դիմաց պահանջում են ուռճացված գներ, և կազմակերպությանը նախընտրելի կլիներ ինքնուրույն վարել սեփական լոգիստիկան:
- ✓ Լոգիստիկ գործողությունների՝ սեփական միջոցներով վարումը ոչ միայն ակնհայտ, այլ նաև թաքնված ծախսեր են, որոնք կապված են այդ գործունեության կազմակերպման և սպասարկման հետ. տրանսպորտային կառավարում,

անվտանգության ապահովում, տրանսպորտային միջոցների սպասարկման ծախսեր, տեղեկատվական աջակցություն, հարկեր և այլն:

- ✓ Նպատակների և շահերի կոնֆլիկտ: Մատակարարները և գնորդները, որպես կանոն, ունեն տարբեր շահեր ու նպատակներ: Օրինակ՝ մատակարարը հույս ունի երկարաժամկետ և կայուն համագործակցություն հաստատել իր հաճախորդի հետ, մինչև հաճախորդը ակնկալում է, որ աուստրոսինգը հնարավորություն կտա իրեն ճկուն արձագանքել շուկայի պահանջներին: Արևմուտքում հաճախորդը կարող է հրաժարվել ինչ-որ պահի տվյալ մատակարարի ծառայություններից, քանի որ փոխվել է շուկայական դրությունը: Իհարկե, այս համեմատությունը մասամբ փոխվում է մատակարարվող ապրանքների գների մակարդակի միջոցով, բայց ընդհանուր առմամբ այն խոչընդոտ է հանդիսանում կողմերի արդյունավետ համագործակցության ընթացքում:

Սակայն, պետք է հաշվի առնել, որ լոգիստիկ պրովայդերները, որպես կանոն, մասնագիտացված ընկերություններ են, որոնք կիրառում են արդյունավետ մեթոդներ և առաջադեմ տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ՝ տվյալների մշակման և պահպանման համար:

Բացի դրանից՝ աուստրոսինգը հիմնականում իրականացվում է երկարաժամկետ համագործակցության հիման վրա³: Ինչ վերաբերում է մատակարարման շղթայի վերահսկողության կորստին այն դեպքում, երբ նրա կառավարումը փոխանցվում է աուստրոսինգին, ապա այս դեպքում երկու կողմերի տվյալները կապող տեղեկատվական համակարգերը կարող են դառնալ խնդրի լուծում: Այս դեպքում երկու ձեռնարկություններից ստացվող տեղեկատվությունը վերափոխվում է մեկ միասնական հոսքի՝ այդ հոսքի համատեղ կառավարման նպատակով:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ լոգիստիկ գործողությունները աուստրոսինգի փոխանցման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել բոլոր դրական և բացասական կողմերը, քանի որ այս որոշումը մարտավարական չէ, այլ ռազմավարական: Լոգիստիկ աուստրոսինգը հանդիսանում է բիզնեսի արդյունավետության բարձրացման առավել արդյունավետ միջոցներից մեկը:

Նախքան լոգիստիկ ծառայություններ մատուցողի ընտրությանն անցնելը, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ձեռնարկության ներքին բիզնես-գործընթացները, հաշվել ինքնուրույն լոգիստիկական գործունեության իրականացման բոլոր ծախսերը և այդ ժամանակ որոշել ռազմավարական գործողությունները:

Քանալի բառեր՝ լոգիստիկա, ատթորսինգ, լոգիստիկ մատակարար, պայմանագրային լոգիստիկա, լոգիստիկ ծառայությունների որակ:

Օգտագործված գրականություն

1. Курбанов А.Х., Актуальные проблемы логистического аутсорсинга // Транспортное дело в России, 2011, №, С. 132–134.
2. Денисов С.Л., Логистика на аутсорсинг: как выбрать провайдера // Логистика сегодня, 2013, №2 (56) , С. 106–108.
3. Логистика: Учебник (Полный курс MBA) / В.В. Дыбская, Е.И. Зайцев, В.И. Сергеев, А.Н. Стерлигова, под. ред. В.И. Сергеева, М., Эксмо, 2008, 944 с.
4. Аутсорсинг: создание высокоэффективных и конкурентоспособных организаций / под ред. проф. Б.А. Аникина, М., 2007, С.167

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF USING LOGISTIC OUTSOURCING

S. S. BAGOYAN

Lecturer at Gavar State University

The concept of "Logistics outsourcing" is defined in the article, the most important advantages and disadvantages of outsourcing in logistics are observed, the ways of leveling the shortcomings from the transfer of logistics to outsourcing are highlighted.

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛОГИСТИЧЕСКОГО АУТСОРСИНГА

С. С. БАГОЯН

Преподаватель ГГУ

В статье дается определение понятия «логистический аутсорсинг», рассматриваются наиболее важные преимущества и недостатки использования аутсорсинга в логистике, уделяется внимание способам нивелирования недостатков от передачи логистики на аутсорсинг.

ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՔԼԱՍՏԵՐԱՑՈՒՄՆ ԸՍՏ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԱՐՇԵՍՏԱԿԱՆ ՆԵՅՐՈՆԱՅԻՆ ՅԱՆՅԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

Գ. Մ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

Ֆիզմաթ գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Ա. ՅՈՒ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու,

ԳՊՀ դասախոս

Էլեկտրոնային կառավարումը պետության (պետական մարմինների), քաղաքացիների և կազմակերպությունների փոխհարաբերություններն ապահովող էլեկտրոնային գործիքների ամբողջություն է, որի նպատակն է բարելավել այդ փոխհարաբերությունների որակն ու արդյունավետությունը:

Էլեկտրոնային կառավարումը կառուցված է ժամանակակից տեղեկատվական ինտերնետ-տեխնոլոգիաների հնարավորությունների վրա: Այն թույլ է տալիս բարձրացնել պետության կողմից հասարակությանը մատուցվող ծառայությունների որակը և արդյունավետությունը, էականորեն կրճատել բյուրոկրատիան, պետական ապարատի պահպանման համար նախատեսված պետության ծախսերը, թեթևացնել քաղաքացիների մուտքը և հասանելիությունը իշխանության ինստիտուտներին:

2016 թվականի տվյալներով՝ աշխարհի 193 պետություններ օգտագործում են էլեկտրոնային կառավարման տարրեր: Այդ երկրները գտնվում են էլեկտրոնային կառավարման զարգացման տարբեր մակարդակներում: Էլեկտրոնային կառավարման զարգացման մակարդակի գնահատման համար միջազգային պրակտիկայում կիրառվում է էլեկտրոնային կառավարման զարգացման ինդեքսը՝ ԷԿԶԻ¹ (E-Government Development Index, EGDI), որը հաշվարկվում է ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական զարգացման դեպարտամենտի կողմից (UN DESA, the United Nations Department of Economic and Social Affairs) յուրաքանչյուր երկու տարին մեկ անգամ: Մաթեմատիկորեն ԷԿԶԻ-ն հետևյալ երեք բաղկացուցիչ ինդեքսների կշռված միջինն է.

¹ United Nations' Compendium of Innovative E-government Practices, June 2016

- առցանց ծառայությունների ինդեքս (Online Service Index - OSI),
- հեռահաղորդակցման ինդեքս (Telecommunication Infrastructure Index -TII),
- մարդկային կապիտալի ինդեքս (Human Capital Component -HCI):

$$\text{ԷԿԶԻ} = (\text{առցանց ծառայությունների ինդեքս} \times 0,34 + \text{հեռահաղորդակցման ինդեքս} \times 0,33 + \text{մարդկային կապիտալի ինդեքս} \times 0,33)$$

Առցանց ծառայությունների ինդեքսի գնահատման ժամանակ ուսումնասիրվում են ազգային կառավարությունների կայքերը, կրթության, աշխատանքի, առողջապահության, ֆինանսների, սոցիալական ապահովության նախարարությունների կայքերն ու դրանց հետ կապված պորտալները: Ուսումնասիրությունը պարունակում է գնահատման չորս ուղղություն՝ էլեկտրոնային կառավարման զարգացման չորս փուլերին համապատասխան.

- ցանցում սկզբնական տեղեկատվության ներկայություն (OSI 1),
- ցանցում ընդլայնված տեղեկատվական ներկայություն և էլեկտրոնային ծառայությունների տրամադրում (OSI 2),
- էլեկտրոնային փոխգործակցության հիման վրա ծառայությունների տրամադրում (OSI 3),
- էլեկտրոնային ծառայություններ, որոնք միավորում են ինչպես կառավարական կառույցները, այնպես էլ ապահովում են քաղաքացիների ընդգրկումը պետական մարմինների գործունեության մեջ (OSI 4):

Հեռահաղորդակցման ինդեքսը որոշվում է հետևյալ ենթաինդեքսներով.

- ինտերնետ օգտագործողների թիվ 100 մարդու հաշվով (Estimated Internet users per 100 inhabitants),
- հեռախոսային գծերի թիվ 100 մարդու հաշվով (Number of main fixed telephone lines per 100 inhabitants),
- բջջային կապից օգտվողների թիվ 100 մարդու հաշվով (Number of mobile subscribers per 100 inhabitants),
- ֆիքսված լայնաշերտ ինտերնետի բաժանորդների թիվ 100 մարդու հաշվով (Number of fixed internet subscriptions per 100 inhabitants),
- Անլար (շարժական) կապից օգտվողների թիվ 100 մարդու հաշվով (number of fixed broadband facilities per 100 inhabitants):

Հեռահաղորդակցման ինդեքսը հաշվարկվում է նշված ենթաինդեքսների միջին թվաբանականով:

Մարդկային կապիտալի ինդեքսը պարունակում է գնահատման երկու ուղղություն՝ մեծահասակ բնակչության գրագիտության մակարդակի ինդեքսը (Adult Literacy Index) և սովորողների ընդհանուր մասնաբաժնի ինդեքսը (Gross Enrollment Index):

Մարդկային կապիտալի ինդեքս = $(2/3 \text{ մեծահասակ բնակչության գրագիտության մակարդակի ինդեքս} + 1/3 \text{ սովորողների ընդհանուր մասնաբաժնի ինդեքս})$:

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված է ըստ ԷԿԶԻ ցուցանիշի լավագույն 15 երկրների տվյալները 2016 թ. համար.

Աղյուսակ 1.

ԷԿԶԻ ցուցանիշով առաջատար 15 երկրները, 2016թ.

Զբաղեցրած դիրք	Երկիր	ԷԿԶԻ 2016	Հեռահաղորդակցման ինդեքս (TII)	Առցանց ծառայությունների ինդեքս (OSI)	Մարդկային կապիտալի ինդեքս (HCI)
1	Մեծ Բրիտանիա	0.9193	0,8177	1,0000	0,9402
2	Ավստրալիա	0.9143	0,7646	0,9783	1,0000
3	Հվ Կորեա	0.8915	0,8530	0,9420	0,8795
4	Սինգապուր	0.8828	0,8414	0,9710	0,8360
5	Ֆինլանդիա	0.8817	0,7590	0,9420	0,9440
6	Շվեդիա	0.8704	0,8134	0,8768	0,9210
7	Նիդերլանդներ	0.8659	0,7517	0,9275	0,9183
8	Նոր Զելանդիա	0.8653	0,7136	0,9420	0,9402
9	Դանիա	0.8510	0,8247	0,7754	0,9530
10	Ֆրանսիա	0.8456	0,7502	0,9420	0,8445
11	Ճապոնիա	0.8440	0,8277	0,8768	0,8274
12	ԱՄՆ	0.8420	0,7170	0,9275	0,8816
13	Էստոնիա	0.8334	0,7330	0,8913	0,8761
14	Կանադա	0.8285	0,6717	0,9565	0,8572
15	Գերմանիա	0.8210	0,7342	0,8460	0.8883

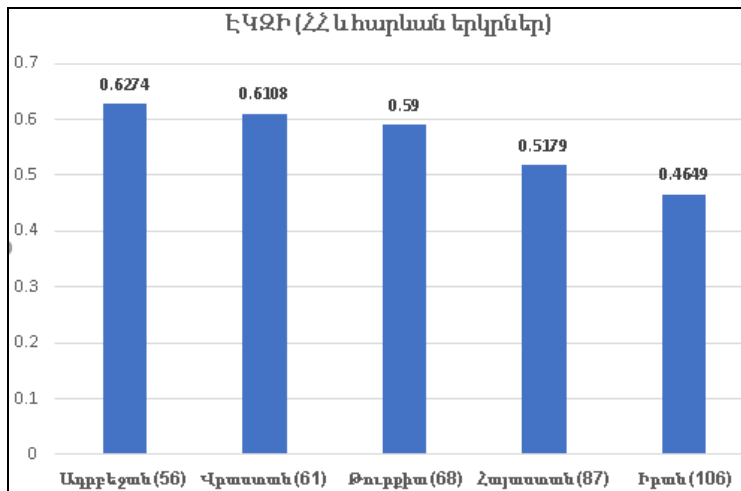
2014-2016 թթ., ըստ ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական զարգացման դեպարտամենտի Էլեկտրոնային կառավարման զարգացման

մակարդակի ինդեքսի, երկրների վարկանիշերում տեղի են ունեցել լուրջ փոփոխություններ:

2016 թվականին ԷԿԶԻ ցուցանիշով առաջատարը Մեծ Բրիտանիան է, որը երկու տարի առաջ ութերորդ դիրքում էր: Իսկ 2014 թվականի առաջատար Կորեայի Հանրապետությունը, ընդհակառակը, տեղափոխվել է երրորդ հորիզոնական: Զգալի փոփոխություններ գրանցվեցին նաև վերին հորիզոնականները զբաղեցնող այլ երկրների վարկանիշերում. Ճապոնիան նահանջել է վեցերորդից տասնմեկերորդ տեղը, Ֆրանսիան՝ չորրորդից տասներորդ, Շվեդիան բարձրացել է ութ կետով՝ տասնչորսից վեցերորդ հորիզոնականը, իսկ Դանիան՝ 16-ից 9-րդ:

Ըստ ՄԱԿ-ի դասակարգման՝ 2016 թվականին ԷԿԶԻ ցուցանիշով Հայաստանը 193 երկրների շարքում 87-րդն է¹, Ռուսաստանը զբաղեցրել է 35-րդ տեղը՝ նահանջելով ութ դիրքային կետով:

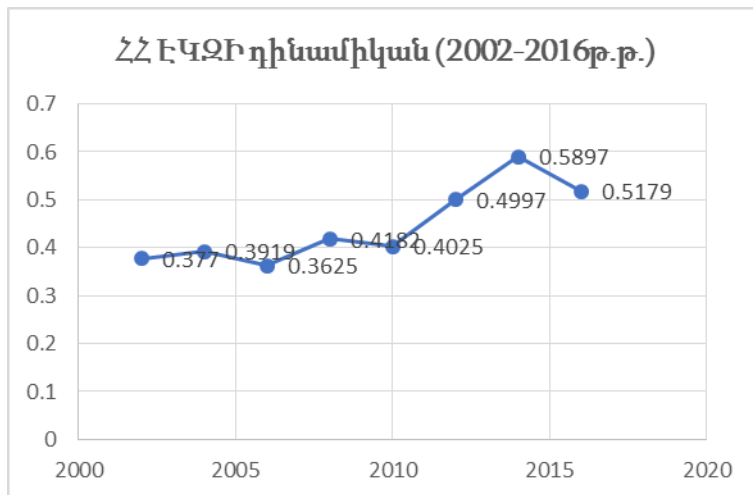
Տարածաշրջանում (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Իրան, Թուրքիա) 2016 թվականի տվյալներով առաջատարը Ադրբեջանն է, որը 2014 թվականին գտնվելով 68-րդ տեղում, բարելավել է իր դիրքերը և վեր բարձրացել 12 կետով ու ներկայումս գրավում է աշխարհի 193 երկրների մեջ 56-րդ հորիզոնականը (գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1. ՀՀ և հարևան երկրների ԷԿԶԻ ցուցանիշները (2016թ.)

¹ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/8-Armenia>

Ստորև բերված է ՀՀ ԷԿԶԻ դինամիկան 2003-2016 թթ. համար¹ (գծապատկեր 2): Եթե Հայաստանը ԷԿԶԻ ցուցանիշով 2010 թվականին գրավում էր 110-րդ հորիզոնականը աշխարհի 193 երկրների շարքում, 2012 թվականին՝ 94-րդ, 2014 թվականին՝ 61-րդ, ապա 2016 թվականի տվյալներով նա հետ է նահանջել 26 կետով և զբաղեցնում է 87-րդ հորիզոնականը: Այս ռեկորդային վատթարացումով Հայաստանը զիջում է միայն Անտիգուա և Բարբուդային, որը նահանջել է 40 կետով, և Եգիպտոսին, որը դիրքերը զիջել է 28 կետով²: Այս հետընթացը խիստ մտահոգիչ է: Նման գնահատականը ցույց է տալիս, որ ՀՀ էլեկտրոնային կառավարման ներդրման ու զարգացման գործընթացում առկա են բազմաթիվ հիմնախնդիրներ:

Գծապատկեր 2. ՀՀ ԷԿԶԻ դինամիկան 2002-2016 թթ. համար:

Տարածաշրջանում ԷԿԶԻ ցուցանիշով երկրորդ տեղում Վրաստանն է, երրորդում՝ Թուրքիան: Իսկ Հայաստանը էլեկտրոնային զարգացման մակարդակով գերազանցում է միայն Իրանին (աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2.

ՀՀ և հարևան երկրների ԷԿԶԻ և նրա բաղադրիչների ցուցանիշները³

¹ UN E-Government Survey, 2003-2014.

² Рейтинг электронного правительства ООН. <http://www.tadviser.ru/index.php>

³ <https://publicadministration.un.org/egovkb/Data-Center>

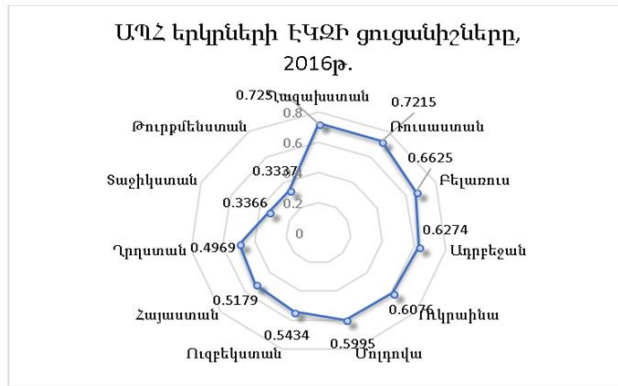
Ինդեքսներ	Հայաստան	Վրաստան	Ադրբեյջան	Թուրքիա	Իրան
ԷԿԶԻ	0.5179	0.6108	0.6274	0.5900	0.4649
TII	0.3923	0.4184	0.4853	0.3775	0.3514
OSI	0.4275	0.6377	0.6812	0.6015	0.3333
HCI	0.7338	0.7763	0.7158	0.7910	0.7101
193 երկրների շարքում գրադեցրած դիրքը	87	61	56	68	106

Հեռահաղորդակցման ոլորտի զարգացմամբ տարածաշրջանում առաջինը Ադրբեյջանն է, երկրորդը՝ Վրաստանը: Հայաստանը գրավում է երրորդ տեղը՝ առաջ անցնելով Թուրքիայից և Ադրբեյջանից:

Մարդկային կապիտալի զարգացման ցուցանիշով տարածաշրջանում առաջատարը Թուրքիան է, երկրորդ տեղում է Վրաստանը, երրորդում՝ Հայաստանը: Ադրբեյջանը գտնվում է չորրորդ տեղում, իսկ Իրանը՝ վերջին:

Առցանց ծառայությունների զարգացման ցուցանիշով տարածաշրջանում առաջատարը Ադրբեյջանն է, երկրորդ տեղում է Վրաստանը, երրորդում՝ Թուրքիան:

ԱՊՀ երկրներ: Ստորև բերված է ըստ ԷԿԶԻ ցուցանիշի ԱՊՀ երկրների դասակարգման գծապատկերը 2016 թվականի համար:

Գծապատկեր 3. ԱՊՀ երկրների դասակարգումն ըստ ԷԿՁԻ ցուցանիշի, 2016թ.:

ԱՊՀ երկրների շարքում էլեկտրոնային կառավարման զարգացածության մակարդակով, ըստ ԷԿՁԻ ցուցանիշի, առաջատարը Ղազախստանն է (ԷԿՁԻ՝ 0.725), որից հետո երկրորդ հորիզոնականը զբաղեցնում է Ռուսաստանը (ԷԿՁԻ՝ 0.7215): Հայաստանը գտնվում է ութերորդ հորիզոնականում, Ադրբեջանը՝ չորրորդ: Վերջին տեղերում են միջինասիական երկրները: Հեռահաղորդակցման տեխնոլոգիաներով առաջատարներն են Բելառուսը և Ռուսաստանը, առցանց ծառայությունների գծով՝ Ղազախստանը, Ռուսաստանը և Ուզբեկստանը: Մարդկային կապիտալի զարգացածության ինդեքսով առաջին եռյակում են Բելառուսը, Ղազախստանը և Ուկրաինան: Այս ինդեքսով Հայաստանը (0.7338) առաջ է անցել Ադրբեջանից (0.7158): Նշենք, որ Հայաստանի ԷԿՁԻ, հեռահաղորդակցման և մարդկային կապիտալի զարգացման ինդեքսների արժեքները փոքր են ԱՊՀ երկրների համապատասխան ցուցանիշների միջին արժեքներից, իսկ առցանց ծառայությունների ինդեքսի արժեքը գերազանցում է նույն ցուցանիշի միջինը:

Երկրների քլաստերացումն ըստ էլեկտրոնային կառավարման պատրաստվածության մակարդակի: Ինչպես նշվեց վերևում, ՄԱԿ-ի կողմից երկրների էլեկտրոնային կառավարման պատրաստվածության մակարդակը գնահատվում է ԷԿՁԻ ցուցանիշով, որը իր բաղկացուցիչ ինդեքսների կշռված միջինն է:

Աշխատանքում փորձ է արվել երկրները (193 երկիր) տրոհել քլաստերների ըստ էլեկտրոնային կառավարման պատրաստվածության մակարդակի՝ օգտագործելով Կոհոնենի արհեստական նեյրոնային ցանցը:¹ Որպես երկրների էլեկտրոնային պատրաստվածության բնութագրիչներ՝ դիտարկվել են ԷԿԶԻ ենթահինդեքսները՝ առցանց ծառայությունների ինդեքսը, հեռահաղորդակցման ինդեքսը, մարդկային կապիտալի ինդեքսը (2016 թվականի տվյալներ):

Կառուցվել է արհեստական նեյրոնային ցանց՝ երեք մուտքային նեյրոնով, ելքային չորս նեյրոնով: Ցանցը նախագծվել է MatLab փաթեթի Neural Network Tools գործիքամիջոցով:²

Երկրները տրոհվել են չորս քլաստերների՝ ըստ էլեկտրոնային կառավարման զարգացածության մակարդակի. շատ բարձր, բարձր, միջին, ցածր:

Քլաստերների համար ստացվել է կշիռների հետևյալ մատրիցը, որից պարզ է դառնում, որ առաջին քլաստերում խմբավորվել են էլեկտրոնային կառավարման ցածր մակարդակ ունեցող երկրները, երրորդում՝ միջին, երկրորդում՝ բարձր, չորրորդում՝ շատ բարձր: Հայաստանը հայտնվել է էլեկտրոնային զարգացման միջին մակարդակ ունեցող երկրների քլաստերում:

Աղյուսակ 3.
Քլաստերների կշիռները

Ցուցանիշ	Քլաստեր 2	Քլաստեր 1	Քլաստեր 4	Քլաստեր 3
	ԷԿ շատ բարձր մակարդակ	ԷԿ միջին մակարդակ	ԷԿ բարձր մակարդակ	ԷԿ ցածր մակարդակ
OSI	0.7839	0.2981	0.5826	0.1727
TTI	0.6893	0.2744	0.3954	0.1179
HCI	0.8473	0.6462	0.6985	0.3742
Երկրների թիվը քլաստերում	40	59	55	39

¹ Кохонен Т., Самоорганизующиеся карты, М., БИНОМ, Лаборатория знаний, 2008, 655 с.

² Медведев В.С., Потемкин В.Г., Нейронные сети в MatLab 6, М., ДИАЛОГ-МИФИ, 2001, 630 с.

Երկրորդ քլաստերում հայտնվել են էլեկտրոնային կառավարման զարգացման շատ բարձր մակարդակ ունեցող երկրները, երրորդում՝ ցածր, չորրորդում՝ բարձր, առաջինում՝ միջին (աղյուսակ 3.2):

Աղյուսակներ 4-5-ում բերված են էլեկտրոնային կառավարման շատ բարձր և բարձր մակարդակ ունեցող քլաստերների երկրները:

Աղյուսակ 4.

ԷԿ զարգացման շատ բարձր մակարդակ ունեցող երկրների քլաստերը

Մեծ Բրիտանիա	Ճապոնիա	Սլովենիա	Մոնակո
Ավստրալիա	ԱՄՆ	Իտալիա	Լիխտենշտեյն
Կորեա	Էստոնիա	Լիտվա	Ղազախստան
Սինգապուր	Կանադա	Բահրեյն	Ուրուգվայ
Ֆինլանդիա	Գերմանիա	Լյուքսեմբուրգ	Ռուսաստան
Շվեդիա	Ավստրիա	Իռլանդիա	Լեհաստան
Նիդերլանդներ	Իսպանիա	Իսլանդիա	Խորվաթիա
Նոր Զելանդիա	Նորվեգիա	Շվեյցարիա	Պորտուգալիա
Դանիա	Բելգիա	Արաբական Էմիրություններ	Սերբիա
Ֆրանսիա	Իսրայել	Մալթա	Քուվեյթ

Աղյուսակ 5.

ԷԿ զարգացման բարձր մակարդակ ունեցող երկրների քլաստերը

Արգենտինա	Անդորա	Մակեդոնիա	Մոնդոլիա
Չիլի	Ադրբեջան	Տրինիդադ և Տոբագո	Մարոկո
Հունաստան	Կոլումբիա	Ֆիլիպիններ	Վիետնամ
Սաուդյան Արաբիա	Մավրիկիա	Թունիս	Հորդանան
Լատվիա	Մեքսիկա	Լիբանան	Բոսնիա և Հերցեգովինա
Հունգարիա	Մալագիա	Էկվադոր	Պարագվայ
Չեռնոգորիա	Վրաստան	Ռումինիա	Դոմինիկյան Հանրապետություն
Քատար	Ուկրաինա	Հարավային Աֆրիկա	Բոլիվիա
Բելառուս	Չինաստան	Թաիլանդ	Գվատեմալա
Չեխիա	Կիպրոս	Շրի Լանկա	Սալվադոր
Բրազիլիա	Մոլդովա	Ուգբեկստան	Հնդկաստան

Բուլղարիա	Օման	Պերու	Քենիա
Կոստա-Ռիկա	Սլովակիա	Ալբանիա	Բանգլադեշ
Բարբադոս	Թուրքիա	Բրունեյ-Դարուսալամ	

Յուրաքանչյուրի քլաստերի համար նկարագրվել է էլեկտրոնային կառավարմանը պատրաստվածության տիպային երկիրը՝ հաշվարկելով փոփոխականների միջին արժեքները տվյալ քլաստերին պատկանող երկրների համար (աղյուսակ 6):

Աղյուսակ 6.

Քլաստերների նկարագիրները

	Քլաստեր 2	Քլաստեր 4	Քլաստեր 1	Քլաստեր 3
Ցուցանիշի միջին արժեք	ԷԿ շատ բարձր մակարդակ	ԷԿ բարձր մակարդակ	ԷԿ միջին մակարդակ	ԷԿ ցածր մակարդակ
OSI	0.8161	0.6072	0.2958	0.1468
TTI	0.7153	0.4191	0.2669	0.1079
HCI	0.8558	0.7144	0.6297	0.3456

Եզրակացություն

Էլեկտրոնային կառավարման համակարգի ներդրումը ենթադրում է պետական կառավարման և ծառայությունների արմատական բարեփոխում: Նրա հիմնարար սկզբունքը պետական տեղեկատվական ռեսուրսներին, պետական կառավարմանն ու ծառայություններին հասարակության յուրաքանչյուր անդամի հասանելիության արդյունավետ ապահովումն է ցանկացած պահի և ցանկացած վայրից:

Էլեկտրոնային կառավարմանը երկրների պատրաստվածության մակարդակի գնահատման համար կիրառվում է ՄԱԿ-ի կողմից հաշվարկվող ԷԿԶԻ ցուցանիշը, որն իր երեք բաղկացուցիչների՝ առցանց ծառայությունների ինդեքսի, հեռահաղորդակցման ինդեքսի, մարդկային կապիտալի ինդեքսի կշռված միջինն է:

Աշխատանքում երկրները (193 երկիր) տրոհվել են քլաստերների՝ ըստ էլեկտրոնային կառավարմանը պատրաստվածության մակարդակի, օգտագործելով Կոհոնենի արհեստական նեյրոնային ցանցը: Որպես երկրների էլեկտրոնային պատրաստվածության բնութագրիչներ

դիտարկվել են ԷԿԶԻ ենթահինդեքսները՝ առցանց ծառայությունների ինդեքսը, հեռահաղորդակցման ինդեքսը, մարդկային կապիտալի ինդեքսը (2016 թվականի տվյալներ):

Կառուցվել է արհեստական նեյրոնային ցանց՝ երեք մուտքային նեյրոնով, ելքային չորս նեյրոնով: Ցանցը նախագծվել է MatLab փաթեթի Neural Network Tools գործիքամիջոցով: Երկրները տրոհվել են չորս քլաստերների՝ ըստ էլեկտրոնային կառավարման զարգացածության մակարդակի. շատ բարձր, բարձր, միջին, ցածր: Քլաստերներից յուրաքանչյուրի համար նկարագրվել է էլեկտրոնային կառավարման զարգացածության տիպային մակարդակ ունեցող երկիրը:

Քանալի քառեր՝ էլեկտրոնային կառավարում, արհեստական նեյրոնային ցանցեր, Կոհոնենի ցանցեր, օբյեկտների քլաստերավորում:

CLUSTERING OF THE COUNTRIES ON THE LEVEL OF READINESS OF ELECTRONIC-GOVERNANCE THROUGH THE KOHONEN NETWORKS

G. M. GHUKASYAN

Candidate of Physical-Mathematical Sciences

Associate Professor

A. Y. GHAZARYAN

PhD in Economics, GSU Lecturer

The article analyzes the level of readiness of the electronic governance of the countries in accordance with the indexes of the ESD established by the UN. In addition, comparisons were made for a group of CIS countries and for a group of the RA neighboring countries.

A cluster analysis of the countries were carried out in accordance with the level of development of electronic governance, taking as a basis the characteristics of online networks, telecommunications and values of human development indexes through the artificial neural networks of Kohonen for 2016.

КЛАСТЕРИЗАЦИЯ СТРАН ПО УРОВНЮ ГОТОВНОСТИ ЭЛЕКТРОННОГО УПРАВЛЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ СЕТЕЙ КОХОНЕНА

Г. М. ГУКАСЯН

кандидат физико-математических наук, доцент

А. Ю. КАЗАРЯН

Кандидат экономических наук

Преподаватель ГГУ

В статье проанализирован уровень подготовки электронного управления стран в соответствии с показателями ЭКЗ, установленными ООН. Помимо этого, были проведены сравнения для группы стран СНГ и для группы соседних с РА стран.

Был выполнен кластерный анализ стран в соответствии с уровнем развития электронного управления, принимая за основу характеристики сетей он-лайн, телекоммуникаций и ценностей индексов человеческого развития посредством искусственных нейронных сетей Кохенена на 2016г.

ՈՐԱԿԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ԱԶԴՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

Valeriaragelyan@ysu.am

Ա. Լ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոնի հայցորդ

Որակի կառավարման գործընթացների վրա ազդեցություն են ունենում բազմաթիվ գործոններ: Դրանց թվին են դասվում ինչպես արտաքին գործոնները (արտաքին միջավայրի վիճակը, մրցակցության սրությունը, հումքի և նյութերի որակի մակարդակը, սպառողների պահանջները և այլն), այնպես էլ ապրանքների և ծառայությունների արտադրությամբ զբաղվող ընկերության ներքին միջավայրի գործոնները:

Բոլոր ներքին գործոնները բաժանվում են չորս խմբի.

1) տեխնիկական–տեխնոլոգիական (տեխնիկայի, տեխնոլոգիական սարքավորման միջոցների վիճակը, արտադրության տեխնոլոգիան և այլն),

2) կազմակերպչական (արտադրանքի որակի ապահովման նպատակով նոր տեխնիկայի և առաջավոր տեխնոլոգիական գործընթացների արմատավորում, տեխնիկայի նորացումները և նոր տեխնոլոգիաների, ելակետային որակյալ նյութերի օգտագործումը և այլն),

3) տնտեսական (ընկերությունում գործող որակի կառավարման համակարգի արդյունավետությունը, որակի ապահովման նպատակով ծախսերի իրականացման հնարավորությունները),

4) սոցիալական (ապրանքների և ծառայությունների արտադրության որակի մակարդակի բարձրացմանը մասնակցելու՝ անձնակազմի տարբեր խմբերի հետաքրքրվածության աստիճանը, որակի ցուցանիշներին հասնելու համար սոցիալական պայմանների ստեղծումը)

Ակնհայտ է, որ ընկերություններում որակի ապահովման և կառավարման հետ կապված այսօր առկա խնդիրներից շատերը համալիր բնույթ են կրում (հիմնականում տեխնիկական – տնտեսական, իսկ դրա հետ մեկտեղ տեղ է գտնում նաև սոցիալական գործոնը): Այն հատկապես

վերաբերում է ժամանակակից պայմաններում ընկերության անձնակազմի և որակի կառավարման գործընթացների փոխազդեցության բնույթին:

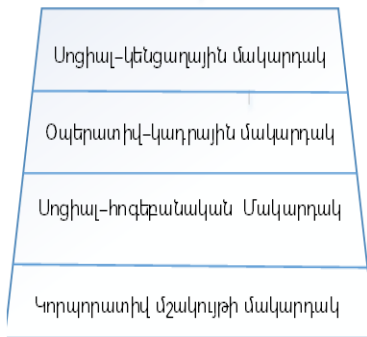
Անձնակազմի կառավարման բազմամակարդակ մոդելը (գծապատկեր 1) իրենից ներկայացնում է չորս մակարդակից բաղկացած գծագիր: Այդ մոդելն ուղղված է ընկերություններում արտադրվող ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ աշխատակիցների մոտ որակի արժևորության բարձր մակարդակի ձևավորմանը: Ժամանակակից կորպորատիվ մշակույթի մակարդակը ձևավորվում է այն մոտեցման հիման վրա, որի համաձայն ապրանքներն ու ծառայությունները պետք է այնպես արտադրվեն, որ կարծես հենց արտադրողը պետք է հանդիսանա վերջինիս անմիջական իրացնողը:

Մակարդակ 1

Մակարդակ 2

Մակարդակ 3

Մակարդակ 4

Գծապատկեր 1. Անձնակազմի կառավարման բազմամակարդակ մոդել

Ճապոնական մենեջմենթի փորձը ցույց է տալիս, որ ճապոնական ընկերություններում արտադրանքի բարձր որակը ապահովվում է ոչ միայն կառավարման ուղղահայաց, այլև առաջին հերթին հորիզոնական մակարդակում, և դա շնորհիվ բոլոր աշխատակիցների կողմից աշխատանքի որակի փոխադարձ վերահսկումը կազմակերպելու միջոցով:

Ընկերության կորպորատիվ մշակույթը, որն օգտագործում է համընդհանուր որակի կառավարումը (ՀՈԿ) (Total Quality Management - TQM), ենթադրում է, որ կարճաժամկետ տնտեսական օգուտները, որոնք ստացվել են որակի մասով կատարված խնայողությունների հաշվին, առաջիկայում անխուսափելիորեն հանգեցնում են ընկերության կողմից կատարվող խոշոր ծախսերի՝ պայմանավորված սպառողների մի մասի կորստով և շուկայական դիրքերի զիջմամբ: ՀՈԿ-ի պայմաններում անձնակազմի կառավարումը հարկ է դիտարկել որպես ընկերությանն ուղղված բազմամակարդակ

կառավարչական գործունեություն, որն ուղեկցվում է որակի հետ կապված խնդիրների արդյունավետ լուծմամբ:

Զարգացած շուկայական տնտեսության պայմաններում որակի արդի խնդիրները լուծվում են հետևյալ հիմնային սկզբունքների հիման վրա.

1) որակի դիտարկումը որպես ընկերության կարևորագույն մրցակցային առավելություններից մեկը,

2) սպառողների պահանջների ամբողջական բավարարումը (տե՛ս վերևում նշված ընկերության կորպորատիվ մշակույթի էությունը),

3) իրացված արտադրանքի երաշխիքային սպասարկման ժամկետների շարունակական երկարացումը (նախորդ սկզբունքի զարգացում):

Հարկ է նշել, որ որքան բարձր են տեխնոլոգիապես արտադրվող ապրանքները, այդքան բարձր է արտադրող ընկերության համար դրանց որակը երաշխավորելը: Բայց, այնուամենայնիվ, երաշխիքային սպասարկման ժամկետների երկարացումը սպառողների համար առաջարկվող արտադրանքի բարձր որակի ապացույց և հետևաբար արտադրող ընկերության բազմաթիվ կարևորագույն մրցակցային առավելություններից մեկն է հանդիսանում:

Աշխատակիցներին որակի ինքնավերահսկման հնարավորություն տրամադրելը, ապրանքների և ծառայությունների որակի հետ կապված հարցերը բարձրաձայն քննարկելը բարձրացնում է նրանց որոշման արդյունավետությունը: ՀՈԿ-ի պահանջների կատարման համար անհրաժեշտ է, որ ընկերության աշխատակիցների մեծամասնությունը հնարավորություն ունենա ազդելու բոլոր այն գործոնների վրա, որոնք որոշում են որակի մակարդակը: Ակնհայտ է, որ ընկերության աշխատակիցներին որակի ինքնավերահսկման հնարավորության ընձեռումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ նրանք որոշակիորեն նույնականացնում են իրենց ընկերության հետ և վերջինիս հետ են կապում իրենց մասնագիտական առաջխաղացումը:

ՀՈԿ-ի պայմաններում ձեռնարկատերերը և մենեջերները պետք է ակտիվորեն մշակեն և իրականացնեն այնպիսի գաղափարներ, որոնք ուղղված են որակի հետ կապված խնդիրների լուծմանը և միաժամանակ անձնական պատասխանատվություն պետք է կրեն դրանց իրականացման համար: Դրա հետ մեկտեղ պետք է ապահովվի անձնակազմի մոտ բարձր վստահությունը ղեկավարների և մենեջերների նկատմամբ:

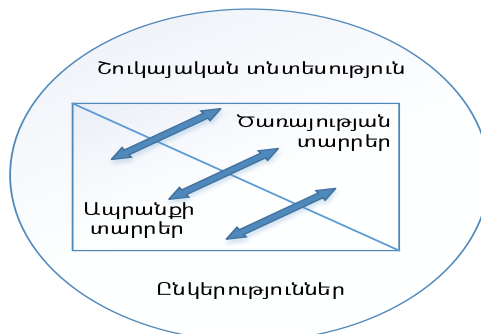
Այս կերպ գնահատելով իրավիճակը՝ ակնհայտ է դառնում, որ ընկերությունում որակի հետ կապված խնդիրները կարելի է արդյունավետությամբ լուծել՝ հաշվի առնելով բոլոր արտաքին և ներքին գործոնները (տեխնիկական – տեխնոլոգիական, կազմակերպչական –

տնտեսական և սոցիալական), ՀՈԿ-ի սկզբունքների հիման վրա զարգացնելով կորպորատիվ մշակույթը, սպառողների պահանջներն ամբողջապես բավարարելով և դիտարկելով որակը որպես ընկերության կարևորագույն մրցակցային առավելություն:

Ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ արտասահմանում, սկսած 20-րդ դարի 60-ական թվականներից, որակի կառավարման ոլորտում զարգացում է ապրել համակարգային – համալիր մոտեցումը: Ըստ էության, մեր երկրում այդ մոտեցումն առաջին անգամ դրվել է արտադրանքի որակի կառավարման լվովյան համալիր համակարգի հիմքում: Որակի համակարգային – համալիր կառավարումն իր արդյունավետությունը ցույց է տվել նույնիսկ մեր հայրենական տնտեսության «լճացած ժամանակաշրջանում» (որակի կառավարման համալիր համակարգերի վերլուծությունը մեր երկրում և արտասահմանում առավել մանրակրկիտ ներկայացված է երկրորդ գլխում):

ISO 9000 (Ստանդարտացման միջազգային կազմակերպություն) միջազգային ստանդարտների ի հայտ գալուց և ներդնելուց հետո այս կամ այն չափով կարելի է ասել, որ աշխարհի զարգացած երկրների մեծամասնությունում ձևավորվեց որակի կառավարման նկատմամբ համակարգային – համալիր մոտեցում: Այսօր մեծ ուշադրության է արժանանում ոչ միայն ապրանքի, այլ նաև մատուցվող ծառայության որակը: Ընդ որում դա պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ վերջին 20 տարիներին շուկայական տնտեսություն ունեցող շատ երկրներում արագ և հաջող տեմպերով զարգանում է ծառայությունների (սպասարկման) ոլորտը: Արտադրանքի արտադրությունը այսօր չի դիտարկվում առանձին, ինչպես նախկինում՝ (ինչպես, օրինակ, մարքստիստական տեսության մեջ), այլ ծառայությունների ոլորտի հետ սերտ կապի շրջանակներում և չի հակադրվում այդ ոլորտին:

Ծառայությունների մատուցման ժամանակ արտադրությունն ու սպառումը փոխկապակցված են (գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. Շուկայական տնտեսության մեջ ապրանքների և ծառայությունների փոխադարձ կապը:

Ապրանքների և ծառայությունների տարրերը մշտապես փոխգործակցում են միմյանց հետ և գտնվում են դինամիկ կապի մեջ: Ապրանքների և ծառայությունների որակն այժմ մեծ ազդեցություն է ունենում ցանկացած ընկերության կենսունակության վրա, լինի դա արտադրության, թե սպասարկում:

Շուկայական տնտեսության մեջ արտադրողներն ու սպառողները մեկը մյուսին ինքնուրույն են գտնում շուկայում: Ընդ որում սպառողները հաճախ առաջատար դեր են խաղում հասարակության մեջ՝ ընտրելով տարբեր արտադրողների լավագույն ապրանքներն ու ծառայությունները, որի շնորհիվ էլ որոշում են արտադրության զարգացման հիմնական ուղղությունները:

Որակը պետք է պլանավորվի ոչ թե արտադրության, այլ շատ ավելի վաղ՝ դեռևս շուկայի պահանջների ուսումնասիրության ընթացքում, հետազոտությունների փուլերում, նախագծային – կառուցվածքային մշակումների, հումքի, նյութերի, կիսաֆաբրիկատների և համալրող արտադրանքների մատակարարողների ընտրության ժամանակ, այնուհետև արտադրանքի արտադրության և իրացման բոլոր փուլերում, սպասարկման իրականացման, սպառողների կողմից ապրանքների շահագործման ժամանակ: Հենց դրանում է կայանում որակի համակարգային – համալիր կառավարման գաղափարախոսության էությունը, որն օգտագործում է համակարգայնության (օբյեկտը դիտարկվում է մեկ ամբողջի դիտակետից) և համալիրության (համակարգի բոլոր տարրերի և դրանց միջև առկա փոխադարձ կապերի համալիր ընդգրկում) սկզբունքները:

Ժամանակակից ընկալմամբ՝ որակի համալիր (կամ որակի կառավարման) համակարգը կազմակերպչական – տեխնիկական և սոցիալական միջոցառումների ամբողջություն է, որն անհրաժեշտ է սպառողների համար ապրանքների և ծառայությունների կայուն բարձր որակի, որակի միջազգային ստանդարտների պահանջներին դրանց համապատասխանության և արտադրողների ու սպառողների միջև պայմանագրերի կոնկրետ պայմանների վերաբերյալ երաշխիքներ ապահովելու համար:

Որակի նման համակարգը պետք է ունենա բարձր արդյունավետություն, ապահովի արտադրանքի այնպիսի թողարկում և ծառայությունների մատուցում, որոնք փաստացիորեն կբավարարեն գնորդների պահանջները. հիմնական ուշադրությունը հարկ է դարձնել որակի

հետ կապված խնդիրների առաջացումը կանխարգելում և ոչ թե դրանք վեր հանելուն և անհապաղ ինչ-որ քայլեր նախաձեռնելուն:

Համակարգային – համալիր մոտեցումը թույլ է տալիս համակարգի մեջ ներառել ավելի մեծ քանակությամբ գործոններ, տեխնիկական – տնտեսական փոխադարձ կապեր, որոնք ազդեցություն են ունենում ապրանքների և ծառայությունների որակի վրա, ինչպես նաև հաշվի առնել այդ կապերի ազդեցությունը արտաքին միջավայրի նկատմամբ՝ կապված այն բանի հետ, որ համակարգը հստակ կողմնորոշված լինի դեպի շուկայի, գնորդների պահանջները: Այս մոտեցումը թույլ է տալիս կառավարչական աշխատանքը կազմակերպել ապրանքների և ծառայությունների որակի ապահովման ուղղությամբ:

Որակի կառավարման համակարգային – համալիր մոտեցումն ապահովում է միավորող ազդեցություն, որն արտահայտվում է գործունեության առավել արդյունավետ ուղղություններում ռեսուրսների կենտրոնացմամբ՝ համակարգի ինքնակազմակերպման հաշվին, որն արտահայտվում է բոլոր տարրերի փոխազդեցության և համակարգում դրանց հաղորդակցման, բոլոր հիմնական և օժանդակ ազդեցությունների միավորման դեպքերում:

Ապրանքների և ծառայությունների մրցակցությունը պահանջում է ընկերություններում որակի համակարգերի մրցունակությունը հաշվի առնելու անհրաժեշտություն: Այդ պատճառով քաղաքակիրթ շուկայում հաղթանակ է ունենում այն ընկերությունը, որտեղ գործառնում է որակի համակարգի առավել արդյունավետ համակարգ: Այս կերպ, ընկերության մրցակցությունը բարձրացնելու կարևորագույն գործոնն այսօր որակի կառավարման արդյունավետ գործառնող համակարգն է, որը ստեղծված է համակարգային – համալիր մոտեցման հիման վրա:

Որակի գնահատման համակարգային և համալիր սկզբունքների էության դիտարկման ժամանակ առանձնացնում են այդ սկզբունքների կիրառման 15 պայմաններ: Այդ պայմանների համապատասխան հարմարեցումից հետո վերջիններս կարելի է ձևակերպել որպես որակի կառավարման յուրահատուկ սկզբունքներ.

1) կառավարչական որոշումների ձևավորումը՝ հաշվի առնելով արտադրական – տնտեսական, սոցիալական և շուկայական գործոնները,

2) նպատակների և ռեսուրսների հավասարակշռությունը, դրանց ռացիոնալ օգտագործման ճանապարհների որոշումը,

3) ռեսուրսային պահանջմունքները լիակատար հաշվի առնելը,

4) ճյուղային և շրջանային գործոնների միջև փոխազդեցությունը հաշվի առնելը,

5) տնտեսական ղեկավարման տարբեր մակարդակների միջև փոխազդեցությունը հաշվի առնելը,

6) արտադրության, սպառման և ծախսերի ծավալների բնական – առարկայական և արժեքային չափումների դիտարկումն ամբողջության մեջ,

7) զարգացման երկարաժամկետ ռազմավարության և կարճաժամկետ խնդիրների միջև փոխադարձ կապը հաշվի առնելը,

8) սոցիալական և էկոլոգիական միջավայրի վրա կառավարչական որոշումների ունեցած ազդեցությունը հաշվի առնելը,

9) տարբեր սոցիալական խմբերի գործունեության շարժառիթների և շահերի վերլուծությունը,

10) դիտարկվող խնդիրների արտաքին տնտեսական դիտակետը հաշվի առնելը,

11) վերլուծության և գնահատման քանակական–որակական մեթոդների օգտագործումը,

12) օբյեկտիվ–սուբյեկտիվ գնահատականների համատեղումը՝ բացառելով խնդիրների լուծման ժամանակ սուբյեկտիվ մոտեցում ցուցաբերելը,

13) գնահատականների զուգակցումը. ներքին՝ կատարողի կողմից և արտաքին՝ վերահսկող մարմինների կողմից,

14) որակն անընդհատ և փոփոխվող գնահատումը զուգակցելը,

15) որակի կառավարման համակարգերի զարգացումը:

Այսպիսով, որակի կառավարման արդյունավետության բարձրացման վրա ազդող գործոնների ճիշտ գնահատումը հնարավորություն է ընձեռում կազմակերպություններին ապահովել թողարկվող արտադրանքի, մատուցվող ծառայությունների որակը, որն էլ իր հերթին կնպաստի բարձրացնելու կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետությունը:

Բանալի բառեր՝ կառավարում, ներքին գործոններ, արտաքին գործոններ, արդյունավետություն, շուկա, մրցակցություն, մրցունակություն, որակի մակարդակ, անձնակազմի կառավարում, մոդել:

Օգտագործված գրականություն

1. Վ.Հ.Առաքելյան, Հ.Մ.Ղուլոյան, Գ.Ռ.Գրիգորյան, Ռ.Մ.Մարտիրոսյան, Որակի կառավարումը քիզնեսում (փորձ և հիմնախնդիրներ), Եր., «Նահապետ», 2014:
2. Ахмин А. М., Гасюк Д.П., Основы управления качеством продукции//Учебное пособие,Санкт-Петербург,«Союз», 2002.
3. Гиссин В.И., Управление качеством, М.,Ростов, Март, 2003
4. Управление качеством // Учебник/под ред. С.Д. Ильенковой, М, ЮНИИТИ-ДАНА, 2003.

5. Мишин В.М., Управление качеством // Учебник, М, ЮНИИТИ, 2000.

FACTORS INFLUENCING QUALITY CONTROL EFFICIENCY

V. H. ARAQELYAN

Doctor of Economics, Associate Professor

A. L. MELKONYAN

PhD Student, Chair of Management and Business of YSU

The article discusses the factors influencing the improvement of quality control efficiency. According to the author, those factors can be both internal and external. Internal factors have been classified into four groups: technical-technological, organizational, economic, social. We have also discovered the role of those factors in the process of improvement of quality control efficiency. The author believes that in the system those factors should be considered by a complex approach, as they play a significant role in the process of studying the influence of the environment of the organization. Obviously the competition of goods and services necessitates considering competitiveness in quality systems in organizations. According to the author, the organizations that apply a more efficient system of quality control, gain an effective competitive advantage.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ

В. О. АРАКЕЛЯН

Кандидат Экономики, доцент

Valeriaraqelyan@ysu.am

А. Л. МЕЛКОНЯН

Соискатель кафедры управления и бизнеса ЕГУ

В статье обсуждаются факторы, влияющие на эффективность управления качеством. Согласно автору, эти факторы могут быть как внутренними, так и внешними. Осуществлена классификация групп внутренних факторов, их четыре: технико-технологические, организационные, экономические, социальные. Затем выяснена роль этих факторов в процессе повышения эффективности управления качеством. По мнению автора в системе эти факторы должны рассматриваться комплексным подходом, так как играют большую роль в процессе изучения влияния окружающей среды организации. Очевидно, что конкуренция товаров и услуг требует от организаций необходимости учета конкурентности в системах качества. По мнению автора те организации, которые употребляют более эффективную систему системы качества, приобретают эффективное конкурентное преимущество.

**ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿ ՀԵՌԱՆԿԱՐՈՒՄ ԱՌԱՎԵԼԱԳՈՒՅՆ
ՇԱՀՈՒՅԹԻ ՍՏԱՑՄԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄԸ**

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

*Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
valeriaragelyan@ysu.am*

Ա. Ֆ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

*ԵՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետի
կառավարման և գործարարության ամբիոնի ասիստենտ
mkrtchyananna@ysu.am*

Շուկայական հարաբերությունների խորացման պայմաններում, որպեսզի կազմակերպություններն իրենց գործունեության արդյունքում մրցակիցների նկատմամբ հասնեն մրցակցային առավելության, պետք է մշակեն և իրականացնեն արդյունավետ ռազմավարություն՝ սահմանափակ հեռանկարում առավելագույն շահույթ ստանալու նպատակով:

Տվյալ ռազմավարությունը կարող է մշակվել և իրականացվել, եթե կազմակերպությունը համարում է, որ իր ապրանքների համար շուկան գոյություն կունենա որոշակի բավականին կարճ ժամանակ: Նման ռազմավարություն իրականացնելու ժամանակ իր ապրանքների համար գները սահմանում է՝ ելնելով <<պահանջարկ-առաջարկ>> հարաբերակցությունից՝ մոտակա ժամանակահատվածում առավելագույն շահույթ ստանալու նպատակով:

Տնտեսագիտության տեսության սահմաններում տվյալ ռազմավարության տնտեսամաթեմատիկական մոդելի մշակումը ենթադրում է գնի օպտիմալ մակարդակի և դրա հետ կապված՝ առավելագույն շահույթի ստացումը ապահովող արտադրության ծավալների սահմանումը.

$$P_x = Q_x - 3_0 - C_0 \cdot N_x,$$

Որտեղ՝ Q_x – **հասույթն է,**

3_0 – **հաստատուն ծախսերը ,**

C_0 – **ն միավոր արտադրանքի հաշվով փոփոխուն ծախսերն են ,**

N_x – **իրացման ծավալը :**

Քանի որ հասույթը կարող է հաշվարկվել որպես

$$Q_x = P_x \cdot N_x,$$

$$b = \frac{U_{\max} - U_{\min}}{N_{\max} - N_{\min}},$$

U_{\min} , U_{\max} -ը գների դիտարկվող միջակայքին համապատասխանող ներքին և վերին սահմաններն են,

N_{\max}, N_{\min} -ը պահանջարկին համապատասխանող ներքին և արտաքին սահմաններն են:

Այդ դեպքում

$$P_x = (a - bN_x)N_x - 3_0 - C_0N_x,$$

$$P'_x = a - 2bN_x - C_0:$$

Այստեղից՝ հավասարեցնելով $P'_x=0$, կստանանք

$$N_{opt} = \frac{a - C_0}{2b}$$

Կամ կատարելով ընդունված նշանակումները և անհրաժեշտ փոփոխությունները՝ կստանանք

$$N_{min} = \frac{(N_{\max} U_{\max} - N_{\min} U_{\min}) - C_0 (N_{\max} - N_{\min})}{2(U_{\max} - U_{\min})}$$

$$U_{min} = a - bN_{min} = a - b \frac{a - C_0}{2b} - \frac{a + C_0}{2}$$

Կամ

$$U_{opt} = \frac{N_{\max} U_{\max} - N_{\min} U_{\min}}{2(N_{\max} - N_{\min})} + \frac{C_0}{2}$$

Նման մեթոդաբանությունը, մեր կարծիքով, կարող է կիրառվել մոտարկվող կախվածությունների այլ գների դեպքում: Կարծում ենք՝ ռազմավարության առաջարկված մոդելը կնպաստի կազմակերպության՝ մրցակցային շուկայում առավելության ստացմանը:

Բանալի բառեր՝ ապրանք, ռազմավարություն, մոդել, մեթոդաբանություն, շահույթ, շուկա, գին, ծախսեր, ծավալ:

Օգտագործված գրականություն

1. Фатхутдинов Р.А., Конкурентноспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент, М., Маркетинг, 2002.
2. Филосова Т.Г., Управление конкурентноспособностью на мировых рынках, М., Научная книга, 2006.

3. Фостер Р., Обновление производства: Атакующие выигрывают, Пер. С англ, М. , Экономика, 2004.

DEVELOPMENT OF MAXIMAL PROFIT GAIN STRATEGY IN A LIMITED PERSPECTIVE

V. H. ARAQELYAN

PhD in Economics, Associate Professor

A. F. MKRTCHYAN

Assistant at the Chair of Management and Business of YSU

The article discusses the issues of development of maximal profit gain strategy in a limited perspective. Profit maximization model, which is based on a unit revenue, fixed and variable costs and volume of sales was developed and suggested. According the authors' opinion, the model can be used in case of approximation dependencies on other prices. Therefore, it can be used to obtain profit maximization in limited timeframe.

РАЗРАБОТКА СТРАТЕГИИ ПОЛУЧЕНИЯ МАКСИМАЛЬНОЙ ПРИБЫЛИ В ОГРАНИЧЕННОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

В. О. АРАКЕЛЯН

Кандидат экономических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

А. Ф. МКРТЧЯН

Ассистент ЕГУ

В статье обсуждены вопросы разработки стратегии обеспечения максимальной прибыли в ограниченной перспективе. Разработана и предложена основанная на выручке, постоянных и переменных издержках в расчете на единицу продукции и объемах реализации модель получения максимальной прибыли. По мнению авторов предложенная модель может быть применена при аппроксимирующих зависимостях в условиях других цен. Следовательно, она может быть применена для получения максимальной прибыли в ограниченном периоде.

**ԱՊՐԱՆՔԱԽՄԻՒՆ՝ ՇՈՒԿԱ ԱՌԱՋԻԱՂԱՑՄԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ**

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

valeriaragelyan@ysu.am

Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում կազմակերպության գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորված է նաև ապրանքախմբի՝ շուկա առաջխաղացման արդյունավետ ռազմավարության մշակմամբ և իրացմամբ, քանի որ սպառողի կողմից այս կամ այն ապրանքի ձեռքբերման վերաբերյալ որոշում կայացնելիս կարևորագույն գործոններից մեկը վաճառքում ապրանքի առկայությունն է, դրա ձեռքբերման հնարավորությունը: Ակնհայտ է, որ ապրանքի իրացման ծավալների մեծացման, մրցակցային դիրքի բարձրացման գործոն կարող է հանդիսանալ ապրանքների առկայության ապահովումը: Սակայն վերջնական որոշման կայացման համար անհրաժեշտ է մրցակիցների մրցունակության բոլոր գործոնների համալիր վերլուծություն:

Վաճառքում ապրանքի առկայության սկզբունքային նպատակը սպառողին ժամանակին, ճիշտ պահին, ճիշտ վայրում ապրանք առաջարկելն է: Ինչ վերաբերում է ապրանքաշարժին, ապա այն արտադրողից սպառողին ապրանքի սեփականության փոխանցման գործընթացն է՝ ներառյալ փոխադրումը, պահպանումը և գործարքի իրականացումը:

Ապրանքաշարժի գործառույթը իրականացվում է ապրանքախմբի՝ շուկա առաջխաղացման ուղիների միջոցով, որոնք ընդգրկում են բոլոր կազմակերպությունները կամ մարդկանց, որոնք կապված են ապրանքների և ծառայությունների տեղափոխման և փոխանակման հետ:

Պարզ է, որ ապրանքաշարժի ուղին կարող է լինել բարդ և պարզ: Այն կարող է հիմնվել մանր արտադրողի և մանրածախ առևտրով զբաղվողի միջև պայմանավորվածության վրա կամ պահանջել մանրամասն գրավոր պայմանագրերի կնքում, մեծածախ և մանրածախ վաճառողների միջև:

Ուստի այն կազմակերպությունները, որոնք ցանկանում են սպառողի հետ անմիջական շփում իրականացնել, չեն օգտագործում սպառման անկախ ուղիներ: Դա ավելի հատուկ է արտադրատեխնիկական նշանակության ապրանքների համար: Ակնհայտ է, որ կազմակերպությունների որոշումները ապրանքաշարժի վերաբերյալ իրենց ազդեցությունն են ունենում մարքեթինգի ծրագրերի վրա: Քանի որ միջնորդները կարող են տարբեր տեսակի մարքեթինգային գործառույթներ իրականացնել, ուստի մարքեթինգային պլանը կախված կլինի նրանից, թե ինչպես է իրականացվում սպառումը՝ ուղիղ վաճառքի, թե սպառման այլ ուղիների միջոցով:

Հարկ է նշել, որ ապրանքաշարժի ուղու ընտրությունը կազմակերպությունների համար ամենակարևոր որոշումներից մեկն է, քանի որ հուսալի և արդյունավետ սպառման ուղիների ստեղծումը երկար ժամանակ է պահանջում: Երբ այդ ուղիները արդեն ձևավորված են լինում, նոր կազմակերպությունների մուտքը շուկա բավականին բարդ է, իսկ հին կազմակերպությունը ավելի հեշտ է իրականացնում իր ապրանքների իրացումը: Սպառման ուղիների բոլոր մասնակիցները պետք է կոորդինացնեն պլանավորումը և ռազմավարության իրագործումը: Եթե նրանք ազդեցիկ են, ապա արտադրող կազմակերպության մարքեթինգային հնարավորությունները զգալի մեծանում են:

Ուղիների ընտրությունը իրականացվում է ապրանքաշարժի այս կամ այն ուղու օգտագործման արդյունքում արտադրող կազմակերպության կողմից ստացված շահույթի և կատարած ծախսերի հիման վրա: Սպառման բոլոր գործառույթները իրականացնող կազմակերպությունը պետք է վճարի դրանց դիմաց: Հետևաբար նա էլ ստանալու է եկամուտները: Սպառման անկախ ուղիներ օգտագործող կազմակերպությունը կարող է կրճատել ապրանքաշարժի ծախքերը, սակայն այդ դեպքում կրճատվում է նաև նրա հարաբերական շահույթը, քանի որ այդ գումարները ստանում են իրացնող կազմակերպությունները: Այս դեպքում ընդհանուր շահույթը կարող է մեծանալ, եթե իրացման հարցերով զբաղվող կազմակերպությունները օգնեն մեծացնել սպառման ծավալները:

Կազմակերպության սպառման շուկայի վրա զգալի ազդեցություն են թողնում իրացման ուղիների մասնակիցների տեղակայումը, քանակը, աշխարհագրական ներթափանցումը, մատուցվող ծառայությունները և

ընդհանուր մարքեթինգային ծրագիրը: Բայց դրա հետ մեկտեղ, որքան շատ միջնորդների հետ է աշխատում կազմակերպությունը, այնքան ավելի քիչ է այն անմիջականորեն շփվում սպառողների հետ, այնքան ավելի ցածր է մարքեթինգային կառուցվածքի վրա նրանց վերահսկողության աստիճանը:

Ապրանքաշարժի ուղիների ընտրության ժամանակ, անհրաժեշտ է ճիշտ գնահատել այդ ուղիների գործառույթները: Դրանք հետևյալն են.

- Մասնակցություն մարքեթինգային հետազոտություններին: Քանի որ ապրանքաշարժի մասնակիցները ավելի մոտ են վերջնական սպառողներին, ուստի նրանք արտադրող կազմակերպությունների մարքեթինգային ռազմավարության մշակման և իրագործման գործում որոշիչ դեր են խաղում:
- Գնումների իրականացում: Որոշ դեպքերում իրացման ուղիների մասնակիցները վճարում են ապրանքի դիմաց ստացման պահին, իսկ շատ դեպքերում ապրանքը ստանում են կոնսիգնացման պայմաններով և դրա դիմաց չեն վճարում մինչև վաճառքի իրականացումը: Վճարումը կարող է իրականացվել անմիջապես կանխիկ կամ վարկավորման միջոցով, կամ այլ պայմաններով:
- Ապրանքի առաջխաղացման կազմակերպում: Ապրանքի առաջխաղացման պատասխանատվության բաշխման պայմաններում արտադրողները սովորաբար իրենք են իրականացնում ապրանքի գովազդը իրենց երկրի սահմաններում: Մեծածախ վաճառքով զբաղվողները կոորդինացնում են ապրանքի առաջխաղացումը մանրածախ վաճառողների միջև: Մանրածախ առևտուրը իրականացնում է գովազդ, անձնական վաճառք և ծառայությունների մատուցում:
- Բաշխում և իրացում: Տվյալ ուղղությունը բաղկացած է երեք տարրերից՝ ապրանքի տեղափոխում, պահպանում և սպառողների հետ կապի ապահովում:
- Մասնակցություն ապրանքի պլանավորման գործընթացին: Գործունեության տվյալ ուղղությունը անմիջապես կախված է մարքեթինգի ռազմավարության մշակման գործընթացի հետ:

Ապրանքաշարժի ուղիների ճիշտ գնահատումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել ապրանքի սպառողական հատկանիշների մակարդակը, նոր արտադրանքի փորձնական

վաճառքի և վաճառվող ապրանքների մրցակցային դիրքերի բարելավման հնարավորություններ, հին ապրանքի վաճառքի նպատակահարմարությունը:

- Մասնակցություն գնագոյացմանը: Ապրանքաշարժի ուղիների մասնակիցները որոշում են իրենց հասանելիք հավելավճարները և մասնակցում են ապրանքների գնի ձևավորմանը: Հետևաբար ապրանքաշարժի ուղիների ընտրության ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալ հիմնական գործոնները:
- Սպառողների բնութագրիչները (քանակը, կենտրոնացվածությունը, միջին գնման չափը, գնումների դրսևորման վարքը, վաճառքի պայմաններին ներկայացվող պահանջները և այլն):
- Կազմակերպության նպատակները (շահույթ, վերահսկողություն, ժամանակ և այլն):
- Ապրանքի բնութագրիչները (արժեք, տեխնիկական բարդության աստիճան, պահպանելիություն, փոխադրելիություն և այլն):
- Ապրանքաշարժի ուղիների բնութագրիչները (ուղղակի, անուղղակի կատարվող գործառույթները, տարածաշրջանային սահմանափակումները, իրավաբանական հիմնահարցերը և այլն):

Նշված գործոնների գնահատման ժամանակ կազմակերպությունը որոշում է ընդունում ապրանքաշարժի ուղիների ընտրության ձևերի կառավարման, ապայմանագրային հարաբերությունների հաստատման, ուղու լայնության և երկարության, ինտենսիվության վերաբերյալ:

Ուղղակի ուղին անմիջական կապ է հաստատում սպառողի և արտադրողի միջև: Անուղղակի ուղին ապահովում է ապրանքի շարժը միջանկյալ միջնորդների միջոցով (մեծածախ վաճառք, մանրածախ վաճառք և այլն): Երբ կազմակերպությունը կրճատում է ուղու երկարությունը, ձեռք բերելով առևտրային կազմակերպություն ապրանքաշարժի որևէ փուլում, օրինակ, երբ արտադրողը միավորվում է մեծածախ վաճառողի հետ, տեղի է ունենում ուղղահայաց ինտեգրում: Դա թույլ է տալիս կազմակերպությանը անկախ լինել ապրանքաշարժի ապահովման հարցում, կրճատել միջնորդների վրա կատարվող ծախսերը, վերահսկել իրացման ուղիները և նրանց միջոցով ապրանքի շարժի ժամկետները:

Ուղու լայնությունը պայմանավորվում է ապրանքաշարժի ցանկացած փուլում՝ անկախ մասնակիցների քանակից: Նեղ ուղու

դեպքում արտադրողը վաճառում է ապրանքները (ծառայությունները) իրացման սահմանափակ մասնակիցների միջոցով, լայն ուղու դեպքում՝ շատ մասնակիցների:

Ակնհայտ է, որ ապրանքաշարժի ուղու ընտրությունը հիմնվում է արտադրող կազմակերպության մարքեթինգային ռազմավարության վրա: Սովորաբար կազմակերպությունը ձգտում է բարձր հեղինակություն ունեցող իրացման ուղիների և շահույթի բարձր մասնաբաժնի վերահսկմանը՝ համաձայնացնելով իրացման ավելի փոքր ծավալի հետ, քան այլ տեսականիների առաջխաղացման կազմակերպմանը:

Համակենտրոնացված և դիֆերենցված մարքեթինգի ժամանակ կազմակերպությունն աշխատում է մեծածախ և մանրածախ խանութների միջին քանակի հետ՝ օպտիմալ չափով վերահսկելով ուղիները, վաճառքի ծավալները և շահույթը:

Ինտենսիվ իրացման ժամանակ կազմակերպությունը օգտագործում է իրացման ավելի լայն ուղիներ, քանի որ դրանք նպաստում են մասսայական իրացմանը: Հարկ է նշել, որ այս դեպքում հարաբերական շահույթը մեծ չէ: Ռազմավարությունը ուղղված է մասսայական սպառողների պահանջների բավարարմանը:

Ապրանքաշարժի բոլոր մասնակիցների նպատակները ընդհանուր են՝ ապրանքների հաջող իրացում, շահութաբերություն, բարյացակամ վերաբերմունքը սպառողներին: Սակայն այդ նպատակների իրականացման եղանակները տարբեր են: Դա պայմանավորված է մասնակիցների տարբերություններով, նրանց դիրքով, իրականացվող գործառնություններից, սեփական շահույթի մաքսիմալացման ձգտմամբ, սեփական ռազմավարության իրականացմամբ: Արդյունավետ ձևավորված ուղիների ժամանակ հաջողվում է նվազեցնել կոնֆլիկտները և մաքսիմալացնել շահույթը:

Ապրանքաշարժի մասնակիցների միջև ձևավորված վստահելի հարաբերությունները միաժամանակ խոչընդոտում են նոր արտադրողների մուտքը շուկա: Ուստի նոր արտադրողները կարող են դիմել ձգողության ռազմավարությանը՝ ձևավորելով պահանջարկ սպառողների կողմից և հետո ապահովել միջնորդների աջակցությունը: Այսպիսի ռազմավարությունը ապրանքի առաջխաղացման համար մեծ ծախսեր է պահանջում, որոնք պետք է իրականացնի արտադրողը: Ուստի նրանք ստիպված են միջնորդներին

դիֆերենցված գներ առաջարկել գնումների տարբեր ծավալների համար, տալ իրացման կամ շահույթի երաշխիք՝ ապահովելով անհրաժեշտ փոխհատուցում շեղումների դեպքում:

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ պրանքաշարժի ուղու արդյունավետության գնահատման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալ չափանիշները.

ա) Սպասարկման մակարդակը , որը բաղկացած է հետևյալ միավոր գործոններից.

- պատվերի իրականացման արագություն, անհրաժեշտ ապրանքի ընտրություն և փաթեթավորում, տեղափոխում նշանակության վայր,
- առաքման հուսալիություն (սահմանված ժամկետում իրականացնել պատվերները),
- պահեստային պաշարների կոմպլեկտավորում՝ ըստ ապրանքախմբերի:

բ) Ապրանքի տեղափոխման և պահպանման ծախսերը:

Կազմակերպությունները պետք է սահմանեն սպասարկման մակարդակի, ապրանքաբաշխման ծախսերի նպատակները: Սպասարկման մակարդակի 100% ապահովումը, իսկ դա նշանակում է, որ հաճախորդների պատվերները կարող են իրականացվել անմիջապես, քանի որ պահեստում առկա է անհրաժեշտ ապրանքի բավարար քանակ, դա հանգեցնում է ոչ միայն վաճառքից ստացվող մուտքերի աճին, այլ նաև ծախսերի աճին: Դրամական հոսքերի ավելացման տեսակետից նպատակահարմար է մի կողմից պաշարների առավելագույն կոմպլեկտավորումը (համալրումը), մյուս կողմից՝ ծախսերի կրճատումը՝ ձգտելով պաշարների նվազեցմանը:

Տնտեսական պրակտիկայում պահեստում առկա ապրանքաքանակի օպտիմալ մակարդակը որոշվում է վաճառքից ստացված հասույթի և ծախսերի տարբերության մաքսիմալացման միջոցով:

Հարկ է նշել, որ եկամտի ձևավորման վրա էական ազդեցություն ունի սպասարկման մակարդակը, ուստի կազմակերպությունը պետք է ձևավորի սպասարկման օպտիմալ մակարդակ, որը գործնականում բավականին բարդ խնդիր է, քանի որ անհրաժեշտ է գնահատել սապոռոդների և մրցակիցների արձագանքը սպասարկման

այլընտրանքային մակարդակի դեպքում: Գնահատման համար որպես ելակետ, մեր կարծիքով, պետք է վերցնել մրցակիցների կողմից իրականացվող սպասարկման մակարդակը, իսկ այդ մակարդակի փոփոխության դեպքում սպառողների և մրցակիցների վարքի փոփոխությունը:

Այսպիսով, ապրանքի առաջխաղացումը միջոցառումների համախումբ է, որն ուղղված է ապրանքի առավելությունների մասին սպառողներին տեղեկացնելուն և նրանց մոտ գնման ցանկություն առաջացնելուն: Ապրանքի ձեռքբերման դերը առանձին մարդկանց, կազմակերպությունների հետ մարքեթինգային կոմունիկացիաների հաստատումն է վաճառքի ապահովման նպատակով: Ժամանակակից կազմակերպությունները օգտագործում են բարդ կոմունիկացիոն համակարգեր միջնորդների, հաճախորդների, տարբեր հասարակական կազմակերպությունների և բնակչության տարբեր շերտերի համար կապերի հաստատման համար: Մարքեթինգային կոմունիկացիաների ձևերին են դասվում գովազդը, PR, վաճառքի խթանումը, մասնակցությունը ցուցահանդեսներին ու տոնավաճառներին: Առաջխաղացման այս կամ այն մեթոդի ընտրությունը որոշվում է հետևյալ գործոններով՝ ֆինանսական ռեսուրսներ, առաջխաղացման որոշակի նպատակներ, նպատակային շուկա, ապրանքի բնութագրիչներ, ապրանքի գին, առաջխաղացման այս կամ մեթոդի կիրառում, ապրանքի կյանքի ցիկլը, առաջխաղացման ընտրված ռազմավարություն:

Բանալի բառեր՝ շուկա, ապրանք, ծառայություն, առաջխաղացում, մարքեթինգ, ռազմավարություն, վաճառք, ծախսեր, մեթոդներ, արդյունավետություն, կառավարում:

Օգտագործված գրականություն

- 1.Վ.Հ. Առաքելյան, Հ.Մ. Ղուկյան, Գ. Ռ. Գրիգորյան, Ռ.Մ. Մարտիրոսյան, Որակի կառավարումը բիզնեսում (փորձ և հիմնախնդիրներ), Երևան, 2014:
2. Быков В.А. Конкурентоспособность товара: научные основы, методы оценки, управление. М:Научная книга. 2003
3. Лифиц И. М, Теория и практика оценки конкурентоспособности товаров и услуг. 2-ое изд, доп. и испр. М.Юрат, 2001.

EVALUATION INDICATORS OF EFFECTIVENESS IN COMMODITY MARKET PROMOTION

V. H. ARAQELYAN

PhD in Economics

Associate Professor

The article discusses the current issues concerning promotion productivity in commodity market. A set of indicators that could affect on the promotion productivity improvement was identified. Also the approaches about product selection and product distribution channels were discussed. According to the authors, when an organization/firm assesses productivity factors it simultaneously makes decisions on the management of product channels of distribution, the establishment of constructional relationship, the width and length of channel and the intensity. The product promotion concept and assessing the role and importance of promotional communication systems in increasing productivity of product distribution processes are defined.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОДВИЖЕНИЯ ТОВАРНОЙ ПАРТИИ НА РЫНОК

В. О. АРАКЕЛЯН

Кандидат экономики, доцент

В статье обсуждены вопросы оценки эффективности продвижения товарной партии на рынок. Выявлена та группа показателей, которая может повлиять на эффективность продвижения. Обсуждены подходы к выбору путей товарооборота. Согласно авторам, при оценке факторов эффективности организация принимает решение по организации путей товарооборота, установлению договорных отношений, длине и ширине и интенсивности путей. Дано определение продвижения товара, а также роль и место коммуникационных систем продвижения в процессе повышения эффективности товарооборота.

ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ՈՐԱԿԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ

Ա. Լ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոնի հայցորդ

Տնտեսվարման նոր պայմաններում կարևոր նշանակություն է ստանում կազմակերպությունների կողմից թողարկվող արտադրանքի և մատուցվող ծառայությունների որակի բարձրացումը, որը հնարավորություն է ընձեռում ապահովել մրցակցային առավելությունները, որն իր հերթին կնպաստի կազմակերպությունների գործունեության բարձրացմանը, հետևաբար ֆինանսական կայունության ապահովմանը: Ակնհայտ է, որ որակը բազմաբնութագիր հասկացություն է, և որպես կեցության հիմնական կատեգորիաներից մեկը՝ այն ուսումնասիրում է փիլիսոփայությունը, տնտեսագիտությունը, սոցիոլոգիան և գիտության այլ ճյուղեր: Որպես փիլիսոփայական հայեցակարգ՝ նշանակում է դիտարկվող օբյեկտի զգալի որոշակիությունը, որի շնորհիվ այն դառնում է որոշակի և տարբերվում է մեկ այլ օբյեկտից: Ապրանքի (ծառայության) որակը բնութագրվում է հատկությունների համադրությամբ, որոնք ապահովում են նրա համապատասխանությունը արտադրության, հանրային, անհատական կարիքների բավարարմանը: Ժամանակակից շուկայական տնտեսության բնագավառում ապրանքի կամ ծառայության որակը մրցակցության կարևոր գործոն է դառնում:

ISO 9000 ստանդարտի համաձայն՝ որակն իրենից ներկայացնում է օբյեկտի բնութագրերի շարք, որոնք կապված են նրա՝ ընդունված և ընկալվող կարիքների բավարարման ունակության հետ: Տվյալ սահմանումը վերաբերում է ինչպես ապրանքներին և ծառայություններին, այնպես էլ դրանց արտադրության գործընթացներին: Որակը բնութագրում է ապրանքների (ծառայությունների) համապատասխանությունը սպառողների պահանջների հետ: Ապրանքի հատկությունները, որոնք բնութագրում են դրանց որոշակի պիտանիությունը, կոչվում են դրանց որակական հատկանիշներ:

Որակի կառավարման համակարգը մասնագիտական գրականության մեջ (անցյալ դարի 70-ական թվականներից) սահմանվել է որպես միջոցառումների շարք կազմակերպության բոլոր մակարդակներում, որոնք ուղղված էին արտադրանքի, ապրանքների կամ ծառայությունների բարձր որակի ապահովմանը: Այս դեպքում, այս համակարգը դուրս է գալիս կոնկրետ

կազմակերպության սահմաններից՝ ներառյալ մատակարարներն ու սպառողները:

Միջազգային որակի ստանդարտները (ներառյալ ISO 9000- ի վերջին մշակումը) ըստ էության կրկնում են հայրենական լավագույն համակարգերի հիմնական սկզբունքները (Սարատով, Լվով և այլն)։

1. Արտադրանքի որակի ապահովումը տարածվում է կազմակերպության կազմակերպական կառուցվածքի բոլոր օղակների վրա:

2. Ապրանքների և արտադրանքի որակը ապահովվում է դրանց կյանքի ցիկլի բոլոր փուլերում, (մշակում, նախագծում, արտադրություն, վաճառք) :

3. Որակը ուղղված է բավարարելու սպառողների, ոչ թե արտադրողների պահանջները:

4. Արտադրանքի որակի բարելավումը պահանջում է ժամանակակից տեխնիկայի, տեխնոլոգիաների և կառավարման կիրառում:

5. Որակի համակողմանի բարելավումը իրականացվում է միայն կազմակերպության բոլոր աշխատակիցների շահագրգիռ մասնակցության միջոցով:

Այսպիսով, որակը նշանակում է, որ ցանկացած արտադրանք պետք է համապատասխանի սահմանված նորմատիվ պահանջներին, ստանդարտներին: Սակայն դա վերջնական արդյունք չէ: Ըստ որակի կառավարման տեսության ժամանակակից հասկացությունների՝ իրական որակը ներառում է ոչ միայն արտադրանքի արտադրությունն ըստ սահմանված ստանդարտների, այլ նաև ապրանքների բաշխման և սպառողների սպասարկման գործընթացը, ինչպես նաև շուկայական տնտեսության պահանջների ստանդարտների համապատասխանությունը:

Հետևաբար որակի ապահովումը իրականացվում է որոշակի արտադրանքի հանդեպ շուկայի կարիքների ուսումնասիրման փուլերում, դրա մշակման, փաթեթավորման եւ պահեստավորման, վաճառքի, ինչպես նաև սպառողի կողմից ապրանքների օգտագործումը, նաև ապրանքների վերամշակումը իր օգտագործման ժամկետի ավարտի դեպքում: Կառավարման պրակտիկայում անհրաժեշտ որակ ապահովելու խնդիրը ամենադժվարն է ղեկավարների համար, որը պետք է շարունակական կերպով ապահովի և վերահսկի կազմակերպությունում բոլոր գործընթացները յուրաքանչյուր փուլում, ըստ որակի չափանիշների՝ հումք ստանալուց մինչև պատրաստի ապրանքների սպառողին մատակարարումը:

Ինչ վերաբերում է ծառայություն մատուցող կազմակերպություններին, ապա դրանց ղեկավարները վերահսկում են արտադրության ամբողջ գործընթացը ու կոնկրետ ծառայության մատուցումը, ինչպես նաև դրա որակը: Ծառայության ոլորտը ժամանակակից տնտեսության մեջ ամենաարագ զարգացողներից մեկն է: Բազմաթիվ արդյունաբերական կազմակերպություններ իրականում սպասարկման ոլորտում ակտիվ մասնակից են հանդիսանում: Արտադրության ծախսերի մոտ կեսը վերաբերում է ծառայությունների ձեռքբերմանը (գովազդ, փոխադրում, փաթեթավորում, ֆինանսական ծառայություններ, վաճառքից հետո սպասարկում և այլն): Պետք է ընդգծել, որ հենց ժամանակակից սպասարկման կազմակերպությունները լավ հիմք են հանդիսանում արդյունավետ որակի կառավարման նոր մոդելներ ստեղծելու համար:

Հայտնի է, որ «ծառայություն» հասկացությունը ոչ նյութական արտադրանք է, որը հանդիսանում է մատակարարի և սպառողի փոխհարաբերությունների արդյունք: Ընդ որում ծառայությունները կարող են ներառել գործունեություն, որն իրականացվել է մատակարարված նյութական արտադրանքի հիման վրա, (օրինակ՝ արտադրանքի վերանորոգում), ոչ նյութական (օրինակ՝ հարկային հայտարարություն), նյութական ապրանքների մատակարարում (փոխադրում, տեղադրում և այլն), տարբեր տեսակի ոչ նյութական արտադրանքի ապահովում (տեղեկատվություն և այլն), հաճախորդների համար բարենպաստ պայմանների ստեղծում (տուրիստական և հյուրանոցային ծառայություններ) և այլն: Իրական տնտեսության մեջ հստակ տարբերակում չկա ապրանքների և ծառայությունների վաճառքի միջև, քանի որ ժամանակակից արտադրողները ապրանքների հետ միասին տարբեր ծառայություններ են մատուցում: Ծառայությունները մատուցում են բոլոր կազմակերպությունները, արտադրողները: Հարցը առաջարկվող ծառայությունների քանակի մեջ է, և այդ քանակը ապագայում պետք է զգալիորեն ավելանա տեղական կազմակերպություններում: Ծառայությունները հանդիսանում են հաճախորդի հետ կատարողի և նրա միջոցների փոխգործակցության արդյունքը՝ կապված վերջինիս կարիքները բավարարելու հետ: Ապրանքների կամ ծառայությունների որակը ամենակարևորն է, որը հաշվի է առնում և ընդունում ժամանակակից շուկան: Եթե տվյալ ընկերության հաճախորդները բավարարված չեն արտադրանքով ու ծառայություններով, նրանք անհապաղ կփնտրեն նմանատիպ արտադրանքի կամ ծառայության այլ արտադրողներ կամ վաճառողներ, որոնք ավելի արդյունավետ կերպով կկարողանան բավարարել իրենց կարիքները:

Վերոնշյալից հետևում է, որ որակը ներդրվում է ապրանքի մեջ ի սկզբանե և վերահսկվում է կյանքի ցիկլի բոլոր փուլերում: Ընդ որում յուրաքանչյուր փուլում պետք է պահպանվեն անհրաժեշտ նորմատիվներ և այլ պահանջներ («որակի մեջ չկան մանրուքներ»): ISO 9000 շարքի ստանդարտներում կենտրոնական ուշադրությունը արտադրանքի որակից տեղափոխվում է աշխատանքի որակի, կազմակերպությունների հիմնական միջոցների, տեխնոլոգիաների և կառավարման վրա: Օբյեկտի որակի գնահատումը պետք է ներառի կյանքի ցիկլի բոլոր փուլերը («որակի օղակի սկզբունք»): Այդ օղակը ներկայացնում է արտադրանքի կյանքի ցիկլի փուլերը, որոնք ազդում են որակի վրա: Յուրաքանչյուր փուլում պետք է կատարվի համապատասխան որակի գնահատում:

Դեռևս միջազգային ISO 8402 ստանդարտում, ժամանակակից ISO 9000 նախորդը, «որակի ապահովման» հասկացությունը ձևակերպվել է հետևյալ կերպ. «Որակի ապահովումը նախագծված և համակարգված միջոցառումների շարք է, որ անհրաժեշտ է, որ ապրանքը կամ ծառայությունը համապատասխան լինի որակի որոշակի պահանջներին»: Մենք համարում ենք, որ տվյալ ձևակերպումը որակի կառավարման տեսության ժամանակակից հասկացությանը համապատասխան է: Պարզապես որակի ապահովումը միջոցառումների շարք է, որը կատարվում է, որպեսզի ձեռնարկությունը վստահ լինի, որ գործընթացի որակը համապատասխանում է պահանջներին:

Ըստ այս սահմանման՝ կազմակերպությունում որակի ապահովման կոմպլեքս համակարգը կարող է բնութագրվել որպես կազմակերպական կառուցվածքի, մեթոդաբանությունների, գործընթացների, ռեսուրսների, ինչպես նաև համակարգված կատարվող գործողությունների ամբողջություն, որոնք անհրաժեշտ են որպեսզի ապրանքները, արտադրանքը կամ ծառայությունները համապատասխան լինեն որակի որոշակի պահանջներին: Վերջինս ասելով՝ հասկանում են ապրանքներին բնորոշ բնութագրի, ծառայությունների, գործընթացների, համակարգերի պահանջները:

Որակի կառավարումը, ըստ էության, ներկայացնում է իրենից ընդհանուր որակի կառավարման անբաժանելի մասը՝ որպես համակարգված գործունեություն՝ կապված ձեռնարկության (կազմակերպության) կառավարման հետ, որոնք ներառում են որակը: Այս մասը կապված է որակի պահանջների բավարարման հետ (այսինքն՝ ստեղծում է կապակցվածություն ձեռք բերված արդյունքների և ծախսված ռեսուրսների միջև): Որակի ապահովման ծախսեր ասելով՝ հասկանում են բոլոր ծախսերը, որոնք պետք է կատարվեն որակյալ արտադրանք ստեղծելու համար: Դրանք ներառում են նաև թերություններ վերացնելու ծախսերը, որոնք կապված են

ձեռնարկության ներքին խնդիրների հետ («ներքին ծախսեր»), այսինքն՝ այն ծախսերը, որոնք արվում են գործընթացը շտկելու և ապահովելու համար, որպեսզի արտադրանքը (ծառայությունը) ընդունելի լինի պատվիրատուի (սպառողների) համար:

Ներքին ծախսերից բացի՝ կան նաև «արտաքին ծախսեր», այսինքն՝ ծախսեր, որոնք առաջացել են պատվիրատուի պահանջների անբավարար կատարման պատճառով, (գանգատներ, վերադարձ, սպառողների բողոքներ և այլն): Կյանքի ցիկլի տեսանկյունից ծախսերին մոտեցումը հաշվի է առնում ոչ միայն ապրանքի գինը գնելու պահին, այլև գործառնական ծախսերն իր ամբողջ օգտագործման ընթացքում:

Որակի ծրագիրը փաստաթուղթ է, որ նկարագրում է որակի կառավարման համակարգի տարրերը և ռեսուրսները, որ կիրառվելու են կոնկրետ կազմակերպությունում:

Որակական պահանջները ապրանքի բնութագրի, ծառայության, գործընթացի կամ համակարգի հանդեպ պահանջներն են: Որակի բնութագիրը այն է, որը սահմանված է պահանջներով և բնորոշ է ապրանքի, ծառայության կամ գործընթացին: Որակի գործառույթի կառուցումը իրենից ներկայացնում է այն գործընթացը, երբ հաճախորդի պահանջները փոխանցվում են արտադրանքի բնութագրերին: Գործառույթային հատկությունները բնութագրում են նաև ապրանքների կողմերը, որոնք անհրաժեշտ են սպառողին՝ բավարարելու համար իր կարիքները: Դա կարող է ներառել ֆիզիկական, քիմիական, մեխանիկական, էսթետիկ և այլ հատկություններ: Արտադրանքի որակը գնահատվում է ըստ նրա ցուցանիշների քանակական սահմանման: Արտադրանքի որակը գնահատելու համար պետք է համեմատել դրա որակի ցուցանիշները հիմնականի հետ: Հիմնական կարող են լինել լավագույն ներքին և արտաքին արտադրանքները: Արտադրանքի որակի հարաբերական հատկությունը, որը հիմնված է որակի համեմատության ցուցանիշների խմբի վրա, համապատասխան հիմնական ցուցանիշների խմբով, կոչվում է ապրանքի որակի մակարդակ, կամ տեխնիկական մակարդակ:

Ապրանքի կամ այլ օբյեկտի հուսալիությունը (օրինակ՝ տեխնոլոգիական համակարգ) օբյեկտի այն հատկությունն է, որ թույլ է տալիս պահպանել պահանջվող որակի ցուցանիշները ժամանակի ընթացքում՝ կախված սահմանված նպատակից: Ապրանքի հուսալիությունը բնութագրվում է ըստ այն ցուցանիշների, որոնք պարունակում են չորս ցուցանիշ՝ հուսալիություն, երկարակեցություն, վերանորոգողականություն, պահպանողականություն: Հուսալիությունը սահմանում է օբյեկտի գործառնական հատկությունը որոշ ժամանակի ընթացքում առանց

հարկադրված ընդմիջումների, բնութագրվում է այնպիսի ցուցանիշներով, որոնք են առանց ձախողման աշխատանքը, երաշխիքային գործողության ժամանակը, միջին երաշխիքային գործողության ընթացքը և այլն: Երկարակեցությունը սահմանում է օբյեկտի հատկությունը՝ պահպանել իր աշխատանքային վիճակը մինչև որոշակի վիճակի (վերանորոգման և տեխնիկական սպասարկման համար անհրաժեշտ ընդհատումներով), գնահատվում է միջին աշխատանքային ժամկետով, ռեսուրսով և այլ ցուցանիշներով:

Վերանորոգողականությունը սահմանում է օբյեկտի հատկությունը՝ վերականգնվելու, ուղղվելու և պահպանվելու տրված հատկությունները:

Պահպանողականությունը օբյեկտի այն հատկությունն է, որը թույլ է տալիս նրան շարունակաբար պահպանել որակի սահմանված ցուցանիշների արժեքները:

Արտադրանքների արտադրողականության ցուցանիշները (աշխատատարություն, տեխնոլոգիական արժեքը, փոխաբերելիության գործակիցները, մշակման ճշտություն, մակերեսային կոշտություն և այլն) բնութագրում են ապրանքի և դրա տարրերի համապատասխանության աստիճանն արտադրության և շահագործման օպտիմալ պայմանների հետ: Ապրանքի արտաքին տեսքը, ձևի համապատասխանությունը նպատակին, տարրերի ներդաշնակությունը, մակերեսի հարդարման կատարելագործումը և այլն, բնութագրում են որակի գեղագիտական ցուցանիշների խումբը:

Որակի էրգոնիկ ցուցանիշների խումբը հաստատում է ապրանքի համապատասխանությունը սանիտարահիգիենիկ նորմերին, ֆիզիկական հնարավորություններին և անձի հոգեբանական հատկություններին (աղմուկի մակարդակը, աշխատանքային ջանքերը և այլն):

Առկա են արտոնագրային-իրավական ցուցանիշներ, ինչպես նաև անվտանգության և բնապահպանական ցուցանիշների միավորում և ստանդարտացում: Որոշակի օբյեկտի որակի մակարդակի գնահատման դեպքում պարտադիր չէ, որ սահմանվեն նշված ցուցանիշների բոլոր խմբերը: Բոլոր նշված ցուցանիշները կոչվում են տեխնիկա-տնտեսական, քանի որ դրանք բնութագրում են ինչպես օբյեկտի (ապրանքի) տեխնիկական հատկությունները, այնպես էլ դրա կիրառման արտադրության և շահագործման տնտեսական արդյունավետությունը:

Այսպիսով, որակի կառավարման արդյունավետության բարձրացումը պահանջում է ճիշտ գնահատել որակի կառավարում հասկացությունը և համալիր ձևով կիրառել որակի գնահատման ցուցանիշները, որը հնարավորություն կընձեռի արտադրական կազմակերպություններում

ապահովել թողարկվող արտադրանքի և մատուցվող ծառայությունների որակը:

Բանալի բառեր՝ արտադրանքի և ծառայության որակ, մրցակցություն, մրցունակություն, շուկա ցուցանիշների համախումբ, որակի մակարդակ, օբյեկտ, հուսալիություն, արդյունավետություն:

Օգտագործված գրականություն

1. Վ.Հ. Առաքելյան, Հ.Մ. Ղուկյան, Գ. Ռ. Գրիգորյան, Ռ.Մ. Մարտիրոսյան Որակի կառավարումը բիզնեսում (փորձ և հիմնախնդիրներ), Եր., «Նահապետ», 2014:
2. Ахмин А. М., Гасюк Д.П., Основы управления качеством продукции, Учебное пособие, Санкт-Петербург, «Союз», 2002.
3. Гиссин В.И., Управление качеством, М., Ростов , Март, 2003.
4. Управление качеством: Учебник/под ред. С.Д. Ильенковой, М., ЮНИИТИ-ДАНА, 2003.

SOME ISSUES ON IMPROVING THE EFFICIENCY OF PRODUCTION QUALITY CONTROL

A. L. MELKONYAN

PhD Student

Chair of Management and Business of YSU

The article discusses the characteristic features of the quality control of goods and services in the current period. We have tried to characterize the term “Quality control”, considering the approaches in the professional literature. The complex of quality assessment indicators (technical, economic, ergonomic, environmental, social etc.) has been discussed. We have discovered the role of ISO 9000 standards in the quality control process, as it is at the core of improving the quality control efficiency.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ПРОИЗВОДСТВА

А. Л. МЕЛКОНЯН

Соискатель кафедры управления и бизнеса ЕГУ

В статье обсуждаются особенности управления качеством производства и услуг в современных условиях. Сделана попытка

охарактеризовать понятие “управление качеством”, учитывая существующие в профессиональной литературе подходы. Обсуждается комплекс показателей оценки качества (технические, экономические, эргономические, экологические, социальные и т.д.). Выяснена роль стандартов ISO 9000 в процессе управления качеством, так как оно является основой для повышения эффективности управления качеством.

4.	<p>ՔԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ</p> <p>PHILOLOGY, PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY</p> <p>ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ</p>
----	---

**ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ
ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ**

Թ. Ա. ԱՍՈՅԱՆ

*Քանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ քանասիրական ֆակուլտետի դեկան*

Լեզվական մի շարք իրակություններ միակերպ չեն ընդունվում և մեկնաբանվում լեզվաբանների կողմից: Նման միավորներից է միակազմ նախադասությունը: Դրանց կառուցվածքային, բովանդակային և կիրառական յուրահատկությունները հնարավորություն են տալիս թե՛ յուրովի բնութագրման և թե՛ դասակարգման: Հայ շարահյուսագիտության մեջ միակազմ նախադասություններին անդրադարձել են բոլոր այն լեզվաբանները, որոնց հետաքրքրել է հայերենի քերականական-շարահյուսական կառուցվածքը: Հարցադրումների շրջանակը լայն է. դրանք նախադասություններ են, թե ոչ, ստորոգական-հաղորդակցական միավորներ են, թե ոչ, նախադասության գլխավոր անդամներ՝ ենթակա կամ ստորոգյալ ունեն, թե ոչ, առավելապես խոսքի ոճավորման միջոցներ են, թե հայերենին բնորոշ լեզվական միավորներ, որոնց կիրառությունը չնայած սահմանափակ է, բայց մեր լեզվի շարահյուսությանը բնորոշ իրողություն: Իսկ ինչ վերաբերում է դրանց դասակարգմանը, ապա այստեղ էլ միօրինակություն չկա. տրվում են տարբեր անուններ, կատարվում են տարբեր բաժանումներ՝ տարաբնույթ բացատրություններով հանդերձ: Պետք է ասել, որ այս պարագայում նկատելի է նաև ռուս լեզվաբանության ազդեցությունը:

Նպատակ չունենալով մանրամասնորեն անդրադառնալու նշված բոլոր հարցադրումներին՝ ներկայացնենք մի քանի տեսակետներ՝ հիմնականում նկատի ունենալով արևելահայ քերականագիտության մեջ արտահայտված մոտեցումները:

Հայ քերականագիտության մեջ անենթակա նախադասություններն անվանվել են միադիմի, անդեմ և դիմազուրկ բայերով նախադասություններ, որոնց դեմ եղել են առարկություններ: Օրինակ՝ Գ.Ավետիքյանն իր «Քերականութիւն հայկական» գրքում գրում է. «Դիմազուրկ կամ անդեմ բայ միայն աներևոյթը և ընդունելութիւնը կրնան ըսվին, ինչու որ իրենք իրենց հեջ դեմք չեն ցուցաներ» (էջ 98): Մ.Չամչյանը նշված նախադասությունները անվանում է 1.պատահական դիմազուրկ (դիմազուրկ ըստ նշանակության- Գ.Ավետիքյան) և 2.բուն դիմազուրկ (դիմազուրկ ըստ սովորության – Գ. Ավետիքյան)¹: Ա.Այտնյանը ընդունում է թե՛ անվանումները, թե՛ տեսակները, բացատրում է, որ «միայն եզակի 3-րդ դեմքը կգործածվի, որի համար էլ կկոչվի միադիմի»²: Հետագայում որոշ քերականներ (Ա.Արաբաջյան, Գր. Վանցյան և ուրիշներ) այս նախադասություններն անվանում են իբրև ենթակա չունեցող նախադասություններ:

Արևելահայերենի ուսումնասիրության ակունքներում Ստ. Պալասանյանն է՝ արևելահայերենի վերաբերյալ իր տեսական և գործնական բնույթի աշխատություններով: Մեծանուն հայագետն իր գիտական գործունեությամբ նպաստում է աշխարհաբարի տարածմանը, ուսուցման անհրաժեշտությանը: Չնայած արևելահայոց մեջ գրաբար թե աշխարհաբար բանավեճն արդեն հիմնականում մարել էր, այնուամենայնիվ դեռևս անհրաժեշտություն էր զգացվում գործնականում պաշտպանել աշխարհաբարի իրավունքները: Այս առումով հետաքրքիր է հետևյալ դիտարկումը. «Շատ հեռու չեն մեզանից այն ժամանակները, երբ հայերէն լեզուի ուսուցումը գրաբարով սկսվում ու գրաբարով ավարտուում, - գրում է նա և ապա ավելացնում, -...լեզուի դասատուութիւնը սկսելու է անշուշտ մայրենի խօսուն բարբառով, և թէ կենդանի լեզուն պիտի համարուի միակ հաստատ հիմ, որի վրայ պիտի բարձրանայ կանոնաւոր դաստիարակութեան շէնքը»³: Աշխարհաբարով լույս տեսնող այբբենարանների, ընթերցանության գրքերի կողքին գրաբարի քերականությանը դիմելը նա համարում է անբնական ու վնասակար: Ստ. Պալասանյանը դա համարում է բավականին անհասկանալի

¹ Չամչեան Մ., Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Տիֆլիս, 1826:

² Այտնեան Ա., Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 80-81:

³ Պալասանյան Ստ., Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1874, Յառաջաբան, Ա:

լեզվական իրավիճակ, ուստի փորձ է արվում որոշարկելու «հին և նոր հայերենների սահմանները դաստիարակության (ուսուցման-Թ.Ա.) մեջ»: Հաջորդիվ նա գրում է. «Սկզբնական ուսումը մայրենի խօսուն լեզուով ասանդելուց յետոյ չդիմել ուղղակի գրաբար լեզուի քերականութանը, որ միայն զգուանք է յարուցանում աշակերտների մեջ, այլ նախ կենդանի լեզուի քերականութիւնը ուսուցանել, հետո անցնել գրաբար լեզուին, որ եթէ աշխարհաբարի հետ համեմատուելով ասանդուի աշակերտներին, կթեթևանայ ու կեանքն կստանայ»¹: Իր աշխատություններում հայագետը նույնպես անդրադառնում է անենթակա նախադասություններին՝ դրանք անվանելով անդեմ կամ միադիմի և առանձնացնելով բուն անդեմ (Պետք է: Հարկ է: Հերիք է:...) և պատահական անդեմ (Անծրեց: Փայլատակում է:): Ըստ էության Պալասանյանն ընդունում է Մ.Չամչյանի անվանումները:

Մ. Աբեղյանը փաստորեն առաջին լեզվաբանն է, որը փորձել է հնարավորինս ամբողջական ներկայացնել արևելահայ աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքը: Նրա տեսակետները, ի տարբերություն իր նախորդների և հաջորդներից շատերի, բխում են հենց աշխարհաբարի իրակություններից և կաշկանդված չեն գրաբարով, որի հետևանքով նրա արտահայտած շատ տեսակետներ հետագայում մերժվեցին և մեծ մասամբ վերարժարծվեցին 1960-ական թվականներին նոր սերնդի լեզվաբանների կողմից: Դեռևս 20-րդ դարի սկզբին նա հրատարակեց «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» ուսումնասիրությունը (Վաղարշապատ, 1912), որը նախատեսված էր աշակերտության համար որպես դասագիրք: Սակայն պետք է ասել, որ այն ավելին էր, քան դասագիրքը: Ավելի ուշ Վ.Առաքելյանը, անդրադառնալով այս ուսումնասիրությանը, նկատում է, որ աշխարհաբարի բոլոր իրողությունները հավասարաչափ ուսումնասիրված չեն: Այնուամենայնիվ, ակնառու է Մ.Աբեղյանի նորովի մոտեցումը հայերենի շարահյուսական իրողությունների նկատմամբ: Ներկայացնելով նախադասության անդամների (բառերի պաշտոնների) և նախադասությունների (խոսքերի) առանձնահատկությունները, կատարելով որոշակի դասակարգումներ՝ նա ասում է, որ ենթական բայի դեմքը բացահայտող լրացումն է և իբրև լրացում՝ հավասարաթեք է խնդիրներին ու պարագաներին, իսկ այնուհետև ավելացնում է, որ հաճախ բայի դեմքով միայն բավարար չափով որոշ չի լինում այն առարկան, որին

¹ Պալասանյան Ստ., Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1874, Յառաջաբան, Բ:

վերագրվում է բայիմաստը կամ ստորոգյալը: Հարկավոր է, որ բայի հետ դրվի մի գոյական, որով որոշվի գործողը¹: Այնուամենայնիվ, ըստ Մ.Աբեղյանի, խոսքը (=նախադասությունը) կարող է լինել և անենթակա. «Խոսքն անենթակա է կոչվում, երբ բայի դեմքը ոչ մի գոյականով չի բացահայտվում և չի կարող բացահայտվել. օրինակ՝ Լուսացավ: Մթնեց:»²: Այս կարգի նախադասություններին տրված անենթակա անվանումը հետագայում ընդունվեց մյուս լեզվաբանների կողմից: Նա նաև ավելացնում է, որ «անենթակա խոսքերը կոչվում են նաև անդեմ խոսքեր, իսկ անենթակա խոսքեր կազմող բայերը՝ անդեմ կամ դիմազուրկ կամ միադիմի բայեր», և անմիջապես էլ հավելում է, որ անդեմ և դիմազուրկ անվանումը սխալ է, որովհետև դիմազուրկ բայ չկա, իսկ միադիմի բայերը նրանք են, որոնք ունեն միայն 3-րդ դեմք: Հետագա շարադրանքում Մ.Աբեղյանը անդրադառնում է անենթակա նախադասությունների դրսևորումներին: Պետք է ասել, որ Մ.Աբեղյանի նշած բոլոր կազմություններում հանդես են գալիս դիմավոր բայեր: Միակազմ նախադասությունների մյուս տեսակների մասին խոսք չկա:

Վ. Առաքելյանը 1958թ. հրատարակում է իր «Հայերենի շարահյուսություն» երկհատոր ծավալուն ուսումնասիրությունը, որի «Առաջաբանում» նշում է, որ հայերենի շարահյուսական կառուցվածքը լիարժեք ուսումնասիրված չէ: Համեմատելով բառագիտության և ձևաբանության հետ՝ նա նկատում է, «որ շարահյուսությունը քերականության գրեթե անտես արված միակ բաժինն է»³: Լեզվաբանի դիտարկմամբ շարահյուսական ամբողջական ուսումնասիրություններ չկան ոչ գրաբարի և ոչ էլ արևմտահայերենի համար, իսկ արևելահայերենի շարահյուսությունն ուսումնասիրվել է Մ.Աբեղյանի կողմից: Սակայն այս դեպքում էլ Վ.Առաքելյանը հարցին մոտենում է որոշակի վերապահությամբ՝ ասելով, որ «Մ.Աբեղյանը համահավասար չափով չի խորացել շարահյուսական երևույթների մեջ»⁴: Ահա եղած բացերը լրացնելու և արևելահայերենի ամբողջական շարահյուսական կառուցվածքը ներկայացնելու նպատակադրմամբ էլ ձեռնարկել է իր

¹ Աբեղյան Մ., Երկեր, հտ.2, Երևան, 1974, էջ 301-302:

² Նույն տեղում, էջ 302:

³ Առաքելյան Վ., Հայերենի շարահյուսություն, հտ.1, Երևան, 1958, էջ 7:

⁴ Նույն տեղում:

ուսումնասիրությունը: Եվ պետք է ասել, որ չնայած այսօր հսկայական աշխատանք է կատարվել այդ ուղղությամբ, շատ բան է ճշգրտվել և նորովի մեկնաբանվել, «Հայերենի շարահյուսությունը» մնում է որպես հայերենի շարահյուսական համակարգի համեմատաբար ամբողջական ուսումնասիրություններից մեկը: Հավելենք, որ ծավալի պատճառով բառակապակցությունը ներկայացված չէ որպես շարահյուսական իրողություն, սակայն նախադասության ուսմունքը ամբողջական է: Այս աշխատանքի առավելություններից մեկն էլ նախորդների համեմատ այն է, որ Վ.Առաքելյանը հանգամանորեն է քննում միակազմ նախադասությունները, կատարում է դասակարգում, որը շատ կողմերով ընդունելի դարձավ հետազայում:

Վ. Առաքելյանը միակազմ նախադասությունները բնորոշում է մեկ գլխավոր անդամ ունենալու հատկանիշով, ընդ որում այն կարող է արտահայտված լինել կամ բայով, կամ այլ խոսքի մասով, որոնք համապատասխանաբար կարող են կամ ենթակայի, կամ ստորոգյալի դեր խաղալ: Մեկ գլխավոր անդամ ունենալու հանգամանքը միակազմ նախադասությունների էությունն է: Համեմատելով զեղչված ենթակայով և ստորոգյալով նախադասությունների հետ՝ Վ.Առաքելյանը կատարում է հետևյալ ճիշտ դիտարկումը. «Այսպիսի նախադասության համար արհեստականորեն ենթակա կամ ստորոգյալ վերականգնելը նշանակում է....փոխել նրա էությունը, բնույթը, և լեզվական որևէ իրողություն ուսումնասիրել մի այլ իրողության փոխարեն»¹:

Միակազմ նախադասությունները Վ.Առաքելյանը բաժանում է երեք խմբի՝ բայական, անվանական և բառական (կամ բառ-նախադասություններ): Մի կողմ թողնելով երրորդ տեսակը՝ անդրադառնանք առաջին երկուսին: Բայական միակազմ նախադասությունները բաժանում է երեք տեսակի.

1.Անորոշ-դիմավոր- անենթակա այնպիսի նախադասություններն են, որոնց ստորոգյալն արտահայտվում է բայի բոլոր եղանակների և ժամանակների հոգնակի երրորդ դեմքով՝ բացի հրամայականից:

2.Ընդհանրացող-դիմավոր-ենթակա չունեցող այնպիսի նախադասություններն են, որոնց ստորոգյալն արտահայտվում է եզակի

¹ Առաքելյան Վ., Հայերենի շարահյուսություն, հտ.2, Երևան, 1958, էջ 11:

երկրորդ դեմքով և ցույց է տալիս ընդհանրացնող այնպիսի գործողություն, որ հավասարապես վերաբերում է նաև մյուս դեմքերին:

3.Անդեմ-այն նախադասություններն են, որոնց ստորոգյալները, արտահայտվելով եզակի երրորդ դեմքով, ցույց են տալիս առանց ենթակայի կատարվող գործողություն կամ դրություն (Լուսանում է: Անձրևում է:): Այս տիպի նախադասությունները լեզվաբանը բաժանում է երկու խմբի ըստ ստորոգյալի նշանակության.

1-ին խումբ-բնության երևույթներ և ժամանակային փոփոխություններ արտահայտող բայական և բաղադրյալ ստորոգյալներով,

2-րդ խումբ-տարբեր նշանակություններով ստորոգյալներով:

Քննելով գլխավոր անդամների տարբեր դրսևորումներով դեպքերը՝ Վ.Առաքելյանը սրանց շարքում է դնում նաև անորոշ դերբայով կազմվածները, ընդ որում անորոշ դերբայը կարող է հանդես գալ ինչպես ուղեկցող ձևերի և դիմավոր բայերի հետ (անհրաժեշտ է գնալ, պետք է քնել, հարկավոր է աշխատել և այլն), այնպես էլ միայնակ (Ընկնել և կորչել և ննջել հավետ...):

Անվանական նախադասությունները կազմված են մեկ գլխավոր անդամից, որը կարող է լինել գոյական կամ իբրև գոյական գործածվող խոսքի մաս և կամ որևէ բառակապակցություն, որոնք կիրառվում են ուղղական հոլովով. Ամառ: Շոգ: Արև: Այս տիպի կառույցները ցույց են տալիս որևէ բանի առկա լինելը: Լեզվաբանը անում է հետևյալ եզրակացությունը.«Եթե քերականորեն ասենք, կա միայն մի գլխավոր անդամ, որ և՛ ենթակա է, և՛ ստորոգյալ»¹:

Վ.Առաքելյանի ներկայացրած միակազմ նախադասությունների համակարգում նկատելի են հետևյալ իրողությունները. բայական միակազմ նախադասությունները անուղղակիորեն անվանում է անենթակա կամ ենթակա չունեցող, դիմավոր բայերով կազմվածներում գլխավոր անդամն անվանում է ստորոգյալ, անվանական նախադասություններում գլխավոր անդամը «համատեղում է» ենթակայի և ստորոգյալի պաշտոնները, անորոշ դերբայով կառույցները դնում է բայական դիմավոր ձևերի հետ, անդեմ է համարում միադիմի բայերով կազմված կառույցները, չնայած վերջիններս քերականորեն դիմավոր են: Որոշ դեպքերում կարելի է

¹ Նույն տեղում, էջ 42:

չհամաձայնել լեզվաբանի հետ, սակայն նրա դիտարկումների մեծ մասը ընդունվեց նաև հետազայում:

Առանձին ուսումնասիրություն է միակազմ նախադասություններին նվիրել Ս.Գյուլբուդադյանը («Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում», Երևան, 1967), որտեղ արտահայտված տեսակետները որոշ վերապահումներով ներկայացված են նաև 1988թ. լույս տեսած «Ժամանակակից հայոց լեզու» բուհական դասագրքում: Նա ասում է, որ կան նախադասություններ, որոնք միակենտրոն են կամ միաբևեռ: Դրանց մի մասը ենթակայազուրկ է, ունի միայն դիմավոր բայով արտահայտված գերադաս անդամ, որին լեզվաբանն անվանում է ստորոգյալ, իսկ մի մասն էլ ոչ ենթակա ունի, ոչ ստորոգյալ, գլխավոր անդամն էլ արտահայտված է լինում գոյականով կամ անորոշ դերբայով: Հենց միաբևեռության հիմքով էլ Ս.Գյուլբուդադյանը այս տիպի նախադասությունները միավորում է մի տեսակի մեջ, որ կոչվում է միակազմ: Միակազմ նախադասությունները դասակարգելիս առաջին գրքում տարբերում է անենթակա, անդեմ՝ բայական և անվանական ենթատեսակներով, և բառ-նախադասություններ, իսկ երկրորդ գրքում՝ դիմավոր միակազմ և անդեմ միակազմ, որոնք լինում են բայական և անվանական:

Կարծում ենք՝ վերջին դասակարգումը Ս.Աբրահամյանի տեսակետի ազդեցության հետևանք է:

Հայերենի շարահյուսական համակարգի լավագույն հետազոտողներից է Ս.Աբրահամյանը, որը հանգամանորեն ներկայացրել է միակազմ նախադասությունների բնութագիրը: Նա միակազմ նախադասությունները հակադրում է երկկազմ նախադասություններին՝ ասելով, որ դրանք չունեն երկբևեռ (ենթակայի և ստորոգյալի) կառուցվածք ու «հատկանիշը և վերջինս կրող առարկան միակազմ նախադասության մեջ տարբերակված ձևով չեն արտահայտվում ենթակայի և ստորոգյալի միջոցով»¹: Եվ չնայած դրան՝ նման նախադասությունները նույնպես ամփոփ միտք են արտահայտում: Ս.Աբրահամյանը այս կառույցները բաժանում է երկու ենթատեսակի՝ 1.անդեմ միակազմ նախադասություններ և 2.դիմավոր (կամ անենթակա) նախադասություններ: Ինչպես անվանումներն են ցույց տալիս, բաժանման

¹ Աբրահամյան Ս., Հայոց լեզու, Երևան, 2004, էջ 58:

հիմունքը քերականական դեմք ունենալու- չունենալու հատկանիշն է: Լեզվաբանը կիրառության տեսակետից շատ է կարևորում խոսքային իրավիճակը: Գործածվելու առումով դիմավորներն անդեմների համեմատ ավելի ինքնուրույն են: Ս.Աբրահամյանը նշում է, որ միակազմ նախադասություններն ունենում են մեկ գերադաս կամ գլխավոր անդամ՝ լրացումներով կամ առանց լրացումների, և այդ դեպքում որոշիչ դեր է խաղում, թե գլխավոր անդամը ինչ խոսքի մասով է արտահայտված:

Քննելով «անենթակա նախադասություններ» անվանումը՝ Ս.Աբրահամյանը իրավամբ կարծում է, որ այն տրվում է ի հակադրություն ենթակայով (= զեղչված ենթակայով) նախադասությունների, սակայն այդ նախադասությունների բնորոշ հատկանիշը պետք է որոշել անդեմ նախադասությունների հակադրությամբ, առավել ևս, որ անդեմ նախադասություններն էլ ըստ էության անենթակա են: Համադրելով նախադասությունները՝ նա գրում է. «Ուրեմն քննարկվող նախադասությունը (Անձրևում է:-Թ.Ա) անենթակա կամ դիմավոր միակազմ համարելու հարցը սոսկ տերմինի հարց չէ, այլ ամենից առաջ քերականական իրողության ճանաչման ու գնահատման հարց»¹: Այսպիսի դեպքերում կարելի է անել անվանումների ճշգրտումներ, չնայած լեզվաբանության մեջ այդպիսի փոփոխությունները խրախուսելի չեն:

Դիմավոր միակազմ նախադասությունները, ըստ իրենց դիմային իմաստների յուրահատկության, բաժանում է երեք տեսակի. ձևական դիմավոր՝ բայական և անվանական տարատեսակներով, անորոշ դիմավոր և ընդհանրական դիմավոր, իսկ անդեմ նախադասությունները՝ բայական և անվանական: Պետք է ասել, որ այսպիսի մոտեցումը ընդունված է շատերի կողմից: Օրինակ՝ Հր. Պետրոսյանը «Հայերենագիտական բառարանում» ներկայացնում է միակազմ նախադասությունների նույն սխեման:

Մ. Ասատրյանը² դիմավոր նախադասությունները գնահատում է ենթակայի առկայության հիմքով. ունեցողները երկկազմ են, իսկ չունեցողները (նաև չվերականգնվող)՝ միակազմ անենթակա և սրանց՝ դիմավոր բայով արտահայտված գերադաս անդամը անվանում է

¹ Աբրահամյան Ս., Հայոց լեզու, Երևան, 2004, էջ 62:

² Մանրամասն տե՛ս Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու. շարահյուսություն, Երևան, 1983:

ստորոգյալ, որոնք ըստ արտահայտման լինում են բայական և անվանաբայական. Յրտեց// Յուրտ է: Միակազմ նախադասությունների մյուս խումբն անվանում է անդեմ՝ բայական և անվանական տեսակներով՝ ըստ գերադաս անդամի խոսքիմասային պատկանելության:

Նախադասությունների ձևավորման, կազմության յուրահատկությունների վերաբերյալ հարցերի լայն շրջանակ է քննում Ռ.Իշխանյանը՝ հաճախ ցուցաբերելով ինքնատիպ մոտեցում, լեզվական իրողություններին տալով ինքնատիպ բնորոշումներ: Հարցերը վերաբերում են ստորոգմանը, դասակարգմանը, գլխավոր անդամներին: Նա ընդունում է Ս.Աբրահամյանի դասակարգումը՝ դիմավոր և անդեմ, ընդ որում դիմավոր անվանումը ավելի ստույգ է համարում, քան անենթակա անվանումը, մյուս կողմից էլ դիմավոր բայը չի անվանում ստորոգյալ, այլ գլխավոր անդամ: Դիմավոր միակազմ նախադասությունների համակարգից Ռ. Իշխանյանը դուրս է թողնում Յուրտ է, Երեկո է, Տաք է տիպի նախադասությունները՝ դրանք համարելով երկկազմ նախադասություններ:

Այսպիսով, ներկայացրինք հայ շարահյուսագիտության մեջ միակազմ նախադասությունների վերաբերյալ արտահայտված հիմնական տեսակետները, որոնք հիմնականում կրկնվում են վերջին շրջանի ուսումնասիրություններում: Չխորանալով մանրամասների մեջ՝ կատարենք մի քանի դիտարկումներ:

1.Անկասկած քննարկվող կառույցները նախադասություններ են և ունեն հաղորդակցական որոշակի արժեք: Իբրև նախադասություններ՝ սրանք պետք է ունենան ստորոգում, որը, ինչպես գիտենք, ենթադրում է հատկանիշի վերագրում առարկայի, որը կատարվում է դիմավոր բայի (ստորոգյալի) միջոցով: Միակազմ նախադասությունների մի մասը ընդհարապես իրենց կազմում դիմավոր բայ չունեն, մյուս մասն էլ չնայած ունեն դիմավոր բայեր, սակայն վերջիններս ստորոգման գործառույթ չեն կարող իրականացնել, որովհետև բացակայում է համապատասխան քերականական ենթական: Ուրեմն ճիշտ կարելի է համարել լեզվաբանների այն տեսակետը, որ այս պարագայում կարևոր դեր է խաղում ավարտուն հնչերանգը: Բայց այս դեպքում էլ պետք է կարևորել մի հանգամանք՝ խոսքային իրավիճակը, որից դուրս հատկապես դիմավոր բայ չունեցողները կարող են պարզապես դիտվել որպես բառեր և

բառակապակցություններ: Սրանք ինքնուրույնության տեսակետից շատ են զիջում մյուս՝ դիմավոր բայ ունեցող կազմություններին:

2. Լեզվաբանների մի մասը դիմավոր կազմությունների գլխավոր անդամն անվանում է ստորոգյալ, մյուս մասը՝ գլխավոր անդամ: Կարծում ենք՝ ճիշտ է երկրորդ տեսակետը, քանի որ դիմավոր բայը՝ իբրև ստորոգյալ, չի իրականացնում ստորոգյալին բնորոշ գործառույթներ:

3. Ինչպես տեսանք, դիմավոր բայ գերադասով նախադասությունները կոչել են կամ անենթակա, կամ դիմավոր: Երևում է, որ անվանումների համար ընտրվել են տարբեր հիմունքներ, ընդ որում երկուսն էլ ճիշտ են արտացոլում քերականական իրողությունը: Սակայն եթե նկատի ունենանք հակադրության մյուս եզրը, որն ընդունված է անվանել անդեմ՝ դիմավոր բայ չունենալու պատճառով, ապա ճիշտ է այն մոտեցումը, որ տարբերակում են դիմավոր և անդեմ միակազմ նախադասություններ: Անենթակա անվանումը պատճառաբանված կարող է լինել միակազմ և երկկազմ նախադասությունների հակադրությամբ:

Այսպիսով, ելնելով արված դիտարկումներից՝ հնարավոր է ներկայացնել այլ դասակարգում՝ հիմք ընդունելով գերադաս անդամների խոսքիմասային պատկանելությունը. այն նախադասությունները, որոնց գերադաս անդամը բայ է, կարելի է անվանել բայական, իսկ գոյականով կամ այլ անուն խոսքի մասով արտահայտվածները՝ անվանական: Հասկանալի է, որ այս դեպքում պետք է կատարել նաև կառույցների վերադասավորում. դիմավոր և դերբայական կառույցները կկոչվեն բայական, իսկ բայազուրկ կառույցները՝ անվանական:

Բանալի բառեր՝ դիմավոր, անդեմ, միակազմ, երկկազմ, ստորոգյալ, անենթակա, գերադաս անդամ, շարահյուսություն, նախադասություն:

ON THE ISSUE OF CLASSIFICATION OF SINGLE COMPONENT SENTENCES

T. A. ASOYAN

Candidate of Philology, Associated Professor

The sentence is the minimal and basic communicative unit of the language, having a different structure. From this point of view, one of the peculiarities of the Armenian language is that there are two-component and single component sentence structures, conditioned by the presence or absence of the main

members. The article presents different views of scientists on the classification of single-component sentences in the scientific literature, then a new classification is proposed.

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Т. А. АСОЯН

Кандидат филологических наук, доцент

Предложение - это минимальная и основная коммуникативная единица языка, имеющая различную структуру. С этой точки зрения, одна из особенностей армянского языка состоит в том, что различаются двусоставные и односоставные структуры, обусловленные наличием или отсутствием главных членов. В статье представлены различные взгляды ученых-синтаксистов по вопросу о классификации односоставных предложений в научной литературе, затем была предложена новая классификация.

**ՊԱՏՈՒՄԻ ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ՆԵՐԺԱՆՐԱՅԻՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ի. ԲՈՒՆԻՆԻ ԵՎ ՀՐ.
ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԲՖ հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ*

Տևական ժամանակ Իվան Բունինը խորհրդային գրականության մեջ մնաց որպես մերժված գրող: Պատճառները միանգամայն հասկանալի էին. Բունինն ուղղակիորեն չէր ընդունում հեղափոխության բերած ավերածությունները, ազնվական էր, նրա գրականությունը կապված էր ավելի անցյալի հետ, քան ապագայի: Այս ամենը նրան դարձնում էր «օտար»: Թեև Կոնստանդին Ֆեդինը դեռևս 1954-ի Համամիութենական գրողների համագումարում նրան համարում էր երկու դարերի սահմանագծում կանգնած դասական, նրան տեղ հատկացնելով Չեխովի ու Տուրգենևի կողքին, այսուհանդերձ իներցիան շարունակվում էր. նա ավելի մնում էր որպես ընտրյալ ընթերցողի հեղինակ:

Բայց մի բան է հասարակական մտայնությամբ պայմանավորված գրողին ընդունել-չընդունելու հարցը և բոլորովին այլ բան գրական ավանդույթի խնդիրը, որ ծառանում էր մասնավորապես 1960-ականների գրական սերնդի առջև: Ճշմարիտ գրականությունը չէր կարող անտարբեր մնալ այն գրողի հանդեպ, ով միանգամայն նոր բնագծեր էր հաղթահարել գրականության մեջ: Կյանքը իրապես ներկայացնող, իրական խնդիրները հաղթահարող գրագետներն այնքան էլ շատ չէին, բայց կային, որոնք գրում էին ոչ թե այն, ինչ պահանջվում էր, այլ գրում էին այնպես, ինչպես իրենք էին համարում ճիշտ: Դրանք ժամանակի գրականության դեմքը փրկող անհատներն էին, որ «պաշտոնական» գրականությունից տարբերվում էին իրենց արվեստի ներգործուն ուժով, կյանքը ամոռջության մեջ տեսնելու ներքին մղումով:

1960-ականների հայ, նաև խորհրդային գրականության մեջ Հր. Մաթևոսյանի հայտնությունը բացառիկ երևույթ էր, ինչը հետագայում Ա. Բիտովը պիտի համարեր մաթևոսյանական, որ մինչ այդ չէր եղել: Բայց Մաթևոսյան հայտնությունը ոչ այնքան մեզ համար ժամանակային խնդիր է, որքան ավելի մտածողության, երևույթները ընկալելու կերպի խնդիր:

Որքան էլ ընդունենք, որ 20-րդ դարի գրականությունը նոր էր երևույթները մեկնաբանելու, կյանքը ներկայացնելու առումով, այսուհանդերձ դա գրականություն էր, որ ձևավորվում կամ առաջ էր գալիս 19-րդ դարի ավանդույթների հիմքի վրա: Բայց ահա թեև քիչ, այնուհանդերձ կային արվեստագետներ, որոնք գրում էին գործեր, որոնք հաղթահարում էին ավանդույթը: Մենք նկատի ունենք 19-րդ դարի ավանդույթը: Դժվար է, ասենք, պատկերացնել, թե ինչպես կարող էր հայ գրականությունը զարգանալ առանց մեր գրականության ավանդական ձեռքբերումների, նաև առանց ռուսական գրականության նվաճումների:

Մաթևոսյանը ոչ պատահականորեն խոսել է մեր գրականության մեծի՝ Թումանյանի, ապա նաև Տոլստոյի մասին: Սա պատահականություն չի կարելի համարել: Անունները պատահական չեն, նրանք ամենաբարձրագույն չափանիշներն են մեկը հայոց գրականության, մյուսը ռուս գրականության համար: Բայց տես, որ ունենալով բարձր ակնածանք այս գրողների հանդեպ, Մաթևոսյանը խոսում է նրանցից տարբերվելու ներքին զգացողության մասին: Այստեղ արդեն խոսքը ոչ այնքան ավանդույթից ձերբազատվելու, որքան այն զարգացնելու, երևույթները նոր հարթության մեջ տեսնելու կարողության կամ անհրաժեշտության մասին է: Ահա այստեղ է, որ Մաթևոսյանը գրականության մեջ հայտնաբերում է նոր ուղի:

Սկզբից ևեթ ասենք, որ ազդեցությունները ամեն դեպքում գրող չեն ստեղծում: Դրանք լավագույն դեպքում հնարավորություն են տալիս բացահայտելու անհատի ներքին հնարավորությունները, իրենց հոգեկից արվեստագետի մեջ նրանք երևույթները նկատում են միանգամայն այլ կերպ: Այստեղ հարազատությունն ավելի հոգևոր բնույթ ունի, քան արենակցական: Նման արվեստագետները գտնում են իրար, հաղորդակցվում են անկախ ժամանակից ու տարածությունից: Այս հոգևոր եղբայրությունը ձևավորում է յուրօրինակ հոգևոր դաշտ, առանց որի շատ է նեղանում սեփական գրականության հոգևոր դաշտը: Ինչևիցե, այն ներքին զգացողությունները, որոնք նաև բնագլուխ Մաթևոսյանին տարել են համաշխարհային գրականության մեծերը՝ Թումանյան, Տոլստոյ, Ֆոկլներ, Շերվուդ Անդերսեն և այլն, ընդլայնել են նրա գրականության սահմանները: Այս մեծերի շարքում չկա Բունինի անունը: Նրան Մաթևոսյանը չի էլ հիշատակում: Մաթևոսյանը նրան հիշատակում է իր ստեղծագործությունների մեջ: Այսինքն՝ սա խոստովանության ավելի

բարձր՝ գրական աստիճանն է հրապարակախոսության /հարցազրույցի/ համեմատությամբ: Մաթևոսյանը Բունինին անմահացնում է իր գրական տեքստի մեջ: Այսինքն՝ սա ուղղակիորեն խոսում է նրանց հոգևոր կապի մասին: Նման դեպք արձանագրվում է մեկ էլ Ա. Բակունցի կապակցությամբ: Բակունցն էլ է հանգրվանում Մաթևոսյանի երկերի մեջ: Ճիշտ է՝ այստեղ խոսքը ոչ այնքան գրողի, որքան մարդու՝ աշխատավորի կողքին, հողի հետ գործ ունեցող անհատի մասին է, քան գրողի, սակայն դա որևէ նշանակություն չունի: Բունինի պարագայում հիշատակումը չի կապվում մարդկային նկարագրի, անահատականության հետ, խոսքը գրողական մաներայի, ավելի ճիշտ՝ մտածելակերպի, երևույթները բացահայտելու վարպետության, մի խոսքով լեզվամտածողության մասին է: Սա երևույթների ընկալման միանգամայն այլ ձևի՝ բունինյան արտահայտչաձևի մասին է: Ակնարկը շատ թափանցիկ է: Արմեն Մնացականյանը /«Կենդանին և մեռյալը»/ խոսում է ուղղակիորեն անըմբռնելի, ձեռքից դուրս սահող, չշոշափվող երևույթների մասին: Հիշեցնենք, որ խոսքը բիլիարդանոցում խաղից հետո, երբ իր առավելությունը հակառակորդի հանդեպ բացահայտ էր, Եվային պատմում է նկարչուհու, նրա ընկերոջ մասին և այլն: Հետո բաց տեքստով ակնարկում է, որ Բունինն այստեղ մի լավ պատմվածք կգրեր: Սրանից ավելին ասելն անհնար է: Նա ասել է ամեն ինչ: Եթե նախորդ գրականությունը կարևորում էր պատմության ավարտը կամ արդյունքը, ապա Բունինի և Մաթևոսյանի համար կարևորվում է կյանքն ամբողջության մեջ, ընթացքն է կարևոր և ոչ միայն ավարտը, արդյունքը:

Այս ամենը պայմանավորված է աշխարհայացքային նշանակություն ունեցող մոտեցմամբ, որ այս երկու գրողներին դարձնում է հոգեկից-մտերիմ մարդիկ: Նրանք հաղթահարում են ընդունված ավանդական կարգը գրականության մեջ: Նրանք երկուսն էլ գրականության մեջ տիրականորեն իշխող մարդակենտրոն կառույցը փոխարինում են մարդատիեզերակենտրոն կառույցով՝ այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով: Սրանով է պայմանավորված նրանց ստեղծագործություններում եվրոպական մոդելի կամ մշակույթի ըստ էության մերժումը հոգուտ Արևելքի: Դժվար է Մաթևոսյանի որևէ երկ առանձնացնել, որտեղ մարդը, թեկուզ և երկրորդական նշանակություն ունեցող, հանդես գա միայնակ, առանց կյանքի հետ ունեցած կենդանի, խորքային իմաստով բովանդակալից կապերի: Մարդը միայնակ չի կարող

իրենով ծածկել ողջ կյանքը, բնությունը, նա միայն առանձին դրվագ է գոյության համընդհանուր երթի մեջ: Հետևապես ներկայացնել մարդուն, նշանակում է ներկայացնել կյանքն ամբողջության մեջ՝ իր բազմաբնույթ կապերով, խորանիստ գծերով, գույներով, հույզերով, խոհերով, կրքերով ու հոգու թրթիռներով: Այս աշխարահայցքային նշանակություն ունեցող մոտեցմամբ է պայմանավորված երկու արվեստագետների երկերում գոյություն ունեցող «գեղագիտական դեղուկցիան»: Ե՛վ Բունինի, և՛ Մաթևոսյանի պարագայում ակնհայտ է ընդհանուրից անհատականը գնալու միտումը: Նրանց երկերում ի հայտ եկող որոշակի ճակատագիրը ենթակա է մնում ընդհանուր կյանքի օրենքներին: Մարդն ավելի շուտ կատարվում է, քան կատարում, նա ավելի շուտ հետևանք է, քան պատճառ: Մաթևոսյանական այս դիտարկումները շոշափում են նրա ստեղծագործության կայացման հիմքերը: Հետևապես առանձին ստեղծագործության ընկալումը մեծ չափով պայմանավորված է նրա ողջ ստեղծագործության կոնտեքստով: Պատահական չէ հերոսների փոխադրումը մի ստեղծագործությունից մյուսը: Նա չի կարող իր հերոսներին կտրել կյանքի ընդհանուր հոսքից:

Երկու գրողների համար էլ Տիեզերքն առաջնային բնույթ ունի: Մարդը շատ փոքր է Մեծ անսահմանության առջև, բայց և միաժամանակ մարդը մեծ է, քանի որ նրա մեջ արտահայտվում է Տիեզերքի ամբողջ գորությունը:

Այս աշխարհայացքային ընդհանրությունների կողքին նկատելի են և որոշակի առնչություններ Բունինի «Գյուղը» և Մաթևոսյանի «Տախը» վիպակների միջև:

Բունինը վկայել է, որ ցանկանում է գրել առանց ձևերի սահմանափակման՝ չհամաձայնելով «գրական կանոններին»¹: Խոսքը տվյալ պարագայում գեղարվեստական պայմանականությանն է վերաբերում:

Մաթևոսյանը ևս, մասնավորապես «Տախով» հնարավորինս հաղթահարում է գեղարվեստական պայմանականությունը. նպատակը կյանքի սովորական ընթացքը գրականությամբ ամրագրելն է: Կարևորը ոչ այնքան այս կամ այն բնավորությունն է կամ պատմությունը, այլ հայ կյանքի դրվածքը, հայոց կյանքն ընդհանրության մեջ բացահայտելու

¹ В большой семье, Смоленск, 1960, стр. 47:

մղումը: Սա կյանքն առանց սահմանափակումների ներկայացնելու ծեռնարկում է, որի արդյունքում ինքնակայացվող ժամանակի հոսքը վերաճում է մարդկային հոգու դիալեկտիկայի չընդհատվող ընթացքի: Այս դեպքում Մաթևոսյանի հերոսներն ավելի քիչ են ենթակա գեղարվեստական պայմանականության, քան Բունինի հերոսները:

Կրասով եղբայրների՝ կուլակ Տիխոնի և ինքնուս պոետ Կուզմայի ճակատագրերի պատմությամբ հեղինակը վերարտադրում է պատմական իրադարձությունները՝ ռուս-ճապոնական պատերազմ, 1905 թվականի հեղափոխություն, դրան հետևող ռեակցիան... Դեպքերն հիմնականում ներկայացված են Կուզմայի ընկալումների պրիզմայով, որը նաև հեղինակային հայացքի արտահայտիչն է: Նա մտածում է, որ «կորչում է», կորել է նրա կյանքը: Այս եզրահանգումը վերաբերում է ընդհանրապես Դուռնովկային, գյուղի բարոյականությանը: Կարճ ժամանակ դառնում է տոլստոյական, ապա հանդիպելով սոցիալական անարդարությանը՝ հրաժարվում է այդ գաղափարից: Իսկ Տիխոնը, որ քառասունում էլ գեղեցիկ էր, խոսում էր տիրական ու կտրուկ, մի տեսակ շուտ ծերացավ, երբ այլևս կասկած չկար, որ չի կարող հայր լինել, նա կնոջը Ջադոնսկ տարավ... Իրեն երբեմն սրբերի ծնողների հետ էր համեմատում, թե ինչպես նրանք երկար ժամանակ երեխա չեն ունենում և այլն: Հետաքրքիր են և կանանց կերպարները՝ իրենց ճակատագրով, տառապանքով: Բնականաբար գրողը մեծ ուշադրություն է դարձնում հեղափոխության վրա և առանձնապես ոգևորված չէ, առանձին դեպքում էլ ատելությամբ է խոսում այն խռովարարների մասին, ովքեր դեմ են ընդունված կարգին և կործանում են հինը:

Որքան էլ մեծ է Բունինի՝ գրականության կանոններից դուրս ստեղծագործելու մղումը, միևնույն է՝ դեպքերը ներքին զարգացման որոշակի միտում ունեն: Պատումի ընտրված ձևը՝ ճանապարհորդությունը, հնարավորություն է տալիս, որքան հնարավոր է, շատ տեսարաններ ու մարդիկ ներգրավել ստեղծագործության մեջ: Ընդհանուր տպավորությունը մոայլ է: Բունինն առօրեական ընթացքի մեջ լավ բան քիչ է տեսնում: Պատահական չէ, որ ժամանակին նրան մեղադրել են կյանքը լուսավոր կողմերով չներկայացնելու համար և «Գյուղը» հակադրել են Մ. Գորկու «Ամառ» գործին, որտեղ կյանքը ներկայացված է վառ գույներով:

Մաթևոսյանի «Տախը» կյանքի ընկալման ավելի լայն պատկեր է, և հնարավոր չէ նրան մեղադրել երևույթները միակողմանիորեն

ներկայացնելու մեղքի մեջ: Նա տեսել է կյանքի և՛ գեղեցիկ, և՛ վատ, և՛ լուսավոր, և՛ սովորոտ կողմերը: Այս առումով վիպակը հիշեցնում է ոչ միայն սև ու սպիտակ գույների համադրությամբ ստեղծված հարուստ դիմանկար-պատմությունների շարք, այլ վառ գույներով ստեղծված կտավ, որտեղ տաք, ներագրուն երանգները վերակերտում են ժամանակի հոգեբանությունն ու կոլորիտն առօրեական ընթացքի մեջ: Բնականաբար Բունինը՝ որպես հեղափոխությունը մերժող անհատ, ավելի շատ ուշադրություն էր դարձնելու այն մեծ հեղաբեկումներին, որոնք տեղի էին ունենում ռուսական մեծ տերության սահմաններում, Մաթևոսյանին հուզում էին այս ամենի արդյունքում ստեղծված ծանր կացությունը, որ խորացավ պատերազմի հետևանքով և հնարավորինս հաշմեց գյուղական համայնքները, իսկ նոր տնտեսավարման քաղաքականությունը մարդուց խլեց ինքնուրույնությունն ու նրան դարձրեց որոշումներ կատարող: Մաթևոսյանը զուտ պատմության առումով ավելի մեծ հնարավորություն էր ստանում ժամանակն իմաստավորելու համար /հեղափոխությունից հետո/, քան Բունինը: Այս ամենի արդյունքում զուտ քաղաքական կողմնորոշումը /Բունինի մոտ/ մղվում էր հետին պլան, որովհետև Մաթևոսյանին հուզում էին գոյաբանական խնդիրները, քանի որ մնացած պարտադրանքները ժամանակի կողմից նրա համար էական լինել չէին կարող, ժամանակավոր արժեքները խաբուսիկ են, ոչ տևական՝ կայուն, հավերժական արժեքների կողքին:

Բայց եթե նկատենք, որ Տիխոնի համար մեծ ցավ է երեխա չունենալը, նույնը՝ Ռոստոմի համար, և այդ ընթացքում նրանց ձեռնարկումները՝ մեկը կնոջը տանում է Զադոնսկ, մյուսը՝ Արդվի՝ աղբյուրից ջուր խմելու, Տիխոնն իրեն սրբերի ծնողների հետ է համեմատում, նախագահը Ռոստոմին՝ «հայր, որդի ու սուրբ հոգի» է կնքում, Տիխոնը գերեզմանաքարին գրվածը կեղծիք է համարում, Ռոստոմն ուղղակի թքում է Լեռնիկ Արզումանյանի հիշատակի վրա, Կուզման ինքնուս բանաստեղծ է, Ռոստոմը երգ է հորինել, մարդիկ երգում են, Կուզման աստիճանաբար ճանաչում է ռուս դասականներին, Ռոստոմի հետ մշտապես Թումանյանն է և այլն, ապա դա նշանակում է, որ Մաթևոսյանը չէր կարող ծանոթ չլինել Բունինի երկին: Բայց այս արտաքին նշանների կողքին կան առավել էական հարցեր, որ անհանգստացրել են այս երկու մեծերին: Մաթևոսյանը ոչ թե «Տախը» գրելիս հանգեց այդ գաղափարներին, այլ իր անցած ճանապարհով,

գրականությամբ նախանշելով անցնելիք ուղին, գրական ճանապահին «հանդիպեց» մեծ գրողին, որին անհանգստացրել էին նույնատիպ խնդիրները: Դրանցից առաջինը Մաթևոսյանի համար գոյաբանական խնդիրներն էին, որոնք Բունինը խորացնելու անհրաժեշտություն չի ունեցել: Վերջինս տեսավ, որ հեղափոխությամբ ժողովրդի վիճակը չլավացավ: Մաթևոսյանի համար խնդիրը ձեռք է բերում առավել գլոբալ բնույթ: Ոչ հեղափոխությունը, ոչ էլ պատերազմը, ոչ էլ հետագայի արտաքուստ խաղաղ ընթացքը չփոխեց մարդուն: Միայն առաջացած նոր իրադրությունն ու հանգամանքները առաջ բերեցին կամ հետ տարան այս կամ այն մարդկանց, բայց նրանք իրենց բնույթով մնացին նույնը կամ գրեթե նույնը: Եթե Վրացոնք իրենց անկայուն վարքով սկսեցին ղեկավարել կոլխոզային կարգերը, ապա դրանից նրանք չդարձան ավելի ապահով ու կանխատեսելի: Պատմության խորքերում արդեն նրանց ճակատին գրված էր իրենց տեսակի լինելիք ճակատագիրը: Ռոստոմը հոգեկան անկման պահին հիշում է Մելքանց մեծին, որից խորհրդի, մի դիտողության մի ակնարկի կարիքն ունի, այդ ինչպե՞ս է պատահում, որ մարդը կարողանում է ամեն կարգի, հանկարծահաս վտանգները հաղթահարել, խոսել մեծ ժամանակի հետ՝ առօրյա խնդիրները ենթարկելով տևականությանը, իսկ մյուսներն այդպես էլ մնում են որպես խաբված տանտերեր, այդ ինչպե՞ս է, որ Վաթնանց տերտերը հասկացավ, թե որքան արագ ու վճռական պիտի լինել օրհասական պահին և տան մեջ փակվելու փոխարեն հարկ է արագորեն հեղեղի դեմն առնել, իսկ մյուսները դա չհասկացան: Եվ այս ամենը չի կարող տեղակայվել որոշակի ժամանակի մեջ, դրանք խնդիրներ են, որ վեր են ամեն կարգի քաղաքական կացությունից, քանի որ Մաթևոսյան գրողի առջև հառնել են մեծ, դեպի հավերժություն գնացող ժամանակն ու մարդը: Ինչպե՞ս է գոյատևելու մարդը, եթե ոչնչացնում է բնությունը, ասել է թե սեփական տունը, ինչպե՞ս է գոյատևելու մարդը, եթե բարոյական վարքագիծ դրսևորելը սոսկ թատրոն է համարվում, ինչպե՞ս ապրել հարևանի հետ, եթե երկուստեք թշնամի են, ինչպե՞ս պիտի ապրել, երբ տունը կործանվում է, իսկ դրանից հեռացած ու մի պահ այնտեղ հայտնված անառակ զավակը հեռուններից միայն հոգու աղքատություն ու անբարոյական վարք է բերել: Ժողովուրդն ինքն իր մեջից կարողանալո՞ւ է հրապարակ հանել երկրի տիրոջը, որ ապահով, ավելի անվտանգ դարձնի սերունդների երթը, թե՞ շարունակելու է արհամարհել նրան՝ սեփական հոգեբանությանը բնորոշ

գնահատողական վերաբերմունքով մերժելով նրա տեսակի գոյությունը, նրա շարունակվելու հնարավորությունն ընդհանրապես՝ նրան բնութագրելով որպես «տախի»՝ կռտած խոզի, որ՝ այլևս «անելիք» չունի և պետք է լքի հրապարակը, քանի որ մարդկային այդ տեսակն այլևս «մերժված» է: Սրանք հարցեր են, որ վերժամանակային բնույթ ունեն:

Եթե այս հարցադրումը Մաթևոսյանի վիպակում առանցքային նշանակություն ունի, և անհատի ու միջավայրի փոխհարաբերության խնդիրն ավիշավորում է ողջ երկը, և դրա արդյունքում գրողը հոգեբանորեն է վերաիմաստավորում երևույթը, միջավայրը լավի առջև գազազում, վատի առաջ խաղաղվում է, Թումանյանի եղբոր՝ Ռոստոմի մասին պատմությունների ծավալումը արվել է նրա վեհ բարձրությանը քար նետելու, լուսավոր կերպարը նսեմացնելու միտումով, ապա Բունինի վիպակում երևույթն ավելի հրապարակախոսական բնույթ ունի. «Պուշկինին սպանեցին, Լերմոնտովին սպանեցին, Պիսարևին խեղդեցին, Ռիլենին ջարդեցին, Դոստոևսկուն քարշ տվեցին գնդակահարության, Գոգոլին խելագարեցրին... Իսկ Շևչենկոն, իսկ Պոլեժա՞նը»¹:

Մաթևոսյանի ողջ ստեղծագործությունը կառուցված է այնպես, որ հերոսներն իրենց էությանը ներհյուսված են միջավայրին, դրանց միջև եղած կապը փոխադարձ բնույթ ունի, և գրողը երբեք էլ այն կարծիքին չէ, թե միջավայրն անխուսափելիորեն ոչնչացնելու է անհատին, Մաթևոսյանի համար գերակա խնդիր է մնում անհատի բարոյական պատասխանատվության խնդիրը միջավայրի, անցյալի հիշատակների, ժողովրդի ճակատագրի, երկրի հանդեպ: Ընդհանուրի շահի մեջ սեփական շահը տեսնող երկրի տիրոջ զգացողություն ու վարք պիտի ունենալ, հակառակ դեպքում կործանումը կդառնա անխուսափելի:

Մաթևոսյանը ևս ընտրել է ճանապարհորդությունը: Դեռևս «Ալխոյից» սկսած՝ երևույթների մատուցման այս ձևը նախընտրելի է գրողի համար: Բայց եթե Բունինի «Գյուղը» մասին գրականություն» է, որտեղ պատմվում է ինչ-որ բանի մասին, ապա «Տախը» ինքնախոստովանություն է: Կենտրոնում Ռոստոմն է, բայց մնացած բնավորությունները ևս, ներկայում գործող և անցյալում եղած, իմաստավորվում են խորը բացահայտումներով, հոգեբանությամբ, մղումներով: Առանձին դեպքերում

¹ И. А. Бунин, Повести и рассказы, М. 1982, с.103:

գրողը նպատակադիր կերպով թուլացնում է արտաքին գործողությունը՝ կարևորելով ասոցիատիվ մտածողության հոսքը, արդյունքում ստացվում է լայն պատկեր՝ անցյալի ու ներկայի համադրությամբ, հերոսի խոհերով, ապրումներով, ենթագիտակցականից եկող մղումներով, մարդկային տարբեր տիպերով, կենցաղով, սովորականի դրամատիզմով, գեղեցկության հրճվանքով ու նաև առօրեականի ողբերգականությամբ:

Չի կարելի ասել, թե երկը միայն մեկ հերոսի ինքնախոստովանությունն է, կան հերոսներ, որոնք ևս սեփական հայացքով են դիտում երևույթները, վերլուծում դրանք: Իսկ առանձին պատմություններն այս կամ այն կերպ առնչվում են հիմնական հերոսին:

Որպես պատումի կառուցվածքային առանձնահատկություն՝ հարկ է նշել սովորականի, առօրեականի և դրա բնական ընթացքի միջև եղած համապատասխանությունը, որ ստեղծում է գրողը: Պահպանվում է ֆաբուլան, բայց կարևորվում է և սյուժեի զարգացումը, որ ժամանակային ու բովանդակային ավելի մեծ տարողություն ունի: Սա արդեն այլ խոսակցության նյութ է:

Ընդհանրացնենք: Մեծ գրողները գրական ոգու թագավորության մեջ մշտապես գտնում են իրար, նրանց միջև եղած կապն արյունակցական չէ, այլ հոգեկան: Այն վերժամանակային բնույթ ունի: Բայց դա չի նշանակում, որ ժամանակը բացակայում է նրանց գործերում: Բունինին անհանգստացրել են այլ խնդիրներ, Մաթևոսյանը բացահայտել է կյանքի բերած նոր իրողությունները, այս իմաստով նրանք տարբեր են: Ընդհանրությունները դրսևորվում են երևույթների ընդգրկման, դրանց մեկնաբանելու կերպի, նաև աշխարհընկալման որոշակի ուղղվածության մեջ:

Բանալի բառեր՝ ժանր, ավանդույթ, սահմանագիծ, ընկալման կերպ, չափանիշ, հոգևոր դաշտ, աշխարհայացք, գոյության համընդհանուր երթ, կոնտրեքստ, գեղարվեստական պայմանականություն:

GENRE FEATURES TO RENDER THE NARRATION IN I. BUNIN'S AND HR. MATEVOSIAN'S WORKS

V. R. GRIGORYAN

Doctor of Philology, Professor

The Head of the Chair of Armenian Language and Literature

The article discusses the peculiarities and common features in the stories of Hrant Matevosyan and Ivan Bunin. Literature of the 20th century, which is based on the traditions of 19th century literature, attached special importance to the result of history and events, which assumed its structural form of narration. The whole course of life and events and not just the end was important for Bunin and Matevosyan. The world created by them has a character-man in the center of the universe.

ВНУТРИЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДАЧИ РАССКАЗА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И. БУНИНА И Г. МАТЕВОСЯНА

В. Р. ГРИГОРЯН

*Доктор филологических наук, профессор,
Заведующий кафедрой армянского языка и литературы*

В статье рассматриваются особенности и общие черты повестей Гранта Матевосяна и Ивана Бунина. Литература 20-го века, которая основывалась на традициях литературы 19-го века, особое значение придавала результатам истории, событий, что предполагало свою структурную форму повествования. Для Бунина и Матевосяна был важен весь ход жизни, событий, а не только конец. Их созданный мир имеет характер - человек центр вселенного.

ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԼԵՎՈՆ ԽԵՉՈՅԱՆԻ «ՄՀԵՐԻ ԴՈՒՆ ԳԻՐՔԸ» ՎԵՊՈՒՄ

Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*Քանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԲՖ հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ*

Ակնհայտ է, որ Լևոն Խեչոյանը վեպը գրելիս հարցերը հարաբերել է մեծ ժամանակին: Քրիստոսից առաջ տեղի ունեցած դեպքերն ու իրադարձությունները, Քրիստոսի հարության, նրա գալստյան մասին հիշատակումները Խեչոյանի համար սովորական են այն իմաստով, որ Քրիստոսից առաջ արդեն հայերն իրենց ապրումների քուրայում ու մտքի պահեստարաններում բացահայտել էին Մհերյան աստվածությունը, որ տարբերվում էր այն պարզունակ ընկալումներից, ինչը սովորական էր նոր ժամանակների մարդու համար: Գրողը հարցի դրվածքը ներկայացրել է երկու հիմնական ուղղվածությամբ: Մի դեպքում խոսքը հերոսի փիլիսոփայությանն է վերաբերում: Այս դեպքում հեղինակը հաղթահարում է ժամանակները՝ Մհերը ձգվում է անժամանակ ժամանակի մեջ՝ հարյուրամյակների միջով, որպես համաժամանակյա գոյություն, հասնում է մինչև մեր օրերը և շարունակելու է իր գոյությունը ժողովրդի հետ: Այստեղ սահմանափակումներ պարզապես չկան, ինչքան խաորհրդավոր ու անքննելի են նրա սկիզբը՝ որքան երկրագունդը, նույնքան անքննելի են նրա ապրելու կերպը ապագայի մեջ: Իհարկե, այս պարագայում Խեչոյանը հնարավորություն է ունեցել հերոսի մասին խոսելիս հնարավոր բացահայտումներ անել, խոսել այնպիսի հարցերի մասին, որոնք հուզում են հանուր մարդկությանը: Նման դեպքերում նրա համար կարևորվում է մարդը և ոչ թե ազգային գենի կրողը: Միամտություն է կարծել, թե համամարդկային խնդիրներ առաջ քաշող, դրանք դարերով սերունդներին փոխանցող երևույթ՝ տվյալ դեպքում Մհերը, ազգային գենի կրող կարող էր և չլինել: Ճշմարիտ ազգայինը չի կարող համամարդկային չլինել: Եթե Մհերը խոսել է իր տեսակի մասին, նրան պաշտպանելու մասին, չէր կարող իր կեցվածքով, վարքով, գործողություններով չնպաստել համընդհանուր արժեքներին: Այս ոլորտում գրողը կարողացել է հնարավորինս ընդլայնել կերպարի փիլիսոփայական շերտը:

Բայց, իհարկե, պատումի այն ներքին փիլիսոփայությունը, որ ընտրել է գրողը, կմնար թերի, եթե այս ամենը նա չհաղորդակցեր ներկային: Մհերը կենդանի է ներկայում ապրող մարդկանց միջոցով: Այստեղից էլ կերպարի ծավալման մի նոր շերտ, որն ավելի սոցիալական բնույթ ունի: Այստեղ արդեն չի կարելի չնկատել ինչպես խորհրդային ժամանակների բռնապետության արձագանքները, այնպես էլ այդ երկրի

փլուզումից հետո առաջացած նոր հանգամանքները, որտեղ շարունակվում են նախորդ ժամանակաշրջանին բնորոշ երևույթները: Այստեղ ակնհայտորեն հակադրության մեջ են իշխանություններն ու հասարակ ժողովուրդը: Այն համընդհանուր զարթոնքը, որ ապրում են մարդիկ, գյուղերից ու ավաններից հորդահոս գետի նման լցվելով Սասուն, առաջին հերթին կապված է Մհերի կանչի, նրա կենդանի գոյության հետ: Որքան էլ իշխանությունները համոզեն, թե Մհերը չկա, նրա ձիու վրնջյունը ոչ ոք էլ չի լսել և այլն, միևնույն է, նրանց հավատացողների թիվն այնքան քիչ էր, որ այդ տեղեկություններին լուրջ չէին վերաբերվում: Այս ամենի նպատակն այն էր, որ մեկ անգամ ևս պարզվեր, որ Մհերը կենդանի էր:

Իհարկե, կերպարը որոշակի սխեմայի ենթարկելն անշնորհակալ գործ է, քանի որ այն նաև ունի այնպիսի ծալքեր, որոնք բնութագրման պարագայում կարող են դուրս մնալ: Այսուհանդերձ, գրողական ներքին հայացքի ուղղությունը մեզ տանում է այնպիսի ուղիներով, որտեղ մեր գրականությունը, մենք պիտի լինենք:

Մհերը տարբերվում է Սասնո տան մյուս հերոսներից: Նա ներքին հակասական շատ բաներ ունի իր մեջ: Իր գործելակերպով, իր նկարագրով, իր ապրելու փիլիսոփայությամբ տարբերվում է մնացածներից: Մեծն Մաթևոսյանն ասում է, որ Դավիթը ասում է, Մհերը լինում է: Նա այնպիսին է, ինչպիսին որ կա, ինչպիսին որ թվում է մեզ: Վեպում արդեն նրա շրջապտույտ ճամփորդությունները, մարդկանցից խուսափումները վկայում են մի բանի մասին՝ Մհերն այնպիսին չէ, ինչպիսին իր շրջապատի մարդիկ են: Դա առանձնապես երևում է Սասունի վերնախավի և Մհերի փոխհարաբերության դիտարկումների համատեքստում: Նրան մեղադրում են մնացածներին նման չլինելու մեջ: Այս ժամանակը, որ առավելապես ասոցացվում է խորհրդային ժամանակներին, առանձնանում է մարդկային անհատականության կորստով: Երևույթն իրականում խորն արմատներ ունի:

Ռուսաստանում ճորտատիրությունը վերացվեց միայն 1861-ին: Մարդկային անհատականության մասին խոսելն ավելորդ էր, 1917-ին հաստատվեց գաղափարական նոր բռնապետություն: Խորհրդային երկրի տարածքում ընդգրկված ժողովուրդները համայնքային կենսաձևերի, կոլեկտիվ մտածողության կրողներն էին: Ազատությունը բնականաբար չէր դարձել կենսաձև: Ազատությունն ավելի շուտ հոգեբանական վիճակ է, քան իրավական ակտ: Ազատությունը հոգու վիճակ է, ոչ թե բնազդների դրսևորում: Այստեղից էլ այն հիմնական տարբերությունը, որին Արևելքը տարբերում էր Արևմուտքից: Խոսքը անհատականության մասին է: Անհատականությունը ձևավորվում է ազատության պայմաններում: Խեչոյանի վեպի ներքին միտումը մարդկային անհատականությունը Մհերի միջոցով վերագտնելն է: Կանչվածի խորհուրդը մեծ է այն

իմաստով, որ բոլոր ժամանակների խորքում անհատականության բաղադրիչը մշտապես գնալով ավելի ու ավելի մեծ է ու գերակշռող նշանակություն է ունենալու: Միերի պարագան դառնում է մեծ ու անկորնչելի այն իմաստով, որ երկար ժամանակի մեջ ժողովրդի ամբարած հոգևոր մշակույթը, տարբեր ժամանակների՝ տարբեր գոյության կերպերի սահմանագծին կանգնած անհատը, որ խոսում է հազարամյակների հետ, իր մշտառկա ներկայությամբ արթնության է կոչում է բոլոր նրանց, ովքեր ժամանակի հոլովությամբ կորցրել են իրենց գոյության իմաստը՝ միախառնվելով համընդհանուր քաոսի երթին: Հարկ է ինքնաճանաչման ուղիով Միերին արթնացնել հազարամյակների հետ խոսող էության անդնդախոր ծալքերի մեջ՝ վերագտնելով սեփական արժանապատվության ջահը, որ մարդուն դուրս կբերի երկհազարամյա խլության բանտից՝ մեր մեջ հարուցելով արժանապատիվ գոյության երթին մասնակից լինելու հրամայականը:

Այնուհանդերձ, Միերը՝ որպես մշակութային երևույթ, չի սպառվում վերոհիշյալ մեկնաբանությամբ: Խեչոյանի վեպում այն որոշակիորեն սոցիալական ուղղվածություն ունի, դա անհրաժեշտ է գրողի համար, որպեսզի շատ հարցեր հաղորդակցի նոր ժամանակներին: Այս իմաստով, ինչպես նկատել է գրականագետ Սաթենիկ Ավետիսյանը, Միերը շատ կողմերով մոտենում է Չարենցի մեկնաբանությանը: Միերի և միջավայրի հակասությունը, որ գրեթե դառնում է անհաղթահարելի, ինչ որ կերպ հարկ է, որ լուծում ստանա: Լուծումն էլ ստանում ենք: Դարեր գնացող ժամանակի մեջ Չարենցն արձանագրում է Ձենով Օհանի՝ քիչ է ասել ոչ հայրենասիրական քայլը և Սասնա հերոսների՝ իրենց ժողովրդին, երկրի հանդեպ ունեցած նվիրվածությունը: Ձենով Օհանը հնարավորինս կասեցնում է Սասնա հերոսների մեջ եղած հերոսական ոգին, որը նրանց դուրս կբերեր ստրկական վիճակից և հնարավորություն կտար ապրել արժանապատիվ կյանքով:

Հարցի այս դրվածքը լավագույնս արտահայտված է վեպում: Վերևների ու ներքևների միջև եղած հակադրությունը կապված է իշխանական դասի այն հետևողական մղումների հետ, որով ամեն կերպ փորձում են արդարացնել Միերի վաղուց մեռած լինելը, որպեսզի նրա ոգին հանկարծ ու հանկարծ չհառնի մարդկանց ներաշխարհում: Եվ կամ էլ այն պատմությունների մեջ, որտեղ խոսվում է այն մասին, թե ինչպես Ոստանակապանում նրան աշխատեցրել են մինչև խոր ծերություն, թափվել են նրա ատմաները և ի վերջո՝ որպես սովորական մահկանացու, վախճանվել է: Այս լուրերը տարածում էին իշխանությունները, որպեսզի մարդիկ վերջնականապես կտրեին իրենց հույսը Ազոավաքարում փակված անմահ ու անժառանգ Միերից:

Խեչոյանը բնականաբար չի սահմանափակվել կերպարի մեկնաբանման այս տեսանկյունով: Նրան անհանգստացրել են և այլ կարգի երևույթներ, որոնք հարաբերակցվում են առասպելական հերոսի որակներին, որոնք գալիս են դարերի խորքից:

Մենք սովորաբար մեր էպոսն առնչում ենք 9-10-րդ դարերի իրողությունների հետ, բայց իրականում հայ ժողովրդի հիշողությունը պահել է հազարամյակների խորքը գնացող երևույթները: Եթե սահմանափակվենք վերոհիշյալ հարյուրամյակների շրջագծում, ապա հնարավորություն չենք ունենա հնարվորինս ամբողջությամբ մեկնաբանելի դարձնել էպոսի փիլիսոփայական խորքը: Արաբական տիրապետության շրջանն ուղղակի առանձին էպիզոդ է էպոսի անձայրաձիր տարածքում: Այստեղ այնքան ընդգրկուն են ժամանակների սահմանները, որ անհրաժեշտություն է առաջանում խոսել անգամ ժամանակային տարբեր համակարգերի մասին: Ազդավաքար մտած և այնտեղից կրակ բերող աղջիկը տուն է հասնում մեկ տարի անց, մինչդեռ Ազդավաքարում նա կրակն է վերցրել և դուրս եկել: Ժամանակների նման ընկալումը, որ ունեցել է ժողովուրդը, երբեք իր հիշողությունը, միտքը չէր պարագծի նեղ՝ մեկ-երկու դարերով: Իհարկե, խնդիրը տվյալ դեպքում կապված է Մհերի, հետևաբար և հայ ժողովրդի ողբերգության հետ. Մհերը գրեթե բռնությամբ հեռացվել է պատմության ընթացքից, նրա համար ժամանակը կանգ է առած, նրան պետք է դուրս բերել Ազդավաքարից տիեզերական բնական ժամանակի մեջ, այդ պատճառով էլ նրա մոտ գնացած աղջիկը կրակը վերցնում և հետ է գալիս, որը մեզ համար տարվա տևողություն ունի:

Խեչոյանի վեպում քիչ չէ և առեղծվածայինը: Դա նրա, կարելի է ասել, գրականության բնորոշ որակներից մեկն է: Նրան մշտապես հուզել է անբացատրելին, այնկողմնայինը, իրողությունների շրջված երեսը, որ նրա խոսքին ոչ այնքան խորհրդավորություն, որքան խորք է տալիս: Պատահական չէ, որ հաճախ ընդգծված կարգով նա մեկնաբանությունների մեջ գնում է պրագմատիկ վերլուծությունների, քննում է, ասենք, Դավթի հանկարծակի հեռանալը մի դեպքում Չմշկիկից, մյուս դեպքում՝ Խանդութից: Դրանք առանձին դեպքերում կարող են թեև տրամաբանական թվալ, բայց նման մոտեցումը նեղացնում է երևույթի իմաստը: Պարզապես ցանկանում ենք ասել, որ գրողը շատ բան ցանկանում է տեսնել զուտ իրողությունների շրջագծում: Դա այնքան էլ իրատեսական չէ էպոսի պարագայում: Բայց այս մոտեցումն ընդհանուր վեպի առումով գերակշռող հանգամանք չէ, հակառակ դեպքում Խեչոյանը չէր խոսի այնպիսի երևույթների մասին, որոնք սովորական կեցության ձևերից վեր են: Այս սֆերայում արդեն նրա հերոսը դառնում է այլ ժամանակների, ավելի որոշակի՝ տիեզերական ժամանակի կրողը և

այստեղ խոսել այն մասին, թե որ քաղաքից ուր է գնացել, անընդհատ քայլել է շրջանաձև և այլն, պարզապես քիչ բան կարող է ավելացնել այս տիեզերական ճամփորդի նկարագրին: Խեչոյանի հերոսը դառնում է մեծ, տիեզերական ժամանակի մի մեծ շրջափուլի ավարտի ու նոր շրջափուլի սկիզբն ազդարարող առասպելական հերոս: Ընդհանուր առմամբ Միերը դառնում է նյութի աշխարհի ավարտն ազդարարող աստված, ով Թուր Կեծակին մի կողմ է դրել և հայտնվել է տարբեր՝ այսկողմնային և այնկողմնային աշխարհների սահմանագծին, որ հաղորդակցվում է այնկողմնային ուժերին, նա կարող է հատել սահմանը՝ Խուտուրինի օգնությամբ՝ տարբեր աշխարհների սահմանագիծը հաղթահարող առասպելական թռչունի պես, որ հանդես է գալիս ամենատարբեր կերպարանքներով: Դա նաև Խաչ Պատարագին է, որ իջնում է Սասնա Տան հերոսների թևին:

«Փոքր Միեր վերջին դիցը, ի տարբերություն նյութական տիեզերքն արարող իր նախորդ աստվածությունների, փակում է փուլը»/Արմին, 432/: Այս հերոսի ձեռնարկումները վկայում են այն մասին, որ Միերը հետևողականորեն մերժում է նյութական աշխարհի կարգը: Նրա հետևողական մաքառումներն ուղղված են անարդար աշխարհը կործանելու մտադրության հետ: Եվ այս ճանապարհին նրա համար որևէ նշանակություն չունի՝ նրա զոհերը իրեն հարազատ մարդիկ են, թե ոչ: Միերը նախ նետահար անելով սպանում է հորեղբոր որդուն՝ Աստղ Տղաձնին, ապա առանձին պատումներում սպանում է և քեռիներին: Սպանված հոր վրեժը լուծելու համար վերացնում է Խլաթը, անգամ վերջին պառավին ու սև կատվին: Իսկ մինչև Ագռավաքար մտնելը կռվում է Աստծո յոթ հրեշտակների դեմ, ովքեր չեն կարողանում Միերին հաղթել: Վերջինիս թուրը զարկի ուժից անցնում է անդրաշխարհի ու հասնում սև ջրին: Եթե հրեշտակը թևը դեմ չտար, ապա աշխարհը կկործանվեր: Իսկապես, ինչպես նկատում է Արմինը, Փոքր Միերը մինչև Ագռավաքար մտնելն արդեն կանխագծում է այն ամենը, որոնք որ նա պիտի իրականացնի Ագռավաքարից դուրս գալուց հետո: Այդ պարագայում Փոքր Միերը փակում է տիեզերածավալման հին փուլը և բացում նորը, որ նախորդի կրկնությունը չէ: Գերեզմանից հայրը՝ Դավիթը, որդուն պատգամում է գնալ Ագռավաքար. «Քո տեղ էն տեղն ի, չուր անձին ծնանի, անմախ մեռանի»/Ս. Ծ. Հատոր Ա, մաս 1, էջ 377/: Ստացվում է, որ իր նպատակի իրագործումից հետո Միերը մեռնելու է՝ հավիտյան հանգստության կոչվելով, քանի որ միայն նա է էպոսի անմահ ու անժառանգ հերոսը:

Անկասկած է Միերի և Քրիստոսի միջև եղած ընդհանրությունը: Փոքր Միերը, Արտավազդը, հնդկական Շիվան, Քրիստոսը /երկրորդ

գալուստով/ տիեզերական շրջափուլի ավարտումով նյութական աշխարհը կործանող աստվածություններ են /Արմին, 134/:

Խեչոյանին հետաքրքրել է Միերի բնույթի փիլիսոփայական կողմը, որը մեր գրականության միջից պարզապես դուրս բերվեց: Մենք կարևորեցինք 'Դավթին' մոռանալով Փոքր Միերին: Մաթևոսյանի դիտարկմամբ՝ այդ պատճառով էլ մեր գրականությունից դուրս մնաց դրա փիլիսոփայությունը: Մեր էպոսը նաև գաղափարական ճնշումների ենթարկվեց: Այն հարմարեցվեց խորհրդային պահանջներին: Համահավաք տարբերակը գաղափարախոսությանը հարմարեցված գործ էր, որ հյուսվել էր մոտ 70 պատումների հիման վրա: Դրա ներքին նպատակը բռնակալ տերերից ազատագրվելու, արդարություն ու հավասարություն բերելու հրամայականին էր ուղղված: Այսինքն՝ սոցիալական խնդիրներն են կարևոր: Եվ այս տրամաբանությամբ էլ ավարտվում է էպոսը: Միերը դուրս է գալու, երբ ցորենը մաստրի, գարին էլ ընկույզի չափ կդառնա: Խոսքը առատության մասին է: Այսինքն՝ է՛լի խոսքը սոցիալական բնույթ ունի և շատ էլ լավ համապատասխանում է հեղափոխությունից բխող պահանջներին: Պատահական չէ, որ Ավ. Իսահակյանը Միերին դուրս բերեց Ագռավաքարից՝ նկատի ունենալով հեղափոխության արդյունքում ստեղծված արդար հասարակարգը: Կարելի է ասել, որ սա դարձավ էպոսի խորհրդային ժամանակների մեկնաբանության բարձրակետը, այն գաղափարական իմաստով շրջանակեց երկը: Չարենցի Փոքր Միերը ևս դուրս եկավ Ագռավաքարից և Օհանի չար զարմին բերեց «Անկում վերջնական և մահ անճառ»: Բայց, իհարկե, ոչ մեկն էլ չհավատաց Միերի՝ Ագռավաքարից դուրս գալու բարի ու հարկադրական լուրերին: Մինչև վերջ չասված խոսք կար, որ ծավալվում էր միայն կեցության ոլորտներում, մինչդեռ խոսքն ավելի հոգևոր, ժողովրդի դարավոր մտածողության, նրա բանականության սփերաներում դարերի ընթացքում ձևավորված խնդիրների մասին էր: Փոքր Միերի տիեզերադավ կեցվածքը մարդկային գոյության, նյութական աշխարհի, տիեզերակազի հանդեպ անհնար էր խցկել միայն հացի, մարդկային բարեկեցության շրջանակների մեջ: Նա աշխարհն ավերում էր, կռվում էր Աստծո հրեշտակների դեմ, որպեսզի աշխարհում առատություն, արդարություն լիներ: Դրան ձգտել էին և նրա նախնիները: Միերը տարբերվում է նրանցից: Նա յոթ տարեկանում արդեն հաղթում է դյուցազուն հորը՝ Դավթին: Նա գնում է Ագռավաքար, որ է՝ տիեզերական չափումների սահմանը: Նրան միանգամայն նոր տիեզերակարգ է պետք, եղածից միանգամայն տարբեր, նա արդեն մի կողմ է դրել Թուր Կեծակին, նրան այլևս գրավում են մարդկային կեցության, նրա գոյության նոր՝ հոգևոր ուղիներ, նյութական տիեզերակարգին գալու է փոխարինելու հոգևոր կարգը, երբ մարդու մարմինը կհագնի հոգին, և մարդը կհայի

հոգու աչքերով: Սա արդեն որակապես նոր ժամանակ է, որ չէր կարող գրողի ուշադրությունից վրիպել: Եթե կուզեք՝ կերպարի բացահայտման այս շերտը նրա համար ավելի կարևոր է, քան առաջինը, որը կապվում է մեր ներկային: Հոգևոր որակները նաև ներկայի ու ապագայի համար են: Խեչոյանը բնականաբար ավելի էր կարևորելու Միերի՝ որպես հոգևոր աստվածություն լինելու հանգամանքը, որն ամբողջովին դուրս է մղված մեր էպոսի կենդանի մարմնից:

«Ժողովրդի դարերով կերտած մշակույթը իր մեջ ներառած՝ գնացել, հազար ինը հարյուր տարի, երկու հազար տարի փակվել էր Ազոավաքարի նախամայր արգանդում, նյութական աշխարհից ամենայն ազգային վաստակած ունեցվածքը տեղափոխել էր հոգևոր ոլորտ՝ փորձելով իր հետ պահպանության տարած ժառանգությունը քսան դար հետո ապագա սերունդներին վերադարձնելով՝ փրկել մեր ինքնությունը»/Լ. Խեչոյան, Միերի դռան գիրքը, Ե., 2004, էջ 16-17/:

Սա շատ կարևոր եզրահանգում է, որ գեղարվեստական իրացման կարիքն ունի: Խեչոյանը գտել է ձևը, նա ոչ միայն պատմող է, այլև դասախոսություն կարդացող, նա այդ ճանապարհով հերոսի հետ կապված գաղափարական, փիլիսոփայական մեկնություններ անելու հնարավորություն է ստանում: Իսկ այն հատվածներում, ուր պատմելու հնարավորություն է ստանում, պատմում է էպոսին արժանի պատկերներով ու զգացողությամբ:

Հազիվ թե կարելի է ցույց տալ մեկ այլ արժեքավոր որակ, ինչպիսին որ անհատի, այնպես էլ ժողովրդի ինքնությունն է, նրա անհատական նկարագիրը: Դա նշանակում է առանց դրսի օժանդակության կամ դրսի ներագդումների ինքնուրույն որոշումներ ընդունել և պատասխանատվություն կրել դրանց իրագործման համար: Այս իմաստով մեր ազգային վեպի Միերը տարբերվում է բոլոր մնացած հերոսներից: Խեչոյանի պատումի մեջ Միերն առանձնանում է ընդհանուրի ձևավորած համընդհանուր կարգից: Նա ընտրում է միանգամայն այլ ճանապարհ և ընդլայնում է դարերի ընթացքում ձևավորված մարդկային մտածողության սահմանները՝ հաղթահարելով այսկողմնայինի և անդրաշխարհայինի սահմանները:

Այս իմաստով Միերը դառնում է ոչ թե ազգային երևույթ, այլ համամարդկային: Անհատական անմահությունը և կյանքում կրած զրկանքների արդարացի փոխհատուցումը յուրաքանչյուր մարդու գերագույն նպատակն է ու ձգտումը: Եվրոպական մտածողությունը, իր մշակույթով հանդերձ, որոշակիորեն տեսանելի է դարձնում այդ ցանկությունների իրականացման նշագծերը՝ դրանցով սահմանափակելով մարդկային մղումների, կրքերի, հակումների սահմանները, թեև մարդկային բնական մղումները, պոռթկումն ամեն անգամ փորձում է

հաղթահարել դրանք: Այս պարագայում մշակույթը փորձում է որոշակի փոխզիջումային միջոցներ գտնել անհատական մղումների և ընդհանուրի միջև եղած խնդիրները հարթելու, դրանց համաժամանակյա գոյությունը ապահովելու համար: Մշակույթը՝ իր պատմությամբ, արվեստով, կենցաղավարման ձևերով և այլն, դառնում է մարդկային մղումները սանձահարող վճռական գործոն: Գերմանացին մինչև օրս ճանապարհների եզրերին պահում է այն աշտարակները, որտեղ այրել են մարդկանց: Դրանց ներկայությունը պարտադիր է՝ սխալները չկրկնելու, մարդկային մթին բնագոյները սանձահարելու համար:

Մշակութային կեցությունը, որի դաշտում ապրում են ժողովուրդները, իրենց մեջ ներառում են ինչպես համընդհանուր սկզբունքներն ու իդեալները, այնպես էլ անհատական ձգտումները: Այնքան ժամանակ քանի դեռ դրանց միջև գտնվում են խելամիտ փոխզիջումներ, ամեն ինչ լավ է և մշակութային գաղափարներն իշխում են հասարակության վրա: Մարդն ընդունում է դրանց կարևորությունը համակեցական կյանքում: Իսկ երբ խախտվում է դրանց միջև գոյություն ունեցող կապերն ի հաշիվ մյուսի, բնականաբար տեղի է ունենում բախում հասարակության և անհատի միջև, որն անխուսափելիորեն մշակութային ճգնաժամի արդյունք է:

Խեչոյանի վեպը մեր ժողովրդի մշակութային համահավաք տեքստը նոր իրադրության մեջ քննելու հրամայականին է ուղղված: Ստեղծված կացության մեջ, որտեղ իշխանությունները նաև գնդակահարում են մարդկանց, իսկ սահմաններին թշնամին շարունակում է իր ոտնձգությունները, բնականաբար դժվար է խոսել համընդհանուր մշակութային դաշտում համակեցության մասին: Տեղի է ունենում գաղափարի աղավաղում և կամ էլ արհամարհանք, կամ հեզնանք այդ ամենի հանդեպ: Չարենցյան դասը մեկ անգամ ևս վկայելու է այդ ճշմարտությունը մեզ՝ հետնորդներին: Մշակութային, դարերի խորքում ծնված և դարերի միջով անցած Վահագն այլևս անգոր է, քանի որ մարդիկ նրա գաղափարների, նրա ոգու կրողը չեն: Նրանք լքել են աստծուն, հետևապես մենք նրա ոգու կրողը չենք և արհավիրքների դեմ կանգնած ենք մերկ ձեռքերով: Աղավաղված, պատառոտված ծորձի նման ծվեն-ծվեն է արված մեր ոգին, մշակութային նկարագիրը, միակ փրկությունը Չարենցի և հայ ժողովրդի համար նոր գաղափարների հետևից գնալն էր: Դա ելք էր, որ հետո հանգեցնելու էր մեկ այլ փակուղու: Մինչդեռ այդ գաղափարները գայթակղիչ էին՝ զրկվածներն ունենալու էին իրենց բաժինը, անազատները ստանալու էին ազատություն, մարդիկ գնում էին նոր իդեալների հետևից և հավատում էին դրանց: Բայց նոր իդեալների կրողներից, գաղափարախոսներից շատերը կյանքով վճարեցին նորի ճանապարհին: Այնուամենայնիվ, դա նոր ժամանակի, նոր

գաղափարախոսության արդյունքում ընդհանուր մշակութային հարացույցները հստակորեն փոխելու, դրանցով առաջնորդվելու ժամանակ էր: Եվ դա, կարելի է ասել, կատարվեց բավականին կարճ ժամանակի ընթացքում, նոր հասարակարգի գաղափարական հիմքերը մշակված էին: Յոթանասուն տարի անց երկիրը կանգնեց ոչ թե փակուղու, այլ անդունդի եզրին: Այստեղ արդեն հետին թվով սխալները բացառելու և ամեն ինչ նորից սկսելու հարկադրանքը զուտ գաղափարական, մշակութային իմաստով դարձավ անորոշ, իսկ ճանապարհների հայտնագործումը՝ հրամայական պահանջ: Եվ քանի որ մշակութային նոր հարացույցների հայտնաբերում, մշակումն ուշացավ, խորացավ անորոշությունը, առաջացավ մշակութային ճգնաժամը:

Ամբողջ հարցն այն էր, որ այդ փլուզումն սկսվեց ներսից: Գաղափարախոսությունը պարտվեց, դրան հետևեցին մնացած բոլոր ոլորտները: Այդ ճգնաժամի արդյունքն էր, որ հասարակությունը հայտնվեց քաոսային վիճակում, մարդիկ սոցիալական, բարոյական թշվառության մեջ են, գողություն, սպանություններ, ընտանիքների քայքայում, կառավարության և ժողովրդի միջև բախումներ, սպանություններ, անբարոյական վարք ու գործունեություն վերին էշելոններում և այլն: Բայց սա գրողին քիչ է թվում. ճգնաժամը ոչ միայն տեղային, լոկալ բնույթ ունի, այլև համամարդկային: Խելագարության եզրին հասած մարդկությունը կարող է սեղմել միջուկային մարտագլխիկի կոճակը, և անբարոյականացած, ինքն իրեն մսխած, կենդանական բնագոյների ենթակա մարդը հարկադրված կսկսի նոր, մաքուր էջից, այլապես անհնարին է ճերմակ ձեռնոցներով, բայց արատավոր հոգով շարունակել ճանապարհը: Բայց այս ամենը հնարավոր է այն պահին, այն ժամանակ, քանի դեռ մարդը կշարունակի լինել անմշակույթ, սեփական անցած ճանապարհը գիտակցաբար, թե անգիտակցաբար մերժող: Խեչոյանը մարդկության քաոսային երթի մեջ փորձում է գտնել, ավելի ճիշտ՝ հայտնագործել մեր մշակույթի մոռացված էջը, որ ավելի շուտ գողացվել է սերունդներից կամ համապատասխանեցվել տերության գաղափարախոսությանը: Սրանով նա ցույց է տալիս, որ այնուամենայնիվ, գոյություն ունի այնպիսի գաղափար, այնպիսի իդեա, ինչը հնարավորություն կտա խառնակ աշխարհի քաոսային ընթացքի մեջ գնալ ճիշտ ճանապարհով, և դա ոչ թե դրսից, ուրիշներից մուրված գաղափար է, այլ սեփական երկարամյա կենսագրության խորքում բյուրեղացած գաղափար: Երբ ամբողջ աշխարհը միախառնել է ամեն ինչ, երբ լինել-չլինելու խնդիրն է ծառացած երկրագնդի բոլոր մեղավոր ու անմեղ բնակիչների առջև, միակ ելքը սեփական որակներին ապավինելն է, ինքն իրեն, իր մշակույթին վստահելն ու հավատալը:

Հրանտ Մաթևոսյանի հերոսը /«Կենդանին և մեռյալը»/ հիմնավոր պատասխան է տալիս եվրոպական հովերով տարված հերոսուհուն: «-Դու Նիցշե ուսումնասիրե՞լ ես: -Ես Թումանյան եմ ուսումնասիրել»/Հր.Մաթևոսյան, Երկեր, հտ 2, Ե.,1985, էջ 160/: Այսինքն՝ ես ինչու չպիտի հավատամ իմ հանճարին, բայց պիտի հավատամ ուրիշին՝ խելագարության սահմանին հասած հիվանդագին որակներով ծանրաբեռ անհատին: Մանավանդ որ նրանք տարբեր արժեհամակարգերի կրողներ են:

Խեչոյանը մոտենում է ոչ միայն մեզ բնորոշ որակներին, այլ ընդհանրապես Արևմուտքի և Արևելքի միջև եղած որոշակի տարբերությանը: Եվրոպական ինքնությունն ասոցացվում է առաջին հերթին բարձր սոցիալական ակտիվությանը, որտեղ կարևորվում են որոշակի, շոշափելի ձեռքբերումները կամ կարելի է ասել՝ «շարժման արդյունքը»: Նրանք գործնականությամբ լուծել են իրենց խնդիրները, որոշել են սահմանները, ամրագրել իրենց հզորությամբ, հիմա էլ բոլորին խաղաղության կոչեր են հղում, իսկ առանձին հակասություններն էլ մի հայացքով կարող են խաղաղության ծաղկանոցների վերածել, որի մասին գրում է Խեչոյանը:

Արևմտյան մտածողությանը, կենսաձևերի փիլիսոփայությանը հակադրվում է արևելյան փիլիսոփայությունը: Այս իմաստով մեր էպոսի վերջին ճյուղը ոչ թե ունի զուտ հայկական, ազգային, այլ համընդհանուր բնույթ, որ նախանշում է մարդկության գոյատևման հնարավոր ելքերից մեկը, թերևս ամենակարևոր ելքը: «Սասնա ծռերն» իր ներքին ուղղվածությամբ դառնում է արևելյան փիլիսոփայության բարձրակետերից մեկը: Այն դառնում է եվրոպական գործապաշտ փիլիսոփայությանը հակադիր ճանապարհ, որտեղ արտաքին հաշվարկելի ձևերը փոխարինվում են մարդկային ներաշխարհում կատարվող հեղաբեկումներով: Սա արդեն ոչ այնքան աշխարհագրական, որքան հոգևոր ոլորտ է, որտեղ էլ իրացվում է անհատի կայացման, նրա գործունեության հիմնական ընթացքը: Այստեղ մարդը հրաժարվում է նյութական գործունեությունից, հավաստելով, որ ստեղծագործական ակտիվությունը տեղի է ունենում հոգևոր ոլորտում և ոչ թե սոցիալական ոլորտում: Միերը մի կողմ է դնում նախնիների կողմից գործածված Թուր Կեծակին: Այս իմաստով մեր ազգային էպոսի Փոքր Միերը դառնում է Արևելքը ներկայացնող փիլիսոփայական խտացում՝ բարձրակետը, նրա համար մարդկությանն այլևս անհրաժեշտ են գոյակցության նոր ձևեր, որտեղ ուժը չի դառնալու հիմնական հերոսը: Սկսվելու է նոր ժամանակ, երբ մարմինները կհագնեն հոգիները, ներկային հակառակ հոգին դուրսը պիտի լինի, իսկ մարմինը՝ ներսը, հոգու աչքերը պետք է սկսեն տեսնել: Սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հոգևոր կայացման, ինքն իր մեջ ներսուզվելու, իր

մեջ եղած մարդկային որակները զարգացնելու, դրանց ապավինելու պահանջ: Սա տիպիկ արևելյան մտածողության արտահայտություն է:

Խեչոյանը, իհարկե, այս երևույթին չի հաղորդել համընդհանուր բնույթ: Դրա համար նա ստեղծել է հոգեբանական անհրաժեշտ նախադրյալներ: Իր հերոսի անցած ճանապարհով ներկայացվում է միջավայրի կայացման, դրա առաջընթացի ուղին: Սասնա ամբողջ Մեծ տունը ավագանիով, մարդկանց հեղինակությամբ, աշխատելաձևով, բարքերով, երկիրը պահելու մաքառումներով կայացել և կայանում են համայնքային ընդհանուր ձևերի ոլորտում: Եվ ահա Սասնա տան մեծերի մաքառման շղթայում հայտնվում է մեկը, ով դեմ է գնում ընդունված կարգին՝ իրեն առանձնացնելով համայնքային կենսաձևերի տրամաբանությունից: Այս՝ հասարակական իմաստով ինքնասահմանափակումը սկիզբն էր Միերի՝ Ագռավաքար գնալու, աշխարհից առանձնանալու մտադրության: Դա բավականաչափ դժվարին ու ցավոտ ճանապարհ էր, քանի որ առանձնացումը միջավայրի կողմից ընդունվում էր կասկածանքով ու թշնամանքով: Մեծ Տան ավագներն այդ քայլի մեջ իրենց նետված բացահայտ մարտահրավեր տեսան, ավանդական միջոցներով երկիրը և իրենց սեփականությունը պահելու ձևերը փոխարինվում են նոր, մինչ այդ չտեսնված նորմերով, որոնք անմիջական սպառնալիք են նրանց՝ դարերով կուտակված հարստությանը: Հետևաբար Միերի մասին խոսակցությունները, որոնք տարածում էր Մեծ Տունը, կամ կապված էր նրա ֆիզիկական մահվան հիմնավորումներով՝ ապրել և մահացել է Ոստանակապանում որպես սովորական, ատամնաթափ ստրուկ, կամ էլ նրա մտավոր կարողությունների մասին արհամարհական խոսակցություններ տարածելով, ուր Միերը որևէ մեկի մոտ չէր կարող վստահություն ներշնչել: Նրան հարկ էր մոռանալ, իսկ եթե հիշում են, ապա պետք է հիշեն որպես անսովոր խելապակասի, որ ծնունդից ի վեր ափի մեջ պահած արյուն էր բերել՝ դրանով նախանշելով այն արհավիրքների մասին, որոնք իբրև թե գործվելու էին նրա կողմից: Իսկ իրականում այս ամենը լրացուցիչ ազդակներ էին Միերի համար այդ միջավայրը լքելու և նոր՝ ինքնության օվկիանոսը մտնելու հաստատական որոշման համար:

Այնուամենայնիվ, ինչո՞ւ է արևելյան մտածողությունն իր ընթացքը ուղղում դեպի մարդու ներաշխարհը՝ այն ավելի կարևորելով հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող խնդիրներից: Եվ դա չի՞ նշանակում արդյոք, որ արևելքին իր որակներով՝ որպես անհատականություն, դեռևս անհրաժեշտ մակարդակի չի հասել, որպեսզի իր վրա վերցնի պատասխանատվությունը և կատարի փոփոխություններ՝ հասարակական կյանքը կատարելագործելու համար: Առաջին հայացքից միայն այս դիտարկումը կարող է ճշմարիտ թվալ: Բայց իրողությունն այլ է:

Անհատի առարկայական-նյութական ակտիվությունը գործունեության լայն ասպարեզ կարող է ունենալ միայն անհրաժեշտ պայմանների առկայության դեպքում: Այդ պարագայում միայն հնարավոր է նկատելի հաջողությունների հասնել: Մինչդեռ հասարակությունները շատ հաճախ ապրում են տևական լճացման շրջանի մեջ, որից դուրս գալու ելքերը բավականին սահմանափակ են, մի դեպքում հնարավոր է համընդհանուր պայթյուն՝ բունտի ձևով, երբ այլևս անհնարին է նման կերպ ապրելը, և ուժերն էլ բավական են փոփոխությունների համար, և մյուս ուղին, որ ավելի հաճախ է տեղի ունենում, հեռացումն է հասարակական կյանքից, խնդիրներից: Երբ ելքերն այլևս տեսանելի չեն, մարդը հեռանում է հասարակական կյանքը վերափոխելու մտադրությունից, նա գնում է դեպի սեփական ներաշխարհը բացահայտելու, ինքն իրեն ավելի խորությամբ ճանաչելու ուղիով:

Հեռացումի քաղաքակիրթ ձևը Արևելքում արտահայտվեց վանականության միջոցով: Խոսքը աշխարհիկ կենցաղավարումը մերժած, կուսակրոն կյանքով ապրող կրոնական կամավոր ընկերակցության մասին է, որ Հայաստանում թափ առավ Ներսես Մեծի օրոք / 4-րդ դար/, իսկ այնուհետև աշխուժացավ 9-13-րդ, 14-15-րդ, 17-րդ դարերում: Կաթոլիկական վանականությունը մի քանի վանքեր միավորում էր մեկ միաբանության մեջ, իսկ Հայ եկեղեցում ամեն վանք կազմում էր ինքնուրույն միաբանություն /«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան/: Ճիշտ է՝ վանականությունը երբեք էլ ընդհանուր հասարակական տրամադրությունների, ինքնության դրսևորման ամբողջական ձևը չէր, դա, կարելի է ասել, ավելի ընտրյալների դասի կեցության ձևն էր, որ հակադրվում էր միջավայրի բարքերին ու տրամաբանությանը, բայց ակնհայտ է, որ այն մեր ինքնության արտահայտման ձևերից մեկն էր, որ կապվում էր մեր պատմությանը, նկարագրին, հոգեբանությանը: Եվ որքան էլ սահմանափակ թվով մարդկանց համար վանականությունը դառնար գլխավոր գործոն, միևնույն է՝ այն չէր կարող իր ընդհանուր ազդեցությունը չթողնել հասարակական գիտակցության վրա: Բնականաբար սա ձևավորելու էր ինքնության միանագամայն այլ արժեքներ, որոնք տարբերվում էին արևմտյան ինքնության որակներից: Բայց խեղդյանական բացահայտումները գնում են ավելի հեռուն: Ձեռքի տակ ունենալով հայագիտության նորանոր ձեռքբերումները՝ պատմական անցյալի և նորօրյա իրադարձությունների, ավելի հաճախ մարդկային հոգեբանության, բնավորության քննության ճանապարհով նա ցույց է տվել, որ ինքնության պահպանման այն ուղիները, որով անցել է վանականությունը, ժողովրդի գիտակցության մեջ կար հարյուրամյակներ առաջ: Այնպես որ վանականությունը մեկ անգամ ևս վկայում էր, որ ժողովրդի ինքնությունը պահելու հրամայականը ժամանակի մեջ

պատահական երևույթ չէր, և այն իր գոյությամբ փաստում էր արդեն եղածը, մանավանդ որ քրիստոնեությունն իրեն նախորդած մշակույթից վերցված աշխարհայացքային շատ գաղափարներ վերափոխադրում էր սեփական հայեցողությանը համապատասխան: Միերի՝ երկրորդ գալստյան, անարդար աշխարհի կործանումից և նոր՝ հոգևոր աշխարհի կայացումից հետո, երբ հոգու աչքերն սկսելու էին տեսնել, մեծագույն իրադարձությունը կապվեց Քրիստոսի երկրորդ գալստյան հետ: Նոր ժամանակներում եկեղեցին հնարավորինս մոռացության տվեց ազգային վեպի հիմնական դրույթները՝ դրանք համապատասխանեցնելով քրիստոնեության պահանջներին:

Ինչևհետե: Խեչոյանը իրականում կռահել է Փոքր Միերի՝ մեր ազգային էպոսի առաջադրած եզրահանգումը: Այն պահին, երբ աշխարհը այնքան է խառնակ, երբ ամեն ինչ միախառնվել է իրար, երբ անգամ ամենամոտ մարդը ասում է չէ, բայց հա է հասկանում կամ էլ հակառակը, էլ չենք խոսում մեծապետական փառքով ու մղումներով տոգորված տերություններին, երբ ավելի շատ դառնում են նրանց կամքի ու ցանկությունների կատարողը, ուրեմն մնում է մի ելք՝ առանց որոտընդոստ գոռում-գոչյունների հնարավորինս պահպանես քո տեսակի անհատական որակները, հետևապես և անկախությունը: Միերը պահել է այդ որակները, բայց իհարկե, ոչ միայն մեզ համար, այլև մարդկության: Նա դառնում է տիեզերական որոշակի շրջափուլի ավարտը, երբ մարդկությունը մի կողմ պիտի դնի բարբորոս ուժը և տեսնի ու խոսի հոգու աչքերով ու լեզվով: Սա իրապես հումանիստական գաղափար է, և արժի, որ հայ գրականությունը գեղարվեստորեն իմաստավորի մեր «ամենաամեծ ստեղծագործությունը»:

Այսուհանդերձ, Փոքր Միերը առաջին հայացքից ոչ ամբողջական, հակասական կարող է թվալ, քանի որ չի ենթարկվում սովորաբար էպոսներում հանդես եկող հերոսների տրամաբանությանը: Սա տրամաբանությունից դուրս ուժ է, և դրանում է մեր էպոսի հմայքը: Սովորաբար էպոսները ցուցադրում կամ ներկայացնում են այս կամ այն հերոսի, նրա պատմության ավարտը: «Սասնա ծռերն» էլ Ջոջանց տան պատմության ավարտն է ազդարարում, այսքանով ամեն ինչ բնական ընթացքի մեջ է: Բայց պարզվում է, որ այդ վերջը նոր սկզբի նախապայմանն է, քանի որ ազգային ոգին, դարերով ձևավորված որակներն անմահ են: Միերը դուրս է գալու այն ժամանակ, երբ հասարակական կյանքում ստեղծված հարաբերությունները նրան գործելու հնարավորությունը կընձեռեն, և կսկսվի նոր ժամանակ: Գուցե կասեք, որ սա իներտ կեցվածք է, բայց սա Արևելքն է՝ իր հասարակական կյանքի դժվար վերափոխվող ընթացքով: Դրա համար էլ Արևելքն աշխարհին վարդապետություններ է տվել, որ հայեցողական տարակերպ ձևերով

իմաստավորում է իրեն ու աշխարհը, իսկ գործապաշտ Եվրոպան էլ աշխարհին հոգեվերլուծություն է տվել:

Մեր էպոսը դառնում է Արևելքի փիլիսոփայական իմաստավորումը: Չկա գործելու հնարավորություն, հերոսը գնում է խորքը ինքն իրեն ճանաչելու ճանապարհով. հոգևոր բնագավառում ժողովրդի ձեռքբերումներն ավելին են, քան սոցիալական կյանքում ձեռքբերումները: Հենց „Սասնա ծռերի,, առկայությունը դրա վկայությունն է: Այդ պատճառով էլ Եվրոպան գնահատել է մեր էպոսը, բայց մեծ վերապահումներով է խոսում հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող բազմաթիվ խնդիրների մասին: Սա հարցի մի կողմն է և էական կողմը, որը հարկ է արձանագրել: Բայց սա վկայում է այն մասին, թե մենք հեռու ենք մնալու գլոբալացվող աշխարհի ընթացքից: «Հիմա Եվրոպայի գլոբալիզացվող մշակույթի հետ առնչվելու ենք, թե՞ հիմնովին մերժելու ենք և այլն», - հարցնում է Արամ Պաչյանը: Իհարկե, առնչվելու ենք: Բայց մենք Եվրոպային հետաքրքիր ենք մեր անհատական որակներով, այն ամենով, ինչը բնորոշ է մեր նկարագրին: Նրանք կարևորել են «Սասնա ծռերը» ոչ այն պատճառով, որ այնտեղ եղած մարդիկ ու գաղափարները իրենց են նման, այլ այն պատճառով, որ էպոսն առաջին հերթին մեր հոգու հայելին է: Հանկարծ ու Կարպիս Սուրենյանը Դոստոևսկուն հայացներ իր թարգմանություններում, դա պարզապես աղետ կլիներ: Մենք աշխարհի երթին մասնակիցն ենք դառնալու մեր մարդկային որակներով, միայն մեզ հատուկ հոգևոր ու նյութական արժեքների բեռով, որ հարստացնելու է մարդկության գանձարանը: Ուրիշ հարց, որ Խեչոյանն այս հարցին անդրադարձել է հպանցիկ կարգով. նա խոսել է առասպելական զորնդեղ գետակի մասին, որ սրընթաց իջնում և կտրում է լայնահուն գետը, ապա և շարունակում իր ճանապարհը Տիգրիսի հետ միասին: Խեչոյանը Եվրոպական քաղաքակրթությանը միանալու կողմնակիցը չէ, նա համաշխարհային մշակույթի գանձարանը մեր սեփական նվաճումներով հարստացնելու կողմնակիցն է: Նկարիչը պնդում էր, «թե լեռնային գետակը, միախառնվելով համաշխարհային քաղաքակրթությունը խորհրդանշող Տիգրիսին, մեր տեսակի զորությունն էր ներդնում մարդկության առաջընթացին»/188/:

Աշխարհի ճոխ սեղանին մասնակից լինելու համար, հարկ է որ սեփական գործուն ներկայությունդ բերես այդ շքահանդեսին: Բայց այս ամենի հիմքում քո ինքնությունն է. հազարամյակների ճանապարհ անցած մարդկային քո տեսակը, որ խորքի մեջ իրականում չի փոխվում: Քանի որ մարդը միայն սոցիալական էակ չէ և կամ էլ միայն սիմվոլային կենդանի/է. Ֆրոմմ/ չէ, որ մաքառում է մեղավների կամ մրցանակների համար, մարդը նախ և առաջ կենսաբանական էակ է /Մաթևոսյանն ասում է . «Մարդու մեջ կենդանին ավելի ուժեղ է, քան Աստված»/ իրեն հատուկ գենային

համակարգով, որ առաջացել է 4-5 հազարամյակ առաջ: Մեզ հայ է պահում ոչ միայն հայկական ազգային ոգին, այլ նաև մարդկային տեսակը՝ իր կենսաբանական յուրահատուկ որակներով, իր լավ ու վատ կողմերով: Մաթևոսյանի վրացի հերոսը՝ Էլդարը, դիմելով Արմիկ Մնացականյանին, ասում է՝ «ձերոնք պինդ են» /Հր. Մաթևոսյան, Երկեր երկու հատորով, հ. Երկրորդ, էջ 240/, Մեսրոպն էլ վկայում է. «Թե ուրեմն տղամարդ ենք եղել՝ որ թուրքը հազար տարի բլներիս նստած դիմացել ենք: - Պարծենալու բան է,- ասում էր,- պիտի պարծենանք»/Հր. Մաթևոսյան, Վիպակներ, Ե., 1990, էջ 194/: Խեչոյանը խոսում է «կորովավոր քրոմոսոմի» մասին: Խոսքը տեսակի դիմացկունության մասին է և ոչ ընտրյալ լինելու: Բայց դրա մասին արդեն խոսել է Մաթևոսյանը, նրանից առաջ՝ Մարտիրոս Սարյանը, իսկ վերջերս նաև եվրոպական գիտնականները՝ հազարավոր տարիների ընթացքում չի փոփոխվել հայ կանանց գենը: Բայց Խեչոյանի ասելիքը միայն դրա՝ դիմացկունության մասին չէ, այլ այս երկրագնդի վրա մարդու հավերժ ներկայության: Յուրաքանչյուրի մեջ նստած է նախաստեղծ հյուլեն՝ անժամանակը, որ փոխանցվում է սերնդից սերունդ: Սա ոչ ցանկության, ոչ էլ ինքնամեծարանքի առիթ է, մենք այդ գենի կրողն ենք: Դժվար է Խեչոյանին մեղադրել ազգայնական հակումների մեջ, ով համարձակվել է գրել «Սև գիրք, ծանր բզեզ» վեպը:

Քանալի բառեր՝ բանահյուսություն, փիլիսոփայություն, ասք, ինքնություն, անմահություն, ելք, տիեզերք, մարդկություն, անհատ:

THE PROBLEM OF IDENTITY IN LEVON KHECHOYAN'S "THE BOOK OF MHER'S DOOR" NOVEL

V. R. GRIGORYAN

*Doctor of Philology, Professor
The Head of the Chair of Armenian Language and Literature*

In this article the author presented Pokr Mher's - the main hero's individual characteristics. It is about qualities typical to the national identity. The central hero of the last branch of our national epic poem becomes the bearer of Oriental philosophy. He, as an individual, focuses more on the qualities of his own inner world than in the social life. He needs conditions for self-expression.

ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТИ В РОМАНЕ ЛЕВОНА ХЕЧОЯНА «КНИГА ДВЕРИ МГЕРА»

В. Р. ГРИГОРЯН

*Доктор филологических наук, профессор,
Заведующий кафедрой армянского языка и литературы*

В статье “Проблема идентичности в романе Левона Хечояна «Книга двери Мгера»” автор представил индивидуальные особенности главного героя -Малого Мгера. Речь идет о характерных национальной идентичности качествах.(Речь идет о национальных качествах). Главный герой последней ветви нашего национального эпоса становится носителем философии Востока. Он, как индивидуум, больше фокусируется на своем внутреннем мире, чем в общественной жизни.

ԶՈՐԱՅՐ ԽԱԼԱՓՅԱՆԻ «ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ ԵՎ ՇԱՄԻՐԱՄ» ՍԻՐԱՎԵՊԸ

Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԲՖ հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ*

Լ. Վ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

*ԳՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Հայոց լեզու և գրականություն»
բաժնի մագիստրատուրայի 1-ին կուրսի ուսանողուհի*

Հայ անվանի գրող Զորայր Խալափյանի «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» սիրավեպը լույս է տեսել 1998 թվականին: Վեպի հիմքում «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելն է:

Առասպելը ժողովրդական բանահյուսության վիպերգական ժանրերից մեկն է, որի մեջ գերբնական ու չափազանցված ձևով արտացոլվել են հնագույն ժողովուրդների կյանքի կարևորագույն դեպքերը, աշխարհի վերաբերյալ մարդկանց պատկերացումներն ու ընկալումները¹: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» շնորհիվ պահպանվել և մեզ են հասել հայ ժողովրդի ստեղծած վիպերգերն ու առասպելները: Առասպելներից շատերը հետագայում ենթարկվում են գրական մշակման, ինչպես «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելը, որից ոգեշնչված Վահան Տերյանը, Եղիշե Չարենցը, Վահան Թեքեյանը, Գևորգ Էմինը գրել են բանաստեղծություններ, Նաիրի Ջարյանը՝ դիցապատմական ողբերգություն, Գրիգոր Եղիազարյանը՝ համանուն բալետ, Վարդգես Սուրենյանցը պատկերել է կտավի վրա, իսկ ահա Զորայր Խալափյանը գրել է իր բնորոշմամբ «պատմաէրոտիկ» սիրավեպ: Պահպանելով որոշ տվյալներ՝ Զորայր Խալափյանը մեծամասամբ շեղվել է առասպելի սյուժեից: Հեղինակի խոսքով՝ իր նպատակն էր ցույց տալ՝ ինչպես է սերը աշխարհ եկել, և ինչպես է առաջացել առաջին համբույրը:

Թեև վեպը կոչվում է «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ», բայց տիրապետող դեմքն այնտեղ Շամիրամն է թե՛ իր գործերով. թե՛ վարքագծով: Եվ ահա Շամիրամի, կարելի է ասել, բազմաշերտ կերպարում Խալափյանին հատկապես գրավել է Արա Գեղեցիկի նկատմամբ նրա տաժաճ սիրո պատմությունը, որը գայթակղության քար է դարձել հայ և օտարազգի շատ արվեստագետների համար: Գրողը փորձել է նոր

¹ Տե՛ս Հարությունյան Ս., Բանագիտական ակնարկներ, Երևան, 2010, էջ 112:

հայացքով նայել պատմիչների սուբյեկտիվության կնիքը կրող Շամիրամի և Արա Գեղեցիկի սիրո պատմությանը: Խալափյանի սիրավեպում Շամիրամը դիտվում է իբրև սիրո և կանացիության խորհրդանիշ՝ բնականաբար տեղադրված պատմական դարաշրջանի բարձրի ու ըմբռնումների շրջանակում:

Գրողն առանձին իմաստ է հաղորդում Շամիրամի ծնունդին, որը արժանացել է նաև պատմիչների հատուկ ուշադրությանը: Նա ծնվել է պտղաբերության աստվածուհի Դերկետոյի ինքնամոռաց սիրո հետևանքով, արսինքն՝ իր մեջ արդեն կրում է ճակատագրով և աստվածների կամքով շնորհված զգացումը: Դա սերն է. Աֆրոդիտեի պատիժն ու շնորհը միաժամանակ: Շամիրամը ծնված օրից մայրական սեր չի տեսնում և դառնում է զգացմունքներից զուրկ էակ: Նա մեծանում է հովիվների մոտ, սակայն բախտը նրան մի օր ժպտում է: Պալատական Օնեսը, տեսնելով Շամիրամին , սիրահարվում է և կնության առնում: Այսպես նա դառնում է առաջին մարդը, որ սիրելու զգացողություն է ունենում, սակայն պալատում Ասորեստանի թագավոր Նինոսին տեսնելով՝ Շամիրամը Օնեսին համարում է նախկին ամուսին և նստում Նինոսի կողքին՝ որպես նրա կին: Շամիրամը ամեն անգամ փորձում է սիրել, բայց ոչ ոք նրան չի գրավում, նա նույնիսկ չի կարողանում սիրել սեփական որդուն՝ Զամեսեսին, և միայն Արայի հայտնվելով՝ փոխվում է ամեն ինչ: Քարսիրտ թվացող այս կինը հանկարծ խելագարի պես սիրահարվում է: Նա ամուսնուն և որդուն գցում է լաբիրինթոս, որպեսզի ոչ ոք չխանգարի նրա և Արա Գեղեցիկի սիրուն: Շամիրամի սերը այնպես է կուրացնում Արային, որ նա մոռանում է և՛ ծնողներին, և՛ հայրենիքը: Նաիրի Զարյանի դիցապատմական ողբերգության մեջ Շամիրամը մարդկային կրքերով օժտված, վավաշոտ մի բռնակալ է, որ կարող է զայրանալ, երբ Արան մերժում է իրեն, իսկ Խալափյանի վեպում անընդհատ զարգանում, խորանում է այս կերպարի աստվածային ծագումն ու բնույթը հաստատող գիծը: Դառնալով թագուհի՝ նա հովանավորում ու խրախուսում է իր նաժիշտների սիրային արկածները, ինչպես սիրո հովանավոր մի աստվածուհի, խանդում է Նինոսի կանանց հավատարմությունն իրենց ամուսնուն և նույնիսկ նրանց դրդում անհավատարմության: Սա կերպարի նոր մեկնակերպ է: Ինչպես դիպուկ նկատել է գրականագետ Ս. Մարգարյանը, Խալափյանն այս վեպում «սիրո զգացմունքի տարերքը»

հասցնում է «մինչև կեցության բացարձակ հասկացության»¹: Շամիրամը, ըստ այս սիրավեպի, առաջին անգամ սեր է բերում աշխարհ, բայց սերը դեռ չի ճանաչում, և այսպես է Խալափյանը բացատրում նրա անհագուրդ կիրքն ու ցանկասիրությունը. մինչև սիրո լույս աշխարհ գալը սերը շփոթել են կրքի հետ: Այդպես է սիրո էությունը գեղեցկուհի խեթուհին բացատրում սիրուց անտեղյակ Արային. «Ես կրքով վառյալ եմ ընդ քեզ»: Շամիրամը չի հագնում, որովհետև փնտրում է, ձգտում է գտնել ու ճանաչել սերը, և ճանաչելուց հետո նա հավատարիմ կին է, հավատարիմ է իր Արային: Եվ դրա համար էլ մինչև Արային հանդիպելը նա մահ է բերում բոլոր նրանց, ովքեր սիրել են իրեն: Մահը և այս կերպարը նույնական են դառնում:

Սիրո զգացումը Խալափյանը կապում է կնոջ գոյության հետ. որն այն բերում է բնությունից իբրև իր սեռին բնորոշ հատկանիշ: Այստեղ է. որ Շամիրամի *կերպարը* անհասից վերաճում է կանացիության խորհրդանիշի, ընդհանրապես կնոջ, որի դերը սիրո տարածումն է մարդկանց մեջ:

«Ո՛վ մայր, եթե դու ես ինչպես երևում ես, դու ինձ աշխարհ բերեցիր, որպեսզի սերն ինձնով տարածվի», - դիմում է Շամիրամը աներևույթ աստվածուհի մորը: Շամիրամի հանդեպ Խորենացու ժխտողական վերաբերմունքը ակնառու է և միանգամայն հասկանալի: Պատմիչը դատապարտում է Շամիրամին և՛ այն բանի համար, որ նա մոլեգին տռփանք է տածում Արայի հանդեպ, և՛ նրա համար, որ այդ մոլեգնությունն ուղղված էր Արայի՝ հայոց արքայազնի հանդեպ: Խորենացու վերաբերմունքի մեջ ղրսևորվել է և՛ քրիստոնեական բարոյականության հավատարմությունը, և՛ հայոց պատմիչի հայրենասիրությունը²: Զորայր Խալափյանը կարծես թե արդարացնում է իր հերոսուհուն, նրա արարքների դրդապատճառ համարելով սերը: Եթե Մովսես Խորենացին Արա Գեղեցիկի մեջ ավելի շատ դնում է հայրենասիրական զգացողություններ, Խալափյանը իր վեպով ապացուցում է, որ սերը ի վիճակի է հաղթել բոլոր զգացողություններին: Խորենացու հերոսը հայրենիքը սիրուց վեր է դասում, իսկ ահա

¹ Ղազարյան Լ., Զորայր Խալափյանի «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» վեպը, «Գրականագիտական հանդես», Երևան, 2015, էջ 191:

² Քալանթարյան Ժ., Հին առասպելի նոր մեկնության փորձ, «Գրական թերթ», Երևան, 1999:

Խալափյանի հերոսը երկար տարիներ, Շամիրամի գեղեցկությամբ դյուֆված, մոռանում է Հայաստանի մասին: Սակայն դա չի նշանակում, որ Զորայր Խալափյանի կերտած Արա Գեղեցիկը հայրենիքը չի սիրում, նա ի վերջո հիշում է իր անտեր թողած երկրի մասին: Շամիրամն ու Արան որքան էլ հանդիպեն, որքան էլ սիրեն միմյանց, մնում են օտար: Արան ծանծրանում է, կարոտում իր հայրենիքը, նա ինքն իրեն նմանեցնում է վանդակում փակված թռչնակի, որին տանտերը սիրում է դայլայլի ու սիրուն փետուրների համար: Նա զգում է, որ օտար է բոլորին, և բոլորն օտար են իրեն այդ հողում: Արան օտարության մեջ, առանց իր հողի, մեռնում է, ինչպես արմատից հանված մի տնկի: Նա մեռնում է առանց հայրենի հողի: Վեպում, ինչպես և առասպելում Շամիրամը փորձում է հարալեզների միջոցով վերակենդանացնել Արային: Եթե առասպելում հարալեզները հարություն տալու կարողությամբ օժտված հոգիներն են, ապա Խալափյանի վեպում նրանք սոսկ գեղեցիկ կանայք են, որոնք տարբեր մարմնական մերսումներով են փորձում վերակենդանացնել Արային: Գրողը հարալեզներին խորամիտ նկատառումով է փոխարինել գոռիկ «առնալեզներով»՝ ցույց տալու համար, թե կիրքը, առանց սիրո, անկարող է հարություն տալ մեռյալ պատանուն: Արայի դին գողանում և բերում են հայրենիք, ձմեռն անցնում է, գալիս է գարունը, տարածվում է լուրը, թե «Հայաստանի հողը հասնելով՝ հայոց թագավոր Արա Գեղեցիկը հարություն է առել, նրան կյանք տվող հողը կրկին կյանք է պարգևել նրան, նա ելել ու քայլել է՝ մնացած ճանապարհը գնալով ոտքով ու զրուցելով իր ուղեկիցների հետ ու դիտելով շրջակայքը»: Այսպիսին է Արայի հարության խալափյանական առասպելը:

Թվում է՝ այստեղ առասպելն ու վեպը պետք է միանան, և Արան մեկընդմիջտ մոռանա Շամիրամին: Սակայն Զորայր Խալափյանը Շամիրամին նորից դնում է Արայի ճանապարհին՝ ապացուցելու համար, որ սերը միշտ հաղթանակում է մարդկային մնացած բոլոր զգացողություններին: Արա Գեղեցիկը սպանվում է Շամիրամի որդու ձեռքով, իսկ Շամիրամը, չհաշտվելով սիրեցյալի կորստի հետ, իրեն նետում է ձորը:

«Նա գնաց իր սիրեցյալին փնտրելու այն աշխարհում, ուր հետադարձ չկա, այն տունը, ուր մտնել կա, դուրս գալ չկա»¹:

¹ Խալափյան Զ., Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ, Երևան, 1998, էջ 173:

Ընդհանուր առմամբ Խալափյանը ստեղծում է պատմական ժամանակի ու միջավայրի մթնոլորտ: Դա արվում է ինչպես պատմական դեպքերի համառոտ նկարագրությամբ, պատմական տեղանունների, ժամանակի միավորների, ամիսների, տաճարների, դարպասների հնագույն անվանումների կիրառությամբ. այնպես էլ ասորական նյութական ու հոգևոր մշակույթի, բարքերի, զենքերի և այլ ոլորտների մասին անհրաժեշտ տեղեկատվությամբ: Ի տարբերություն հանրահայտ ռոմանտիկ շատ սիրավեպերի՝ «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» երկը զգայական սիրո ու վայելքի պատմություն է: Դա ունի մի քանի պատճառ: Նախ առասպելն արդեն իսկ ունի նման հիմք, որովհետև նրա բոլոր տարբերակներում Շամիրամին առաջ մղող ուժը ցանկասիրությունն է, ապա դա պատմական դարաշրջանի ըմբռնումն է սիրո մասին, հոգեկան ու ռոմանտիկ զգացումների բացակայությունը, հեթանոսական նյութապաշտությունը: Երրորդ պատճառը այսօրվա իրականության մեջ մարդկանց բարոյական ըմբռնումների ու վարքագծի վերաիմաստավորումն է, այդ ճանապարհին երևան եկող չափազանցություններն ու շեղումները:

«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելը ամեն սերունդ իմաստավորում է յուրովի: Խալափյանը նոր տեսանկյունից է նայել հայտնի առասպելի դեպքերին: Նորը նրա մոտեցման մեջ առասպելից թխող հարցադրումների շեշտադրության փոփոխությունն է, որն արտահայտվել է «սիրավեպ» ժանրային անվանման մեջ: Առասպելի զանազան մշակումների մեջ գերազանցապես կարևորվել են Շամիրամի նվաճողական քաղաքականությունը և Արայի հայրենասիրությունը, իսկ Խալափյանին հուզել են պատմական անձնավորությունների զուտ մարդկային նկարագիրն ու ճակատագիրը:

Հեղինակը ոչ միայն «նոր առասպել» է ստեղծում, այլև առասպելի նոր մեկնություն է տալիս, մեզ ծանոթ առասպելին նայում է այլ տեսանկյունից:

Քանայի բառեր՝ սիրավեպ, առասպել, աստվածություն, գեղարվեստական արտացոլում, Արա Գեղեցիկ, Շամիրամ:

Օգտագործված գրականություն

1. Խալափյան Զ., Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ, Երևան, 1998:
2. Հարությունյան Ս., Բանագիտական ակնարկներ, Երևան, 2010:
3. Ղազարյան Լ., Զորայր Խալափյանի «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» վեպը, «Գրականագիտական հանդես», Երևան, 2015:
4. Քալանթարյան Ժ., Հին առասպելի նոր մեկնության փորձ, «Գրական թերթ», Երևան, 1999:

“ARA THE BEAUTIFUL AND SEMIRAMIS” NOVEL BY Z. KHALAPYAN

V. R. GRIGORYAN

*Doctor of Philology, Professor
The Head of the Chair of Armenian Language and Literature*

L.V. NERSISYAN

*Master's Degree, 1st Year Student at the Department of
Armenian Language and Literature of GSU*

“Ara the Beautiful and Semiramis” novel by Khalapyan is studied in the article. The novel was published in 1998. It is interpreted within the writer’s creative system, it is overestimated and evaluated in the modern literary process.

РОМАН З. ХАЛАПЯНА “АРА ПРЕКРАСНЫЙ И ШАМИРАМ”

В. Р. ГРИГОРЯН

*Доктор филологических наук, профессор,
Заведующий кафедрой армянского языка и литературы ГГУ*

Л. В. НЕРСИСЯН

*Студентка 1-ого курса магистратуры отделения армянский язык и
литература ГГУ*

В статье рассматривается роман З. Халапяна “Ара прекрасный и Шамирам”, который был опубликован в 1998 году. Роман интерпретируется в творческой системе писателя, переоценивается и даются оценки в современном литературном процессе.

ԱԶԳԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՊ ՑՈՒՅՑ ՏՎՈՂ ԲԱՌԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Վ. Ա. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ դասախոս*

Ա. Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*ԳՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Հայոց լեզու և
գրականություն» բաժնի մագիստրատուրայի 1-ին կուրսի ուսանողուհի*

Հայերենի բառապաշարի ուսումնասիրությունը, զուտ լեզվաբանական խնդիր լինելով, միաժամանակ կարևորագույն աղբյուր կարող է ծառայել տարբեր հարակից և անգամ ոչ հարակից գիտաճյուղերի՝ փիլիսոփայության, պատմագիտության, ազգագրության, հոգեբանության, հասարակագիտության համար: Արդի լեզվաբանության մեջ բառապաշարի ծագումնաբանական, իմաստաբանական և բառակազմական քննության խնդիրները մղվել են առաջին պլան: Ըստ Ն. Դիլբարյանի՝ բառապաշարի ուսումնասիրությանը մի կողմից հատուկ է կիրառվող սկզբունքների և մեթոդների բազմազանությունը, մյուս կողմից՝ այդ քննության սահմանների ընդլայնումը, բառային իմաստների հետ մեկտեղ քերականական իմաստների ուսումնասիրումը, լեզվական և արտալեզվական փաստերի համադրումը, բառահնէաբանական և ստուգաբանական հետազոտությունների միջոցով դրանց հիմքում ընկած սկզբնական իմաստների բացահայտումը, փոխառությունների աղբյուրների, կատարման ժամանակի ճշգրտումը, փոխառություններին զուգահեռ՝ բառապաշարի մեջ լեզվական փոխներթափանցման երևույթների վերհանումը¹:

Բառապաշարը հնարավոր է քննել և՛ համաժամանակյա, և՛ տարաժամանակյա կտրվածքներով, քննությունը կարող է ընդգրկել տարբեր մակարդակների՝ այդ թվում՝ ծագումնաբանական, որը ենթադրում է *բնիկ* և *փոխառյալ* բառաշերտերի վերհանումը²:

1) Բնիկ հայերեն բառեր: Բնիկ պետք է համարել հայոց լեզվի այն բառերը, որոնք կազմում են նախնական՝ հնդեվրոպական բառապաշարը

¹ Տե՛ս Աբաջյան Ա., Դիլբարյան Ն., Յուզբաշյան Ա., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 2017, էջ 120:

² Տե՛ս Սուքիասյան Ա. Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 2004, էջ 183:

կամ կերտվել են հետագայում հայերենի բառապաշարային նյութի հիման վրա: Դրանք, նախ, հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառարմատները կամ արմատական բառերն են, որոնք գրաբարից, միջին հայերենից և հայ բարբառներից փոխանցվել են ժամանակակից հայերենին, ինչպես նաև վերոհիշյալ արմատներով կամ արմատական բառերով լեզվի զարգացման հին և նոր շրջաններում կազմված բաղադրությունները:

Հայերենի գրավոր հուշարձաններով ավանդված մոտ 11 հազար բառարմատներից, ըստ Հ. Աճառյանի տվյալների¹, հնդեվրոպական ծագում ունեն հայերեն մոտ 930 բառեր: Այդ թիվը որոշ չափով կարող են լրացնել հայերեն բարբառներում պահպանված գավառական այն բառերը և դրանցից հատկապես այնպիսիները, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն կամ առնչվում են հնդեվրոպական ցեղակից լեզուներին: Այսպիսով, ըստ Սուքիասյանի՝ ինչպես գրաբարյան հուշարձաններով վկայված, այնպես էլ բարբառներում պահպանված հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառարմատների ընդհանուր թիվն այդ լրացումներով անցնում է 1200-ից: Գ. Զահուկյանը բնիկ արմատների թիվը մասամբ ավելացնում է, ուստի կարող ենք արձանագրել, որ բնիկ արմատների թիվն այսօր անցնում է 1500-ը², հետևաբար հայերենը ևս նախալեզվի արմատների կեսը պահպանել է:

Բառապաշարի ծագումնաբանական և իմաստաբանական քննության առումով առաջնային է բառերի տարաժամանակյա կտրվածքով նկարագրությունը: Հայոց լեզվի պատմության շրջանակներում առաջնային խնդիր է բառապաշարի տարաժամանակյա նկարագրությունը, որը ենթադրում է բնիկ հիմնաշերտի և փոխառյալ բառերի տարանջատումը, դրանց իմաստաբանական բնութագրումը լեզվաբանության մեջ ընդհանուր ճանաչում գտած Կ. Դ. Բաքի թեմատիկ 22 խմբերի առանձնացմամբ («Հնդեվրոպական լեզուների ընտիր հոմանիշների բառարան», 1949), որին հավելված է Հ. Աճառյանի ³, ապա Գ. Զահուկյանի⁴ կողմից տարբերակված 23-րդ խումբը՝ դերանվանական, սպասարկու բառեր և մասնիկներ:

¹ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ա մաս, Երևան 1940, էջ 108-112:

² Տե՛ս Զահուկյան, Գ., Զրույցներ հայոց լեզվի մասին, Ե., «Կանչ», 1992, էջ 64:

³ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ա մաս, Երևան 1940:

⁴ Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:

Ստորև ներկայացնենք հայերենի բնիկ բառերը՝ ըստ ընդունված իմաստային, թեմատիկ խմբերի¹ .

1) Բնությանը, բնության երևույթներին պատկանող բառեր. **արև, արեգ, աստղ...**

2) Մարդուն վերաբերող և մարդու մարմնի մասեր նշանակող բառեր. **միս, գլուխ, ոսկր, այտ, լեզու, աչք, լեզու** և այլն:

3) Ընտանիք, արյունակցական-ազգակցական բարեկամական կապեր ցույց տվող բառեր. **ամուսին, եղբայր, նան, որդի, եղբայր, հաւ, թոռն** և այլն:

4) Հիվանդություններ և այլ երևույթներ նշանակող բառեր. **կեղ, դալուկ, խոթ...**

5) Կրոնին, դավանանքին վերաբերող բառեր. **տեսիլ, հավատ, պաշտեմ, բազին, զոհ, մոգ** և այլն:

6) Կենդանական աշխարհին վերաբերող բառեր. հայերենը հարուստ է ինչպես վայրի, այնպես էլ ընտանի կենդանիների բնիկ հնդեվրոպական անուններով:

ա) Ընտանի կենդանիների անուններ. **ուլ, այծ...**

բ) Վայրի կենդանիների, թռչունների անուններ. **աղվես, արծիվ...**

գ) Սողունների, միջատների և վնասատու այլ կենդանիների անուններ. **անիծ...**

7) Երկիր, պետություն, զենք նշանակող բառեր. **ատյան, մարտ նետ...**

8) Մետաղներ, հանքեր նշանակող բառեր. **աղ, ավազ...**

9) Գյուղատնտեսությանը, երկրագործությանը, անասնապահությանը վերաբերող բառեր.

ա) Բույսերի անուններ. **բող, գարի...**

բ) Բուսաբանական ընդհանուր բառեր. **ած, սերմ...**

գ) Գյուղատնտեսական գործիքների անուններ. **արոր, եղան...**

դ) Երկրագործական- անասնապահական բառեր. **ածու, արտ, գոմ...**

10) Շինարարությանը, արհեստներին, առևտրին վերաբերող բառեր. ա) Շինարարություն. **անդաստան, կամուրջ...**

բ) Արհեստական, **առևտուր. ասեղ, մխել...**

¹ Նշվ. աշխ., էջ 257-274:

գ) Ծովագնացություն. **լաստ, նավ...**

11) Արվեստին, կրթությանը վերաբերող բառեր. **գիր, երգ, առակ, երկաթ, հնոց** և այլն:

12) Հագուստեղենին և զարդեղենին վերաբերող բառեր. **բուրդ, քող, գուլպայ, գդակ, ապարանջան, հագնել, գինդ** և այլն:

13) Ուտելիք և ըմպելիք, կերակրի պատրաստում ամանեղեն նշանակող բառեր. այս խմբի բառերն ունեն ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մշակութային արժեք ունեցող իմաստներ **աղանձ, կաթ, կրծեմ, բաժակ, կաժ, բովեմ, խորովեմ** և այլն:

14) Առտնին տնտեսությանը, կենցաղին վերաբերող բառեր. **աղորիք, եփել...**

15) Գույների անուններ. **դեղին, դեղձան, մուգ:**

16) Թիվ, չափ, նշանակող բառեր. քանակ և թիվ ցույց տվող բոլոր հիմնականում բնիկ հնդեվրոպական են **մի, հոլով, երկար...**

17) Օրենք. օրենքի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական տերմինները սակավաթիվ են և արտացոլում են այդ բնագավառի նախնական ըմբռնումները՝ **արդար, երդումն, այց, գող, եղեռն** և այլն:

18) Ժամանակ, տեղ, տարածություն շարժում ցույց տվող բառեր. **ամառ, տիվ, ստէպ, կրկին, արդ** և այլն:

19) Կյանքի սովորական բառեր. **աղտ, եզր, սիրել, հաստ...**

20) Զգայական ընկալումներ. հոտի, համի, լսելիքի, տեսանելիքի և շոշափելիքի ու մաշկազգայության հետ կապված հիմնական նշանակումները հայերենում բնիկ հնդեվրոպական ծագում ունեն **հոտ, համ, անալի, փափուկ, բուրբ, գոլ** և այլն:

21) Ֆիզիկական աշխարհ. **հող, գետ, , ձոր, փոշի, երկիր, թուփ, լուսին** և այլն:

22) Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր. **ունիմ, կալում, տամ, առնում, որոնեմ, գտանեմ** և այլն:

23) Դերանուններ, շաղկապներ, նախդիրներ. հայերենի, այդ թվում նաև վաղնջահայերենի բնիկ հնդեվրոպական բառապաշարի անկատելի մասն են կազմել՝ **ես, նույն, ուրեմն, -ս-, -դ-, -ն-, իմ, քո, գեր, առ, ընդ, քան, ինքն** և այլն:

Այժմ ավելի ընդարձակ ներկայացնենք *ընտանիք, արյունակցական-ազգակցական, ընտանեկան հարաբերություններ* նշանակող խումբը¹:

Ըստ Զահուկյանի՝ վաղնջահայերենը պիտի ժառանգած լիներ մարդու սեռի, տարիքի և ընտանեկան հարաբերությունների վերաբերյալ հնդեվրոպական հիմնական անվանումները՝ տարածքային որոշակի սահմանափակումներով: Սրանց մեջ զգալի թիվ են կազմում համապատասխան մանկական բառեր՝ պահպանված գերազանցապես հայ բարբառներում: Հնդեվրոպական ցեղակցական անուններին գումարվել են ազգակցության տարբեր աստիճաններ նշող նոր անվանումներ՝ գերազանցապես ժառանգված հնդեվրոպական անվանումների բազայի վրա և նկարագրական բնույթի:

Մարդու, նրա սեռի և տարիքի հետ կապված անվանումներից հիշենք **մարդ, անձն, այր, կին, աղջիկ, մանուկ, մատաղ**: Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, վաղնջահայերենում լայնորեն պետք է ներկայացված լինեին ազգակցական տերմինների սկզբնական շատ ձևեր՝ **հայր, մայր, ուստր, դուստր, որդի, եղբայր, քույր, հաւ, հան «տատ», թոռն, սկեսուր, հարսն, նու, յաւրայ, որբ**: Կասկածելի է **ամուրի, քեռի, աներ, հոր «փեսա», ուրջու** «խորթ որդի», **այրի** բառերի հնդեվրոպական ծագումը: Մեծ թիվ են կազմում այս բառերի բազայի վրա կազմված բաղադրյալ անունները, որոնք մասամբ գալիս են հնից և զուգահեռներ ունեն հնդեվրոպական այլ լեզուներում՝ **հաւրեղբայր, մաւրեղբայր, եղբաւորորդի, այլև հաւրաքույր, մաւրաքույր դուստր, եղբոր(ն)** և այլն: Բացակայում են կնոջ ազգականների մի շարք նշանակումներ, որոնք հնդեվրոպականում էլ մասամբ չեն եղել. **զոքանջի** համար չկա բնիկ հայերեն անուն, **աներ** բառի հնդեվրոպական ծագումը, ինչպես նշվեց, կասկածելի է: Կասկածելի է նաև **հոր «փեսա»** բառի հնդեվրոպական ծագումը, իսկ **փեսայ** բառի ծագումն անհայտ է: Բավական շատ են խորթ ազգականների անունները՝ **յաւրու, մաւրու, ուրջու**: Սակայն հայերենը չի պահպանել այրիացած տղամարդու և կնոջ հնդեվրոպական տարածված անվանումները, հատկապես ***գդեւ** կամ ***գիդ. այրի** բառը, ամենայն հավանականությամբ կամ հայկական

¹ **Զահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 259:

նորակազմություն է, կամ հնդեվրոպական ծագում չունի և պատահամաձև է նման **այր** բառին:

2) Փոխառյալ բառեր: Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի բաղկացուցիչ մասն են կազմում փոխառյալ բառերը: Փոխառությունները ուրիշ ժողովուրդների հետ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կապերի բնական արդյունքն են, երբ այդ շփման հետևանքով նորանոր հասկացությունների, իրողությունների հետ լեզվի մեջ մուտք են գործում նաև դրանց նշանակող բառերը:

Ժամանակագրության տեսակետից հայերեն փոխառյալ բառերը ստորաբաժանվում են՝ *հնագույն ու հին և նոր ու նորագույն փոխառությունների*¹:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կազմում հնագույն և հին փոխառությունների առանձնացումը և տարբերակումը հարաբերական բնույթ ունի: Այդ կարգի փոխառությունները ժամանակակից հայերենին են անցել գրաբարի, միջին հայերենի և բարբառների միջոցով:

Հնագույն փոխառությունները վերաբերում են գրաբարի կազմավորման շրջանին. դրանց մի մասը գալիս է անգամ նախագրաբարյան շրջանից: Այդ փոխառությունները կատարվել են **փոքրասիական, կովկասյան լեզուներից, ասսուրա-բաբելերենից, խեթերենից, խուռերենից, ուրարտերենից, պահլավերենից, հին հունարենից, հին լատիներենից** և այլն:

Հայերը *ուրարտացիների* անմիջական ժառանգորդներն են. հետևաբար և հայերենը առաջին հերթին պետք է իր մեջ առներ ուրարտերենի բառապաշարի որոշ մասը: Այդ հանգամանքը միանգամայն բնական է համարում Հ. Աճառյանը և ենթադրում է, որ հայերեն չստուգաբանված արմատների գերակշիռ մասը խալդական (ուրարտական) ծագում ունի:

Հայերենի ամբողջ՝ մոտ 11 հազար արմատներից դուրս հանելով բնիկ (հնդեվրոպական ծագում ունեցող) և ծանոթ լեզուներից բոլոր փոխառյալ բառերը, մնացածը /մոտ 5500/, այսինքն՝ կեսը, ենթադրվում են փոքրասիական (ոչ հնդեվրոպական) և ուրարտական (խալդական) լեզուների բառեր: Ըստ որում այդ բառերի մեծագույն մասը, ըստ Հ. Աճառյանի, պետք է, որ ուրարտերեն լինի: Այդ կապակցությամբ նա,

¹ **Սուքիասյան Ա. Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 2004, էջ 193:

քննության առնելով մի քանի բառախմբեր, որոնք նրա կարծիքով պետք է, որ ուրարտական ծագում ունենան, տալիս է այդ կարգի բառերի ցանկը: Այդ ցանկի մեջ են մտնում նաև *ընտանիք* և *ընտանեկան ու ազգականական կապ, հարաբերություն ցույց տվող բառեր՝ աղջիկ, կույս, աներ, հոր, քեռի, զոքանչ, փեսա, զավակ, թոռ(ն), լաչ, թայրաթոսք, խնամի*, որոնց մեծ մասը իգական գծին են պատկանում:

Ի դեպ Վ. Համբարձումյանը **աղջիկ**¹ բառի վերաբերյալ ունի հետևյալ դիրորոշումը: Հայերենում **աղջիկ** բառը գործածվում է 5-րդ դ. գրավոր հուշարձաններում: Ունի հնդեվրոպական ծագում, կազմված է **աղիջ** բառից՝ **-իկ** փոքրացուցիչ-փաղաքշական ածանցով: **Աղջիկ** բառի նախնական ձևն է եղել **աղիճ**-ը, այսինքն՝ կիսաշփական ձայնեղ **ջ**-ն փոխարինել է խուլ **ճ**-ին հավանաբար **դ**-ի ազդեցությամբ²:

Հայերենի՝ *խուտերենից* կատարված փոփոխությունները կարող էին լինել անմիջական, եթե նկատի առնենք խուտալեզու բնակչության հետ հայկական ցեղերի շփման հավանականությունը, և միջնորդավորված, մասնավորապես ուրարտերենի միջնորդությամբ: Կան դեպքեր էլ, երբ հայերենի՝ խուտերենին մոտ բառի աղբյուրը կարող է լինել ուրարտերենը, եթե այդ բառը հավասարապես պատկանել է երկուսին էլ որպես ցեղակից լեզուների. սրանք էլ փոխառություններ են կատարել ոչ միայն իրարից, այլև նույն աղբյուրներից: Ազգակցական կապ ցույց տվող խուտերենից փոխառյալ բառերն են՝ **աստեմ, աստող**³:

Աքքադերենը հայերենի վրա կարող էր ազդել ինչպես անմիջաբար, այնպես էլ միջնորդավորված կերպով: Հայկական ցեղերը կարող էին անմիջական շփման մեջ մտնել ոչ միայն պատմական Հայաստանի հարավային շրջաններում /այդ թվում՝ ուրարտական պետության կազմում/, այլև Փոքր Ասիայի աքքադական գաղութների հարևանությամբ: Իբրև աքքադերենի և հայերենի միջնորդ օղակներ կարող էին ծառայել մասնավորապես ուրարտերենը, իրանական լեզուները, այլև արամեերենը՝ իր տարբեր վիճակներով և տարբեր բարբառներով. հարկավոր է նկատի առնել, որ աքքադերենն

¹ **Համբարձումյան Վ. Գ.**, Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության, Ա մաս, Երևան, 1998, էջ 29:

² **Աճառյան Հ.**, Հայերենի արմատական բառարան, 1-4, Երևան, 1971-1979, էջ 129:

³ **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 426:

ընդհանրապես ուժեղ ազդեցություն է թողել Առաջավոր Ասիայի սեմական ու ոչ սեմական լեզուների վրա, և այդ ազդեցությունից, լինի այն անմիջական թե միջնորդավորված, չէր կարող զերծ մնալ նաև հայերենը: Աքքադական փոխառությունների իմաստային խմբավորման մեջ մտնում է **կոզեռ¹** «երեխա, մանուկ» բառը, որը սեռ, տարիք, մարդկային հարաբերություն ցույց տվող իմաստային խմբին է պատկանում:

Հայ գրերի գյուտից հետո ասորերենի ազդեցությունը տեղի է ունենում գերազանցապես մատենագրական ճանապարհով՝ ասորերենից կատարված թարգմանությունների միջոցով:

Հայերենի՝ *արամեերենից* և, մասնավորապես *ասորերենից* կատարած հնագույն փոխառությունների իմաստային բաշխման մեջ է մտնում նաև ազգակցական կապ ցույց տվող **տղայ, խանձարուր²** բառերը:

Իրանական լեզուներից կատարված շուրջ 1400 փոխառություններից գրաբարի և միջին *հայերենի* միջոցով ժամանակակից հայերենին են անցել մոտ 530 բառ: Դրանք բնույթով բազմազան են, վերաբերում են մարդկային կյանքի և գործունեության համարյա բոլոր բնագավառներին: Ժամանակակից հայերենում գործածվում են իրանյան ընդհանուր փոխառությունների մոտ 37%-ը: Հայերենի՝ իրանական լեզուներից կատարած փոխառությունները ամփոփված են Հ. Հյուբշմանի «Հայերենի քերականության» 1-ին գրքում և Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» 1-ին մասում:

Իրանական փոխառությունները, ըստ ընտանիք ու մարդկային հարաբերություններ արտահայտող իմաստային նշանակության, սրանք են՝ **դայեակ, զաւակ. ազն «ցեղ, սերունդ», ազգ, ճեւտ, նահապետ, հարազատ, ամբոխ, ասպնջական, գրոհ, երիտասարդ, հարևան, նժդեհ, պայազատ, պապ, պառավ, ռամիկ, տաճիկ, տոհմ, օտար³:**

Արաբերենից հայերենը փոխառել է միայն մեկ բառ՝ **կաւատ⁴:**

¹ Նշվ. աշխ., էջ 473:

² **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 483:

³ Նշվ. աշխ., էջ 571:

⁴ **Աբաջյան Ա., Դիլբարյան Ն., Յուզբաշյան Ա.**, Հայոց լեզվի պատմություն Երևան, 2017, էջ 206:

Արևելակովկասյան լեզուներից հայերենի կատարած փոխառությունների հարցին հատուկ ուսումնասիրություն չի նվիրվել, թեև այն քննվել է այդ լեզուների բառապաշարին նվիրված աշխատություններում: Ամենից ավելի հանգամանորեն այդ հարցին անդրադարձել է Հ. Աճառյանն իր «Հայերեն արմատական բառարանում» և «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ՝ ամփոփելով մինչև 1930-ական թվականները կատարված աշխատանքների արդյունքները:

Հայերենի արևելակովկասյան փոխառություններից մեր աշխատանքին վերաբերող իմաստային խմբի մեջ է մտնում միայն մեկ բառ՝ **հարճ**¹:

Հայերենը նաև փոխառություններ է կատարել *թուրքերենից*: Հ. Աճառյանը նշում է, որ թուրքերենից ոչ մի գրական փոխառություն չի կատարվել այն պարզ պատճառով, որ թուրքական մատենագրությունը, բավական ուշ ձևավորվելով, չդարձավ հարուստ և բազմաբնույթ՝ ի տարբերություն հայերի հետ շփումներ ունեցած այլ ժողովուրդների: Թուրքական բոլոր փոխառությունները ժողովրդական փոխառություններ են, բանավոր շփումների արդյունք են:

Որպես գերդաստան, ընտանեկան հարաբերությունների իմաստային խումբ՝ ներկայացնենք Հ. Աճառյանի և Ռ. Ղազարյանի կողմից առանձնացված թուրքական այն փոխառությունները, որոնք, միջին հայերենից սկսած, գործածական են նաև արդի հայերենում կամ բարբառներում: Դրանք են՝ **աթա (հայր)**, **բիճ (ապօրինի երեխա)**, **ղարաաշ (սպասավոր)**, **ղարդաշ (եղբայր, հարազատ)**, **ղումայ (ապօրինի կին)**²:

Այսպիսով՝ ըստ Հ. Աճառյանի և Գ. Զահուկյանի՝ հայերենի բառապաշարում մեծ տեղ են զբաղեցնում ազգակցական կապ ցույց տվող բնիկ և մի շարք լեզուներից փոխառյալ բառերը:

Բանալի բառեր³՝ բառապաշար, բնիկ և փոխառյալ բառեր, արյունակցական-ազգակցական, փոխառություններ, հնդեվրոպական ծագում, ընդանեկան հարաբերություններ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 609:

² Աբաջյան Ա., Դիլբարյան Ն., Յոհզբաշյան Ա., Հայոց լեզվի պատմություն Երևան, 2017, էջ 216:

Օգտագործված գրականություն

1. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ա մաս, Երևան, 1940:
2. Աճառյան Հ., Հայերենի արմատական բառարան, 1-4, Երևան, 1971-1979:
3. Աբաջյան Ա., Դիլբարյան Ն., Յուզբաշյան Ա., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 2017:
4. Համբարձումյան Վ. Գ., Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության, Ա մաս, Երևան, 1998:
5. Զահուկյան Գ., Զրույցներ հայոց լեզվի մասին, Երևան, «Կանչ», 1992:
6. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
7. Սուքիասյան Ա. Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 2004:

WORDS DENOTING KINSHIP IN THE ARMENIAN LANGUAGE

V. A. NERSISYAN

PHD in Philology, Associate Professor

GSU Lecturer

A. A. GRIGORYAN

Master's Degree, 1st Year Student at the Department of

Armenian Language and Literature of GSU

The words denoting kinship are studied in the article. Therefore, our goal is to study the native and borrowed vocabulary of the Armenian language proportionally. The thematic group of words both primordial, and borrowed on the basis of sex, age, and also expressing human relations is presented.

СЛОВА, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

В. А. НЕРСИСЯН

Кандидат филологических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

А. А. ГРИГОРЯН

Студентка 1-ого курса филологического факультета

отделения «Армянский язык и литература» ГГУ

В статье рассматриваются слова, обозначающие родственные связи. Поэтому нашей целью является пропорциональное изучение исконной и заимствованной лексики армянского языка. Представлена тематическая группа слов как исконных, так и заимствованных по признаку пола, возраста, а также выражающие человеческие отношения.

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՌ ՈՒ ԲԱՆԻ, ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԿԵՆՑԱՂԻ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳԱՎԱՌԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(ԸՍՏ 2000-2002, 2008-2016 ԹԹ. ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՂՈՒՄՆԵՐԻ)**

Լ. Խ. ՂՈՒԵՋՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

Ա. Ս. ԲԱԳՈՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

1829-30-ական թթ. Բայազետից ներգաղթում է մոտ 240 ընտանիք և բնակություն հաստատում Սևանա լճի ավազանում՝ հիմնադրելով Նոր Բայազետը: Այդ ընտանիքները, պահպանելով իրենց նախնիների ավանդույթներն ու սովորույթները, իրենց հետ բերում են ինչպես գավառին բնորոշ կենցաղային սովորույթներ, այնպես էլ հոգևոր մշակութային բազում արժեքներ:

1996թ. բնակավայրը վերանվանվում է Գավառ:

Նոր Բայազետ քաղաքի և ամբողջ գավառի ազգագրության ու բանահյուսության հանդեպ հետաքրքրությունը սկսել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսերին: Շնորհիվ անվանի բանագետ – բանահավաքների, սկսած 1880 - ական թվականներից, գրառվում և հրատարակվում են մեծ քանակությամբ բանահյուսական, ազգագրական և ժողովրդագրական նյութեր, գրական – պատմական աշխատություններ¹:

Մեր կողմից Գավառի և նրա տարածաշրջանից բանահյուսական և ազգագրական նյութերի գրառումն սկսվել է 2000-ական թվականներից՝ Գավառի պետական համալսարանի ուսանողական գիտարշավներից, իսկ 2008-2014թթ-ին՝ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի դաշտային աշխատանքների ծրագրի շրջանակներում:

Նոր Բայազետն (1959 թ. Կամո, այժմ՝ Գավառ) ունեցել է հարուստ ժողովրդական բանահյուսություն, որի զգալի մասն այսօր, կապված հասարակական, քաղաքական ու տնտեսական մեծ տեղաշարժերի հետ, գրեթե մոռացվել է: Խոսքը վերաբերում է հատկապես քնարական բանահյուսության մի քանի տեսակներին՝ սիրերգեր, պարերգեր, ծիսական երգեր, որոնք այսօր կամ չեն հիշում, կամ էլ առանձին գյուղերում հիշում են միայն հին սերնդի ներկայացուցիչները: Ինչպես հայոց ազգագրական մյուս շրջաններում, այնպես էլ Գավառում համեմատաբար կենսունակ են վիպական ժանրի ստեղծագործությունները, որոնց մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում երգիծական զրույցներն ու զվարճախոսությունները, առած – ասացվածքները, օրհնանքները,

անեծքները, սնահավատական գրույցները և պատմական ավանդությունները:

Ծիսական բնույթի երգերի մի նմուշ ենք գրի առել Գավառ քաղաքում 2002 թ. (ասացող՝ Լիդա Պիպոյան, ծնվ.1920): Դա երաշտի ժամանակ կատարվող «խուշկուրորիկի» երգն է: Մարդը երաշտի դեմ պայքարելու համար դիմում էր ծիսական արարողություններին: Հնում, ինչպես վկայում է բանասացը, ցանքսը պահպանելու հզոր միջոց էր մատաղ անելը կամ «գետը մի քանի անգամ վարելը»: Կանայք լծվում էին գութաններին, յոթ անգամ «վարում» գետի հունը հոսանքին հակառակ ուղղությամբ, յոթ անգամ հոսանքի ուղղությամբ, ապա լայնությամբ: Ստացվում էր խաչ: Երաշտի դեմ պայքարելու միջոց էր նաև էշի գլխին ջուր լցնելը և այլն:

Ծիսակատարության ընթացքում երեխաներն էլ իրենց պարտականություններն ունեին: Կանայք «խուշկուրորիկ», այսինքն՝ փայտե տիկնիկ էին պատրաստում, զգեստավորում (կարմիր շոր էին հագցնում) և տալիս էին երեխաներին, որոնք տիկնիկը, պտտեցնելով տնետուն, մատաղ հավաքելով երգում էին.

Խուշկուրորիկն էկել ա,
Կարմիր (շալե) շապիկ խաքել ա,
Կարմիր գոտիկ կապել ա,
Ձու տվեք թաթը դնենք,
Եղ տվեք պորտը քսենք,
Ջուր բերեք գլխին լցենք,
Անձրև գա արտերը խոնավնան:

Որոշ գյուղերում (Կարմիր, Գեղարքունիք, Արծվաքար թաղամաս) ավագ սերնդի մարդիկ դեռ հիշում են «Գյուլումի» երգեր, որոնք երգվում էին Համբարձման տոնին: Դրանք վիճակահանման երգեր են, որոնցով կանայք ու աղջիկները գուշակում էին իրենց բախտը.

Գետը մտա, խոր ա,
Քաթան շաքիկս թագայա,
Խաբար տարեք իմ յարին,
Ես օլքա – օլքա կուրա: (ասացող՝ Ա.Ավետիսյան, ծնվ. 1922թ.,

Արծվաքար թաղամաս)

Անմիջական են այն խաղիկները, որոնցում արտացոլված են դեռատի աղջիկների ապրումները, խինդն ու ուրախությունը.

1. Ժամի դռան ավելը,
Ի՞նչ եմ անում բարևը,
Թոբուն – թոբուն դուս հարեք,
Ես կջոկեմ լավերը:

2. Չայի կրաղ, գետ՝ կանաչ,
Ու՞ր էս էթում անճանաչ,
Ջեբիդ խանգուրձին(կապոց)
մեռնեմ,
Մեկն ալ ա, մեկն՝ կանաչ:

3. Խաց եմ խորե խորերով,
Ձենս ա հընգե ծորերով,
Ճրագ շեման կվառի,
Դուշմանը դռանը պադոի:
(ասացող՝ Կ.Խաչատրյան, ծնվ.
1927թ., գ.Գեղարքունիք)

Հացառատ թաղամասի բնակիչ, 1932թ. ծնված Հրաչիկ Մադոյանից գրի ենք առել «Սիրոյի մասին» սիրերգը: «Բիճա Սիրոն աստվածային սիրո ու վայելքի մարմնացում էր, խորհրդանիշ: Դեռևս նրա կենդանության ժամանակ շատ եկվոր գրականասերների, գրողների, լրագրողների, ազգագրագետների եմ պատմել, որ նրա արտառոց կյանքը դարձնեն իրենց ստեղծագործության թեմա: Չարեցին», - ասում էր բանասացը: Շտկելով իրավիճակը՝ սիրով ներկայացնենք մի հատված Հ.Մադոյանի՝ Սիրոյի մասին պատմությունից:

Սիրոն ամուսնացել էր մի ռուս աղջկա՝ Վալյայի հետ, սակայն ավանդապաշտ և նահապետական գյուղը չէր ընդունել օտարին: Վալյան հեռացել էր գյուղից: Թեև Սիրականը (Սիրոն) ամուսնացել էր երկրորդ անգամ, բայց մինչև իր կյանքի վերջ սիրել ու փնտրել է իր Վալյային (Վառուշկային): Սիրոն, ում ժողովուրդը «ծուռ» մականունն էր կնքել, շաբաթվա ընթացքում մեկ կամ երկու անգամ սեփական երգով հաշվետու է լինում իր Վառուշկային:

Իր կյանքի հաճելի ու տհաճ դեպքերը կրքոտ երգերով պատմում էր նրան, կիսվում նրա հետ.

Գեղով կասեն Սիրոն ծուռ ա,
Սիրոն ծուռ չէ սավդալույա (սիրահար),
Լա՛յ, լա՛յ, քեզի մեռնեմ,
Հոգիս կտամ, քեզի կառնեմ:

Հախոյ Կարոն ճար չտալում,
Գուրոյ Վարթոն ճաշ չտալում՝,
Լա՛յ, լա՛յ, լա՛յ իմ Վառուշկա,
Քեզնից էն յան արև չկա,
Ախ դարդերս քեզ եմ ասում,
Իմ հոգու տուն, իմ սրտի սուն:

Այդ օրը Կարոյի բոստանի պատը փլվել էր, լցվել Սիրոյի բոստանը: Որդին հավաքում և նորից է շարում պատը: Սիրոյի կինը բողբոջում է, թե ավելի ետ դնի պատը, քան կար: Իսկ ինքը՝ Սիրոյի կինը (Վարդ) նույն օրը խնոցի էր հարում: Սիրոն ուզում էր կարագ ուտել, կինը չէր տալիս:

Տանլրի կանաչ քարափում
Առտի խոճերն ի կապում
Գևորքն լոկվ կրեց,
Հակոբն աշխօր չգրեց
Տանլրի, տանլրի Վառոշկա,
Իմ գլխի թագ Վառոշկա,
Իմ սրտի դարդ Վառոշկա:

Կնոջ վրա բարկացած պահերին երգ – բողոք է ասել.

Ձիթով չլեն դեմս դրին.
Քոռ Վարթոյին վրես գրին,
Ձիթով չլեն կերցրեցին,
Վառթին ընծի կացրեցին:

Հրաչիկ Մադոյանի երկացանկում զգալի տեղ էին գրավում նաև հայ երկրագործի, շինականի աշխատանքի գործընթացում ստեղծված և նրան ուղեկցող երգերը:

Բերենք ջրաղացների հետ կապված երգերից մեկ օրինակ, որտեղ շեշտվում է աշխատավորի անհեռատեսությունը.

Դընգ – դընգ դընգով ջաղաց,
Կոտ ու կես ալուր աղաց,
Էնել տվեց պնդկի խաղաց:

Ժողովրդական մարմնամարզության ակնառու դրսևորումներ են մանկան լոգանքի երգերին զուգորդված որոշակի շարժումներն ու մերսումը: Մարզումները սկսվում են երեխայի վզից՝ երկնավզիկ անելով.

Երկնավզիկ,
Թափ տու ջրիկ,
Շլկա մսիկ,
Ջաղամաթի (աշխարհ) քունը քեզի,

և վերջանում վերջույթները մերսելով, որոնց զուգորդվում են քառյակներն ու բարեմաղթանքները, որոնք էլ հիմնականում ասվում են ժողովրդական նրբամիտ հումորով.

Վոռ տփեմ, վոռ ջոչնա,
Խլղին պակսի իմ տղին ջոչնա,
Վոռ՝ դմակ, տոտ՝ գոտնակ,
Իշխանների խելքը քեզի,
Խավերի քունը քեզի: (ասացող՝ Հ.Մադոյան)

Խորապես հուզական և թախծոտ է Գեղարքունիք գյուղից Կանդուխտ Խաչատրյանից (ծնվ. 1927թ.) գրառած կալանավորի մասին երգը, որի հիմնական բովանդակությունը կալանավորի ծանր կյանքն է.

Բերդի դուռը կամար – կամար,

Արև- լուսին վրես խավար,
կարոտը.
Եփ կըթռնի չորսը տարին,
Էթամ խասնեմ իմ մէ բալին,
ապրումները.
Բերդի մէջն ախ ու վախ էր,
Շատը թուրք էր, քիչը հայ էր,
Ընծի համար սաստիկ ցավ էր,
Ախ,՝ ադէ ջան, դժվար չէր, ինչ էր,
սիրած յարին կորցնելու վախը.
Մինչև տարիքս լրանա,
Սիրած յարս կամուսնանա,
և բաժանման պատճառ հանդիսացողը.
Հավլաբարում ձյուն էր գալում,
Իսկ Պլեխանում պայծառ արև,
Ինձ քեզանից բաժանողը,
Ախ՝, մերիկ ջան, մեր Հայկոն էր:

1941 թվականին ծնված Համեստ Գևորգյանի հուշերում պահպանված է «Սաքոյի մոր կատակերգը», որից ներկայացնենք մեկ հատված.

Մատաղ հըլնեմ իմ Սաքոյի չարխներին, չորբներին,
Անծոտ վզին, ծակ քոլոզին, պապիլոզին,
Իմ Սաքոնը բոյ ու բուսով, շեկ մորուսով,
Իմ Սաքոնը գնաց տավար, կերավ ձավար,
Հընգավ փորցավ,
Թունդրա մեջը վառի փթիր,
Որ իմ Սաքոն կախվի թունդիր,
Հառավտուն կեթա նախիր,
Օհո՛ կանա, չոշո կանա իմ Սաքուլը:

Գավառի տարածաշրջանի վիպական բանահյուսության մեջ առանձնակի տեղ են գրավում սնահավատական գրույցները, բարի և չար ոգիների, երևակայական էակների մասին, որոնց ժողովուրդն անվանում է «Դէլվաթ», որն անտեսանելի կերպով ապրում է տան որևէ անկյունում, երբեմն տանտերերին երևում է մարդու, կենդանու (օձ, էջ) և այլ կերպարանքով: «Ըտու խմար էլ գիշերները տախտը չեն ավլում: Եթե ավլում են էլ աղբը, գիշերով չեն թափում, որովհետև տան խերը, բարաքեն, այսինքն՝ դէլվաթը տնից կփախնի: Տան մեջ կոիվ, դավի չպտի հըլնի, դէլվաթը կխռովի կըփախնի»,- մեծ հավատով պատմում էր բանասաց Համեստ Գևորգյանը:

Տարեց մարդիկ՝ իբրև ականատես, հավատով են պատմում ջաջերի, սատանաների մասին զրույցներ, որոնք պատկերվում են մարդակերպ, մեծ մասամբ կանանց կերպարանքով, և նշում էին նաև գործողության տեղն ու ժամանակը: Նորատուս գյուղի բնակչուհի, 1939 թ. ծնված Էմմա Խաչատրյանը պատմեց Նորատուս գյուղի մի բլուրի մասին, ուր բնակվում են սատանաներ: Իսկ գյուղի Սաղաթելենց տան գերդաստանի մորը հաջողվել է սատանա բռնել, և բերեց հետևյալ զրույցը, ըստ որի՝ տան անդամները նկատում են, որ գիշերները ձին գոմում անընդհատ վազում է, առավոտները քրտնած է, իսկ բաշն ու պոչն էլ իրար են կապված: Հասկանում են, որ դա սատանայի արած է: Բերում ձիու մեջքին կուպր (ծյուր) են քսում, իսկ իրենք թաքնվում են: Կեսգիշերին սատանան գալիս, նստում է ձիու վրա և չի կարողանում պոկ գալ: Տատը վրա է հասնում և մի ասեղ է խրում սատանայի հագուստի մեջ: Տեսնում են, որ մի գեղեցիկ աղջիկ է: Սատանա աղջիկը յոթ տարի շարունակ ապրում է այս տանը և ծառայում նրանց: Յոթ տարի հետո աղջիկը աղաչում է, որ իրեն ազատ արձակեն: Տան անդամները համաձայնում են նախապես երդվեցնելով, որ իրենց «յոթը պորտին» վնաս չտա: Երբ ասեղը հանում են, սատանան անմիջապես անհետանում է:

Ուշագրավ են մեր կողմից գրառված բանահյուսական այն նյութերը, որոնց գործող անձինք իրական կերպարներ են, որոնք իրենց սրամիտ, խելացի և արտասովոր արարքներով ակամայից դարձել են կենցաղային զրույցի և այս կամ այն ասույթի կերպար – խորհրդանիշ: Գավառում և նրա տարածաշրջանում այդպիսի կերպարներից են Գառզոյի Արամը, Շուքրու Գվոն, Բարեկամը, Դադոյի Միլիտը, Տերտերանց Արտավազը, Գափոյենք և ուրիշներ:

Սովորաբար զվարճախոսությունների հերոսները բնութագրվում են տվյալ միջավայրին բնորոշ յուրահատկություններով. օրինակ՝ լոռեցին՝ իր միամտությամբ ու դյուրահավատությամբ, գավառցին՝ իր օղեխմությամբ, որը զվարճախոսություններում չափազանցված դրսևորումներով է ներկայացվում: Եվ այդ կերպարներից յուրաքանչյուրը դառնում է որոշակի իրողության գեղարվեստական մարմնավորողը:

«Հըը խմա արաղը, տես խոլոռը (նկատի ունի հիվանդությունը՝ խոլերիան) գքա՞ քո բոլորը», - ասել է գավառցի Բոշի Սուրիկը, երբ նրան հայտնել են գրիպի մոլեգնող համաճարակի մասին: Հիշյալ ասույթն իր սրամտությամբ լայն տարածում է գտել Գավառում, և ցարդ այն գործածական է:

Կենցաղային զրույցից է սերում «05.40ԱԳ» դարձվածքը, որը խորհրդանշում է քյավառցու մեքենայի համարները:

Գառզոյի Արամին գտնելով փողոցում հարբած-ընկած վիճակում՝ մտածում են, թե մեքենայի տակ է ընկել: Արամը ոչ միայն հաստատում է

այդ վարկածը, այլև ներկայացնում է մեքենայի համարը՝ 05.40 ԱԳ: Ոստիկանները, չգտնելով նման համարանիշով մեքենա, դիմում են Արամին:

-Բիժա, կարող ա համարը շշկոել էս:

-Չէ՛, լավ հիշում եմ, - պատասխանում է Արամը,- 0,5-ը էտի կէս լիտրն ա, 40-նն էլ հիրա գըրադուզն ա, ԱԳ-ն էլ Արամ Գառգոյանն ա, էտ մաշինի տակն էլ հնգէր եմ:

«Հելավ Շուքրու Գվոյի տունը»: Գվոն ուտող-խմող մարդ է եղել: Մի անգամ նվագողների հետ տուն է գալիս և կնոջն ասում.

-Կնի՛կ, խաց բե:

-Չկա՛,- ասում է կինը:

-Պանի՛ր բե:

-Չկա՛:

-Արա՛ղ բե:

-Չկա՛:

-Տղե՛րք ջան,-ասում է Գվոն,- նվագեք՝ Շուքրու Գվոյի տունը քար ու քամբախ ա...

Այժմ էլ, երբ մեկի տանը ինչ-որ մի բան պակասում է, չի լինում, ասում են՝ «Հելավ Շուքրու Գվոյի տունը»: Կամ էլ երբ մեկը ծանոթի, բարեկամի տուն չի գնում, իսկ հետո պատճառաբանում է, թե չի ցանկացել «նեղություն տալ» (հյուրասիրության առումով), անպայման լսում է հետևյալ պատասխանը. «Կարո՞ղ ա մեր տունը Շուքրու Գվոյի տունն ա» :

«Ամեղ (առանց պատճառի) տեղը բողկ չեն ուտի» ասույթի գործող անձ Հարփենիկ զալոն, տեսնելով, որ հարևանի տանը բողկ են կտրում, հարցնում է.

-Խա՞ջ էք դրե:

Ասում են՝ չէ:

-Մի՞ս էք էփե:

-Չէ:

-Յախնի՞ էք էփե:

-Չէ:

-Բը ամեղ տեղը բո՞ղկ եք ուտում:

Ու մինչ օրս էլ, եթե որևէ մեկն առանց պատճառի մի բան է անում կամ ասում, անպայման ասում են. «Ուրեմն մի բան կա, թե չէ ամեղ տեղը բողկ չեն ուտի»:

Իր անհանդուրժողական ու անզիջում բնավորությամբ Գավառում հայտնի էր Կափանչու Գասպարը, որի հետ կապված՝ որոշ դիպվածներ ու արարքներ ևս դարձվածքների հորինման պատճառ են դարձել:

Գասպարը փակել է քաղաքից (Գավառ) գյուղ տանող ճանապարհը, որ գյուղացիները չմտնեն քաղաք և չանցնեն իր տան

ճանապարհով: Այդ պատճառով էլ, երբ որևէ մեկը փակում է ճանապարհը կամ արգելում իր տարածքով անցնել, գործածվում է «Կափանչու Գասպար» դարձվածքը: Մի անգամ Գասպարը տեսնում է, որ գյուղացիներից մեկը, կրկնակոշիկներ հագած, գալիս է քաղաք: Գասպարն այդ մարդու ոտքերից ստիպողաբար հանում է կոշիկները՝ ասելով. «Քյոփօղլու՛ գյադա, մեր ադեն վոտները բոբիկ կախեր ա թունդիրը, դու սուր սոլի՞ ես խաքե... » (սուլ սոլի՝ «կոշիկ կոշիկի վրա»): Մինչ օրս, երբ մեկը օրվա մեջ մի քանի կոշիկ է փոխում կամ պարծենում ունեցած կոշիկների քանակով, ասում են. «Քիչ ա մնում՝ սուր սոլի խաքնի» կամ «Սուր սոլին չխաքնես»:

Նմանատիպ կենցաղային գրույցներից ծագած ասույթների, դարձվածքների բազմաթիվ օրինակներ ևս գրառել ենք, որոնց այս հաղորդման շրջանակներում հնարավոր չէր անդրադառնալ: Նշենք, որ նմանատիպ ասույթների, դարձվածքների հորինման հիմնական աղբյուրը իրական կյանքում կատարված իրողությունների գեղարվեստական դրսևորումներն են, և յուրաքանչյուր ասույթ արդյունք է տվյալ տարածաշրջանում տեղի ունեցած կենցաղային դեպքերի, իրադարձությունների. ասույթը, անջատվելով բուն կենցաղային գրույցներից, վերածվում է դարձվածային ընդհանրացման:

Գավառի տարածաշրջանում տարածված են «Փոփոլի խավիժ», «Փոշման Հագո», «Միրզոյ ձմեռ», «Մադոյ ամառ», «Գափոյենց տուն», «Թառոյենց տուն», «Գալուստի կատու», «Կուղեյենց շուն», «Կշլղա տավար», «Ճնճուղ կնդոցի», «Իշի զատիկ» և այլ դարձվածքները, որոնք բոլորն էլ ունեն իրենց համապատասխան պատճառական գրույցները և հիմք են դարձել տվյալ դարձվածքի ծագման, ձևավորման և լայն տարածման համար:

Մարդկանց մականուններով կոչելը լայն տարածում ունի Գավառում և համայնքներում: Այդ մականունները առանձին անհատների խառնվածքի, բնավորության, այս կամ այն գծի, կամ առանձնահատուկ սովորությունների արտահայտություններ են: Մականունների մի մասը դարձել է ազգանուն և հաստատել տվյալ տոհմի ինքնությունը, իսկ մյուս մասը մնացել է որպես մականուն՝ վերաբերելով միայն տվյալ անձին: Օրինակ՝ «Բոբլոզ», «Վոռ», «Լոփո», «Ձռակ», «Բմբլախան», «Ճոկենք», «Աբաչոնք», «Ջաղջրնի», «Ձավրակերենց», «Բշկով», «Կյաճե», «Պալեր», «Բզուզ», «Նաշիկարով»¹:

¹ Մականունները ևս գրառվել են իրենց համապատասխան պատճառական գրույցներով հանդերձ:

Գեղարքունիք գյուղի բնակչուհի Կանդուխտ Խաչատրյանից գրառել ենք հանգավոր մականուններ, որոնցից պարզ է դառնում, որ տան անդամներից բոլորն ունեցել են արատներ.

Քոչո Բաքո,
Քոռ Մաքո,
Գեշ Պապո,
Լոշտո Ժուչո,
Փընթփընթ Միրան,
Ճողուկ Գեղեցիկ,
Տոտո Հասմիկ,
Թուփալ Անիկ,
Արկոտ Գոհարիկ:

Հացառատ թաղամասի բնակիչ Հրաչիկ Մադոյանը ևս մեզ ներկայացրեց մականուններ, որոնք տարածված են և բնորոշում են տվյալ տոհմերին.

Հերգեն, անխելք Դվոյենք,
Ըտոնց նման Մադոյենք,
Կարճ ու կոլոտ Այվազենք,
Սթից հարստցող Կնյազենք,
Լվից ճրաքու խանող լի Գփոյենք,
Ուզուն (երկար), ախմախ Ջավոյենք:

Մարդկային հարուստ կենսափորձի ու պատկերավոր մտածողության կուռ բանաձևային ստեղծագործություններ են առած-ասացվածքները, դարձվածքները, որոնք տարածված են Գավառում ու նրա համայնքներում և մեծ տեղ են գրավում առօրյա խոսակցական լեզվում: Ներկայացնենք Գավառի տարածաշրջանից գրանված ժողովրդական առած – ասացվածքների տարբերակների օրինակներ. «Ոչ թացի խեղ ա մերվում, ոչ չորի», «Հիրանց կապովի հավելին կուտա, հուրիշի գաթին անուն կդնա», «Քոչիկ էփել չգիդում, ուզում ա էթա հուրիշի խառնսին քիֆտա քցա», «Ձունը չոքում ա դուռը, Զարդարի ճավիկ քաղելը բռնում ա», «Ասեղ զան փեղի ծերին խաց հավքա, բայց քեզի խպառտ պախա», «Ընենց կնիկ ա, որ շոռվեն յախնու տեղա հնցըընում», «Փթիրը վոր տաս, խացը ձեռից կառնես», «Խինգ մեթնոց իշից տաս մեթնոց քուռակ չեն ուզի» և այլն:

Ասույթային բանասիրության որոշ տեսակներ՝ անեծք – օրինանքներ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, կայուն տեղ են գրավում բանասացների երկացանկում: Եթե բանասացները մեծ մասամբ հրաժարվում էին անեծքներ ներկայակացնել, ապա Կանդուխտ Խաչատրյանը ոչ միայն չհրաժարվեց, այլև խոստովանեց, որ միշտ էլ

անիծում է, բայց մեկ վատ մարդուն է անիծում, մեկ էլ՝ «էտ անտեր հորթերին», և սկսեց հանգավոր անեծքների շարանը.

Ջանդ կրակ հընգնի,
Լավ օր չտենաս,
Ախ անես, էրնեկ չանես,
Ձեռդ կուշտ փորիդ չդնես,
Յուռդ ու յուվեդ քանդվի,
Ձեր տները տների վրեն փայ ու բաժին հըլնեն:

Ուշագրավ է օրհնանքները: Դրանք խորիմաստ են և համակված են մարդասիրությամբ.

Սաղ հըլնեք, անփորձանք հըլնեք,
Ախրներդ խեր հըլնի,
Բարով – խերով ձեր կարիքները դառնան,
Տենաք՝ ուրխնաք:

Արևդ պայծառ հըլնի,
Ումբրդ՝ հերգեն:

Հնուց ի վեր հանելուկները կենցաղավարել են իբրև մարդու մտավոր ունակությունները զարգացնող, բանականությունը մարզող մտախաղ, որպես ժամանցի միջով, որն այսօր էլ կենցաղավարում է թե՛ մեծահասակների, թե՛ փոքրերի շրջանում: Օրինակ՝

1. Մե կով ունեմ անգյալ ա,
Եկեղեցի,

Կոտըշները չանգալ ա,
Վորդե ասես կարածա,
Քարի բոլոր չարածա:

(գերանդի)

2. Մանդըր – մանդըր

Դանկով զանի, դուռը բացի,
Մտա մեչը խամբուրեցի,
Հելա կտուր քար թալեցի:

(ծմերուկ)

Ստալինյան շրջանի քաղաքական բռնաճնշումները դեռ չեն ջնջվել Սարուխան գյուղի ավագ սերնդի հիշողություններից և այդ ժամանակի դառը հիշողությունների մեջ հպարտորեն էին հիշում նաև այն օրը, երբ «հաշվեհարդար» տեսան Ստալինի արձանի հետ. համագյուղացի Թորգոմի մուրճով ջարդում են այն և քաշելով տանում դպրոցի բակում գտնվող զուգարանի մոտով: Այդ առթիվ գյուղացիները բանահյուսել են.

Անունս՝ Իոսիֆ,
Ազգս՝ վրացի,
Տեսքով՝ խելացի,
Քառասուն տարի Կրեմլում մնացի:
Արձանս դրին դիով ու զուռնով,
Հետո ջարդեցին Թորգոմի կոնով,
Քաշեցին, տարան ուբոռնու դռնով (դուռ- բակ)

Գավառի տարածաշրջանի վիպական բանահյուսության մեջ իր ուրույն տեղն ունի անեկդոտ – զվարճախոսությունները, որոնց սյուժեները ընդգրկում են մարդկային կյանքի բազմաթիվ ոլորտները՝ սկսած առօրյա բազմազան հարցերից, վերջացրած սոցիալական իրադարձություններն ու կենցաղային հարաբերությունները:

Տարածված են նաև տեղագրական և պատմական, սնահավատական, կենցաղային և կրոնաբարոյական հորինվածքներով ավանդազրույցները:

Մեր գրառումներում զգալի տեղ են գրավում մանկաշխարհում տարածված խաղերգերը՝ ձեռնախաղ, հաշվերգեր և այլն: Մանկական ձեռնախաղի երգերը տարիքային որոշակի սահմանափակում պահանջող խաղեր են, ուր երեխային կարելի է զբաղեցնել ձեռքերի ու մատների շարժումներով, որոնք զուգորդվում են համապատասխան երգային, խոսքային հատվածներով: Ձեռնախաղի երգերից տարածված է «դալար թաթիկ»-ը, «ծիվ - ծիվ»-ը, «տիտողիկը», ինչպես նաև ձեռքի մատներից յուրաքանչյուրի անվանադրումը. *ճկույթ, ճկտամեր (մատնեմատ), հերգեն Մարիամ (միջնամատ), աման լիզող (ցուցամատ), օջիլ ջարդող (բթամատ):*

Հաշվերգերն մանկաշխարհում ասվել են հաշվելու նպատակով, որոնք մինչև օրս էլ հիշյալ դերը պահպանում են մանկական խաղերի ընթացքում:

Օրինակ՝

*Ծիվի ծափուր, քոռ հաչափուր,
Հելի կտուր, մեր մաղը փուր,
Կտամ նողուլ, մե ճանգ մասուր,
Որ ջոջնամ հըլնեմ կիսուր,
Քէ կտանեմ մանկամսուր:*

Հաշվերգերն երբեմն անիմաստ թվացող կամ էլ օտար բառերի հարակցումից են առաջացել: Օրինակ՝

*Ակե – դուկե դմբստե,
Չարե – չուխկե լկստե,
Անտի կոճակ, ճան պլոճակ,
Ճան հարի ճուկ:*

Գրառել են նաև այսպես կոչված «այբբենական հաշվերգեր», որոնց առաջին տողը, սովորաբար, սկսվում է այբուբենի օգտագործմամբ, օրինակ՝ «Ա, բ, գ, դ, ե, զ Բաբայանի եզը փախավ, մորավ պարտեզը քաշեց ճղեց քարտեզը» և այլն: Խաղավարտին ուղեկցող հաշվերգերը սովորաբար ավարտվում են կայուն բառակապակցություններով՝ «դուս թոի», «դուս հելի», երբեմն նաև երգիծական բնույթի. *Ամենքն էթան հիրանց փուն, // Մուկն ու կափուն խերանց փուն:*

Երկրագործի համար հմայական զորություն ունեցող խոսքերը՝ աղոթքները, նույնքան զորավոր են, որքան հմայական ծիսակատարությունները, որոնք իրենց կենսունակությունը դեռևս չեն կորցրել: Օրինակ՝ երբ ինչ-որ մեկի կովը, ոչխարը կամ այլ կենդանի կատաղում է, վերցնում են հացը, աղ լցնում մեջը և աղոթում. «Տե՛ր ջան, անլեզու անասունա, հանգստություն տուր, ազատա չարից», հետո խաչակնքում են սպիտակ թելով թելած ասեղով և տալիս են անասունին, որ ուտի: Ուտելուց հետո անասունը հանդարտվում է:

Հողագործը առաջին անգամ սերմը ցանելիս արտահայտվում է հետևյալ բանաձև - ընդհանրացումով. «Մեկը խազար դառնա, // Աստված ջան, կարկուտ չտենանք, // Քաղուկ աղծուկ ցորենը կըսմէ՞ք արա իմ բալեքին»: Կամ կարտոֆիլը ցանելիս. «Աստված ջան, մենք տալում ենք խողին, // Խողից բանցր բերք ստանանք»:

Գյուղերում տարածված են հատկապես գորտնուկի, չար աչքի և վախի դեմ աղոթքները:

Բերենք չար աչքի դեմ ասվող աղոթքի մեկ օրինակ.

Աղոթեմ յոթը մատով, յոթը բթով,
Ալալոց, թալալոց, գելից, գազանից,
Կարիճից, չարիքից, չարից, չար մտքից:
Չար աչք չար փուշ լինի,
Չար աչք չար կրակ լինի:
Էջմիածնա վանքեր, Գեղարդա արնոտ վանքեր,
Սաքին ու սրբություն,
Քրիստոսի խաչում ու թաղում,
Պաշտում, պատարագներ,
Զնգզնգան ժամեր.
Ցավին փարատություն, ջանին առողջություն:
Չար աչք չար փուշ լինի,
Չար աչք չար կրակ լինի:
Թու, թու, թու:

Այսպիսով, մինչ օրս գրառված ազգագրական և բանահյուսական նյութերը ցույց են տալիս, որ դեռևս գոյատևում և կենցաղավարում են ժողովրդագիտական բազում նյութեր, և հետագա գիտարշավների ընթացքում նույնպես կարելի է գրառել բազմաթնույթ բանահյուսական և ազգագրական նյութեր: Բացի դրանից՝ ձեռք բերված նյութերը ոչ միայն կներկայացնեն առկա իրավիճակը, այլ նաև գիտական ուսումնասիրության առարկա կդառնա հետագա հետազոտողների համար:

Քանալի բառեր. վիպական բանահյուսություն, քնարական բանահյուսություն, ասույթային բանահյուսություն, մանկական

բանահյուսություն, ազգագրություն, տարածաշրջան, երկացանկ, կենցաղավարում, բանասաց, բանագետ – բանահավաք:

Օգտագործված գրականություն

1. Ազգագրական հանդես, XIV գիրք, Թիֆլիս, 1906:
2. Ազգագրական հանդես, XVI գիրք, Թիֆլիս, 1907:
3. Ազգագրական հանդես, XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908:
4. Ազգագրական հանդես, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1909:
5. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 11, Գ.Միքայելյան, Նոր Բայազետ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980:
6. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 14, Ռ.Գրիգորյան, Գեղարքունիք, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983:
7. Հայ ժողովրդական ավանդություններ, Տիգրանայ Նավասարդյանց, I գիրք, Թիֆլիս, 1883:
8. Նավասարդյան Տ., Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գ. 5, Տփլիս, 1889:
9. Սասնա ծռեր, աշխատասիրությամբ՝ Ս.Հարությունյան, Ա.Սահակյան, հ. Գ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1979:
10. Սմբատյան Մ.արքեպ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գավառի, որ այժմ Նոր Բայազետի գավառ, Վաղարշապատ, 1895:
11. Փիլոյան Ս., Կորած Մարգարիտ, Թիֆլիս, 1888:
12. Ղոնջյան Լ., Նոր Բայազետի ազգագրական և բանահյուսական մշակույթը բանագետ – բանահավաքների գրառումներում, Գավառի պետական համալսարան, գիտական հոդվածների ժողովածու, 2017, N4, էջ 345-356,
13. Ղոնջյան Լ., Ժողովրդական ասույթաբանության և ավանդական զրույցների փոխադարձ կապը (ըստ Գավառում գրառված նյութերի), Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Երևան, 2014, էջ 393-400:
14. Ղոնջյան Լ., Բանահյուսական գրառումների անձնական արխիվ:

MANIFESTATIONS OF FOLK ART AND EVERYDAY LIFE IN GAVAR REGION (Based on the Results of Field Expeditions in 2000-2002, 2008-2016)

L. KH. GHREJYAN

PHD in Philology, Associate Professor

A. S. BAGOYAN

GSU Lecturer

General picture of ethnographic and folklore culture of nowadays Gavar region is presented in the article. The region was known for its rich

folklore, most of which today is almost forgotten due to social, political and economic changes. Particularly, either this refers to such kinds of lyrical folklore as ritual songs, dance songs, love songs, which today is forgotten, or in some villages, only some members of the older generation remember. In Gavar, as in many ethnographic areas, epic genre works are relatively viable, including satire and humorous tales, proverbs and sayings, blessings and curses, superstitions and historical traditions.

**ПРОЯВЛЕНИЯ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА, ЖИЗНЬ И БЫТ В
ГАВАРСКОЙ ОБЛАСТИ**
(по результатам полевых экспедиций 2000-2002гг., 2008-2016гг.)

Л. Х. КРЕДЖЯН

Кандидат филологических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

А. С. БАГОЯН

Преподаватель ГГУ

В статье представлена общая картина этнографической и фольклорной культуры Гаварской области в наши дни. Область была известна богатым народным фольклором, большая часть которого сегодня почти забыта, по причине общественных, политических и экономических сдвигов. Это касается, в особенности, таких видов лирического фольклора, как обрядовые песни, танцевальные песни (наигрыши), любовные песни, которые сегодня или не помнят, или в некоторых деревнях помнит лишь некоторые представители старшего поколения. Как во многих этнографических областях, так и в Гаваре в сравнительном плане жизнеспособны произведения эпического рода, среди которых особый интерес представляют юмористические сказы и шутки, пословицы и поговорки, благословения и проклятия, суеверия и исторические предания.

**ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԵՐԿԻ ՄՈՏԻՎԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ**

Ա. Ս. ԲԱԳՈՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

Մոտիվային վերլուծությունը գեղարվեստական երկի վերլուծության համեմատաբար նոր սկզբունքներից է: Այն երկի բանասիրական վերլուծության բաժիններից մեկն է: Գեղարվեստական ստեղծագործության բանասիրական վերլուծությունն ամենաընդգրկունն է և բազմամակարդակը, որն իր մեջ ներառում է բնագրի կամ տեքստի թե՛ լեզվաբանական և թե՛ գրականագիտական վերլուծության բոլոր մակարդակները՝ սկսած հնչյունաբանությունից մինչև ոճաբանություն, գեղարվեստական պատումից մինչև գրական մոտիվ:

Իսկ ի՞նչ է մոտիվը: Մոտիվ եզրույթի հիմքում ընկած է լատիներեն *moveo*-շարժում եմ (լատ. *movēre*-շարժել, *motus*-շարժում, *motivus*-շարժում, շարժական) բառը, որի հիման վրա հետագայում առաջացել է ֆրանսերեն *motif* բառը, որն ունի մի քանի նշանակություն՝ մոտիվ, առիթ, շարժառիթ, պատճառ, դրդապատճառ, հանգամանք, հիմք, կաղապար և այլն: Նույն արմատն է ընկած լեյտմոտիվ եզրույթի հիմքում (գերմաներեն *Leitmotiv*՝ leit-առաջատար, գլխավոր+մոտիվ), որը նշանակում է հիմնական, գլխավոր, առաջատար մոտիվ:

Ստեղծվելով 18-րդ դարում իբրև երաժշտական եզրույթ՝ մոտիվ հասկացությունը լայն տարածում գտավ նաև այլ բնագավառներում և այժմ տարբեր նշանակությամբ է հանդես գալիս: Այսպես, երաժշտության մեջ մոտիվը մեղեդու պարզագույն ռիթմական միավորն է, հոգեբանության մեջ մոտիվը մարդու վարքագիծը կառավարող հոգեֆիզիոլոգիական գործընթացն է: Կերպարվեստի տարբեր ճյուղերում (գեղանկարչություն, նկարազարդում, ասեղնագործություն, զարդաքանդակ և այլն) մոտիվը ստեղծագործության մեջ մշտապես կիրառվող բնորոշ տարրն է, քրեագիտության ասպարեզում մոտիվ ասելով՝ հասկանում են հանցագործության դրդապատճառը և այլն:

Մինչդեռ գրականագիտության մեջ մոտիվը պատումային նվազագույն միավորն է, սյուժեի պարզագույն բաղադրիչ տարրը: Ոչ պատումային ստեղծագործությունների դեպքում՝ քնարերգության մեջ,

մոտիվը թեմատիկ անտրոհելի միավոր է, որը մարմնավորվում է առաջատար թեմաներում, սիմվոլներում, սյուժետային իրավիճակներում, կերպարներում և այլն¹:

Մոտիվը՝ իբրև գրականագիտական հասկացություն, որն իրենից ներկայացնում է պարզագույն չտրոհվող պատումային միավոր, շրջանառության մեջ մտավ 19-րդ դարի վերջին ռուս անվանի բանասեր Ա. Ն. Վեսելովսկու հիմնարար ուսումնասիրությունների արդյունքում: Նա գտնում էր, որ մոտիվները նախնադարյան մտքի կամ կենցաղային դիտողության արգասիք են, որոնք մարդկության զարգացման առաջին փուլերում՝ համապատասխան կենցաղային և հոգեբանական պայմաններում, ամեն մի ժողովրդի կողմից ստեղծվել են ինքնուրույն, այդուհանդերձ ունեցել են ընդհանուր գծեր (օրինակ՝ այն պատկերացումները, ըստ որոնց՝ արևն աչք է, արևն ու լուսինը՝ քույր ու եղբայր, և այլն)²: Մոտիվը, ըստ Վեսելովսկու, պետք է տարբերել սյուժեից, որը մոտիվների զուգակցությունն է: Սյուժեն հյուսվում է տարբեր մոտիվների հենքի³ վրա, այսինքն՝ սյուժեն մոտիվների մտահնար, քմահաճ համադրությունն է, երբ միևնույն կառուցվածքային միավորները հայտնվում են տարբեր դիրքերում և տարբեր կապերի և փոխհարաբերությունների մեջ մտնում: Սակայն դա հանգեցնում է անվերջ բազմազանության⁴, ուստի Վեսելովսկին առաջարկում է սահմանափակել մոտիվների համակցությունների թիվը: Ըստ նրա մոտիվի պարզագույն տեսակը կարող է արտահայտվել $a+b$ բանաձևի տեսքով: Օրինակ՝ չար պառավը չի սիրում գեղեցկուհուն և կյանքի համար վտանգավոր առաջադրանք է տալիս նրան: Բանաձևի յուրաքանչյուր մաս ընդունակ է ձևափոխվելու, և հատկապես b -ն ենթակա է աճման: Բացի դրանից՝ շարունակում է Վեսելովսկին, առաջադրանքները կարող են լինել 2, 3 (3-ը ժողովրդի սիրած թիվն է) և ավելի⁵:

¹Տե՛ս՝ Мотивы поэзии Лермонтова/ Лермонтовская энциклопедия. М., Советская Энциклопедия, 1981, 784 страниц, стр. 291.

² Веселовский А.Н., Историческая поэтика. М., 1989, с.305.

³ Նույն տեղում:

⁴www.listos.biz/филология/николаев-а-и-основы-литературоведения/теория-мотивов-и-ее-вариации/ . Տե՛ս նաև՝ Николаев А.И., Основы литературоведения, Иваново, ЛИСТОС, 2011, 256 страниц.

⁵ Веселовский А.Н., Историческая поэтика. М., 1989, с.301.

Բ.Վ.Տոմաշևսկին իր «Գրականության տեսություն: Պոետիկա» գրքում մոտիվը համարում է ֆաբուլայի նվազագույն տարրը, «ստեղծագործության անբաժանելի մասի թեման»: Բացի դրանից՝ նա ներկայացնում է մոտիվների ինքնատիպ դասակարգում՝ դրանք բաժանելով կապակցված և ազատ, դինամիկ և ստատիկ խմբերի¹:

Ուշագրավ են նաև Կ. Յունգի դիտարկումները: Ըստ նրա՝ չի կարելի նույնացնել մոտիվը և արքետիպը: Յունգը բերում է բնագրերևակայություն-խորհրդանշական պատկերներ հաջորդականությունը, որտեղ վերջիններս հենց նա կոչում է արքետիպեր: Արքետիպերը հանգեցնում են մոտիվների ձևավորմանը, որոնք իբրև պատկերացումներ «կարող են զգալիորեն տատանվել մանրամասներում՝ ընդ որում չկորցնելով իրենց հիմնական ուրվագիծը (սխեման)»²:

Ա. Ի. Նիկոլանի կարծիքով՝ մոտիվը նույն կարգի «տեսական վերացարկում» է, ինչպիսին է, օրինակ, «ընդհանրապես մարդ» բնորոշումը, քանի որ մարդն ունի սեռ, տարիք, ազգություն և այլն³: Այդուհանդերձ, գրականագետը փաստում է, որ մոտիվային վերլուծությունը թույլ է տալիս բանասերին տեսնել տարաբնույթ սյուժեների ոչ ակնհայտ փոխառնչությունները:

Մոտիվային վերլուծությունը զարգացման նոր մակարդակի հասավ 1970-ական թվականներին Տարտուի համալսարանի պրոֆեսոր Բ. Գասպարովի շնորհիվ, որը լինելով կառուցվածքաբանական դպրոցի ներկայացուցիչ և կրելով Յու.Լոտմանի կառուցվածքաբանական պոետիկայի անմիջական ազդեցությունը՝ իր նոր տեսությամբ հակադրվեց վերջինիս: Եթե Լոտմանի հետևորդներն ընդգծում էին տեքստի մակարդակների որոշակի կայուն դասավորությունը և տեքստի կառուցվածքը համեմատում բյուրեղացած ցանցի հետ, ապա մոտիվային վերլուծության կողմնակիցները մերժում էին տեքստի մակարդակների տեսությունը՝ համարելով, որ մոտիվը թելերի պես ներթափանցում է տեքստի մեջ՝ հիշեցնելով գործվածքի հենքը:

¹ Томашевский Б.В., Теория литературы. Поэтика: Учеб.пособие, М., Аспект Пресс, 1999, с.120-122.

² Юнг К.Г., Архетип и символ, Издательство "Ренессанс" СП ИВО-СиД, с. 63.

³ www.listos.biz/филология/николаев-а-и-основы-литературоведения/теория-мотивов-и-ее-вариации/.

Վ.Ե.Խալիզևի բնորոշմամբ՝ մոտիվային վերլուծությունը գեղարվեստական տեքստի և ցանկացած սեմիոտիկական օբյեկտի նկատմամբ հետկառուցվածքաբանական մոտեցման տարատեսակ է, որի էությունը կայանում է նրանում, որ վերլուծության միավոր են համարվում ոչ թե բառերն ու նախադասությունները, այլ մոտիվները, որոնք լինելով տարամակարդակ միավորներ՝ կրկնվում են, տարափոխվում և տեքստում միահյուսվելով այլ մոտիվների հետ՝ կերտում են ստեղծագործության անկրկնելի քնարականությունը:

Խալիզևի կարծիքով՝ մոտիվային վերլուծության տեխնիկան որոշ առումներով հիշեցնում է Ֆրեյդի հոգեվերլուծության տեխնիկան: Ընդ որում երկու դեպքում էլ գործ ենք ունենում այնպիսի իրավիճակների հետ, երբ տասը վերլուծաբաններից յուրաքանչյուրի կարծիքը կարող է չհամընկնել մյուսների կարծիքի հետ, քանի որ սեմիոտիկական օբյեկտի կառուցվածքը անվերջ է և անսպառ:

Գեղարվեստական երկի վերլուծության մոտիվային սկզբունքի նկատմամբ ուշադրությունը մեծանում է նախորդ դարի 90-ական թվականներին, երբ Ռուսաստանի ԳԱ Սիբիրի մասնաճյուղում Ե.Կ.Ռոմոդանովսկայայի (1937-2013) ղեկավարությամբ բանասերների մի մեծ խումբ նախաձեռնում է ստեղծել ինքնատիպ մի բառարան-տեղեկատու, որտեղ ընդգրկվելու են ռուս գրականության մեջ երբևէ հանդես եկած բոլոր սյուժեներն ու մոտիվները՝ որոշակի դասակարգմամբ: Շուրջ տասներեք տարվա ուսումնասիրությունների արդյունքում ստեղծվում են «Ռուս գրականության սյուժեների և մոտիվների բառարան-տեղեկատուի» երեք պրակները¹, որոնք, ըստ էության, նորույթ էին նաև արևմտյան գրականագիտության մեջ և մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում²: Առաջին պրակում, օրինակ, խոսվում է աստվածաշնչյան կերպարների, ժողովրդական հեքիաթների և առասպելների հերոսների մասին, երկրորդում ներկայացվում են արևմտաեվրոպական գրականությունից փոխառնված սյուժեներ, տոնացուցային՝ ծննդյան և զատկական սյուժեներ և այլն, իսկ երրորդ պրակում զետեղված են անտիկ

¹ Словарь-указатель сюжетов и мотивов русской литературы. Экспериментальное издание, под редакцией Е.К.Ромодановской, вып. 1, Новосибирск 2003; вып. 2, Новосибирск 2006; вып.3, Новосибирск 2008-2009.

² Клаудио Наполи, Словарь-указатель сюжетов и мотивов русской литературы и Материалы, Заметки об одном сибирском проекте, www.sites.utoronto.ca/tsq/39/tsq39_napoli.pdf.

առասպելաբանությանն առնչվող մոտիվներ (աստվածներ-մահկանացուներ, հերոսներ և սխրանքներ), անցյալի պատմական կոնկրետ անձանց վերաբերվող սյուժեներ և այլն: Ներկայումս այս ուսումնասիրությունը թերևս միակն է իր տեսակի մեջ:

Հայ գրականագիտության մեջ թեև բազմիցս խոսվել է տարբեր մոտիվների դրսևորումների և փոխառնչությունների մասին, սակայն մոտիվ եզրույթի տեսական ըմբռնումների վերաբերյալ առաջին լուրջ ուսումնասիրությունները վերաբերում են վերջին տարիներին, (տե՛ս Ա.Ջրբաշյանի «Պատմողական երկի կառուցվածքային մակարդակները» և «Սյուժե և ֆաբուլա» հոդվածները)¹:

Հայ գրականության հիմնական մոտիվները վերլուծելիս մեծ մասամբ կարող ենք կրկնել ռուս գրականության մեջ հանդես եկող մոտիվների ստվար մասը, մասնավորապես անտիկ մշակույթին և առասպելաբանությանն առնչվող, աստվածաշնչյան թեմաներին վերաբերող, եվրոպական գրականության մեջ առկա բազմաթիվ մոտիվներ, ինչպես նաև բուն ռուսական մոտիվներ, որոնք, 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած, մեծապես ազդել են հայ հասարակական մտքի ձևավորման, հետևաբար և գրականության վրա: Սակայն մեր գրականության մեջ առկա են մոտիվներ, որոնք, ըստ էության, բացակայում են աշխարհի ժողովուրդների մեծ մասի գրականության մեջ: Դա պայմանավորված է հայ ժողովրդի ազգային կյանքի առանձնահատկությունների, աշխարհընկալման և ավանդույթների, հայության անցած պատմական դժվարին ուղու, տարբեր ողբերգական իրադարձությունների, ազգային հոգեբանության և նման այլ հանգամանքներով: Մասնավորապես պանդխտության, ցեղասպանության, հայրենազրկության և նման մոտիվներ կարելի է նկատել առանձին ժողովուրդների գրականության մեջ: **Խաչագողի, բրաբիոն ծաղկի և բրաբիոն ծաղիկ որոնողի, երկաթե շերեփի և թղթե շերեփի, ծիրանափողի և այլ մոտիվներ եզակի են, զուտ հայկական և ընկալելի՝ միայն որոշակի կոնկրետ համատեքստում:** Մինչդեռ ազատության, եղբայրության, հավասարության, հայրենիքի, ընտանիքի, ճանապարհի, տան, կենդանական և բուսական աշխարհի, բնության

¹ Գրականության տեսության արդի խնդիրներ. Ռիսումնական ձեռնարկ, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2016թ.:

առանձին երևույթների և այլնի՝ առանձին մոտիվները, և չարի-բարու, լույսի-խավարի, հավատարմության-դավաճանության, մեղքի-հատուցման, կյանքի-մահվան, նաև՝ մարդ-բնություն, երկինք-երկիր, սեր-ատելություն, խելոք-հիմար, հարուստ-աղքատ, ուժեղ-թույլ և նման բազում-բազում զուգադիր մոտիվները բնորոշ են գրեթե բոլոր ժողովուրդների գրականությանը, քանզի առնչվում են համամարդկային խնդիրների և արժեքների, մարդկային տարբեր որակների՝ առաքինությունների և արատների:

Հայ գրականության մեջ առկա բազում մոտիվներ առանձնանում են իրենց ներքին բովանդակությամբ, իմաստային նրբերանգներով և այլն, որոնք հանգամանալից վերլուծության կարելի է ենթարկել և հնարավորինս լիարժեք ընկալել և մեկնաբանել միայն որոշակի համատեքստում: Ասվածը հիմնավորենք պարզ օրինակով. հայկական հայտնի առածում ասվում է՝ «Ամեն փայտ շերեփ չի դառնա, ամեն սար՝ Մասիս»: Այստեղ մենք գործ ունենք առնվազն չորս մոտիվի հետ՝ փայտ, շերեփ, սար, Մասիս, որոնցից յուրաքանչյուրն այլ համատեքստում այլ նշանակություն է ձեռք բերում: Այսպես, փայտի մոտիվը եթե զուգադրվում է ծիրանենու մոտիվի հետ, ընկալվում է իբրև ծիրանափող՝ հայկական տխուր նվագարան: Շերեփի մոտիվն, ի թիվս այլ ընկալումների, հայ գրականության մեջ կոնկրետ նշանակություն է ձեռք բերում՝ հայտնվելով «երկաթե շերեփ» և «թղթե շերեփ» հակադիր կապակցություններում: Սարի մոտիվն, իր հերթին, «սարեր շուռ տալ» կապակցության մեջ ընկալվում է անհնարինության իմաստով: Իսկ Մասիսը, որ բիբլիական Արարատ լեռն է, հայ գրականության մեջ հանդես է գալիս իբրև կորսված հայրենիքի, անհաս երազանքի, սրբության, փառքի, հավերժության և այլնի խորհրդանիշ: Նույնպես և Արաքսը, որը մի դեպքում հանդես է գալիս իբրև մայր գետ, որի մոտիվը բնորոշ է բազմաթիվ ժողովուրդների գրականությանը, մյուս դեպքում ընկալվում է իբրև հայ ժողովրդի ողբերգության ականատեսը: Բարդին, որն առակներում հաճախ խորհրդանշում է գոռոզություն, մեծամտություն, պարծենկոտություն և այլն, հայ քնարերգության մեջ մարմնավորում է հայրենի եզերքը, հեռվում թողած հայրենիքի կարոտը և այլն: Այդպես և ծիծեռնակն ու կռունկը, որոնք բուն իմաստով հանդես են գալիս իբրև գարնան ավետաբեր թռչուններ, բայց հայ գրականության մեջ սերտորեն կապված են պանդխտության, կարոտի, հիշողության և հեռվում թողած հայրենիքից «խապրիկ բերողի» մոտիվների հետ և այլն:

Վերը նշված օրինակները շարունակելի են և դեռևս բավարար կերպով հետազոտված չեն: Ու թեև մեզանում տարբեր հեղինակներ առանձին քննության են ենթարկել գրական տարբեր ստեղծագործություններ՝ ըստ նրանցում առկա հիմնական մոտիվների, սակայն հայ գրականագիտության մեջ այս ասպարեզը համակարգային մոտեցման և հիմնավոր ուսումնասիրման կարիք ունի:

***Բանալի բառեր՝** մոտիվ, մոտիվային վերլուծություն, գեղարվեստական տեքստ, ժողովրդական բանահյուսություն, առասպելաբանություն, հայ գրականություն, ազգային կյանքի առանձնահատկություններ, զուտ հայկական մոտիվներ:*

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLE OF MOTIVE ANALYSIS OF THE LITERARY TEXT

A. S. BAGOYAN
GSU Lecturer

Motive analysis is a relatively new principle of philological analysis of the literary text. This principle is currently most developed in Russian literary criticism in the form of an index-dictionary of plots and motives of Russian literature, which shows the motives common to many people of the world. However, there are motives that are unique and typical to Armenian literature. These motives require a systematic approach and thorough research.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРИНЦИПА МОТИВНОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

A. С. БАГОЯН
Преподаватель ГГУ

Мотивный анализ является сравнительно новым принципом филологического анализа художественного текста. Этот принцип в данный момент наиболее развит в русском литературоведении в виде словаря-указателя сюжетов и мотивов русской литературы, в котором приведены мотивы, общие для многих народов мира. Однако существуют мотивы, которые уникальны и характерны только для армянской литературы. Эти мотивы нуждаются в системном подходе и основательном исследовании.

A STEP TOWARDS ESTABLISHING MAGICAL TSOVINAR'S AND HER EQUIVALENT GENERALIZED IMAGE IN WORLD MYTHOLOGY (BRIEF REVIEW)

N. M. ISKANDARYAN

PHD in Philology, Associate Professor

GSU Lecturer

The main heroes - founders of Armenia Sanasar and Baghdasar, Mets Mher, favorite hero Sassountsi Davit and mystic character Poqr Mher, almost always were in the center of the researches of the Armenian national epic. Researchers usually paid less attention to the female characters. Whereas in "Sasna Tsrer" epic, the women played an important role: they were typical characters, their actions possibly prevent, weaken or more and more sharpen the collisions, getting a determined role in the epic during different scenes. It is peculiar that the main actions in the epic derive from woman, from the events connected with her. Role of Tsovinar, mother of the founder-heroes of the house of Sasun, is very specific: the power of the water element is externalized in her. This character has almost all the typical attributes of the old goddesses. We can say that this character was created due to the conglomeration of the notions which Armenians had about the pagan gods and goddesses, the kind spirit of water in the early period. Even the name prompts, that the people, who had no sea, but were rich with rivers and icy springs, must have had the relevant goddess and gods. Unlike the other women of the epic - Deghtsun, Armaghan, Ghandut, Gohar, who initially were strangers and only after marrying became natives, Tsovinar was not only native, but also a national character. And it's quite natural, that she has a special role among the women in the epic.

The epic starts with the following scene: the Khalif of Baghdad sends tax collectors to Armenian king Gagik (in some stories – King Astghik, Gorgik, King Sinam, Ter-Khachik). As we know, the development of the future events leads to the place, where Armenians initially rejected Khalif's suggestion to marry, but after Tsovinar's interference it was accepted.

Christian's marriage with non-Christian is equal to death. But she preferred her death to the death of other people from her motherland. The

father and the natives debate for a long time to find a solution. And again the woman finds the solution. Our history is rich with such references of marriages because of politic relations¹. Kirakos Gandzaketsi says that Hasan-Jalal, the owner of Khokhanaberd, gives his daughter Ruzan to military commander Charmaghan's son Bura-Nuin for marriage besides many other gifts². Famous Armenian writer Muratsan wrote the plot of the famous drama "Ruzan or patriotic lady", based on this historical fact³. Muratsan showed the Armenian woman's unselfish and heroic nature in Ruzan's character, who resembles Tsovinar with her decisions and actions.

Tsovinar transforms from just a beautiful girl into a heroic and brave woman. It's remarkable, that in some versions of the epic, the marriage with Tsovinar is very important exactly for Khalif, that it has a very important politic reason. In the epic every action has its certain reason. Tsovinar's decision saves the country from many disasters, but anyway the opposition between her and Khalif, i.e. between a Christian and a Pagan, leads to the requirements, which Tsovinar should had set before her future husband. It's interesting, that powerful Khalif agreed to her conditions very easily: she wanted him to stay away from her for a year (in some versions -40 days, 7 years...) and he should build a separate 'palace' for her, and let her stay in her religion. This prompts, that it was a great honor for Khalif to marry the daughter of the Armenian king, besides the other political reasons⁴.

Before the marriage, on ascension's day, the bride walks around her favorite places with her servants and takes part in the feast (this was probably a tradition in ancient times). Tsovinar becomes pregnant from one full handful and one incomplete handful of water, which she drinks from a source, that appeared from a rock by miracle. Coupling with a woman and water has many

¹ It is also remarkable for Tigranuhi's marriage with Azhdahak from "Vipasank", "Tarun's marriage" from the "Aghjik Tarun" novel (Girl named Tarun). See M. Abeghyan, Works, v.1, Yerevan, 1966, pp. 137-138, 385

² See Kirakos Gandzaketsi, History of Armenia, Yerevan, 1961, p. 269

³ Muratsan, Collection of works, v. 5, Yerevan, 1953, p. 235

⁴ "Sasna Tsrer", edited by M. Abeghyan, K. Melik-Ohanjanyan, Yerevan, 1936, v. A, p. 476

parallels in myths of Indo-European and other people¹. This scene has its certain purpose. In mythology, the river or the sea is the border between different worlds or the earth and the sky, i.e. the male and female beginnings, and their unity, the holy marriage was done by water. In some stories the reason of the pregnancy is the holy water, in others – the element is changed into fire embodied by Khalif's breath. And finally Khalif believed that she became pregnant from the water. However, this phenomenon finds more precise explanation in the Tamil's worship poetry, where it is said verbatim that the Virgo contains fire accumulation. The Virgo has irrepressible fire, which in the occasion of not being adjusted can become a reason for the world's destruction"².

Sanasar and Baghdasar's birth from water has many similar versions in worldwide mythology. But according to some versions of the epic, they were born from the horse Qurkik Jalali. The birth from the horse is also a widespread version. It's known, that ancient Armenians had this kind of ideas about different tribes' origin. They had animistic and totemic beliefs.

For examples Khorenatsi tells a legend about a child of Artsruni and an eagle, where the eagle comes as the ancestor of Artsruni dynasty. He also tells about King Yervand and his brother Yervaz by observing that they were born from a mixture of an ugly woman, who was from Arshakuni dynasty, and a white bull³. The same plots can be found in Greek legend, where dioskur's (Zeus' son) originates from a wolf. The founders of Rome Romulus and Remus were born from the mating of Rea Silvia and the wolves' protector Mars god, etc. Similar mentioning about originating from animals has been preserved from one of the narrations of Armenian epic. The Astghik King of Sasun had a daughter named Sara Khanum. When walking along seacoast, she gets thirsty and orders the servant to find water. After a long search, Sara drinks from water gathered in a horse's footprints. Twin brothers are born, whom the angel down from the sky, names Sanasar and Baghdasar.

¹ See S. Harutyunyan, "Armenian mythology", Beirut, 2000, p. 464 and A. Petrosyan, "The Oldest Sources of the Armenian Epic", Yerevan, 1997, p. 23

² Armenian epos "Daredevils of Sasun" and world epic heritage, 3-6 November, 2004, Tsakhkadzor, pp. 102-103

³ See M. Khorenatsi, History of Armenia, Yerevan, 1981, p. 355

The phrase "you are bastards" during a game makes twin brothers to ask their mother regarding the truth about their birth. In the stories about the heroic women, according to the mythological research, the most important thing is who the mother is. The mother convinces going to the seaside, where promises to tell the reality. In the seaside Sanasar finds Qurkik Jalali's bridle under a stone and hits the sea. The sea opens and Qurkik Jalali comes out. Sanasar curbs the horse and again threatens to jump into the sea, if mother continues to keep silent.

Episodes about originating from water gathered in horse's footprint, finding a bridle on the seacoast, horses getting out of the sea because of bridle's hit, Qurkik Jalali's easily bridling by Sanasar, remind us that here are preserved twin brother's ancient mythical thinking response of animal's origination. Water as the beginning of everything and creator of power exists in various nation. One of the Indian Upanishads, called "Anthem of origin existence", starts with the following lines: "The Lord covered everything by himself, all the things which streams in this streaming World"¹. Assyrian-Babylonian water goddess Tiamat's name means sea, who had her heir twins as well. One of Avesta's Gatas tells that savior God's Astvart Artā's impregnation environment was again the sea, Kasaoya.

Generally, there are a lot of common things between the world's mythology creation of the Universe, the power of nature, perceptions about surrounding World, which is not and must not be necessarily conditioned with cultural borrowing. Hegel stated that the content of every epic is the World's entirety, where individual actions are played².

By the way, according to the material, preserved in a medieval manuscript, the goddess of love Astghik in Armenian pantheon is born from the sea, i.e. Tsovinar, like the twins are. (Aramazd fights a duel with his twin brother, wins, then kills and throws him in the sea. The sea dyes in blood and out of waving sea foams Astghik is born, with whose by every step, blood drops turn changes into roses)³.

Armenian well-known philologist M. Abeghyan finds that Tsovinar is not only incarnation of water but also elemental force of thunder, which in the

¹ Ancient Oriental Poetry, Yerevan, 1982, p. 301

² Hegel, Aesthetics, v. 3, Moscow, 1971, p. 459

³ See R. Hambardzumyan, The Armenian Calendar, Yerevan, 1992, pg. 15

concept of thunder anthropoid figures as a virgin with fiery eyes. In this case Tsovinar has her own equivalents in the World mythology. There is bewitching Mary in Basque mythology, and her character and activity are very similar or nearly identical to that of Tsovinar. In Basque traditions a wonderful beauty is mentioned, named Mari, whose features and actions strongly come closer and almost resemble our thunder spirit, miraculous Tsovinar. She moves by the speed of thunder, punishes people with drought, or gives fertile rain and snow. She was Basque's the most beloved goddess, natural phenomena such as thunder, rain, winds and snow obeyed her. Genealogically, the meaning of the sea is present in the name Mari, which in some folklorists' opinion, originated from Indo-European preform of **mari** or **mori** and means "sea"¹.

Tsovinar's thunder-born character preserves also in person's preliminary expression of ideas in fairy tales, as well as in traditional beliefs. They were finding the protection method from thunder in the praying, which were directed to Tsovinar. Rural women put "iron cross" in their teeth and with another hand covered their heads with a stone by continually repeating: "Qaraglukh, yerkatakerq" (stonehead, ironwheel) saving prayer².

Tsovinar is the epic's character from whom the life of the epics starts, the life which is embodied in twin brothers Sanasar and Baghdasar. There are that among the ancestors of Armenians mythological notions she symbolized mother goddess, which was later entitled to Iranian goddess Anahid-Nanayya³, and much later after adopting Christianity, entitled to Tiramayr (Virgin Mary). She closely deals with the latter, by meaning that in two cases the pure pregnancy happens with an element of power. In the first case, it is Holy Spirit, in the second one - life-giving (vital) water. With the further process of epic it becomes clear that Khalifa's persuasion in Tsovinar's innocence does not save from sacrificing twin brothers for their gods. Khalifa's constant idea of getting rid of twins can be discussed in a universal mythological mold, where are easily recognized Cronus-Saturn, who devoured his children or

¹ See Basque legends. Fairy tales of the peoples of the world, with 25 volumes; v.3, ed. By S. Harutyunyan, Yerevan, 1996, p. 127

² M. Abeghyan, Works, v. 7, Yerevan, 1975, p. 71

³ See S. Harutyunyan, On the issue of unity of Armenian spiritual and religious culture. PAI, 2002, N 2, p. 7

Zeus, who was diligently preventing his kids' birth could steal his throne in the future.

Thus, Tsovinar's character having the absolute and high ideology of virgin mother totally differs from other female characters in the epic. This character is perfect and comprehensive, it is close to the psychology of Armenian people. Tsovinar's image is based on virgin mother's supreme ideology and essentially differs from other women in the epic. Firstly, Tsovinar attracts with her purity, the ability to self-sacrifice and also with the heroic and willing features. When she dies, narrators immortalize her name in "voghormi"-s (which means commemorate). And the mythological figures of the character under consideration highlight her importance in the establishment and further development of the House of Sassoun, and make it an inseparable part of the world's mythological thinking. Everything, which is close to Armenian people is summarized in her character.

**ՎԻՊԱԿԱՆ ԾՈՎԻՆԱՐԻ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՆՐԱ ԶՈՒԳՈՐԴՆԵՐԻ
ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ**

Ն. Մ. ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ դասախոս*

Հայ ժողովրդական էպոսում կանայք ծանրակշիռ դերակատարում ունեն. նրանք տիպականացնում են հերոսներին, նրանց արարքները, հնարավորինս կանխում, մեղմացնում կամ է՛լ ավելի են սրում բախումները, վճռական դեր ստանձնում վիպական անցուդարձի տարաբնույթ զարգացումների ընթացքում: Հատկանշական է, որ բուն էպոսի գործողությունները սկիզբ են առնում հենց կնոջից, նրա հետ կապված իրադարձություններից:

Սասնա տան հիմնադիր հերոսների մոր՝ Ծովինարի կերպարը շատ տարողունակ է ու հիմնարար. նրանում մարմնավորվել է բնության տարերային ուժի՝ ջրի անձնավորված վաղնջական, առասպելաբանական պատկերացումը: Հին աստվածուհիներին բնորոշ գրեթե բոլոր հատկանիշներն առկա են այս կերպարում: Կարելի է ասել, որ այն վաղ

շրջանի հեթանոս աստված-աստվածուհիների, ջրի բարի ոգիների մասին ունեցած հայ մարդու պատկերացումների միաձուլման շնորհիվ ձևավորված մի կերպար է: Հենց անունը հուշում է, թե ծով չունեցող, բայց գետերով ու սառնորակ աղբյուրներով հարուստ Հայկական լեռնաշխարհում /հմմտ. ՆԱԻՐԻ անունը/ բնակվող մարդիկ պետք է որ ունենային համապատասխան դիցուհի կամ աստվածություն: Ի տարբերություն էպոսի մյուս մերագնյա կանանց՝ Դեղձուն, Արմաղան, Խանդութ, Գոհար, որոնք սկզբնապես օտար էին և Սասնա տանը հարսնանալուց հետո միայն դառնում են յուրային, Ծովինարը ոչ միայն յուրային, այլև հայրենի կերպար է: Բնականաբար, նա էպոսի կանանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում:

О ПАРАЛЛЕЛЯХ ОБРАЗА ЦОВИНАР В АРМЯНСКОМ ЭПОСЕ И ВО ВСЕМИРНОЙ МИФОЛОГИИ

Н. М. ИСКАНДАРЯН

Кандидат филологических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

В армянском эпосе женщины играют значительную роль: они уподобляются героям, их поступкам, насколько возможно, предотвращают, смягчают или даже усугубляют столкновения, играют решающую роль в процессе развития различных эпических событий. Примечательно, что действие эпоса, в сущности, начинается с женщины и связанных с ней событий.

Образ Цовинар, матери героев-основателей Сасуна, ёмкий и цельный: он олицетворяет стихийную силу природы, персонифицированное древнее, мифологическое понимание воды. В этом образе заключены почти все особенности, присущие древним богиням. Можно сказать, что это образ, сформированный благодаря обобщенным представлениям армян о языческих богах и о добрых духах воды. Само имя Цовинар подразумевает, что люди, живущие в Армянском нагорье, не имеющем моря (ср. с НАИРИ), но богатыми реками и студеными источниками, должны были иметь соответствующее божество или богиню. В отличие от других женских образов эпоса – Дехцун, Армаган, Хандут, Гоар, – которые изначально были чужды Сасуну и стали родными только после того, как вошли невестками в его дома, образ Цовинар не только близкий, но и родной. Естественно, он занимает особое место среди женщин эпоса.

**ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ-ՀԵՐՈՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՊԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
«ՍԱՍՆԱ ԾՌԵՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ**

Ա. Ա. ՂԱՐԻՔՅԱՆ

ԳԴՀ դասախոս

Էպոսը կամ հերոսավեպը, լինելով բանահյուսական լայնածավալ բանաստեղծական ստեղծագործություն, բնութագրվում է հերոսական բովանդակությամբ, որով նաև ակնհայտ է դառնում, թե ում է ժողովուրդը համարում հերոս և ինչ արժանիքների համար:

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ.Աբեղյանը, «Վեպը պատմական բանաստեղծություն է: Նրա նյութը պատմությունն է, այս բառն ընդարձակ մտքով առած, լինի իսկական, թե կեղծ պատմություն: Եվ մեր վեպ բառը հնում հենց այդ՝ ընդարձակ նշանակությունն էլ ունեցել է: ...Ավանդական վեպն ու երգը ժամանակագրություն չունի: ... Մի հին վիպական հայացք է՝ ցեղակցությունն ու ժամանակակցությունը տեսնել ոչ թե ֆիզիկապես, այլ հոգեպես: Այս նախնական հայացքով քաջերը, բնականաբար, իրար ցեղակից ու ժամանակակից են համարվում: Ուստի ավանդական վեպի մեջ նրանք համախմբվում են կամ մի մեծ հերոսի շուրջ, ... կամ մի նշանավոր իրողության շուրջ՝ դառնալով մի մեծ գործի ժամանակակից ու մասնակից»¹:

Էպոսի բովանդակությունը մեր առջև բացահայտվում է աստիճանաբար. այն, ըստ էության, միշտ ներկայացնում է պայքար և հաղթանակ, իսկ այդ պայքարը պատմականորեն առանց հերոսի և հերոսացման չի լինում:

Հանուն ինչի՞ է այդ պայքարը: Պատմության ընթացքում պայքարի ձևերն ու կողմերը տարբեր են, բայց դրա բնույթը էպոսի գործողությունների ծավալման բոլոր փուլերում նույնն է. պայքարն ընթանում է ոչ թե նեղ ու մանր նպատակների, ոչ թե անձնական ճակատագրի կամ հերոսի բարօրության համար, այլ տվյալ դարաշրջանում ժողովրդի ամենաբարձր իդեալների համար: Պայքարը միշտ շատ դժվար է, պահանջում է հերոսի ուժերի գերլարում, սեփական անձի զոհաբերում, բայց այն միշտ տանում է դեպի հաղթանակ: Պայքարը

¹Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 50-52:

կրում է ոչ թե անձնական, այլ համաժողովրդական, իսկ հետագա պատմական ժամանակաշրջաններում՝ նաև վառ արտահայտված դասային բնույթ¹։ Եվ եթե անգամ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում հերոս չծնվի էլ, միևնույն է, «ժողովուրդը կկերտի իր հերոսին ստեղծագործական երևակայությամբ, բանաստեղծական մտածողության հնոցում և դարերի մեջ կգարդարի նրա գլուխը որևէ իրական-պատմական պսակով»²։

Այդ է պատճառը, որ մնալով էպիկական օրենքների և տրամաբանության սահմաններում՝ էպոսում պատմական իրականությունը ավելի լայն ընդգրկունություն ունի, քան հեքիաթում։ Մյուս կողմից «հիշողությունը պատմական անձերի ու դեպքերի մասին չի մտնում էպոսի խնդիրների մեջ, այդ խնդիրների համար էպոսի պոետիկան չի հասունացել, դրանք ավելի ուշ կարտահայտվեն պատմական երգերում»³։

Մ.Աբեղյանի հավաստմամբ՝ «Քանի որ վիպասանները և նրանց ունկնդիրները իսկական պատմություն էին համարում նաև առասպելները, ապա նրանց համար վիպասանությունն իր ամբողջությամբ մի պատմվածք է եղել անցյալում կատարված իրողությունների։ Բայց և այնպես, ավանդական վեպի մեջ էականն ու կարևորը առասպելը չէ, այլ պատմությունը։ Դրա մեջ պահված է լինում պատմական անցքերի հիշողություն, բայց մեծ անաքրոնիզմներով և այլափոխությամբ»⁴։ Հին առասպելական գրույցները ստանում են պատմական կոնկրետ գունավորում, կապվում պատմական կոնկրետ միջավայրի, տեղանունների, պատմական անձանց ու նրանց արարքների հետ։ Պատմական իրականություն ըստ էության դառնում են կենցաղը, հավատքը, սովորույթները, որոնց հետ բանահյուսական նյութի համեմատությամբ բացահայտվում է պատմական նյութը⁵։

Քանի որ էականը պատմությունն է, այսինքն՝ այն հողը, իրականությունը, որի մեջ, ըստ վիպողի, գործում են վիպական կերպարները, ապա նրանք, ըստ էության, իրենց արարքներով ու ազատության մի ամբողջ համալիր գաղափարներով (կրոնի ու երկրի

¹ В. Я. Пропп, Русский героический эпос, М. 1958, ст. 2.

² Սասնա ծռեր, ժողովրդական վեպ, Դ հատոր, Եր., 1999, էջ 88։

³ В. Я. Пропп, Эпос и действительность, М. 1976, ст. 102.

⁴ Մ. Աբեղյան, հ. Գ, Եր., 1968, էջ 51։

⁵ В. Я. Пропп, Эпос и действительность, М. 1976, ст. 205.

համար պայքար ու անձնագոհություն, աշխարհի, շրջապատող իրականության, բարոյական ըմբռնումների, հավիտենության, բացարձակ ուժի, Աստծո մասին պատկերացումներ) դառնում են ժողովրդի իրական պատմություն, խառնվածք, հոգեբանություն, ստեղծագործական երևակայություն, բանաստեղծական մտածողություն¹:

Միաժամանակ վիպական հերոսների շնորհիվ ստեղծվում է այն հերոսական իրականությունը, որը անհրաժեշտ է իդեալական հերոս և հերոսական պատմություն կերտելու համար: Այսինքն՝ հերոսականությունը, լինելով «հոգեկան հատկանիշ»² կամ «ոգու որոշ բարոյական տրամադրություն»³, ըստ էության էպիկական հյուսվածքում բնորոշ է դառնում վեպի «յուրային» գրեթե բոլոր հերոսներին: Նրանք դառնում են տաճարի այն սյուները, որոնց վրա բարձրանում է ազատասեր հերոսի հերոսական արարքների գմբեթը՝ կառույցը դարձնելով մոնումենտալ ու ամբողջական:

Այլ կերպ ասած՝ հերոս-հերոսականություն վիպական կարևոր բաղադրիչը էպոսում, ըստ էության վերջնական նպատակ լինելով, նաև արդյունք է ամբողջ վիպական շղթայում սփռված հերոսական տրամադրության:

Այս տիպի էպոսներում (ինչպիսիք են, օրինակ, հնդկական «Մահաբհարատա», «Ռամայանա», իրանական «Շահնամե», հունական «Իլիական», «Ոդիսական», գերմանական «Նիբելունգների երգը», հայկական «Սասնա ծռեր», կիրգիզական «Մանաս» էպոսները և այլն), որոնցում շեշտադրվում է հերոսի գերբնական, առավել հաճախ՝ կանխորոշված ծնունդը, կնոջ դերարատարումը կարևորվում է այնքանով, որքանով կարևորվում է հերոսի ամուսնությունը կամ ժառանգ ունենալու, սերունդը շարունակելու խնդիրը:

Մեր էպոսում նույնպես, գուցե առավել, քան մյուս հերոսավեպերում, կանայք շատ կարևոր դերակատարում ունեն ոչ միայն որպես հերոսական մայրեր, որոնց շնորհիվ վեպում լուծվում է ժառանգի խնդիրը, այլ նաև իբրև դյուցազնական կանայք, որոնք իրենց քաջությամբ ու նվիրվածությամբ լրացնում ու ամբողջական են դարձնում հերոսների

¹Սասնա ծռեր, Դիատոր, Եր., 1999, էջ 88:

²Հեգել, Բուն էպոսի հատկանիշները, «Խորհրդային գրականություն», 1940, թիվ 1, էջ 163:

³Արիստոտել, Պոետիկա, Երևան, 1955, էջ 178:

կերպարները: Ընդհանրապես կանանց հերոսականության դրսևորումները «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպում շատ հետաքրքիր զուգահեռներով են զարգանում հերոս-հերոսուհի միասնության մեջ:

Ինչ խոսք, մեր էպոսում կնոջ շեշտված դերակատարությունը չէր կարող չունենալ իր պատմական, հասարակական, վիպական շատ խորը գնացող ակունքները, որոնք ընկալվում և հասկացվում են որպես պատմական իրականություն առասպելական ժամանակի մեջ, քանի որ «ինչքան ավելի երկար է ապրում երգը, այնքան պակաս պատմական է դառնում... Որքան ավելի ժողովրդական է դառնում հերոսը, այնքան պակաս պատմականորեն հավաստի բան կա նրա մեջ»¹:

Պետք է ենթադրել, որ Սասնա տան կանանց հատկանիշների հերոսականությունը կարող է պայմանավորված լինել նախ և առաջ մեր բանահյուսությանը բնորոշ վիպական ավանդությամբ. մեր «Հնագույն վեպում»², «Պարսից պատերազմում»³ մենք ունենք հերոսական կանանց կերպարներ՝ Տիգրանուհի, Փառանձեմ, որոնք նույնպես թագուհիներ էին և անձնագոհաբար պաշտպանում էին իրենց երկիրը:

Բացի այդ՝ էպոսում կնոջ այդօրինակ դերակատարումը, կարծում ենք, նաև հայ հասարակության մեջ գոյություն ունեցող սոցիալական և հանրային ընկալումների արտացոլումն է: Հայկական ընտանիքներում կինը ամուսնուց հետո կարևոր դերակատարում ունի և պատահական չէ, որ «Սասնա ծռեր» էպոսում, օրինակ, Սանասարի մահից հետո կինը՝ Սուռաթն է կառավարում Սասունը մինչև Մհերի չափահաս դառնալը, ավելին՝ Սուռաթը (նաև Խանդութը) Սասնա տնից չի սերում, սակայն ինքն էլ, խմելով նույն աղբյուրի ջրից, հզորանում է, ինչպես Սասնա տան հերոսները: Այսինքն՝ Սասնա կանայք էպոսում նույնպես ընկալվում են որպես Սասնա տան պահապան հերոսներ, և այս ընկալումը այնքան խորն է, որ աղբյուրի ջրից հզորանալու երևույթը տարածվում է կանանց վրա ևս:

Ս. Տ. Երեմյանի դիտարկմամբ՝ դեռևս Ք. Ա. 5-րդ դարի հույն նշանավոր պատմագիր Քսենոֆոնը, «Անաբասիս» աշխատության մեջ նկարագրելով Հայկական լեռնաշխարհը, Հայաստանի գյուղերը, շատ հետաքրքիր տեղեկությունների հետ մեկտեղ հայտնում է, «...որ

¹Մ.Աբեղյան, հ. Ա. Եր. 1966, էջ 371:

²Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 91-99 :

³Փ. Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Եր., 1987, էջ 263-268:

մենամոանության վրա հիմնված ընտանիքները ունեին իրենց տները, անասունները, գյուղատնտեսական մթերքները: Նման ընտանիքների ամբողջությունը հենց կազմում էր գյուղական այն համայնքը, որը միավորված էր նախ և առաջ տնտեսական և ապա միայն, այն էլ մասնակիորեն, ազգակցական կապերով»¹: Սա մեզ հասած այն բացառիկ կարևոր տեղեկություններից մեկն է, որի հիման վրա պատկերացում ենք կազմում ավանդական հայ ընտանիքի կազմության մասին: Այսինքն՝ հայ ընտանիքում ի սկզբանե եղել է մենամոանություն, որը ոչ թե կրոնական պատկերացումներով է պայմանավորված, այլ հայ հասարակության մեջ ձևավորված և հազարամյակներով գոյություն ունեցող բարքերով ու սովորույթներով, որոնք այնքան ամուր են նստած և շարունակվում են պահպանվել հայ էթնոսի կողմից: Այս փաստը, բնականաբար, ենթադրում է ի սկզբանե կնոջ դերի բարձրացում հայ ընտանիքում, ինչը չէր կարող իր արտահայտությունը չունենալ մեր ազգային էպոսում:

Մյուս կողմից՝ հերոսականության կարևորագույն նախապայմանը պատմականությունն է, այն իրական ու «կեղծ» պատմական փաստերի առկայությունը, որոնց իրողությանը ասացողը անվերապահ հավատում է: Քիչ էպոսներ կան, որոնցում կանայք ոչ միայն որոշիչ դերակատարում ունեն հերոսների ճակատագրերի վրա («Իլիական», «Նիբելունգների երգ», «Շահնամե»), այլ նաև պարուրված են որոշակի պատմականությամբ, և այդ քչերից մեկը «Սասնա ծռեր» վեպն է:

«Սասնա ծռեր» էպոսում հերոսուհին՝ Խանդութը, Դավթի նման նույնպես ընկալվում է որպես պատմական անձ: Էպոսի պատումներում Խանդութի հայրենիքը Խոյն է կամ Թավրիզը, Իրանա քաղաքը, Պղնձե քաղաքը: Մշո և Սասնա պատումներում Խանդութը մի դեպքում Կապուտկող, այլ դեպքում՝ Կաղզվան, սրա մոտ և՛ Խանդութի բերդ (որը հին Կապույտ կամ Կապուտա բերդն է, որ վեպի մեջ ասվում է Բերդ Կապուտին²) կամ Քիլիսե՝ քաղաքի թագուհին է կամ թագավորի աղջիկը:

¹Քսենոֆոն, Անաբասիս, Եր.1970, էջ 235:

²Սասնա ծռեր, ժողովրդական վեպ, Խ. Բ, մաս I, Եր. 1944, էջ 79, Մի պանդուխտ սպարկերտցու ասելով՝ Խանդութի հայրենիքը <Բերդ Կապուտին> էր կոչվում: Կապույտ անունով մի բերդ գտնվում է Կաղզվանի մոտերքը: Գ. Ս.: Սասնա ծռեր, ժողովրդական վեպ, Խ. Բ, մաս II, Եր. 1951, էջ 825, «Կապուտայ» կամ «Կապույտ» կոչված բերդը, որ Կաղզվանի մոտ էր, և առանձին դեր է խաղացել առաջին Բագրատունի թագավորների օրով: Այդ բերդը նույնացնում են հին Արտագերս կամ Արտագերից բերդի

Հայ իրականության մեջ Խանդութի մասին ամենավաղ գրավոր հիշատակությունը վերաբերում է 19-րդ դարի սկզբին. այն գտնում ենք Ղուկաս Ինճիճյանի՝ 1806թ. հրատարակված «Նոր Հայաստան» գրքում: Հեղինակը, Կաղզվան գավառում տեղադրելով «Խանդութի ձոր» և «Խանդութի բերդ» տեղավայրերը, գրում է, թե «Բերդ է համանուն ձորավայրում, որ այդպես է կոչվել, ասում են, մեր թագավորներից մեկի քրոջ անունով, որի պատմությունը Տիգրանուհու պատմության նման են պատմում»²:

Մինչ այդ, 16-րդ դարում պորտուգալացի երկու ճանապարհորդներ՝ Անտոնիո Տենրեյրոն և Մեստրե Աֆոնսոն (1525 և 1565թթ.), որոնք ճամփորդել են Արևելքում, անցել են նաև Բիթլիս, Խլաթ, Սասունի Հազո կամ Հիզու քաղաքներով, արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդել վիսպական Դավթի և Խանդութի մասին³: Մասնավորապես Աֆոնսոն, որը 16-րդ դարի կեսերին եղել է Սասունի Հազո քաղաքում, վկայել է, որ Հազոյում է մշտապես ապրել հսկա թագավոր Դավիթը, որը շատ էր սիրում որսորդություն: Նա կործանել է Ախլաթ քաղաքը: Այստեղ է եղել նաև նրա կինը՝ Խանդութ անունով, նույնպես հսկա: Նա թաղված է քաղաքից մի օրվա ճանապարհի վրա գտնվող բերդում. և քուրդ բեկը, որը տիրել էր քաղաքին, Խանդութի գերեզմանից հանել էր նրա ոտքերի ապարանջանները, որոնք թաղված էին եղել նրա հետ միասին, և որոնց միջով մի նիհար մարդ ոտքով ու գլխով կանցներ: Նա հանել էր նաև թագավորի (Դավթի) գերեզմանից մի ոսկե խաչ, որը հայերը «Սուրբ նշան» են կոչել: Խաչը այնպիսի զորություն է ունեցել, որ երբ թագավորը կրել է այդ խաչը, ոչ մի բանակ չի կարողացել նրան հաղթել: Խաչը պատուհասել

հետ:...Հետագայում այդ բերդը կոչվել է մեր վեպի հերոսուհու անունով՝ Խանդութի բերդ: Վեպի մեջ Բերդ-Կապուտինը շփոթվում է Կապուտկողի հետ կամ ընդհակառակը: Կ. Մելիք-Օհանջանյան:

¹Սասնա ծռեր, Ժողովրդական վեպ, հ. Բ, մաս II, Եր. 1951, էջ 320, Այս պատումը Թադևոս Առաքյալի վանքի գյուղացի Դավթից գրի է առել Խաչիկ վ. Դադյանը, որը նշում է. «Շավարշան, որ և Արտազ գավառի մի մասը՝ հնում անվանվում էր Քիլիսե, հետո փոխարկվել է Սոքման ավան կոչումով... Սահմանակից Սոքման ավանի Քիլիսե գյուղը, որի մոտ է և Խանդութ-խանումի բերդը (Խանդութ-խանում Գալասին), ներկայումս բաղկացած է 20 տուն թուրք ազգաբնակչությունից»:

²«Սասնա ծռեր», Ժողովրդական վեպ, աշխատությամբ Ս. Հարությունյանի, Եր. 1977, էջ 630:

³Հայ –պորտուգալական հարաբերություններ, Եր., 1986, 171-213, 231-245:

է իրեն գերեզմանից հանող քուրդ իշխանին, և վերջինիս եղբայրը՝ Հազոյի տվյալ ժամանակաշրջանի քուրդ կառավարիչը, երկյուղելով խաչի զորությունից, այն դրել է հայկական մի եկեղեցում և իր ծախսով խաչի առջև օր ու գիշեր կանթեղ վառել: Ճանապարհորդին ցույց են տվել նաև Դավթի նիզակն ու վահանը, որ պահվելիս են եղել Հազոյի մերձակա մի ամրոցում¹:

Այս վկայությունները խոսում են այն մասին, որ Դավթի և Խանդութի զրույցն արդեն 16-րդ դարում տարածված էր Սասունի և նրա շրջակա գավառներում: Մյուս կողմից՝ այդ ժամանակ վեպն այն աստիճանի պատմական ճշմարտություն է համարվել, որ անգամ փաստարկվել է իրեղեն ապացույցներով²: Պատմական այս որոշակիությամբ էլ պայմանավորված է մեր վեպում ոչ միայն գլխավոր հերոսի՝ Դավթի, այլ նաև հերոսուհու՝ Խանդութի, նաև մյուս կերպարների՝ Քեռի Թորոսի, Ձենով Հովանի ընդգծված, հզոր հերոսականությունը, որի շնորհիվ հերոսների անունները կապվում են պատմական և աշխարհագրական տեղավայրերի, տեղանունների հետ:

Այդ է պատճառը նաև, որ Խանդութի կերպարում առասպելական հատկանիշները ամենաքիչն են արտահայտված (նաև Գոհարի կերպարում, որովհետև նա վեպում նույնպես կոնկրետ հայրենիք ունի՝ Հալաբա թագավորի աղջիկ, Բաղդատի խալիֆի աղջիկ):

Նկատենք, որ «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպում հերոսականության դրսևորումները շատ հետաքրքիր զուգահեռներով են զարգանում հերոս-հերոսուհի միասնության մեջ:

Ամեն դյուցազնական արարք պսակվում է արժանավոր ամուսնությամբ, որը դյուցազների վարձատրությունն է: Դյուցազնին վայել է դյուցազնուհի կին: Այդպիսի կանայք են Չմշկիկ Սուլթանը (տիրուհի) և Խանդութ խաթունը (տիկին, բամբիշ), ինչպես նաև Գոհար խաթունը Մհերի վեպի մեջ³:

Դավթի, մյուս դյուցազունների ամուսնությունը նույնպես ունի հերոսական բնույթ³: Ամուսնությունը վեպում այն կարևոր սյուժեն է, որն

¹«Սասնա ծռեր», Ժողովրդական վեպ, աշխատությամբ Ս. Հարությունյանի, Եր. 1977, էջ 627:

²Մ.Աբեղյան, հ. Ը. Եր. 1985, էջ 52:

³Մ.Աբեղյան, հ. Ա. Եր. 1966, էջ 459:

ըստ էության դառնում է նպատակ էպոսի առաջին մեծ պյուծեի համար, այն է՝ հերոսի հերոսական մարտը, «չպետք է մոռանալ, որ մարտեր ու մենամարտեր անում են ոչ միայն Դավիթը, այլև մյուս հերոսները»¹: Միննույն ժամանակ, հերոսական ամուսնությունը դառնում է պատճառ վեպի երրորդ մեծ պյուծեի համար, որը հերոսի մահն է: Բայց որքան էլ վեպերի մեջ մարտում սպանվելը պատվավոր էր համարվում, այնուամենայնիվ, այդպիսի մահը սովորաբար գտնում են հակահերոսները²:

Հերոսավեպում հերոսուհիները հանդես են բերում այն նույն քաջությունն ու հերոսականությունը, որին կոչված է հերոսը, նրանք, «ինչպես դյուցազները, քաջամարտիկ են, քաջավարժ են զինաշարժության և ձիավարության մեջ»³ (Խանդութ խաթուն, Գոհար): Այսպիսով, վեպում հերոսականության կրողներից են դառնում հատկապես հերոսների կանայք՝ իրենց «մեծավայելուչ բնավորությամբ»:

Ժողովրդական վեպում շարունակվում են հնագույն առասպելներից եկող վաղնջական պատկերացումները: Դրանք շատ հաճախ դրսևորվում են հերոսուհիների կերպարներում: Մասնավորապես էպոսի հերոսուհիները մինչև ամուսնությունը իգական աստվածությունների (Մեծ մոր կամ նախամոր, սիրո, ռազմի, պտղաբերության) պաշտամունքային աղերսները իրենց մեջ կրող կանայք են, իրենց երկրի կամ քաղաքի տերը կամ թագուհիներն են, որոնք «զինավորված շրջում են իրանց երկրի սահմանն ու սահմանից դուրս, կռվում են թե դյուցազների և թե հրեշների դեմ, և դաշտի մեջ զարնում են իրենց վրանները, կամ շինած ունին իրանց ապարանքները (քոշկ ու սարայները)»⁴:

Որպես վիպական-առասպելական հերոսներ՝ կանայք էպոսում մինչև ամուսնությունը ոչ միայն դյուցազնական ուժի կրողներ են, այլ նաև «կարդացվոր» են կամ կախարդներ, որը, կարծում ենք, նույնպես պայմանավորված է նրանց մեջ հզոր աստվածությունների արձագանքների հեռավոր հիշողությամբ. «... նրանք դյուցազների ֆիզիկական անչափ ուժի հետ օժտված են և խոսքի կախարդական ուժով, նախատեսության և իմաստության շնորհքով, որ վեպերի մեջ մեծ մասամբ

¹Տե՛ս նույն տեղում:

²Տե՛ս նույն տեղում:

³Մ.Աբեղյան, հ. Ը. Եր. 1985, էջ 52:

⁴Նույն տեղում:

կանանց է միայն վերապահվում: Սակայն այսպիսի դյուցազնական հատկություններով փայլում են միայն դեռևս այր չճանաչող կույսերը. մարդու գնալուց հետո հաճախ նրանք կորցնում են իրանց գերբնական ուժերը և դառնում հասարակ մահկանացուներ»¹:

Այս կանայք այն «փահլևան գյոզալներն» են կամ ամազոնուհիները, որոնք բազում «ուզնգաններից» ընտրում են միայն նրան, ով կհաղթի իրենց. «երբեմն նրանք գեղեցիկ են, ինչպես հրեղեն աղջիկները և իրանք ևս հրեղեն, այսինքն գերբնական էակ են, քնքուշ ու հրապուրիչ. բայց իրանց կուսական հպարտության մեջ իրանց համար այր են ճանաչում միայն նրան, ով իրանց հաղթում է մենամարտության մեջ և իրանցից ուժով գերազանց է լինում, իսկ իրանցից թույլերին արհամարհելով արհամարհում են և շատ անգամ նույնիսկ անխնա կոտորում են այդպիսիներին»²:

Միաժամանակ, ամուսնությունից հետո այս կանայք դառնում են այն հերոսական մայրերը, որոնց շնորհիվ պիտի շարունակվի դյուցազնուների սերունդը՝ աշխարհի գա երկիրը, ցեղը պահող-պաշտպանող հզոր հերոսը: Այս դեպքում արդեն նրանք չունեն իրենց նախկին աստվածային զորությունը, սակայն «մեծ մասամբ նրանք հավատարիմ են իրանց ամուսնական սիրուն», պատրաստ են առանց վարանելու իրենց անձը զոհաբերել հանուն «իրանց այրերի», երկրի, հզոր ժառանգի, (Ծովինարը, Մեծ Մհերի կինը, Խանդութը), որը բացարձակ հերոսականության օրինակ է:

Այս կանանց վրեժխնդրության մեջ անգամ հերոսականություն կա, քանի որ «մահու չափ կռվող են իրանց անձնական պատիվը պաշտպանելու համար. և շատ անգամ ևս հաջողվում է նրանց վրեժ առնել իրանց խաբողներից»³: Իրենց ամուսնական հավատարմության մեջ և՛ սաստիկ խանդոտ են, և՛ վրեժխնդիր իրենց անհավատարիմ ամուսիններից:

Ընդհանրապես էպոսագիտության մեջ ուսումնասիրողները շատ են անդրադարձել հերոսի կերպարին, նշել այն հիմնական գործառույթներն ու հատկանիշները, որոնց շնորհիվ աշխարհի տարբեր

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ժողովուրդների էպոսները հանդես են բերում մի շարք ընդհանրություններ¹:

Պետք է փաստել սակայն, որ եթե հերոսների առումով ընդհանրությունները մեծ շրջանակ ունեն և ուսումնասիրությունների հիմնական նյութ են դարձել, ապա հերոսուհիները այդ ենթատեքստում հիմնականում ընկալվում են իբրև վիպական-առասպելական կերպարներ, երբեմն՝ ընդգծված դիցաբանական ակունքներով (Ծովինար, Դեղձուն Ծամ, Գոհար), ինչը նույնպես արդարացված է:

Համեմատության համար փորձենք դիտարկել հերոսականության դրսևորման այն մոտիվներն ու միջադեպերը, որոնք թույլ կտան վեր հանել այն ընդհանրությունները, որոնք հավասարապես տարածվում են հերոս-հերոսուհի հերոսական կապի շղթայի բոլոր օղակների վրա:

1. Հերոսը գերբնական ծնունդ ունի, և այն կանխորոշված է, աստվածային հատկանիշներ ունի, սակայն մահկանացու է (Սանասար, Մեծ Մհեր, Դավիթը).

1. Հերոսուհին մինչև ամուսնությունը աստվածային էություն ունի, աստղապաշտ է, կախարդ, գուշակ, սակայն մահկանացու է (Ծովինար, Դեղձուն Ծամը, Խանդութը, Գոհար).

2. Հերոսը իր երկրի տերն է ու պաշտպանը, նրա օրոք երկիրը ծաղկում է (Մեծ Մհեր, Դավիթ).

2. Հերոսուհին նույնպես իր երկրի տերն է, թագուհին ու պաշտպանը (Խանդութը, Գոհարը).

3. Հերոսի ամուսնությունը հերոսական է, չկա մեղկ սեր և ոչ կնահաճություն², հերոսը բազմաթիվ արգելքներ է հաղթահարում, հերոսական մենամարտ է վարում՝ հերոսուհուն հասնելու և նրա հետ ամուսնանալու համար (Սանասար, Դավիթ, Փոքր Մհեր).

3. Հերոսուհու ամուսնությունը հերոսական է, չկա մեղկ սեր, տարփանք, հաղթահարում է բազմաթիվ «ուզնգանների» արգելքները, ընտրում է հերոսին, հերոսական մենամարտ է վարում հերոսի հետ, ինչը ամուսնության նախապայմանն է՝ անկախ նրանից՝ կհաղթի, թե կպարտվի (Խանդութ, Գոհար).

4. Վիպական շարադրանքում գործում է հերոս-հակահերոս

4. Վիպական շարադրանքում առկա

¹Мифы народов мира, т. I, Москва, 1980, ст. 294-297.

²Մ. Աբեղյան, հ. Ա. Եր. 1966, էջ 459:

հակադրության գիծը, որը գործողության առաջնորդիչ ուժն է (Մեծ Միեր-Մեծ Մելիք, Դավիթ-Փոքր Մելիք)։

են իրար հավասար և միմյանց արժանի երկու հակադիր հզոր ուժեր՝ հերոսուհի-հակահերոսուհի. հակադրության այս գիծը գործողությունը ուղղակիորեն տանում է դեպի կուլմինացիա և լուծում, որը կարող է ավարտվել ինչպես երկրի հզորացմամբ, այնպես էլ հերոսի մահով (Արմաղան-Իսմիլ, Խանդութ-Չմշկիկ Սուլթան /հմմտ. Բրումհիդան-Քրիմհիլդա՝ Նիբելունգների երգում/)։

5. Հերոսական մարտում հերոսը սպանում է հակահերոսին, սակայն ինքը սպանվում է առանց կռվի։ Սովորաբար հերոսը դավադրության արդյունքում է մեռնում, որն ավելի է ընդգծում նրա դյուցազնական ուժը և, ընդհակառակը, ի վերուստ նրան տրված մահականացու լինելու թուլությունը՝ զարշապարը (Դավիթ /հմմտ. Ռուստամ, Ջիգֆրիդ, Աքիլես/)։

5. Հակահերոսուհուն կռվի մեջ սպանում է հերոսը. Միերը սպանում է Չմշկիկ Սուլթանին, սակայն հերոսուհին առանց կռվի է մեռնում (Խանդութը ինքնասպան է լինում, Գոհարը մեռնում է կամ որոշ պատումներում Միերի հետ մտնում քարայրի մեջ)։

6. Ժառանգի խնդիրը հերոսի և հակահերոսի գլխավոր նպատակներից է (Մեծ Միեր, Մեծ Մելիք, Դավիթ)։

6. Ժառանգի խնդիրը ինչպես հերոսուհու, այնպես էլ հակահերոսուհու գլխավոր նպատակներից է (Արմաղան-Իսմիլ, Խանդութ-Չմշկիկ Սուլթան)։

7. Հերոսի և հերոսուհու հարսանիքը սուրբ հարսանիք է, քանի որ կա աստվածային միջամտություն, (Սանասար-Դեղձուն ծամ, Մեծ Միեր-Արմաղան, Դավիթ-Խանդութ), և որի արդյունքում ծնվում է ժառանգը, որի օրոք երկիրը բարգավաճում է (Մեծ Միեր, Դավիթ, Փոքր Միեր)։

7. Հերոսի և հակահերոսուհու կապը սուրբ չէ, ապօրինի է, այդ պատճառով էլ դրա արդյունքում ծնված զավակը հակահերոսն է (Մեծ Միեր-Իսմիլ կամ Մեծ Մելիքի կինը, Դավիթ-Չմշկիկ Սուլթան կամ խլաթցի կին), որն էլ դառնում է հերոսի մահվան պատճառը (Փոքր Մելիքը, Դավթի ապօրինի աղջիկը)։

8. Հերոսի երդմնազանցության պատճառով մեռնում են և՛ հերոսը, և՛ հերոսուհին՝ Դավիթը և Խանդութը:

8. Հերոսուհու երդմնազանցության պատճառով մեռնում են և՛ հերոսը, և՛ հերոսուհին՝ Մեծ Մհերը և Կինը:

9. Ինչքան ժողովրդական վեպերը կենդանի և նախնական են, այնքան նկատելի է վեպում գործող կերպարների կապը երաժշտական և երգեցողական կատարման հետ¹. վեպում ամենամեծ երգիչն է Դավիթը, հետո՝ Ձենով Հովանը, Մհերը, Խոր Գուսանը, որի անունը հիշվում է, սակայն ինքը ոչ մի տեղ չի երևում:

9. Հերոսուհիներին են վերագրվում երգային հատվածները՝ Խանդութը գուսաններ է ուղարկում:

Ամփոփելով՝ պետք է արձանագրենք, որ մեր էպոսի Սասնա կանայք իսկական դյուցազնուհիներ են ոչ միայն նրանց կերպարներում արտահայտված ուժի և քաջության դրսևորումներով, էպոսի պատմականության շրջանակում արտահայտված «պատմական գծերով», այլ նաև այն մի շարք կարևորագույն հատկանիշներով, որոնք բնորոշ են հերոսներին, և դրանցով էլ բնորոշվում է էպոսի կարևորագույն հատկանիշը՝ հերոսականությունը կամ հերոսական ոգին: Միաժամանակ «Սասնա ծռեր» էպոսում արտացոլվում են տան և հասարակության մեջ հայ կնոջ ունեցած այնպիսի իրավունքներն ու ազատությունները, որոնք ընդհանուր ոչինչ չունեն այդ դարերում Միջին Արևելքում կնոջ մասին մեր ունեցած ընդհանուր պատկերացումների հետ:

Բանալի բառեր՝ էպոս, հերոսուհի, Խանդութ, պատմականություն, դյուցազուն, Դավիթ, սուրբ հարսանիք, ժառանգ, մենամարտ, հակահերոս, առասպել, հերոսավեպ:

¹Մ.Աբեղյան, հ. Ը. Եր. 1985, էջ 53:

MANEFESTATION OF HEROINE-HEROISM CONNECTION IN THE EPIC OF "SASNA TSRER"

A. A. GHARIBYAN

GSU Lecturer

One of the most important peculiarities of the Epic of "Sasna Tsrer" is women's heroism, their essential role, active participation in the development of epic events together with their husbands. In this sense, the characteristics and actions of heroines in the Epic are presented in parallel with the characteristics and actions of the heroes. Thus, the value system inherent to our nation and the understanding of family relations, the role of women in them are also manifested.

ПРОЯВЛЕНИЯ СВЯЗИ ГЕРОИНЯ-ГЕРОИЗМ В ЭПОСЕ "САСНА ЦРЕР"

А. А. КАРИБЯН

Преподаватель ГГУ

Одной из важнейших особенностей эпоса «Сасна Црер» является героизм женщин, их важная роль и параллельное, почти равное с мужьями участие в развитии эпических действий.

В этом смысле, черты и поступки героинь эпоса сходны с качествами и действиями героев. Таким же образом проявляются характерные для нашего народа система ценностей, понимание семейных отношений и восприятие роли женщин в них.

**ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՓԻԹԵՐ ԲԱԼԱՔՅԱՆԻ
«ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՍԵՎ ՇՈՒՆԸ» ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Ն. Բ. ԳՍԼՍՏՅԱՆ

*ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի
արտասահմանյան գրականության բաժնի հայցորդ*

Հայոց ցեղասպանության հարցը միայն հայ ժողովրդի խնդիրը չէ. դա մի ցավ է, որը կիսում են ամբողջ աշխարհի բարի կամքի տեր մարդիկ՝ անկախ ազգությունից և կրոնից: Փիթեր Բալաքյանն իր հայկական արմատներով ու ամերիկյան անգլերենով կարողացավ ցույց տալ այդ ցավի գեղարվեստական դրսևորման ուժը: «Ուժով ու սրությամբ է գրում Բալաքյանը, արդարացված վիրավորանքով իր անցյալին դեմ-հանդիման նայելով ու այդ վիրավորանքը արվեստի վերածելով», - արձանագրում է «Լայբրերի ժուրնալ»¹:

Փիթեր Բալաքյանն իր ստեղծագործություններով՝ «Ճակատագրի սև շունը» (1982), «Պայծառության տխուր օրեր» (1983), իր հայ գրչակիցների նման ամերիկյան գրականության մեջ անդրադարձավ հայոց ցեղասպանության թեմային՝ համաշխարհային հանրությանը մեկ անգամ ևս հիշեցնելով հայ ժողովրդի ողբերգության և վերածննդի մասին: «Հայոց ցեղասպանությունը մարդկության վիթխարի պատմության մի մասն է, - գրում է Փիթեր Բալաքյանը, - ընթերցողը, վաղ թե ուշ, գալիս, մտնում է նրա մեջ ու ընկալում այն: Հայ ժողովրդի 20-րդ դարի պատմությունը, հատկապես այն սոսկալի իրողությունները, որ տեղի ունեցան Օսմանյան Թուրքիայում, ողջ աշխարհին է, բոլորին է հետաքրքրում: Այն կազմում է մարդկության էպիկական պատմության մի էական մասը: Երբ ես սկսեցի գրել Հայոց ցեղասպանության մասին, այդ թեմայով շատ քիչ գրականություն կար անգլերեն: Ես մարտահրավեր նետեցի ներկային ու կենդանացրի այդ հրեշավոր իրողությունները: Ցանկացա ընտանիքիս պատմությունը տեղափոխել մի ավելի ընդարձակ՝ համամարդկային պատմության մեջ»²: Բալաքյանը գեղարվեստական

¹ Library journal, New York, 1997.

² Փիթեր Բալաքյան, Հայկական պահանջատիրությունն արդարության համար է, «Հայոց աշխարհ», Երևան, 25-ը ապրիլի, 2017:

խոսքի միջոցով աշխարհին ներկայացրեց և լուսաբանեց հայոց ցեղասպանությունը որպես համամարդկային խնդիր: «Հակառակ անոր, որ հեռաւոր Ամերիկայի մէջ, հայկական շրջապատի բացակայութեան, Փիթըր Պալաքեան կը ստանձնէ հայու ինքնութիւնը: Այդ ինքնութիւնը իր անձնաւորութեան համար առանցքային կը դառնայ, հայու ճակատագիրը, հայեցի ինքնութիւնը ստանձնող սփիւռքահայու մը գրչով կը համամարդկայնանայ: Փիթըր Պալաքեան թելադրուած, կաշկանդիչ պարտադրանքով հոգիի մը կպցուած ինքնութեան մը տէրը չէ: Այլ իր ազատ ընտրութեամբ՝ իր ձեւաւորուած անձնաւորութեան հետ ներդաշնակուող ինքնութեան մը ստանձնողն է: Ստանձնում մը՝ այնքան բնական եւ առողջ, որակ է ստեղծագործութեան, բան մը՝ որ նոյնիսկ բարձր կը գնահատուի ամերիկեան գրական աշխարհի մէջ ու կարժանանայ «Բէն Ալպրանտ» յիշողութեան մրցանակին»¹:

1982 թվականին լույս է տեսնում Փ. Բալաքյանի «Ճակատագրի սև շունը» (Black Dog of Fate, A Memoir) հուշագրությունը, որը 2002 թվականին գրականագետ, բանաստեղծ Արտեմ Հարությունյանի կողմից թարգմանվում է հայերեն և ներկայացվում հայ ընթերցողի դատին: Ինքնակենսագրական այս գիրքը համարվել է 1998-ի լավագույն հուշագրությունը, պարգևատրվել Փեն ակումբի միջազգային մրցանակով, թարգմանվել իտալերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն:

«Ճակատագրի սև շունը» հուշագրությունն իր վրա սևեռեց թե՛ հայ, թե՛ օտար ընթերցողների ուշադրությունը՝ արժանանալով բարձր գնահատականի: «Ֆրեզնո Բի» թերթը գրում է. «Գեղեցիկ մի գիրք է սա: Բալաքյանի գրքում միահյուսված են հայկական անցյալի պատմության մոթ սարսափներն ու ամերիկյան միջին դասակարգի կյանքը: Բալաքյանը խոսեցրել է մի ժողովրդի, որը գրեթե ոչնչացվեց, ու պատմել է մի պատմություն, որը բոլորի կողմից կարդացվելու է»²: Ուշագրավ է նաև «Ֆորըն Ըֆֆերզ»-ի գնահատականը. ««Ճակատագրի սև շունը» սկսվում է որպես նրբագեղ Հոլդեն Քոֆիլտանման պատանեկության հուշագրություն...ու վերջանում է որպես սրտաբուխ մի ճիշ՝ վիթխարի գրական վարպետությամբ արտագրված, որն ուղղակի ներթափանցում է

¹ Պայծիկ Գալաճեան, «Ազգային ինքնութեան խնդիրը Փիթըր Պալաքեանի «Ճակատագրի սև շունը» գրքին ընդմէջէն», ՀՀ սփյուռքի նախարարության «Հայերն այսօր» էլեկտրոնային պարբերական, 23-ը հոկտեմբերի, 2013:

² Փիթեր Բալաքյան, «Ճակատագրի սև շունը», Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ. , 2003:

ընթերցողների զգացմունքների մեջ և անօրինակ կերպով բացատրում, թե ինչպես և ինչու Մեծ Եղեռնին դեռևս այնքան կատաղորեն կպած է հայկական Սփյուռքը»¹: Դրվատական գրախոսականներով հանդես եկան շատ ու շատ գրողներ և գրաքննադատներ: ««Ճակատագրի սև շունը», - գրում է ամերիկացի գրաքննադատ Ռոբերտ Ջեյ Լիֆտոնը, - հուշագրությունների մեջ մնալու է որպես դասական նմուշ, որովհետև ազդու կերպով տալիս է ամերիկահայ պատմությունը, վերականգնում է անասելի անձնական ու ընտանեկան ճշմարտություններ՝ ուժեղ բանաստեղծի գրչով»²: Հուշագրությունը արժանացել է նաև ամերիկացի խիստ գրաքննադատ Ալֆրեդ Կեյզինի բարձր գնահատականին. «Բալաքյանը, շնորհալի մի բանաստեղծ, գիտի իսկ և իսկ անցյալի ցավը տեղադրել ներկա պոեզիայում: Կրքոտ ու անձնական այն աստիճանով, որ սիրել է տալիս...մի արտակարգ գիրք»³:

Բալաքյանի «Ճակատագրի սև շունը» հուշագրությունն իր տոհմի պատմությունն է, նաև մի ամբողջ ազգի պատմություն, որը 1915 թվականին եղեռնից մազապուրծ ցաքուցրիվ եղավ աշխարհով մեկ, ենթարկվեց բազում փորձությունների, մահվան հետ մաքառեց, ճանապարհին շատերին կորցնելով՝ ապաստան գտավ օվկիանոսից այն կողմ՝ ԱՄՆ-ում, բայց երբեք չընկճվեց, իր մեջ ուժ գտավ ապրելու և հարատևելու:

«Փիթեր Պալաքեանի գիրքը դասական ինքնակենսագրութիւն մը չէ, - գրում է Պայծիկ Գալաճյանը, - այլ իր ընտանիքին պատմութեան ընդմէջէն ան կը ստեղծէ 20-րդ դարու առաջին Յեղասպանութեան վերաբերեալ հրաշալի գործ մը, որ յուշագրութենէն դանդաղօրէն վերածուցաւ թուրքերու կողմէ սանձազերծուած՝ Հայերու ցեղասպանութեան պատմութեան»⁴: Բալաքյանն իր հուշագրությամբ պատկերեց իր ընտանիքը, իր արմատները, ծնողներին, տատերին ու պապերին, իր մանկության, պատանեկության, հասունության տարիները, ցեղասպանությունը, որի «հուշը յուրաքանչյուր հայ կրում է իր գեներում»:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Պայծիկ Գալաճեան, «Ազգային ինքնութեան խնդիրը Փիթեր Պալաքեանի «Ճակատագրի սև շունը» գրքին ընդմէջէն», ՀՀ սփյուռքի նախարարության «Հայերն այսօր» էլեկտրոնային պարբերական, 23-ը հոկտեմբերի, 2013:

Հայ մարդու զգացողությամբ և ամերիկացու հոգեբանությամբ կարողացավ ներկայացնել այն երկիրը, ուր ապրել էին իր հարազատները, որն ինքը չէր տեսել, որից, որպես սրբազան մասունք, ոչինչ չէր մնացել՝ ո՛չ քարտեզ, ո՛չ լուսանկար, ո՛չ գեղեցիկ որևէ պատկեր: Երկիրը երևութաձև-երևակվում էր միայն իր տատի տեսքով. «Ինչ էլ որ տատս էր, - հավաստում է գրողը, - ուրեմն՝ հենց երկիրն էր, բառ որի վրա կարծես կողպեք կար»¹: Դեռ մանուկ՝ Բալաքյանը պապերի երկրին հաղորդակից է դառնում տատի պատմություններով: «Երբ տատիս հետ էի, - վկայում է գրողը, - հաղորդակից էի լինում ինչ-որ այլ աշխարհի, լույսի ու մութի, բայց դեպի իրեն քաշող աշխարհի, զորության մի տարօրինակ դրսևորման, որն անտանելի ուժի նման Հայաստան կոչվող հնագույն երկրից հոսում-հասնում էր իմ աշխարհը՝ Նյու-Ջերսի: Ինչ-որ հնագույն մի բան էր՝ կապված երկրի, բառերի, արյան ու երկնքի հետ»²:

Նա մտքով տեղափոխվում է այն աշխարհը, ուր ապրում էին իր ընտանիքն ու բարեկամները, որոնք իրենց զավակներին հայերեն չէին սովորեցնում՝ չցանկանալով «խաթարել» նրանց հոգիները. «Ոչ ոք չէր ուզում խոսել անցյալի տրավմայի մասին, 1915թ. դեպքերի, որի պատճառով իմ երկու կողմի պապերն ու տատերն էլ ամբողջ կյանքի համար խորը սպիներ են ստացել: Սա ցավալի թեմա էր, ու երեխաներին ու երիտասարդներին չէր վերաբերում, հատկապես երջանիկ ու հարուստ արվարձանում, որտեղ ես մեծացել եմ»³: Վախենում էին, որ չար ճակատագիրը, ճակատագրի սև շունը՝ թուրքը, կհետապնդի իրենց, նրանց միակ ցանկությունն էր, որ իրենց՝ որպես Ամերիկայի նորընծա հպարտ քաղաքացիների, հանգիստ թողնեին, «որպեսզի խաղաղ պայմաններում հնարավորություն ունենային պահելու իրենց ընտանիքները, աշխատելու և ապրելու»⁴:

Մանկության տարիների այս վերհուշը ինքնաորոշման առիթ է դառնում: Ուսանողական տարիներին միայն, երբ ինքը դեռ առաջին կուրսի ուսանող էր, մորաքույրերի միջոցով կարողանում է բացահայտել իր ազգի, իր գերդաստանի ողիսականը, որն ավելի իրատեսական է դառնում

¹ Փիթեր Բալաքյան, «Ճակատագրի սև շունը», էջ 19:

² Նույն տեղում, էջ 20:

³ «Առավոտ» թերթ, 28-ը փետրվարի, 2013:

⁴ Փիթեր Բալաքյան, «Ճակատագրի սև շունը», էջ 215:

տատի թողած պաշտոնական փաստաթղթերի միջոցով, որոնք բողոքներ էին թուրքական կառավարության դեմ: Անցյալը գրողից գաղտնի պահելը ուներ իր բացատրությունը. նախ նա դեռ պատրաստ չէր այդ ամենը հասկանալու, հանարավոր էր՝ այդ ամենը հասկանալը խանգարեր նրան, ապա տատի լուրջությունը: Բալաքյանը մեկ առ մեկ պատմում է բոլոր բարեկամների՝ տատիկների, պապիկների, հոր, մոր, հորաքույրերի, մորաքույրերի մասին:

Տառը՝ Նաֆինա Չիլինգիրյանը (Շեքերլեմեջյան) ծնվել և ապրել է Դիարբեքիրում մինչև 1915 թվականը: Ամուսնացել է Հակոբ Չիլինգիրյանի հետ: Երբեմնի երջանիկ ընտանիքը 1915 թվականի օգոստոսի 1-ին շատուշատ հայերի հետ, թողնելով իրենց շեն տունն ու ունեցվածքը, բռնի, մահվան սպառնալիքով տեղահանվում է: Պապը՝ Հակոբ Չիլինգիրյանը, ինչպես նշում է Բալաքյանը, «եղել է ԱՄՆ քաղաքացի, բնակվել է ԱՄՆ-ում՝ սկսած անչափահաս տարիքից մինչև 1909 թվականը», բայց անգամ ԱՄՆ քաղաքացի լինելը նրան չի փրկել տեղահանությունից. յուրաքանչյուր հայ պետք է մահվան դատապարտվեր. սա էր թուրքական կառավարության հրամանը: «Ամուսինս,-վկայում է Նաֆինան,-հակառակ ԱՄՆ քաղաքացի լինելուն, մեզ հետ միասին բռնի ուժով աքսորվեց, և զինվոր-նստիկանները նրանից խլեցին քաղաքացիության մասին փաստաթուղթն ու անձնագիրը: Քանի որ նա տկար էր ու թույլ, անտանելի պայմաններին ենթարկվելով և տեսնելով, թե ինչ դաժանությամբ սպանվեցին մեր ազգականները, չկարողացավ դիմանալ և մահացավ՝ թողնելով ինձ միայնակ այրի՝ երկու որբ դուստրերիս՝ 7 տարեկան Զվարթի, 5 տարեկան Արշալույսի հետ»¹:

Նաֆինան, անցնելով կյանքի՝ ողբերգություններով լի ճանապարհով, կորցնելով գրեթե բոլոր հարազատներին, իր մեջ ուժ է գտնում դիմագրավելու կյանքի բոլոր դժվարությունները և սեպտեմբերի սկզբներին դուստրերի հետ հասնում է Սիրիա՝ Հալեպ, որտեղից էլ 1920թ. տեղափոխվում է Ամերիկա, ամուսնանում երկրորդ անգամ՝ ստանալով երկրորդ ամուսնու՝ Պետրոս Արուսյանի ազգանունը: Շեքերլեմեջյանները և Արուսյանները երկրում եղել են հայտնի մետաքսագործներ, մետաքս վերամշակողներ և մետաքսի առևտրականներ, ունեցել են հարյուրավոր հեկտար թթենու այգիներ, որոնք դաժանաբար խլվել են նրանց ձեռքից:

¹ Նույն տեղում, էջ 242:

Նաֆինան՝ որպես փոխվրեժ թուրք հրոսակների նկատմամբ, ունենում է ևս մեկ դուստր և երկու որդի՝ շարունակելով իր տոհմի շառավիղը, վառ պահելով զոհված հարազատների հիշատակը: Հեռավոր Ամերիկայում նա փորձում է պահպանել ազգային սովորույթները, հայկական ընտանեկան արժեքները: Նաֆինան քաջ գիտակցում է, որ օտար երկրում ազգային ինքնությունը կարելի է պահպանել միայն այս ձևով: Եվ պատահական չէ, որ կիրակի օրերին՝ ժամերգությունից հետո, իր հյուրընկալ տանը սիրով ընդունում է ազգականներին, հայկական ուտեստներ հրամցնում, հետևում ազգային ծեսերին: «Կիրակին ընտանեկան օր էր: Կիրակի օրերին մենք ավելի հայ էինք թվում: Ազգակիցների որոշակի կարգը՝ տատս, մորաքույրերս, հորեղբոր, մորեղբոր որդիները, հորեղբայր, քեռիներս պարտադիր պետք է ներկա գտնվեին»¹: Սա դեռ ամենը չէ. հիշողության միջոցով վերակենդանացնում է անցյալը, որը նրան ուժ է տալիս ապրելու, պայքարելու: Նա առանց վարանելու դառնում է իր ու իր նահատակված հարազատների իրավունքների պահանջատերը, պատիվ և փոխհատուցում պահանջում թուրքական կառավարությունից՝ քաջ գիտակցելով, որ այն կարող է դառնալ իր մահվան պատճառը:

Իսկ ահա հոր հայրը՝ Տիրան Բալաքյանը, եղել է հայտնի բժիշկ, սովորել է Էջմիածնի տարրական դպրոցում, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ապա Լայպցիգի բժշկական համալսարանում՝ ստանալով գիտական աստիճան, մասնագիտացել է ակնաբուժության մեջ, հեղինակել բազմաթիվ բժշկական հոդվածներ: Նա այն 250 մտավորականների թվում է եղել, ովքեր ապրիլի 24-ին ձերբակալվել են ու աքսորվել Պոլսից, անցել հայկական գողգոթայի միջով՝ գաղթի ճամփաներով, ու հրաշքով փրկվել՝ հաստատվելով Վիեննայում: Տատը՝ Գոհարիկ Փանոսյանը, սովորել է Կոստանդնուպոլսի ամերիկյան օրիորդաց վարժարանում: Պապը, շնորհիվ իր կապերի, կարողացել է ընտանիքը անվնաս հասցնել Եվրոպա: «Բալաքյաններն ու Փանոսյանները մտավորականությանն ու մշակույթին վերաբերվում էին կրոնական կրքոտությամբ, հավաստում է Բալաքյանը, Օսմանյան կայսրությունում Բալաքյաններն ու Փանոսյանները եղել են եկեղեցականներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ»²: Նրանք, գնալով բազում զոհողությունների, իրենց զավակներին կրթության են տալիս՝ քաջ

¹ Նույն տեղում, էջ 43:

² Նույն տեղում, էջ 104:

գիտակցելով, որ օտար երկրում կրթությունը ազգային ինքնությունը պահելու, աշխարհին որպես ճանաչված հայ ներկայանալու յուրօրինակ ձև է: Որդին դարձել է բժիշկ, երկու դուստրերը՝ Նոնան և Աննան՝ գրականագետներ: «Աննա հորաքույրը Նյու Յորքի համալսարանի ռոմանական լեզուների ֆակուլտետի ֆրանսերեն լեզվի պրոֆեսոր էր, քույրը՝ Նոնան, երկար տարիներ խմբագիր էր աշխատում «Նյու Յորք Թայմզ Բուք Ռիվյու»-ում: Երկուսն էլ մի շարք գրքերի հեղինակներ էին: Աննա հորաքույրը գրում էր ֆրանսիական գրականության, հատկապես ֆրանսիական պոեզիայի մասին, Նոնա հորաքույրը ամերիկյան գրականության, երբեմն նաև ամերիկացի հայ գրողների մասին: Նա «Նյու Յորք Թայմսի» առաջին կին խմբագիրն էր»¹:

Հուշագրությունում տարբեր մարդկանց մոտ տարբեր ձևով է արտահայտվում «հինավուրց երկրի» գոյությունը: Այսպես, օրինակ, տատիկի՝ Նաֆինայի, մոր, մորաքույրերի մոտ այն արտահայտվում է կենցաղում, հատկապես խոհանոցում տարբեր տեսակի հայկական ուտեստներ պատրաստելիս, սեղան զցելիս, մետաքսյա հագուստներ կրելիս, հորաքույրերի համար էլ ազգային պատմությանը, գրականությանը քաջատեղյակ լինելով, բարեկամական կապեր ունենալով հայազգի գրողների հետ, նրանց հետ միասին հարազատ հայկական միջավայր ստեղծելով: «Ամերիկահայ գրողներու խումբ էր հորաքույր Աննայի տանը՝ Մարջրի Հովսեփյան Դոբկին, Մայքլ Առլեն, Փիթեր Սուրյան, Լեո և Լինդա Համալյաններ, Ջեք Անդրեասյան, Հարի Քեյիշյան, Նշան Փառլաքյան, Ֆրեդ Ասատուրյան, ջազի և բլյուզի ռեժիսոր Ջորջ Ավագյան և Սարոյան. Նա մարմնացումն էր այն առանձնահատուկ զգայունության, որ ունեին գրեթե բոլոր ամերիկահայերը»²: Վ. Սարոյանը օտար երկրում հանգրվանած հայերի համար երկրի խորհրդանիշն էր, նա ազգին պատկանող մեծ անհատականություն էր, ազգի ոգին: Նրանով ազդված և ոգեշնչված՝ իրենց հոգեկան խռովությունն էին հաղթահարում գրական գործիչները՝ Մայքլ Առլեն Ավագն ու Կրտսերը, Հակոբ Խչիկյանը, ովքեր, ներքուստ ինչ-որ բանից վախենալով, ոչ մի տեղ չէին նշում, որ իրենք հայ են, բայց որոնց հոգում ապրում և փոթորկվում էր հայ ոգին: Նա իր ներկայությամբ ոգեշնչում է նաև Փիթեր Բալաքյանին և էլի շատ ու շատ

¹ Նուն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 160:

գրական գործիչների. «Առավել, քան որևէ մեկը, Վիլյամ Սարոյանն էր, որ բացահայտեց գրականության խաչասերման՝ հորաքրոջս յուրօրինակ ըմբռնումը և տարագրության էության հանդեպ նրա զգացումները»¹:

Հայրը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում: Երկու տարեկան է եղել, որ ծնողների ու քույրերի հետ հեռացել է այնտեղից: Կոստանդնուպոլսի մասին գրեթե հիշողություն չուներ: Արտաքին տեսքով, կեցվածքով գրեթե չէր տարբերվում բնիկ ամերիկացիներից: Նա իրեն երբեք գաղթական չի համարել: «Խոսում էր Մանհատնի մաքուր ամերիկյան անգլերենով: «Բուքս եղբայրների» կոստյումներով նման էր «Այվի Լիգի» ցանկացած համալսարանավարտի, որ հասարակական կյանքի բովով առաջ էր ընթանում արվարձանային բժշկի արժանապատիվ ինքնավստահությամբ: Նրա տեսքը պաշտոնական էր, սակայն միշտ էլ պարզ ու հասարակ էր և՛ գրասենյակում, և՛ ծնողական ժողովների ժամանակ ու «Փոքրերի Միության» խաղերին»²: Նա հայերեն չէր խոսում, խոսում էր միայն այն ժամանակ, երբ երեխաներից թաքուն ինչ-որ բան էր ասվում: Անգամ իր ազգությամբ հայ հիվանդների հետ, ովքեր դժվարությամբ էին անգլերենով արտահայտվում, խոսում էր անգլերենով՝ ասելով՝ «Աշխարհում միայն մեկ լեզու գոյություն ունի»: Հաճախ զրուցակիցներին ներկայանալիս ասում էր, որ ծնվել է Նյու Յորք Սիթիում. ««Այսպես ավելի ճիշտ է,-ասում էր,-երբեմն մահանամ, կգրեք՝ ծնված Նյու Յորք Սիթիում», -մի անգամ խոսեց հետո, երբ դեռ քոլեջում էի սովորում: Սակայն իր հայ ընկերների շրջապատում երբեք նման բան չէր ասում. նրանք բոլորն էլ գիտեին, որ ծնվել է Կոստանդնուպոլսում»³: Փիթեր Բալաքյանը Մայքլ Արլեն Կրտսերի նման այստեղից-այնտեղից, ինչ-որ թռուցիկ պատմությունից, պկնարկից, բառերից, ներքին դեռևս անորոշ զգացումից վախենալով՝ փորձում էր հայերեն այս կամ այն բառին, մտքին հնչեղություն ու իմաստ տալ և մտքում կառուցել այն ամբողջ պատկերը, որը պատվում է այդ բառի կամ մտքի շուրջ. «Կոս-տանդ-նու-պո-լիս» բառը դարձնում է հոր մասին հյուսված պատմության հանգույցը. «Այս բառը թաքուն պաշարել էր ինձ: Դժվար էր հավատալ, որ հայրս, ում կիրքը ֆուտբոլի հանդեպ հասնում էր Վիս Լոմբարդիին, Միացյալ

¹ Նույն տեղում, էջ 167:

² Նույն տեղում, էջ 89:

³ Նույն տեղում:

Նահանգներում չէր ծնվել: Իմ մտապատկերներում գոյություն ուներ հորս ծննդավայրը, որ ձևավորվել էր մեծերի զրույցների ընթացքում ականջիս հասած ինչ-որ նկարագրությունների, տատիս ճաշասենյակի պատից կախված Սարգիս Խաչատրյանի վրձնանկարի ու «Ուորլդ Բուքում» կարդալու հիման վրա: Կոստանդնուպոլիս, Այս անունը նույնիսկ քարտեզի վրա գոյություն չուներ»¹: Նա թեև իրեն ամերիկացի էր համարում, բայց հոգու խորքում մնում էր հպարտ, ընդվզող հայ, և դա առավել ցայտուն դրսևորվում է որդու ուսումնառության տարիներին: Իմանալով, որ որդին Մերձավոր Արևելքի քաղաքակրթության վերաբերյալ առաջադրանք է գրելու, ոգևորված ասում է. «Ահա և լավ հնարավորություն՝ Հայաստանի մասին ինչ-որ բան իմանալու: Հոյակապ հնարավորություն է ուսումնասիրելու համար»²: Սակայն մեծ հիասթափություն է ապրում, երբ որդու աշխատանքում չի գտնում հայերի մասին ոչ մի ակնարկ և թուրքական պետության կողմից հայերի հանդեպ կատարած ոճրագործության ոչ մի լուրջ գնահատանք: «Մի քանի թույլ թղթերը վայր դրեց: Մի պահ լուռ էր: Աչքիս ծայրով նրան էի զննում, դեմքին սառել էր անասելի բարկության արտահայտությունը, և ես զգացի, որ հոգում ինչ-որ ծանրություն կար, ավելի էական, քան իմ աշխատանքից պարզապես հիասթափված լինելը: Նրա լուրջությունը կարծես պատել էր ողջ ներաշխարհը»³:

Թափանցելով հարազատների հիշողության խորքերը, ուսումնասիրելով իր ժողովրդի պատմության մասին գիտական, փաստագրական բազմաթիվ աշխատություններ՝ Բալաքյանը լիակատար պատկերացում է կազմում իր ժողովրդի պատմության մասին: Նա կարդում է թե՛ թուրք, թե՛ թուրքամետ այլազգի հեղինակների գրքերը, հոդվածները և տեսնում, թե որքան է խեղաթյուրված պատմությունը: «Ո՛չ համաշխարհային առաջին պատերազմից առաջ, ո՛չ էլ դրա ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ ցեղասպանություն չի իրագործվել: Ցեղասպանություն չի ծրագրվել կամ հրահանգվել օսմանյան կառավարության կողմից և ցեղասպանություն չի իրագործվել»⁴: Պատմությունն այնպես է խեղաթյուրված, կարծես ցեղասպանություն

¹ Նույն տեղում, էջ 90:

² Նույն տեղում, էջ 112:

³ Նույն տեղում, էջ 115:

⁴ Նույն տեղում, 318:

կոչվածը հայերի հորինածն է, որոշ գրքերում էլ այդ մասին առհասարակ որևէ բառ կամ ակնարկ անգամ չկա: «Նախնիներս դուրս են մղվել այն երկրից, որտեղ ապրել են 25 դար, մեկը մյուսի ետևից սպանվել են, և այն ամենը, ինչ սովորաբար, դարերի ընթացքում մեծագույն խնամքով ստեղծել են, կամ բռնաագրավվել, կամ ոչնչացվել է, իսկ այսօր այդ նույն թուրքերի թոռները սողում են Միացյալ Նահանգների առջև, որպեսզի վերջինս արգելի հայերին պատմելու իրենց գլխին եկածը: Չարագործները փորձում են լռեցնել զոհերին ու նրանց սերունդներին»¹: Բալաքյանը համոզված է՝ որքան էլ թուրքական կառավարությունը փորձի նենգափոխել պատմությունը, ժխտել ցեղասպանությունը, միևնույն է, դա նրան չի հաջողվի. հայոց Մեծ Եղեռնի իրողությունը պատմական փաստ է՝ հաստատված բազում փաստաթղթերով, օտարազգի և հայ ականատեսների վկայություններով, լուսանկարներով: Այն վաղ թե ուշ դատապարտվելու է, պահանջելու իր արդար հատուցումը: Եթե իր հարազատների համար ազգային ինքնությունը պահողը հիշողությունն է, անցյալին ապավինելը, ապա իր, իր սերնդակիցների և հետագա սերունդների համար՝ ազգային պատմությունը, մշակույթն իմանալը, ազգին ծառայելը, և, որ ամենակարևորն է, հիշատակությունը: «Հիշատակությունը էական գործընթաց է,-ասում է Բալաքյանը,- ծանր կորուստ ունեցողների և ցեղասպանության փորձառությունը ժառանգած սերունդների համար: Դրա միջոցով կարելի է իմաստավորել աներևակայելի սարսափներն ու կորուստները: Քանզի ցեղասպանությունից հետո մեռյալները բառացիորեն կամ զգացմունքայնորեն չեն թաղվել, հիշատակությունը նաև նրանց հողին հանձնելու ծիսակատարություն է՝ քաղաքակրթության առաջին ձեռնարկումը: Քանի որ ցեղասպանությունը փորձում է ժխտել ամեն իմաստ, ավերել աշխարհը, վերապրողներն ու նրանց զավակները պարտավոր են հետդարձի ուղիներ փնտրել դեպի քաղաքակրթություն: Հիշատակությունն, այսպիսով, հանրայնորեն օրինականացնում է զոհերի հարատևող ցավը: Ծանր կորուստներ կրելու բեռը կարելի է թեթևացնել՝ այն կիսելով ավելի լայն հանրության հետ, նաև տեղեկացնելով նրան: Միայն այսպես կարելի է նվաճել փրկություն, հույս և միաբանություն»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 319:

² Նույն տեղում, էջ 337:

Բանալի բառեր՝ ցեղասպանություն, հուշագրություն, ինքնություն, իրողություն, զգացողություն, քննադատություն, վերհուշ:

Օգտագործած գրականության ցանկ

1. «Հայոց աշխարհ», Փիթեր Բալաքյան, Հայկական պահանջատիրությունն արդարության համար է, Երևան, 25-ը ապրիլի, 2017:
2. ՀՀ սփյուռքի նախարարության «Հայերն այսօր» էլեկտրոնային պարբերական, Պայծիկ Գալաճեան, «Ազգային ինքնութեան խնդիրը Փիթըր Պալաքեանի «Ճակատագրի սեւ շունը» գրքին ընդմէջէն», 23-ը հոկտեմբերի, 2013 :
3. Փիթեր Բալաքյան, «Ճակատագրի սև շունը», Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2003:
4. Library jurnal, New York, 1997.

THE ISSUE OF ARMENIAN GENOCIDE IN THE " BLACK DOG OF FATE " MEMOIRS BY PETER BALAKYAN

N. B. GALSTYAN

*Institute of literature after M. Abeghyan of NAS
Applicant of the Department of Foreign Literature*

The article discusses the issue of Armenian Genocide in the memoirs of " Black Dog of Fate" by Peter Balakyan and the idea of preserving the national identity.

ТЕМА ГЕНОЦИДА АРМЯН В МЕМУАРАХ ПИТЕРА БАЛАКЯНА "ЧЕРНАЯ СОБАКА СУДЬБЫ"

Н. Б. ГАЛСТЯН

*соискатель отделения зарубежной литературы
института имени М. Абегяна НАН РА*

В мемуарах Питера Балакяна "Черная собака судьбы" рассматривается тема геноцида армян и идея сохранения национальной самобытности.

**ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ
ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ**
(ԸՍՏ Ե. ՉԱՐԵՆՑԻ «ՄԱՀՎԱՆ ՏԵՍԻԼ» ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ)

Ի. Ս. ԱՍՈՅԱՆ

*Գեղարքունիքի մարզի Ակունք գյուղի միջնակարգ դպրոցի
հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի*

19-րդ դարավերջը և 20-րդ դարասկիզբը հայ ժողովրդի պատմության ամենաողբերգական ժամանակահատվածն էր՝ լինել-չլինելու սրտմաշուկ, հուսաբեկ հարցականներով: Ինքնազոհաբերումը դառնում էր գոյության կերպ, լինելիության միակ ճանապարհը: Եվ հայ ժողովուրդը վերստին հաստատեց սևակյան եզրահանգումը, թե «սխրանքն սկսվում է լոկ այնտեղ, ուր վերջանում է ամեն մի հնար»: Ստեղծված իրավիճակի «ոգեկան» (Ե.Չարենց) «պատասխանատուն» հայ մտավորականն էր, հատկապես գրողն ու բանաստեղծը: Թումանյան, Սիամանյո, Տերյան, Բակունց և էլի ու էլի որիշներ, որոնք իրենց գոյությունն իմաստավորում էին ոչ միայն կոնկրետ գործողություններով, այլև, որը թերևս ավելի կարևոր էր, «հրեղեն խոսքով» (Ավ. Իսահակյան): Եվ նրանց մեջ էր Ե.Չարենցը, որի ստեղծած գրականությունն իր թեմատիկ բազմազանությամբ նորի փնտրտուք էր, իր և իր ժողովրդի անցած ճանապարհի վերագնահատում, ապագայի հրճվախիտ տեսլական՝ մռայլախոհ մտորումներով վերջաբանված:

Մի օրհասական, հուսահատ պահի ծնունդ է «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը (այդ վերնագրով ևս երկու այլ ստեղծագործություններ ունի)՝ գրված 1920թ. դեպի Հայաստան թուրքերի կատարած արշավանքների անմիջական ազդեցության տակ: Հայրենասիրական հզոր լիցք ունեցող այս ստեղծագործությունը ոչ միայն կոնկրետ պատմական իրադարձության արծագանք է, այլև հավերժ արդիական զգացողություն, որը լավագույնս արտահայտվեց Արցախյան ազատամարտում և ապրիլյան քառօրյայի ժամանակ: Հայրենիքի կորստյան մտապատրանքը ծնում է ինքնազոհաբերման հոգեբանություն բոլոր ժամանակներում:

Նման ստեղծագործությունների ուսուցումն ավագ դպրոցում ոչ թե ինքնանպատակ, պարզապես ծրագրով նախատեսված հերթական դաս պետք է լինի, այլ իրական, շոշափելի հայրենասիրության ներարկում, որը պետք է դառնա յուրաքանչյուր հայ մարդու էության ու արյան հիմնական բաղադրիչը:

Այստեղ փորձել ենք նոր մեթոդների օգնությամբ ավագ դպրոցի աշակերտներին հաղորդակից դարձնել բանաստեղծի տառապագին ապրումներին՝ նրանց դաստիարակելով հայրենասիրության, ինքնանվիրումի՝ մարդուն վեհացնող ու բարձրացնող ոգով:

ԴԱՍԻ ԹԵՄԱՆ - Ե.Չարենց. «Մահվան տեսիլ»

ԴԱՍԻ ՆՊԱՏԱԿԸ՝

Ա. ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ

1. Ստեղծագործության հանգամանալից ընթերցում:
2. Բանաստեղծության թեմայի և բովանդակության ընկալում:
3. Բանաստեղծության պատկերային և լեզվաոճական համակարգի առանձնահատկությունների բացահայտում և մեկնաբանություն:
4. Բանավոր խոսքի զարգացում:
5. Ժամանակաշրջանի և գրական ստեղծագործության կապի բացահայտում:
6. Բանաստեղծության արդիական հնչեղության ընկալում:

Բ. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ

1. Մեկնաբանել ստեղծագործության գաղափարական բովանդակությունը:

2. Ցույց տալ պատկեր-սիմվոլ (խորհրդանիշ) կապը:
3. Գտնել պատկերավորման-արտահայտչական միջոցները:
4. Գտնել բանաստեղծ-պատմություն կապը:
5. Արժևորել հայրենասիրական ինքնանվիրումը:

ԴԱՍԻ ՏԻՊԸ - Նոր նյութի հաղորդման դաս:

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ - Դասագիրք, տետր, համակարգիչ:

ՑՈՒՅԱԴՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ- Ե.Չարենցի գրքերը, քարտեզ, լուսանկարներ, Չարենցի սարյանական դիմանկարը, նյութեր Չարենցի ստեղծագործությունների վերաբերյալ:

ՆԵՐԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊ - ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Սիամանթո, Վ.Տերյան, Հովհ. Թումանյան, Եղիշե, Պ.Դուրյան:

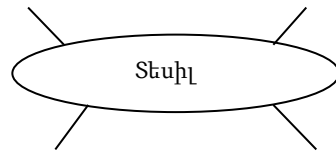
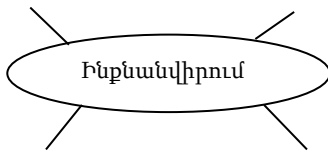
ՄԻՋԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊ – ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ.
Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հայ ժողովուրդը: Հայ-
թուրքական հարաբերությունները 1920-ական թվականներին:

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ – Ինքնանվիրում,
սիմվոլիզմ(խորհրդապաշտություն), սիմվոլ(խորհրդանիշ),
այլաբանություն, տեսիլ, հայրենասիրություն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎՈՂ ՄԵԹՈԴՆԵՐ - «Մտագրոհ», «Պրիզմա»,
«Դասախոսություն», «Կենսագրական քարտեզ»

ԴԱՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ`

1.ԽԹԱՆՈՒՄ - Կատարել հին դասի հարցում, հարցերով ամփոփել
և անցնել նոր նյութին՝օգտագործելով «Մտագրոհ» մեթոդը:

Գրատախտակին գրել` Ի՞նչ է ինքնանվիրումը, Ի՞նչ է տեսիլը:

Գրանցել աշակերտների պատասխանները.

1.Ի՞նչ է ինքնանվիրումը:

2.Մեզ ծանոթ է« մահվան տեսիլ» արտահայտությունը:

3.Թվարկել՝ տեսիլ բառի հոմանիշները:

2.ԻՄԱՍՏԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄ - Դասախոսության ձևով ներկայացնել
պատմական ժամանակաշրջանը՝ նախօրոք գծելով մի սանդղակ՝ ցույց
տալու Ե. Չարենցի մասնակցությունը և արձագանքը պատմական
իրադարձություններին. աշակերտների օգնությամբ լրացնել սանդղակը՝
հեղինակի կենսագրական քարտեզը.

1897	1914-1915	1917-1918
1920 Շնունդը Թուրք.արշավ. (Կարս) (Հայաստան)	Մասնակց.պատերազմին (Քանաքեռ - Վան)	Ռուս.հեղափոխ. Սարդարապատ
«Չարենց-նամե» «Դանթեական առասպել»	«Մոմա»	«Մահվան տեսիլ»
«Վահագն»	«Ամբոխն. իսելագարվ.»	

Աշակերտները ուսուցչի դասախոսության արդյունքում լրացնում են
նաև չլրացված թվականը՝ 1920-ը. գրում են պատմական

գործողությունների տպավորության տակ գրված բանաստեղծության վերնագիրը՝ «Մահվան տեսիլ»՝ գրված 1920 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Թուրքիան 1920 թ. աշնանը հարձակվում է Հայաստանի վրա: Սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ընկնում են Օլթին, Սարիղամիշը, Իգդիրը և բանաստեղծի հայրենի քաղաք Կարսը: Նոյեմբերի սկզբին թուրքերը մտնում են Գյումրի: Թվում է՝ կործանվում է ամեն բան, եկել է Հայաստանի վերջին օրը: Այս հուսահատության ծնունդն է «Մահվան տեսիլը»: Պատկերը լրացնելու համար պետք է բերել մեկ փաստ ևս. 1920թ. հայոց բանակի ձախորդություններից հուսահատ՝ զորավար Միքայել Մազմանյանը Կարսում ինքնասպանություն գործեց զորքի առաջ՝ իր հերթին դառնալով իր երկրի վերջին զոհը:

Բանաստեղծության գաղափարական բովանդակությունը հասկանալու համար ուսուցիչը նախօրոք խմբերի բաժանված աշակերտներին (5 խումբ) հանձնարարում է ծանոթանալ տեքստին և կատարել հետևյալ աշխատանքները.

1-ին խումբ - գտնել պատկերավորման-արտահայտչական միջոցները՝ համեմատություն, փոխաբերություն, մակդիր, անձնավորում, հոնտորական հարց, հանգավորում, հակադրություն և գրել գրականության տեսություն:

2-րդ խումբ – ցույց տալ սիմվոլ-պատկերները և գրել գրականության տեսություն՝ կախաղանի երկնուղեշ փայտեր, պիրկ, գորշ պարան, լքված թավջութակի ձգված լար, կքած փայտեր, անհուր, անկրակ իրիկնաժամ, լուռ քաղաք, անստվեր լռություն, գորշ կքած խանութներ, գորշ մարդիկ, հալածական ուրու, տեսիլ, մարող ու մարմրող իրիկուն. մահվան տեսիլն է (նաև բացատրել սիմվոլիզմը):

3-րդ խումբ - հիշել Սիամանթոյի «Մահվան տեսիլը», Վ.Տերյանի «Երկիր Նաիրին»,

Հովհ.Թումանյանի «Հոգեհանգիստը». համեմատել Սիամանթոյի ողբերգական տեսիլները, Տերյանի՝ հեռավոր արշալույսների, մահվան և հարության տեսիլ-շարքերը, Թումանյանի ներքին տանջալի խոհը՝ մեր բախտի, մեր որբերի, մեր ժողովրդի վաղվա օրվա ու գալիքի մասին, Չարենցի անամոք վշտի, հոգեկան դրամայի հետ:

4-րդ խումբ - կապ հաստատել պատմական դեպքերի և բանաստեղծության գաղափարի միջև, գտնել այլաբանությունը. «կարոտի

լարը», որ հին վախն է հայրենիքի ճակատագրի համար, պրկված է մինչև վերջ՝ «վերջին քնար»:

5-րդ խումբ - բանաստեղծությունը բաժանել երկու մասի, համեմատել և հակադրել միմյանց:

Քննարկվում են աշխատանքները, կատարվում են լրացումներ:

ԿՇՌԱԴԱՏՈՒՄ - Այս փուլում հարցումը կատարվում է ուղղորդող հարցով՝ ելնելով կատարված աշխատանքներից.

1. Ո՞րն է բանաստեղծի քայլը:

Աշակերտները մաս-մաս կկարդան բանաստեղծությունը և կբացատրեն, որ հուսահատական և օրհասական վայրկյանին բանաստեղծի երևակայության մեջ հայտնվում է մահվան՝ կախաղանի տեսիլը: Թանձրացող գիշերվա հետ ամեն ինչ դառնում է «գորշ»՝ պարանը, մարդիկ, խանութները, ու «անկրակ», կախաղանի «երկնուղեշ փայտերի» շուրջ հավաքվում են «գորշ» մարդիկ և չգիտեն՝ ինչ են ուզում, մինչդեռ պիրկ պարանը սպասում է կախվողի: Գուցե այդ մարդի՞կ էլ են պատասխանատու հայրենիքի բախտի համար, և առաջին հերթին ինքը՝ որպես բանաստեղծ-քաղաքացի, պարտավոր է ճանապարհ ցույց տալ՝ հիշեցնելով Նաիրի երկրի ողբերգիկ վիճակը՝ «անհույս», «անլույս», «անկրակ»:

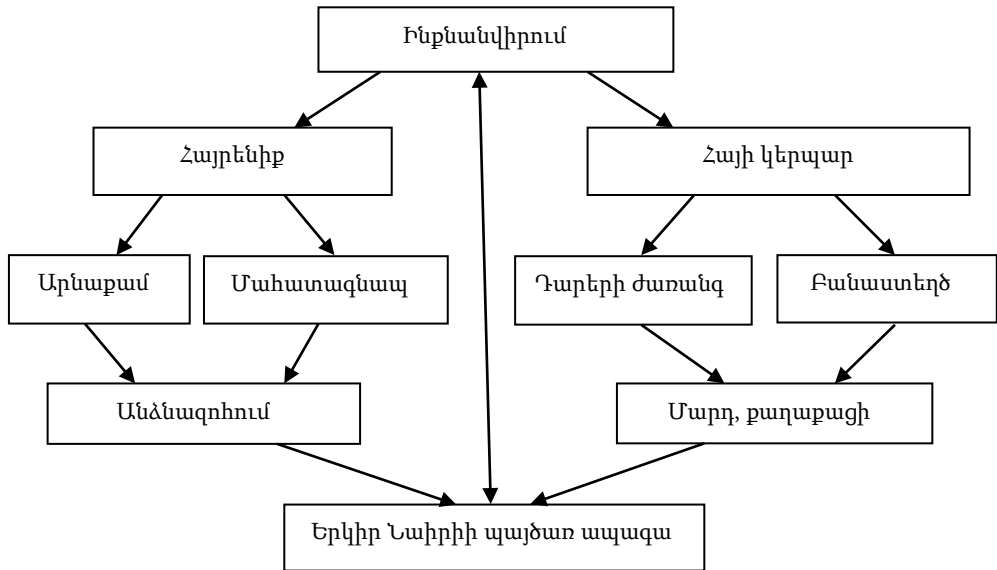
Ճգնաժամային պահին, երբ թվում է՝ փրկություն չկա, ինքնագոհ բանաստեղծը ոտքի է կանգնում՝ դառնալու վերջին զոհը, կախաղանից կախված վերջին օրորվող մարմինը, քանի որ հայրենիքի փրկությունը զոհ է պահանջում, և այդ զոհը ինքն է լինելու:

Աշակերտները եզրակացնում են, որ դա յուրաքանչյուր քաղաքացու՝ հայրենիքին ծառայելու պարտականությունն է, որը «լուսապսակ» ապագայի խորհուրդ ունի իր մեջ:

Կարելի է հիշեցնել նաև 5-րդ դարի պատմիչ Եղիշեի խոսքերը. «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն» և Պ. Դուրյանի «Իմ ցավը» բանաստեղծության վերջին քառատողը.

Հեք մարդկության մեկ ոստը գոս՝
Հայրենիք մը ունիմ թշվառ.
Չօգնած անոր՝ մեռնիլ աննշան,
Ո՛հ, այս է սոսկ ցավ ինձ համար:

Նշված աշխատանքների արդյունքում աշակերտների միջոցով կազմել պրիզմա և առաջին ու վերջին բառերով կազմել նախադասություն:

Կատարվում է նաև արդիականացում՝ կապ ստեղծելով մեր հայրենիքի սահմաններում տիրող իրավիճակի, ժողովրդի հավաքական կերպարի և հայ քաջ զինվորի սխրագործությունների հետ:

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ - Հարցադրումներ.

1. Ո՞րն է բանաստեղծությունը գրելու շարժառիթը:
2. Ո՞ւմ օրինակով է վերնագրել այն:
3. Ինքնանվիրման էությունը ո՞րն է:

ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ - Կատարել պատճառաբանված գնահատում և ինքնագնահատում:

ՏՆԱՅԻՆ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ - Հետազոտական աշխատանք.

1. Գտնել «մահ» նշանակող բառերն ու արտահայտությունները:
2. Գտնել բառային կրկնությունները, բացատրել:
3. Գրել շարադրություն՝ ընտրելով տրված թեմաներից որևէ մեկը.

ա/«Անհատն ու հայրենիքը «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության մեջ»

բ/ «Ինչո՞ւ ես այդպես դաժան, ապրի՛լ»

գ/ «Դու հաղթանակ ես բերում, մայի՛ս»

դ/ «Ես եմ վաղվա քո զինվորը, հայրենի՛ք»

3. Սովորել պատմել, անգիր՝ ցանկությամբ:

Քանալի բառեր՝ Չարենց, պատմություն, գրող, բանաստեղծ, ճանապարհ, աշակերտներ, տեսիլ, հայրենիք, լուսապսակ, գաղափարական բովանդակություն:

MODERN METHODS OF TEACHING LITERATURE AT HIGH SCHOOL BY THE EXAMPLE OF YEGHISHE CHARENT'S "THE VISION OF DEATH" POEM

I. S. ASOYAN

*Teacher of the Armenian Language and Literature
at the Secondary School of Akunk, Gegharkunik
Region*

The article presents an example of teaching a particular poetic material. The author of the article made an attempt to reveal the ideological content of the poem by the use of various linguistic means. Peculiarities of teaching the topics are presented through modern teaching methods.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В СТАРШЕЙ ШКОЛЕ (НА ПРИМЕРЕ СТИХОТВОРЕНИЯ ЕГИШЕ ЧАРЕНЦА "ВИДЕНИЕ СМЕРТИ")

И. С. АСОЯН

*Учительница армянского языка и литературы
села Акунк Гегаркуникского марза*

В статье представлен конкретный пример обучения поэтическому материалу. Автор статьи предприняла попытку выявить идейное содержание стихотворения посредством использования различных языковых средств. Особенности обучения темы представлены современными методами преподавания.

**ԴԱՍ-ԷՔՍԿՈՒՐՍԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴ
(ԸՍՏ Ա.ՊԱՐՍԱՄՅԱՆԻ «ՄԵՐ ԼԱՎԱՇ ՀԱՅԸ» ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ)**

Ա. Ա. ԱԶԱՐՅԱՆ

*Հրազդանի թիվ 12-րդ դպրոցի
հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի*

Մեր օրերում ցանկացած առարկայի դասավանդում անհնար է պատկերացնել առանց ցուցադրական – ուսուցողական համապատասխան նյութերի: Մայրենիի, հայոց լեզվի և գրականության ուսուցումը այս առումով բացառություն չէ: Ավելին, վերոնշյալ առարկաները ուսուցանողից պահանջում են գիտական, ուսումնական, ճանաչողական բազմազան ու բազմապիսի մեթոդների իմացություն և դրանց նպատակային կիրառություն:

Մեր ժողովուրդն իր կյանքի բովից հանած, ադամանդացած անթիվ առաձներ ու ասացվածքներ ունի, որոնք արդիական են և այսօր: Ահա դրանցից մեկը. «Մի անգամ տեսնելը տասն անգամ լսելուց լավ է»:

Իսկապես, փորձը ցույց է տալիս, որ ուսումնական գործընթացում տեսողական պատկերներն ավելի ներգործուն, ընկալելի ու դյուրամարս են:

Ուսումնական գործընթացի հաջողությունը պայմանավորող միջոցներից մեկն էլ թեմատիկ էքսկուրսիան է, որի նպատակը սովորողների մեջ ուսումնասիրվող նյութի վերաբերյալ հետաքրքրություն առաջ բերելն է, ճանաչողական ունակությունների զարգացումը, բարոյական հատկանիշների ձևավորումը, մշակութային արժեքների ընկալումը, գործնական հմտությունների ձեռքբերումը:

V դասարանում Ա. Պարսամյանի «Մեր լավաշ հացը» բանաստեղծությանը և տրամաբանական շեշտին հատկացված է չորս դասաժամ:

Նախապես պայմանավորվում են աշակերտներից մեկի ծնողի կամ բարեկամի հետ, ով ապրում է մեր քաղաքին կից գյուղի առանձնատներից մեկում, ապա աշակերտներին տեղեկացնում են, որ դասերից հետո երկժամանոց էքսկուրսիա ենք գնալու... Մեզ սիրով են ընդունում: Բակ ենք մտնում ու հայտնվում թոնրատանը...

Երեխաներից շատերը առաջին անգամ են թոնիր տեսնում և, բնականաբար, չգիտեն, թե ինչի համար է այն, թե հացն ինչ դժվարությամբ է ստեղծվում: Զարմանալի չէ. այսօր մենք հացը, ինչպես և մյուս մթերքները, պատրաստի գնում ենք խանութներից, որտեղ ոչ ոք մեզ չի բացատրում, թե որքան քրտինք է հոսում, մինչև հասկից լավաշ է

ստացվում: Մեր երեխաների բառապաշարում հացթուփ բառը անգամ անձնավորված չէ: Նրանք տեսնում են միայն հացավաճառներին և գիտեն, որ վերջիններս այն մարդիկ են, ովքեր հաց են վաճառում:

Հարգարժան տանտիկինն ու նրա երկու ժիր հարսները գործի են անցնում: Նրանցից մեկը խմորից գնդեր է անում, իսկ մյուսը դրանք գրտնակում է փայտե գրտնակով ձեռքի հմուտ շարժումներով քաշում – բացում է խմորը, ապա նետում ռաֆաթայի վրա ու տալիս թոնրի առջև նստած օգնականին: Տանտիկինը այն խփում է թոնրի տաք պատին: Մի քանի րոպե հետո կարմրաշուրթ լավաշը պատրաստ է: Բարի տանտիկինը լավաշը բարձրացնում է, հպում ճակատին և մեկնում երեխաներին: Այդպես նա իր գոհունակությունն է հայտնում Տիրոջը ու աղոթում, որ հացն անպակաս լինի իր սեղանից:

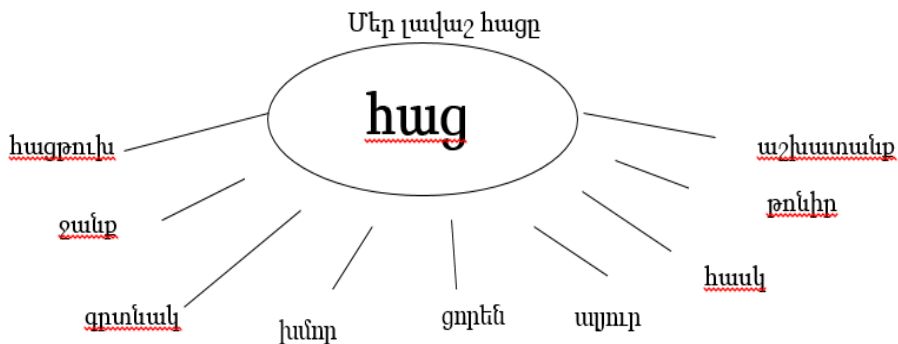
Երեխաներին այս հացթուփ կինը, ում այտերը թոնրի թեժությունից կարմրել են, ճակատին քրտինքի կաթիլներ են շարվել, իսկ հոնքերին, մազերին ու թարթիչներին ալրափոշի է նստել, հեքիաթի բարի ոգի է թվում, ով կարող է ամեն ինչ անել:

Բարյացակամ հարսները թոնրատան անկյունում սեղան են բացել, և մենք գերագույն հաճույքով ըմբռնում ենք տնական պանիրն ու թոնրի արդար լավաշը... Վերադարձի ժամանակն է: Մենք, այս դասը «վայելած», բռնում ենք տունդարձի ճանապարհը: Նայում եմ իմ սաների դեմքին և հասկանում, որ մեր էքսկուրսիան ստացվել է: Ճանապարհին ձևակերպում եմ այս դաս – էքսկուրսիայի նպատակները՝ փորձելով հասնել նրան, որ աշակերտները հասկանան.

- ա) հացը դժվար է ստեղծվում,
- բ) հացդ վաստակի՛ր արդար քրտինքով,
- գ) խոնարհվի՛ր հացին ու այն արարողի առջև,
- դ) հարգի՛ր աշխատանքը,
- ե) հացը սրբություն է, մի՛ նետիր այն ոտքերիդ տակ:

Բաժանվում եմ երեխաներից՝ հանձնարարելով, որ տանը մեծերի օգնությամբ հետաքրքիր տեղեկություններ հավաքեն լավաշի մասին և հաջորդ դասաժամին ներկայացնեն դասարանում:

Դասաժամն սկսում եմ մտազրոհով: Գրատախտակին գրում եմ հաց բառը և աշակերտներին հարցնում, թե այն ինչ մտքեր, դատողություններ է արթնացնում նրանց մոտ, ինչ են տեսնում: Բառերի իսկական տարափ է տեղում:

Լավագ բառը գրում ենք կարմիրով՝ շեշտելով այն, ապա ստանում դասի վերնագիրը՝

«Մեր լավագ հացը»:

Արտահայտիչ կարդում են բանաստեղծությունը և առաջարկում դիտել տեսանյութ, որը պատմում է լավագի ստեղծման մասին: Դիտելու ընթացքում երեխաները ոգևորված թվարկում են երեկվա հացթուփ կանանց գործողությունների հաջորդականությունը, նշում, որ լավագը թխվում է թոնրում: Եվ դա այնքան էլ հեշտ գործ չէ: Երեկվա «դասն» իր գործն արել է: Սա առաջին և ամենակարևոր քայլն է հաջողության ճանապարհին:

Ապա բացատրում են, որ լավագ բառն ունի հայկական ծագում: Բառի հիմքում պատրաստման եղանակն է ընկած, որին երեխաներն արդեն ծանոթ են:

Այնուհետև դասարանը բաժանում են երեք խմբի և յուրաքանչյուրին առանձին հանձնարարություն տալիս: Ցանկալի է, որ խմբային աշխատանքները կատարվեն ցուցապաստառների վրա, որպեսզի ավելի տեսանելի լինեն:

I խումբ- հաց արմատով նոր բառեր կազմել:

II խումբ- հաց բառով կազմել բառակապակցություններ:

III խումբ- բանաստեղծությունից ընտրել բանալի բառերը, դուրս գրել լավագի հեղինակային բնորոշումները:

Ստուգում են արդյունքները.

Առաջին խումբ – հացատուն, հացակեր, հացաման, հացառատ, հացահատիկ, հացագործ, հացադուլ, մեղրահաց, աղուհաց, գարեհաց:

Երկրորդ խումբ - սպիտակ հաց, տաք հաց, համեղ հաց, հանապազօրյա հաց, խրթխրթան հաց, փափուկ հաց, սուրբ հաց, ախորժելի հաց/:

Երրորդ խումբ - Լավաշը համբերությունն է, մեր էությունն է, հավատն է, աղոթքն է, մեր պարզությունն է, մեր տրտմությունն է, մեր սրբությունն է:

Երրորդ խմբի աշխատանքն օգտագործում են հաջորդ քայլն անելիս: Հարցնում են դասարանին. «Ենթադրենք կանգնած եք փակ դռների առջև և շատ եք ուզում ներս մտնել: Ձեզ ի՞նչ է պետք»: Բնականաբար նրանք կասեն, որ բանալի է հարկավոր: Ես փաստում եմ, որ երրորդ խումբը գտել է բանաստեղծության բոլոր տողերի բանալիները: Եվ մենք միասին կարող ենք ներս մտնել:

Մինչ ուղղորդված ընթերցանությանն անցնելը աշակերտներին խնդրում եմ առանձնացնել այն բառերը, որոնք շեշտված են՝ համբերություն, էություն, սրբություն, պատմություն և այլն: Դա արդյո՞ք բառային շեշտ է: Նրանք նշում են, որ բառային շեշտը որևէ ձայնավորի ուժգին արտասանությունն է, որը գրավոր խոսքում սովորաբար չի դրվում: Իսկ այստեղ շեշտված բառերը ամենակարևորն են նախադասության մեջ: Գեղարվեստական խոսքում, հատկապես բանաստեղծություններում, հեղինակներն այս կամ այն բառի կարևորությունը նշելու նպատակով հաճախ շեշտ են դնում. դա տրամաբանական շեշտն է: Հաջորդ դասաժամի նախագիտելիքը տրված է:

Բանաստեղծական յուրաքանչյուր տողի մեկնաբանություն համեմունք եմ նախապես ընտրված ասացվածքներով: Այսպես՝

1. Աղ ու հաց, սիրտը՝ բաց:
2. Մի փոր հացը ոչ ոքի չի քանդի:
3. Լեզուն մեկ կխոսի, հացը՝ երկու:
4. Քեզի քարով զարկողին դուն հացով զարկե:
5. Հացի կտրածը թուրը չի կտրի:
6. Մինչև քրտինքը ճակատդ չլվանա, տունդ հացով չի լիանա:

Վերջին երկու տողը մեկնաբանելիս կրկին հարց եմ ուղղում դասարանին, թե ինչն է սուրբ յուրաքանչյուրի համար: Պատասխանները կանխատեսելի են՝ հայր, մայր, քույր, եղբայր, հարազատ տուն, ծննդավայր, հայրենիք և այլն:

Խոսքս շարունակում եմ այսպիսի բովանդակությամբ. «Սիրելի՛ երեխաներ, ձեր իմացածին ավելացրե՛ք նաև հաց բառը: Հացը մեզ՝ հայերիս համար միշտ սուրբ է եղել: Մենք հացի պաշտամունք ունեցող ժողովուրդ ենք, ժողովուրդ, որ գիտի դրա գինը, որ թե՛ ուրախության, թե՛ տխրության ժամին իր տուն մտնողին պատվել է հացով: Եվ Տիրոջից ամենօրյա իր աղոթքներով հանապազօրյա հաց է խնդրել: Մեզ համար հացը Տիրոջ պարգևն է՝ թանկ, սուրբ, պաշտելի: Դրա համար էլ, երբ ուզում ենք, որ մեզ հավատան, երդվում ենք հացով. «Էն հացը վկա...», իսկ

երբ խոցվում ենք ընկերոջ, բարեկամի անվայել, խարդախ արարքից, ասում ենք. «Հարամ լինի քեզ հետ կերած հացը»: Եվ, վերջապես, մեր լավաշ հացի ու հայ ժողովրդի ճակատագրերն այնքան նման են: Երկուսն էլ պարզ են ու բաց ամենքի առաջ: Երկուսն էլ կրակի բոցերով են անցել, բայց չեն մոխրացել, թրծվել են, ամրացել, երկուսն էլ հաղթել են հուսահատությանը, դարձել արժեք»:

Ապա բացատրում եմ անհասկանալի բառերը՝ շեշտելով դրանց՝ բանաստեղծության մեջ առկա կոնկրետ իմաստը:

- Թրծել-** 1. բարձր ջերմություն տալով կարծրացնել
2. կոփել, ամրացնել, դաստիարակել
3. կերտել, շինել
4. վարժեցնել, հմտացնել

- Հառնել-** 1. ելնել, վեր կենալ
2. վեր բարձրանալ, վեր խոյանալ
3. հարություն առնել
4. զարգանալ, բարգավաճել
5. երևալ, ծագել, առաջանալ

- Նշխար-** 1. անթափմոր հաց, որով հաղորդություն են տալիս հավատացյալներին
2. սրբերի կմախքից մնացած մասունք
3. թանկագին հիշատակ
4. աճյուն, դիակ

Կարկտահար – կարկուտից ծեծված, վնասված

Թոնիր- գետնի մեջ փորված գլանաձև վառարան, որտեղ լավաշ են թխում:

Այնուհետև աշակերտները ներկայացնում են հետաքրքիր տեղեկություններ լավաշի մասին:

1-ին աշակերտ – Լավաշը ամենաերկար պահպանվող հացամթերքն է: Եթե հացի այլ տեսակներ իրենց պիտանելիությունը, թարմությունը պահպանում են ընդամենը 2-3 օր, ապա լավաշը կարող է օգտագործվել ամիսներ շարունակ:

2-րդ աշակերտ- Հայ տանտիկիները, օրինակ, լավաշը թխում էին ողջ ձմեռվա համար: Դրանք դարձնում էին իրար վրա ու պահում չոր տեղում, իսկ երբ անհրաժեշտ էր, թրջում էին լավաշը և օգտագործում:

3-րդ աշակերտ- Հայերը լավաշ հացը թերևս անհրաժեշտությունից են ստեղծել: Մեր թշնամիներն այնքան շատ ու անարգ են եղել, որ մեզ խաղաղ ապրելու, աշխատելու հնարավորությունից հաճախ զրկել են: Եվ հայը չի իմացել, թե հաջորդ անգամ ինքը երբ հնարավորություն կունենա

հաց թխելու կամ հող վարելու. դրա համար էլ թխել է, երբ պատերազմից աչք է բացել, թխել է դիմացկուն հաց, թխել է շատ:

4-րդ աշակերտ- Մեր երկիրը լեռնային է, դժվարանցանելի: Ձմռանը ճանապարհները փակվել են, հաղորդակցությունը բնակավայրերի միջև հաճախ դադարել է: Իսկ հայը գտել է միջոց, որ իր սեղանը դատարկ չմնա: Հաց է թխել միանգամից 2- 3 ամսվա համար:

5-րդ աշակերտ -Հայկական լավաշը նուրբ, երկար մինչև 70-80 սմ հաց է, որի վրա աչք ունեն շատերը: Մեր հարևանները պնդում են, որ հացի այդ տեսակի հեղինակը իրենք են: Բայց պատմությունն այլ բան է ասում: Հայաստանում լավաշը հայտնի էր հազարամյակներ առաջ: Օրինակ՝ Արտաշատի պեղումներ ժամանակ հայտնաբերվել է Ք. ա. առաջին հազարամյակի գետնափոր կավե թոնիր:

Մի այլ աշակերտ շատ հետաքրքիր ավանդություն է հիշում, ըստ որի՝ Եփրատն անցնելիս Ալեքսանդր Մակեդոնացին պաշարում է հայկական մի բերդ: Մեծ աշխարհակալի բանակը երեք օր շարունակ գրոհում է, սակայն հայերը մնում են անսասան, բերդը՝ անառիկ: Չորրորդ օրը հայերը բերդի աշտարակից կախում են մի մեծ լավաշ՝ խիստ զարմացնելով Մակեդոնացու զինվորներին: Վերջիններս կարծում են, թե հայերը հոգնել են և անձնատուր են լինում: Այդպես էլ զեկուցում են զորավարին:

Մակեդոնացին իմաստուն մարդ էր և անմիջապես հասկացավ հայերի մտադրությունը: Նա հրամայեց, որ պաշարումը դադարեցնեն և շարժվեն առաջ, քանի որ հացապաշտ այս ժողովուրդը հաշտություն է ուզում և լավաշով հասկացնում է արյան ու կռվի անհեթեթությունը: Հացը խաղաղության ու հաշտության խորհրդանիշ է:

Ինձ մնում է այս դասաժամի համար անդրադարձ կատարել.

ա) Սովորեցի, որ...

բ) Հասկացա, որ...

գ) Գիտեմ, որ...

դ) Կհիշեմ, որ...

Պատասխաններից կարելի է եզրակացնել, թե որքանով ընկալվեց ուսումնական նյութը:

Իբրև տնային աշխատանք հանձնարարում եմ բանաստեղծությունը վարժ կարդալ, գտնել դժվար գրություն ունեցող բառերը, հաց բառի տարբեր իմաստներով կազմել նախադասություններ (երեք նախադասություն):

Հաց- 1. ցորնահաց

2. սնունդ

3. ապրուստի միջոց:

Բանալի բառեր՝ դասավանդում, ուսուցում, մեթոդ, ուսումնական գործընթաց, թեմատիկ էքսկուրսիա, գործնական հմտություններ, թոնիր, լավաշ, խմբային աշխատանք, սրբություն, էության բառային շեշտ, առած, ասացվածք:

LEARNING THE POEM "OUR BREAD LAVASH" THROUGH THE LESSON-EXCURSION

A. A. AZARYAN

*Teacher of the Armenian Language and Literature
at Hrazdan N12 School*

In order to reveal and study the content of Parsamyan's poem of "Our bread lavash", using interactive methods, group work, excursions, didactic materials, the author of the article makes the process of creation and worship of bread as well as the proverbs about bread prevalent in the people quite tangible and obvious for students.

ОБУЧЕНИЕ СТИХОТВОРЕНИЮ "НАШ ХЛЕБ ЛАВАШ" ПОСРЕДСТВОМ УРОКА-ЭКСКУРСИИ

A. A. АЗАРЯН

*Учительница армянского языка и литературы
12-ой школы г. Раздан*

С целью раскрытия и изучения содержания стихотворения Парсамяна «Наш хлеб лаваш», применяя интерактивные методы, групповую работу, экскурсии, дидактические материалы, автор статьи делает для учащихся вполне ощутимым, очевидным и вразумительным процесс сотворения и почитания хлеба, пословицы о хлебе, бытующие в народе.

ՔԻՄԻԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ԴԵՐԱՅԻՆ ԽԱՂԵՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

Գ. Բ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*Կուրայքի մարզի Քաղսի գյուղի
միջնակարգ դպրոցի քիմիայի ուսուցչուհի*

Արդի զարգացումներն իրենց անմիջական ներգործությունն ունեն կրթական համակարգի վրա: Այս բնագավառի փոփոխությունները ենթադրում են ուսուցման նոր մոտեցումների և մեթոդների կիրառում, որի նպատակն է սովորողների մեջ ուսման նկատմամբ դրական վերաբերմունք ձևավորել և ապահովել աշակերտների ակտիվ մասնակցությունն ուսումնական գործընթացին:

Աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման գործում մեծ դեր ունեն դասավանդման ինչպես ինտերակտիվ մեթոդները /Վեննի դիագրամա, պրիզմա, ԽԻԿ համակարգ, պատկերասրահ, T-աձև աղյուսակ և այլն/, այնպես էլ դերային խաղերը, որոնց միջոցով աշակերտներն անմիջականորեն ներառվում են թեմայում առկա հիմնախնդիրների մեջ, նպաստում ստացած գիտելիքները որոշակի իրավիճակում կիրառելու փորձի ձեռքբերմանը, թիմով հանդես գալուն՝ համագործակցության հմտությունների զարգացմանը, նյութը լավ ըմբռնելուն, ինչպես նաև աշակերտների մեջ բեմական կեցվածքի ձևավորմանը:

Ստորև ներկայացնում ենք 11-րդ դասարանի, «Երկշաքարներ» թեման ընկալելի դարձնելու նպատակով քիմիայի դասընթացում կիրառվող դերային խաղի օրինակ, որը կարող է օգտակար լինել դասը հետաքրքիր և բովանակալից դարձնելու համար:

Դերային խաղ. «Սախարոզի դատավարությունը»

Դասարանը – 11 –րդ դասարան

Դասի նպատակը – Տեղեկություններ տալ սախարոզի բաղադրության, կառուցվածքի, ստացման եղանակների, նրա ֆիզիկական և քիմիական, օգտակար ու վնասակար հատկությունների մասին:

Դասի սպասվելիք արդյունքները

1. Գիտելիք

Դասի ավարտին աշակերտը կիմանա սախարոզի

- բաղադրությունը և կառուցվածքը,
- ֆիզիկական հատկությունները,
- քիմիական հատկությունները,
- ստացման եղանակները,
- դրական և բացասական դերը:

2. Կարողություն

Դասի ավարտին աշակերտը կկարողանա

- բացատրել սախարոզի կառուցվածքը և բաղադրությունը,
- ներկայացնել սախարոզի քիմիական և ֆիզիկական, օգտակար և վնասակար հատկությունները,
- փորձեր կատարել,
- կազմել սախարոզի քիմիական հատկությունների վերաբերյալ ռեակցիաների հավասարումները:

3. Հմտություն

Դասի ավարտին աշակերտը կտիրապետի

- վերլուծություններ, համեմատություններ և ընդհանրացումներ կատարելու հմտությունների,
- բանավիճելու հմտությունների,
- թիմում աշխատելու, համագործակցային հմտությունների:

4. Դասի խնդիրները

«Քիմիա» առարկային և դասի թեմային տալ հրապակային հնչեղություն՝ նկատի ունենալով վերջին տարիներին բնագիտական առարկաների նկատմամբ հետաքրքրության անկումը:

5. Մեթոդներ և մեթոդական հնարքներ

1. Համագործակցային դաս՝ բեմականացման ձևով,
2. աշխատանք գրատախտակի վրա / նախօրոք արված գրառումներով/:

Դասասենյակի նախապատրաստումը

1. Դասասենյակի դռանը փակցնել. «Դատարանի նիստերի դահլիճ: Տեղի է ունենում Սախարոզի դատավարությունը: Չխանգարե՛լ»:

2. Տեղ նախապատրաստել դատավորի, դատախազի, պատասխանատու քարտուղարի, դատապաշտպանի, մեղադրյալի, հանդիսատեսի համար:
3. Տեղ առանձնացնել ելույթների համար:
4. Գրատախտակին գրել սախարոզի քիմիական հատկությունները բնորոշող ռեակցիաների հավասարումները / նախապես այն փակել վարագույրով/:

Փորձերի ցուցադրում

Դատական նիստի մասնակիցները՝

1. Պատասխանատու քարտուղար / ուսուցիչ/
2. Դատավոր
3. Մեղադրյալ՝ շաքար /սախարոզ/
4. Դատախազ
5. Դատապաշտպան
6. Վկաներ
7. Լրագրողներ
8. Լաբորանտ

Դասի ընթացքը

Պատասխանատու քարտուղար.

- Ուղքի՝, դատարանն է գալիս, սկսվում է դատավարությունը:
- Խնդրում ենք բոլորին նստել:
- Սկսում ենք դատական նիստը: Խոսքը տրվում է դատավորին / ասվում է դատավորի դերակատար աշակերտի անունը և ազգանունը/:

Դատավոր / հագնված է սև թիկնոց և համապատասխան գլխարկ/

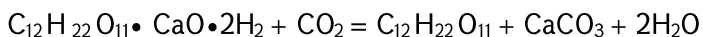
- Հարգաժա՛ն մասնակիցներ, դուք վկա եք արտասովոր դատավարության, որի ընթացքում պետք է վճռվի մեղադրյալի ճակատագիրը: Սախարոզը մեղադրվում է որպես ոճրագործ: Դատավարության ընթացքում պետք է պարզվի՝ մեղավո՞ր է սախարոզը, թե՞ ոչ: Խնդրում եմ ներս բերել մեղադրյալին: Մեղադրյալի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացնելու համար խոսքը տրվում է քիմիայի բնագավառի անկախ փորձագետին:

Քիմիայի բնագավառի անկախ փորձագետ - Սախարոզը, նույն ինքը՝ շաքարը, եղեգնաշաքարը կամ ճակնդեղաշաքարը, կարևորագույն երկշաքարներից է: Պարունակվում է բոլոր ֆոտոսինթեզող բույսերում: Անգույն, ջրում լավ լուծվող բյուրեղային նյութ է, հալման ջերմաստիճանը՝ 160° C: Թթւոնների կամ սախարոզ ֆերմենտի ազդեցությամբ հեշտությամբ հիդրոլիզվում է գլյուկոզի և ֆրուկտոզի: Սախարոզները ածխաջրերի ամենահեշտ յուրացվող և կարևորագույն տրանսպորտային ձևն են բույսերում (ֆոտոսինթեզի ժամանակ տերևներում առաջացած սախարոզը տեղափոխվում է սերմեր, արմատներ, պալարներ, սոխուկներ, որտեղ հեշտությամբ վերածվում է օսլայի):

Դատավոր – Այս ամենը լսելուց հետո խոսքը տալիս ենք դատախազին:

Դատախազ – Հարգաժա՛ն դատավոր, ատենակալներ, վկաներ, այսօրվա մեր հանդիպման պատճառը սախարոզն է, նրա վարքագիծը, նրա վնասը մարդկությանը, նա տարբեր հիվանդությունների առաջացման պատճառ է դառնում: Այս ամենի մասին կպատմեն մեղադրող կողմի վկաները:

Տեխնոլոգ – Հարգելի՛ դատավոր, ես ուզում եմ պատմել սախարոզի առաջացման մասին, որն ընթանում է 3 փուլով: Այն ստանում են շաքարի ճակնդեղից կամ շաքարեղեգից: Լվանալուց հետո այն վերածում են նուրբ տաշեղների, որոնք բեռնվում են հաջորդաբար միացված սարքերի մեջ, այնուհետև դրանց միջով բաց են թողնում տաք ջուր: Մեկ սարքից մյուսն անցնելիս ջուրը հարստանում է շաքարով, բայց նրա հետ անցնում են նաև այլ նյութեր, որոնց մաքրման համար ստացված լուծույթը մշակվում է կրակաթով: Ստացվում են խառնուրդների նստվածքներ, իսկ սախարոզը մնում է լուծույթում՝ կալցիումի սախարատի ձևով: Վերջին փուլում կալցիումի սախարատի լուծույթը մշակում են ածխածնի / IV/ օքսիդով, ստացված կալցիումի կարբոնատը հեռացնում են զտելով, իսկ շաքարը բյուրեղացնում են:

Պատմաբան 1.- Հարգելի՛ դատավոր, թո՛ւյլ տվեք: Շաքարը հնագույն ժամանակներից սկսել է արտադրվել Հնդկական թերակղզում: Հին ժամանակներում շաքարն էժան չի եղել, դրա պատճառով աշխարհի շատ մասերում շաքարի փոխարեն օգտագործել են մեղր: Եվրոպայում շաքարն

առաջին անգամ հայտնվել է մ.թ. 1-ին դարում՝ որպես ներկրված դեղամիջոց, այլ ոչ որպես սննդամթերք: Շաքարն այնքան էլ կարևորություն չի ունենում, մինչև հնդիկները գտնում են շաքարային օշարակը շաքարի բյուրեղների վերածելու եղանակը: Սա հեշտացնում է դրա պահպանումը և տեղափոխումը:

7-րդ դարում Չինաստանը հիմնում է իր առաջին շաքարեղեգի պլանտացիաները: Հարավային Ասիայում, Միջին Արևելքում և Չինաստանում շաքարը շուտով սկսում է օգտագործվել սննդի և անուշեղենի պատրաստման մեջ: Խաչակիրները շաքարը Սուրբ հողից իրենց հետ բերեցին Եվրոպա: 15-րդ դարում Վենետիկը շաքարի ստացման և մատակարարման հիմնական կենտրոնն էր Եվրոպայում:

Շաքարի արտադրությունը և վաճառքը շատ առումներով փոխեց մարդկության պատմության ընթացքը՝ ազդելով գաղութների ձևավորման, ստրկության, պայմանագրային աշխատանքի, մարդկանց միգրացիայի զարգացման և շաքար արտադրող ազգերի միջև պատերազմների առաջացման, ինչպես նաև Նոր Աշխարհի ազգային և քաղաքական կառուցվածքի վրա:

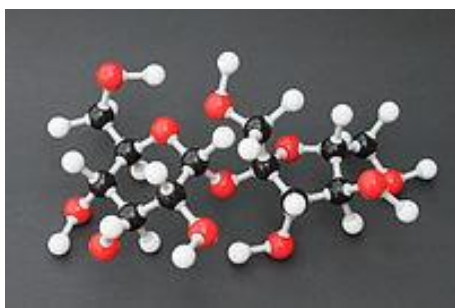
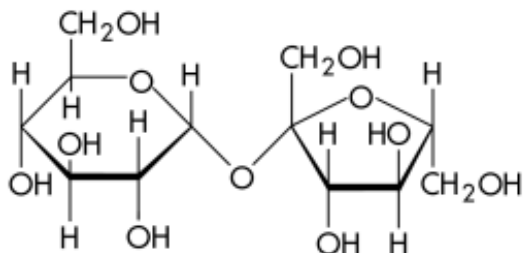
2011 թվականին աշխարհում արտադրվել է ավելի քան 168 միլիոն տոննա շաքար: Միջինում մարդը տարեկան օգտագործում է 24 կգ շաքար՝ 33,1 կգ զարգացած երկրներում, որն ավելի քան 260 կալորիա է մեկ օրվա համար:

Պատմաբան 2.- Հայաստանում շաքարի ճակնդեղի փորձնական մշակումն սկսվել է 1909 թվականին, իսկ արդյունաբերությունը՝ 1930 թվականին: Սպիտակի շաքարի գործարանի հումքը ստացվել է Ախուրյանի, Ամասիայի, Անիի, Արթիկի, Գուգարքի ու Սպիտակի շրջանների գյուղատնտեսական ձեռնարկություններից /շաքարի ճակնդեղ/ և Կուբայից /շաքարեղեգ/: 1980 թվականին արտադրվել է 20 հազար տոննա շաքար, այդ թվում՝ շաքարի ճակնդեղից 12,9 հազար տոննա: Շաքարի ճակնդեղի ցանքատարածությունները 1980-ին կազմել են 14,1 հազար հեկտար:

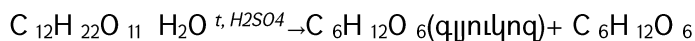
Բանասեր – Հարգելի՛ դատավոր, ես ուզում եմ ասել, թե որտեղի՞ց է առաջացել մեղադրյալի անունը: Սախարոզի կենցաղային անվանումն է

շաքար: Հայերեն շաքար բառը ծագել է պարսկերեն shakkar բառից, որն էլ իր հերթին ծագում է սանսկրիտի śarkarā բառից:

Քիմիայի բնագավառի անկախ փորձագետ 1. – Հարգելի՛ դատավոր, թո՛ւյլ տվեք: Սախարոզի կառուցվածքն հետևյալն է՝

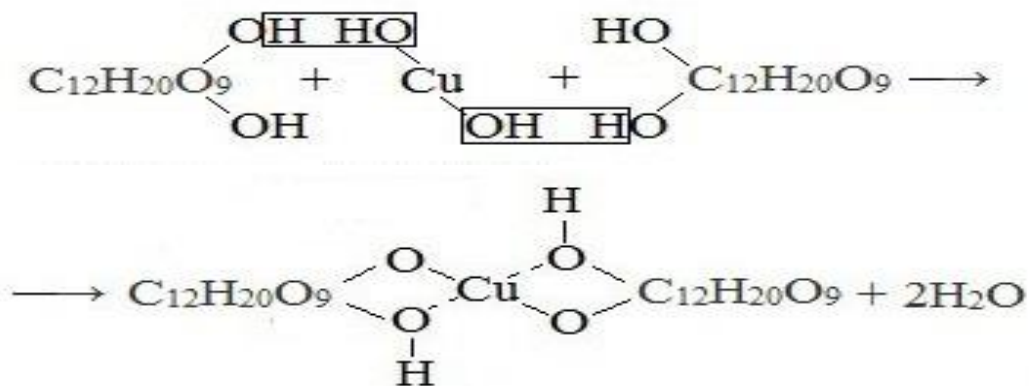
Դիսախարիդները ենթարկվում են հիդրոլիզի: Օրգանիզմում հիդրոլիզը կատարվում է գլիկոլիզազ ֆերմենտների ազդեցությամբ: Սախարոզը (ինվերտային շաքար) սննդի ածխաջրերի հիմնական աղբյուրն է, հեշտությամբ հիդրոլիզվում է թքի ֆերմենտներով՝ առաջացնելով գլյուկոզ և ֆրուկտոզ:

(ֆրուկտոզ)

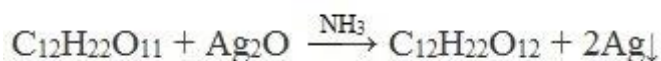
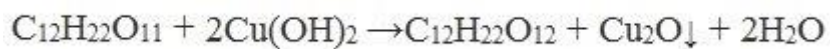
Քիմիայի բնագավառի անկախ փորձագետ 2. – Հարգելի՛ դատավոր, ես ուզում եմ նախ բացատրել թե սախարոզը ինչ ֆունկցիոնալ խմբեր է պարունակում, դրա համար խնդրենք մեր լաբորանտին՝ կատարելու հետևյալ փորձերը:

Փորձ 1.- Սախարոզի լուծույթը լցնենք թարմ պատրաստված պղնձի/II/ հիդրօքսիդի /Cu(OH)₂/ վրա, ինչի արդյունքում կառաջանա պղնձի սախարատի վառ կապույտ լուծույթ:

Փորձ 2. -Սախարոզի լուծույթը լցնենք կալցիումի հիդրօքսիդի / $\text{Ca}(\text{OH})_2$ / կախույթի վրա և թափահարենք, նստվածքը լուծվում է, քանի որ առաջանում է ջրում լուծվող կալցիումի սախարատ: Այս երկու փորձերից կարելի եզրակացնել, որ սախարոզի մոլեկուլում առկա են վիցինալ / հարևան/ սպիրտային հիդրօքսիլային խմբեր:

Փորձ 3. Առաջին լուծույթը, երբ սպիրտայրոցի վրա տաքացնում ենք, կարմիր պղնձի օքսիդ չի առաջանում: Սախարոզը արծաթհայելու ռեակցիա չի տալիս: Ի տարբերություն սախարոզի՝ նրա ընկերը՝ մալտոզը, այս երկու ռեակցիաներն էլ առաջացնում է:

Բժիշկ – Հարգելի՛ դատավոր, ես նույնպես ուզում եմ խոսել սախարոզի մասին: 20-րդ դարի վերջերից սկսել է քննարկվել այն հարցը, թե արդյո՞ք շաքարի մեծ քանակությունը սննդակարգում օգտակար է մարդու առողջության համար: Շաքարը կապվել է գիրության հետ և մասամբ կամ ամբողջությամբ համարվում է շաքարային դիաբետի, սրտանոթային համակարգի հիվանդությունների, մտավոր հետամնացության, ատամների փչացման պատճառ:

Դատավոր – Շնորհակալություն: Խոսքը տրվում է դատապաշտպանին:

Դատապաշտպան – Ես ուզում եմ խոսել իմ պաշտպանյալի դրական հատկությունների և անմեղության մասին, որը կապացուցեմ իմ վկաների օգնությամբ: Ինչպես գիտեք սախարոզի հիդրոլիզից ստացվում էր գլյուկոզ, որի քանակության ավելացումը արյան մեջ առաջացնում էր շաքարային դիաբետ հիվանդությունը, իսկ երբ արյան մեջ գլյուկոզայի

մակարդակն իջնում է 2,8 մմոլ/լիտրից, բջիջները գրկվում են իրենց կենսագործունեության համար անհրաժեշտ նյութից:

Անհրաժեշտ է իմանալ արյան մեջ գլյուկոզայի մակարդակի իջեցման նախանշանները: Դրանք են՝ ուժեղ քաղցի զգացողության հանկարծակի առաջացումը, արտահայտված քրտնարտադրությունը, սրտի աշխատանքի արագացումը, գրգռված վիճակը, գլխապտույտը, դողը, շուրթերի եւ լեզվի թմրածությունը, գունատությունը, տեսողության խաթարումը (առարկաները զույգ են երևում), նույնիսկ արյան ճնշման բարձրացումը:

Եթե արյան մեջ գլյուկոզայի մակարդակը շարունակում է ընկնել, առաջանում են ուղեղի հետ կապված հիվանդագին երևույթներ: Խոսքը մասնավորապես տեսողության խավարման, կենտրոնանալու դժվարության, խոսքի անհստակության, շարժողական խանգարումների, նույնիսկ ցնցումների, գիտակցության մթազնման եւ ուշագնացության մասին է:

Բժիշկ- Պարոն դատապաշտպանի ասածներից բացի՝ հիպոգլիկեմիայի դեպքում առաջանում են տրամադրության և հոգեվիճակի կտրուկ տատանումներ՝ հանգեցնելով անհանգստության, ագրեսիայի կամ դեպրեսիայի: Այսպիսի դեպքերում պետք է անհապաղ դիմել բժշկական միջամտության: Պետք է նկատի ունենալ, որ արյան մեջ գլյուկոզայի մակարդակի ինչպես բարձրանալը, այնպես էլ նվազելը կարող են կյանքի համար վտանգավոր իրավիճակներ ստեղծել: Արյան մեջ գլյուկոզայի մակարդակի հաճախակի եւ չափազանց նվազումը ուղեղում առաջացնում է անդառնալի փոփոխություններ, որը կարող է հանգեցնել կոմայի: Գլյուկոզայի մակարդակի անգամ թեթև նվազումը կարող է վտանգավոր լինել, քանի որ այն իջեցնում է կենտրոնանալու ունակությունը եւ ազդակներին պատասխանելու արագությունը:

Դատավոր – Շնորհակալ եմ, խոսքը տրվում է հրուշակագործին:

Հրուշակագործ – Հարգելի՛ դատավոր, ախր ինչպես կարելի է պատկերացնել կյանքն առանց քաղցրավենիքի, կոնֆետների, շոկոլադի, հյութերի: Սախարոզը լայնորեն օգտագործվում է սննդի և մանրէաբանական արդյունաբերության մեջ. հումք է ծառայում սպիրտների, ալկոհոլի, քաղցրախաթվի և կաթնաթթվի արտադրության համար: Օգտագործվում է մանկական սննդի արտադրությունում, գյուղատնտեսության, կոսմետոլոգիայի և այլ բնագավառներում:

Լրագրող – Հարգելի՛ դատավոր, ես ցանկանում եմ մի քանի տվյալ ներկայացնել սախառնոցի մասին:

- Լեռն բժիշկներն իրականացրել են անկախ ուսումնասիրություն, որի արդյունքում պարզվել են հետևյալ անվիճելի փաստերը. շաքարից ընդհանրապես զուրկ մարդու օրգանիզմը երկար չի գոյատևի: Շաքարն ակտիվացնում է ուղեղի և ողնաշարի արյան շրջանառությունը: Շաքարի բացարձակ բացակայության դեպքում կարող են տեղի ունենալ սկզբնական փոփոխություններ:

- Գիտնականները հայտնաբերել են, որ հենց շաքարն է զգալիորեն նվազեցնում արյունատար անոթների ախտահարման ռիսկը և դրանով իսկ կանխում տրոմբոզը:

- Քաղցրակերների մոտ արթրիտներն ավելի քիչ հավանական են, քան այն մարդկանց մոտ, ովքեր իրենց զրկում են քաղցրավենիքներից:

- Շաքարն օգնում է կարգավորել լյարդի եւ փայծաղի գործունեությունը: Ահա թե ինչու այս օրգանների հիվանդություններ ունեցող մարդկանց հաճախ խորհուրդ են տալիս քաղցրի մեծ քանակությամբ դիետա:

Դատավոր – Խոսքը տրվում է դատապաշտպանին:

Դատապաշտպան – Հարգելի, դատավոր, ես կարծում եմ, որ այսօր ոչ թե սախարոզին պետք է դատենք, այլ այն մարդուն, ով չարաշահում է իմ պաշտպանյալին և իր մեղքը բարդում նրա վրա:

Դատավոր – Շնորհակալություն, նստե՛ք: Վերջին խոսքի համար ձայնը տրվում է մեղադրյալ սախարոզին:

Սախարոզ- Ես տեղեկացված եմ , որ մեղայականով ներկայանալու դեպքում պատիժը մեղմացվում է, բայց ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում: Հիշտ է՝ ես առաջացնում եմ մի շարք հիվանդություններ՝ շաքարային դիաբետ, սիրտ անոթային հիվանդություններ, ճարպակալում և այլն, բայց ես մեղավոր չեմ, որ որոշ մարդիկ չարաշահում են ինձ: Չէ որ ես ուրախություն եմ պարգևում հազարավոր մարդկանց, երեխաներին՝ համեղ տորթեր, կոնֆետներ, խմիչքներ պարգևելով նրանց: Ես դատարանից խնդրում եմ ճիշտ որոշում կայացնել:

Դատավորը և ատենակալները հեռանում են դատավճիռը կայացնելու:

Դատասխանատու քարտուղար.- Ուրքի՛, դատարանն է գալիս:

Դատավոր – Մեղադրյալի գործին մանրամասն ծանոթանալուց, կողմերի վկաներին, դատապաշտպանին և դատախազին լսելուց հետո դատարանը վճռեց՝

1. Մերժել հայցն ընդդեմ Սախարոզի:

2. Առողջապահության նախարարությանը՝ հետևողականորեն իրազեկել հասարակությանը՝ սննդակարգում շաքարի օգտագործման անհրաժեշտ չափաբաժնի պահանջների վերաբերյալ.
3. Զանգվածային լրատվամիջոցների օգնությամբ բնակչությանը տեղյակ պահել սախարոզի օգտակար և վնասակար հատկությունների մասին:

Բանալի բառեր՝ ուսուցման մեթոդներ, դերային խաղ, փորձերի ցուցադրում, գիտելիք, կարողություն:

Օգտագործված գրականություն

1. Հանրակրթական հիմնական դպրոցի «Քիմիա» առարկայի չափորոշիչ և ծրագիր, հաստատված ԿԳ նախարարի կողմից 20.01.2012թ.:
2. Պետրոսյան Հ., Մանկավարժական ժամանակակից տեխնոլոգիաներ, Երևան, 2012:
3. Бендер М., Бергерон Р., Комияма М., Биоорганическая химия ферментативного катализа, Пер. с англ., М., Мир, 1987, 352 с.
4. Дюга Г., Пенни К., Биоорганическая химия, М., Мир, 1983.
5. Тюкавкина Н. А., Бауков Ю. И., Биоорганическая химия, М., Медицина, 1991.

TEACHING CHEMISTRY THROUGH ROLE-PLAYING

G. B. GRIGORYAN

*Teacher of Chemistry at Kaghsi Secondary School,
Kotayk Region*

Nowadays, when pupils are constantly exposed to information attacks, it is more difficult to achieve the result just by obtaining the theoretical material which is in the textbook.

In the educational process, audiovisual images make the material accessible and comprehensible.

The author of the article presents the topic of "Disaccharides" through staging, during which students directly delve into conceptual issues, gain experience in the use and practical application of their knowledge, experience of interaction, stage behavior, etc.

ОБУЧЕНИЕ ХИМИИ ПОСРЕДСТВОМ РОЛЕВЫХ ИГР

Г. Б. ГРИГОРЯН

*Учительница химии
средней школы с. Кахс Котайского марза*

В наше время, когда ученики постоянно подвергаются информационным атакам, довольно трудно добиваться желаемого результата на основе одного лишь требования усвоения изложенного в учебниках теоретического материала. Использование аудиовизуальных возможностей в процессе обучения способствует более продуктивному усвоению материала. Автор статьи посредством инсценировок представляет тему «Дисахариты», в процессе которой ученики непосредственно вникают в концептуальные вопросы, приобретают опыт использования и практического применения своих знаний, опыт взаимодействия, сценического поведения и т.д.

**ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉՅԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ ԵՂԻՇԵ
ՉԱՐԵՆՑԻ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹԸ» ՊՈԵՄՈՒՄ**

Ա. Դ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ

*ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի
հայ գրականության և լրագրության ամբիոնի հայցորդ*

Հայկական դիցաբանությունն իր ուրույն օրինաչափություններով ու ըմբռնումներով դրսևորվել է «Սասունցի Դավիթ» էպոսում՝ տեղ թողնելով նաև աստվածաշնչյան ֆրագմենտների համար, քանի որ էպոսը ձևավորվել է այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովուրդն արդեն իսկ քրիստոնյա ու աստվածապաշտ էր: Էպոսն ունի ամբողջական կամ մասնակի բազմաթիվ գրական մշակումներ, որոնցից առանձնանում է Եղիշե Չարենցի «Սասունցի Դավիթը»: Հայտնի բանահավաք Կարո Մելիք-Օհանջանյանի հուշերում կարդում ենք, որ 1932 թվականին Չարենցը եռանդագին ուսումնասիրում էր էպոսի ժողովրդական պատումները՝ գրական մշակման ենթարկելով «Սասունցի Դավիթ» ճյուղը. «...մենք մի քանի անգամ հանդիպումներ ենք ունեցել... Մեր զրույցի առանցքը կազմում էր «Սասնա ծռերը»: Հենց այդ հանդիպումների ժամանակ էլ նա մի օր կարդաց իր «Սասունցի Դավիթ» պոեմի վարիանտներից մեկը: Իմ կարծիքս այն է, որ չէր հաջողվել: Վեճի բռնվեցինք: Վեպը գրական մշակության ենթարկելու հարցում մենք տրամագծորեն հակառակ դիրքերի վրա էինք կանգնած»¹: Չարենցն իր մշակման մեջ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը տեղափոխել է այլ հարթակ՝ նկարագրելով ներքին, դասակարգային պայքարը, ինչը ժամանակի թելադրանք էր: Պոեմը տպագրվել է 1933 թվականին, երբ դեռ պատումների մի սովոր մասը դեռ չկար:

Չարենցը հրամայական պահանջ էր համարում վեպի նոր պատումների հայտնաբերումն ու գրառումը: Ընկերական զրույցներից մեկի ժամանակ այդ խնդրին է անդրադառնում նաև Ա. Խանջյանը՝ բանաստեղծին առաջարկելով կազմակերպել «Սասնա ծռերի» հրատարակության գործը: Արդյունքը 1936 թվականին Ա հատորի լույսընծայումն էր Մ. Աբեղյանի խմբագրությամբ:

Թե՛ էպոսի բնագրում, թե՛ մշակումների մեջ առկա են նախաքրիստոնեական ու աստվածաշնչյան տարբեր մտքեր ու դրվագներ: Քրիստոնեությունն ընդունելով հանդերձ՝ սերունդներն իրենց հետ բերել ու

տանելու են հնագույն ավանդական սյուժեներն ու մոտիվները, որոնցով իդեալականացնում էին սիրելի հերոսներին: Չարենցը փառաբանում է դյուցազունների սերունդներին՝ Առյուծ Մհերին, Դավթին, Փոքր Մհերին՝ նրանց զարմը «արևագուն» կոչելով: Աստվածների ցեղից սերված այս կիսաստվածներն, իրոք, սերտորեն առնչվում են կրակի աստվածությանը: Արևագուն՝ արևից ծնված Մհերը «հուր ձի ուներ, կայծակե սուր», և իզուր չէ բանաստեղծը նրա ժողովրդին կոչում «սուրբ»: Մհերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի մեջ է մտել Միհրի՝ արևային աստվածության պաշտամունքի անունից, որ լայն տարածում է ունեցել հայերի մեջ: Միհրի արևմտյան պաշտամունքը զգալիորեն տարբերվում էր նրա գրադաշտական պաշտամունքից, սակայն կային նաև համընկնումներ: Արևմուտքում առավել ցայտուն էին արևային, ռազմական հատկանիշները: Հայոց միհրապաշտության մեջ ցլի սպանությունը համընկնում է Մհերի՝ առյուծ ձևելուն: Ըստ արևմտյան ավանդության՝ Միհրը ծնվում է ժայռից, իսկ մեզ մոտ Փոքր Մհերը փակվում է Ագռավաքարում, որ նաև Մհերի դուռ է կոչվում: Թե՛ Միհրի ծնվելուն, թե՛ նրա՝ ժայռի մեջ փակված մնալուն ականատես են եղել հովիվները: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ հայոց Արեգ ամիսը համապատասխանում է պարսկական Միհր ամսին, արևմտյան եկեղեցում Միհրի ծննդյան օրը (դեկտեմբերի 25) նույնացվել է Քրիստոսի ծննդին՝ իր մի շարք խորհրդապաշտական արարողություններով:

Էպոսի համահավաք բնագրում ընթերցում ենք, որ Սանասարը, նայելով երկինք ու ցույց տալով Արևին, հարցնում է. «Բա էս վերին տեխինն ի՞նչ ա»: Բաղդասարը պատասխանում է. «Կա՛ չկա՛ սա աստված ա: Անպայման մենք պտի ավտանք աստված»¹: Արևապաշտությունը հայոց իմաստասիրության մեջ հատուկ ընկալում է ձևավորել իրերի աշխարհի, բնության նկատմամբ: Միջնադարի մեծ մտածող Գրիգոր Մագիստրոսը 11-րդ դարի կեսերին գրում էր, որ արևապաշտները, իրենց արևորդի անվանելով, թեև արտաքնապես քրիստոնյա էին ձևանում, մնացել էին հին կրոնին:

Ինչպես Առյուծ-Մհերը, այնպես էլ իր ռամիկ ժողովուրդը ապրում էր «քրտինքով սուրբ»: Մհերն իշխան էր կարգվել հենց ժողովրդի կողմից, երբ «լուրթ լեռներում դեռ չէր բուսել // Դժնի բռնության ընծյուղը սև»: Չարենցը նկարագրում է «ազատ ու անարգել» կյանքը, գովերգում վեհ ու արդար աշխատանքը, որն, ինչպես վկայում է Աստվածաշունչը, «Աստուծոյ պարգեն է» (Ժողովող, Գ - 13): «Նա որ գողանում էր, թող էլ չգողանայ, այլ

մանաւանդ աշխատէ իր ձեռներովը բարին գործելով. որ ունենայ տալու պէտք ունեցողին» (Եփեսացիս, Դ - 28):

Միեւրդ, ծերության դուռ հասնելով, մտորում էր աշխարհի ունայնության մասին, զի չունէր ժառանգ, ինչը «անբուժելի ու մահաբեր» վիշտ է բերում նրան: Նա մտորում էր, որ երկիրն անտեր է մնալու՝ դառնալով հազար ու քյուր թշնամիների ավար: Կյանքի ունայնության մասին ընթերցում ենք Ժողովողի գրքում. «Եւ ես նայեցի իմ ձեռքերի արած բոլոր գործերին, եւ այն աշխատանքիս, որ աշխատելով արել էի. եւ ահա բոլորն ունայն էր եւ քամիի աշխատանք. եւ արեգակի տակին մի օգուտ չ'կայ» (Ժողովող, Ա - 11): Եթե ժառանգ չկա, ամեն ինչ վերածվում է նանիր տքնության. «Մէկը կայ որ մի երկրորդ չ'ունի, ոչ որդի ունի եւ ոչ եղբայր. բայց նորա զբաղմունքը վերջ չ'ունի... եւ չի ասում թե Որի՞ համար եմ ես աշխատում եւ զրկում իմ հոգիին բարիքից. սա էլ է ունայն, եւ չար տանջանք» (Ժողովող, Դ - 8):

Եվ ահա - մի վառ ու պայծառ օր -
Հրաշքով անհաս ու զորավոր -
Առյուծ-Միերին մեր պևոր
Ծնվեց մի մանկիկ արևավոր: (IV, 177)

Ոչ միայն Միերը, այլև Սասնա ծռերն ընդհանրապես, հասարակ մարդիկ չեն. նրանք «Ազնանց ջնսից» են, դյուցազուններ, փահիլան կամ անձնահուր՝ Վահագնի նման անձամբ հրեղեն. «Նա հուր հեր ունէր, // Բոց ունէր մօրուս, // Եւ աչկունքն էին արեգակունք»: Այսպիսին էր և Միերի նորածին մանուկը.

Գիտեր նա արդեն, դյուցազնը ծեր,
Որ դյուցազուն է Դավիթն հուրհեր... (IV, 178)

Բանաստեղծը Դավթին կոչում է «մանուկ հրածին»: Սակայն Միերի մահից հետո Օհանը «Թաքցրեց նրա զենքերն հրցայտ» ու Դավթին խաշնարած կարգեց: Չարենցը «նեռ» է անվանում ոչ միայն Մսրամելիքին, այլև՝ Ձենով-Օհանին: Հիշենք նաև, որ բանաստեղծը նույնկերպ դիմել է և՛ Աթիլին, և՛ Ստալինին, «Որովհետեւ անօրէնութեան խորհուրդը արդէն զօրանում է» (Պօղոս առաքեալի երկրորդ թուղթը առ Թեսաղոնիկեցիս, Բ - 7): Պօղոս առաքյալը «նեռ»-ին անվանում է «անօրէնութեան մարդը՝ կորուստի որդին» (Պօղոս առաքեալի երկրորդ թուղթը առ

Թեսաղոնիկեցիս, Բ - 3): Որոշ հանգամանքներ պատճառ են հանդիսանում, որ Չարենցն այդպես դատի Օհանի մասին.

Գնաց մեր Օհանն, ահով-դողով
Արքայի առջև այն անողոք
Գլուխ խոնարհեց ազգով-ցեղով,
«Քո՛ն է» - աղերսեց - «Երկիր ու հող» -
Ընծայեց նրան ոսկի շողշող,
Գերության հանձնեց Սասունը ողջ:- (IV, 181)

Դավթի և Մսրամելիքի կռիվը հիշեցնում է Հին կտակարանի Դավթի և Գողիաթի մենամարտը: Մելիքի զորքերը սաստիկ հռնդյունով, թինդ ու կոչով արշավում են Սասմա վրա.

Ձենով-Օհանը, իշխանն հայոց
Բարձրացավ, տեսավ մի առավոտ
Մսրամելիքի զորքերն այն հոժ,
Տեսավ արշավանք մի մահահոտ
Եվ սիրտը նրա լցվեց ահով:- (IV, 187)

Այսպես էլ Գողիաթի խոսքերից զարհուրում ու վախենում են Սավուղն ու ողջ Իսրայելը. «Եւ Իսրայէլի բոլոր մարդիկը երբոր այն մարդին տեսան, նորա երեսիցը փախան եւ շատ վախեցան» (Ա Թագաւորաց, ԺԷ - 24): Ձենով Օհանի վախկոտությունն ու դժբախտություններին համակերպվելու հակումը, սակայն, նրա բնավորության հիմնական գծերը չեն համարվում: Նա մի հսկա է, որն էպոսի մեջ հաճախ հանդես է գալիս որպես ուժեղ կամքի տեր և դյուցազնական գործեր կատարելու ընդունակ անձնավորություն: Կան պատումներ, որոնց մեջ Օհանը, հակառակ Դավթի տված պատվերի, չի համբերում և հարձակվում է Մսրա Մելիքի բանակի վրա: Բնորոշ է նաև այն դեպքը, երբ Ձենով Հովանը, երազ տեսնելով, իմանում է Դավթի կյանքին սպառնացող վտանգի մասին և շտապում է հասնել կռվի վայրը: Ձիերի հետ ունեցած խոսակցության տեսարանը ցույց է տալիս Հովանի մեծ սերը դեպի Դավիթը և անհրաժեշտության դեպքում՝ նրա գործելու հերոսական թափն ու վճռականությունը:

Օհանից վերցնելով իր զենքն ու զրահը՝ Դավիթը շտապում է Մսրամելիքի բանակը: Չարենցն այն համեմատում է մորեխի հետ, «Որ Սասմա վրա քանի՛ օր էր // Եկել էր, նստել...»: Պատկերը նման է Հովհաննես առաքյալի հայտնության մի դրվագի. «Եւ մարախների

նմանութիւնը նման էր ձիերի, որ պատրաստուած են պատերազմի համար, եւ նորանց գլուխների վերայ իբրեւ պսակներ կային ոսկու նման. եւ նորանց երեսները մարդկանց երեսների նման. եւ մազեր ունէին կանանց մազերի պէս. եւ նորանց ատամներն առիծի ատամների նման էին: Եւ զրահներ ունէին ինչպէս երկաթէ զրահներ. եւ նորանց թելերի ձայնը նման էր շատ ձիերի կառքերի ձայնի, որ վազում են պատերազմ» (Յովհաննէս առաքեալի յայտնութիւնը, Թ-7-9):

Աստվածաշնչի Դավիթը ևս օժտված է անհանգիստ ու «ծուռ» բնությամբ: Եղբայրներից ավագը՝ Եղիաբը, բարկությամբ հանդիմանում է նրան՝ ասելով. «Դու ի՞նչու իջար այստեղ, եւ այն մի քանի ոչխարները անապատում որի՞ յանձնեցիր. ես քո հպարտութիւնը եւ քո սրտի չարութիւնը գիտեմ. անտարակոյս դու իջել ես պատերազմը տեսնելու» (Ա Թագաւորաց, ԺԷ - 28): Սավուլին համոզելու համար, որ իրեն թոյլ տա մենամարտել Գողիաթի հետ, Դավիթն ասում է. «Ծառադ իր հօր ոչխարները արածեցնում էր, եւ առիծը կամ արջը գալիս էր, եւ հօտերիցը ոչխար էր տանում: Ես նորա ետեւիցը գնում էի՝ նորան զարկում և նորա բերանիցը ազատում էի. եւ երբոր նա վեր էր կենում ինձ վերայ, մօրովիցը բռնում էի, զարկում և մեռցնում: Ծառադ առիծ էլ է մեռցրել, արջ էլ. եւ այս անթլփատ Փղշտացին էլ թող նորանց մէկի պէս լինի, որովհետեւ կենդանի Աստուծոյ զօրքերին նախատեց» (Ա Թագաւորաց, ԺԷ - 34-36):

Խորախորհուրդ իմաստ է դրված Մարա աշխարհից եկած ծեր զինվորի խոսքում.

«Դավիթ» - բարբառեց զինվորը ծեր -
«Ինչու՞ ես մեր դեմ կռվի ելել,
«Մարամե՛լիքն է, արքան այն նեռ,
«Մեզ քշել, բռնի Սասուն բերել.
«Ո՛վ Դավիթ» - կանչեց - «Ո՛վ միամիտ,
«Դյուցազո՛ւն Դավիթ՝ մեզ պես ռամիկ,
«Մարամե՛լիքն է քո թշնամին,
«Դյուցա՛զն ես՝ գնա՛ դարանամիտ
«Մարամե՛լիքի՛ց վրեժդ հանի»: (IV, 191-192)

Ասել է, թե ժողովուրդը մեղք չունի, պատերազմ հրահրողը մեկն է, որն էլ պիտի պատասխան տա իր գլխով, ինչպէս դա ուղղակի իմաստով անում է Աստվածաշնչի Բոքորի որդի Սաբէէն. «Եւ այն քաղաքից մի իմաստուն կին աղաղակեց. Լսեցէք, լսեցէք, մէկ ասեցէք Յովաբին՝ Մօտեցիր մինչեւ այստեղ որ խօսեմ քեզ հետ: Նա էլ մօտեցաւ նորան, եւ

կինն ասեց. Յովաբը դո՞ւ ես. եւ նա ասեց. Ես եմ. եւ նա ասեց նորան՝ Լսիր աղախնիդ խօսքերը. եւ նա ասեց. Լսում եմ: Եւ նա ասեց այսպէս՝ Առաջ այսպիսի խօսքեր էին խօսում թէ Աբէլումը թող հարցնեն եւ այնուհետեւ վերջացնեն: Ես Իսրայէլի խաղաղարարներիցն ու հաւատարիմներիցն եմ. դու ուզում ես Իսրայէլի մէջ մի մայրաքաղաք փչացնել. ի՞նչու համար բնաջինջ անես Տիրոջ ժառանգութիւնը: Եւ Յովաբը պատասխանեց եւ ասեց. Քաւ լիցի, քաւ լիցի ինձ, եթէ ես բնաջինջ անեմ կամ թէ քանդեմ: Բանը այդպէս չէ. այլ Եփրեմի սարիցը մի մարդ՝ անունը Սաբէէ որդի Բոքորի՝ իր ձեռքը բարձրացրել է Դաւիթ թագաւորի դէմ. տուէք միայն նորան եւ կ'գնամ այդ քաղաքի վերայից. եւ այն կինն ասեց Յովաբին. Ահա նորա գլուխը քեզ մօտ կը գցուի պարսպի այն կողմը: Եւ այն կինը գնաց իր իմաստութեամբը բոլոր ժողովրդի մօտ. եւ կտրեցին Բոքորի որդի Սաբէէի գլուխը եւ գցեցին Յովաբի մօտ. եւ նա փողը հնչեցրեց, եւ այն քաղաքի վերայից ցրուեցան ամեն մարդ իր վրանը, իսկ Յովաբը ետ դառաւ Երուսաղէմ թագաւորի մօտ» (Բ Թագաւորաց, Ի - 16-22):

Մարամելիքի և Դավթի մենամարտում առաջին զարկի «նախապատվությունը» տրվում է Մելիքին.

Երբ զարկեց Մելիքն հարվածն ուժեղ,

«Հո՛ղ դարձաւ Դավիթ» - դարձաւ ասեց. (IV, 197)

«Հող դառնալ» արտահայտությունը նույնպէս սուրբգրային հիմք ունի, որ նշանակում է այս կյանքից իր հետ ոչինչ չի տանի: Ըստ Աստվածաշնչի՝ «Ամենը գնում է մեկ տէր, ամենը հողից է եղել եւ ամենը հող է դառնալու» (Ժողովող, Գ - 20): «Նորա հոգին դուրս կ'գայ, նա դէպի իր հողը կ'դառնայ, նոյն օրը կը կորչեն նորա խորհուրդները» (Սաղմոս, ՃԽԶ - 4): Կյանքի և մահվան մեծագույն գաղափարն է դրված էպոսում: Մեծ Միեւրը կյանքը տալիս է՝ ժառանգ ունենալու համար, իսկ Փոքր Միեւրը հոր անեծքով անժառանգ է մնում: Վերջինիս համար մահը վերածվում է անմահության: Դավթի ու Փոքր Միեւրի նախապատկերները երևում են անմահ ու անժառանգ Արտավազդի ու իր հոր՝ Արտաշեսի մեջ: Հոր անեծքով Մասիսի քաջքերը կապում են Արտավազդին, որ այնտեղ մնա ու լույս չտեսնի, իսկ Միեւրին «դժնի ուժերն» են տանում, «անհուն լեռան մթին քարայրում» փակում, որ «ընդմիջտ գերված մնա»: Ահա թե ինչի է ընդունակ Խոսքի ուժը. «Սկզբումն էր Բանը. եւ Բանն Աստուծոյ մօտ էր. եւ Բանն Աստուած էր» (Աւետարան ըստ Յովհաննու, Ա - 1): Ստացվում է՝

անեծքն ու օրհնությունն էլ աղոթքի պես ուժ ու զորություն ունեն: Սուրբգրային մի դրվագում երկու եղբայրներից մեկը՝ Հակոբը, խորամանկությամբ ստանում է հոր օրհնությունը, ինչի համար մյուս եղբայրը՝ Եսավը, ուզում է սպանել նրան (Ծննդոց, ԻԷ): Հայտնի է նաև Աստծո կողմից սահմանված «հնազանդության օրհնությունն ու անհնազանդության անեծքը»: Իսկ Չարենցն իր պոեմն ավարտում է՝ նզովք բարբառելով բոլոր նրանց, ովքեր բերում են ժողովրդին «մահ, ու մո՛ւտ, ու նե՛ռ»:

Քանալի բառեր՝ գրական մշակումներ, նախաքրիստոնեական ու աստվածաշնչյան դրվագներ, ժառանգ, դյուցազունների սերունդ, կոիվ, կյանք ու մահ, անեծք և օրհնություն:

Օգտագործված գրականություն

1. Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1968:
2. Աստվածաշունչ, Ստոկհոլմի՝ Աստվածաշնչի թարգմանության ինստիտուտ, 1989:
3. Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին, Եր., Հայպետհրատ, 1961:
4. Ա. Շիրակացի. Մատենագրություն, Երևան, 1979:
5. <http://armenianhouse.org/sasuntsi-david/preface.html>, Սասնա Ծռեր:

MYTHOLOGICAL AND BIBLICAL MOTIVES IN YEGHISHE CHARENTS'S EPIC POEM "DAVID OF SASUN"

A. D. SHIRINYAN

*Researcher at the Philological Faculty
Chair of Armenian Literature and Journalism of ASU*

The epic "David of Sasun" is fully saturated with mythological and biblical scenes. In this article it is shown by the poem of Yeghishe Charents's "David of Sasun". Time signals have imposed a deep seal on the literary formation of Charents, but the poet remained faithful to the original.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ И БИБЛЕЙСКИЕ МОТИВЫ В ПОЭМЕ ЕГИШЕ ЧАРЕНЦА „САСУНЦИ ДАВИД“

А. Д. ШИРИНЯН

Соискатель кафедры литературы и журналистики АргУ

Эпос «Сасунци Давид» полностью насыщен как мифологическими, так и библейскими мотивами. В этой статье это показано поэмой Егише Чаренца «Сасунци Давид». Сигналы времени наложили глубокую печать на литературное становление Чаренца, но поэт остался верен подлиннику.

ЗАПРЕТЫ В РУССКОЙ И АРМЯНСКОЙ ТРАДИЦИЯХ

Г. А. МИРИБЯН

*Кандидат филологических наук,
зав. кафедрой иностранного языка и литературы ГГУ*

С незапамятных времен запреты, как составная часть мифологических воззрений и различных обрядов, играли важную роль в нравственной и повседневной жизни народов, способствовали гармонизации и упорядочиванию взаимоотношений, связей в цепи «Природа - Человек - Общество». Запреты и разрешения - главные механизмы в духовном и нравственном совершенствовании человека, являются первичными формами ограничения прав и регулирования отношений в обществе и природном мире. Будучи вербальным микротекстом, они встречаются в составе почти всех жанров русского и армянского фольклора. Однако проблема природы и особенностей этого жанра комплексно не рассматривалась. Роль, назначение и место запретов в общественной жизни, традиционной культуре, а также идейно-тематическое своеобразие все еще остаются системно и концептуально неизученными.

Запрет формируется как уникальный вид творчества, соединяющий и правовые, и жизненно - бытовые, и моральные ценности. Мысли, пожелания, верования, наблюдения, выводы, основанные на жизненном опыте древних дошли до нас в виде коротких формульных изречений-запретов. Как главные механизмы в духовном и нравственном совершенствовании человека запреты и разрешения были первичными формами ограничений и регулирования отношений в обществе и природном мире. Развиваясь в течении многих веков как нормы жизни, сохраняясь в народной памяти, запреты стали своеобразным мерилем духовности. На основе опыта, понятий о добре и зле в зависимости от понимания этих категорий у каждой нации складывается только ему свойственный менталитет. Он крепнет, приобретает свои особенности, меняется, отражаясь в «моральных рамках» народа - запретах. Но жизненному багажу народа, его сознанию свойственны только ему присущие запреты, отсюда яркий этнический колорит запретов.

Если суммировать все значения слова запрет, зафиксированные в толковых словарях, то получится, что в русском языке запрет - это категорическое указание на непозволительность выполнения каких-либо

действий и слов¹, а в армянском запрет – это не только указание на функцию непозволительности, но и указание на иную семантику – значение преграды, и на иную функцию- функцию защиты².

Исследование показало, что по стилю и характеру содержания как армянские, так и русские запреты в основном функционируют как категоричные, запреты-предупреждения, советы, обереги, просьбы, наставления, предположения, конкретные формы табу, а ведущей формой мировоззрения являются мифологическое – в котором обозначены закономерности, образцы поведения, правила, соответствующие сакральному порядку. Все происходящие события осмысливаются через сакральное, последнее же подкрепляется табу, обычаем или ритуалом. Мифологическое мировоззрение нацелено на защиту сообщества людей от внутренних и внешних угроз. Включает множество запретов, предписаний, табу для типичных ситуаций.

На основе изучения семантики русских и армянских запретов, мы разделили жанр на несколько тематических групп:

1. Запреты, связанные с животным и растительным мирами.
2. Запреты, связанные с природными стихиями и с небесными светилами.
3. Запреты поведенческого, морально-нравственного содержания.
4. Запреты, связанные с традиционными обрядами (свадебные, родильные, погребальные).

Наиболее значимые культы животных и птиц, присутствовавшие в верованиях обоих народов оказали влияние на формирование запретов. Это культ кошки³, змеи⁴, паука⁵, медведя.⁶ У обоих народов

¹ Даль В. И., Словарь живого великорусского языка, М.,Т1, 1978, с. 621; Ожегов С.И., Толковый словарь русского языка, М.,1960, с.213.;Александрова З.Е, Словарь синонимов русского языка,М., 2001, С.139.

² Ачарян Гр., Этимологический коренной словарь армянского языка, Том I, Издательство Ереванского университета, Ереван, 1971, С. 305.; ² Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը հոգ. Ա-Ե, Երևան, 1969, էջ 28

³ Хачатрян А., Ацапатум, Ереван, 1984 С. 102.; Эриашвили Н.,Мадлевская Е.,Павловский В., Русская мифология. Энциклопедия, 2007 г.

⁴ <http://armenianhouse.org/harutyunyan/03-nature.html#16>: Արեւիշի Մ., Երկեր, Հայկա՛կան ԳԱ հրատարակչություն, հ.է, 1975, էջ,63-64

⁵ Хачатрян А., Ацапатум, Ереван., 1984 С. 95, Байбурин А.К., Ритуал в традиционной культуре, СПб., Наука, 1993 , с. 72

⁶ Левкиевская Е.Е., Мифы русского народа, М, АСТ, 2011с. 28; Зиновьев В. П. Быличка как жанр фольклора и ее современные судьбы // Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири, Новосибирск, Наука, Сиб. отд-ние, 1987 , с. 78.

распространены запреты на убийство священных птиц - аист, орел, ласточка, журавль, ворон в армянской традиции¹, лебедь, орел, голубка, ворон, синица в русской².

В таблице 1 наглядно проиллюстрирована частотность символов, встречающихся в рассматриваемых запретах, а также их тип и вид функционирования

Таблица 1

Название	Русские запреты	Армянские запреты	Частотность		Функция и тип
Растения	Рябина	-	52		Предохранение
	Ель	-	43		Оберег
	Белень	-	68		Совет,оберег
	-	Тополь		45	Оберег
	-	Чинар		39	Предположение
	-	Сосна		55	Предположение
	-	Ива		69	Совет
	-	Можжевельник		78	Совет
Животные	Медведь	-		38	Оберег
	Змея	Змея	98	121	Оберег
	Кошка	Кошка	78	35	Предохранение
Птицы	-	Аист		6	Совет
	-	Сорока		4	Предохранение

¹ Арутюнян С.Б., Армянская мифология // Мифы народов мира, Советская Энциклопедия, в 2-х т., Т. 1., 1987) , с.96.

² Афанасьев А. Н., Живая вода и вещее слово, М., 1988. С. 98; Токарев С. А., Культовые мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т., Т. 2, М., Большая Российская энциклопедия, 2000 , с. 24

Запреты, связанные с почитанием животных и птиц, амбивалентны: традиционные народные запреты, связанные с животным, растительным миром, выступают в качестве мотивировок, оберегов и ритуально-магических действий.

У обоих народов распространены запреты, связанные с почитанием стихий и небесных светил. Наиболее частыми из них являются запреты, связанные с почитанием ветра¹, огня², света³, солнца⁴ и луны.⁵

В таблице 2 наглядно представлены частотность употребления запретов их тип и вид функционирования

Таблица 2

Название				Частотность		Функционирования и тип запретов
				Русские запреты	Армянские запреты	
Небесные светила и стихии		Луна	молодой месяц	56	89	Профилактический
			Полная/Убывающая	49	67	Предохранение
		Солнце		45	45	Предохранение
		Ветер		47	55	Совет, оберег
		Свет		51	52	Профилактический
		Тьма		57	47	Предохранение, оберег

¹ Լալալյան Ե., Ազգագրական հանդես I հատ., Թիֆլիս, 1897 , С 243; Афанасьев А. Н., Живая вода и вещее слово, М., 1988 .

² Армянская этнография и фольклор, АН Армения, 1991 С. 80; .Эриашвили Н.,Мадлевская Е.,Павловский В., Русская мифология. Энциклопедия, 2007, с.34

³,Լալալյան Ե., Ազգագրական հանդես I հրատ., Շուշի, 1895 ,326; Ալիսիվերդյան Հ., Ունիթա կամ Հեյդոն, Կոստանդնուպոլիս, 1884, С 101.

⁴ Тульцева Л. А.) Современные праздники и обряды народов СССР, М., 1985, С. 142; Армянская этнография и фольклор, (1991) АН Армения. С. 96.

⁵Լալալյան Ե, Ազգագրական հանդես, հրատ I հատ., Թիֆլիս, 1897 , 243; Абеян М., Труды, АН Армянской ССР, Ереван, 1975, с. 46.,; Щеглова Ю. В, Суеверия или предрассудки? Ростовна-Дону, . 2007 с. 234.;Жирмунский В. М., Фольклор Запад и Восток. Сравнительно-исторические очерки, М., ОГИ (Объединенное Гуманитарное Издательство), 2004, с. 75.

		Огонь	48	77	Профилактический, предупреждение
--	--	-------	----	----	-------------------------------------

В обеих традициях связанные с природными стихиями и народной астрономией запреты тесно связаны с мифологией и носят в основном моралистический, поведенческий, профилактический, апофевктеический характер.

Большой пласт поведенческих нормативов составляют запреты¹ морально-нравственного, этического направления - они построены в форме наставлений, советов, заветов, запретов. В морально-этических запретах отражен этнопсихологический облик и национальный характер, идеалы, жизненная философия обоих народов и их менталитет, в силу чего выдержавшие испытание временем запреты имеют большое значение и находят широкое применение в воспитании детей и молодежи. Представления о скромности, терпении, сдержанности, направленные на поддержание разумного поведения индивида в обществе, подсказывают нормы этикета, образа действий и речи- *«человека напрасно не проклинай - проклятие на самого падет»*,² *«человека напрасно не обвиняй»*, *«не будь к человеку жестоким - можешь поранить его душу»*, *«напрасно человека не оскорбляй, не унижай перед всем народом, не то самого унижат»*.³

В родильных, свадебных, погребальных обрядах запреты⁴ имели функции умиловливания духов предков, регламентации этикета, поведения людей. Свадебные запреты являются особо значимыми нормативами, регламентирующими супружеские и другие отношения, и по сей день многие из них сохраняются в быту. Обязанности защищать права покойного, оказать уважение памяти и внимание возлагаются на живых, что отражается во множестве правил поведения, большую часть которых составляют запреты. Различные бытовые предписания, предостережения,

¹ Мурлыев В. А., Правила в обществе, М., (1995), с. 45.

² Мурлыев В. А., с. 61.

³ Там же, с. 62.

⁴ Байбурун А. К., Родинный обряд у славян и его место в жизненном цикле //Живая старина №2,1997, С.7; Толстая С. А., Славянская мифология: энциклопедический словарь, М., Эллис Лак, 1995 С. 295; Шангина И. И., Семейный быт. Обряды жизненного цикла, М., 1987, с. 78.

Ղանիւնիւնիւն Ա. Ավանդաւանդում, Երևան, 1969, էջ 309;

связанные со смертью, ориентированы на представления о «жизни» в потустороннем мире.

В обеих традициях соблюдение многих предписаний, норм поведения сохраняются до сих пор. Некоторые обряды в настоящее время утратили свою актуальность и забылись, а другие в трансформированном виде сообразно времени бытуют поныне. В формировании запретов значительна символика действий, пространства, в них обобщаются многовековые мифологические, культовые знания и представления.

Ключевые слова: *запреты, запреты-предупреждения, советы, обереги, просьбы, наставления, табу, мерило духовности, этнический колорит, морально-нравственные запреты, ценности.*

Список использованной литературы

1. Абебян М., Труды, АН Армянской ССР, Ереван, 1975;
2. Александрова З.Е., Словарь синонимов русского языка, М. 2001;
3. Арутюнян С.Б., Армянская мифология // Мифы народов мира, Советская Энциклопедия, в 2-х т., Т. 1, 1987;
4. Армянская этнография и фольклор, АН Армения, 1991;
5. Афанасьев А. Н., Живая вода и вещее слово, М., 1988;
6. Ачарян Гр., Этимологический коренной словарь армянского языка, Том I, Издательство Ереванского университета, Ереван, 1971;
7. Байбурун А.К., Ритуал в традиционной культуре, СПб., Наука, 1993;
8. Байбурун А. К., Родинный обряд у славян и его место в жизненном цикле // Живая старина №2, 1997;
9. Даль В. И., Словарь живого великорусского языка, М., Т1, 1978;
10. Зиновьев В. П., Быличка как жанр фольклора и ее современные судьбы // Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири, Новосибирск, Наука, Сиб. отд-ние, 1987;
11. Жирмунский В. М., Фольклор Запад и Восток. Сравнительно-исторические очерки, М., ОГИ (Объединенное Гуманитарное Издательство), 2004;
12. Левкиевская Е.Е., Мифы русского народа, М, АСТ, 2011;
13. Мурлыев В. А., Правила в обществе, М., 1995;
14. Ожегов С.И., Толковый словарь русского языка, М., 1960;
15. Токарев С. А., Культовые мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т., Т. 2, М., Большая Российская энциклопедия, 2000 , с. 24;
16. Толстая С. А., Славянская мифология: энциклопедический словарь, М., Эллис Лак, (1995 ;

17. Тульцева Л. А., Современные праздники и обряды народов СССР, М., 1985;
18. Хачатрян А., Ацапатум, Ереван, 1984;
19. Щеглова Ю. В., Суеверия или предрассудки? Ростовна-Дону, 2007;
20. Шангина И. И., Семейный быт. Обряды жизненного цикла, М., 1987; Эриашвили Н., Мадлевская Е., Павловский В., Русская мифология. Энциклопедия, 2007;
21. <http://armenianhouse.org/harutyunyan/03-nature.html#16>
22. Աբեղյան Մ., Երկեր, Հայկական ԳԱ հրատարակչություն, հ.է, 1975;
23. Ալլահվերդյան Հ., Ունիա կամ Հեյթոլն, Կոստանդնուպոլիս, 1884;
24. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանիտ.Ա Ա-Ե, , Երևան, 1969:
25. Լալայան Ե., Ազգագրական հանդես I հատ., Թիֆլիս, 1897;
26. Լալայան Ե., Ազգագրական հանդես, I հրատ., Շուշի, 1895;
27. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969;

ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ

Գ. Ա. ՄԻՐԻԲՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ*

Հոդվածում քննվում են արգելքները ռուսական և հայկական ավանդույթներում որպես ռուս և հայ ժողովուրդների բանահյուսության հնագույն ժանրերից մեկը: Ռուս և հայ ժողովուրդների հոգևոր և հոգեբանական առանձնահատկությունների մասին առավել ամբողջական պատկեր ձևավորելու համար արգելքները ուսումնասիրվում են հավատքի, ծեսերի, առօրյա իրողությունների, սոցիալական և իրավական հարաբերությունների համատեքստում: Հոդվածում բացահայտվում են արգելքների գործառության և իմաստային առանձնահատկությունները, նրանց դերը ծիսական համակարգում:

TABOOS IN RUSSIAN AND ARMENIAN TRADITIONS

G. A. MIRIBYAN

*PhD in Philology
Head of the Chair of Foreign Language and Literature of GSU*

The article studies Russian and Armenian taboos as one of the oldest genres of Russian and Armenian folklore. In order to recreate the most complete

picture of the spiritual, psychogenic appearance of the Russian and Armenian people, taboos are studied in the single context of beliefs, rituals, everyday realities, social and legal relations. Functional and semantic peculiarities of taboos, their role in the ritual system are revealed in the article.

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ СИРИЙСКИМ АРМЯНАМ

Г. А. МИРИБЯН

*Кандидат филологических наук,
зав. кафедрой иностранного языка и литературы ГГУ*

Г. В. ВОСКАНЯН

Магистр ГГУ

Сирийские армяне, граждане РА, переселившиеся в Армению в связи с гражданской войной в Сирии, начавшейся в 2011 году и имеющей на данный момент статус продолжающегося конфликта, сейчас учатся в Ереванских детских садах, школах, университетах. Как проходит процесс их обучения русскому языку? С какими сложностями они сталкиваются при изучении РКИ и как решают эти проблемы их преподаватели? И вообще, есть ли у них желание изучать этот язык? Именно на эти вопросы мы и пытались ответить в ходе нашей работы.

Начнем с того, какие отношения существуют сегодня между сирийскими армянами и русским языком. О ситуации в Сирии по обучению русского языка в школах, общественных организациях, государственных учреждениях достаточно доступной информации в сети Интернет и на официальных порталах госорганизаций России и Сирии.

В 2014-2015 учебном году в программу сирийской общеобразовательной школы был введен русский язык как второй иностранный по выбору: русский или французский. По словам министра образования Сирии Хазван Альваз (Hazvan Alvaz) «Нововведение обусловлено потребностями образовательного процесса, а не политическими соображениями»¹. Второй иностранный язык сирийские школьники начинают изучать в 7 классе. В 2017 году более 10 тысяч школьников в 12 сирийских городах изучали русский язык. Всего в школах заняты более 70 учителей (выпускники советских вузов и носители русского языка). В учебниках для 7-9 классов, отпечатанных в Сирии, учитываются особенности возраста, местные реалии, они отличаются простотой и наличием наглядного материала. В старших классах ученики знакомятся с творчеством русских классиков, а также с жизнью и достижениями известных русских представителей науки и искусства². Также сирийским сообществом «Сауа» организованы бесплатные курсы

¹<https://lenta.ru/news/2014/05/29/syriaschool>

² <https://ruskiymir.ru/publications/226215>

русского языка для детей от 6 до 15 лет. Они рассчитаны на 2 года обучения русскому языку всех желающих¹.

Армения в последние годы периодически принимает беженцев из других стран и создает условия для их интеграции. Первый поток был в годы столкновений в Азербайджане, затем – во время карабахского конфликта. Поток иракских беженцев в прошлые годы достиг 1500 человек, на сегодняшний день их около 500 человек, а число сирийских беженцев на момент 2018 года составляет до 22 000 человек. Основной причиной, вызвавшей такое количество беженцев, являются, конечно, боевые действия.

В Ереване общественные и благотворительные организации, такие как «Хайкакан Каритас», «Каза», НПО Центр координации проблем сирийских армян, занимаются программой интеграции, в том числе и обучением – английского, арабского, армянского языков для переселенцев из Сирии. Действуют бесплатные курсы по обучению русского языка для сирийских армян.

С 2013-2014 г. Министерство Диаспоры РА организовывало курсы по обучению русскому языку. Но в данный момент позиция Министерства немного изменилась. По словам начальника управления армянских общин Ближнего и Среднего Востока Министерства диаспоры Армении Левона Антоняна, русский язык не является официальным языком государства, поэтому первоочередной проблемой для Министерства – обучение переселенцев армянскому наречию, так как существует ощутимая разница сирийского наречия армянского языка и армянского государственного языка. Курсы могли бы быть снова организованы, если бы в Министерство поступили жалобы со стороны беженцев по поводу проблем с обучением русского языка, но таковых нет.

Не совсем разделяя подобную позицию, мы провели самостоятельный анализ вывесок и надписей на улицах Еревана, и вот какие получились результаты. Надписи «Вулканизация», «Мойка», «Ходовик», «Токарь», «Ремонт», «Карбюраторщик» в 90 % случаев не продублированы армянским или английским переводом. То есть для тех, кто не владеет русским языком, подобные надписи остаются за гранью понимания. Можно предположить, что сирийские армяне не имеют проблем с автомобилями, но как тогда понять без знания русского языка следующие надписи, которые нам удалось найти без дублированного английского/армянского перевода: «Ателье», «Ремонт обуви», «Ремонт

¹<https://eadaaily.com/ru/news/2017/11/27/siriycy-uchat-russkiy-yazyk-i-gotovyatsya-k-vozrozhdeniyu-strany>

телефонов», «Продажа билетов», «Сдается в аренду», магазин игрушек «Бегемотик» и т.д.

На данный момент курсы РКИ для сирийских армян официально действуют в общественной швейцарской организации «Каза» и Российском центре науки и культуры в РА.

Бесплатный курс русского языка, организованный «Каза», предполагает обучение РКИ с элементарного уровня – изучение букв, звуков, алфавита, написания букв прописных и печатных. При обучении используется в качестве вспомогательного и трансляционного армянский и английские языки. Каждая группа занимается по 4 часа в неделю. Длительность курса: 2-3 месяца.

Занятия проходят по армянским и русским учебникам. В качестве дополнительного материала преподаватель использует российские учебные пособия для наработки учебного материала и методики преподавания. Учебные пособия следующие: «Букварь» (Жукова Н.С.), «Солнышко 4» (Есаджанян Б.М., Ханзратян В.М., Тонапетян К.Б., Язичян Г.В.), «Букварь» (Байбуртян Н., Якубова И.), «Проверочные работы. Русский язык. Часть 1», «Русский язык. Рабочая тетрадь» (Канакина В.П., Горецкий В.Г.) и иные прописи печатных и прописных букв русского языка.

На данный момент количество обучающихся в общественной организации «Каза» составляет 18 человек. Выделены две группы по гендерно-семейному типу: первая группа состоит из женщин от 25 до 40 лет, имеющих детей, вторая группа – студенты вузов старше 18 лет и работающие армяне-переселенцы. По причине невладения армянским языком от обучения отказались 2 человека: иракские армяне, абсолютно не владеющие армянским языком.

В процессе используются такие виды речевой деятельности, как аудирование, усвоение видеоматериала, говорение, чтение, письмо. В основе обучения – знание и применение коммуникативных фраз и «топиков» – фразы и речевые конструкции, употребляемые в определенной ситуации (при знакомстве, в аптеке, в магазине, в транспорте и т.д.). В основном применяется индивидуальный подход ввиду тяжелой обучаемости сирийских армян РКИ.

Назовем основные проблемные случаи в грамматике, озвученные педагогами при интервьюировании, с которыми сталкиваются обучающиеся сирийские армяне:

1. В арабском алфавите нет заглавных букв – имена и названия пишутся со строчной буквы.

2. В арабском правописании не используются двойные согласные. (Например, имя Анна пишется на арабском с одной «н»).

3. Объяснение буквы «ы» (решением проблемы может выступить нахождение близкого эквивалента в армянском языке для тех, кто знает армянский – буква «ը»). Объяснение знаков ъ и ь.

4. В арабском языке нет грамматической категории рода. Армянский язык в данном случае не может выступать в роли помощника, так как в армянском языке также отсутствует данная категория.

Особенности этнического менталитета сказались на мотивации к обучению в принципе. В Сирии представители женского пола учатся в школах, далее единицы продолжают обучение и работают, так как сирийцы не приветствуют обучение женщин, практикуются ранние браки и т.д. Армяне, жившие в Сирии, как следствие, переняли особенности этнического менталитета. Нынешнее положение переселенцев предполагает нахождение своего места в проевропейском государстве.

Министерство науки и образования РА содействует студентам, прервавшим учебу в сирийском вузе, продолжению учебы на должном уровне в вузах Армении. До 2022-2023гг. в рамках образовательного проекта сирийским армянам финансируют обучение в вузе. Обучение русского языка во всех вузах РА на 1 курсе обязательно для всех студентов.

Многие переселенцы чувствуют беспомощность в некоторых ситуациях социального плана, например, при покупке необходимых медикаментов - многие лекарственные средства отпускаются в аптеках на русском языке, инструкции и название лекарств также на русском, язык общения с врачами чаще всего русский, постановка диагнозов, общение в магазине, этикетки на товарах, кассовые чеки часто встречаются на русском языке. Достаточное количество вывесок, названий улиц, написаны на русском. Также, при устройстве на работу во многих учреждениях требуется знание русского языка, в том числе в работе с туристами, так как русский – язык общения для выходцев из стран бывшего СССР.

Можно отметить и тот факт, что разговорная речь современного гражданина Армении на 30% (если не больше) использует заимствования из русского языка. Это слова, используемые в области ремонта автомобилей, специалистов, занимающихся этим ремонтом, продажи и покупки запчастей, а также названия средств домашнего обихода в повседневной речи используются армянами в основном на русском языке.

Мотивацию для сирийских армян в изучении русского языка можно выразить в следующих позициях. Во-первых, работа в сфере обслуживания, в торговой, туристической, коммерческой сферах вынуждает сирийских армян в Армении обучаться русскому языку. Во-вторых, изучение русского языка расположено в русле непрерывного обучения у состоятельных сирийских армян-бизнесменов и работников сфер здравоохранения, образования.

Курсы русского языка для сирийских армян доступны также и в Российском центре науки и культуры в РА в Ереване. Платное обучение проходит по программе «Иностранец», предназначенной для иностранцев, желающих изучить русский язык. Продолжительность курса обучения составляет 6-7 месяцев (126-130 часов). Занятия начинаются с элементарного уровня, для желающих – занятия начинаются с продвинутого уровня. Занятия проходят три раза в неделю, длительность урока - 80 минут. В настоящее время обучается одна группа, состоящая из 8 человек. В связи с убылью потока сирийских мигрантов, многие из них возвратились в Сирию. Поэтому учащихся не так много среди

сирийских армян-переселенцев, в отличие от европейцев-студентов и бизнесменов. Возраст обучаемых - от 18 лет до 65 лет.

«Незнание русского языка – второго по распространенности после армянского – создает дополнительные трудности для беженцев и не позволяет им полноценно адаптироваться в армянском обществе», - говорится в сообщении Россотрудничества в связи с началом работы курсов¹.

Учебно-методический комплекс «Дорога в Россию», состоит из 6 учебников, аудио-видеодисков, книги для студента, книги для преподавателя. По нему обучаются армяне из европейских стран, а также сирийские армяне, начинается с нулевого цикла (элементарный уровень, А1). Авторами-составителями являются работники кафедры Российского центра науки и культуры в Ереване: В.Е.Антонова, М.М.Нахабина, М.В.Сафронова, А.А.Толстых. Языком-посредником при преподавании РКИ является английский язык. Тексты, используемые в учебниках, нейтрального характера, не нацеленные на определенную аудиторию. Присутствует минимальный русский контекст, тексты русской художественной литературы и культуры.

Практикуется обучение детей-иностранцев русскому языку с 5 лет по программам «Теремок», «Лестница». Используются различные форматы обучения (мультфильмы, аудио-видеоматериалы, игры и т.д.).

¹https://www.bbc.com/russian/international/2013/01/130114_syria_armenians_russian

Список ранее приведенных проблемных ситуаций в ходе исследования были дополнены следующими пунктами:

1. На фонетическом уровне возникают сложности при объяснении (не различают глухих и звонких согласных [б-п], [д-т] и т.д.).

2. Объяснение падежной системы. Английский язык имеет два падежа, в русском же 6 падежей, есть согласование прилагательных и существительных, изменение окончаний и т.д., что тяжело усваивается армянами из Сирии.

3. Недостаток языковой среды для закрепления усвоения обучаемого языка.

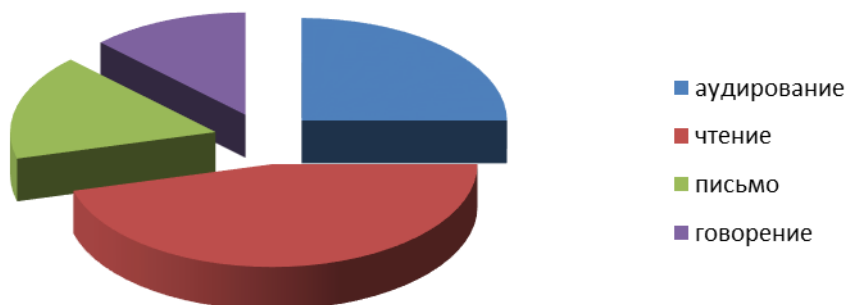
4. Темп усвоения обучающего материала у каждого студента свой, поэтому занятия также предполагают индивидуальный подход.

У педагогов РКИ, которые могут работать как на периферии страны, так и в столице или иных городах Армении, должна быть методика и инструменты для преподавания РКИ не только местному населению, но и приезжему. Если инструментарий пополнить опытом и наработками специалистов, которые занимаются именно РКИ для сирийских армян, это только добавит компетентности в их профессии.

При исследовании методов преподавания и процесса обучения сирийских армян на уроках РКИ в швейцарской организации «Каза» и Российском центре, мы провели опрос. Студентам были предложены вопросы, ответы на которые показали их владение видами речевой деятельности, предпочтения, интерес относительно изучаемого языка, а также уровень грамотности. Опрашиваемых было не много – 20 человек. От заполнения анкет отказались 5 человек по личным причинам. Возраст обучаемых от 20 до 25 лет – 6 человек, от 25 лет и старше – 9 человек. Здесь нужно отметить, что у молодых сирийских армян ввиду менталитета и некоторых жизненных обстоятельств мотивация к обучению русского языка очень слаба, в то время как люди старше 25 лет (а именно от 30 до 45 лет) – основные учащиеся на подобных курсах. На вопрос нравится ли им учить РКИ, положительно ответило 100% опрашиваемых. Сложность изучения языка отметили 53%. На вопрос относительно вида речевой деятельности 73% опрашиваемых ответили, что им легче дается чтение, аудирование. Трудности возникают в основном с говорением (у 80%) и письмом (73%). Эти результаты можно объяснить тем, что русская письменность, армянская, и в особенности арабская, – достаточно непохожи между собой. Скорее, английский язык и здесь становится лучшим посредником. С говорением ситуация понятна: у сирийских армян иная артикуляционная база. Произношение некоторых звуков им дается тяжело и требует длительной практики в обретении навыка на уровне

автоматизма. Культура России интересна большей половине студентов, а вот результат по вопросу «Кто такой А.С.Пушкин?» показал следующее: точно ответили на этот вопрос (написали слово «писатель») 46% опрошиваемых, но 53% забыли или не знали кто он. Тот факт, что учащиеся сами смогли написать слово «писатель» на русском и понимали его значение, а также хотя бы слышали кто такой Александр Сергеевич, не может не радовать, так как среди преподавателей бытует мнение, что переселенцы из Сирии далеки от интереса к русской культуре и литературе. Хотелось бы добавить и то, что задуманная нами работа имела перед собой и иные цели. У педагогов РКИ, которые могут работать как на периферии страны, так и в столице или иных городах Армении, должна быть методика и инструменты для преподавания РКИ не только местному населению, но и приезжему. На наш взгляд, если инструментарий пополнить опытом и наработками специалистов, которые занимаются именно РКИ для сирийских армян, это только добавит компетентности в профессии преподавателя РКИ.

Ответы на вопрос "Какой вид речевой деятельности Вам легче дается?"

Итак, можно сделать вывод о том, что мотивация к обучению присуща сирийцам старше 25-30 лет, которые в силу занятости в торговых и профессиональных сферах имеют потребность в знании русского языка. Вот как прокомментировала одна из обучаемых РКИ, 40-летняя Жанин, армянский хирург-офтальмолог, работающий как в Ереване, так и в Сирии: «Для объяснения диагноза своим пациентам часто приходится

прибегать к русскому языку. Ко мне приезжают много пациентов из разных стран СНГ. И для нас язык общения практически всегда – русский. Также в Сирии сейчас много российских организаций, больниц, много российских специалистов, и очень важно знать русский язык, чтобы с ними взаимодействовать».

В ходе проделанной работы, мы собрали достаточно информации относительно проблем, касаемых процесса преподавания РКИ для сирийских армян, а также стимуляции мотивации как преподавателей, так и обучающихся в пропаганде обучения русскому языку с целью комфортного пребывания в Армении и странах СНГ (не забываем о необходимости знания русского языка в Сирии, в которой он всё более популярен). Материалы, собранные нами, будут использованы для организации круглого стола с участием преподавателей РКИ Гаварского университета и преподавателей РКИ г.Еревана, в ходе которого произойдет обмен опытом между коллегами, обмен эффективными методическими разработками, учебными пособиями, а также будут обсуждаться проблемы преподавания РКИ сирийским ученикам и студентам и будут предложены пути их решения. Таким образом, данная исследовательская статья стимулировала взаимодействие педагогов РКИ в узко-обозначенной сфере, и, на наш взгляд, работа в этом направлении может быть действительно продуктивной и качественно повлияет на компетентность наших нынешних и будущих педагогов.

Ключевые слова: *РКИ, инструментарий педагога, мотивация обучения, процесс обучения РКИ, проблемы обучения русскому как иностранному, сирийские армяне, переселенцы, Армения, Сирия, русский язык.*

Список использованных источников

- 1.<https://lenta.ru/news/2014/05/29/syriaschool>
- 2.<https://ruskiymir.ru/publications/226215>
- 3.<https://easaily.com/ru/news/2017/11/27/siriycy-uchat-russkiy-yazyk-i-gotovyatsya-k-vozhrozhdениyu-strany>
- 4.https://www.bbc.com/russian/international/2013/01/130114_syria_armenians_russian

**ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԻՆ ՌՈՒՍԱՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ
ԸՆԹԱՑՔԻ ՈՐՈՇ ԿՈՂՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Գ. Ա. ՄԻՐԻԲՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ*

Գ. Վ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

*ԳՊՀ ռուսաց լեզվի և գրականության
բաժնի մագիստրատուրայի 1-ին կուրսի ուսանողուհի*

Հոդվածը կրում է տեղեկատվական բնույթ: Դիտարկվում են ռազմական հակամարտության հետևանքով Հայաստանում ապաստանած սիրիահայերին ռուսաց լեզվի դասավանդման հետ կապված որոշ հարցեր:

Ռուսերենը տարածված է հետխորհրդային տարածաշրջանի բոլոր երկրներում, ուստի արաբական երկրներից եկող քաղաքացիների համար ռուսաց լեզվի ուսումնասիրությունը որոշակի խնդիրներ է ստեղծում:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում ռուսաց լեզու սովորելու ցանկության դրդապատճառներին և այն խնդիրներին, որոնց բախվում են ուսուցիչներն ու սիրիահայերը ուսուցման գործընթացում:

**ON SOME ASPECTS OF TEACHING AND TRAINING THE RUSSIAN LANGUAGE
TO SYRIAN ARMENIANS**

G. A. MIRIBYAN

*PhD in Philology
Head of the Chair of Foreign Language and Literature of GSU*

G. V. VOSKANYAN

*1st Year, Master's Degree Student at the
Department of Russian Language and Literature of GSU*

The article has informational character. Some issues related to the teaching of the Russian language to Syrian-Armenians coming to Armenia as a result of the military conflict are being observed.

Russian is widespread in all post-Soviet countries, so the study of the Russian language for the citizens coming from the Arab countries creates certain problems.

The article touches upon the motives and challenges of Russian language teaching which teachers and Syrian-Armenians face in the learning process.

К ВОПРОСУ О СИСТЕМЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ СВЯЗКИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

(на материале художественных произведений 19 века)

А. М. МУХСИХАЧОЯН

*Кандидат педагогических
наук,*

доцент кафедры иностранного языка и литературы ГГУ

На современном этапе развития лингвистической науки с её достижениями в области структурно-семантического направления, системного и функционального подхода вопрос о системе значений связки приобретает особую актуальность.

Связка является важнейшим интегральным признаком разнообразных конструкций составного именного сказуемого, а предложения с именным сказуемым представляют значительную, динамично развивающуюся область грамматической системы.

Интерес к изучению связки определяется ещё и тем, что она, будучи функционально служебным словом, находится на «пересечении» лексики, морфологии и синтаксиса, «на грани словаря и грамматики и вместе с тем на грани слов и морфем»¹.

Многие теоретические положения грамматического учения о связке, сформулированные классиками русского языкознания (Н. И. Гречем, А. А. Потебнёй, А. А. Шахматовым, А. М. Пешковским, В. В. Виноградовым), выдержали длительную научно-практическую проверку и признаны бесспорными. Вместе с тем в теории связки остаётся много неясного и противоречивого. Неизменный интерес не только учёных-теоретиков, но и преподавателей русского языка вызывает вопрос о характере выражаемого связкой значения.

Особый интерес к изучению связки обусловлен также активностью, высокой продуктивностью, широтой употребления в русском языке

¹ Виноградов В. В., Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов, М., Учпедгиз, 1947. С. 675.

именных предикативных конструкций со связкой, увеличением корпуса связок именного сказуемого.

Целью нашей статьи явилось представление максимально полного перечня инвариантно-вариантных значений связок русского языка на материале художественных произведений писателей 19 века (А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, Н.В. Гоголя, Л.Н. Толстого, Ф.М. Достоевского, А.П. Чехова и др.) С этой целью из художественных текстов нами были извлечены 105 примеров предложений со служебным компонентом составного именного сказуемого – связкой.

Исследователи считают, что отправным пунктом при анализе грамматического связочного значения является признание того, что оно возникает в результате *грамматизации* значения полнозначного глагола. Это определило выбранные подходы к исследованию связочных значений.

Прежде всего, исследователи устанавливают семантическое единство связок, выявляют инвариантно-вариантные грамматические значения связок. Причем анализ значений связок производится от общего (инвариантного) значения к вариантному, а от него – к более конкретному, частному.

В современных исследованиях подчёркивается, что «класс связочных глагольных слов представляет собой систему, имеющую центр и периферию, определённую иерархию значений»¹.

Общее (инвариантное) связочное значение представлено в отдельной форме – связке *быть*. Связку *быть* можно считать типичным представителем, прототипом функционально-грамматической категории связки.

Инвариантное (общее) значение связки представлено вариантными (основными) значениями. Вариантные значения связаны с инвариантным, развиваются на его основе, конкретизируют его. Как справедливо замечает А.М. Пешковский, по сравнению со связкой *быть*, все остальные глаголы-связки имеют «привесок к значению»².

¹ Лекант П.А., Очерки по грамматике русского языка / П.А. Лекант, М., МГОУ, 2002, с. 272.

² Пешковский А.М., М., Учпедгиз, 1935, с. 200.

Инвариантное значение связки представлено тремя вариантными значениями: логическим, модальным и фазисным. Данные значения представляют систему возможных вариантных значений связок. Этими значениями ограничены все значения связок. Глагол нельзя считать связочным, если в нём не обнаруживаются эти значения.

Связки, объединённые общностью значения, образуют парадигматический ряд с вариантным значением (логическим, модальным или фазисным).

Логическое, модальное и фазисное значение не являются оппозиционными, они объединены общим инвариантным значением, развиваются на базе этого значения. Данные значения противопоставлены инвариантному значению (реализуемому в «идеальной» связке *быть*) и вступают в оппозицию именно с этим значением. Это объясняет тот факт, что в значении отдельных связок могут совмещаться логическое, модальное и связочное значения.

Под *логическим* подразумевается значение, указывающее на способ отражения говорящим связей между предметом и его предикативным признаком. Исследователи считают, что логическое значение проявляется во всех связках, поскольку все они в той или иной степени заключают в себе рациональную оценку отношений, подтверждают наличие связи «предмет – признак» между объектами в мире и в предложении. В этом смысле основная цель связки состоит в передаче «не коммуникации событий, а коммуникации отношений»¹.

При рассмотрении логического значения связки мы опираемся на классификацию, предложенную Н.А. Герасименко, и выделяем в отдельные группы следующие значения:²

А) *Значение идентификации* предмета самому себе или отождествление предметов выражается в конструкции со связками *быть, представлять, представлять собой, являться, есть, и есть, значит: Талант **есть** совершенно особый дар* (А.П. Чехов);

¹ Лурия А.Г., Язык и сознание / А.Г. Лурия, М., МГУ, 1979, с. 182.

² Герасименко Н.А., Русское слово и высказывание: рациональное и эмоциональное: межвуз. сборник научных трудов, М., МГОУ, 2006, с. 95.

Б) Значение сигнификативного тождества (тождество понятий) передают связки *быть, являться, заключаться в, состоять в, выражаться в, составлять, представлять, представлять собой, рассматриваться как, относиться к*, подчёркивающие идею раскрытия сущности отвлечённого понятия (предмета), его внутреннего содержания: Главную **прелесть** этого пустыря **составляло** небольшое озерко (Д. Мамин-Сибиряк); А другие говорили, что счастье **состоит в** сплошной **борьбе** (А.П. Чехов);

В) Значение номинативного тождества (отождествление имён) формируют связки *именоваться, называться, прозываться, величаться, зваться*: Комнатка эта **прозывалась** **детской** (И. Тургенев);

Г) Значение таксономического тождества (вхождения в класс предметов) обнаруживают связки *быть, являться, принадлежать к, относиться к, состоять в, входить в (число, состав), числиться, происходить из*: К концу второго года он **числился** **штатным** (А.П. Чехов). **С тех пор вот я в рыболовах и числюсь** (И. Тургенев). Вид у мужчины был такой, будто он **являлся** **главным участником концерта** (А.П.Чехов); Он **принадлежал к категории так называемых неуживчивых людей** (И.С. Тургенев); По наружности Соболько **принадлежал к типу так называемых "промысловых" собак** (Д. Мамин-Сибиряк); Генерал **принадлежал к типу ученых военных, полагающих возможным примирение либеральности и гуманности с своею профессиею** (Л. Н. Толстой). Занятие **состояло в обдумывании** сочинения (Н. Гоголь); Наказание **состояло в физической боли**, происходившей от такого положения (Л.Н. Толстой). Занятия Троекурова **состояли в разъездах**. (А. Пушкин);

Д) Значение сопоставительно-выделительного тождества передают связки *отличаться, выделяться, славиться, пользоваться в сочетании с отадекативными именами качества*: Девушка **держалась в стороне: она всегда отличалась благонравием и рассудительностью** (И.С. Тургенев); **Хамством она не славилась** (А.П. Чехов);

Е) Значение родства передают связки *приходиться, доводиться*: Дядя этот **доводился двоюродным братом Капитолине Марковне** (И.С.

Тургенев); Андрей **приходится** дальним **родственником** жены (А.П. Чехов);

Оппозицию значению тождества представляет значение *подобия/сходства*. Отношения «тождества» и «подобия» глубоко различны в логическом плане, имеют разные средства выражения в языке, но обладают и общими признаками. И тождество, и подобие выражают отношения между объектами действительности. «Сходство – это отношение между разными объектами; тождество – это отношение объекта к самому себе»¹.

Особую группу представляют примеры, в которых связки выражают следующие значения *подобия /сходства*:

1. Подобие, устанавливаемое между равноправными, равнозначными объектами: *С лица Семен Матвееч **походил** на своего старшего **брата*** (И. Тургенев); *Наружностью своей и манерами он **напоминает** выцветшего трактирного **маркера*** (М. Салтыков-Щедрин).
2. Подобие, устанавливаемое между объектами различных классов или видов: *Володенька **походил** на **тюленя**...* (А.П.Чехов); *А Прошка **походит** на **галчонка**, который жил у нас* (Д.Мамин-Сибиряк); *Казалось, она вся **походила** на какую-то **игрушку**, выточенную из слоновой кости* (Н. Гоголь).

Часто связки *похож* и *подобен* можно рассматривать как синонимы, различающиеся только стилевой окраской: *И свист его **подобен** вою* (М.Ю. Лермонтов); *Издали все это **походило** на **пейзаж** из забытого детского сна* (И.С. Тургенев).

Анализ материала выявил, что при связках со значением *сходство / подобие и сравнение* употребляется связка *быть* или сравнительные частицы-связки (*быть*) *как, словно, точно*. При выражении сходства или подобия употребляются связки *походить, напоминать* и т.п. *Идя под руку, они вместе очень **походили** на **букву «Ю»*** (А.П. Чехов).

В художественной речи менее частотными в употреблении, стилистически и семантически ограниченными являются связки

¹ Арутюнова Н.Д., М., Русский язык, 1983, с. 194.

смахивать, сходствовать: Павел со своим слишком маленьким ростом, но со взрослым лицом **смахивал на лилипута** (А.П. Чехов).

Похожие признаки проявляет крайне редко используемая связка *сдаёт на*: Лицо Чичикова очень **сдаёт на портрет Наполеона** (Н.В. Гоголь).

Модальное значение связки заключается в соотнесенности предикативного признака с действительностью. Необходимо отметить, что в значении всех связок проявляется модально-оценочное значение. Всё многообразие модальных значений можно разделить на следующие:

А) Значение *подлинности*, которое передают специализированные связки: *быть, есть, являться, стать, сделаться, оставаться* и неспециализированные связки: *представлять собой, представлять, состоять, заключаться, составлять, приходиться, доводиться, отличаться, называться, именоваться, находиться, пребывать*: Облачко **обратилось в белую тучу** (А. Пушкин) – Облачко стало белой тучей; Я **превращался по крайней мере в обычного деревенского юношу** (И.С. Тургенев). Ср.: Я становился (делался) обычным деревенским юношей;

Б) Значение *несоответствия* предикативного признака чьим-то представлением передаётся специализированной связкой *оказаться*. Данное значение близко к подлинности: Маска **оказалась хорошенькой двадцатилетней девушкой** (Л.Н. Толстой).

В значении связки *оказаться / оказываться* можно выделить два модально-оценочных оттенка:

А) Значение *соответствия* общему мнению выражают связки *считаться, слыть, славиться, признаваться, пользоваться славой, репутацией*: Вообще Аркадий Петрович **считается одним их образованнейших дворян и завиднейших женихов** в нашей губернии (И. Тургенев);

Б) Значение *самовосприятия* выражают связки фразеологического типа: *чувствовать себя, представлять себя, казаться себе, считать себя, воображать себя, играть роль*. Это значение близко к значению *недостоверности, мнимости*: Я тогда была какая-то странная, **воображала себя великой пианисткой** (А.П. Чехов);

В) Значение *кажимости, недостоверности, мнимости*, резко противопоставленное значению *подлинности*, проявляют связи *казаться, представляться, мниться, видеться, чудиться, грезиться*: **Я старался казаться весёлым и равнодушным** (А. Пушкин); **Ветер показался мне не силен** (А. Пушкин).

Е) Значение *мнимого сходства/подобия* выражают связи *походить, смахивать, напоминать*: Она [усадьба], по-моему, очень **походит на картину великого художника** (И.С.Тургенев).

Ж) Значение *мнимой подлинности, временного мнимого, обманчивого проявления свойств, качеств субъекта* выражают связи *притворяться, прикидываться*: Только он **притворялся бедным из жадности своей** (А.П. Чехов).

В отличие от связей *походить, напоминать*, связи *притвориться, прикинуться* регулярно выражают значение *недостоверности, мнимости*.

Связка *прикидываться* несет на себе яркий эмоционально-экспрессивный оттенок оценки: субъект намеренно принижает свои качества, свойства (*прикидываться простачком, дураком, идиотом, глухим, больным* и т.п.): **И сумасшедшим прикидывался, и хворым, и припадошным** (И.С. Тургенев).

В отличие от связей *притвориться, прикинуться*, связка *превращаться* может оценивать признак и как достоверный, и как мнимый. Ее узнать нельзя, из цветущей женщины она **превратилась в старенькую обезьянку** (А.П. Чехов).

Таким образом, модальное значение связей представлено двумя оппозитивными значениями: *подлинность, достоверность* – *кажимость, недостоверность*. Ядерными, специализированными связками, выражающими эти значения, являются связи *быть, оказаться и казаться*.

Связки, в значении которых есть указание на фазы проявления предикативного признака, обычно объединяются в группу связей с фазисным значением. Это значение с разной степенью регулярности передается специализированными и неспециализированными связками.

Специализированных фазисных связей всего три: *стать / становиться, делаться / сделаться, оставаться / остаться*.

Периферия представлена неспециализированными связками (в том числе и глагольно-именными оборотами): *превращаться, прикинуться, обернуться, обнаруживать, приобретать, получиться, выйти, впасть, прийти, принять вид, утратить характер* и др.: *Лицо генерала **сделалось мрачно и уныло*** (Л. Н. Толстой).

Фазисное значение проявляют больше десятка связок, причём их «список» не является закрытым, он активно пополняется. Однако специализированных фазисных связок всего три: *стать / становиться, делаться / сделаться, оставаться / остаться*. Периферия представлена неспециализированными связками (в том числе и глагольно-именными оборотами): *превращаться, прикинуться, обернуться, обнаруживать, принять вид, утратить характер* и др.

Среди фазисных связок мы выделили связки со следующими значениями:

А) *Значение превращения* представляет собой частный случай значения изменения. Парадигматическую подгруппу с данным значением образуют связки *превратиться, оборотиться, обратиться, обернуться*: *За последние две недели маленькая ямочка **превратилась** в бездонную и безграничную **пропасть*** (Ф. М. Достоевский).

Б) *Значение сохранения, стабильности* противопоставлено значению изменения. Данное значение выражает одна специализированная связка *остаться/оставаться*. Но *Нехлюдов **остался твёрд*** (Л. Н. Толстой); *Я **остался при своём намерении*** (А. Пушкин).

Таким образом, связочные фазисные значения представлены бинарной оппозицией: «изменение признака – стабильность признака». При таком понимании фазисного значения связок становится понятной, на наш взгляд, причина отсутствия в связочной системе связки со значением конца. Конец проявления одного предикативного признака, по сути, означает его изменение, возникновение другого признака, что передается связкой *стать, сделаться*.

Анализ языкового материала показал многообразие связочных значений в художественных текстах 19 века. Однако инвариантные значения связки в анализируемом нами материале представлены преимущественно в логическом и модальном вариантах значениях (из 105 примеров – в 75-и примерах).

Ключевые слова: *связка, составное сказуемое, грамматическое значение, вариантное значение, инвариантное значение; логическое, модальное, фазисное значения.*

Список использованной литературы

1. Арутюнова Н.Д., М., Русский язык, 1983.
2. Виноградов В. В., Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов, М., Учпедгиз, 1947.
3. Герасименко Н.А., Русское слово и высказывание: рациональное и эмоциональное: межвуз. сборник научных трудов, М., МГОУ, 2006.
4. Лекант П.А., Очерки по грамматике русского языка / П.А. Лекант, М., МГОУ, 2002.
5. Лурия А.Г., Язык и сознание / А.Г. Лурия, М., МГУ, 1979.
6. Пешковский А.М., М., Учпедгиз, 1935.

ՌՈՒՍԱՅ ԼԵՋՎՈՒՄ ՕԺԱՆԴԱԿ ԲԱՅԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Ա. Մ. ՄՈՒՏՍԻՆԱՉՈՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Հոդվածը նվիրված է ուսերենի օժանդակ բայի քերականական իմաստների համակարգի ուսումնասիրմանը, որի համար լեզվական նյութ են ծառայել 19-րդ դարի գեղարվեստական տեքստերը: Բերված օրինակներում օժանդակ բայերի բազմազանությունը թույլ է տվել մեզ դասակարգել դրանք ըստ իմաստների, համեմատել այս կամ այն խմբին պատկանող օժանդակ բայի գործածության առանձնահատկություններն ու հաճախականությունը:

ISSUES ON THE SYSTEM OF GRAMMATICAL MEANING OF AUXILIARY VERBS IN RUSSIAN LANGUAGE

A. M. MUKHSIKHACHOYAN

*PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor
Lecturer at the Department of Foreign Language and Literature of
GSU*

The article is devoted to the study of the system of grammatical meaning of the auxiliary verb, and 19th century fictional texts served as a linguistic material. In the examples, the diversity of auxiliary verbs allowed us to classify them according to their meaning, to compare the peculiarities and frequency of the usage of auxiliary verbs belonging to this or that group.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ВЕЩИ В РАССКАЗАХ М. ЗОЩЕНКО 20-Х ГОДОВ

А. Б. ОГАНЕСЯН

*Кандидат филологических наук, доцент,
преподаватель ГГУ*

Мир предметов и вещей, в особенности в современной действительности, огромен и разнообразен, причем, с течением времени приобретает все большую значимость. Благодаря вещам можно не только совершенствовать условия своей жизнедеятельности, но и иметь возможность составить психологический портрет человека, сделать выводы о его характере, вкусах, предпочтениях, проанализировав окружающий его мир вещей. Сегодня он во многом отличается от вещного пространства, который мы можем наблюдать в новеллах М. Зощенко.

Вещь – многозначный термин, входящий в базовые понятия многих направлений науки и широко используемый в обыденной жизни. В толковом словаре С. Ожегова мы находим у этого слова четыре значения:

ВЕЩЬ, -и, мн. -и, -ей, ж. **1.** Всякое материальное явление, отдельный предмет, изделие и т.п. **2.** То, что принадлежит к личному движимому имуществу. *Доставить вещи на вокзал.* **3.** О произведении науки, искусства. *Удачная в. Слабая в.* **4.** Нечто, обстоятельство, явление (разг.). *Произошла непонятная вещь¹.*

В нашей статье под «вещью» или «предметом» в литературном произведении мы будем понимать любую вещь, сделанную руками человека и предназначенную для удовлетворения его насущных потребностей.

Вещь в литературном произведении имеет широкий диапазон содержательных функций. Условно можно выделить три важнейшие **из них².**

1. Культурологическая функция вещи, когда вещь выступает знаком изображаемой эпохи и среды.

¹ Ожегов С.И., Словарь русского языка. Около 57 000 слов. Изд. 10-е, стереотип./ Под ред. д-ра филолог. наук проф. Н.Ю. Шведовой, М., Сов. Энциклопедия, 1973, с. 73.

² Вещи в мире произведения, их изображение и функции.
<https://lektsia.com/5x40ab.html> [последний доступ: 15.02.2018]

2. *Характерологическая функция вещи.* Проанализировав окружающий человека мир вещей, мы имеем возможность сделать выводы о его характере, предпочтениях, привычках.

3. *Сюжетно-композиционная функция вещи,* которая проясняет *концепцию автора.* Важная составляющая этой функции – пейзажная деталь.

Помимо основных представленных выше функций существуют и более конкретные, или частные, функции вещи:

- служат введением в атмосферу произведения;
- являются источником впечатлений, переживаний, раздумий;
- соотносятся с памятью;
- служат предметом оценки героем или автором;
- служат косвенным знаком эволюции персонажа;
- передают психологическое состояние персонажа;
- выступают в качестве лейтмотива.

Однако не следует считать эти функции исчерпывающими и единственно возможными.

В рассказах Зощенко предметно-вещный мир занимает значительное и особое место, выступая как элемент художественного мира. Критик М. Чудакова дает очень интересную заметку относительно вещного мира в рассказах Зощенко: «Нет красок, нет ни формы, ни цвета предметов. Те шайки, примусы, «ежики», шкафы, кастрюли, которые обступают героев Зощенко и почти физически ощутимо напалзают на его читателя, скорее только названы, чем описаны, <...> *упомянуты* скороговоркой, вскользь, как нечто само собой разумеющееся, то, без чего нельзя существовать»¹. Мы позволим себе согласиться с этим утверждением отчасти, поскольку предметы в рассказах сатирика – не просто примета времени. Характеристики вещного мира, обычно вспомогательные, в ряде произведений писателя выдвинуты на передний план и становятся доминирующим художественным средством при создании социально-исторического колорита изображаемой эпохи, в ряде случаев выполняют сюжетно-композиционную функцию и, что самое главное, служат воссозданию внутреннего мира персонажей. Его мир вещей

¹Чудакова М. О., Поэтика Зощенко, М., Наука, 1979,

функционирует как система культурных символов и как таковой нуждается в интерпретации.

В многообразии предметно-вещного мира М. Зощенко рассказов 20-х годов, исходя из свойства и назначения вещи, можно выделить такие группы, как ***предметы и детали одежды; предметы быта; еда и напитки; деньги***. Чтобы определить функцию того или иного предмета в новеллах писателя, а также выявить частотность ее употребления, рассмотрим эти группы подробнее.

1. Предметы и детали одежды в рассказах сатирика представлены в большом многообразии. Одни встречаются достаточно часто (*штаны, шуба, пальто, портянки, платок, пиджак, сапоги*), другие (*галстук, шляпка, кепочка, чулочки, калоши*) – редко. Каждая из этих деталей гардероба играет особую роль в тексте и несет определенную функциональную нагрузку.

В рассказах «Богатая жизнь» и «Жених» *штаны* или, выражаясь современным языком, брюки выступают символом обновления, ассоциируются с обязательным преображением. В первом рассказе надежды героя на новую, богатую жизнь связаны с покупкой новых штанов, которые, однако, висят на герое мешком. Во втором – с новыми штанами, которые *«пролежали в сундуке и одевались по большим праздникам»* [стр. 92], связан мотив сватовства героя как надежда на устройство личной жизни. В обоих рассказах штаны выполняют *характерологическую функцию*. В «Бане» к ней добавляется и *сюжетно-композиционная*, поскольку со штанами в определенной степени связано развитие событий. Помывшись в бане, герой обнаруживает, что банщик выдал ему не те штаны и пальто: *«Все мое, штаны не мои. На моих тут дырка была, а на этих эвон где»* [стр. 48]. Пальто же, из-за утерянного номерка, герою выдают по приметам: *«Один, говорю, карман рванный, другого нету. Что касаето пуговиц, – то, говорю, верхняя есть, нижних же не предвидится»* [стр. 48]. Герой так и не примирился с мыслью, что штаны и пальто – детали не его гардероба, но поделаться с этим ничего не может. Очевидно, что и эти штаны, и это пальто нужны герою, иначе он бы просто махнул рукой и купил бы новое.

Сюжетно-композиционная функция принадлежит шубе в рассказе «Собачий нюх», пропажа которой оборачивается для ее мнимого

владельца, купца Еремея Бабкина, средством изобличения его в воровстве. Эта же функция – основная и в рассказе «Любовь», герой которого, Вася Чесноков, вместе со своей подругой Машенькой становится жертвой ограбления. Однако Васю оскорбляет не сам факт грабежа: ему обидно, что его оставили на снегу в одних носках, а даму не тронули. Обида и злоба заслоняют у него желание помочь и защитить спутницу. Таким образом, предметы одежды способствуют выдвижению на первый план таких черт характера героя, как трусость и подлость. Как видим, в этом рассказе сразу несколько предметов: верхняя деталь одежды – *шуба и пальто*, а также обувь – *галоши и сапоги* – служат созданию *личностной характеристики героя*.

В рассказах «На живца» и «Аристократка» мы сталкиваемся с очередной деталью предметно-вещного мира Зоценко – *платком*. Функции его в рассказах различны. В первом речь идет о пуховом платке, в который, чтобы не замерзнуть, кутается гражданка в холодном прицепном вагоне и который служит средством маскировки.

В «Аристократке» фигурирует платок байковый, который, по определению Зоценко, является атрибутом женщин мещанского и купеческого сословий, нежели аристократок. Таким образом, в первом случае платок выполняет *характерологическую*, а во втором – *культурологическую функцию*. Те же функции принадлежат фильдековским *чулочкам* (рассказ «Аристократка»), которые вместе с короткими платьями вошли в моду после Первой мировой войны и стали эротической составляющей женского образа. Глупая и неграмотная героиня рассказа, с ее мелочными мещанскими интересами пытается изобразить из себя «мадам» из высшего общества, что приводит к комическому результату.

Очередная деталь вещного мира – *шляпка*, которую носит аристократка из одноименного рассказа. В России XIX века женская шляпка стала неотъемлемой частью облика любой женщины, которая хотела бы подчеркнуть свою причастность к высокой культуре. Авторская ирония в произведении подчеркнута не столько собственным описанием шляпы, сколько фразой «баба в шляпе» с акцентом на первом слове. Та же ирония, а точнее, *пренебрежительное отношение автора* к внешнему виду изображаемого им персонажа, чувствуется при описании *кепочки* (не

кепки), в которой приходит агент, вызванный купцом Еремеем для розыска пропавшей у него шубы (рассказ «Собачий нюх»), и «пиджачишка», который «накинул...» (не «надел») герой «Жертвы революции», когда его вызвали на «дознание». Еще одно – косвенное – упоминание о пиджаке встречаем в рассказе «Богатая жизнь». Прямое его название отсутствует, и в рассказе оно заменено на «верхнюю часть костюма».

В рассмотренных нами текстах трижды встречаются *сапоги* (рассказы «Беда»; «Любовь»; «Жертва революции»), причем, во всех рассказах они служат обрисовке характера главных героев.

Предметная функция – *культурологическая* – заключена в самом использовании такой детали одежды, как *портянки*. Сегодня этот предмет гардероба, которым обматывали ноги, использовали вместо носка и носили с сапогами, вышел из употребления. Все в том же рассказе «Баня» портянки становятся определенным мерилom устройства общества и отношения к своим обязанностям: в Америке после бани, рассуждает герой, одежда, которую тебе выдает банщик, чистая, «*портянки небось белее снега*» [стр. 47].

В одном ряду с портянками стоят *калоши*, также в силу революции в моде, вышедшие из употребления. В одноименном рассказе можно найти редкий пример детализации предмета. Герой пускается на розыск утерянной в трамвае «почти новенькой» галоши, которая сначала характеризуется как «обыкновенная», «двенадцатого номера», постепенно обрастая новыми приметами: «*задник, конечно, обтрепан, внутри байки нету, сносила байка*», «*носок вроде бы начисто оторван, еле держится. И каблука... почти нету. Сносился каблук. А бока... еще ничего, ничего, удерживались*» [стр. 82]. Найденную галошу герой решает не выбросить, а сохранить на память для своих потомков. В этом случае вещь соотносится с личным, пережитым, с памятью, в этом – ее частная функция.

Как видно из таблицы, большая часть рассмотренных в разделе предметов (одиннадцать – из двенадцати) выполняет характерологическую функцию, т. е, служит созданию внутреннего мира героя. Культурологическую функцию выполняют элементы одежды (*портянки, чулочки, галоши*), вышедшие сегодня из употребления.

№	Предмет одежды	Рассказ	Функция
1	<i>штаны</i>	«Богатая жизнь»; «Жених»; «Баня»	1. характерологическая 2. сюжетно-композиционная
2	<i>шуба</i>	«Собачий нюх»; «Любовь»	1. сюжетно-композиционная 2. характерологическая
3	<i>пальто</i>	«Любовь»; «Баня»	1. культурологическая 2. сюжетно-композиционная 3. характерологическая
4	<i>портянки</i>	«Баня»; «Беда»	культурологическая
5	<i>платок</i>	«На живца»; «Аристократка»	1. характерологическая 2. культурологическая
6	<i>пиджак</i>	«Жертва революции»; «Богатая жизнь»	характерологическая
7	<i>шляпка</i>	«Аристократка»	1. характерологическая 2. предмет авторской оценки
8	<i>кепочка</i>	«Собачий нюх»	характерологическая
9	<i>чулочки</i>	«Аристократка»;	1. характерологическая 2. культурологическая
10	<i>сапоги</i>	«Беда»; «Любовь»; «Жертва революции»;	характерологическая
11	<i>калоши</i>	«Любовь», «Галоша»	1. характерологическая 2. сюжетно-композиционная 3. культурологическая 4. соотнесение с памятью 5. источник переживаний

II. Предметы быта у Зощенко, такие как *примус*, *ёршик*, *сундук*, *шайка*, в большинстве своем являются символом эпохи, времени. Поэтому априори их первичная функция – культурологическая. Однако в рассказах сатирика они выполняют и другие.

Сразу два предмета – *ёршик* и *примус* лежат в основе сюжета рассказа «Нервные люди», где писателем затрагивается одна из главных проблем его эпохи – так называемый «квартирный вопрос», о котором говорил герой М. Булгакова. Оба предмета становятся причиной сначала ссоры, а затем и драки всех двенадцати жильцов коммунальной квартиры.

Взвинченные теснотой, тем, что они постоянно вынуждены сталкиваться со своими, не всегда приятными соседями, «нервные люди» постоянно конфликтуют, а любая мелочь, будь то примус или ершик, вызывает у них бурю эмоций. Здесь предметы, лежащие в основе сюжета и ставшие причиной непонимания, выполняют частную функцию – *введение в атмосферу произведения*.

Предметом, ставшем главным символом общественных бань, символом времени, выступает *шайка* (рассказ «Баня»). Народ в общественной бане заправливый («*один гражданин в трёх шайках моется. В одной стоит, в другой башку мылит, а третью левой рукой придерживает, чтоб не спёрли*»), поэтому шаек на всех не хватает. В конечном итоге шайка становится предметом спора, в чем проявляется ее *сюжетно-композиционная функция*.

Интересна функция такого предмета, как *сундук* (рассказ «Богатая жизнь»), в котором хранили нажитое за всю жизнь добро и ценные вещи. Жена Ильи Ильича, как и персонаж «Скупого рыцаря» А. Пушкина, сидит на сундуке с деньгами, охраняя нажитое и оплакивая скучную жизнь. Функция этого предмета неоднозначна: он – *источник впечатлений и переживаний, предмет размышлений персонажа, показатель его психологического состояния*.

Другой предмет, рассмотренный нами в этом рассказе, – *самовар*, который, наряду с балалайкой, матрёшкой и медведем, является символом России и выполняет *культурологическую функцию*. Для Зощенко он важен как одна из составляющих мещанского быта Ильи Ильича.

Сюжетно-композиционная функция отводится *пакету* в рассказах «На живца» и «Находка». В первом, завернутый в газету и перевязанный бечевкой, он играет роль ловушки – с его помощью «гражданка в теплом платке» ловит воров. В основе сюжета «Находки» – два похожих события из детства и, затем, из юности автора: перевязанный ленточкой красивый пакет кладут на видное место, и, когда прохожий хватается за него, ему на руку выпрыгивает лягушка. В первом случае Минька вместе с сестрой Лелей выступает в роли организатора розыгрыша, во втором – сам становится его «жертвой», только теперь осознав «невинность детской забавы». Таким образом, в «Находке» помимо основной сюжетно-композиционной

функции, пакет выполняет и дополнительную, частную функцию – *он служит косвенным знаком эволюции персонажа.*

Простой *чайный стакан* становится *основой сюжета* одноименного рассказа, являясь катализатором для обнажения подленькой, мещанской сущности героев. Бытовая ссора из-за случайно разбитого на поминках стакана перерастает практически в судебное разбирательство.

Сюжетно-композиционная роль отводится *телефону* из одноименного рассказа, предмету гордости жильца одной из коммунальных квартир, а также ставшему средством грабежа. Эту же функцию выполняет и другой предмет – разбитая на тротуаре *бутылка* (рассказ «Бутылка»), став *источником рассуждений героя* о несознательности граждан.

В творчестве М. Зощенко немалую роль играла церковно-религиозная тема, неперенным атрибутом которой становится такой предмет, как *свеча*. Свечи церковные – принадлежность богослужения, восходящая к древним представлениям об очистительной силе огня. В христианстве они используются для выражения поклонения Богу, как символ божественного света. В рассказе «Исповедь» читатель становится свидетелем сцены в сельской церкви. Героиня рассказа бабка Фекла – невежественная сельская женщина – приходит исповедоваться и покупает свечку за 20 копеек, чтобы поставить ее перед иконой. Действия Феклы автор комментирует так: *«Фекла долго и старательно прилаживала свечку поближе к образу. А когда приладила, отошла несколько поодаль и, любуясь на дело своих рук, принялась молиться и просить себе всяких льгот и милостей взамен истраченного двугривенного»* [стр. 50]. При выходе из церкви она еще раз *«посмотрела на свечку, поправила обгоревший фитиль»* [стр. 50], словно прощаясь с Богом. Свеча в данном случае выполняет своеобразную роль посредника, проводника между мирами и выполняет, с одной стороны, *характерологическую* функцию, с другой – *культурологическую*.

Последний предмет, к которому мы обратимся в этом ряду, – это *часы* из одноименного рассказа сатирика. Так же, как и в большинстве новелл сатирика, здесь прослеживается мотив отторжения, утери частной вещи – у героя в трамвае крадут наручные часы – и связанный с нею *мотив переживания, размышления героя*. В то же время сам предмет,

вынесенный в заголовок произведения, выполняет *сюжетно-композиционную функцию*.

Функционирование предметов этого ряда, как и предыдущего, в обобщенном виде наглядно представлено в таблице:

№	Предметы быта	Рассказ	Функция
1	<i>свеча</i>	«Исповедь»	1. характерологическая; 2. культурологическая
2	<i>пакет</i>	«На живца», «Находка»	1. сюжетно-композиционная; 2. косвенный знак эволюции персонажа; 3. лейтмотив произведения
3	<i>сундук</i>	«Богатая жизнь»	1. источник впечатлений и переживаний, 2. предмет оценки; 3. передает психологич. состояние героя
4	<i>шайка</i>	«Баня»	1. культурологическая; 2. сюжетно-композиционная
5	<i>примус</i>	«Нервные люди»	1. сюжетно-композиционная; 2. введение в атмосферу произведения
6	<i>ершик</i>	«Нервные люди»	1. сюжетно-композиционная; 2. введение в атмосферу произведения
7	<i>самовар</i>	«Богатая жизнь»	культурологическая
8	<i>стакан</i>	«Стакан»	сюжетно-композиционная
9	<i>часы</i>	«Часы»	сюжетно-композиционная
10	<i>телефон</i>	«Телефон»	1. сюжетно-композиционная; 2. введение в атмосферу произведения
11	<i>бутылка</i>	«Бутылка»	1. сюжетно-композиционная 2. источник рассуждения героя

II. Ряд «Еда и напитки» представлен у Зощенко небольшим количеством предметов. В двух рассказах: «Стакан» и «Нервные люди» – встречается *чай*. Героя первого рассказа, Ивана Антоновича, приглашают на чай почтить умершего на сороковой день после кончины, но герой

делает это с неохотой, поскольку, по его выражению, «*в чае интерес небольшой*», а «*курей и жареных утей ... не будет, а паштетов тоже не предвидится*» [стр. 38]. После пререканий с одним из родственников, который деловито отрезая дольками арбуз, поглощает его весь, а герою не достается ни одной арбузной дольки, Иван Антонович оскорбляет хозяйку, замечая, что приготовленный ею чай «*шваброй пахнет*». Как видим, герои Зощенко на первый план ставят свои мелочные собственнические интересы, а в их отношении друг к другу нет совершенно ничего душевного: сначала арбуз, а затем и стакан чая становятся причиной скандала и разлада. Таким образом, оба предмета объединены общей функцией – *сюжетно-композиционной*.

Похожую ситуацию наблюдаем в «Нервных людях», где желание жилички коммунальной квартиры Щипцовой попить чай приводит к драке всех жильцов.

Упоминание об *алкогольных напитках* также находим не в одном рассказе сатирика: это и «Богатая жизнь», и «Беда», и «Лимонад». Илья Ильич из «Богатой жизни» даже за кружкой пива не может успокоиться и расслабиться и все ждет, когда же к нему залезут воры. Пьянство разрушает мечту крестьянина Егора Ивановича Глотова (рассказ «Беда»), к которой он шел два года, копил деньги на лошадь, не тратил лишнего, экономил на еде, не курил. И уж, конечно, не пил: «*Что до самогона, то забыл, какой вкус в нём. То есть как ножом отрезало – не помнит Егор Иванович, какой вкус, хоть убей. А вспомнить, конечно, тянуло*» [стр. 13]. «*Открытая и добрая душа*» героя хочет поделиться с другими своей радостью приобретения. В кабаке за бутылкой водки Глотов пропивает эту самую лошадь малознакомому мужику. Здесь, как и в «Богатой жизни», налицо частная функция вещи – *передача психологического состояния персонажа, его переживаний*. Водка, которая «*у нас завсегда лимонад зовется*» [стр. 57] и которую под видом лимонада подают главному герою в столовой, лежит в основе сюжета рассказа «Лимонад». В предмете, название которого вынесено в заголовок, заключена сюжетно-композиционная функция произведения.

Ряд «Еда и напитки» завершается десертом, принадлежность которого к вещному миру может быть спорной. Тем не менее, у Зощенко он представлен в «акцентированной вещности, предметности» («*на блюде*

пирожные», «цоп с кремом – и жрет», «хотя оно и на блюде находится, но надкус на нем сделан и пальцем смято»). Пирожные обычно подаются в конце трапезы как своего рода завершение ритуала приема пищи. Героиня рассказа «Аристократка кушает пирожные «натошак» за счет героя-рассказчика, в то время как сам он до них не дотрагивается, поскольку больше озабочен вопросом их стоимости: «А денег у меня – кот наплакал. Самое большое, что на три пирожных. Она кушает, а я с беспокойством по карманам шарю, смотрю рукой, сколько у меня денег» [стр. 23]. Это, пожалуй, тот единственный случай, когда один предмет выполняет сразу три функции: *культурологическую*, *характерологическую* (через пирожное дается личностная оценка героев) и *сюжетно-композиционную* (пирожное лежит в основе конфликта).

№	Кулинарный ряд	Рассказ	Функция
1	чай	«Стакан»; «Нервные люди»	1. культурологическая 2. сюжетно-композиционная
2	алкоголь (пиво, водка)	«Богатая жизнь»; «Лимонад», «Беда»	1. сюжетно-композиционная 2. культурологическая 3. передает психологич. состояние героя
3	пирожные	«Аристократка»	1. сюжетно-композиционная 2. характерологическая 3. культурологическая

Как видим, предметы этого ряда занимают не такое значительное место в прозе Зощенко, как предметы одежды или быта, а их функции не многозначны.

IV. Функция денег как предмета в некоторых рассказах Зощенко опосредована, несмотря на то, что **деньги** и связанная с ними **денежная тема** встречаются довольно часто в вещном мире сатирика и составляют еще одну тематическую группу. В новеллах писателя можно встретить деньги разного достоинства как проявление их культурологической функции: *гривенник* (столько стоит место в общественной бане из одноименного рассказа), *двугривенник* (цена церковной свечи, которую покупает бабка Фекла из «Исповеди»), *три червонца* (их выделяют хозяину на содержание собаки («Собачий нюх»), два из которых он прикарманивает), *пять тысяч рублей по золотому займу* («Богатая

жизнь»). В последнем рассказе деньги не приносят радости и спокойной жизни их владельцу, поскольку он постоянно думает о том, что их у него украдут, хотя и ждет нового розыгрыша для «ровного счета». Денежный вопрос становится причиной развода главного героя в «Браке по расчету», поскольку ему важны не чувства к жене, а ее приданое, которое может быть *«...деньгами или, быть может, домик на фундаменте»* [стр. 39]. Таким образом, наряду с другими предметами, упомянутыми в этих рассказах и рассмотренными выше, деньги лежат в *основе сюжета* последних двух произведений.

Деньги в рассказах Зощенко выполняют и *характерологическую функцию*. В «Аристократке» герой, приведя даму в буфет, *«с беспокойством по карманам»* шарит, пытаясь на ощупь определить количество денег в кармане, пока его спутница поедает пирожные. Вызывает сочувствие Егор Иванович (рассказ «Беда»), который два года отказывал себе почти во всем ради накопления нужной суммы для покупки лошади. Поэтому понятны его чувства в момент расставания с накопленным: *«...ему было невыносимо смотреть, как скрюченные пальцы разворачивали его деньги»*. [стр. 13] Иные чувства вызывает герой рассказа «Кризис», за тридцать рублей приобретая в качестве жилищной площади ванную комнату в коммунальной квартире.

С темой денег тесно переплетена тема грабежа, которая отражена сразу в нескольких произведениях писателя («Актер», «Телефон», «Любовь») и лежит в основе сюжета первого из них. В нем речь идет о любительском спектакле, где «по ходу пьесы» актёры, разыгрывая сцену ограбления купца, на самом деле стянули у актёра-любителя Василия бумажник: *«Вот раз ставили мы пьесу... из прежней жизни... Там... купца грабят на глазах у публики... Играю я... купца. Кричу...: “Караул... граждане, всерьёз грабят”... Вижу – крики не помогают. Потому, чего ни крикну – всё прямо по ходу пьесы ложится»* [стр. 27]. Сцена получилась очень правдоподобная, а обыск ничего не дал: *«Деньги так и сгинули. Как сгорели. Вы говорите – искусство? Знаем! Играли!»* [стр. 28] Таким образом, деньги становятся причиной грабежа и дают повод персонажу судить об искусстве, в котором видит лишь обман и подлость.

В двух последних рассказах собственно деньги как предмет, как вещь не фигурируют, встречается лишь косвенное упоминание о них. В

целом их употребление в новеллах писателя и вещное функционирование наглядно представлены в таблице ниже.

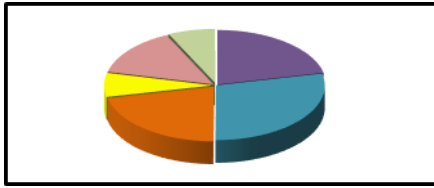
№	Деньги (достоинство)	Рассказ	Функция
1	<i>гривенник</i>	«Баня»	культурологическая
2	<i>двугривенник</i>	«Исповедь»	культурологическая
3	<i>300 рублей, три червонца</i>	«Кризис», «Собачий нюх»	1. характерологическая 2. культурологическая
4	<i>5 тысяч рублей по золотому займу</i>	«Богатая жизнь»	1. культурологическая 2. сюжетно-композиционная
5	<i>кошелек с деньгами</i>	«Актер»	1. сюжетно-композиционная 2. источник переживаний,
6	<i>просто деньги</i>	«Аристократка», «Беда», «Брак по расчету»	1. характерологическая 2. сюжетно-композиционная 3. источник раздумий, переживаний

Как видим, некоторые из предметов вещного мира М. Зощенко использованы автором сразу в нескольких произведениях и выполняют не одну, а несколько функций. На основании таблиц можно сделать вывод, что функция вещи у сатирика в большей степени зависит от ее принадлежности к определенному тематическому ряду. Так, почти все предметы и детали одежды выполняют характерологическую функцию, предметы быта и еда – культурологическую и сюжетно-композиционную.

Общие итоги нашего исследования можно представить в виде двух диаграмм. На первой представлено проявление предметно-вещного мира М. Зощенко в основных функциях:

Вторая диаграмма представлена частными функциями.

- ведение в атмосферу произведения– 21,5 % (3 предмета)
- источник впечатлений, переживаний, раздумий– 28,6% (4 предмета)
- предмет оценки– 21,5% (3 предмета)
- косвенный знак эволюции персонажа– 7,1% (1 предмет)
- передача психологического состояния персонажа– 14,2% (2 предмета)
- лейтмотив– 7,1% (1 предмет)

Ключевые слова: вещный мир, предметы и детали одежды, предметы быта, основные и частные функции, характерологическая функция, культурологическая функция, сюжетно-композиционная функция.

Список использованной литературы

1. Зощенко М., Рассказы, Барнаул, День, 1993, 372 с.
2. Ожегов С.И., Словарь русского языка. Около 57 000 слов. Изд. 10-е, стереотип. / Под ред. д-ра филолог. наук проф. Н.Ю. Шведовой, М., Сов. Энциклопедия, 1973, 846 с.
3. Чудакова М.О., Поэтика Зощенко, М., Наука, 1979, 200 с.
4. Вещи в мире произведения, их изображение и функции.
<https://lektsia.com/5x40ab.html>

ԻՐԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ Մ. ԶՈՇՉԵՆԿՈՅԻ 20-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Ա. Բ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ դասախոս*

Հոդվածում ներկայացված է Մ. Զոշչենկոյի 1920-ական թթ. պատմվածքներում պատկերված առարկայական կամ նյութական աշխարհի դասակարգումը, մատնանշվում է որոշակի իմաստային շարքի ամեն մի իրի, այն է՝ հագուստ, կենցաղային իրեր, սննդամթերք, խմիչք, դրամ, գործառությանն նշանակությունը: Յուրաքանչյուր բաժին

ավարտվում է մի աղյուսակով, որտեղ ներկայացվում է առարկայի անունը որոշակի թեմատիկ շարքից կամ պատմվածքից, ինչպես նաև գործառույթը՝ հիմնական կամ մասնավոր, որն իրականացնում է տվյալ առարկան:

**FUNCTIONING OF THE THINGS IN THE STORIES OF M.
ZOSHCHENKO OF THE 1920S**

A. B. HOVHANNISYAN

Candidate of Philology, Associated Professor

GSU Lecturer

The article presents the classification of the object-property world in the stories of M. Zoshchenko of the 1920s. In the article the functional significance of each thing of a certain semantic series: objects and details of clothing, household items, food and drinks, money is indicated. Each section ends with a table, which gives the name of the object taken from a certain series or story, as well as a function, either basic or private, which the object performs.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПЕРЕВОДА НАИМЕНОВАНИЙ КОСМЕТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ПРОИЗВОДСТВА КОМПАНИЙ “ОРИФЛЕЙМ” И “ФАБЕРЛИК”

Г. Р. САРКИСЯН

Кандидат педагогических наук, доцент

Доцент кафедры иностранного языка и литературы ГГУ

За последние десятилетия Республика Армения претерпела множественные политические и экономические изменения. Эти изменения повлекли за собой кардинальные перемены на всех уровнях жизни граждан Армении, в том числе и в сфере потребления.

Известно, что люди покупают товары, чтобы удовлетворить многие, в том числе, психологические потребности. Установлен эмпирический факт – покупка приносит радость в повседневную жизнь. Здесь же следует упомянуть такое новое понятие в медицине как “шопотерапия”. Понятие “шопотерапия” было впервые употреблено в газете Chicago Tribune в 1986 году. Позже его взяли на вооружение психологи, а модные журналисты залепили им страницы гляцевых изданий. Шопотерапию признали лучшим лекарством от депрессии и средством от одиночества.

Однако если в середине 90-х потребитель был готов принять все, что ему предлагали, то сегодня компании работают в условиях жесткой конкуренции, и им требуется прилагать гораздо больше усилий, чтобы завоевать внимание потребителя. Все это относится и к ком

Насыщенность современного рынка косметическими средствами по производству косметических и парфюмерных средств настолько полна, что потребитель уже сам диктует условия производителю. Производители разрабатывают все новые и новые разновидности косметических средств, дабы удовлетворить потребности покупателей и выстоять в условиях жесткой конкуренции.

И поэтому сегодня косметические фирмы используют различные рекламные, маркетинговые и PR-стратегии, тем самым с одной стороны реализуя брендообразующую функцию с целью продать товар и услугу, а с

другой – идеологическую, продавая не просто товар и услугу, а нечто нематериальное: **молодость, здоровье, красоту и совершенство.**

При этом рекламодатель должен действовать тактично и ненавязчиво, стараясь вызвать глубочайшее доверие покупателя, прилагая все усилия для того, чтобы покупатель не пожалел о покупке.

Чтобы заинтересовать потребителя рекламным текстом, а затем с помощью рекламного текста привлечь внимание потребителя к рекламируемому продукту, рекламисты используют языковые, стилистические и визуальные средства привлечения внимания.

Перед тем как выбрать приемы для создания рекламных текстов косметики, изучаются потребности людей, затем только содержание рекламных сообщений соотносится с требованиями потребителей к тому или иному косметическому средству и услуге.

Так, очень мудро поступила шведская косметическая фирма “Орифлейм”, сыграв при создании своих слоганов на мотивах самосохранения человека, в частности на страхе. Страх – одна из сильнейших человеческих эмоций. Для современного человека источники страха многочисленны. Различные формы страха порождают противоположные и взаимодополняющие стремления человека: стремление к самосохранению, постоянству и безопасности. Современная реклама часто заявляет об “экологичности” товара, причем это свойство представляется как гарантия его безопасности и пользы для здоровья. Слоган компании “Орифлейм” *“Сама природа заботится о Вас”* служит наглядным тому примером.

Однако указанная компания не ограничилась этим и добавила еще и социальный мотив в свои слоганы – реклама фирмы, обеспечивающей трудоустройство своих клиентов. *“Поверь в себя! Измени свою жизнь к лучшему! Зарабатывайте деньги и получайте удовольствие”.*

Oriflame Holding AG — компания, специализирующаяся на разработке, производстве и продаже средств по уходу за кожей, средств личной гигиены, парфюмерии и декоративной косметики, продукции здорового питания и аксессуаров.

Название получено из латинских слов и если это возможно упрощенно, описать, то Ori означает золото, а flame – пламя. Можно с уверенностью сказать, что Oriflame – это один из самых успешных брендов в мире [1].

Одним из конкурентов компании на рынке является известная компания по производству кислородной косметики “Фаберлик”. Название компании Faberlic произошло от слияния двух слов: faber - "мастер" с латинского и lic - "лик" с древнерусского - образ. Получилось "Мастер Образа".

Сейчас Faberlic (Фаберлик) – крупнейшая современная российская парфюмерно-косметическая компания, которая самостоятельно разрабатывает и производит уникальную Кислородную косметику [4].

В настоящее время обе компании представляют в России и за ее пределами (в том числе и в Армении) максимум возможностей, для человека, который решил купить продукцию данных компаний для себя или начать свой личный бизнес. Для обслуживания покупателей и консультантов во многих странах открыты Мобильные пункты (Агентские пункты). Задача консультантов облегчилась с созданием онлайн каталогов. Смотреть онлайн каталог одно удовольствие. Это тоже самое, что и смотреть обычный печатный, но только с несколькими преимуществами. Этот каталог не нужно с собой носить, он есть везде, где есть интернет. Электронный каталог можно смотреть бесплатно, в отличие от печатного, который необходимо заказывать и, естественно, платить за него [2].

Продукция компаний “Орифлейм” и “Фаберлик” уже давно пользуется огромной популярностью среди армянских потребителей. Однако до недавнего времени гражданам Армении предоставляли каталоги с продукцией компаний на русском языке. И только в 2017 году компании задумались о каталогах на армянском языке.

В 1993 году в Армении был принят Закон “О языке”, которым устанавливаются основные положения политики в области языка Республики Армения, регулируется статус языка, языковые отношения органов государственной власти и управления, предприятий, учреждений и организаций. Первая же статья указанного закона гласит: “Государственный язык Республики Армения - армянский, который обслуживает все сферы жизни республики. Официальный язык Республики Армения - литературный армянский язык. Республика Армения содействует сохранению и распространению армянского языка среди армян, проживающих вне ее границ” [3]. Таким образом, армянский язык должен доминировать во всех сферах жизнедеятельности граждан РА.

Цель данной статьи — проанализировать перевод наименований косметических средств указанных компаний с русского языка на армянский, установить степень адекватности перевода, а также

проследить за реализацией основной функции переводных рекламных текстов, а именно функции воздействия на читателя.

Наш интерес к этому вопросу вполне объясним. С функциональной точки зрения, рекламные тексты совмещают в себе две функции воздействия. Это, во-первых, функция воздействия языка, которая реализуется с помощью почти всего арсенала лингвистических средств выразительности, во-вторых, функция массовой коммуникации, которая реализуется с применением особых медиа технологий, характерных для тех или иных средств массовой информации, например: использование цвета в печати, шрифтового и визуального оформления.

Рекламный текст – это сложное семиотическое целое, представляющее собой свободную последовательность знаковых единиц и максимально приспособленное для осуществления главной задачи – продвижения на рынок рекламируемого продукта.

Существует, однако, и еще один аспект рекламного бизнеса, который требует изучения сообщений рекламы с точки зрения прикладной лингвистики. Речь идет о переводе рекламных текстов, предназначенных для иноязычной, а точнее, **инокультурной целевой аудитории**, поэтому существует необходимость использования определенных трансформаций при переводе.

Как правило, реклама переводится вчерне и пересоздается заново. Но даже задача первого этапа — перевод вчерне — иногда трудноосуществима, поскольку в тексте рекламы наблюдается избыточность функционально значимых средств. Именно расчет на массового потребителя (реципиента) диктует запрет на использование в тексте рекламы редких специальных терминов, грубого просторечия и пр.

Переводчику предстоит нелегкая задача передать средства, оформляющие разные типы информации, в их сложном переплетении.

Объем когнитивной информации, которую несет в себе реклама, невелик: название фирмы, точное наименование товара, его технические характеристики, цена и т. п. Выражается эта информация с помощью нейтральной однозначной внеконтекстуальной лексики, близкой по характеристикам к терминам. Передача этих средств на язык перевода не представляет особой сложности.

Например, пудра – ʈʰɪɯʃɪnʈɪ, румяна – ʈɛʂɯɲɪɾɫɫɪ, тушь – ʈɛʃɪɾʈɛʂɯɲɪɾɫɫɪ, дезодорант – ɡɪɳɪɯʂɪɾɛ, парфюмированная/туалетная вода –

հարդարաշուր, тени - ստվերաներկ, сыворотка - շիճուկ, тональная основа - երանգային հիմք, экстракт - մզվածք, молочко - կաթիկ и др.

Напомним, что использование любого слова в рекламном тексте должно быть обоснованно. Как при создании рекламного текста, так и при его переводе на другой язык нужно подбирать только действительно **подходящие, эффективные, емкие** и, что немаловажно, **благозвучные** слова. К сожалению, в рассмотренных нами каталогах мы встретили достаточно большое количество неблагозвучных, на наш взгляд, переводов лескических единиц с русского языка на армянский.

Так, слово *антиперспирант* буквально переведено как *հոսիազերծիչ* либо *քրոնիազերծիչ*, которое довольно-таки трудно выговорить, или словосочетание *основа под макияж* – *հիմք նախաշաշի*, слово *триггер* – *ցողացիր* и т.д.

Больше неблагозвучных и неудобных для употребления в речи слов и словосочетаний мы встретили при цветообозначении помад, лаков для ногтей и т.д. При этом производители, вероятно, преследовали весьма определенную цель – максимально точно описать конкретный оттенок конкретного цвета. В итоге получились следующие цвета и их армянские переводы: *коралловый рассвет* – *մարջանե լուսիրազ*, *сливочный крем* – *սերուքրային քուլք*, *роскошный мак* – *շքեղ խաշխաշ*, *малиновый шик* – *մորեգույն շիկ*, *клюквенный сироп* – *լոռամրգային օշարակ*, *шоколадный фонтан* – *շոկոլադե շափրվան* и др.

Очевидно, что переводчики не задумывались над выбором языковых средств при переводе, а просто обратились к буквальному переводу. Безусловно, в некоторых случаях встречаются весьма удачные переводы. Например, *розовый иней* – *վարդագույն եղյամ*, *рубиновая роза* – *սուրճակե վարդ*, *розовая орхидея* – *վարդագույն խլիքրձ*, *дымчатый беж* – *ծխագույն բեժ* и др.

В некоторых же случаях встречаются комбинированные формы перевода – буквальный перевод + транслитерация/транскрипция. Например, *шоколадная нуга* – *շոկոլադե նուգա*, *земляничный смузи* – *ազնվամորու սմուզի*, *экзотический личи* – *էկզոտիկ լիչի*, *миндальная увертюра* – *նուշե ուլերիլիլի*, *морковный фреш* – *գազարի ֆրեշ* и др.

Носителями эмоциональной информации являются модные слова, а также иностранные слова и выражения. Модные слова дают читателю

дополнительный положительный эмоциональный импульс. Ему внушают, что он не отстает от моды, он не хуже других и с ним можно говорить на современном языке. В этом случае при переводе прибегают в основном к таким приемам как **транслитерация и транскрипция**. Например, *ψιηβη* - парео, *ψιψζ* - патч (для похудения), *ιψηβη* - спрей, *ρσιρσι* - бальзам, *qβι* - гель, *ιηιι* - мусс, *ιψηψ* - скраб, *ηιψηψηβη* - хайлайтер, *ηιηηι* - лосьон и др. Заметим, что указанные русские слова сами являются заимствованиями из английского языка.

Причем в каталоге одной компании наименование продукта транскрибируется или транслитерируется, а в другом переводится буквально. Например, *кондиционер для волос* в каталоге “Фаберлик” перевели как *ψηqβηη οηηηψηηη ιηηηη*, а в каталоге “Орифлейм” используется прием транскрибирования - *ψηqβηη ηηηηηηηηηη*, или слово *консилер* можно встретить в обеих формах: *ηηηψηηη* и *ηηηψηηη*. Кстати на наш взгляд, в случае с последним словом, можно смело говорить об адекватном переводе, при котором переводчику удалось передать всю когнитивную информацию, содержащуюся в слове (то есть *что-то, что помогает скрыть, завуалировать*).

Таким образом, анализ переводов наименований косметических средств компаний “Орифлейм” и “Фаберлик” показал, что переводчики в большинстве случаев прибегают к буквальному переводу, а в случае невозможности буквального перевода используют приемы транскрипции и транслитерации. Однако, мы заметили, что в некоторых случаях переводчики допускают одну из самых распространенных ошибок – **проявление недостаточного внимания и рвения при переводе**, в результате чего нарушается коммуникативное задание рекламных текстов в целом, а именно: *сообщить реципиенту новые достоверные сведения (когнитивная информация), обеспечить надежность усвоения реципиентом этих сведений, воздействуя на его эмоции и память (эмоциональная информация), усилив эту надежность тем удовольствием, которое реципиент получит от текста (эстетическая информация), — и тем самым предписать ему определенные действия (не эксплицированная или в малой степени эксплицированная в тексте оперативная информация)*. Только при соблюдении данных правил рекламный текст

выполнит свою функцию, и за рекламой товара последует его приобретение.

Ключевые слова: перевод, перевод косметических средств, приемы перевода, буквальный перевод, транслитерация, транскрипция.

Список использованных источников

1. <https://www.oriflame.ru/about/our-story>
2. <http://orifstyle.com/oriflejm-katalog-armenija-smotret-onlajn.html>
3. Закон РА “О языке”. URL: <http://www.parliament.am>.
4. <http://faberlic-reg.com/company.htm>

«ՕՐԻՖԼԵՅՄ» ԵՎ «ՖԱԲԵՐԼԻՔ» ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՍՄԵՏԻԿ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՋԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Գ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ Օդար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Սույն հոդվածում քննության առարկա են դարձել «Օրիֆլեյմ» և «Ֆաբերլիք» ընկերությունների կողմից արտադրված կոսմետիկ միջոցների անվանումների՝ ռուսերենից հայերեն թարգմանության որոշ խնդիրներ:

Կոսմետիկ միջոցների անվանումները թարգմանելիս թարգմանիչները կանգնում են մի շարք դժվարությունների առջև: Նրանք կամ կիրառում են տառադարձություն կամ գրադարձություն, կամ էլ ստիպված են լինում ստեղծել միանգամայն նոր բառեր՝ օգտագործելով հայերենի արդեն իսկ գոյություն ունեցող ձևայինները և հիմնվելով արդի հայերենի բառակազմության կանոնների վրա:

Հոդվածի հեղինակը նաև քննության է առնում թարգմանության միջոցով գովազդի հիմնական գործառնության իրականացումը՝ պոտենցիալ հաճախորդի վրա ներգործելը՝ համոզելով նրան գնել գովազդվող այս կամ այն ապրանքը:

ON SEVERAL FEATURES OF THE TRANSLATION OF NAMES OF COSMETIC ITEMS PRODUCED BY COMPANIES OF “ORIFLAME” AND “FABERLIK”

G. R. SARGSYAN

PhD, Associate Professor

Associate Professor at the Chair of Foreign Language and Literature of

GSU

The article discusses translation of the names of some cosmetic items (produced by companies of “Oriflame” and “Faberlik”) from Russian into Armenian.

While translating names of cosmetic items translators face several difficulties. In some cases they use transcription and/or transliteration, in other cases they have to coin entirely new words with the existing morphemes and following word formation rules of the Armenian language. The author studies how the main function of the advertisement (impact on the potential customer aimed at persuading him/her to buy the item) is maintained with the use of such kind of translations.

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА НАЗВАНИЙ ИНОСТРАННЫХ КИНОФИЛЬМОВ С РУССКОГО ЯЗЫКА НА АРМЯНСКИЙ

Г. Р. САРКИСЯН

Кандидат педагогических наук, доцент

Доцент кафедры иностранного языка и литературы ГГУ

Сегодня уже невозможно представить себе современную жизнь без кино и кинематографа. Этот вид искусства прочно вошел в нашу жизнь в начале XX века и занял в ней очень важное место.

Это не только приятное времяпровождение: кинематограф выполняет важные социальные и философские функции: культурный обмен, формирование и развитие мировоззрения, сохранение и передача информации от поколения к поколению и др.

Говоря о культурной ценности кинематографа, невозможно не обратиться к одной из важнейших проблем в этой области — правильности перевода иностранных фильмов. Бесспорно, от качества перевода иностранного фильма зависит адекватность полноценной передачи его смысла для зрителя. Ведь неудачно переведенным словом можно полностью исказить суть исходного материала.

Знакомство с любым фильмом начинается с его названия. Именно названия фильмов размещаются на афишах, в трейлерах, упоминаются в фильмах, телепередачах и книгах, одним словом, именно они служат “визитками” фильмов. Вот почему проблемы, которые возникают при переводе названий фильмов, важны и особенно актуальны.

Следовательно, переводчик должен быть очень внимательным, переводя название фильма, чтобы сделать его таким же звучным и значимым, как оригинальное.

Цель данной статьи — проанализировать названия кинофильмов для установления связей между названием и содержанием и определения адекватности перевода названий фильмов с русского языка на армянский.

Наш интерес к этому вопросу вполне объясним. В 1993 году в Армении был принят Закон “О языке”, которым устанавливаются основные положения политики в области языка Республики Армения,

регулируется статус языка, языковые отношения органов государственной власти и управления, предприятий, учреждений и организаций. Первая же статья указанного закона гласит: “Государственный язык Республики Армения -армянский, который обслуживает все сферы жизни республики. Официальный язык Республики Армения - литературный армянский язык. Республика Армения содействует сохранению и распространению армянского языка среди армян, проживающих вне ее границ” [2]. Таким образом, армянский язык должен доминировать во всех сферах жизнедеятельности граждан РА. Этот закон распространяется также на все средства массовой информации, причем средствами массовой информации “признаются газеты, журналы, документальная хроника, ведомости и периодическая печать, издающиеся единовременно тиражом более 100 экземпляров, а также теле- и радио программы, кинодокументалистика, периодически создающие и публично распространяющие сведения и информацию в порядке, установленном настоящим Законом”. Здесь же читаем: “В Республике Армения языком печати и других СМИ является армянский. Массовая информация подготавливается и распространяется на армянском языке, по предложению учредителя и с разрешения органа, регистрирующего СМИ — также и на других языках. Печать и другие СМИ обязаны проявлять заботу о чистоте родного языка” [8].

Однако следует отметить, что после принятия вышеуказанного закона практика перевода иностранных кинофильмов насчитывает всего лишь несколько последних лет.

Возможно, этим и объясняется тот факт, что при переводе иностранных кинофильмов, и в частности названий кинофильмов встречается такое большое количество ляпов и казусов.

В данной статье мы попробовали представить типичные ошибки, допускаемые при переводе, и проанализировать причину возникновения неудачных переводов названий фильмов.

Одной из самых распространенных ошибок, которую допускают переводчики – это **проявления недостаточного внимания и рвения при переводе**. То есть переводчик не отягощает себя лишним обращением к словарям, не вникает в суть фразеологического выражения или

пренебрегает явной игрой слов в оригинальном названии. В результате теряется не только смысл, но и стилистическая окраска оригинала.

Так, название фильма “Ускользящая красота” (англ. Stealing Beauty) переведено на армянский язык как «Անհետացող գեղեցկություն» (возможно, следовало перевести «Գողացված/ յուրացված/հափշտակված գեղեցկություն»). В данном случае мы имеем дело не только с ошибкой при переводе названия фильма с русского на армянский, но и ошибку, допущенную при переводе оригинального английского названия, которое следовало бы перевести как “Украденная красота”. Ведь по сюжету фильма, прекрасная юная американка после самоубийства матери, известной поэтессы и топ-модели, отправляется в Италию. Ей предстоит провести лето на вилле давних друзей семьи, найти своего отца и потерять девственность... Но есть еще один, быть может, главный мотив этой поездки: стремление найти разгадку непонятной записи в оставленном матерью дневнике.

Другую картину мы наблюдаем при анализе названия фильма “Сокровище нации” (англ. National Treasure) — «Ազգային գանձերը». Это приключенческий фильм 2004 года компании Walt Disney Pictures. Действие фильма происходит в США, где в поисках затерянного сокровища главные герои похищают Декларацию независимости США, обнаруживают ключи и подсказки, ведущие их по пути тамплиеров и масонов. Очевидно, что на армянский язык название переведено точнее, чем с английского на русский язык.

Следующая проблема перевода имеет место в случаях, когда **переводчик, возможно, не имеет достаточно глубоких знаний языка и не видит скрытого смысла**, так как название, например, является частью пословицы или крылатого выражения. Для носителей языка оригинала скрытый смысл будет понятен без лишних объяснений. Но если переводчик упускает данный факт из виду, то в итоге переводной вариант становится непонятным зрителю.

Проблемы такого типа возникают, когда переводчик не учитывает особенности культурной среды оригинального названия фильма и, облегчая себе работу, прибегает к обычному дословному переводу. Тогда как название фильма должно быть не только адекватным сюжетной линии

фильма, но понятным для зрителей из другой культурной среды и с другой языковой картиной мира.

Так, название российского фильма “Гуляй, Вася” на армянский язык переведено как «Զրնի՛ի՛ր, Վսիշ», хотя при просмотре фильма мы понимаем, что в названии использована известная устойчивая синтаксическая конструкция “Гуляй + имя сущ.». **“Гуляй, Вася!”** или **“Гуляй, Вася, жуй опилки, я — хозяин лесопилки”** — известная поговорка, означающая, что просителю бесполезно надеяться на реализацию его желаний, грубо говоря “тебе здесь больше нечего ловить”. Издание «Живая речь. Словарь разговорных выражений» выделяет два значения фразы: 1. требование уйти, удалиться; 2. о неудачном деле, несбывшихся надеждах [1].

Согласно сюжету фильма, главному герою очень срочно нужно развестись со своей стервозной бывшей женой Василисой (сокращенно “Вася”). Несмотря на то, что они уже давно не живут вместе, Вася не хочет давать Мите то, что он хочет просто так. Мигера требует предоставить ей новую невесту, ради которой Митя требует развод. Пытаясь выйти из ситуации, герой фильма уговаривает местную официантку сыграть на часок роль его возлюбленной, но Васе оказывается этого мало и она хочет проверить чувства будущих молодоженов... Таким образом, становится очевидным, что о “прогулке” Василисы в прямом смысле этого слова и речи нет. Переводчику следовало учесть этот момент и перевести название на армянский язык аналогичным фразеологическим выражением либо близкой по значению конструкцией, при этом следовало сохранить и стилистическую окраску названия, употребив выражение из разговорного сленга, например «Փշխի՛ր, Վսիշ» или другое.

Не менее важным недостатком также является **стилистическое несоответствие оригинала и перевода**, которое возникает в случаях, когда переводчику так и не удастся найти наиболее оптимальный по стилю эквивалент для названия на языке перевода. В таких случаях, как правило, используются дословные переводы. Так, название известного фильма с Джулией Робертс и Ричардом Гиром “Сбежавшая невеста” (англ. Runaway bride) на одном из каналов армянского ТВ дословно перевели как «Փշխա՛ծ հարսնոցնի». По сюжету, главная героиня фильма Мэгги, влюбившись и отправившись под венец, не выдержала и не дошла до

алтаря всего несколько шагов. На такую выходку еще можно было бы закрыть глаза, если бы это случилось один раз. Но Мэгги проделала этот фокус четырежды! То есть, героиня имеет привычку “сбегать” в последний момент. На наш взгляд на армянский язык название фильма следовало бы перевести как «Փխիշող հարմարին» (справедливости ради следует отметить, что другие армянские телеканалы так и поступили), так как слово «Փխիշ» на языке современной молодежи обозначает “нечто отрицательное, старомодное и т.д.”, а это слово никак нельзя применить по отношению к главной героине-невесте, которая “чудо, как хороша собой”.

Не менее редко приходится сталкиваться с тем, что недостаточная проницательность и профессиональность переводчика в итоге приводит к **несоответствию между его смыслом и переводом его названия**. В таком случае зритель опять остается в недоумении по поводу связи между названием фильма и его содержанием.

Так, название немецкого фильма “Не смотря ни на что” (нем. Mein Blind Date mit dem Leben, дословно – “Мое слепое свидание с жизнью”) переведено на армянский языка как «Հիշի՞մք ոչ մի բանի», хотя любому человеку, владеющему русским языком, понятно, что конструкция “не смотря ни на что” отличается по смыслу от конструкции “несмотря ни на что”. Возможно, переводчик или переводчики не затруднили себя просмотром фильма. Иначе им было бы понятно, что здесь следовало бы применить конструкцию «Հիշելով ոչ մի բանի» либо «Հոռուելով ոչ մի բանի». В фильме представлена история, основанная на реальных событиях, о талантливом молодом человеке, который больше всего на свете мечтает о стажировке в самом престижном отеле Мюнхена. Ничто, даже внезапное ухудшение зрения, которое он сохраняет в тайне, не сможет встать у него на пути. Немного удачи, помощь друзей и вера в себя — вот рецепт его успеха.

Приведем другой пример. Кинофильм “Беглец” — «Փխիւնիւնիւնը». По замыслу создателей фильма, главный герой Миша — профессиональный аферист, который подставил своего босса и кинул его на большие деньги. Чтобы избежать смертельно опасных последствий, он сбегает в родной город. В первый же день Миша вступает за свою давнюю любовь Наташу, ссорится с главным криминальным авторитетом

по кличке Дон и случайно устраивается на работу в полицию. Теперь он сам ловит преступников, попутно спасаясь от киллера и пытаясь наладить личную жизнь. Очевидно, что никакие “беженцах” (а слово «փախուցիկ» означает “беженец”) в фильме не фигурируют. На наш взгляд, здесь можно было бы употребить армянское слово «Փախուցիկ».

При переводе оригинальное название может измениться до абсолютной неузнаваемости, и это не всегда негативное явление. В процессе перевода текстов, фильмов, книг, песен и их названий существует очень много «подводных камней», начиная от языковой (лингвистической) точности переводов и заканчивая их смысловой информативностью и стилистической адекватностью. Так или иначе, переводчик должен учитывать все моменты и стараться избегать вышеперечисленных ошибок.

Несомненно, название фильма должно быть связано в некотором роде с фильмом непосредственно. Выглядит странным название, которое не может быть расшифровано, даже после просмотра фильма. В таких случаях у зрителя появляется чувство замешательства.

Ситуация осложняется, если название переведено с другого языка. Вот здесь начинаются настоящие трудности.

В качестве наглядного примера можно привести название фильма “Копы в глубоком запасе” (англ. The Other Guys) — «Պաշտպանիկները խոր օգնության մեջ». Очевидно, что название фильма на русский язык переведено, мягко говоря, “не совсем точно”. Наталья Шталева, пиар-директор российского отделения Sony Pictures, разъясняет про “Копы в глубоком запасе” (The Other Guys): “Это история про двух полицейских-неудачников. И нам показалось, что “Копы в глубоком запасе” — это гораздо веселее и ироничнее, чем какие-то там “Другие парни”. Русский зритель любит, чтобы название смешное было и чтобы понятно, про что фильм. А про “Других парней” — ничего не понятно”. При переводе названия фильма на армянский язык переводчики взяли за исходное, оригинальное именно русское название. Однако опять же перевод осуществлен с некоторыми отклонениями, поскольку в фильме повествуется о полицейских не просто “в запасе” (а армянское означает именно “в запасе”), а о “копах” “в глубоком запасе”, «խորը պաշտպանիկները», то есть это “копы”, которым в последнюю очередь

доверяют настоящую полицейскую работу. Ведь по сюжету фильма, главные герои фильма — нью-йоркские детективы Аллен Гэмбл и Терри Хойтз, которые ведут полицейскую бухгалтерию. Гэмблу такая работа в радость, Хойтзу — наказание. Когда напарникам представится шанс выйти из тени — прийти на помощь своим кумирам, детективам Дэнсону и Манцетти — станет ясно, что в бухгалтерию Гэмбла и Хойтза сослали не зря...

Кстати, особое внимание переводчикам следовало бы обратить и на слово “копы”, которое относится к типичным единицам разговорного языка, а если точнее — американского сленга. Эквивалентом слову “коп” в русском языке, пожалуй, можно считать слово “мент”, которое равнозначно слову “коп” как по значению, так и по стилю. К сожалению, в армянском языке найти подобный эквивалент достаточно сложно, поэтому очень часто мы прибегаем к приему транслитерации и употребляем в армянской речи слово «Սիւր».

Таким образом, ответственность за название переведенного фильма полностью лежит на переводчике и зависит от его стратегии. Поэтому переводчику при выполнении своей работы следует проявлять усидчивость, настойчивость, любознательность и креативность, а также обладать определенной интуицией. Хотя, иногда, в случае совпадения культурных стержней, дословный перевод может быть лучшим решением. Необходимо помнить, что каждый случай перевода индивидуален, и не может быть одного общего принципа работы — каждый раз необходимо искать наиболее оптимальное решение.

Ключевые слова: *перевод, перевод названий кинофильмов, дословный перевод, скрытый смысл, стилистическое несоответствие оригинала и перевода.*

Список использованной литературы

1. Живая речь. Словарь разговорных выражений, М., ПАИМС. В. П. Белянин, И. А. Бутенко, 1994.
2. Закон Республики Армения “О языке” URL: <http://www.parliament.am>
3. Особенности перевода названий кинофильмов с английского языка на русский язык. URL: <https://sibac.info/shcoolconf/science/x/40001>

4. <http://www.work5.ru/gotovye-raboty/58265>
5. <http://www.kinofilms.ua/info/7/>
6. <https://www.kinopoisk.ru>
7. <http://translation.kh.ua/stati/perevod-filmov.html>
8. <http://journalist.rau.am/rus/21/42>

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԿԻՆՈՖԻԼՄԵՐԻ ՎԵՐՆԱԳՐԵՐԻ՝ ՌՈՒՍԵՐԵՆԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ

Գ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ Օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դոցենտ*

Հոդվածում դիտարկվում են այն խնդիրները, որոնք ի հայտ են գալիս արտասահմանյան կինոֆիլմերի վերնագրերի՝ ռուսերենից հայերեն թարգմանության ժամանակ: Այդ խնդիրները շատ դեպքերում կապված են վերնագրի ներքին /թաքնված/ իմաստների հետ: Հոդվածի հեղինակը գալիս է այն եզրահանգման, որ ֆիլմերի վերնագրերի թարգմանության ընթացքում հաճախ կիրառվում է բառացի թարգմանությունը: Որոշ դեպքերում թարգմանիչները դիմում են նաև տառադարձությանը և գրադարձությանը:

ON THE TRANSLATION OF TITLES OF FOREIGN FILMS FROM RUSSIAN INTO ARMENIAN

G. R. SARGSYAN

*PhD, Associate Professor
Associate Professor at the Chair of Foreign Language and Literature of
GSU*

The article touches upon some issues while translating the titles of foreign films from Russian into Armenian. These issues are the result of some implicit meaning of the title. The author comes to the conclusion that in most cases translators use literal translation technique. Sometimes transcription and transliteration are used as well.

«МАЙДАН» КАК ОДНО ИЗ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ ТЕКУЩЕГО МОМЕНТА И ЕГО ДАЛЬНЕЙШАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ТЕКСТАХ СОВРЕМЕННЫХ СМИ

Н. Э. МУРАДЯН

Преподаватель ГГУ

Некоторые слова, функционирующие в понятийно-лексическом поле текстов СМИ и выполняющие роль ключа для целой группы связанных с ними идей и представлений, актуальные для данного, текущего, сравнительно короткого исторического периода развития общества принято обозначать понятием «ключевые слова текущего момента» (далее – КСТМ). Этот термин введен в отечественную лингвистику Т. В. Шмелевой [1].

Т. В. Шмелева под «ключевым словом текущего момента» понимает термин, объединяющий «ключевое слово культуры» и «ключевое слово русской ментальности»[2], функционирующее в действительности – «у всех на устах».

Создав универсальную идею КСТМ и описав признаки функционирования подобных единиц, Т. Шмелёва апробирует свою теорию некоторое время спустя на примере слова «кризис», которое было тогда «у всех на устах»: радио, телевидение, Интернет, разговоры на улице. Таким образом, мотивировкой для актуализации подобного КСТМ явилась экстралингвистическая среда – экономический кризис – что и послужило его перемещению в разряд «ключевых» и «актуальных». [3].

Статус слова, оказавшегося в центре всеобщего внимания, имеет ряд признаков. Эти признаки касаются трёх аспектов существования слова – текстового, лексического и грамматического.

Текстовый аспект проявляется в частотности использования слова, в том числе в заголовках как максимально сильной позиции текстов массовой коммуникации. Кроме того, такие слова становятся объектом активной и массовой языковой рефлексии, появляется масса дефиниций – высказываний типа X – это... или X – это не... Текстовый аспект существования ключевого слова наиболее заметен, ощутим, он бросается в глаза каждому.

Лексические параметры слова – его синтагматики и парадигматики – претерпевают изменения, расширяются возможности его метафорического употребления, модифицируются синонимические и антонимические отношения. Часто такие слова начинают использовать в качестве онимов. Наконец, статус ключевого слова вызывает активизацию его грамматических возможностей, в частности, его деривационного потенциала, т.е. появление новых производных, расширение их сферы употребления и семантики.

Таким образом, оказалось, что попадание слова в число ключевых оказывает влияние на все стороны его функционирования, что иллюстрировалось в работе Шмелёвой [1] в том числе на словах демократия, рынок, ваучер, август...

Вышеперечисленные критерии позволяют рассматривать и грамматические, и лексические, и стилистические особенности слова.

Очевидно, что с изменением социально-политической ситуации в стране изменяются также семантика и синтаксическое поведение многих слов, которые, несомненно, являлись ключевыми для данного периода функционирования языка. С течением времени, со сменой отдельных социальных ситуаций, активная в определённый период группа КСТМ подвергается полной или частичной модификации: на смену одной группе слов приходит другая. Последствия такой модификации не проходят бесследно. Как правило, такие слова переходят в состав прецедентных, а дальше обрастают определёнными коннотациями.

Становясь прецедентными словами, они активно используются в СМИ для характеристики актуальных проблем современной социально-политической ситуации.

К таким словам можно отнести, например, слова «Перестройка» и «Оттепель». Не являясь КСТМ в современном политическом дискурсе, но будучи ими в известное нам время, они, тем не менее активно, используются в СМИ в качестве прецедентных феноменов.

На рынке облигаций наступила оттепель: снижается доходность бумаг, и, как показывает недавний опыт размещения облигаций «Газпром», время для этого сейчас очень удачное..... [РБК Дейли, 2012.07.231].

«Оттепель» на китайском кинематографическом рынке стала настоящим подарком для американских студий, которые столкнулись с падением интереса соотечественников в кино. [Голливуд попался на взятках. Евгений Басманов// РБК Дейли, 2012.04.26]

ПЕРЕСТРОЕЧНАЯ ОТТЕПЕЛЬ –Перестроечный Съезд народных депутатов

1989 года избирался демократически, поэтому и оказались в нем яркие люди? [Лариса КАФТАН. У царя не было в Думе партии власти – и его свергли // Комсомольская правда, 2011.11.15].

Целью нашего исследования является проследить поэтапно путь развития слова «майдан», дана попытка рассмотреть функционирование слова «майдан» в современных СМИ в качестве КСТМ и переход этого слова в разряд прецедентных .

Для нас особый интерес будет представлять выделение слова «майдан» как ключевого на конкретном примере: на материале российских СМИ. Слово, дающее наглядную характеристику эпохе, будет рассматриваться как отражение основных явлений и событий социальной действительности и до 2004 года, и на современном этапе.

То, что изменения происходят непосредственно на наших глазах, делают исследуемую тему чрезвычайно актуальной.

Сегодня слово «майдан», на наш взгляд, занимает достаточно большую нишу в социально-политическом дискурсе и, попадая в число КТСМ, оно существует и функционирует по всем перечисленным выше признакам.

Несколько подробнее остановимся на соотношении синтаксического поведения и лексической семантики данного слова.

В словаре В.И.Даля читаем: «МАЙДАН – м. Площадь, поприще, возвышенная прогалина и т.д. [4]

В переводе с персидского – пространство, любая открытая площадка для торговли».

Далее – имеется множество населённых пунктов с названием Майдан.

В украинском языке «майдан» – «площадь». Это знают все.

Интересно, что в казахском языке «майдан» переводится как фронт, поле битвы.

В словаре Эдварда Агаяна читаем: /մելդաւն գաւ 1. Выходить на поединок, бой, соревнование, 2. являться մելդաւն ընկնել – влезать, вступать/[5]

Список можно продолжить.

В толковом словаре Ушакова «Майдан» от араб. majdan ‘площадь’, имеет значение на юго- востоке и юге СССР ‘рынок, рыночная площадь’. [6]

Этимологический словарь М. Фасмера дает такие данные: ‘площадь, место сходок’; ‘просека в лесу на высоком месте’; ‘смолокурня’. [7]

Таким образом, первоначальное значение этого слова – это место сбора/скопления большого количества людей и, как далее можно продемонстрировать на примерах, до середины 2004 года «Майдан» выступает в своём прямом значении.

Но, по моему мнению, идея превратить политпогост в майдан для новогодних сабантуев не менее кощунственна. [Воржецов Н. Труд- 7, 2001.02.010] .

Пришлось прибегнуть к спасительному татарскому обычаю: мужчина выходил на майдан и трижды кричал «Талах!». [Григорьев Е. Труд-7, 2001.01.250]

В военную гостиницу надо было идти вдоль берега Куры, через легендарный Майдан, кривыми и тесными улицами мимо облупленных двухэтажных домов с резными деревянными галереями..... [Владимир Арро. Дом прибежища // «Звезда» 2002г.].

Следует обратить внимание, что в последнем примере слово «майдан» употребляется с заглавной буквы, из чего следует, что ещё задолго до известных украинских событий это слово стало онимом. Так называлась одна из площадей в городе Тбилиси.

Изменения значения слова начинаются в 2004 году в связи с «Оранжевой революцией» в Украине. Начиная с этого момента и до настоящего времени, слово «майдан» начинает менять свою семантическое наполнение. Во всех почти СМИ этого периода «майдан» выступает как бы в двух ипостасях: 1) в своём прямом значении (как главная площадь Киева) и 2) уже в качестве метонимии.

Постепенно слово из объекта становится субъектом действия, «Майдан» отождествляется с протестным движением, с революцией, расширяются лексические параметры слова и возможности его метафорического употребления. Рассмотрим примеры, где оним «Майдан» в одном и том же временном дискурсе употреблен и в своём прямом значении, и в метафоричном.

Прямое значение :

Народ сам вышел на Майдан, было его там несколько сотен тысяч человек, акция стала общенациональной. [Семь мифов «оранжевого путча/ Новый регион 2 2004. 12. 22.].

Я говорю об этом, дорогие мои, с большим сожалением, потому что те представители, которые вышли на Майдан, они жили с этой революцией в душе [UNIAN. Стенограмма телебатов между Ющенко и Януковичем// Комсомольская правда, 2004. 12.21.] .

Запад искренне и бескорыстно поддержал Майдан исключительно в контексте развития демократических ценностей в Украине. [Семь мифов «оранжевого путча/ Новый регион 2 2004. 12. 22].

Это нормальный демократический процесс майдан дал шанс новой волне политков. Люди искренне верили, что будут изменения. [«Нам не стоит искать себе старшего брата»// РБК Daily, 2004. 02.03.] .

Следующий всплеск употребления слова «Майдан» отмечаем в СМИ с 2013 года в связи с вступлением Украины в ЕС. Массовая многомесячная акция протеста в центре Киева, начавшаяся 21 ноября 2013 года в ответ на приостановку украинским правительством подготовки к подписанию соглашения об ассоциации между Украиной и Евросоюзом получили в социальных сетях и СМИ название «Евромайдан». Как видим, слово продолжает модифицироваться.

С этого момента субъектное значение слова «майдан» уже больше преобладает над объектным.

Тем не менее майдан приветствовал салютом решение о досрочных выборах, хотя ранее заявлял о недоверии лидерам оппозиции. [Янина Соколовская, Киев. Киев встречает Тимошенко // Известия, 2014.02.22]

У государства, которое хочет выжить, не может быть общей культурной политики с теми, для кого этическим идеалом стал майдан, а эстетическим — баночки Мандзони разного формата и применения. [Илья

Смирнов. Культура — вопрос о власти // Известия, 2014.06.26]

Да, Майдан абсолютно правильно выступил против воровской власти Януковича.

И еще: большинство моих прекрасных украинских друзей поддерживало Майдан. [Алексей ГЕРМАН-младший. Им казалось, что "москалянку на гиляку" - это так просто шуточка, а оказалось, что нет // Комсомольская правда, 2014.05.061].

Выступая в роли КСТМ, слово «майдан» наращивает своё значение, расширяются его парадигматические отношения и под влиянием приобретения новых значений, становится шире его лексическая сочетаемость. Активно используется слово и в заголовках периодических изданий, а также выступает как объект языковой рефлексии. Причём, анализируя заголовки медийных текстов, имеющих особый статус при изучении данного языкового явления, следует отметить, что слово «майдан» очень часто появляется и на фоне прецедентных высказываний:

Майдан – наш! И Украине мы его не отдадим [«Московский комсомолец» 20.02.2015г.]

Майдан - в круге первом. [«Московский комсомолец» 26.02.2014 г 1] .

ВСЕ ДОРОГИ ВЕДУТ НА МАЙДАН. [Труд-7, 2005.04.09 Корец Марина соб. корр. “Труда”].

Примеры с рефлексией:

Вообще-то Майдан Незалежности – это просто центральная площадь Киева. [Александра ЛЯБИНА . Новый русско-украинский словарь: 10 неологизмов пост-майдана // Комсомольская правда, 2014.07.21].

Так что сейчас майдан – это своего рода название традиционной для украинцев политической борьбы. [Александра ЛЯБИНА . Новый русско-украинский словарь: 10 неологизмов пост-майдана // Комсомольская правда, 2014.07.21]

— Сложность в том, что майдан не был одним единым проектом. [Наталья Башлыкова. «На переворот в Украине потрачено в 10 раз больше, чем на Грузию» // Известия, 2014.04.17].

Синонимические и антонимические отношения реализуются скорее на фоне смысловых синонимов и антонимов:

"Наш приоритет — возвращение к курсу на евроинтеграцию, по борьбе за которую и начинался Майдан. [Турчинов заявил о возвращении к курсу на евроинтеграцию // РИА Новости, 2014.02.23].

Один из моих собеседников прекрасно сказал: все события на Украине,

и майдан, и восстание на Востоке — это революция неслышанных».

[Вадим Штепа. Демократы против демократии // Известия, 2014.05.13]

(майдан = восстание).

А потом случился майдан... При всей спекуляции о выигравших и проигравших в результате украинского переворота — будь то украинские олигархи, Кремль, Берлин, Брюссель или Вашингтон, — нельзя не признать, что самым безоговорочным победителем оказался именно Китай. [Олег Шендерюк. Великий газовый путь // Известия, 2014.05.22] .
(Майдан = украинское восстание)

Заголовок статьи о майдане из «нового региона»:

Постмодернистская революция продолжается // Новый регион 2, 2005.09.16.

Здесь налицо приобретение словом значения «революция, оппозиция, событие», и как результат, обрастание определённой сочетаемостью.

Против майдана, за мирное разрешение конфликта выступают шахтёры.[Вести. Россия 24. 20.02. 2014.].

Теперь людям нужно найти бескровный легитимный путь, и на выборах выбирать таких кандидатов, чтобы опять не свергать их путём Майдана. [День. 21-22.03.2014г.].

Интересно рассмотреть лексические параметры слова в плане сочетаемости с прилагательными. В медийных текстах сочетания представлены метафорически, причём выступает это слово как субъект социальной жизни: «майдан» мятежный, весёлый, орущий, поющий и т.д. Не чужда слову и сочетаемость предметная: радикально-оранжевый, сине-белый, карнавальный:

Расположенный на пятом этаже Дома профсоюзов Украины, он окнами выходит на предельно наэлектризованный, орущий, поющий,

скандирующий политические лозунги радикально-оранжевый майдан Незалежности.

После чего отправился на киевский майдан Независимости, который из оранжевого давно стал сине-белым (партийные цвета "Регионов") и сине-желтым (национальные цвета Украины).[Янина Соколовская (Киев). Праздник послушания // Известия, 2010.08.25]

Когда пробираешься по его ярусообразным этажам в тысячной толпе тех, кто заполняет в эти дни мятежный майдан Незалежности, возникает ощущение цитадели. [Сергей Ищенко ОРАНЖЕВОЕ НЕБО, ОРАНЖЕВАЯ ЗЕЛЕНЬ... // Труд-7, 2004.12.02].

Вспомните, у нас первый «майдан» был тоже достаточно веселым, карнавальным немножко. [Ольга Ветрова, Арина Морокова. Российские наблюдатели: Януковичу рано праздновать победу // Новый регион 2, 2010.02.08]

Потенциал слова начинает активизироваться просто по геометрической прогрессии. Украинская Площадь Независимости предстаёт не просто местом, а живым организмом, приобретает соответствующие характеристики.

В таких условиях любой новоизбранный президент станет всего лишь «новым Януковичем», который примется рассаживать во все регионы своих назначенцев. Ну и за что боролся майдан? После утраты Крыма киевское правительство вроде бы вспомнило о регионах и заговорило о программах экономической и правовой децентрализации. [Вадим Штепа. Демократы против демократии // Известия, 2014.05.13].

Кроме того, популярность приобрела фраза «майдан головного мозга», чаще всего она звучит как диагноз для нынешней Украины. [Александра ЛЯБИНА . Новый русско-украинский словарь: 10 неологизмов пост-майдана // Комсомольская правда, 2014.07.21].

Следующим необходимым признаком для включения слова в КСТМ является, как было отмечено выше, это его словобразовательная возможность. И здесь, выступая в качестве КСТМ, слово «майдан», создаёт новообразования, используя узуальные способы. Например, суффиксацию, префиксацию, сложение:

Активизируются деривационные возможности слова. В круг его дериватов входят не только прилагательные майданный или майданутый,

но и существительные антимайдан, постмайдан, макси-майдан, майданщик, глагол майданить.

Впрочем, уже сейчас в Киеве, по сути, происходит «антимайдан»: в столице видны только сторонники премьера. [Идет ли Украина к гражданской войне // Комсомольская правда, 2007.04.04].

РЕПОРТАЖ ИЗ КИЕВА: Это антимайдан. Главную сцену на площади Незалежности штурмом взяли люди Януковича. А между прочим, в городе неугомонных революционеров. Киев – очень даже хорошо, солнечно и спокойно. [Идет ли Украина к гражданской войне // Комсомольская правда, 2009.04.04]

22 февраля майданщики добились своего: Янукович бежит из страны. [Украина застряла на майдане/ Украинский кризис. Комсомольская правда. – 2014. – 21-22 ноября].

В этом отношении Украина периода постмайдана уже вернулась к смутным девяностым. [Постмайдан. Криминализация.// Антифашист. – 2014. 27 декабря]

Украина всей своей сохранившейся территорией при поддержке тех же заинтересованных лиц становится макси-майданом, плацдармом Запада. (13) [Андрушко. М. Третий виток перемирия. Украина как макси-майдан Ruskline. ru: Русская народная линия – информационно-аналитическая служба 2015г.].

Активно образует слово также новые прилагательные и глаголы. Причём, каждое новообразование несёт в себе определённое оценочное значение:

Естественно, я не приду ничего праздновать, ведь я не майданутый. [Анастасия Горбенко. Украинские политики рассказали, как будут праздновать годовщину «оранжевой революции» // Новый регион 2, 2008.10.24]. (майданутый= сумасшедший).

Совершенно верно было замечено кем-то из идеологов русского национализма, что без «Правого сектора» весь майданный сценарий был бы абсолютно белоленточно-московский, включая традиционные фигуры «договаривающихся лидеров» и т.д. [Юрий Тюрин. Отдельный этнос // Известия, 2014.01.24].

Тогда была бы борьба за майданный электорат, здесь Ющенко пока не готов тягаться с Тимошенко. [Прокопчук Станислав соб. корр. "Труда". 'А ПРЕМЬЕРОМ БУДЕТ ЯНУКОВИЧ' // Труд-7, 2005.09.30].

А затем действие быстро сменяется и уже больше напоминает повествование гоголевское: накрученные актеры, за секунду до этого сладкоголосым хором тянувшие майданный «рэп», вдруг ни с того ни с сего бросаются топить друг-друга в дерьме, приговаривая: «Вот вам, сучьи дети! [Постмодернистская революция продолжается // Новый регион 2, 2011.09.16]

"Майданить" будут как прокремлевские организации, так и "несогласные". [Качаева Иоланта. ПРЕДВЫБОРНЫЙ УИК-ЭНД // Труд-7, 2007.11.23].

(майданить= бунтовать).

Появляется даже в СМИ слово «Майдаун». Этим словом частенько называют активных сторонников майдана. [Александра ЛЯБИНА . Новый русско-украинский словарь: 10 неологизмов пост-майдана // Комсомольская правда, 2014.07.21]

Следует отметить, что, начиная с 2004 года, после известных событий в Украине, и слово «майдан», и его дериванты в российских СМИ несут в себе негативную коннотацию. В качестве яркого примера можно вспомнить всем нам знакомый «Электрмайдан» в Армении.

В статье «В Армении России подкладывают «украинские грабли». Наступим ли?» от 28 июня 2015 г. корреспондент газеты «Московский комсомолец» цитирует одного из митингующих:

«Это не майдан. Разве вы не видите? У нас нет ни одного антироссийского лозунга», – доказывают каждому встречному русскому оппозиционеры.

И наконец, с течением времени ключевое слово «майдан» приобретает коннотативное значение и переходит в разряд прецедентных имён, в результате чего такое слово может в дальнейшем уже «работать» без дополнительного комментирования. Уже всякие волнения, в частности на постсоветском пространстве, называют словом «майдан». Это и абхазский майдан, и киргизский, майдан в Минске, в Армении:

Внешние контакты Абхазии ограничиваются миротворческими миссиями ООН и других международных организаций, и то через

посредничество России. А значительная часть общества Абхазии в это же время требует реализации государственного проекта в полной мере. Эти вопросы сегодня разделяют абхазское общество, это создает почву для гражданских волнений, и во многом эта ситуация привела к "абхазскому майдану".[Сноб. Майдан для Сухуми 28 Май 2014].

Белорусский "майдан" невозможен по той причине, что там иная расстановка политических сил, чем на Украине. [Севрюков Валерий спец. корр. "Труда". МАЙДАН В МИНСКЕ? ВРЯД ЛИ // Труд-7, 2006.03.04].

Стал ли "киргизский Майдан" решающим фактором в принятии новой конституции? [Демократия по-киргизски. Что ждет страну? // РИА Новости, 2006.11.13]

Чем сердце успокоится? В популярном ток-шоу "Майдан " на вопрос: « Считаете ли вы, что выборы решат судьбу Кыргызстана?»..... [Андрей Панов (Бишкек-Ош-Баткен-Талас). 'День выборов': киргизская версия // Известия, 2010.10.08]

Таким образом, идея существования актуальных смыслов, характерных для конкретного времени и вербализованных в тех или иных контекстах, оказалась до очевидности простой и универсальной. Нам кажется, что на примере функционирования слова «майдан» в современных СМИ можно продемонстрировать активную динамику трансформации исследуемого слова в КСТМ и его дальнейший переход в прецедентное слово. Эта активность во многом преопределена крупными социальными изменениями и их отражением в средствах массовой коммуникации. Скорее всего это слово уже достаточно прочно вошло в современный дискурс, на корню изменив свою предыдущую семантическую наполненность. Оно является предметом многих лингвистических исследований, но пожелать ему долгой жизни, видимо, будет трудно.

Ключевые слова: *ключевое слово текущего момента, прецедентный текст, «майдан», деривация, метафорическое значение.*

Список использованной литературы

- [1]. Шмелева Т.В., Ключевые слова текущего момента // Collegium. 1993, № 1, С. 33-41.
- [2]. Колесов В.В., Русская ментальность в языке и тексте. Петербургское востоковедение, 2006, С. 546 — 624.
- [3]. Шмелева Т.В. , Кризис как ключевое слово текущего момента. Политическая лингвистика. 10.02.2001г., Новгород, С. 63-67.
- [4]. Даль В., Толковый словарь Живого великорусского языка, т. 2, М, Русский язык, 1989.
- [5]. Էդվարդ Աղայան, Արդի հայոհոնի բացատրական բառարան, հ.թ, Երևան, Հայաստան, 1976.
- [6]. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова, Т.1. М., 1935.
- [7]. Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, В 4-х т., Пер. с нем. = Russisches etymologisches Wörterbuch / Перевод и дополнения О. Н. Трубачёва, 4-е изд., стереотип, М.: Астрель, АСТ, 2004, Т. 4, 860 с.

«ՄԱՅՂԱՆԸ» ՈՐՊԵՍ ՆԵՐԿԱՅԻՍ ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐԻՑ ՄԵԿԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԶԼՄ-ՆԵՐԻ ՏԵՔՍՏԵՐՈՒՄ

Ն. Է. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳղՀ դասախոս

«Մայրան» բառը որակավորվում է իբրև «ներկայիս հիմնաբառերից մեկը»: Բացահայտվել են դրա դրսևորման առանձնահատկությունները ԶԼՄ-ների տեքստերում: Հնարավոր է հետևել դրա բառապաշարային, քերականական պարամետրերի ակտիվացմանը, փոխաբերություններն ու դերիվացիաները ներառյալ: Բացահայտվել է նաև բառի վերափոխումը նախադեպի: Հատկանիշները հիմնված են լրատվամիջոցների տեքստերի, ինտերնետային պորտալների և ռուսաց լեզվի ազգային կորպուսի տրամադրած տվյալների վրա:

“MAIDAN” AS ONE OF THE KEYWORDS OF THE CURRENT MOMENT AND ITS FURTHER TRANSFORMATION IN THE TEXTS OF MODERN MEDIA

N. E. MURADYAN

GSU Lecturer

The word "Maidan" is characterized as "the key word of the current moment". The specificity of its manifestation in the texts of the media is revealed. The activation of its lexical, grammatical parameters, including metaphors and derivations, can be traced. The transformation of the word into a precedent is also revealed. The characteristics are based on observations of media texts, Internet portals, and the data provided by the National Corps of the Russian Language.

О НЕКОТОРЫХ СРЕДСТВАХ ФЕМИНИЗАЦИИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ В СОПОСТАВЛЕНИИ С АРМЯНСКИМ, АНГЛИЙСКИМ И ИТАЛЬЯНСКИМ

Р. Р. САРКИСЯН

Кандидат педагогических наук, доцент

Доцент кафедры иностранного языка и литературы ГГУ

В настоящее время в русском языке слово “феминизация”, понимаемое как возрастание роли женщин, участвующих в культурных, социальных, экономических, политических и пр. процессах, активно проникает и в лингвистическую сферу. “Словарь гендерных терминов” под ред. А.А. Денисовой дает следующее определение термина “феминизация”: **“Феминизация** — возрастание количества женщин в каких-либо социальных, экономических или политических процессах или сферах, а также появление присущих женщинам характеристик. Термин широко применяется в терминологических словосочетаниях *феминизация бедности, феминизация безработицы, феминизация власти, феминизация некоторых видов занятости, феминизация школьного обучения*” [13].

Термин “феминитив” пока еще не включен в словари лингвистических терминов (имеются в виду, в частности, словари лингвистических терминов под ред. Ахмановой О.С. и Розенталя Д.Э.). Запрос по слову “феминитив” в Национальном корпусе русского языка (НКРЯ) также не дал результатов. Однако это не мешает широкому использованию данного термина многими исследователями и рядовыми носителями языка, особенно в сети Интернет. О достаточно широкой употребительности данного термина свидетельствует также тот факт, что термин “феминитив” уже зафиксирован в Википедии. Здесь приводится следующее определение: **“Феминитивы** (от лат. femina: “женщина”) — слова женского рода, альтернативные или парные аналогичным понятиям мужского рода, обозначающим профессию или род занятий” [12]. В “Словаре гендерных терминов” З. Шевченко встречаем следующее толкование “феминитивов” – “это слова женского рода, альтернативные или парные аналогичным понятиям мужского рода, относящимся ко всем

людям независимо от их пола: *летчик* – *летчица*, *писатель* – *писательница*, *профессор* – *профессорша*, *директор* — *директриса* и т.д. Феминитивы часто используют для борьбы с гендерной слепотой и для усиления гендерной чувствительности. По мнению некоторых феминист_ок, современные языковые нормы способствуют дискриминации женщин и завышению значимости мужчин, в то время как задача феминитивов — восстановить гендерно-лингвистическое равенство” [14].

В нашей статье мы будем употреблять термины “феминитивы” и “феминизация”, понимая под первыми слова женского рода, обозначающие лицо по профессии, роду деятельности, образованные в большинстве случаев от соответствующих наименований мужского рода (с точки зрения синхронного словообразования), а под “феминизацией” – процесс образования таких слов (или сочетаний слов) от мотивирующих существительных мужского рода со значением лица по профессии, роду деятельности и пр.

Наименования лиц женского пола входят в более широкую группу наименований лиц и представляют определённый пласт в системе имени существительного в любом языке. Одну из важнейших в номинативном и коммуникативном отношении тематических групп в сопоставляемых языках образуют названия существительных женского рода, обозначающих лицо по профессии/роду деятельности. Образование феминитивов исторически свойственно славянским языкам, что подтверждают факты. В большинстве славянских языков феминитивы получили широкое распространение, поэтому в них не возникает проблемы образования и употребления парных наименований женского рода. Например, в болгарском языке существуют пары слов *лекар* (*врач*) — *лекарка*, в чешском — *inženýr* (*инженер*) — *inženýrka* и т.д.

“Наименования профессий, должностей, титулов и званий можно рассматривать как группу личных наименований, в наибольшей степени сопряженных с общественными процессами, носящими интернациональный характер. В то же время, являясь неотъемлемой частью любого конкретного языка и подчиняясь его внутренним законам, наименования лиц по профессии и социальному статусу представляют

собой языковой материал, в котором регулярно и последовательно отражается национальная специфика обозначения человека” [См. 4].

Основная цель данной статьи состоит в сопоставительно-типологическом изучении некоторых деривационных, лексических и морфологических средств феминизации слов, обозначающих лицо по профессии/роду деятельности.

Несмотря на то, что все сопоставляемые языки относятся к индоевропейской языковой семье, что уже предполагает сходство в способах номинации тех или иных тематических групп слов, есть определенные различия в удельном весе таких способов. Рассмотрим основные способы феминизации существительных, обозначающих лицо женского пола по профессии/роду деятельности в 4-х сопоставляемых языках.

1. Суффиксация

Самым продуктивным способом феминизации во всех сопоставляемых языках является суффиксация. Так, суффиксы со значением лица женского пола для образования существительных женского рода от соответствующих производящих существительных мужского рода используются и в русском, и английском, и армянском, и итальянском языках.

Суффиксы со значением “женскости” русского языка достаточно подробно описаны и в академических грамматиках русского языка [См. 5], и в научной литературе [См. 2].

- **-иц(а)/- ниц(а):** учительница, писательница, певица;
- **-щиц (а)/- чиц(а):** летчица, танцовщица, переводчица;
- **-ш(а):** библиотекаря, кассирша, секретарша, директорша;
- **-к(а):** артистка, студентка, спортсменка, лаборантка;
- **-их(а):** врачиха, повариха, портниха, ткачиха, пловчиха;
- **-ин(я):** балерина, хирургиня;
- **-ис(а):** актриса, директриса, инспектриса;
- **-есс(а):** поэтесса, стюардесса, критикесса, адвокатесса;
- **-е(я):** швея;
- **-ух(а):** повитуха;
- **-х(а):** пряжа.

Исследование динамики наименований лиц женского пола в русском языке в историческом ракурсе показывает, что самым продуктивным способом деривации феминитивов является суффиксация [См. 1]. В русском языке много широкопотребительных профессиональных феминитивов типа *консьержка, санитарка, акушерка, официантка, домработница, гардеробщица, продавщица, уборщица, библиотекарьша, секретарша*, но “они обозначают людей, занятых непрестижным, низкостатусным обслуживающим трудом. Причем если женщина хочет как-то настоять, что в ее работе есть достоинство и повод для гордости, то она скорее использует слово мужского рода: “я продавец”, “я секретарь”, “я библиотекарь” [10].

“Мужской род большинства наименований интеллектуальных профессий и высоких должностей, а также регулярное образование от них женских соответствий с указанием на семейное положение – это факты, целиком детерминируемые социальными условиями. Приобщение женщин к новым профессиям стало импульсом создания женских коррелятов с соответствующими значениями” [3]. С изменением социальной роли женщины возникают новые наименования, отражающие какой-либо признак или обозначающие новую функцию, выполняемую женщиной (особенно ярко это проявляется в наименованиях по профессии).

Совершенно справедливо отмечает Ласкова М.В., что “феминизмы (исследователь употребляет термин “феминизмы” – *примечание наше: Р.С.*) динамичны и часто представляют собой яркую примету определенного времени. Динамика слова – это его семантико-стилистическая эволюция, запечатлевающаяся в его активизации или архаизации” [3].

Для первых лет советской власти были характерны слова типа *партийка, чекистка, вузовка, белогвардейка, меньшевичка, большевичка, организаторша, буржуйка* и т.д.

Он растерялся, прошептал: – Ты же **чекистка**, разведчица. Разве можно?.. [Вадим Кожевников. *Щит и меч. Книга вторая (1968)*]

Я же – рядовая **вузовка**, отсталая комсомолка, мямля, ни к черту не годная. [В. В. Вересаев. *Сестры (1928-1931)*]

Можно привести достаточно большое количество примеров феминизмов – неологизмов, отражающих современное положение и

социальные роли женщины: *геймерша, хакерша, блогерша / блогерка, рэперша, барменша, админка* (кроме значения *женщина-администратор*, имеет еще и значение *специальная компьютерная программа*), *шоуменка, пиарщица, профессионалка, снайперша* и т.д. Большинство из них более употребительны в разговорной речи.

Другая блогерша, многодетная мать, начнет повествование о том, какими незаменимыми могут быть кроксы в многодетной семье. [Дмитрий Росс. Кроксы – Блогеры-нюсмейкеры меняют репутацию резиновых башмаков // publicity.ru, 2012]

В связи с бурным развитием гендерной лингвистики исследователи все больше внимания уделяют вопросам функционирования феминитивов в русском языке (как они образуются, их стилистическая маркированность, вопросы социолингвистики и т.п.). Однако все эти проблемы могут быть предметом отдельного исследования. Наша же задача – рассмотреть образование феминитивов в сопоставительно-типологическом ракурсе.

В армянском языке наличествует только один суффикс женскости – *-ուհի*. *դերասանուհի, երգչուհի, բժշկուհի, փարուհի, քարտուղարուհի, քանաքննչուհի, նկարչուհի, մալուցողուհի, գրադարանավարուհի* и т.д. Однако удельный вес этого суффикса достаточно невелик. Так, не от всех существительных, обозначающих лиц мужского пола по профессии/роду деятельности в армянском языке можно при помощи указанного суффикса образовать соответствующие пары, обозначающие лиц женского пола. Например, нельзя образовать коррелятивные пары – наименования лиц женского пола от существительных *գրող, լիբրարույժ, օգնական, հրաձիգ, խորհրդավոր, փարգանավոր, վարորդ, քաղաքական գործիչ, դափնավոր, վարչապետ, օդաչու* и т.д.

Что касается английского языка, то единственным продуктивным и регулярным суффиксом женскости здесь выступает суффикс *-ess*: *head mistress (директор), waitress (официантка), stewardess/ air hostess (стюардесса, бортпроводница), governess (женщина-губернатор), actress (актриса), poetess (поэтесса)* и пр.

В итальянском языке, так же, как в русском, наблюдается большое разнообразие суффиксов со значением женскости:

- **-a:** *gelataia (продащица мороженого), giornalaia (продащица газет), fornaia (продащица хлеба, печенья и т.д.), operaia*

(рабочая), *benzinaia* (заправщица на бензоколонке), *ministra* (министр), *deputata* (депутат), *fotografa* (фотограф), *psicologa* (психолог);

- **-iera:** *cameriera* (официантка, горничная в гостинице), *infermiera* (медсестра), *parrucchiera* (парикмахерша), *cassiera* (кассирша);
- **-trice:** *attrice* (актриса), *scrittrice* (писательница), *direttrice* (директор), *autrice* (автор), *lavoratrice* (работница), *senatrice* (сенатор), *pittrice* (художница);
- **-essa:** *studentessa* (студентка), *professoressa* (женщина-профессор), *dottoressa* (женщина-доктор), *poetessa* (поэтесса).

В некоторых случаях суффикс *-essa* имеет ироничный или даже унижительный смысл, поэтому предпочтительнее использовать существительные мужского рода и для обозначения лиц женского пола: *presidente* (президент), а не *presidentessa*, *filosofa* (философ) вместо *filosofessa*, *avvocato* (адвокат) вместо *avvocatessa*.

В последнее время вызывает много разговоров слово *sindaca* (женщина-мэр), образованное от существительного мужского рода *sindaco* (мэр). Ср. заголовок статьи в Интернете *Roma, sindaca Raggi dopo arresto Marra dice "andiamo avanti con serenità"* (Рим, мэр Раджи после ареста Марра говорит: "Спокойно идем вперед").

Несмотря на то, что слово *sindaca* все чаще используется в СМИ, многие рядовые итальянцы и лингвисты выражают недовольство по поводу такого широкого использования этого слова, поскольку считают, что в итальянском нет соответствующего коррелята женского рода от слова *sindaco*. Кроме этого, есть еще один коррелят *sindachessa*, который тоже вызывает много споров [9].

2. Субстантивация

Кроме описанных достаточно подробно в научной литературе суффиксальных существительных, обозначающих лицо по профессии/роду деятельности, мы выделили также **субстантиваты** (субстантивированные слова – чаще прилагательные или причастия, перешедшие в разряд существительных), например: *рабочий*, *заключенный* и др. Земская Е.А. считает, что такие слова образованы с помощью нулевой суффиксации. [2: 255].

В русском языке субстантивами с данным значением являются слова, относящиеся преимущественно к сфере военного обихода (*дежурный, рядовой, связной, часовой, караульный, военный*). Некоторые из них образуют в русском языке бинарные оппозиции (*рядовой – рядовая, вожатый – вожатая, рабочий – рабочая, связной – связная*) и имеют одинарные эквиваленты в армянском языке (*զինվորական, հերթափոխ, շարքային, Լիցիավոր, ցիհակային, գովադրական, դասական*). Саркисян И.Р. считает, что, несмотря на тот факт, что “современная военная лексика армянского языка сформировалась и развивалась под влиянием военной лексики русского языка из-за сложившегося исторического обстоятельства – наличия единой армии на территории бывшего Советского Союза, в состав которого входила Армения на протяжении более 70 лет, однако даже перечисленные выше причины не повлияли на образование соотносительных пар у субстантиватов этой группы, хотя соответствующая морфема в армянском языке существует (имеется в виду суффикс *-ուհի*, примечание наше – Р.С.)) [6: 95].

В английском языке данная подгруппа также является весьма продуктивной (*a detective, a cardinal, an official, a military*). Однако, в отличие от русского языка, в армянском и английском данные субстантиваты не образуют родовых пар. Думается, что этому мешает агглютинативный характер армянского языка, где суффиксы являются однозначными и стандартными. Следовательно, для образования феминитивов необходимо было бы добавить суффикс женскости к уже имеющемуся суффиксу прилагательного, чего не происходит. Что касается английского языка как языка аналитического типа, то здесь так же, как в армянском, не происходит прибавления специального суффикса женскости. Наличие вышеуказанных родовых пар в русском языке возможно благодаря фузионному характеру русского языка, где аффиксы нестандартны и многозначны, а границы между аффиксами смыты, т.е. флексия прилагательного мужского рода может быть с легкостью заменена флексией прилагательного женского рода (здесь имеет место флективное словообразование, поскольку флексия в данном случае обладает и грамматическим, и словообразовательным значением – явление, не столь типичное для русского языка).

3. Сложение и использование полнозначных существительных

В любом языке встречается необходимость разграничивать одушевленные существительные по полу. В русском языке, кроме суффиксации и субстантивации, в таких случаях используют дополнительную лексику – слова *женщина* (*женщина-пилот, женщина-водитель*):

*Если бы прилично вида **женщина-водитель** открыла глаза, то увидела бы, как ей помахала из своего киоска продавщица газет и как гаишник пытается закрыть широко распахнутый рот, полный нечестно заработанных денег.* [Михаил Бару. Записки понаехавшего (2010)]

Когда есть необходимость подчеркнуть биологический пол лица, в армянском языке прибегают к помощи дополнительного лексического средства, то есть используют слово *կին* (*женщина*), *կին օդաչու, կին վարորդ, կին հրաձիգ, կին պարզամավոր, կին քաղաքական գործիչ, կին դատավոր, կին լրագրող, կին վարչապետ, կին գրող*: В некоторых случаях возможны синонимичные формы: *կին բանաստեղծ – բանաստեղծուհի*:

*Այս հարաբերակցությունը բավական է, որ առաջիկայում վարչապետի պաշտոնը զբաղեցնի Անելի Յապրենյանյակին: Ընդ որում, նա կլինի Ֆինլանդիայի առաջին **կին վարչապետը**: [Հայկական ժամանակ, 2003.03.18]*

*Ո՞վ կլինի 2006-ի այն **կին դատավորը**, որ պաշտոնանկ կարվի: «Առավորը» թեկնածուի անունը, համենայնդեպս, գիտի: [Առաւօր, 2006.06.27]*

*Աժ երեք խմբակցություններն էլ թափուր պաշտոնի համար առաջադրեցին **կին պարզամավորներ**ի թեկնածություն: [Ազգ, 2007.11.13]*

*Շատ հնարավոր է, որ Գերմանիայի պարմության մեջ առաջին անգամ կանգլերի պաշտոնը զբաղեցնի **կին քաղաքական գործիչ**՝ Անգելա Մերկելը, որը նախկին կանգլեր Հելմուտ Բոլի հովանավորյալն է: [Հայկական ժամանակ, 2005.08.27]*

В английском языке в таких случаях также употребляются полнозначные существительные со значением пола. Наиболее часто употребляемыми для образования феминитивов являются существительные *girl, woman, lady*. Эти полнозначные существительные могут образовывать словосочетания, которые являются близкими к композитам (сложным словам), например: *woman announcer, girl pilot, lady manager, business lady, business waman*. Слово *woman* встречаются и в

постпозиции, и в препозиции: *woman-prisoner, wire-woman, chairwoman, (woman) secretary, newspaperwoman, newswoman, sportswoman, woman-worker, woman driver, workwoman, saleswoman, woman-pilot, airwoman, (woman) writer, merchant woman, tradeswoman, woman doctor.*

*The file on his desk contains information about a young **woman doctor**. [Times, Sunday Times (2007)]*

*The **saleswoman** enjoys a private smile at the scene before vanishing with his card. [Alex Shakar THE SAVAGE GIRL (2002)]*

*She has a government car with a **woman driver**. [Times, Sunday Times (2010)]*

Слово *female* встречаются только в препозиции: *female officer*. Ср. название программы на CNN о морских пехотинцах “*The Marines finally have a **female** infantry **officer**, but now comes the hard part*” (<http://edition.cnn.com/2017/10/01/opinions/first-female-marine-infantry-officer-lemmon-opinion/index.htm>).

В последние десятилетия в связи с борьбой феминисток против языкового сексизма появились и стали широко употребляться нейтральные номинации типа *police officer* (вместо *policeman* и *policewoman*), *Congress representative / legislator* (вместо *congressman* и *congresswoman*), *flight attendant* (вместо *steward* и *stewardess*) и т.п. Такие языковые изменения являются предметом отдельного исследования.

В итальянском языке в целях феминизации иногда используется слово *donna* (женщина) в препозиции: *la donna di pulizie* (уборщица), *la donna soldato* (женщина-солдат), *la donna poliziotto* (полицейская).

4. Артикль как способ феминизации

В итальянском языке есть большое количество существительных, обозначающих лицо по профессии с финальным *-ista*. Этот суффикс может обозначать лицо как мужского, так и женского пола. При наличии омонимичных форм, обозначающих лиц мужского и женского пола, классификатором пола выступает неопределенный или определенный артикль: *lo stilista – la stilista* (стилист, модельер, дизайнер), *il barista* (бармен) – *la barista* (барменша (разг.)), *un pianista* (пианист) – *una pianista* (пианистка), *un artista* (артист) – *un' artista* (артистка) и т.д. В данных примерах функция различения рода переходит к артиклю:

- *il giornalista* (журналист)– *la giornalista* (журналистка);
- *il barista* (бариста)– *la barista* (бариста);
- *lo stilista* (стилист)– *la stilista* (стилистка);

- *il dentista* (зубной врач)- *la dentista* (зубной врач);
- *il tassista* (таксист)- *la tassista* (таксист);
- *il farmacista* (аптекарь)- *la farmacista* (аптекарь);
- *il musicista* (музыкант)- *la musicista* (музыкантша).

О суффиксе *-ista* мы писали в одной из наших статей [См. 7].

Если существительные образуют коррелятивные пары, морфологическими показателями отнесенности к мужскому или женскому грамматическому роду служат не только определенные артикли, но и соответствующие деривационные суффиксы со словообразовательным значением лица мужского или женского пола, то есть возможна **вторичная морфологизация рода**. Ср.:

- *ore/-tore* (м.р.), *-trice/-essa* (ж. р.): *il traduttore* (переводчик) – *la traduttrice* (переводчица), *il professore* (профессор) – *la professoressa* (профессорша) (разг.), *il dottore* (доктор) – *la dottoressa* (докторша (разг.));
- *-aio* (м.р.), *-aia* (ж. р.): *il gelataio* (продавец мороженого) – *la gelataia* (продащица мороженого);
- *-aro* (м. р.), *-ara* (ж.р.): *lo scolare* (ученик, школьник) – *la scolara* (ученица, школьница);
- *-iere* (м.р.), *-iera* (ж.р.): *il cameriere* (официант) – *la cameriera* (официантка).

Выводы

В 4-х сопоставляемых языках используются похожие способы феминизации: суффиксация, использование полных существительных типа *женщина*, *լիւ, woman, donna* и пр. Субстантивация представлена в русском, армянском и английском языках, однако бинарные родовые оппозиции существуют только в русском языке (*связной-связная, дежурный-дежурная* и т.п.). Способом феминизации в итальянском может служить артикль. Словообразовательные системы сопоставляемых языков таковы, что в них суффиксальные существительные женского рода, обозначающие лиц, как правило, являются производными от однокоренных личных существительных мужского рода. В этом и проявляется **изоморфизм** сопоставляемых языков в образовании суффиксальных существительных, обозначающих лиц женского пола по профессии/роду деятельности. **Алломорфизм** же в суффиксации как основного способа феминизации имеет количественную

природу, то есть в русском и итальянском языках наблюдается большое разнообразие суффиксов со значением женскости на фоне одного суффикса в армянском (*-nɪhɪ*) и одного в английском (*-ess*).

Ключевые слова: феминизация, феминитивы, гендер, суффиксация, субстантивация, сложение, артикль.

Список использованной литературы

1. **Васильева А.С.** Наименования лиц женского пола в русском языке конца XX – начала XXI вв.: семантика, структура, функционирование. Дисс...канд. фил. наук. Московский городской педагогический университет, 2016. URL: <http://www.dslib.net/russkij-jazyk/naimenovanija-lic-zhenskogo-pola-v-russkom-jazyke-konca-xx-nachala-xxi-vv.html> Дата обращения: 20.10.2017.
2. **Земская Е.А.** Современный русский язык. Словообразование. – М., Просвещение, 1973.
3. **Ласкова М.В.** Грамматическая категория рода в аспекте гендерной лингвистики. Дисс...доктора филологических наук. Ростов-на-Дону, 2001. –302с. URL: <http://www.dslib.net/jazyko-znanie/grammaticheskaja-kategorija-roda-v-aspekte-gendernoj-lingvistiki.html> Дата обращения: 14.07.2016.
4. **Миретина М.С.** Феминизация названий профессий, должностей, титулов и званий во французском языке во Франции, Бельгии, Швейцарии и Квебеке. Дисс. канд. фил. наук. С-Пб, 2011, 238 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/feminizatsiya-nazvanii-professii-dolzhestov-i-zvanii-vo-frantsuzskom-yazyke-vo-fran#ixzz4vrXY2lPd> Дата обращения: 18/10/2017
5. Русская грамматика. В 2 т. Т.1. – М., Наука, 1982.
6. **Саркисян И.Р.** Типология грамматических категорий (Методический аспект) / И.Р. Саркисян. – Ер., Лимуш, 2011.
7. **Саркисян Р.Р.** О некоторых тенденциях суффиксального словообразования имен существительных в современном русском и итальянском языках (на примере существительных, образованных при помощи суффиксов –изм и –ист, –ismo и –ista) // ԳԴՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու – 14, Երևան- 2012, էջ 467- 470.
8. **Խաչատրյան Լ.Մ.** Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում. Եր.: Զանգակ-97, 2011.
9. <https://nusquamia.wordpress.com/2012/08/08/il-sindaco-la-sindaco-la-sindaca-o-la-sindachessa/> “Il sindaco”, “la sindaco”, “la sindaca” o “la sindachessa”?Дата обращения: 23.10.2017.

10. <http://krona.org.ua/o-feminitivax-rysskom-yazyike.html> О феминитивах и гендерной чувствительности в русском языке Дата обращения: 09.11.2017.
11. <http://www.furfur.me/furfur/freedom/howitworks/217475-feminitivy> Психология свободы: Насколько “авторка” и другие феминитивы вписываются в правила русского языка? Дата обращения: 09.11.2017.
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/феминитивы> Дата обращения: 07.11.2017.

Словари

13. Словарь гендерных терминов / Под ред. А. А. Денисовой / Региональная общественная организация "Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты". М.: Информация XXI век, 2002. 256 с. URL: <http://www.owl.ru/gender/index.htm> Дата обращения: 18.10.2017.
14. Словарь гендерных терминов / З. Шевченко. URL: <http://a-z-gender.net/> Дата обращения: 11.10.2017.

Корпуса

15. НКРЯ: Национальный корпус русского языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru>
16. Արևելահայերենի ազգային կորպուս URL: <http://www.eanc.org>
17. BNS: British national Corpus URL: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>
18. PAISÀ: URL: <http://www.corpusitaliano.it/en/>

ՌՈՒՍԵՐԵՆՈՒՄ ՀԱՅԵՐԵՆԻ, ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԵՎ ԻՏԱԼԵՐԵՆԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅԱՄԲ ՖԵՄԻՆԱՅԻՆԱՅՄԱՆ ՈՐՈՇ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳԴՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Հոդվածում քննության առարկա են դարձել արական սեռի գոյականներից իգական սեռի գոյականների առաջացման որոշ միջոցներ՝ ածանցումը, գոյականացումը, բառաբարդումը, հոդերի կիրառումը ռուսերեն, հայերեն, անգլերեն և իտալերեն լեզուներում: Զուգահրեհական քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, թե նշված միջոցներից որոնք են կիրառվում համադրվող լեզուներում:

ON SEVERAL MEANS OF FEMINISATION IN THE RUSSIAN LANGUAGE COMPARED TO ARMENIAN, ENGLISH AND ITALIAN

R. R. SARGSYAN

PhD, Associate Professor

*Associate Professor at the Chair of Foreign Language and Literature of
GSU*

The article touches upon several means of feminization in Russian, Armenian, English and Italian languages: suffixation, substantivation, compounding and the use of articles. The comparative analysis gives the opportunity to conclude which of the above mentioned means are used in the compared languages.

MASTERING STRESS AND RHYTHM IN ENGLISH PRONUNCIATION TO HAVE BETTER UNDERSTANDING OF NATIVE AMERICANS IN EVERYDAY CONNECTED FLUENT SPEECH

A. K. BALAGOZIAN

GSU Lecturer, Assistant

Many students think that learning English is about learning Grammar, Consonants, Vowels, and Vocabulary. These form the basic foundation of the language. However, if you want to be understood when speaking English and if you want to understand native speakers it is essential that you improve your stress and rhythm.

Stressing means that speakers of English make certain syllables and words louder, longer and higher in pitch. Basically, stressing means to emphasize the sound. Every word in English has just one word primary in stress or emphasis. However, it is not only essential to stress central syllables and word but we also should destress other syllables and words. Destressing means that certain syllables and words more relaxed and weaker. Stressing and destressing syllable and words gives us Rhythm in English. Rhythm is musicality in English, ups and downs and connected speech and linking of words in English which together change how we say sentences. So speaking with correct rhythm musicality is essential to be understood when you speak. Rhythm is a combination of two types of stress in English

- a. Syllable stress in words
- b. Word stress in sentences

American stressed words and sentences that are important in the meaning of the sentence, they carry the content of the sentence and basically if you take the content words out of the sentence, you would not understand the meaning of that sentence. Content words include

- a. Main verbs
- b. Nouns
- c. Adjectives
- d. Adverbs
- e. Negatives
- f. “wh” words
- g. Interjections

Function words mean that rhythm and musicality in your speech is not about stress but also requiring destressing weakening. In English we destressing non-essential, non-content words in a sentence called the function words; these function words are made weaker and sometime practically disappear from the sentences. Function words include

- a. Articles
- b. Conjunctions (and, but)
- c. Prepositions (of, to, from)
- d. Auxiliary verbs (has)

Function words become part of the content words that follow them. If we leave out the part of function words we'll still understand the general idea of the sentence.

Connected speech allows us to speak efficiently and speak with flow and music which is called Rhythm. In fluent speech native speakers link words together. It is vital to understand the rules of connected speech in order not only speak better using correct stress, pitch and pronunciation but also to understand native speakers easily. The following rules of sound transformation will help you to understand connected speech better. There are three ways to link the sounds /C+C/, /C+V/, /V+V/

Consonant + Vowel (C+V)

When a word ends in a consonant sound and is followed by a word that starts with a vowel sound, the speaker should push that consonant sound forward and connect it to the vowel in the next word. Example C +V,

Stop it ! Becomes /sto pit /
I need it! Becomes /I nee dit/
Play a song! Becomes /Pla ya song/
Read a book! Becomes /Rea da book/

Consonant + consonant (C+C)

When a word ends in a consonant sound and is followed by a word begins in the same or similar consonant sound, you will only pronounce that sound once lengthening or holding the sound, you do not need to say the consonant twice. For Example (C+C)

Book club - /Boo klub/
Best time-/bes time/
Big grape—/bi grape/
Good day -/goo day/
Sit down-/si down/

Using these rules of connected speech along with rhythm and musicality to your speech will help you to be understood by native English speakers. Transforming is also an important tool to understand native English speakers when /t/ + /r/ makes into the sound /CH/, Example:

I need to catch my train! You will listen -/I nee ta catch my chrain/

Contract-/conchraht/

Train-/chrain/

Truly-/chruly/

Trouble-/chroubl/

The next transformation is when /d/ sound is followed by the word beginning by the /y/ sound and touching these sounds we get /dz/

Example: Where did you go? Becomes /Wheredzago/

Here we destress the function word you so that did you becomes /didza/

Would you do that for me? - /woudzja dotha fome/

Could you go now --- /coudzja gonow/

Another transformation of native English is /t+/y/ becomes /ch/

Example: Don't you want a dog? /doncha wanadog/

That's what you asked for. /that's whachya askdfo/

You don't always get what you want. /you don always ge whachya want/

Linking consonants to vowels /C+V/, example: when Anna together they are pronounced /we nana/, you can do this when one word ends with consonant sound and the next word begins with vowel. /I ate an apple and two pears-/ /I ay tan app land two pears/.

Linking vowel to vowel /V+V/ you should add /j/ or /w/ between them depending on them. Example: He asked /Hijaskd/ we link the vowels with /j/, or two apples /twapls/ here we use /w/ to make it to speak easily.

Using connected speech and deleting /h/ sound at the beginning of words is an essential part of being understood when you speak.

Example Did he get it? /Didij ged it/

/he/- /iy/, /him/-/im/, /his/-/iz/, /Her/-/er/, /has/-/as/, /have/-/av/

Did he get the new car? /did iy gedanewcar/

I want him to call me. /I wan im ta call me/

It has eight legs. /itaz eight legz/

To understand Native American Speakers better it is essential to focus on transforming verbs in everyday phrases with connected speech. The English studying in class doesn't prepare what you will listen out of class; this is because when Americans speak they transform words by connecting and deleting sounds

so that they could speak more efficiently. For Example instead of saying /Give me a minute/ Americans combine the words in direct object then they leave /v/ sound to say /gimmi aminit/.

Commonly transferred verbs include:

Give me -/gimmi/

Let me -/lemme/, Have to -/ hafta/, Has to - /hasta/, Used to /usta/

Example:

Give me a sec. /gimmi a sec/

Let me see it. /lemme see it/

We have to get out of here. /we hafta ge dauf of here/

It has to be real. /it hasta be real/

However, it is not essential that you speak like this. In some cases this relaxed speech can sound too informal, but the better you understand these rules of pronunciation the more you will be able to understand native speakers when they speak.

Even Native speakers need clarification when they speak to one another; this can especially happen when they say /can/ and /can't/. The Native English speakers don't always clearly pronounce the negative can't /nt/ at the end and this can make it difficult for the listener to understand if the speaker speaks positive /can/ or negative /can't/. However to hear the difference between can and can't one does not need to hear those consonant sounds. Content words carry the meaning and information in a sentence and are stressed in English making them to be pronounced longer, louder, higher in pitch, therefore the content word can't is pronounced with longer vowel sound /can't/. For Example /I can't go/. Function words do not carry the meaning of the sentence, and are merely grammatical and functional in nature, function words are therefore unstressed and pronounced shorter, quicker and more relaxed than content words, this causes the auxiliary verb /can/ to be unstressed and sound like /kin/, we don't say /we can go/ but we say /we kin go/. So if you don't hear the difference between /can/ and /can't/ listen to the length of the vowel sound to distinguish the two words. Example /I can be there by twelve/-/I kin be there by twelve/. /I can't make it on Saturday, but I can definitely go on Sunday/. Here we have /kan/ and /kin/.

To sum up we understood that every language has its own music or rhythm, so if you speak English with the music of your first language others may have hard time understanding you. So the Rhythm of English is created by stressing some words /content words carrying meanings/and de-stressing others /function words/, in order to sound more natural like Native English speaker the

above discussed sound transformations are essential for everyday speech, therefore learning about linking can help your English listening and improve your spoken English.

Key words: *Rhythm, sounds, linking sounds, transformation of sounds, consonant, vowel, Native American Speakers, content words, function words, connected speech, stress, de-stress.*

ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ՌԻԹՄԻ ԵՎ ՇԵՇՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԱՌՕՐՅԱ ԽՈՍՔԻ ԸՆԿԱՄԱՆ ՄԵՋ

Ա. Կ. ԲԱԼԱԳՈԶՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

Հոդվածը ներկայացնում է անգլերեն խոսքի արտասանության ռիթմը, վանկի և նախադասության ճիշտ շեշտադրումը, ինչպես նաև հնչյունների փոխակերպման կանոնները ոչ միայն բնիկ ամերիկացիների սահուն առօրյա խոսքը ճիշտ և հեշտ հասկանալու համար, այլ նաև ընկալելի լինել նրանց կողմից:

РОЛЬ РИТМА И УДАРЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПОВСЕДНЕВНОЙ АМЕРИКАНСКОЙ РЕЧИ

А. К. БАЛАГОЗЯН

Преподаватель ГГУ

В статье рассматривается ритм английского произношения, навыки правильного акцентирования слога и предложения, а также правила трансформации звуков не только для того, чтобы легко и правильно понимать сложенную повседневную речь коренных американцев, но также и быть воспринимаемым с их стороны.

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԱՑՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՄԻՋՈՑ

Ս. Հ. ՀԱՅԹՅԱՆ

ԳՊՀ ԲՖ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս

Մ. Մ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

*ԳՊՀ ԲՖ անգլերեն լեզվի և գրականության բաժնի 3-րդ կուրսի
ուսանողուհի*

Ժամանակակից աշխարհում հաղորդակցության և կապի զարգացման հետ մեկտեղ անհրաժեշտություն է առաջանում միևնույն բառը, տեքստը թարգմանել տարբեր լեզուներով, տարբեր լեզվակիր մարդկանց հաղորդակից դարձնել միևնույն գաղափարին: Մենք կարևորում ենք թարգմանության դերը լեզվի զարգացման գործում՝ այն համարելով լեզվի զարգացման արդյունավետ միջոց: Օտար լեզվի ուսուցման միջոցով հնարավոր է դառնում առնչվել օտար մշակույթին, համեմատության եզրեր անցկացնելով մայրենի լեզվի հետ՝ զարգացնել դիտողականությունը և բառապաշարը: Թարգմանության միջոցով օտար լեզվի ուսուցումը մի շարք խնդիրներ է լուծում:

Ճիշտ և գրագետ թարգմանություններ կատարելը պահանջում է լեզուների լավ իմացություն: Թարգմանություններ կատարելով՝ բոլոր սովորողներն էլ բախվում են այս կամ այն դժվարություններին, որոնց լուծումը ինքնին բերում է լեզվի զարգացմանը: Նրանք առնչվում են լեզվի տարբեր բաժիններին՝ սկսած բառագիտությունից մինչև շարահյուսություն և այլն: Թարգմանությունն իրենից ենթադրում է նույն գաղափարի ճշգրիտ վերարտադրումը այլ լեզվով: Նշենք, որ ոչ բոլոր լեզուների բառաֆոնդն է հավասար չափով զարգացած, և ոչ բոլոր լեզուները ունեն արտահայտչական միևնույն միջոցները, ուստի, թարգմանություն անելիս սովորողը բախվում մի շարք խնդիրների: Տարբեր լեզուներ ուսումնասիրելիս նա առնչվում է տարբեր մշակույթների, կենցաղի և բառաֆոնդի հետ, և հաճախ անհրաժեշտություն է առաջանում սեփական լեզվի մեջ ներմուծել բառ, որի հասկացությունը նախկինում չկար: Այսպիսով, այս ամենը տանում է նոր բառերի ստեղծմանը, բառաֆոնդի համալրմանը, ինչը, իհարկե, լեզվի զարգացման համար արդյունավետ միջոց է: Նույնը կարող ենք ասել նաև թե՛ բժշկական, թե՛ տեխնիկական տերմինաբանության մասին: Տարբեր ոլորտներում օրեցօր ավելանում է

տերմինների քանակը, ինչը պայամավորված է նորանոր երևույթների բացահայտմամբ և ստեղծմամբ, ուստի անհրաժեշտ է նման տերմինները թարգմանել կամ փոխառել մյուս լեզուներում ևս, որն էլ տանում է արդեն լեզվի զարգացմանը: Լեզվի մեջ նոր բառերի փոխառման կամ նոր բառերի ստեղծման արդյունքում տարեցտարի համալրվում են բառարանները, այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ թարգմանությունները նպաստում են նաև բառարանագրության զարգացմանը:

Թարգմանություններ կատարելը նպաստում է ստուգաբանության զարգացմանը: Հատկապես նույն լեզվաընտանիքի լեզուների միջև թարգմանություններ կատարելիս լեզուների կամ լեզվական միավորների միջև եղած նմանությունները ավելի ակնհայտ են դառնում: Թարգմանության ժամանակ նմանությունը դիտարկելով՝ կարելի է կատարել հետազոտություն՝ տվյալ միավորների ծագումնաբանական ընդհանրությունը գտնելու համար:

Թարգմանություններ կատարելը նպաստում է լեզվամտածողության զարգացմանը: Վերոնշյալը կապված է ոչ միայն մայրենի լեզվի, այլ նաև թարգմանվող լեզվի հետ: Յուրաքանչյուր թարգմանիչ պետք է ունենա, այսպես կոչված, «լեզվական հոտառություն», որպեսզի արտահայտությունը ճիշտ թարգմանի, այլապես քիչ չեն դեպքերը, երբ թարգմանված տեքստը դառնում է տվյալ լեզվում վիրավորական, կոպիտ հնչող նյութ, կամ անհասկանալի է տվյալ լեզվակրի համար: Նման օրինակների շատ ենք հանդիպում դարձվածքների թարգմանության ժամանակ: Օրինակ՝ հայերենում «**ականջիդ օղ արա**», ռուսերենում «**заруби на носу**», գերմաներենում «**Schreibt dir das hinter die Ohren**», որը բառացի թարգմանությամբ նշանակում է «**գրիր ականջիդ հետևում**», կամ ռուսերենում «**сыр в масле**» գերմաներենում «**Alles in Butter**» բառացի թարգմանությամբ նշանակում է «**ամեն ինչ կարագի մեջ է**», իսկ հայերենում՝ «**ամեն ինչ հիանալի է**»:

Թարգմանությունները օգնում են բացահայտել բառի բազմիմաստությունը: Օրինակ՝ «**Золотая пора**» նշանակում է «կյանքի լավագույն ժամանակահատված կամ աշուն», «**Золотой мой**» «թանկագինս», կամ «**Золотой век**» «ոսկե դար, նախնադարյան հասարակության երջանիկ ու անհոգ կացության վերաբերյալ առասպելական պատկերացում անտիկ աշխարհում կամ մշակույթի

զարթոնք» գերմաներենում «**das Goldene Zeitalter**», որը նույնպես ունի երկու իմաստ՝ **eine glückliche Zeit, wo die Menschen sorglos ohne Arbeit und Weh dahinlebten wie die Götter, und der Acker von selbst Frucht trug** 2. **Blütezeit der Kunst und der Wissenschaft in der Geschichte eines Volkes.**

Թարգմանությունը նպաստում է, որ մեր լեզվամտածողության մեջ ամրապնդվեն այս կամ այն բառի իմաստային շերտերը, ինչը կնպաստի այդ շերտերի հետագա ճիշտ կիրառմանը:

Բոլոր լեզուներում էլ կան դիպվածային բառեր, որոնք հասկանալի են միայն տվյալ համատեքստում կամ տվյալ ժամանակահատվածում: Յուրաքանչյուր անհատ իր խոսքային գործունեության ընթացքում վերարտադրում է իր իմացած բառերը, որոնք բազմիցս օգտագործել են ինքը և նույն լեզվի կրողները: Այսպիսով, լեզվի բառապաշարը մշտապես վերարտադրվում է տվյալ լեզուն կրող հասարակության անդամների կողմից տարբեր կապակցություններում և փոխանցվում է սերնդեսերունդ: Սակայն պատահում է այնպես, որ խոսքային գործունեության ժամանակ, ձգտելով հասնելու բարձր արտահայտչականության, խոսողը խախտում է բառակազմության նորմաները, տվյալ իրադրության, լեզվական համատեքստի թելադրանքով ստեղծում նոր բառեր կամ բառակապակցություններ, որոնք, չհակասելով լեզվի ընդհանուր համակարգին և չմոռնելով լեզվի բառապաշարի մեջ, հանդես են գալիս որպես որոշ տեսակի նորաբանություններ, ոչ կանոնական լեզվական միավորներ, որոնց արժեքը պայմանավորված է միմիայն տվյալ համատեքստով: Այդպիսի բառերը լեզվաբանության մեջ արժանացել են ուշադրության և ստացել «դիպվածային բառ» անվանումը, այսինքն՝ բառ, որը գրողի կամ խոսողի կողմից օգտագործվում է մեկ անգամ, տվյալ դեպքի համար:

Օր.՝ «**чайник**» բառը հայերենում նշանակում է «**թեյնիկ**», սակայն ռուսերեն խոսակցական բառաշերտում այն ձեռք է բերել նոր իմաստ՝ նշանակելով նաև «**неумелый, малоопытный человек, плохо разбирающийся в своем деле, а также вообще глупый, неумный человек**»:

Թարգմանության տեսակետից առանձնանում է ածանցավոր բառերի թարգմանությունը: Դրանց մի մասը ունի իր

համարժեքը, սակայն կան այնպիսի ածանցավոր բառեր, որոնք անթարգմանելի են:

Օրինակ՝ **день-денек** բառազույգը թարգմանում ենք հայերենում «**օր**», «**денек**» փոքացուցիչ վերջածանցով բառը համարժեք չունի հայերենում, գերմաներենում «Tag», նույն բառը փոքրացուցիչ մասնիկով թարգմանվում է որպես «**Tagchen!**» «Ողջույն,բարև», «**Доброго здорovieчка!**», իսկ եթե ցանկանանք փոքրացուցիչ մասնիկի իմաստը շեշտել, պետք է դիմենք բառակապակցությունների օգնությանը:

Եթե քննարկենք թարգմանության դերը դեդուկտիվ մեթոդով, այսինքն՝ ընդհանուրից գանք դեպի մասնավորը, պետք է նշենք՝ թարգմանության ցանկացած տեսակ իր խորը ազդեցությունն ունի անհատի լեզվական հմտությունների զարգացման վրա: Թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր թարգմանությունը պահանջում է որոշակի մտածողություն, ինչը սերտ կապված է խոսքային կամ լեզվական որոշակի հմտությունների հետ: Բանավոր թարգմանությունները նպաստում են մտածողության ինտենսիվացմանը, այսինքն՝ ընկալումն ու արտաբերումը լինում են շատ արագ, հաշված վայրկյանների ընթացքում, ուստի թարգմանության այս տեսակը զարգացնում է արագ լեզվամտածողությունը:

Գրավոր թարգմանություններն ավելի հղկված են և զարգացնում են անհատի սեփական լեզվական կարողությունները՝ բառապաշար, արտահայտչամիջոցներ և այլն:

Թարգմանություններն օգնում են, որ լեզվում առկա մի շարք բառեր, որոնք ուղղակի գրված են որևէ բառարանում և գտնվում են պասիվ բառապաշարի մեջ, դրվեն կիրառության մեջ: Առաջինը՝ որքան շատ ես թարգմանում, այնքան հմուտ ես դառնում այս հարցում:

Տպագիր տեքստից թարգմանելիս սովորողները նախ վարժվում են տվյալ լեզվի տառատեսակներին, այնուհետև ուշադրություն են դարձնում այդ լեզվի ուղղագրությանն ու բառապաշարին, աստիճանաբար ընկալում են օտար լեզվամտածողությունը՝ ակամա համեմատելով մայրենի լեզվի հետ: Նրանք համեմատում են ոչ միայն բառապաշարն ու շարահյուսական կառույցները, այլև խորանում են խոսքի ոճի մեջ, թարգմանության ժամանակ կատարում են խոսքային շերտի համապատասխանեցում: Ուրեմն թարգմանությամբ օտար լեզվից սովորում են կարդալ, լսելով հասկանալ, հիշել ուղղագրական

ամենագործածական կանոնները, ընկալել տվյալ լեզվի առոգանությունն ու արտաբերել այն: Սակայն կասկած չկա, որ թարգմանությունը խորացնում է նաև մայրենի լեզվի իմացությունը, յուրօրինակ ձևով մշակում խոսքը:

Թարգմանության ժամանակ սկսվում է հոմանիշների փնտրտուքը, խոսքի ոճն ապահովող շարահյուսական կառույցների ընտրությունը, բառախաղերը, դարձվածքներն ու ասացվածքները ոչ թե նույնությամբ, այլ համապատասխան միավորներով թարգմանելու ոչ հեշտ, բայց շատ հետաքրքիր աշխատանքը: Իհարկե, դա ավելի բարդ է, քան առանձին բառերի և արտահայտությունների «ճիշտ» թարգմանությունը: Շատ դեպքերում անգամ ճիշտ թարգմանված բառը կարող է ոչինչ չասել ընթերցողին, քանի որ ընթերցվող տեքստի իմաստավորման աշխատանքը պահանջում է շատ ավելի ընդարձակ մշակութային համատեքստ, և անհասկանալի տեքստը ավելի շատ համապատասխան գիտելիքի բացակայության, համատեքստի չիմացության արդյունք է:

Յուրաքանչյուր բառ պետք է արժանանա առանձնահատուկ ուշադրության թե՛ համատեքստում, թե՛ դրանից դուրս, քանի որ բառերն ունեն ուղիղ իմաստ, փոխաբերական իմաստ, տեխնիկական իմաստ և այլն: Ըստ այդմ՝ առանձնացվում են թարգմանության հետևյալ տեսակները.

1. Բառացի թարգմանություն, որը ձգտում է բնագիրը բառ առ բառ վերարտադրել երկրորդ լեզվի նույնիմաստ բառերով, պահպանել բնագրի շարահյուսական և այլ լեզվական կառույցները այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրանք չեն խախտի բնագրի իմաստային ճշգրտությունը և հստակությունը: Եթե որևէ բառ գոյություն չունի երկրորդ լեզվում, ապա բառը չի թարգմանվում, այլ բերվում է նույնությամբ: Բառի համարժեքը ստեղծվում է՝ ելնելով երկրորդ լեզվի բառապաշարից և բառակերտման կանոններից, օր.՝ հեռախոս, հանրակառք: Բառացի թարգմանությունը խրախուսելի և անհրաժեշտ է հատկապես գիտական և վարչագործարարական և բժշկական տեքստերի թարգմանության մեջ, որոնց լեզուն խիստ կոդավորված է և պահանջում է ճշգրտություն:

2. Ստեղծագործական թարգմանությունը, հնարավորինս հետևելով բառացի թարգմանության վերոհիշյալ սկզբունքին, մի շարք նկատառումներով ենթադրում է նաև որոշ շեղումներ բնագրից: Ըստ այդմ՝ ստեղծագործական թարգմանությունը կոչվում է նաև ազատ

թարգմանություն, փոխադրություն, նմանություն: Ստեղծագործական թարգմանության նպատակն է ստեղծել երկրորդ լեզվի լեզվամտածողությանը հարազատ տեքստ, այնպիսին, որ, ինչպես ասում են, չզգացվի տեքստի թարգմանված լինելը:

Ստեղծագործական թարգմանությունը խրախուսելի և անխուսափելի է գեղարվեստական տեքստերի պարագայում հենց այն պատճառով, որ այդ տեքստերի լեզուն այլ լեզվաոճական ձևերի համեմատությամբ խիստ անհատականացված է և նվազ չափով է ենթարկվում ընդհանուր կոդավորումների: Այլ խոսքով, այստեղ դրվում է անհատական ոճի խնդիրը:

Քանզի յուրաքանչյուր իմաստակիր ձև ենթադրում է որոշակի բովանդակություն և ընդհակառակը, որոնք անհնար է անջատել միմյանցից, ուստի անհնար է կատարել տեքստի բացարձակապես ճշգրիտ թարգմանություն, հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ:

Եթե գիտությունը, պաշտոնական հաստատությունները, մեծ չափով նաև հրապարակախոսությունը ձգտում են բառերի իմաստի բացարձակ ճշգրտման և վերացարկման, ապա գեղարվեստական գրականությունն այն բնագավառն է, որտեղ բառերը և բառակապակցությունները ներկայանում են իրենց ամբողջ կենսագրությամբ, որը չափվում է հազարամյակներով:

Յուրաքանչյուր գրական ստեղծագործություն հաղթահարում է լեզվի և նրանով ստեղծված նախկին գլուխգործոցների, դրանց ծնունդ տվող օրենքների սահմանափակությունը՝ ստեղծելով ազատության և անսահմանության պատրանք:

Այսօր օտար լեզվի դասավանդման հիմնական խնդիրներից է սովորողի խոսակցական լեզվի, օտար լեզվով շփվելու, բանավոր խոսքի ընկալման հմտությունների ձևավորումն ու զարգացումը, իսկ դրան հասնելու լավագույն միջոցներից մեկը թարգմանությունն է, որը պետք է դիտարկվի իբրև գործնական առարկայի դասավանդման խնդիր: Այսօր, ի տարբերություն ոչ հեռու անցյալի, թե՛ ուսանողը, թե՛ դասավանդողը ավելի շատ հնարավորություններ ունեն ուսուցման ճիշտ մեթոդներ ընտրելու հարցում՝ այս ասպարեզում հաջողության հասնելու համար:

Քանակի բառեր՝ թարգմանություն, տեքստ, դարձվածքներ, դիպվածային բառեր, համատեքստ, հոմանիշ, բառապաշար, բանավոր թարգմանություն, բառի բազմիմաստություն:

Օգտագործված գրականություն

1. **Гавриленко Н.**, Обучение переводу в сфере профессиональной коммуникации, М., РУДН, 2008.
2. **Емельянова Я.**, Лингвострановедческая компетенция переводчика: теория и практика: Монография / Я.Б. Емельянова. 2-е изд., испр. и доп, Нижний Новгород, ООО “Стимул-СТ”, 2010.
3. **Тамирогян К.**, Материалы II Международной научно-практической конференции преподавателей русского языка Армении, России и других стран СНГ. “Русский язык – гарант диалога культур, научного сотрудничества, межличностного и межнационального общения в XXI веке”, Ванадзор, “Велас принт”, 2011 год, 766 стр. Стр. 622-633.
4. Рецкер Я.И., Теория перевода и переводческая практика
5. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов, М., Советская энциклопедия, 1966.
6. Հայ գրողները գեղարվեստական թարգմանության մասին, խմբ. Մաքսապետյան Մ.Վ., Երևան, 1985:
7. Գաբրիելյան Ա., Թարգմանաբանության քրեստոմատիա, Երևան, Սահակ Պարթև, 2007:
8. Թ.Ղարաբուլյան « Լեզվական տարբերակները և դրանց գնահատումը» Երևան, 1980 էջ 197

TRANSLATION AS AN EFFECTIVE METHOD FOR LANGUAGE DEVELOPMENT

S. H. HAYTYAN

GSU Lecturer

M. M. KHACHATRYAN

3rd Year Student

Department of the English Language and Literature of GSU

The article presents the importance of translation in foreign language teaching as an effective method for the language development. Teaching foreign language by means of translation solves incomparably many problems. While doing translations all the students meet different difficulties, solution of which triggers the development of a language itself. While doing translations the student should have a relation to different spheres of a language - from the lexicology to syntax. Frequent translations bring the creation of the new words, completing the word-stock, which, of course, is a productive method for the development of a language. Translations contribute to the activation of the passive vocabulary making the words to be used in speech. The more students translate, the more their speech is improved.

ПЕРЕВОД КАК ЭФФЕКТИВНОЕ СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА

С. А. АЙТЯН

Преподаватель ГГУ

М. М. ХАЧАТРЯН

Студентка 3-го курса отделения английского языка и литературы

Филологического факультета ГГУ

Статья подчеркивает важность перевода, как одного из эффективных средств развития речи, при обучении иностранному языку. С помощью перевода обучение иностранному языку становится более эффективным. При работе над переводами учащиеся сталкиваются с различными трудностями, решение которых само по себе приводит к развитию языка. Во время работы над переводом учащийся охватывает разные разделы языка: начиная с лексикологии и кончая синтаксисом. Очень часто переводы ведут к созданию новых слов, увеличению словарного запаса. Переводы способствуют активизации лексики, существующие в пассивном запасе слова начинают использоваться в речи. Чем больше учащиеся занимаются переводом, тем более совершенствуется их речь.

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ

Ս. Կ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս,

Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հայցորդ

Այս հոդվածի նպատակն է զուգադրական քննությամբ ներկայացնել ժամանակակից հայերենի և անգլերենի բայական հարադրությունների անվանական բաղադրիչների բառակազմական կաղապարները:

Բայական հարադրությունները լայն և բազմազան գործածություն ունեն զուգադրվող լեզուներում: Դրանց միջոցով կարելի է արտահայտել զանազան հարաբերությունների և գործողությունների նրբիմաստներ:

Մեր ուսումնասիրության նյութը վերցած է հետևյալ բառարաններից՝ Է. Աղայան. «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»¹, Պ. Բեդիրյան. «Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան»², Ա. Սուքիասյան և Ս. Գալստյան. «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան»³, Ա. Վ. Կունին. «Անգլերեն-ռուսերեն դարձվածաբանական բառարան»⁴, Օքսֆորդի Դարձվածային բայերի բառարան⁵: Նյութի ուսումնասիրությունը կատարվել է նկարագրական և զուգադրական մեթոդներով: Երկու լեզուներում բայական հարադրությունների վերաբերյալ շատ ուսումնասիրություններ կան, սակայն անվանական հարադիրների բառակազմական կաղապարները նկարագրող ուսումնասիրությունները շատ չեն: Հայերենում գրաբարի բայական հարադրությունների բառակազմական կաղապարների ուսումնասիրությամբ զբաղվել է Լ. Հովսեփյանը⁶ իր «Գրաբարի

¹ Աղայան Է., «Արդի հայերենի բացատրական բառարան», «Հայաստան» հրատարակչություն, Երեւան, 1976:

² Բեդիրյան Պ. Ս., «Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան», Երեւանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, Երեւան, 2011:

³ Սուքիասյան Ա. Մ., Գալստյան Ս. Ա., «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան», Երեւանի համալսարանի հրատարակչություն, Երեւան, 1975:

⁴ Кунин А. В., Англо-русский Фразеологический словарь, изд. «Русский Язык», 1984.

⁵ Oxford Phrasal Verb Dictionary, Oxford University Press, 2002.

⁶ Հովսեփյան Լ.Ս., «Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը», Եր., 1987, էջ 56:

բառակազմության վերլուծական տիպը» գրքում: Անգլերենի բայական հարադրությունների անվանական հարադիրների բառակազմական կաղապարներն ուսումնասիրված չեն:

Բայական հարադրությունները կազմված են լեզվական պատրաստի, ինքնուրույն գործածություն ունեցող միավորներից և արտահայտում են մեկ բառային իմաստ, որը տարբեր է հարադիրների բառային իմաստներից: Զուգադրվող լեզուներում վերլուծական կառուցվածքի բայերի բայական հարադիրները միատարր են, իսկ անվանական հարադիրները ոչ միայն բազմատարր են՝ պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի, այլև աչքի են ընկնում բառակազմական կառուցվածքի բազմազանությամբ:

Բայական հարադրությունների մեջ հանդիպող անվանական մասերի բառակազմական կաղապարները ներկայացնելու համար կիրառում ենք Լ. Հովսեփյանի «Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը» գրքում կիրառված սկզբունքը և մշակված պայմանական նշանները՝ S-սկզբնահիմք, հիմնական ձևույթ, a-բառակազմական ձևույթ, f-բառահարաբերական ձևույթ, j-հոդակապ, c-շաղկապ, կրկնվող միավորները ընդգծված են: Ստորև ներկայացվում են ժամանակակից հայերենի և անգլերենի բայական հարադրությունների մեջ հանդիպող անվանական մասերի բառակազմական կառուցվածքային կաղապարները:

Բայական հարադրությունների մեջ հիմնական ձևույթից կազմված հարադիր ունեցող բայերը մեծ թիվ են կազմում: Արմատական բառերով արտահայտված հարադիրները կարող են լինել գոյականներ, ածականներ, թվականներ, դերանուններ, մակբայներ, կապեր, նախդիրներ, ձայնարկություններ: Դրանք կարող են հադես գալ և՛ ուղիղ ձևով՝ առանց որևէ թեքույթի կամ հոգնակերտ վերջավորության, և՛ բառահարաբերական ձևույթներով: Արմատական ձևույթից կազմված հարադիրների հիմնական կաղապարներն են՝ S, S^f, S^{ff}:

S-պարզ արմատական բառերով արտահայտված հարադիրները հիմնականում գոյականներ են: Դրանք հայերենում գերակշռում են մյուս խոսքի մասերի համեմատությամբ, սակայն S կաղապարով հարադիրները կարող են լինել նաև ածականներ, թվականներ, մակբայներ, կապեր, ձայնարկություններ, օր.՝

գոյականներ–ափամ սրել, արյուն թափել, արև առնել, երազ բացել, երգ կապել, թեյ փալ, սով քաշել, սուգ անել,

ածականներ–բաց լինել, էժան նստել, թեթև գալ, թեք փալ, լավ լինել, ծանր նստել, ծուռ գալ, կանաչ կտրել, կարմիր կապել, կես լինել, կից անել, մեծ խոսել, սև կապել,

թվականներ–երկու անել, մեկ լինել, ութ գրել,

մակբայներ–եր բերել, հետև փալ, ներս բերել, շուրջ գալ, պինդ կաշել,

կապեր–դեմ բերել, դուրս անել, մոտ լինել, վրա բերել, վեր բերել,

ծայնարկություններ կամ բնածայնական բառեր–թու անել, ծիկ անել, հափ անել, հույ անել, դու կանչել, վայ անել, փիշտ անել:

Անգլերենում այս կաղապարով կազմված հարադիրները նույնպես ամենամեծ խումբն են կազմում: Տ կաղապար ունեցող հարադիրները կարող են լինել.

գոյականներ՝ *assume air* «կարևոր ձևանալ», *bear fruit* «արդյունք փալ», *set course* «ուղղություն վերցնել», *take effect* «ցանկալի արդյունք փալ», *take power* «իշխանություն ստանալ», *talk shop* «գործից խոսել»,

ածականներ՝ *break even* «ծախսերը ծածկել», *burst open* «դուռը կոտրել», *come true* «իրականանալ», *die hard* «դանդաղ մեռնել», *get grey* «անհանգստանալ», *go far* «չափերն անցնել»,

դերանուններ՝ *bear it* «գնալ, հեռանալ», *beat all* «ակնկալիքները գերազանցել», *catch it* «հասնել», *get it* «պարփժը ստանալ»,

թվականներ՝ *become one* «ամուսնանալ», *take ten* «շունչ առնել»,

նախդիրներ՝ *act for* «փոխարինել», *aim at* «ձգվել», *be after* «հետևել մեկին», *beat to* «հաղթել մրցույթում», *fix up* «կարգի բերել»,

մակբայներ՝ *flood back* «հանկարծակի հիշել», *flunck out* «դպրոցից դուրս մնալ», *get there* «նպատակին հասնել», *hold away* «ղեկավարել»:

Անգլերենում արմատական հարադիրների ճնշող մեծամասնությունը նախդիր կամ մակբայ է: Սա պայմանավորված է անգլերեն լեզվի անջատական վերլուծական կառուցվածքով:

Անգլերենում կա նաև բայական հարադրությունների մի խումբ, որում բայական հարադրության երկու հարադիրներն էլ բայեր են: Հարադրությունների այս տեսակը կազմվում է հիմնականում *let* բայից, թեև հազվադեպ հանդիպում են նաև այլ բայեր: Օրինակ՝ *let drop* «բերանից թոցնել», *let fly* «նետել, շարժել», *let go* «ձեռքից բաց թողնել»,

let loose «ազատություն տալ», lie follow «որոշ ժամանակով չօգտագործել»: Այս բայերը պետք է շփոթել հայերենի զուգադիր բայերի հետ, քանի որ վերջիններիս իմաստը կազմված է երկու բայերի բառային իմաստներից, մինչդեռ անգլերենի վերոնշյալ բայերն արտահայտում են մեկ իմաստ՝ որոշակի նրբերանգով, կամ լիովին դարձվածաբանական միավոր են:

S^f-հիմնական ձևույթ+բառահարաբերական ձևույթ: Այս կաղապարով կազմված գոյական հարադիրներն ունեն հետևյալ հոլովներին հատուկ քերականական իմաստ և ձևավորվածություն: Օրինակ՝

ուղղական՝ *աստղը բարձրանալ, արևը խավարել, բանը պրծնել, գլուխը գնալ, գույնը թռչել,*

տրական՝ *ափին տալ, բկին կանգնել, գլխի ընկնել, գործի գցել, դարի տալ, զրոյի հավասարեցնել, թելին տալ, թղթին հանձնել, լեզվին տալ, ծաղրի հանել,*

հայցական՝ *բախտ ունենալ, բարձր փոխել, բարևը կտրել, կոկորդը մաքրել, մորուքը համրել,*

բացառական՝ *բերքից ընկնել, գահից զրկվել, գլխից հանել, գործից գցել, երեսից ձգել, թախտից գցել,*

գործիական՝ *բանով լինել, գրքով շարժվել, երազով ընկնել, խոսքով տարվել,*

ներգոյական՝ *օդում լինել, հիմքում դնել, հողում պառկել, մրքում դնել, սրտում պահել, տեղում դնել:*

Հայերենում S^f կաղապարով կազմված հարադիրներում f-ը կարող է լինել հոգնակերտ մասնիկ, օր.՝ *զոհեր տալ, կապեր գցել, ջրեր անցնել,* սակայն պետք է նշել, որ հարադիրների կազմության S^f կաղապարի այս տեսակը այնքան էլ գործածական չէ: Հոգնակերտ մասնիկները հիմնականում հանդես են գալիս հոլովական վերջավորությունների հետ՝ ներկայացնելով S^f կաղապարը, որի մասին կխոսենք ստորև:

S^f կաղապարում S-ը կարող է լինել նաև ածական, օր.՝ *կանաչով պատել, կարմրին տալ, նեղը գցել, նմանը տալ, պաղի տալ:* S^f կաղապարով հարադիրներ կարող են կազմված լինել նաև կապերից, օր.՝ *մեջը մնալ, վրան թթվեցնել, տակից ելնել* և մակբայներից, օր.՝ *կողքը մտնել, հետևից գնալ,* սակայն վերջիններս շատ փոքր թիվ են կազմում:

Անգլերենում S^f կաղապարով կազմված հարադիր ունեցող վերլուծական բայերը քիչ չեն: Անգլերենում հարադիրները կարող են ունենալ հետևյալ քերականական մասնիկները կամ ձևավորումը՝

հոգնակի թվի վերջավորություն, ինչպես՝ *make amends* «վնասները փոխհատուցել», *mend fences* «կապ պահպանել», *move stakes* «տեղից շարժվել», *name names* «անունները թվել», *see things* «զառանցել»,

ներկա դերբայի -ing վերջավորություն, ինչպես՝ *catch smb bending* «մեկին վաղ փնտրել», *keep smb dangling* «լարված պահել», *keep smb guessing* «կասկած առաջացնել», *loose one's footing* «սայթաքել», *make the running* «օրինակ ծառայել»,

անցյալ դերբայի -ed վերջավորություն, ինչպես՝ *stand corrected* «սխալներն ընդունել»:

Գոյություն ունի նաև բայերի մի փոքր խումբ, որոնցում հարադիրը ոչ թե կազմված է S^f կաղապարով, այլ լիովին քերականական փոփոխության է ենթարկված, ինչպես՝ *be left* (*left*-ը *leave* «թողնել» անկանոն բայի անցյալի հիմքն է) «խաբված լինել», *think better* (*better*-ը *good* «լավ» ածականի բաղդատական աստիճանն է) «միտքը փոխել»:

S^{ff}-այս կաղապարը ենթադրում է մեկ հիմնական և երկու քերականական ձևությից կազմված հարադիր, որում S-ը գոյական է: Սրանք հիմնականում հոգնակերտի և որոշյալ հոդի զուգորդումով կազմված ձևեր են: Օր.՝ *կապերը խզել, հոնքերը կիտել, մազերից ծծել, նալերը տնկել, պոզերն երևալ*: Այս կաղապարը բնորոշ է միայն հայերենին, որտեղ մենիմաստ քերականական մասնիկները կարող են հաջորդաբար ավելանալ հիմքին:

Նախածանցավոր կազմություններ

Հայերենում նախածանցավոր կառուցվածք ունեցող հարադիրների թիվը մեծ չէ: Այս խմբի մեջ են մտնում aS, aS^f, ajS, a(aS^f)

aS-բառակազմական ձևությ+հիմնական ձևությ՝ *անվավեր համարել, գերածախս անել, ապուշ կտրել, գերած տալ, դժբախտ լինել, ընդառաջ ելնել*,

aS^f-բառակազմական ձևությ+հիմնական ձևությ+բառահարաբերական ձևությ, ինչպես՝ *ընդհատակում ապրել*,

ajS-բառակազմական ձևությ+հոդակապ+հիմնական ձևությ, ինչպես՝ *համախոհ լինել, համախումբ լինել, տարագիր լինել, տարադեմ գնալ*,

a(aS^f)– երկու բառակազմական ձևային+հիմնական ձևային+բառահարաբերական ձևային, ինչպես՝ *անընդհատի անցնել*:

Նախաձանցավոր հարադիրներ ունեցող բայական հարադրությունները անգլերենում նույնպես քիչ են, օր.՝ aS - *beat a retreat* «փախչելով փրկվել», *think aloud* «բարձրաձայն մտածել», aS^f - *come unstuck* «ծախողվել»:

Վերջաձանցավոր կազմություններ

Զուգադրվող լեզուներում վերջաձանցավոր հարադիրները ավելի մեծ թիվ են կազմում, քան նախաձանցավորներն են: Հայերենում այս խմբի մեջ են մտնում հետևյալ կաղապարներով կազմված կառույցները՝ Sa, (Sa)^f, (S^fa)^f, S^fa, Saa, (Saa)^f:

Sa–հիմնական ձևային+բառակազմական ձևային. այս կաղապարով հայերենում միայն գոյական և ածական հարադիրներ կան, ընդ որում գոյականներն ավելի շատ են .

գոյականներ՝ դիակ դառնալ, զինվոր գնալ, զորություն տալ, թագավոր նստել, թանկություն գցել, թիակ վարել,

ածականներ՝ արժանի անել, զբաղված լինել, զգաստ կանգնել, ճերմակ ընկնել, պատրաստ կենալ, տեղյակ լինել, ցամաք մնալ,

(Sa)^f–հիմնական ձևային+բառակազմական ձևային+բառահարաբերական ձևային, ինչպես՝ *գործարքով աշխատել, դրոշակը պարզել*,

S^fa–հիմնական ձևային+բառահարաբերական ձևային+բառակազմական ձևային: Այս կաղապարով կազմվում են փոքրաթիվ գոյական հարադիրներ, օր.՝ *խոսելիք դառնալ*,

(S^fa)^f – *մոռացության տալ*,

Saa – հիմնական ձևային+ 2 բառակազմական ձևային կաղապարով կազմվում են մի քանի գոյական հարադիրներ, օր.՝ *քաղաքացիություն ստանալ*:

Անգլերենում վերջաձանցավոր հարադիրները ունեն հետևյալ բառակազմական կաղապարները՝ Sa, Sa^f:

Sa – հիմնական ձևային+բառակազմական ձևային. Այս կաղապարում S-ը կարող է լինել՝

գոյական՝ *bear smbs boiler* «մեկին կործանել», *cut the painter* «դառնալ ինքնուրույն», *curtail* (a) *freedom* «սահմանափակել ազատությունը», *spell baker* «դժվարության հանդիպել», *take a flier* «թռչել», *take smb's likeness* «մեկին լուսանկարել»,

ածական՝ *be agreeable* «համապատասխան լինել», *say a mouthful* «ցնցող միտք արտահայտել»,

մակբայների՝ *breathe freely* «ազատ շունչ քաշել»,

Sa^f-հիմնական ձևային ծանոթական ձևային+բառակազմական ձևային+բառահարաբերական ձևային, ինչպես՝ *go glimmering* «անհետանալ», *look daggers* «զայրացած հայացքով նայել», *relieve one's feelings* «սիրտը թեթևացնել», *sink one's differences* «տարաձայնությունները վերացնել»:

Զուգադրվող լեզուներում կան նաև երկու արմատական և/կամ բառակազմական և/կամ բառահարաբերական ձևայիններից կազմված հարադիր ունեցող հարադրություններ: Հայերենում այս կաղապարով կազմված շատ հարադիրներ կան: Առանձնացրել ենք նման կաղապարների երեք հիմնական տեսակ՝ հոդակապով կազմություններ, անհոդակապ կազմություններ և շաղկապով կապակցված կազմություններ:

1. Անհոդակապ կազմություններ՝ SS (SS, SSa, SS^f, SSa, SaS, S^fS, SSa^f, S^fS^f, S^fS^f, S^fSa, SaSa):

SS-միայն երկու հիմնական ձևային կազմված հարադիր ունեցող բայերը բավականին շատ են. *ավելպակաս խոսել, արևերես հանել, բերանբաց մնալ, գիրկապ անել, երկուտակ լինել, խաչկապ անել*,

SS-նույն հիմնական ձևային կրկնությամբ կազմված հարադիրները կարող են ունենալ համադրական կառուցվածք, ինչպես՝ *տերտեր դառնալ*, սակայն հիմնականում գծիկով են գրվում, ինչպես՝ *թել-թել անել, ծառս-ծառս լինել, ծիվ-ծիվ անել, ծուփ-ծուփ տալ, մաս-մաս անել, մեջ-մեջ անել*:

Այս կաղապարով կազմություններում կրկնվող արմատներից երկրորդը կարող է նաև որոշակի ձևափոխության ենթարկված լինել, ինչպես՝ *հաթաթա տալ, հայ-հոյ անել*:

SSa-երկու հիմնական և մեկ բառակազմական ձևային կազմված հարադիր ունեցող բայերը մեծ թիվ չեն կազմում. *երեսծեծանք տալ, սուրմեռուկ անել*: Այս կաղապարով կազմված հարադիրներում հիմնական ձևայիններից մեկը կամ երկուսը կարող են հնչյունափոխված լինել, ինչպես՝ *տանտրիկնություն անել*: Այս կաղապարի շրջանակներում հանդիպում են նաև գծիկով գրվող հարադիր ունեցող բայեր, ինչպես՝ *ծայն-ծպտուն չհանել*:

SS^f-նույն հիմնական ձևույթի կրկնությամբ և բառահարաբերական ձևույթով կազմված հարադիրներ, ինչպես՝ *երեսերեսի տալ, խոսքխոսքի տալ, վերվերի բռնել*: Այս կաղապարով կազմություններում երկու արմատները կարող են կապակցվել նաև գծիկով, ինչպես՝ *գլուխ-գլխի տալ, թև-թևի տալ*: Բ-ը այս կաղապարում սովորաբար տրական հոլովի -ի հոլովակերտ մասնիկն է:

SSa-նույն հիմնական ձևույթի կրկնությամբ և բառակազմական ձևույթից կազմված հարադիրները շատ չեն, ինչպես՝ *խորխորապ բացել*:

SaS-հիմնական ձևույթ+բառակազմական ձևույթ+հիմնական ձևույթ: Այս կաղապարով կազմված հարադիրները նույնպես շատ չեն, ինչպես՝ *դեմընդառաջ գալ*:

S^fS-հիմնական ձևույթ+բառահարաբերական ձևույթ+հիմնական ձևույթ: Այս կաղապարով կազմությունները նույնպես փոքրաթիվ են, որոնցում երկու հիմնական ձևույթներից առաջինը քերականական ձևափոխության է ենթարկված, ինչպես՝ *գլխիկոր գալ*:

SSa^f-երկու հիմնական ձևույթ+բառակազմական ձևույթ+բառահարաբերական ձևույթ, ինչպես՝ *սուտմեռուկի տալ*:

S^fS^f-հիմնական ձևույթ+բառակազմական ձևույթ+հիմնական ձևույթ+բառակազմական ձևույթ: Հարադիրը հիմնականում ունի գծիկով գրություն, ինչպես՝ *ոտով-գլխով կորչել, տեղով-բարձով հիվանդանալ*: Ինչպես տեսնում ենք, Բ-ը այս կաղապարում գործիական հոլովի -ով հոլովակերտն է: Բ-ը կարող է լինել նաև բացառականի -ից հոլովակերտը, ինչպես՝ *ծեռքից-ոտքից ընկնել*:

S^fS^f-հիմնական ձևույթ+բառահարաբերական ձևույթ+կրկնվող հիմնական ձևույթ+ կրկնվող բառահարաբերական ձևույթ: Քերականական ձևափոխությունը այս կաղապարով կազմություններում արտահայտվում է տրական հոլովի -ի, -ին հոլովակերտ մասնիկով, ինչպես՝ *դռի-դռի ածել, պեծին-պեծին տալ*, երբեմն նաև գործիականի -ով մասնիկով, ինչպես՝ *ոտքով-գլխով կորչել, տնով-տեղով կորչել*: Այս հարադիրները գծիկով են գրվում:

S^fSa-հիմնական ձևույթ+բառահարաբերական ձևույթ+հիմնական ձևույթ+բառակազմական ձևույթ, ինչպես՝ *կատվամեռուկ տալ*:

SaSa-հիմնական ձևույթ+բառակազմական ձևույթ+կրկնվող հիմնական ձևույթ+ կրկնվող բառակազմական ձևույթ: Այս կաղապարով կազմված հարադիրներում հիմնական ձևույթը կարող է կրկնվել կամ

նույնությամբ, ինչպես՝ *բզիկ-բզիկ անել, ծվիկ-ծվիկ անել, մաղիկ-մաղիկ բերել* կամ որոշակի փոփոխության ենթարկված, ինչպես՝ *խունջիկ-մունջիկ գալ, ծուռտիկ-մուռտիկ քայլել*: Հիմնականում գործածվում է *-իկ* վերջածանցը:

Անգլերենում երկու արմատից կազմված հարադիրները ունեն հետևյալ կաղապարները՝ SS և SS^f: Այս կաղապարով կազմված հարադիր ունեցող բայերը շատ չեն:

SS-երկու հիմնական ձևույթ - *blot one's copybook* «իր անունը մրոտել, *explode a bombshell* «անել կամ ասել ցնցող մի բան», *get nowhere* «ոչնչի չհասնել», *get somewhere* «ինչ-որ բանի հասնել», *jump the broom-stich* «ամուսնանալ առանց արարողակարգի», *make a comeback* «ուրքի կանգնել», *ride the whirlwind* «դրության տերը լինել», *steal the spotlight* «հաջողությանը խանգարել»:

SS^f-երկու հիմնական ձևույթ+բառահարաբերական ձևույթ, ինչպես՝ *dog smb's footsteps* «մեկի հետքերով գնալ», *lift one's eyebrows* «ունքերը վեր քաշել», *through chartwheels* «թավալվել»:

Հոդակապով կազմություններ՝ SjS (SjS, SjS, SjSa, SjS^f, SjSa^f, SajS, S^fS^f, SajSa^f, SjS^{ff}, aSjS): Հայերենում հոդակապով կազմությունները բավականին մեծ թիվ են կազմում:

SjS-հոդակապով կազմությունների մեջ ամենամեծ քանակն ունեն երկբաղադրիչ հարադիր ունեցող բայերը, ինչպես՝ *արջաքուն մտնել, աքլորակոխ անել, գահավեժ լինել, դարագլուխ կազմել, երեսապեղ թողնել, թևաթափ անել, իրազեկ դառնալ*: Այս կաղապարով կազմված հարադիրներում առաջին բաղադրիչը կարող է հնչյունափոխված լինել. շեշտի տեղափոխության հետևանքով ձայնավորը սղված է, ինչպես՝ *գետնասող տալ, դիմադարձ լինել, կրնկակոխ անել, ճտահան անել, մաքրաջուր անել, ջրածածկ անել, սգահան անել, կիսամաշ լինել*: Այս կաղապարով կազմություններում հնարավոր է նաև հետևյալը՝ առաջին բաղադրիչի *-ի* մասնիկը *-ա-* հոդակապին միանալով հնչյունափոխվել և դարձել է *-ե-*, ինչպես՝ *գերեդարձ անել, գերեվար լինել, կաշեհան անել, փոշեխեղդ անել*: Այս կաղապարով կազմված հարադիրները հանդես են գալիս *անել, դառնալ, լինել, տալ* բայերի հետ:

SjS-հիմնական ձևույթ+ե հոդակապ+կրկնվող հիմնական ձևույթ, ինչպես՝ *թափեթափ տալ, խութեխութ զարկել, մոտեմոտ անել, պատեպատ գցել, սարեսար ընկնել, քարեքար գցել*:

SjSa–հիմնական ձևայթ+հոդակապ+հիմնական ձևայթ+բառակազմական ձևայթ: Այս կաղապարով հարադիրներում բաղադրիչներից մեկը կարող է լինել հնչյունափոխված, ինչպես՝ *դիմադրություն ցուցաբերել, ժամադրություն ունենալ*:

SjSf–հիմնական ձևայթ+հոդակապ+հիմնական ձևայթ+բառահարաբերական, ինչպես՝ *բառակեսից հասկանալ, բեղափռելը սևանալ, ժամավճարով աշխատել, խաղաթղթերը խառնել, խոշորացույցով նայել, փոքրափառով գրել*:

SjSa^f–հիմնական ձևայթ+հոդակապ+հիմնական ձևայթ+բառակազմական ձևայթ+բառահարաբերական ձևայթ: Սրանցում մեկ բաղադրիչը հիմնականում շեշտափոխական հնչյունափոխության է ենթարկված, ինչպես՝ *գիտակցության բերել, ուշադրության արժանացնել*:

SajS–հիմնական ձևայթ+բառակազմական ձևայթ+հոդակապ+հիմնական ձևայթ, ինչպես՝ *գնդակահար լինել*:

SajS^f–հիմնական ձևայթ+բառակազմական ձևայթ+հոդակապ+հիմնական ձևայթ+բառահարաբերական ձևայթ: Այս կաղապարով հարադիրներում a-ն բայակերտ ածանց է, ինչպես՝ *խոսելացավով բռնվել*:

SajSa^f–հիմնական ձևայթ+բառակազմական ձևայթ+հոդակապ+հիմնական ձևայթ+բառակազմական ձևայթ+բառահարաբերական ձևայթ, ինչպես՝ *նշանախոսության գնալ*:

SjS^{ff}–հիմնական ձևայթ+հոդակապ+հիմնական ձևայթ+երկու բառահարաբերական ձևայթ, ինչպես՝ *փակագծերը բացել*:

aSjS–նախածանցավոր երկարմատ կազմությունները փոքրաթիվ են. *ընդդիմաբախ լինել*:

Շաղկապով կապակցված կազմություններ՝ ScS (ScS̲, S^fcS^f, ScS^f, ScSa): Այս հարադիրներում հանդես են գալիս ու, հազվադեպ նաև և շաղկապները:

ScS–հիմնական ձևայթ+շաղկապ+հիմնական ձևայթ: Այս կաղապարով կազմությունները շաղկապով կապակցված կազմությունների մեջ ամենամեծ թիվն են կազմում. *դեսուդեն ընկնել, թաթուկրունկ լինել, լացուկոծ անել, կերուխում անել, կուզուպարզ անել, տաքուհով փչել*: Հնարավոր է նաև, որ առաջին կամ երկրորդ բաղադրիչը հնչյունափոխված լինի, ինչպես՝ *խորդուբորդ անել, ճարուճուր անել, կեռումեռ անել*:

S^cS^f–հիմնական ձևայթառահարաբերական ձևայթառակապ+հիմնական ձևայթառահարաբերական ձևայթ, ինչպես՝ *խերնուշառը իմանալ, տակնուզուխն իմանալ*:

ScS^f–հիմնական ձևայթառակապ+հիմնական ձևայթառահարաբերական ձևայթ, ինչպես՝ *թուրութվանքով խոսել, թուքումուրը մարսել, խելքումիտքը թռչել*:

ScSa–հիմնական ձևայթառակազմական ձևայթ, ինչպես՝ *գունդուկծիկ դառնալ, թնութիկունք լինել, տերուտիրական դառնալ*:

Քանալի քառեր՝ *բառակազմական, բառահարաբերական, բայական, հարադրություն, կաղապար, հարադիր, հիմնական, ձևայթ*:

THE WORD-FORMATION PATTERNS OF THE NOMINAL COMPONENTS OF ANALYTICAL VERBS IN ENGLISH AND ARMENIAN

S. K. SIMONYAN

GSU Lecturer

Applicant at the National Academy of Sciences of RA

The article is devoted to the comparative analyses of the word-formation patterns of the nominal components of analytical verbs in modern Armenian and English. The overwhelming majority of the nominal components of the analytical verbs in English have the S pattern which is determined by the analytical structure of English, whereas patterns with S and derivational and/or inflectional affixes are relatively small in number. In Armenian the most often used patterns are the S and SS, SjS. Nominal components of analytical verbs have various word-formation patterns in Armenian. Whereas in English we have one pattern which is the most often used (S) and other patterns are fewer in number in Armenian there are many other derivational, compound and derivational-compound patterns which are used in many analytical verbs.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ НОМИНАЛЬНЫХ КОМПОНЕНТОВ АНАЛИТИЧЕСКИХ ГЛАГОЛОВ В АРМЯНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

С. К. СИМОНЯН

Преподаватель ГГУ

Соискатель Национальной академии наук РА

Статья посвящена сопоставительному анализу словообразовательных форм номинальных компонентов аналитических глаголов в современном армянском и английском языках. В английском языке значительная часть номинальных компонентов аналитических глаголов имеют форму основы S, что связано с аналитической структурой английского языка, а формы основы с деривационными и / или флексиальными аффиксами относительно малы по числу. В армянском языке наиболее часто используемыми формами являются S и SS, S_jS основы. Номинальные компоненты аналитических глаголов имеют различные формы словообразования в армянском языке. В отличие от английского языка, в котором чаще всего используется (S) основа, а количество других форм относительно меньше, в армянском существуют разные виды деривационных, составных и деривационно-составных форм, которые также часто используются в языке как формы основы S и SS, S_jS.

**ՄԱՆԿԱՏԱՆ ՍԱՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Լ. Ն. ՔՈՒՐՔՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ դասախոս*

Ն. Ա. ԱԹԱՅԱՆ

*«Աբովյանի թիվ 1 մրավոր հեղամանագություն ունեցող
երեխաների հայրուկ (օժադակ) դպրոցի» հոգեբան*

Հոգվածում ներկայացված է մասնագիտության ընտրության գործընթացում մանկատան սաների և ընտանիքում մեծացող նրանց հասակակիցների դրդապատճառների, մասնագիտական ուղղվածության և հետաքրքրությունների առանձնահատկությունների համեմատական վերլուծություն:

Դեռահասության և պատանեկության տարիքում երիտասարդների առջև ծառացող կարևորագույն և անհետաձգելի խնդիրը անձնային և մասնագիտական ինքնորոշումն է, «Ո՞վ լինել» հարցի պատասխանը: Մասնագիտության ընտրության որոշումը երիտասարդները պետք է կատարեն գիտակցված և ինքնուրույն՝ ավելի շատ հենվելով ապագայի մասին իրենց պատկերացումների վրա: Այս ամենի հետ կապված՝ բոլոր երիտասարդների մոտ էլ կարող են առաջանալ բացասական հուզական վիճակներ՝ անորոշություն, կասկածներ, անհանգստություն, վախ և մի շարք դժվարություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում հարթվում են՝ շնորհիվ իրենց ծնողների, բարեկամների, ընկերների աջակցության և սեփական ջանքերի: Բայց իրավիճակը միանգամայն այլ է մանկատան սաների պարագայում: Նրանց մասնագիտական կողմնորոշման ճանապարհին հայտնվում են բազմաթիվ խոչընդոտներ և բացասական գործոններ:

Խորհրդային մի շարք հայտնի հոգեբաններ (Ե. Ա. Կլիմով, Ի. Ս. Կոն, Ի. Մ. Կոնդակով, Ն. Ս. Պոյաժնիկով) առանձնացնում են գործոնների մի խումբ, որոնք բացասական ներգործություն են թողնում մասնագիտական ընդունակությունների ձևավորման վրա: Առաջին

գործոնը մայրական խնամքի, ծնողական հենարանի, նրանց կերպարի, խորհուրդների բացակայությունն է [1, էջ 13]: Երեխայի համար առաջին ընդօրինակման օբյեկտը համարվում է ծնողը, հետևաբար և նրանց շնորհիվ է ձևավորվում աշխատանքի, մասնագիտական գործունեության նկատմամբ առաջնային վերաբերմունքը:

Երկրորդ գործոնը հենց մանկատանը ապրելու փաստն է, ինչը ստեղծում է կենսական տարածության սահմանափակում և ներփակվածություն, որն էլ իր հերթին հանգեցնում է սոցիալական հարաբերությունների միօրինակության ու սահմանափակության [1, էջ 16]:

Մասնագիտական կողմնորոշման նորմալ ընթացքին խոչընդոտ է նաև «Ես-կերպարի մասին պատկերացումների անբավարար արտահայտվածությունը» [2, էջ 216]: Ինքնաճանաչման ցածր մակարդակի պատճառով նրանք շատ քիչ են տեղեկացված իրենց ընդունակությունների, կարողությունների, հնարավորությունների, իրենց ներուժի մասին: Ցածր, ոչ համարժեք ինքնագնահատականի, սեփական ուժերի հանդեպ անվստահության և ինքնաճանաչման ցածր մակարդակի պատճառով մանկատան սաները հաճախ ընտրում են ավելի «թեթև» մասնագիտությունները, որոնց յուրացումը մեծ ջանքերի և ուժերի գործադրում չի պահանջում:

Անվանի հոգեբաններ Ա. Մ. Պրիխոժանը և Ն. Ն. Տոլստիխը նշում են, որ մասնագիտական ինքնորոշման վրա բացասական է ազդում այն, որ մանկատան երեխաների մոտ վառ արտահայտված են առօրեական ցանկությունները, գործնականում արտահայտված չեն հեռանկարային դրդապատճառները [3, էջ 101]: Մանկատան երեխան չի տեսնում իր և իր ընտանիքի անցյալը, հետևաբար նրա համար դժվար է տեսնել իրեն ապագայում: Իր անցյալի մասին հստակ պատկերացումների բացակայությունը, անձնական պատմության կորուստը խոչընդոտում են ապագայի հեռանկարների կառուցմանը և հստակ, կոնկրետ պատկերացումների ձևավորմանը [4, էջ 234]:

Մասնագիտական կողմնորոշման գործընթացին խոչընդոտ է նաև մանկատան երեխաների թույլ արտահայտված իմացական պահանջմունքները, ինտելեկտուալ պասիվությունը, դպրոցական տարբեր առարկաների և ընդհանրապես ուսման նկատմամբ ցուցաբերվող հետաքրքրության ցածր մակարդակը: Ընտանիքում մեծացած երեխաների հետաքրքրությունների, հակումների, ունակությունների համակարգը,

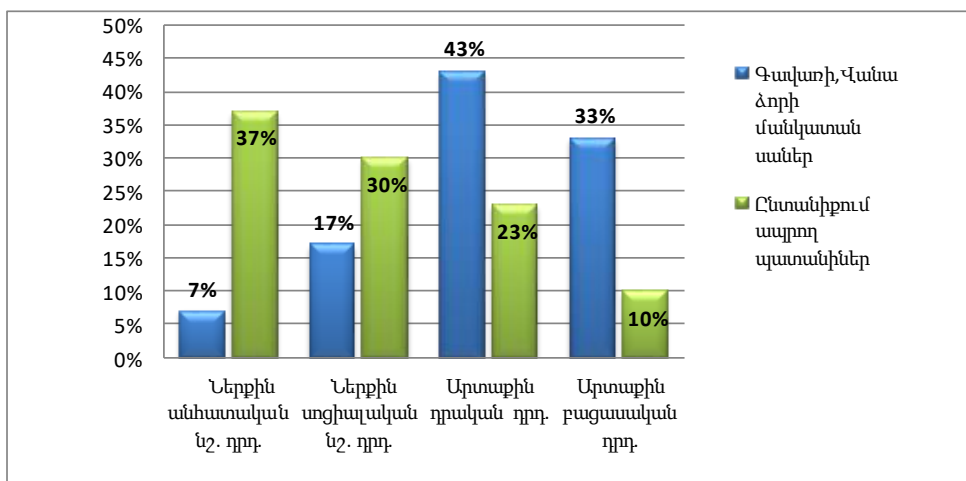
դեռահասության տարիքից սկսած, դառնում է էական, իսկ մանկատան սաների համար՝ ավելի հեռակա [2, էջ 215-216], «սահմնափակ են նաև ընտրության դրդապատճառները, դրանք ավելի միակերպ ու աղքատիկ են» [4, էջ 239]:

Վերոնշյալ դիտարկումների քանակական և որակական հարաբերակցության որոշման համար հոգեբանական հետազոտություններ ենք կատարել Վանաձորի և Գավառի մանկատների 30 սաների և Աբովյանի կրթահամալիրի 30 աշակերտների հետ: Կիրառվել է Ռ.Վ. Օվչարովայի «Մասնագիտության ընտրության դրդապատճառների ախտորոշման» հարցարանը, Ե.Ա. Կլիմովի «Տարբերակիչ-ախտորոշիչ» հարցարանը և Ա.Ե. Գոլումշտոկի «Հետաքրքրությունների քարտը»:

Այսպես, ինչպես երևում է համեմատական գծապատկերից (տե՛ս գծապատկեր 1), ընտանիքում մեծացած պատանիների մեծ մասին (67%) մասնագիտության ընտրությանը դրդել են ներքին դրդապատճառները, որոնք առաջանում են հենց անձի պահանջմունքներից, դրա համար էլ այս դրդապատճառների առկայության դեպքում սուբյեկտն աշխատում է հաճույքով՝ առանց արտաքին ճնշումների: Այս պատանիների 37%-ին մասնագիտական կողմնորոշմանը դրդել են մասնավորապես ներքին անհատական նշանակալի դրդապատճառները, այսինքն՝ մասնագիտության, աշխատանքի միջոցով նրանք ցանկանում են անձնային բավարարվածություն, հաճույք ստանալ, դրսևորել իրենց ընդունակությունները, փորձել ուժերը և զարգանալ որպես անձ և մասնագետ:

Գծապատկեր 1.

Ռ. Վ. Օվչարովայի «Մասնագիտության ընտրության դրդապատճառների ախտորոշման» հարցարանով կատարված հետազոտության ամփոփ արդյունքները:

Իսկ մանկատան սաների հիմնական մասի (76%) մոտ գերակշռում են արտաքին դրդապատճառները, որոնք գտնվում են սուբյեկտի՝ աշխատող մարդու և աշխատանքի սահմաններից դուրս, այսինքն՝ կապված չեն աշխատանքային գործընթացի ներքին էության և ինքնագարգացման միտումների հետ:

43%-ը մասնագիտության ընտրության միջոցով ցանկանում են ձեռք բերել որոշակի նյութական բարիքներ, հեղինակություն, ազդեցիկություն, ներկայանալի տեսք, կոլեկտիվի, խմբի աջակցություն, ինչպես նաև՝ իրենց մասնագիտական ունակություններն աշխատանքից դուրս օգտագործելու հնարավորություն: Կարծում ենք, որ արտաքին դրական դրդապատճառների գերակայության հիմքում կարող է ընկած լինել այս երիտասարդների՝ հասարակական ճանաչման արժանանալու, հասարակության կողմից ընդունվելու մեծ պահանջմունքն ու ցանկությունը՝ այս կերպ փորձելով փոխհատուցել (կոմպենսացնել) իրենց ծնողների, հարազատների կողմից մերժվածությունը: 33%-ին բնորոշ են տարբեր տեսակի սահմանափակումները, ճնշումները, հետագա անհաջողություններից, քննադատություններից, ծախսողումներից խուսափումը: Այսինքն՝ այս պատանիները հակված են ընտրելու այնպիսի մասնագիտական գործունեության բնագավառներ, որտեղ կկարողանան շրջանցել աշխատանքային գործունեության հետ կապված դժվարությունները, անհաջողությունները, կխուսափեն ճնշումներից, պատիժներից, մեղադրանքներից և խոչընդոտներից: Նման միտումը

կարելի է բացատրել ոչ համարժեք՝ ցածր ինքնագնահատականի և սեփական ուժերի նկատմամբ անվստահության առկայությամբ:

Ամփոփելով Ռ. Վ. Օվչարովայի հարցարանի արդյունքները՝ տեսնում ենք, որ մասնագիտական կողմնորոշման գործընթացում մանկատան սաների միայն 7%-ն է առաջնորդվել ներքին դրդապատճառներով. ներքին անհատական նշանակալի դրդապատճառների ստորադասումը և արտաքին դրդապատճառների գերակայությունը վկայում են այն մասին, որ մասնագիտական կողմնորոշումը հիմնված չէ անձի իմացական պահանջմունքների, մասնագիտական գործունեության բնագավառով խոր հետաքրքրվածության, դրանում սեփական ընդունակությունները, կարողությունները դրսևորելու և զարգացնելու ցանկությունների վրա:

Հաշվի առնելով նաև անձնական հետաքրքրությունների նշանակալիությունը և կարևորությունը մասնագիտական կողմնորոշման գործընթացում՝ մեր առջև նպատակ դրեցինք բացահայտել մանկատան սաների նախընտրելիք մասնագիտական գործունեության բնագավառի և այդ բնագավառի նկատմամբ դրսևորվող հետաքրքրությունների միջև առկա հարաբերակցությունը, ինչպես նաև դրանց հետ համապատասխանության մակարդակը:

Աղյուսակ 1.

Մասնագիտական ուղղվածության ախտորոշման հարցարանի և հետաքրքրությունների քարտի մեթոդիկայով ստացված արդյունքները
Գավառի և Վանաձորի մանկատան սաների հետ:

Մասնագիտության տիպերն ըստ Ե.Ա. Կլիմովի	Մասնագիտության կոնկրետ տիպը նախընտրած հետազոտվողների քանակը	Նախընտրելիք մասնագիտական գործունեության բնագավառի նկատմամբ հետաքրքրություն ցուցաբերած հետազոտվողների քանակն ըստ հետաքրքրությունների քարտի վերլուծության
Մարդ - բնություն	5	2
Մարդ - տեխնիկա	8	3
Մարդ - մարդ	9	5
Մարդ - նշանային համակարգ	4	0

Մարդ – գեղարվեստական կերպար	4	1
		Ընդհանուր՝ 11 հոգի – 37%

Աղյուսակ 2.

Մասնագիտական ուղղվածության ախտորոշման հարցարանի և հետաքրքրությունների քարտի մեթոդիկայով ստացված արդյունքներն ընտանիքում ապրող երիտասարդների մոտ:

Մասնագիտության տիպերն ըստ Ե.Ա. Կլիմովի	Մասնագիտության կոնկրետ տիպը նախընտրած հետազոտվողների քանակը	Նախընտրելիք մասնագիտական գործունեության բնագավառի նկատմամբ հետաքրքրություն ցուցաբերած հետազոտվողների քանակն ըստ հետաքրքրությունների քարտի վերլուծության
Մարդ – բնություն	4	4
Մարդ – տեխնիկա	3	1
Մարդ – մարդ	9	6
Մարդ – նշանային համակարգ	4	1
Մարդ – գեղարվեստական կերպար	10	8
		Ընդհանուր՝ 20 հոգի – 67%

Այսպիսով, ինչպես երևում է Աղյուսակ 1-ից, մանկատան սաների 63%-ի մոտ նկատվում է անհամապատասխանություն իրենց հետաքրքրությունների և նախընտրելիք մասնագիտական գործունեության բնագավառների միջև: Մեր կարծիքով՝ նման նախընտրությունները կարող են պայմանավորված լինել հետևյալ գործոններով:

1. Այս պահին հրատապ կարևորություն, արդիական նշանակություն ձեռք բերած չբավարարված պահանջմունքների ակտիվացմամբ և արտաքին դրդապատճառների դոմինանտությամբ (ինչն արդեն բացահայտվել է Ռ.Վ. Օվչարովայի «Դրդապատճառային ոլորտի ուսումնասիրության» մեթոդիկայի միջոցով):

2. Մանկատների սոցիալական և ֆինանսական սահմանափակ հնարավորություններով, ինչպես նաև այդ բնակավայրերում գործող քոլեջների, տեխնիկումների և մասնագիտական ուսումնական մյուս հաստատությունների բաժինների, մասնագիտացումների սահմանափակությամբ: Այս գործոնով պայմանավորված՝ նրանք ընտրում են այնպիսի մասնագիտություններ, որոնց յուրացումը հնարավոր է տվյալ բնակավայրում:

3. Այս երիտասարդների մոտ առկա թերաթեքության արտահայտված բարդոյթով: Նրանք հրաժարվում են իրենց հետաքրքրող մասնագիտություններից, քանի որ չեն հավատում իրենց ուժերին, կարողություններին, ընդունակություններին՝ ընտրելով այնպիսի մասնագիտական գործունեություն, որը հեշտությամբ է յուրացվում, առանց երկարատև ուսուցման և մեծ ջանքերի:

Այսպիսով, վերը նշված հետազոտության արդյունքների վերլուծության ընդհանրացումը ցույց տվեց, որ մանկատան սաների մասնագիտական կողմնորոշումները պայմանավորված են առավելապես արտաքին դրդապատճառների գերակայությամբ և ոչ իրենց հետաքրքրություններին համապատասխանող մասնագիտությունների ընտրությամբ:

Քանալի բառեր՝ մասնագիտական կողմնորոշում, մասնագիտական ուղղվածություն, դրդապատճառ, ընդունակություն:

Օգտագործված գրականություն

1. Байбородова Л. В., Серебренников Л. Н., Чернявская А. П., Профориентация и самоопределение детей-сирот: учебно-методическое пособие, Изд-во РГУ им И. Канта, 2010, 240с.
2. Дубровина И.В., Психологическое развитие воспитанников детского дома, М., 1990, 264с.
3. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. , Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества) ,М.: Педагогика, 1990, 160 с
4. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. , Психология сиротства, Питер, 2005, 400с.

THE PECULIARITIES OF THE SPHERE OF INTERESTS AND MOTIVATIONS IN ORPHANAGE CHILDREN'S PROFESSIONAL ORIENTATION PROCESS

L. N. KURKCHYAN

*PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor
GSU Lecturer*

N. A. ATAYAN

*Psychologist of Abovyan Special (subsidiary)
N 1 School for Mentally Retarded Children*

The issues of professional self-determination have been extensively studied in modern psychological science (E. A. Klimov, Yu. P. Povarenkov, N. S. Pryazhnikov and E.Yu. Pryazhnikova, V.F. Safin and others).

Traditionally, issues of professional orientation have been developed with reference to adolescence, the nature of professional self-determination and its structure have been studied, the main components and factors have been identified. However, do these factors remain unchanged in condition of education outside the family? An analysis of a comparative experiment is submitted, in which motives and interests of ordinary family and orphanage children's professional orientation are revealed.

ОСОБЕННОСТИ СФЕР ИНТЕРЕСОВ И МОТИВАЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРОФОРИЕНТАЦИИ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКОГО ДОМА

Л. Н. КУРКЧЯН

Кандидат педагогических наук, доцент,
Преподаватель ГГУ

Н. А. АТАЯН

Психолог Абовянской специальной (вспомогательной) школы № 1 для умственно отсталых детей

Вопросы профессионального самоопределения широко изучены в современной психологической науке (Е.А. Климов, Ю.П. Поваренков, Н.С. Пряжников и Е.Ю. Пряжникова, В.Ф. Сафин и другие).

Традиционно вопросы профессиональной ориентации разрабатывались применительно к подростковому возрасту, изучена природа профессионального самоопределения, его структура, обозначены основные компоненты и факторы. Однако остаются ли эти факторы неизменными в условиях воспитания вне семьи? В статье нами представлен анализ сравнительного эксперимента, в котором выявлены мотивы и интересы в профориентации детей обычных семей и воспитанников детских домов.

**ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԱՐԾՐԱՏԻՊԵՐԻ ԴԵՐԸ ԾՆՈՂ-ԵՐԵԽԱ
ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՈՒՄ**

Լ. Ն. ՔՈՒՐՔՅԱՆ

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԳՊՀ դասախոս

Ա. Վ. ՎԱՀԱՆՅԱՆ

*«Հայրուսակ» համալսարանի հումանիտար ֆակուլտետի
մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնի ասիստենտ*

Կարծրատիպերը (ստերեոտիպեր) գիտակցության կառուցվածքի անբաժանելի տարրերն են: Դժվար է պատկերացնել, որ առօրյա կյանքում անձը կարող է ստեղծագործաբար արձագանքել բոլոր իրավիճակներին: Կարծրատիպը խմբի որոշակի կուտակված, ստանդարտացված փորձն է, որն ուսուցման գործընթացի և այլոց հետ շփման շնորհիվ արմատացած է անհատի մեջ, օգնում է նրան կողմնորոշվել կյանքում և որոշակի ձևով ուղղորդում է նրա վարքագիծը: Սակայն կարծրատիպը կարող է լինել ինչպես իրական, այնպես էլ կեղծ: Այն կարող է առաջացնել և՛ դրական, և՛ բացասական ապրումներ՝ արտահայտելով տվյալ սոցիալական խմբի հաստատուն վերաբերմունքը որոշակի երևույթի նկատմամբ:

Մենք բոլորս ապրում ենք կարծրատիպերի աշխարհում: Հենց կարծրատիպերն են զգալի չափով սահմանում բարոյական նորմերը, ձևավորում քաղաքական և աշխարհայացքային կոնցեպցիաները: Վարքագծային կարծրատիպերը շատ բազմազան են և շատ հարցերում որոշում են մեր վարքագիծը, համոզմունքները և վերաբերմունքը շրջապատի նկատմամբ: Շնորհիվ այդ կարծրատիպերի՝ մենք հստակ գիտենք՝ ինչպես մեզ դրսևորենք այս կամ այն դեպքում: Ճանաչողության մեխանիզմում կարծրատիպերի գոյությունը կրում է երկու՝ միմյանց հակադիր բնույթ: Մի կողմից կարծրատիպերը զգալիորեն հեշտացնում են իմացության գործընթացը՝ թույլ տալով լայնորեն օգտագործել գոյություն ունեցող գիտելիքները և կարողությունները, մյուս կողմից՝ հենց դրանք են սահմանափակում իրենց հակասող կամ իրենց շրջանակներից դուրս եկող նոր հասկացությունների ճանաչման հնարավորությունները:

Ձևավորված կարծրատիպերը շատ կայուն են և հաճախ պահպանվում են մարդու ամբողջ կյանքի ընթացքում, դրանց ոչնչացումը սովորաբար շատ ցավոտ գործընթաց է և իր հետ բերում է անհանգստության զգացում, հոգեկան հավասարակշռվածության խանգարում, նույնիսկ սթրեսային իրավիճակ: Նորի նկատմամբ անտագոնիստական վերաբերմունքը որոշվում է ենթագիտակցական մակարդակում գործող ինքնապահպանման բնագոյով, որը փորձում է պաշտպանել մեզ հնարավոր ցնցումներից՝ կապված հաստատված կարծրատիպերի ոչնչացման հետ: Գոյություն ունեն կարծրատիպերի բազմազան տեսակներ: Մասնավորապես առանձնացնում են ավտոկարծրատիպերը, որոնք արտացոլում են մարդկանց պատկերացումները հենց իրենց մասին, և հետերոկարծրատիպերը, որոնք արտացոլում են մեկ այլ ժողովրդի, սոցիալական խմբի մասին պատկերացումները: Շատ կարծրատիպեր մարդկի ընդունում են որպես օրինակելի օրինակներ, որոնց պետք է պարզապես համապատասխանել: Այդ պատճառով այդպիսի ամրագրված պատկերացումները բավականին մեծ ազդեցություն են գործում մարդկանց վրա՝ խթանելով բնավորության այնպիսի գծերի ձևավորմանը, որոնք արտացոլված են կարծրատիպերում:

Կարծրատիպերը կարող են լինել անհատական և սոցիալական, որոնք արտահայտում են ամբողջ խումբ մարդկանց պատկերացումները: Դրանք կարելի է նաև բաժանել հետևյալ կերպ՝ վարքագծի կարծրատիպեր և գիտակցության կարծրատիպեր: Վարքագծի կարծրատիպերը կայուն սոցիալ-մշակութային խմբի և դրան պատկանող անհատների պարբերաբար կրկնվող վարքագծեր են, որոնք կախված են այդ խմբում գործող արժեքային-նորմատիվ համակարգից և գտնվում են սերտ կապի մեջ գիտակցության կարծրատիպերի հետ: Գիտակցության կարծրատիպերը՝ որպես արժեքային-նորմատիվ համակարգի մասին ամրագրված իդեալական պատկերացումներ, հանդես են գալիս որպես վարքագծի կարծրատիպերում ձևավորման հիմքեր: Գիտակցության կարծրատիպերը ստեղծում են վարքի մոդելներ, իսկ վարքագծի կարծրատիպերը այդ մոդելները ներդնում են կյանք:

Կարծրատիպերի վերլուծության ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել դրանց ինչպես բացասական, այնպես էլ դրական հոգեբանական հետևանքները: Մի կողմից՝ այլ մարդու մասին կարծրատիպից դուրս եկող

դատողությունների համակարգը հաճախ գործում է որպես զգուշացում: Առաջանալով տեղեկատվության պակասի պայմաններում՝ կարծրատիպը հաճախ կեղծ է և խաղում է պահպանողական դեր՝ ձևավորելով սխալ պատկերացումներ տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, ձևափոխելով տեղի ունեցող իրադարձության կամ միջանձնային փոխհարաբերությունների բնույթի մեկնաբանման գործընթացը: Ցանկացած սոցիալական կարծրատիպ, որը ճիշտ է մի իրավիճակում, կարող է համարվել ոչ ճիշտ մեկ այլ իրավիճակում և, հետևաբար, ոչ արդյունավետ շրջապատող սոցիալական աշխարհում անձի կողմնորոշման խնդրի լուծման համար:

Այուս կողմից՝ սոցիալական կարծրատիպերի գոյությունը կարևոր դեր է խաղում կյանքում այն պարզ պատճառով, որ տեղի ունեցող իրադարձության մասին համակողմանի տեղեկատվության բացակայության դեպքում հնարավոր չէր լինի դրա ո՛չ համարժեք գնահատումը, և ո՛չ էլ դրա կանխատեսումը: Կարծրատիպը թույլ է տալիս խիստ կրճատել փոփոխվող իրականության արձագանքման ժամանակը, արագացնել ճանաչման գործընթացը, պատկերացնել գոնե ինչ-որ մի նախնական հիմք՝ տեղի ունեցող իրադարձությունում կողմնորոշվելու համար: Այն հեշտացնում է ըմբռնումը, օրինակ, որքան տեքստում շատ են կարծրատիպերը, այնքան այն հեշտ է հասկացվում :

Ծնողների վարքը կարող է հանդիսանալ ուրույն չափանիշ, որի հիման վրա երեխաները համեմատում և կառուցում են իրենց վարքագիծը: Ծնող-երեխա փոխհարաբերությունների կառուցման մեջ ակտիվ կողմը հասուն մարդն է՝ ծնողը: Նա նպատակաուղղված կազմակերպում է փոխգործակցումը, ուղղորդում է այն՝ ենթարկելով կոնկրետ նպատակի: Կարևորն այստեղ այն է, թե ինչպիսի պայմանների վրա է ուշադրությունը կենտրոնացնում ծնողը հարաբերությունները կառուցելիս:

Ծնող-երեխա հարաբերությունների և երեխայի մոտ անձնային որակների ձևավորման միջև գոյություն ունի ուղիղ կապ, քանի որ ընտանեկան միջավայրը ծնողների անհատական առանձնահատկությունների, ընտանիքի բնակության պայմանների և դաստիարակության ոճերի համակցություն է:

Երեխաների վրա ազդում են ոչ միայն կանխամտածված և նպատակաուղղված դաստիարակչական ներգործությունները, այլ ավելի շատ ծնողների վարքագծի առանձնահատկությունները: Ընտանիքը

երեխայի համար ստեղծում է սոցիալական վարքի որոշակի մոդելներ: Գնահատելով այն, ինչ տեղի է ունենում հասարակությունում, երեխան, առաջին հերթին, հենվում է մոտ հարազատների հետ շփման փորձի վրա: Հետագայում նա իր փոխհարաբերություններն այլ անձանց հետ կառուցում է՝ զգալիորեն օգտագործելով ընտանեկան հաղորդակցման մոդելները: Ընտանիքում երեխաների սկզբնական սոցիալականացումը հատկապես ծնող-երեխա հարաբերությունների ոլորտում նմանատիպը չունի ռեֆերենտային խմբերի այլ տեսակներում: Եթե նույնիսկ կրթական համակարգը լինել կատարյալ, այն չէր կարող երեխայի համար ապահովել այն հատուկ ծնողական հոգատարությունը և սերը, որը գոյություն ունի ընտանիքում:

Ընտանեկան փոխհարաբերություններն ընտանիքի անդամների միջև վերապրվող սուբյեկտիվ հարաբերություններ են, որոնք համատեղ կենսագործունեության և շփման արդյունքում օբյեկտիվորեն արտահայտվում են անձանց փոխազդեցության ձևերում: Առանձնացվում են ընտանեկան փոխհարաբերությունների հետևյալ տեսակները.

Դիկտատորա - ծնողներից մեկի գերիշխող դիրք, որն արտահայտվում է խիստ պահանջների, կանոնների, հրամանների, բռնության, սպառնալիքների և ընտանիքի մյուս անդամների վրա ներգործության այլ միջոցների կիրառմամբ: Ծնողները բախվում են երեխայի դիմադրությանը, որը հարկադրանքին, սպառնալիքներին պատասխանում է իր հակազդման միջոցներով՝ կեղծավորությամբ, խաբեությամբ, կոպտության պոռթկումներով, իսկ երբեմն էլ՝ բացահայտ ատելությամբ: Բայց եթե նույնիսկ դիմադրությունը կոտրվում է, ապա դրա հետ միասին կոտրվում են նաև անձի արժեքային շատ կարևոր որակները՝ ինքնուրույնությունը, ինքնագնահատականը, նախաձեռնողականությունը, հավատն իր և իր հնարավորությունների նկատմամբ:

Խնամարարություն - երեխայի նկատմամբ չափազանց մեծ ուշադրություն, դժվարություններից նրան ազատում, հոգատարություն և անհանգստություն: Երեխայի զարգացումը խոչընդոտվում է, առաջանում է կախվածություն, նա չի կարողանում դիմակայել կյանքի դժվարություններին, ինքնուրույն գործողություններ կատարել, ընդունել որոշումներ: Ծնողներն ըստ էության արգելափակում են հարազատ տանից դուրս իրականության հետ բախվելու՝ երեխաների

պատրաստվածության գործընթացը: Հենց այս երեխաներն են, որ ավելի դժվար են հարմարվում խմբերում:

Խաղաղ գոյակցություն – ծնողների դիրքորոշում, ըստ որի պահպանվում են հետևյալ սկզբունքները՝ երեխաները պետք է մեծանան ինքնուրույն, անկախ, ազատ, հանգիստ: Այդպիսի ընտանիքներում ծնողներն ապրում են իրենց, երեխաներն էլ իրենց կյանքով: Այսօրինակ փոխհարաբերությունների հիմքում ընկած է ծնողների՝ որպես դաստիարակողների պասիվությունը, իսկ երբեմն էլ՝ նրանց հուզական սառնությունը, անտարբերությունը, անկարողությունը և ծնող լինելու ցանկության բացակայությունը:

Համագործակցություն – անձնային մակարդակում ծնողների և երեխաների փոխգործակցում, սիրո, հարգանքի և երեխայի նկատմամբ պահանջկոտության հավասարակշռվածություն: Հենց այս իրավիճակում է հաղթահարվում երեխայի եսասիրական անհատականությունը: Ընտանիքը, որտեղ փոխհարաբերությունների գերիշխող տեսակը համագործակցությունն է, որտեղ ծնողները երեխաների հետ շփվում են որպես անհատների հետ, որտեղ յուրաքանչյուրը կարող է դիմել մեկ ուրիշին խնդրանքով կամ հարցով և ստանալ օգնություն, ձեռք է բերում հատուկ որակ: Այդ պատճառով փոխգործակցության տվյալ տեսակը խթանում է երեխայի ստեղծագործական ակտիվությունը, ձևավորում է փոխըմբռնման պատրաստակամություն, առաջացնում է հոգեբանական անվտանգության զգացում:

Ծնողների հետ շփման երեխայի ներքին պահանջմունքը դրսևորվում է նրանով, որ նա հասակակիցների միջավայրում իր վարքով նմանակում է ծնողների շարժումները, պահվածքը, արժեքային գնահատականները և մտածողության ձևերը: Այդպիսի նմանակումը անվանում են *նույնականացում /իդենտիֆիկացիա/*: Երեխան կարծես իր մեջ վերակերտում է ծնողի կերպարը:

Մեծահասակների հետ շփվելիս երեխան հաճախ բարոյական արժեքներն ըմբռնում է կատեգորիկ ձևով՝ աստիճանաբար վերամշակելով և լրացնելով դրանք կոնկրետ բովանդակությամբ, որն էլ և արագացնում է նրանց ձևավորումը և դրա հետ մեկտեղ առաջացնում դրանց ձևական յուրացման վտանգը: Դրա համար կարևոր է, որ երեխան սովորի կիրառել դրանք կյանքում իր և այլոց նկատմամբ: Դա էական նշանակություն ունի, առաջին հերթին, նրա անձնային որակների ձևավորման համար: Որպես

վարքի չափանիշներ՝ նախադպրոցական տարիքի երեխայի համար հատուկ նշանակություն ունեն հեքիաթի հերոսները, որտեղ կոնկրետ կերպարային և իրեն հասանելի ձևով ընդգծված են բնավորության դրական և բացասական գծերը, ինչը հեշտացնում է երեխայի նախնական կողմնորոշումը մարդու անձնային որակների բարդ նկարագրում:

Երեխայի անձը ձևավորվում է աշխարհի հետ իրական փոխազդեցության արդյունքում: Այդ գործընթացը ղեկավարվում է մեծահասակների կողմից, որոնք նպաստում են սոցիալապես կարևոր հատկությունների ընտրությանը և մշակմանը: Երեխայի ինքնուրույնությունը դրսևորվում է այն դեպքում, երբ նա կիրառում է բարոյական գնահատականներն իր և այլոց նկատմամբ ու դրա հիման վրա կարգավորում է իր վարքը: Դա նշանակում է, որ ձևավորվում է անձնային այնպիսի բարդ ֆենոմեն, որն է *ինքնագիտակցությունը*:

Շփվելով մայրիկի և հայրիկի, եղբայրների և քույրերի հետ՝ երեխան յուրացնում է աշխարհի հետ կապը, մտածում և խոսում է այնպես, ինչպես մտածում և խոսում են իր ընտանիքում: Մեծանալով նա կարող է գիտակցաբար չընդունել իր ընտանիքին բնորոշ գծերը, սակայն ենթագիտակցաբար իր մեջ կրել ընտանիքի ներդրած վարքագծի կանոնները և կարծրատիպերը: Այս ամբողջը՝ կյանքի ոճը, հատկությունների, վարքի և ունակությունների յուրօրինակ համադրությունը համակցության մեջ որոշում են երեխայի ճանապարհը դեպի իր կյանքի նպատակները:

Ծնողական դերերի կատարման գործընթացում ամուսինների փոխհարաբերությունները կախված են նրանից, թե ինչպիսի ռազմավարություն ունեն նրանք: Եթե նրանց նպատակը իրենց հարաբերությունների լավացումն ու երեխաների ներդաշնակ զարգացումն է, ապա երեխաների մոտ նրանք հանդես են գալիս «միասնական ճակատով»: Նրանք չեն թուլացնում մոր կամ հոր հեղինակությունը երեխայի աչքերում, պաշտպանում են մյուս ամուսնու պահանջները և գործողությունները: Եվ, հակառակը, ամուսինները կարող են պատերազմել միմյանց հետ՝ դրանում ներքաշելով նաև երեխաներին:

Փորձնականորեն բացահայտվել են դաստիարակչական գործառույթն իրականացնելիս ամուսինների փոխգործակցության տարբեր ռազմավարություններ.

1. Ծնողների ջանքերի համակցություն. մայրը և հայրը միասին գնում են միևնույն ուղիով՝ օգնելով և լրացնելով միմյանց:

2. Հայրը հանդես է գալիս մոր օգնականի դերում (մայրը գլխավոր դաստիարակն է, իսկ հայրը աջակցում և օգնում է նրան):

3. Հայրն օգտագործում է երեխային, որպեսզի ցույց տա իր իշխանությունը և գերակայությունը կնոջ նկատմամբ (օրինակ՝ բացահայտ ծիծաղում է, երբ երեխան չի լսում նրան, կամ հեգնանքով է արծագանքում նրա պահանջների ձևակերպմանը):

4. Մայրը գաղտնի ոչնչացնում է հոր ազդեցությունը երեխայի վրա (հոր բացակայության ժամանակ թույլ է տալիս նրան անել այն, ինչը հայրն արգելում է, կամ նույնիսկ ուղղակի ասում է. «Սպասի՛ր, հայրիկը կգնա, և ես թույլ կտամ միացնել համակարգիչը»):

5. Մայրը միջնորդ է հոր և երեխայի միջև. երեխան և հայրը շփվելու ժամանակ չունեն, կամ նրանք չեն հասկանում իրար, կամ երեխան վախենում է խոսել հոր հետ, և մայրն օգնում է նրանց կարգավորել հարաբերությունները: Այստեղ կարևոր է հիշել՝ իրական ներդաշնակ հարաբերությունները ծագում են ուղիղ շփման դեպքում, այդ պատճառով այսպիսի ռազմավարությունը հնարավոր է միայն որպես ժամանակավոր միջոց:

6. Ծնողներն ունեն երեխայի վրա ազդելու տարբեր նպատակներ (օրինակ՝ մայրը, խղճալով լացող երեխային, մտածում է նրա թուլեական վիճակի մասին, իսկ հայրը, նրա նկատմամբ լինելով խիստ, մտածում է նրա ապագայի մասին) :

Այս տարբեր ռազմավարություններն առաջացնում են փոխհարաբերությունների բազմաթիվ ենթաձևեր ինչպես ամուսինների, այնպես էլ ծնողների և երեխաների միջև:

Քանալի բառեր՝ կարծրատիպ, ավտոկարծրատիպեր, հետերոկարծրատիպեր, ծնողական վարք, դաստիարակության ոճ, դիկտատուրա, խնամատարություն, խաղաղ գոյակցություն, համագործակցություն, փոխգործակցության ռազմավարություն, իդենտիֆիկացիա, ինքնագիտակցություն:

Օգտագործված գրականություն

1. Андреева Г.М., Социальная психология / Г.М.Андреева, М. , АСПЕКТ-ПРЕСС, 1999,375 с.
2. Андреева Т.В., Семейная психология: Учебное пособие, СПб, Речь, 2005.
3. Андреева Т. В. , Психология семьи / Т. В. Андреева, М., Речь, 2010.
4. Антонов А.И., Социология семьи. Учебник, - 2-е изд., перераб. и доп., М., ИНФРА , М, 2005, 640 с.
5. Арутюнян М.Ю., Гендерные отношения в семье // Материалы Первой Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям «Валдай - 96», М., 1997, С. 56-57.
6. Басс Д., Стратегия выбора партнёра // Сексология: Хрестоматия, СПб., 2000. – 437. с.
7. Бодалев А.А., О социальных эталонах и стереотипах и их роли в оценке личности / А.А. Бодалев, В.Н. Куницына, В.Н. Панферова // Человек и общество: (ученые записки НИИКСИ), Л., изд-во Л. ун-т, вып. 9, 1971.
8. Буренкова Е.В, Хомиченко Е.Н., Влияние идеального образа партнёра на межличностные отношения в парах. // Семейная психология, 2007 г., №1, с. 43-55.
9. Волкова А.Н., Штильбанс В.И., На пороге семьи,Л., Знание, 1989.

THE ROLE OF FAMILY STEREOTYPES IN THE STRUCTURE OF PARENT-CHILD RELATIONSHIP

L. N. KURKCHYAN

*PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor
GSU Lecturer*

A. V. VAHANYAN

*Assistant at the Chair of Pedagogy and Psychology
Faculty of the Humanities, Haybusak University of Yerevan*

One of the contemporary issues of age and pedagogical psychology is presented in the article: the role of family stereotypes in child-upbringing. Parental behavior can be a unique criterion based on which a child compares and builds his / her behavior. Growing up, he/she can not consciously ignore his/her family-specific traits, but subconsciously carry the family's behavioral rules and stereotypes.

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ

Л. Н. КУРКЧЯН

Кандидат педагогических наук, доцент, ГГУ преподаватель

А. В. ВАГАНЯН

Ассистент кафедры педагогики и психологии

Ереванского университета “АЙБУСАК”

В данной статье обсуждается одна из острых проблем возрастной и педагогической психологии: семейные стереотипы и их роль в воспитании детей. Родительское поведение может стать основным критерием подражания для ребенка, который став взрослым, может, сознательно отвергая на подсознательном уровне, воспроизвести поведенческие модели своих родителей.

ՆՈՐՈՎԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄ ԾՆՈՂՆԵՐԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՐԱՋԵԿՄԱՆ ԽՆԴԻՆ

Հ. Հ. ՕՇԱՆՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ դասախոս, ՀՀ վաստակավոր մանկավարժ*

Գ. Հ. ՕՇԱՆՅԱՆ

*ԳՊՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի
մագիստրատուրայի ուսանող*

Ընտանիքը, դպրոցը և միջավայրն այն հիմնական օջախներն են, որոնցով պայմանավորված է աճող սերնդի դաստիարակությունը, վաղվա քաղաքացու ձևավորումը: Եթե միջավայրի ազդեցությունը երեխայի վրա անկառավարելի գործընթաց է, ապա ընտանեկան և դպրոցական դաստիարակությունը՝ կառավարելի:

Այդ հարցում կարևորվում են ոչ միայն ուսուցիչների անելիքները, այլև ծնողների մանկավարժական գրագիտության աստիճանը: Սովորողների դաստիարակության գործընթացը գնալով դառնում է դժվարին ու բազմաբնույթ՝ կապված գիտատեխնիկական հեղափոխության արդիական նվաճումների հետ: Դրանով պայմանավորված՝ մեր ժամանակները աչքի են ընկնում մարդկային հաղորդակցման տեմպերի ու ուղիների բազմազանությամբ ու արագությամբ: Մեծացել է մարդկանց միգրացիոն տեղաշարժման չափը, աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները դարձել են մեր ժամանակների նշանաբանը: Զարգացած շուկայական տնտեսությանը բնորոշ գիտատեխնիկական առաջընթացը իր հետ բերում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների թռիչքաձև զարգացում:

Այս ամենն իր արտացոլումն է գտել դպրոցականի կյանքում, երեխան հայտնվել է տեղեկատվական հաղորդակցման հորձանուտում /դասագիրք, համակարգիչ, բջջային հեռախոս, հեռուստացույց և այլն/: Կամա թե ականա՝ երեխան յուրացնում է տարաբնույթ տեղեկատվության մեծ պաշար... Ահա թե ինչու բարդացել է ոչ միայն դասուցեկների, այլև ծնողների անելիքները՝ սովորողների ուսուցման և դաստիարակության, նրանց աշխարհայացքի ձևավորման հարցերում: Հրատապ է դարձել ոչ միայն ուսումնական ծրագրերի ու դասագրքերի բարեփոխման, այլև ծնողների մանկավարժական իրազեկման խնդիրը արդիական պահանջներով:

Ժամանակակից ընտանիքներում նկատելի է ոչ բազմանդամ լինելու ձգտումը, երբ երեխան զրկվում է եղբորը, քրոջը ընդօրինակելու հնարավորությունից, և սահմանափակ միջավայրը նրան դարձնում է եսասեր ու չշփվող:

Դա դեռ բոլորը չէ. ճակատագրի բերումով ընտանիքների մեծամասնությունը երկփեղկվել է, շատ հայրերի արտագնա աշխատանքի մեկնելու պատճառով երեխաների ընտանեկան դաստիարակությունը ստացել է մայրական ուղղվածություն՝ դժվարացնելով հատկապես տղաների դաստիարակության գործընթացը: Նկատելի է, որ շատ ընտանիքներ լավ չեն կատարում իրենց դաստիարակչական գործառույթը: Դիմելով ծնողներին՝ Մակարենկոն գրել է, որ նրանք դաստիարակում են երեխաներին իրենց կյանքի ամեն վայրկյանին, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ տանը չեն¹: Նկատենք, որ ընտանեկան դաստիարակությունն էլ կարող է աչքի ընկնել իր դրական և բացասական կողմերով: Ուստի «Ծնողներին համընդհանուր մանկավարժական կրթություն» պահանջը ստացել է արդիական հնչեղություն:

Անցյալում դպրոցներին կից գործել են ծնողական համալսարաններ՝ տարբեր ֆակուլտետներով, ուր ընդգրկվել են տարբեր տարիքի ու կրթության ծնողներ: Ժողովրդական համալսարաններում ընդգրկված ծնողների համար կազմակերպված դասախոսությունները մշակվել են տեղական պայմանների առանձնահատկություններից ելնելով՝ հաշվի առնելով նաև ունկնդիրների պատրաստականության աստիճանը:

Փոխվել են ժամանակները, դաստիարակչական հարցերը ստացել են նոր ու բազմաբնույթ հնչեղություն ինչպես բովանդակային, այնպես էլ սոցիալ-հոգեբանական առումով: Ահա թե ինչու մանկավարժներից ու ծնողներից պահանջվում է նորովի մոտեցում տեղեկատվական հորձանուտում հայտնված երեխաներին կողմնորոշելու ու աջակցելու հարցերում²:

Այսօր մենք այս խնդրին պատշաճ ուշադրություն չենք դարձնում և հետո զարմանում, թե ինչու՞ է վիճակը տխուր...

Ուստի ծնողների մանկավարժական գիտելիքներով իրազեկելը ստացել է նոր հնչեղություն, նրանք մեթոդական օգնության կարիք են զգում, որպեսզի կարողանան օգնել և վերհսկել երեխաներին բազմաքանակ տեղեկատվական աղբյուրներից օգտվելու, տեխնիկայի անվտանգության

¹ Ա. Ս. Մակարենկո, «Մանկավարժական ընտիր երկեր», Երևան, «Հայպետհրատ», 1950թ., էջ 365:

² Մանկավարժական գիտելիքներ բոլորին, Երևան, «Լույս», 1986թ., էջ 12:

կանոնները պահպանելու, ընդունված չափորոշչային պահանջներից ելնելու հարցերում: Կարելի է առանձնացնել այն հարցերը, որոնց առումով դաստիարակչական աշխատանքները նորովի կազմակերպելու անհրաժեշտություն է զգացվում.

- բջջային հեռախոսից, համացանցից օգտվելու մշակույթի ձևավորում,
- համակարգիչն իբրև «Էլեկտրոնային ուսուցիչ» օգտագործելը,
- առանձին հեռուստահաղորդումներից երեխաներին զերծ պահելը, նրանց ժամանցը տարիքային առանձնահատկություններին համահունչ կազմակերպելը,

- միջանձնային հարաբերություններում հանդուրժողականության մթնոլորտի ձևավորումը,

- միջին և ավագ դպրոցականներին վնասակար սովորույթների՝ ալկոհոլի, ծխախոտի, թմրամիջոցների վատ ազդեցությունից և ընդհանրապես հակահասարակական արարքներից զերծ պահելը,

- առողջապահական թեմաներով զրույցներ կազմակերպելը,

- կրթության նշանակության կարևորումը,

- ռազմա-հայրենասիրական դաստիարակչական աշխատանքների գործնական ուղղվածության բարձրացումը,

- ըստ կրթական աստիճանների սովորողներին տնտեսագիտական և բնապահպանական գիտելիքներով զինելը,

- սովորողների աշխատանքային դաստիարակության և մասնագիտական կողմնորոշման հարցերը շուկայական տնտեսությանը համահունչ կազմակերպելը,

- երեխաների կողմից փողոցային երթևեկության կանոնները պահպանելը,

- արտերկրից թափանցող զանազան կրոնական աղանդների քայքայիչ ազդեցությունից սովորողներին զերծ պահելը,

- ծնողների շրջանում հայ առաքելական եկեղեցու դերի ու պատմական նշանակության կարևորումը և այլն:

Հասկանալի է, որ այս հարցերի լուծումը դժվար է պատկերացնել առանց դպրոցի և ընտանիքի սերտ համագործակցության, առանց ծնողներին մանկավարժական գիտելիքներով զինելու: Ինչ վերաբերում է այդ օջախների համագործակցության ուղիներին, ապա դրանք բազմազան են, և դրանցով կարևորվում են դպրոցի տնօրինության, դասղեկների, դաստիարակչական աշխատանքների կազմակերպիչների և դպրոցական այլ օղակների անելիքները.

- ծնողների համար կազմակերպվող թեմատիկ դասախոսություններ,

- ծնողական ժողովներ,
- ծնողական խորհրդի նիստեր,
- ծնողների հետ հանդիպման օրեր,
- թեմատիկ դասղեկական ժամեր,
- անհատական զրույցներ /ծնողներ, աշակերտներ/,
- արտադասարանային դաստիարակչական միջոցառումներ,
- նշանավոր մարդկանց հետ կազմակերպվող հանդիպումներ,
- այցելություններ մշակութային օջախներ, թեմատիկ էքսկուրսիաներ,

Ֆենտիլոգիական արշավներ և այլն:

Պետք է ավելի հաճախ անդրադառնալ դպրոց-ընտանիք համագործակցության արդյունավետ ձևերի օգտագործմանը:

Շրջապատում նկատվող բացասական երևույթները վատ են անդրադառնում երեխաների վարքագծի ձևավորմանը, որը շարունակական է լինելու փոխակերպվող հասարակության ներկա պայմաններում: Դպրոցի և ընտանիքի համագործակցության արդյունավետության բարձրացման համար պետք է կարևորել, թե հատկապես ընտանիքի ո՞ր անդամի հետ է երեխան շատ շփվում: Հետևողական դասղեկը այս հանգամանքը կարող է օգտագործել ծնողների հետ կազմակերպվող իր ամենօրյա աշխատանքներում:

Ժ. Ժ. Ռուսոն երեխայի դաստիարակության հարցում դպրոց-ընտանիք համագործակցության մեջ կարևորել է վեջինիս դերը: Իսկ Ա. Ս. Մակարենկոյի կարծիքով՝ երեխային դաստիարակում են իրերն ու երևույթները, մարդիկ, հատկապես ծնողները¹:

Ուսանելի է շատ երկրների փորձը, որոնք բուռնորեն /անկախ մասնագիտությունից/ աշխատանքներ են կազմակերպում ապագա ծնողների հոգեբանամանկավարժական գրագիտության բարձրացման ուղղությամբ:

Մեր դպրոցներում դպրոց-ընտանիք համագործակցությունը կազմակերպվում է հիմնականում ավանդական ձևերով՝ օրագրերի վարում, ծնողական ժողովներ, հեռախոսազանգեր, ծնողական այցելություններ և այլն: Վերջին շրջանում այդ կապն արտահայտվում է նաև էլեկտրոնային դասամատյանների վարման միջոցով: Ժամանակն է, որ դպրոցի և ընտանիքի կապը խմբային ձևից անցում կատարի ծնողների հետ անհատական հանդիպումներ կազմակերպելու ձևին, որն առավել արդյունավետ է և ելնում է յուրաքանչյուր երեխայի անհատական առանձնահատկություններից: Այդ հանդիպումները կարող են օգնել հատկապես այն ծնողներին, որոնք իրենց

¹ «Ընտանիք և դպրոց», ամսագիր, 2015թ., N1, էջ 44:

ավելորդ խստապահանջությամբ /կամ անտարբերությամբ/ չեն նպաստում երեխաների դաստիարակության գործընթացին՝ անջրպետ առաջացնելով դպրոցի ու ընտանիքի պահանջների միջև: Համագործակցության այս ձևը հնարավորություն է ընձեռում դասղեկին, ուսուցչին բարելավելու ոչ միայն ուսումնական, այլև սոցիալ-դաստիարակական աշխատանքները: Ինչ վերաբերում է ավանդական ծնողական ժողովների արդյունավետության բարձրացմանը, ապա նախընտրելի է կենդանի հարց ու պատասխանը, թեմատիկ զրույցը, առողջապահական ու մասնագիտական կողմնորոշման ուղղությամբ տարվող քննարկումները, թեստային աշխատանքները, ինտերակտիվ խաղերը և այլն՝ լսատեսողական սարքերի օգտագործմամբ: Քննարկվող ուսումնադաստիարակական բնույթի հարցերը պետք է ելնեն երեխաների տարիքային ու անհատական առանձնահատկություններից, կարողություններից, հակառակ դեպքում այդ աշխատանքները կկրեն ձևական բնույթ: Կարևոր է նաև նրանց սեռային առանձնահատկությունների հաշվառումը: Եթե աղջիկների համար նախընտրելի է զրույցը, բացատրությունը, ապա տղաների համար՝ գործնական աշխատանքը, կենդանի օրինակը և այլն:

Ծնողների մանկավարժական իրազեկման հարցերում յուրաքանչյուր դասղեկ պետք է ելնի հստակ նպատակադրումից, որը կոնկրետացնում է նրա անելիքները. օրինակ՝ «Բջջային հեռախոսի վատ ազդեցությունը երեխաների առողջության վրա»: Նախ դասղեկը կարևորում է ներկա դարաշրջանի գիտատեխնիկական նվաճումները, կրթական ոլորտում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ներթափանցման փաստը, որը հեղաշրջում է առաջացրել կյանքի բոլոր բնագավառներում, այդ թվում նաև ուսուցման գործընթացում: Այս թեմային նվիրված զրույց-զեկուցումը սովորողների և ծնողների համար շատ ուսանելի է և կարող է համարվել դպրոց-ընտանիք համագործակցության լավագույն օրինակ: Ընդգծվում է, որ այսօր դժվար է պատկերացնել երեխային առանց հեռախոսից ու համակարգչից օգտվելու: Նա տարաբնույթ տեղեկություններ է ընդունում ու հաղորդում՝ գրեթե կախման մեջ մնալով այդ սարքերից: Սակայն նույնքան և դեռ առավել կարևոր է նրանց ու ծնողներին իրազեկել օրգանիզմի վրա էլեկտրոնային սարքերի ունեցած վնասակար ազդեցության մասին, որ փոփոխվող էլեկտրամագնիսական դաշտը գրեթե կործանարար ազդեցություն է ունենում մարդու /առավել ևս երեխաների/ օրգանիզմի վրա¹:

¹ «Մանկավարժություն», ամսագրեր, Երևան, 2009թ., N1-2, էջ 54:

Բջջային հեռախոսը համարվում է ցածր հաճախականության ռադիոազդանշաններ ընդունող և հեռարձակող սարք, որը վատ է անդրադառնում մարդու ներքին օրգանների ֆունկցիոնալ գործունեության վրա ընդհանրապես, իսկ օգտագործման պահին՝ մասնավորապես: Փոփոխվող էլեկտրամագնիսական ալիքները, որոնք տեսանելի չեն, հատկապես վատ են անդրադառնում մարդու գլխուղեղի ֆունկցիոնալ գործունեության վրա: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ էլեկտրամագնիսական դաշտի ճառագայթման ազդեցությամբ բարձրանում է մարդու ջերմաստիճանը 10C –ով (էներգիայի կլանում), և աղավաղվում են բնական էլեկտրամագնիսական իմպուլսները, որով խախտվում է օրգանիզմի բջիջների կառուցվածքային տարրերը¹:

Իհարկե, մարդու մարմնի վրա ընկած էլեկտրամագնիսական ճառագայթների մի մասն անդրադարձվում է, բայց մի մասն էլ կլանվում և ունենում է վատ ներգործություն: Մարդու էլեկտրաչեզոք մոլեկուլները լիցքավորվում են, այսինքն՝ փոխվում են բջիջների քիմիական կապերը, որոնք կարող են քայքայվել կամ առաջանալ նորերը..., խանգարվում է օրգանիզմում տեղի ունեցող ասիմիլյացիայի և դեսիմիլյացիայի բնական գործընթացները²:

Երբ բջջային հեռախոսն օգտագործվում է այլ սարքավորումների հարևանությամբ, կարելի է լսել ձայնային ազդանշաններ, որոնք արձակում են այդ սարքերը: Նման ազդանշաններ արձակում է նաև մարդու օրգանիզմը, որը լսելի չէ:

Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ էլեկտրամագնիսական դաշտի անցանկալի ազդեցությունը մարդու օրգանիզմի վրա դիտվում է որպես ռադիոալիքային հիվանդություն: Այդ հիվանդության հետևանք կարող է լինել մարդու ընդհանուր թուլությունը, անքնությունը, ախորժակի վատացումը, հիշողության թուլացումը, եղունգների փխրունությունը, սրտի առիթմիան, քրտնարտադրությունը, գլխացավը, ընկճվածությունը և այլն³:

Այսպիսով, ժամանակակից տեղեկատվական աղբյուրներից երեխաները պետք է օգտվեն չափորոշային պահանջներից ելնելով, հակառակ դեպքում առկա է դանդաղ ճառագայթման վտանգ: Պետք է ստեղծել այնպիսի իրավիճակներ /ուսումնառություն, սպորտ, զբոսանք,

¹ Նույն տեղում, էջ 55

² «Մանկավարժություն», ամսագրեր, Երևան, 2009թ., N1-2, էջ 57:

³ Նույն տեղում, էջ 58-59:

էքսկուրսիա, այցելություն պատմամշակութային օջախներ, գրադարան, ուժերի ներածին չափով կատարվող ֆիզիկական աշխատանք և այլն/, որպեսզի երեխան որքան հնարավոր է կտրվի համացանցից օգտվելու հնարավորություններից:

Թե որքան ուսանելի են նման գրույցները սովորողների ու ծնողների համար, ավելորդ է ընդգծել: Ահա թե ինչու նորովի հնչեղություն պետք է հաղորդել դպրոց-ընտանիք համագործակցության ձևերին, որոնք ժամանակի պահանջ են և ելնում են սովորողների հայեցի դաստիարակության, մեր երկրի սոցիալ-քաղաքական շահերից:

Կյանք մտնող դեռահասը ու պատանին պետք է շրջապատված լինեն հոգատարությամբ, չտոնահարվեն նրանց տարիքային, անհատական ու սեռային առանձնահատկությունները, կարողանան իրենց տեղը գտնել փոփոխվող կյանքում: Իհարկե, դժվար է այս հարցերի համալիր լուծումը, եթե մեր երկրում սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումները ձգձգվեն, և երկիրը չընթանա զարգացման բնականոն ուղիով: Կյանքի որակի բարելավումն այն հիմնական խթանն է, որը ենթադրում է քաղաքակիրթ ապագա, և որին կարոտ է բազմաչարչար մեր ժողովուրդն ու մեր սերունդը:

Բանալի բառեր՝ դպրոց, ընտանիք, ծնող, իրազեկել, դաստիարակություն, համագործակցություն, քջային հեռախոս, համացանց, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, տեղեկատվություն և այլն:

Օգտագործված գրականություն

1. Ա. Ս. Մակարենկո, «Մանկավարժական ընտիր երկեր», Երևան, «Հայպետհրատ», 1950թ.:
2. Մանկավարժական գիտելիքներ բոլորին, Երևան, «Լույս», 1986թ.:
3. «Ընտանիք և դպրոց», ամսագիր, Երևան, 2015թ.:
4. «Մանկավարժություն», ամսագիր, Երևան, 2009թ., N 1-2:

NEW APPROACH TO THE ISSUE OF PARENTS' PEDAGOGICAL AWARENESS

H. H. OHANYAN

*PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor
GSU Lecturer, Honored Pedagogue of RA*

G. H. OHANYAN

*Master's Degree Student at
the Faculty of Economics of GSU*

The article studies the ways and forms of effective interaction between the school and the family as well as the issues of pedagogical awareness of parents, which have become extremely relevant.

НОВЫЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОСВЕДОМЛЕННОСТИ РОДИТЕЛЕЙ

Г. Е. ОГАНЯН

*Кандидат педагогических наук, доцент,
Преподаватель ГГУ,
Заслуженный педагог РА*

Г. Г. ОГАНЯН

*Степень магистра
Экономический факультет, ГГУ*

В статье рассматриваются пути и формы эффективного взаимодействия школы и семьи, вопросы педагогической осведомленности родителей, ставшие чрезвычайно актуальными.

DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE OF LEARNERS WITHIN THE FRAMEWORK OF TEXT-ORIENTED APPROACH: FROM THEORY TO PRACTICE

R. R. SARGSYAN

PhD, Associate Professor

*Associate Professor at the Chair of Foreign Language and Literature,
GSU*

G. N. KHACHATRYAN

2nd year master student

*Faculty of Philology, Department of English language and literature,
GSU*

Nowadays a great deal of interest has been generated internationally on the development of the **text-oriented approach** in foreign language classrooms. A basic goal of the approach is the expansion of literacy to increase learners' communicative competence.

The given paper is devoted to the use of alternative texts and methods developed on the precepts of the communicative-text-oriented approach in Armenian schools.

The relevance of the research is determined by the reforms in the sphere of school education in Armenia which demand modernization of the teaching methods as well as the contents of teaching.

The main goal of the research is to analyze the incorporation of text-oriented approach in Armenian schools.

1. Texts in foreign language classroom

The text is the trace of at least one utterance act, whether realized in terms of a verbal, linguistic trace, or of non-verbal one. Text refers to the connected sequences of signs and signals, under their conventional meanings, produced by the speaker and by the addressee – certain of which point to possible ways of grounding the discourse to be constructed within a particular context. Text is essentially linear, due to the limitations imposed by the production of speech in real time situations.

Texts are very important to develop communicative competence of learners.

Interest in communicative language teaching has grown and spread since the 1960s. The major objective of communicative language teaching is to enable learners to produce language for the purpose of performing tasks which are important or essential to their everyday existence.

Dell Hymes, an American socio-linguist, coined the term communicative competence (1972), in contrast to Noam Chomsky's linguistic competence (1965). He has made similar distinction between linguistic competence and performance. According to Chomsky "competence is the native speaker's knowledge of his/her language and the ability to produce and understand large amount of sentences. Performance is the actual use of these utterances in everyday life" [1].

According to Hymes, communicative competence is the ability to communicate in everyday situations and includes both structural and functional aspects of language. It includes knowledge of grammar, vocabulary, rules of speaking and responding and use of language appropriately in different social contexts.

Savignon notes: "Communicative competence is relative, not absolute and depends on the co-operation of all the participants involved" [2]. It is important for learners to know how to use grammatical rules for producing meaningful sentences in real life situations, it is also necessary for them to know what kind of language is used in particular situation; when they should be silent and when they should perform.

Thus, textual competence is one of the most important structural components of communicative competence.

Textual competence refers to the ability to understand and produce well-organized and cohesive text in both written and spoken contexts.

Textual competence isn't developed based on rules or only development of some linguistic skills, instead, it is developed through the various strategies that students employ depending on the subject, audience, purpose and text-type to be produced.

We should not ignore fostering students' textual competence in English teaching. While we promote students' oral competence in class, we may take a selective method, which accepts the best teaching techniques from other methods according to the actual situation. Teachers are required to use

communicative language teaching as a method while accepting elements of the traditional method. **Textual competence should be incorporated in English classes since it is widely known, that textual competence directly influences English reading comprehension.**

There is a great variety of **comprehension exercises**: Paused reading, Blank fill exercises (Cloze exercises), Question forming exercises, Replace the endings exercises, Condensing, Multiple choice exercises, True or false, Correct the errors, etc.

II. The description of the experimental teaching based on text-oriented approach

During our internship we decided to check experimentally the possibilities of using different types of texts and exercises in order to develop the learners' communicative competence (with all its structural components).

Our experiment was conducted with the 10th grade students of secondary school N1 of village of Karmirgyugh (Gegharqunik Region, Republic of Armenia).

UNIT 3 from the textbook by S.Bagdassarian, S.Gurdjayants, H.Avagyan was chosen for the teaching [3]. Before starting our experimental teaching we had studied the Program and criteria for the high school as well [4].

In total 30 students were involved in the teaching.

The texts were selected according to the topic of the lessons taking into account the linguistic background of the learners.

The main aim of the experimental teaching was to see if additional text materials can lead to the effective development of the text and discourse competences of the learners and finally to the development of English communicative competence.

The specific objectives of the experimental teaching were the following:

- to analyze the potential of the texts provided by the textbooks;
- to choose texts in addition to the ones provided by the textbooks;
- to develop various types of exercises and tasks which can motivate the interest of the learners towards the English language;
- to conduct the experimental teaching based on the developed didactic materials;
- to analyse the effectiveness of the suggested methodology based on the feedback.

Topic of the lesson: *How Britain is governed.*

Grammar topic: *The Passive Voice.*

The following textual materials are presented in the textbook:
Parliament of Britain, England 1642.

In addition to the above mentioned textual materials we offered the additional one: *The story of America's first president.*

Planning the Experimental Teaching. The experimental teaching was planned as a series of lessons each of which was dedicated to a specific goal. Overall 3 lessons were conducted.

Day 1: Execution of Lesson 1. The execution of the lesson was planned as a combination of three main parts. Table 1 below represents the structure of the lesson with the time management.

Table 1: The structure of lesson 1

Phase	Time
Introduction	5 min
Explicit Instruction	25 min
Review and closure	10 min

Introduction (5 minutes)

The lesson was initiated with the greeting, marking the absent students and the announcement of the topic of the lesson.

Explicit Instruction (25 minutes)

Students were assigned to read the text, get acquainted with the new words and do some exercises. Before reading the text, we discussed the questions before the text. Some of the students shared their ideas with the others.

Vocabulary acquisition: The unknown words of the unit were the following: *decide, defense, govern, law, tradition, respect, responsible, inherit, merit, handsome, devote, honest, defeat, aim, cruel, guilty, character.* Pupils were assigned to guess the meaning of unknown words and use it in their own sentences.

After reading the text we did a comprehension exercise, to understand weather pupils get the meaning of the text or not.

Later students were introduced the following phrasal verbs with give: *give back, give in, give up, give up (doing) something*. Students were assigned to use the given phrasal verbs in their own sentences.

Day 2: Execution of Lesson2

Table 2: The structure of lesson 2

Phase	Time
Introduction	5 min
Homework check	15 min
Speaking	15 min
Review and closure	5 min

As homework the following exercises from the textbook were given. The first exercise required to translate the Armenian words into English. E.g. Հարգել-respect, Որոշել-decide, Ժառանգել-inherit, etc.

Besides, the following types of exercises were displayed: *match the words with their meanings, fill in the gaps with the given words, choose the correct word from the word family, choose the right word*.

In the next phase, to confirm their skills we did the following exercises regarding the new words: *Choose the correct word, arrange the words, fill in the gap exercise, Match the words, Insert the word, Form the adjectives*.

In the next exercises there were the pictures of Margaret Thatcher, Napoleon I, Tigran the Great, Winston Churchill, Peter the Great, Indira Gandhi. Students were assigned to speak about the people mentioned above, using their new vocabulary.

Day 3: Execution of Lesson3

Table 3: The structure of lesson 3

Phase	Time
Introduction	5 min
Explicit Instruction	25 min
Review and closure	10 min

In the unit there was a reading text with the information on the formation of the Parliament of Great Britain. As the unit was all about politics we decided to give the students extra reading texts about the story of American's first president. The text was chosen from the online educational source [5]. The text is given below:

The story of America's first president

All Americans know about George Washington. He was the first president of the United States of America, and his face appears on the iconic one-dollar bill. He has also given his name to the capital city of the USA, Washington D.C,and to a state, the state of Washington. No other American is quite so famous!

An unforgettable president...

*If you had to **sum up** George Washington's life in one word, that word would have to be unforgettable. George's story is one of travel and adventure, full of risks and, most of all, full of glory. After all, in 1789, he was elected the first president of the United States, a country that was to become the most powerful in the world. At the end of his life, in 1799, George was an international hero. But, if you look back into George's early years, you will see that things were not always so **rosy**. George was sent into the Army as a very young man. For a **colonist** of his generation, it was a respectable thing to do. It gave him an opportunity to **make a living**, and at the same time see the country, which at the time was full of wild animals and Indians. It was a tough life, but an interesting one. One could **hunt** forever in the vast forests. One could explore new lands **seemingly** forever.*

*A lover of Nature, George became a **surveyor** with the Army, a job which led him further and further into the wild, unknown country. As for the Indians, they were generally friendly, and were good **trading partners**. All in all, George's young years were full of **carefree** wandering in a new, virgin land.*

*Yet suddenly one day, the **threatening** news came: wild animals and Indians were not the only inhabitants of the woods. Virginia scouts had found French soldiers on the other side of the Appalachians. It was said that the French claimed all land west of the mountains for New France. This was bad news for the governor of Virginia, who wanted the same land — at all costs.*

*In his **quest** to get the land beyond the mountains, the governor called upon his best soldier to **deal with** the situation: it was young George Washington, barely 22 years old at the time. The governor told George to go*

and find the French, and give them a simple message: leave the region immediately, or get ready for battle.

Wanting to serve and please his authorities, George did as he was told. He went over the mountains with a small army, found the French, and passed on the governor's message. But, of course, the French did not wish to leave. Inevitably, the conflict developed into a war, known as the French and Indian War; that is, the French and some Indian allies fighting the British colonials.

For George, it was a difficult time. **To cut a long story short**, it was the only time in his life that he had to surrender an army — at Fort Necessity, near the **forks of the Ohio**. In that battle, George nearly didn't become the first president of the United States. His army was surrounded by the French and Indians, badly **outnumbered**, so he had to surrender the fort. Luckily for him, the French allowed him and his army to leave with their horses and guns. The battle had been lost, but the English, who were more numerous, eventually won the war.

The French and Indian War was a learning experience for George, one that he would later exploit in the War for American Independence. Indeed, twenty years later, George was dressed in an American uniform, and fighting not against the French, but against the British.

In this war, it is said that George's **fiery** leadership inspired his American troops when they were **starving** and cold, and he emerged from the war as the greatest general.

It was no surprise that the victorious Americans chose him as their first president. As for getting his picture on the dollar bill, that didn't come until after George was long dead and gone, proving that his spirit was truly an unforgettable one.

The following **Student Worksheet** was used after reading the text:

1. Select the nearest equivalent to these expressions which occur in the text.

1. **was to become** -

had become -

b. was going to become -

c. should have become

2. **claimed all land** -

a. had occupied all land -

b. were asking for all the land -

c. considered that all land belonged to them.

3. passed on the governor's message -

- a. did not mention the governor's a message -
- b. said that the governor would send them a message -
- c. told them what the governor had said;

4. nearly didn't become the first president -

- a. was almost killed. -
- b. almost found the first president. -
- c. almost decided to join the French.

5. was a learning experience -

- a. was a new experience. -
- b. was something that taught him a lot. -
- c. was a very difficult experience.

2. Make up questions to which these are the answers, using the question word indicated.

- 1. In 1799 (when)
- 2. French soldiers . (what)
- 3. Because he wanted it too (why)
- 4. To go out and find the French. (what)
- 5. The French and the Indians. (who or whom)
- 6. At Fort Necessity. (where)
- 7. With his fiery leadership. (How)
- 8. Much later long after his death. (when)

In addition to the above mentioned exercises we have worked out a variety of exercises and tasks of different types which are given below:

❖ True or False?

- 1. George Washington was elected the first president of the United States of America in 1789. (True)
- 2. During his life all the things were very easy for him. (False)
- 3. It was 22 years old George Washington to took the responsibility to convey the message of the government to the French soldiers. (True)
- 4. After hearing the message of the government French soldiers left at once. (False)
- 5. Despite George Washington's army was outnumbered they, they won the war. (False)

❖ **Match the words with their meaning:**

1. Glory	a) Nice, fine or subtle
2. Rosy	b) Give up demand
3. Inhabitant	c) High renown won by notable achievements
4. Quest	d) Attempt
5. Surrender	e) A person or animal that lives in a place
6. Fiery	f) Strongly emotional

Grammar

As the grammar material of the unit was **the Passive Voice**, we offered the following exercises:

- ❖ Find the sentences about George Washington with the use of the Passive Voice. There are several examples in the article, for example:
He was elected the first president of the United States, George was sent into the Army as a very young man.
- ❖ **Fill in the gaps with the correct form of the verbs in brackets to form the passive voice.**

1. George Washington _____ the first president of USA in 1789. (to elect)
2. George _____ into the army as a very young man. (to send)
3. He did as he _____. (to tell)
4. 20 years later he _____ in an American uniform. (to dress)
5. The soldiers _____ after a short struggle. (to surrender)

The following additional tasks aimed at the development of communicative competence were used at the end of the experimental teaching:

- **Reading for information:** Pick out as many words and phrases as possible that tell us what sort of a man George Washington was.
- **Developing Discussion Skills:** What makes a superhero?
- **Free expression:** Describe their superhero, and explain why he (she) is so highly considered.

III. *Feedback*

In order to measure the outcomes of the experimental teaching we used interviews with the target audience as well as questionnaires to understand the strong and weak points of the teaching and to use the feedback gained from the participants for the self-assessment of the effectiveness of the experimental teaching.

Upon the end of the experimental teaching the student were assigned to answer the following questions:

- 1) Was it interesting to read more texts than in your textbook?
 - a) Yes, it was.
 - b) Yes, but we were overloaded with texts.
 - c) No, it was not interesting
- 2) How did you like the text out of your textbook?
 - a) It was very interesting.
 - b) It was boring.
- 3) How did you like the way of our teaching/learning?
 - a) It was motivating.
 - b) It was not so interesting.
 - c) It was boring.
- 4) Did the additional text prompt you to communicate?
 - a) Yes, it did.
 - b) No, it didn't.

After answering the questions and analyzing the replies we had the following results:

- **Question 1:** For 20 students it was interesting to have more texts than in the textbook, for 10 pupils it was interesting but they were overloaded with texts.
- **Question 2:** For 30 students the texts out of the textbook were interesting and full of important information.
- **Question 3:** For 30 students the way of our teaching was motivating.
- **Question 4:** For 25 students the texts prompted them to communicate and 5 students gave negative answers.

The feedback showed that the majority of students liked the techniques used during the experimental teaching in the perspective of the text-oriented approach.

To sum up the results, text oriented approach is one of the most effective ones to develop learners' communicative competence in general and textual and discourse competences in particular.

Key words: *linguistic didactics, communicative competence, text, textual competence, text-oriented approach.*

References

1. Chomsky N. Aspects of Theory of Syntax Cambridge. Text. / N. Chomsky. - Cambridge, Massachusetts: The M.I.T Press, 1965, 251p.
2. Savignon S. J. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. (2nd ed.). USA: McGraw-Hill, 1997, 352p.
3. Անգլերեն 10. Ս. Բաղդասարյան, Ս. Գյուրջայանց, Հ. Ավագյան: Հանրակրթական դպրոցի դասագիրք (Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքեր): «ՄԱՆՄԱՐ» հրատարակ., 2010, -176 էջ:
4. «Անգլերեն լեզու» առարկայի ավագ դպրոցի ծրագիր և չափորոշիչ: Մ.Գ. Աստվածատրյան, Ե.Լ. Երզնկյան, Ա.Հ. Սուխուդյան: Երևան 2009, 90-92 էջ:
5. <https://linguapress.com/intermediate/george-washington.htm>.

**ՈՒՍՈՒՄՆԱԾՈՂՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԿՈՄՊԵՏԵՆՑԻԱՅԻ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՏԵՔՍԱՀԵՆ ՄՈՏԵՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ.
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴԵՊԻ ՊՐԱԿՏԻԿԱ**

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Գ. Ն. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

*ԳՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Անգլերեն լեզու և գրականություն»
բաժնի մագիստրատուրայի 2-րդ կուրսի ուսանող*

Հոդվածը նվիրված է տեքստահեն մոտեցման շրջանակներում ուսումնառողների հաղորդակցական կոմպետենցիայի զարգացմանը: «Տեքստային կոմպետենցիա» հասկացության միջոցով բացահայտվում է տեքստերի դերը լեզվադիդակտիկայում: Մանրամասն նկարագրված է լրացուցիչ տեքստային նյութի և հատուկ մշակված վարժությունների և առաջադրանքների հիման վրա իրականացված փորձարարական ուսուցումը: Ներկայացված են փորձարարական ուսուցման բոլոր փուլերը՝ պլանավորումը, իրականացումը, հետադարձ կապի ապահովումը, տվյալների մշակումը, ինքնագնահատումը:

**РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ В РАМКАХ
ТЕКСТОЦЕНТРИЧЕСКОГО ПОДХОДА: ОТ ТЕОРИИ К ПРАКТИКЕ**

Р. Р. САРКИСЯН

*Кандидат педагогических наук, доцент
Доцент кафедры иностранного языка и литературы ГГУ*

Г. Н. ХАЧАТРЯН

*Студент 2-ого курса магистратуры отделения английского языка и
литературы филологического факультета ГГУ*

Статья посвящена развитию коммуникативной компетенции учащихся в рамках текстоцентрического подхода. Через понятие текстовой компетенции раскрывается роль текстов в линводидактике. Подробно описано экспериментальное обучение на основе дополнительных текстовых материалов и специально разработанной на основе текста системы упражнений и заданий. Представлены все этапы экспериментального обучения: планирование, реализация, обеспечение обратной связи, обработка данных, самооценка.

PLANNING AND EXECUTION OF A PROJECT WORK AT A FOREIGN LANGUAGE CLASS IN ARMENIAN SCHOOL: PRACTICAL ASPECT

R. R. SARGSYAN

PhD, Associate Professor

*Associate Professor at the Chair of Foreign Language and Literature,
GSU*

L. T. YAVRYAN

2nd year master student

*Faculty of Philology, Department of English language and literature,
GSU*

Project-based Learning is a student-centered pedagogy that involves a dynamic classroom approach in which it is believed that students acquire a deeper knowledge through active exploration of real-world challenges and problems. Students learn about a subject by working for an extended period of time to investigate and respond to a complex question, challenge, or problem. It is a style of active learning and inquiry-based learning. Project-based Learning contrasts with paper-based, rote memorization, or teacher-led instruction that presents established facts or portrays a smooth path to knowledge by instead posing questions, problems or scenarios.

The main goal of the given paper is to show the didactical potential of Project-based Learning at English classes in Armenian schools. The practical aspect of the implementation of projects works (with a certain example of a project work) is highlighted.

II. INTRODUCTION TO THE PROJECT-BASED LEARNING

John Dewey was considered to be the first teacher who used Project-based Learning. He initially promoted the idea of “learning by doing”. According to Dewey education and learning are social and interactive processes, and thus the school itself is a social institution through which social reform can and should take place.

Dewey's educational theories were presented in “My Pedagogic Creed” (1897), “The School and Society” (1900), “The Child and the Curriculum” (1902), “Democracy and Education” (1916) and “Experience and Education” (1938) [2].

In his writings on education Dewey continually discussed the ideas of democracy and social reform. Dewey makes a strong case for the importance of education not only as a place to gain content knowledge, but also as a place to learn how to live. According to Dewey, the purpose of education should not revolve around the acquisition of a pre-determined set of skills, but rather the realization of one's full potential and the ability to use those skills for the greater good. He notes that "to prepare him for the future life means to give him command of himself; it means so to train him that he will have the full and ready use of all his capacities" (*My pedagogic creed*, Dewey, 1897).

According to Thomas Markham (2011) Project-based Learning "integrates knowing and doing. Students learn knowledge and elements of the core curriculum, but also apply what they know to solve authentic problems and produce results that matter. Project-based Learning students take advantage of digital tools to produce high quality, collaborative products. Project-based learning refocuses education on the student, not the curriculum — a shift mandated by the global world, which rewards intangible assets such as drive, passion, creativity, empathy, and resiliency. These cannot be taught out of a textbook, but must be activated through experience" [4, p.38-42].

James G. Greeno (2006) has associated Project-based Learning with the "situated learning" perspective and with the constructivist theories of Jean Piaget [3, p.79-96].

Blumenfeld and others elaborate on the processes of Project-based Learning: "Project-based Learning is a comprehensive perspective focused on teaching by engaging students in investigation. Within this framework, students pursue solutions to nontrivial problems by asking and refining questions, debating ideas, making predictions, designing plans and/or experiments, collecting and analyzing data, drawing conclusions, communicating their ideas and findings to others, asking new questions, and creating artifacts" [1, p.369-398].

Project-based Learning's time has come. The experience of thousands of instructors across all grade levels and subject areas, backed by research, confirms that it is an effective and enjoyable way to learn and to develop deeper learning competencies required for success in college, career, and civil life.

Here are the advantages of Project-based Learning highlighted by the majority of researchers and teachers:

- making school more engaging for students;
- improving learning;
- building success skills for college, career, and life;
- providing opportunities for students to use technology;
- making teaching more enjoyable and rewarding;
- connecting students and schools with communities and the real world;
- promoting educational equity, etc.

Project-based Learning emphasizes learning activities that are long-term, interdisciplinary and student-centered. Unlike traditional, teacher-led classroom activities, students often organize their own work and manage their own time in a project-based class.

The practical example of a project work arranged by us in a foreign language classroom in an Armenian setting is given below.

II. THE DESIGN AND IMPLEMENTATION OF THE PROJECT WORK

The aim of the project and main work packages. During our internship at Gandzak secondary school N1 of Gegharkunik region, Armenia we decided to use the project work technology in order to promote self-access work and interest in the other culture clothing.

The title for the project was selected as it was the topic of the day: “*National Clothes*”.

The main *aim of the project* was to provide students with general information on the national clothes.

The *specific objectives* of the project were the following:

- to use vocabulary related to the topic “Clothes”;
- to discuss the information the students have gained about national clothes;
- to give some additional information on the topic of the project;
- to develop communication and linguistic skills of the learners;
- to develop cooperation and team-working skills of the students.

During the project the following competences of the learners were to be developed:

- linguistic competence;

- speech competence;
- strategic competence;
- cultural competence;
- cross-cultural competence, etc.

The project was delivered in the English language.

In order to organize the project work we have worked out three main work packages.

The main work packages developed during the project were the following:

- ❖ Work Package 1: Teaching.
- ❖ Work Package 2: Research.
- ❖ Work Package 3: Final event (exhibition-presentation).

Table 1: Main work packages of the project

Work packages	Activities
WP 1: Teaching	Reading, translation, vocabulary acquisition, grammar revision, exercises; etc.
WP 2: Research	Research with the use of the Internet resources on the topic of the project
WP 3: Final event	Presentation of the project in the form of exhibition

Planning and Initiation of the project. The project planning is one of the most important phases of the project work. It has to take into consideration several factors:

- *Target audience.* The main target audience for our project was the group of learners of the 5th grade of Gandzak school N 1. In total 20 students were actively involved in the project. Besides, the headmaster, two foreign language teachers and other specialists were involved in the organization and implementation of the project.
- *Availability of resources* (books, the Internet, computers, smartphones, other didactic materials). Before the initiation of the project we carefully inspected the resources (mainly printed materials) available at the school library. Since they were not sufficient and most of them did not correspond to the needs of the project we have decided to use the Internet resources during the project. The school is scarcely equipped

with computers and projectors. Thus we decided to use computer and projector, and pupils used some painting materials for the presentation of their final works on national clothes.

- *Time-management.*

Execution of the project. The execution of the project comprised the main three work packages mentioned above:

- teaching performed through the series of classes (classrooms hours and extra-curricular activities);
- research conducted by the learners in order to obtain necessary information on the subject of the project;
- the main final event in the form of an exhibition-presentation at the end of the project work.

WP 1: Teaching. The title of the project was selected as it was the topic of the day. The topic was from the 5th grade English textbook [5, p.80].

WP2: Research. As there was no text in this unit we decided to make some research connected with national clothes which will not only raise students' interests but also promote their research ability. The class was instructed to find information on our national and other national clothed with the corresponding images. Three students were given the assignment to find information on the first jeans. As we decided to conduct a project work we gave them two weeks to prepare their finding materials. The director of the school, two foreign language teachers and other specialists were involved in the organization and implementation of the project.

WP 3: Final event. At the beginning of the class we introduced the topic of the lesson to the audience. The students presented their findings and images on the Armenian national clothing. Then the students presented their information and images on Russian, Georgian, Ukrainian, Indian, Mexican, Belarusian, Chinese, Japanese and Swiss national clothes. At the end of the lesson three students presented their materials on the first jeans.

III.FEEDBACK AND IMPACT OF THE PROJECT WORK

Feedback. In order to measure the outcomes of the project we used interviews with the target audience as well as questionnaires to understand the strong and weak points of the project work technology used by us and to use

the feedback gained from the participants for the self-assessment of the effectiveness of the experimental teaching.

Upon the end of the project the class was assigned to answer the following questions:

- 1) Was it interesting to learn about others national clothes?
 - a) Yes, it was.
 - b) Yes, but we were overloaded with research materials.
 - c) No, it was not interesting.
- 2) How did you like the project work? Was it useful to learn new things?
 - a) It was very interesting.
 - b) It was very interesting but time consuming.
 - b) It was boring.
- 3) How did you like the way of our teaching/learning?
 - a) It was motivating.
 - b) It was not so interesting.
 - c) It was boring.
- 4) Did the project prompt you to communicate?
 - a) Yes, it did.
 - b) No, it didn't.
- 5) Did the project broaden your worldview?
 - a) Yes, it did.
 - b) No, it didn't.

After answering the questions we had the following results among the 20 learners.

- *Question 1:* For 12 of them it was interesting to learn about the others national clothing, for 8 pupils it was interesting but they were overloaded with researching materials.
- *Question 2:* For 17 of them it was interesting to conduct a project work and they found it useful, for 3 students it was interesting but time consuming.
- *Question 3:* For 20 students the way of our teaching was motivating.
- *Question 4:* For 20 students the texts of the project prompted them to communicate

- *Question 5:* For 20 students the project work broadened their worldview.

Impact of the project. Project Impact is how the project affects the matters which it comes in contact with. By giving a project impact appraisal we define effects, both positive and negative, which the project is expected to produce.

The impact of our project was foreseen at its design and planning phases.

Upon the end of the project we summarized our project impact on different target audiences: learners, teachers, larger public.

Impact on learners:

- By the end of the class pupils were impressed;
- During the project they were embodied;
- The project promote pupils' self-access;
- The project helped them to develop their critical thinking skills;
- The project helped them to develop their communication skills due to the cooperative learning;
- The project helped to develop their linguistic skills as the whole work had been done in English.

Impact on teacher(s):

- The project gave me an excellent opportunity to get to know the students, to understand their weak and strong points;
- The project work can be a basis for the implementation of other projects within the educational process while teaching English;
- It allowed me to understand my abilities as a teacher and a project manager, to critically analyze my competences and work to strengthen them.

Impact on other parties:

- Invited parties (school headmaster, administrative staff, parents, etc.) gained knowledge on the subject of the project;
- Invited parties improved their cultural and cross-cultural competences through the project which enabled them see the similarities and differences between various cultures;

- Teachers of other school subjects can use the project work technology in their classes as well.

To sum it up, Project-based Learning makes foreign language classes more engaging for students, it improves learning, it builds success skills for the future life, it provides opportunities for students to use modern technology, it makes teaching and learning foreign languages more enjoyable and rewarding, it connects students and schools with communities and the real world, and finally it promotes educational equity.

Key words: *linguistic didactics, Project-based Learning, project work, English language learning.*

References

1. Blumenfeld, EDUCATIONAL PSYCHOLOGIST, 26(3&4) 369-398 "Motivating Project-Based Learning: Sustaining the Doing, Supporting the Learning." Phyllis C. Blumenfeld, Elliot Soloway, Ronald W. Marx, Joseph S. Krajcik, Mark Guzdial, and Annemarie Palincsar, 1991.
2. European Journal of Education Studies, John Dewey, September 2015
3. Greeno, J. G. Learning in activity. In R. K. Sawyer (Ed.), The Cambridge handbook of the learning sciences (pp. 79-96). New York: Cambridge University Press, 2006.
4. Markham, T. Project Based Learning. Teacher Librarian, 39(2), 38-42, 2011.
5. Անգլերեն-5: Հանրակրթական հիմնական դպրոցի 5-րդ դասարանի դասագիրք, Լ.Գրիգորյան, «Զանգակ» հրատարակչություն, Երևան, 2015:
6. «Անգլերեն լեզու» առարկայի հանրակրթական դպրոցի ծրագիր և չափորոշիչ: Մ.Գ. Աստվածատրյան, Ե.Լ. Երզնկյան, Յ.Գ. Գանջալյան, Լ.Գ. Գրիգորյան, Զ.Վ. Ավետիսյան, Ա.Հ. Սուխոմլինով: Երևան, 2007:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԻՆ ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՊԼԱՆԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԻՐԱԿԱՆՑՈՒՄԸ. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ
ԴԻՏԱԿԵՏ**

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Լ. Թ. ՅԱՎՐՅԱՆ

*ԳՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Անգլերեն լեզու և գրականություն»
բաժնի մագիստրատուրայի 2-րդ կուրսի ուսանողուհի*

Հոդվածը նվիրված է հայկական դպրոցում օտար լեզվի դասին նախագծային աշխատանքի պլանավորմանն ու իրականացմանը: Ուշադրության կենտրոնում են գործնական խնդիրները: Ներկայացված են նախագծային աշխատանքի բոլոր փուլերը և բաղադրիչները՝ նախագծի նպատակը, պլանավորումը, իրականացումը, հետադարձ կապը, տարբեր թիրախային խմբերի վրա նախագծային աշխատանքի ազդեցությունը:

**ПЛАНИРОВАНИЕ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ПРОЕКТНОЙ РАБОТЫ НА УРОКЕ
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В АРМЯНСКОЙ ШКОЛЕ: ПРАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Р. Р. САРКИСЯН

*Кандидат педагогических наук, доцент
Доцент кафедры иностранного языка и литературы ГГУ*

Л. Т. ЯВРЯН

*Студентка 2-ого курса магистратуры отделения английского языка
и литературы филологического факультета ГГУ*

Статья посвящена планированию и осуществлению проектной работы на уроке иностранного языка в армянской школе. Основное внимание уделено практическим вопросам. Представлены все этапы и составляющие проектной деятельности: цель проекта, разработка рабочих пакетов, планирование, осуществление проекта, обратная связь, воздействие проектной деятельности на различные целевые группы.

USING INTERNET-BASED TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING: FROM TEACHING EXPERIENCE

R. R. SARGSYAN

PhD, Associate Professor

Associate Professor at the Chair of Foreign Language and Literature, GSU

A. G. GRIGORYAN

2nd year master student

Faculty of Philology, Department of English language and literature, GSU

Nowadays Internet-based Language Learning (IBLL) is the most innovative area in the practice of foreign language teaching and learning. Keeping students interested and engaged in current topics or activities is a daily challenge for teachers in the classroom. One of the advantages of IBLL is that it provides new possibilities for assisting teachers to successfully meet this challenge. Internet-based technology in the classroom is the best learning tool. With internet-based technology educators can get more students engaged, improve collaboration, and most importantly make learning fun.

The use of internet-based technologies (IBT), access to information and language practice is magnified for foreign language learning in the 21st century and the language learning is impossible without the use of IBT.

The main goal of the given paper is to show the use of IBT in English class in Armenian school sharing our own experience of the teaching.

III. YouTube in education and language learning

YouTube is a great source for **edutainment**. Combining YouTube into lessons is one of the many balancing acts teachers must be careful about. While some teachers use the videos already on the site, another way to utilize YouTube is by creating videos. Teachers can create their own videos using edtech tools like *EdPuzzle*, *Educreations*, *Zaption*, *Animoto*, and *Creaza*.

Here are some bullet points about why YouTube is important:

- Students are more engaged through visually-stimulating videos and presentations (e.g. TED Talks).
- Educational lessons are easily shared across the globe, students can upload their own videos to demonstrate understanding.

- Students or the whole classroom (or groups) can create video replies to each other
- Videos can supplement lessons for students.
- Teachers can spend more time focusing on students and less time explaining complex topics.
- Teachers will have a library of free information to help explain just about anything.

Willmot et al (2012) show that there is strong evidence that digital video reporting can inspire and engage students when incorporated into student-centred learning activities through:

- increased student motivation,
- enhanced learning experience,
- higher marks,
- development potential for deeper learning of the subject,
- development of learner autonomy,
- enhanced team working and communication skills,
- a source of evidence relating to skills for interviews,
- learning resources for future cohorts to use,
- opportunities for staff development (CPD)[5].

II. Experimental teaching with the help of Internet-based technologies: YouTube videos

Our experiment was conducted with the 8th grade students of Noratus secondary school N1.

All the topics of Unit 9 from the book by G. Gasparian, N. Hovhannisyan, H. Qajberuni of secondary school correspond to the topics of objective criteria and programs for the Armenian schools [2, p.20-22].

Unit 9 from the textbook by G.Gasparyan, N.Hovhannisyan, H.Qajberuni was chosen for the experimental teaching. The book itself consists of 3 parts: focus on speaking, focus on reading and focus on grammar. The experimental lessons were conducted by the use of the books and by the use of internet-based technologies to see the advantages and disadvantages of them.

In total 23 students were involved in the experimental teaching.

The text on page 130 with the title “Road safety” was chosen during the experimental teaching [1, p.130].

ROAD SAFETY

Every year several thousand people are killed on the roads in Great Britain. Every year between one and two hundred thousand people are injured. These people are killed or injured in road accidents.

If you are in England and you listen to the news from the BBC, you will often hear news about road accidents.

Accidents are often caused by carelessness. There are rules that help to make the roads safe, but people do not always obey the rules. They are careless. If everybody obeys the rules, the roads will be much safer.

In Great Britain traffic keeps to the left. Mot motor-vans, buses and cyclists must all keep to the left side of the road. In most other countries traffic keeps to the right.

Before crossing the road, stop and look both ways. Look right, look left, look right again. Then, if you are sure that the road is clear, that there is nothing coming, it is safe to cross the road. If you see small children, or very old people, waiting to cross the road, it is a kind act to help them to cross the road in safety.

We must teach young children to cross the road safely. We must always set a good example. Small children must not play in the streets.

Planning the lesson: Road Rules

Learning Objectives:

- Students will be able to identify common road signs, and know the safety rule for each;
- Upon the end of the lesson they will be able to use the topic vocabulary concerning road signs and traffic rules;
- They will be able to use correctly the Past Perfect Tense;
- They will be able to work both individually and in pairs/small groups; etc.

As educators, our *objectives* are:

- To get students energized and engaged in the hands-on learning process. Videos are an instructional medium that are compelling and generates a greater amount of interest and enjoyment.

- Reach children with a variety of learning styles, especially visual learners, and students with a variety of information acquisition styles.
- Engage students in **problem-solving and investigative activities**.
- **Peer collaboration**. Since video assignments are often developed as group projects, they can offer students a chance to help their peers and to learn to work collaboratively as they problem solve.

Execution of the lesson: *Road Rules*

The execution of the lesson was planned as a combination of three major phases. The table below represents the structure of the lesson with the time management.

Table 1: The structure of the experimental lesson with the use of IBT

Phase	Time
Introduction	10 min
Explicit Instruction	25 min
Review and closing	5 min

Introduction (10 minutes)

The students gathered in a group and heard a story about road signs. It was explained to them that road signs are important because they help people follow the road rules to keep drivers, bicyclists and pedestrians safe.

The text was used at the beginning of the lesson in order to draw the attention of the class to the topic of the day.

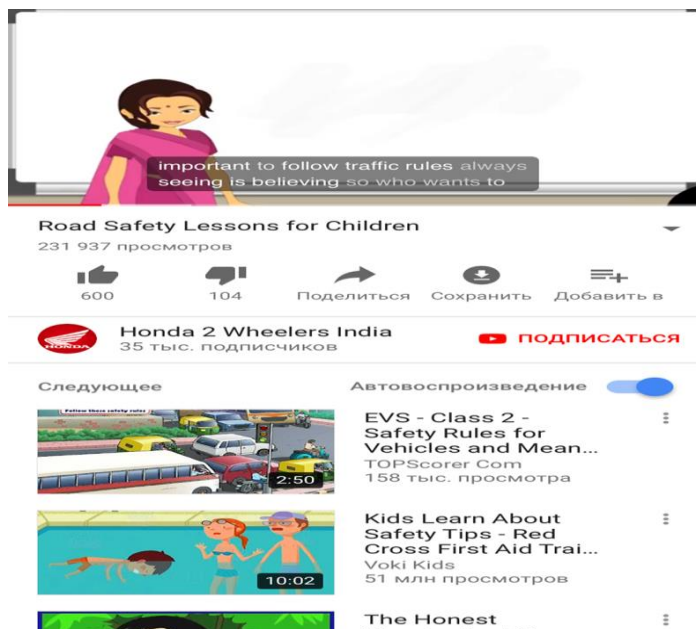
Explicit Instruction/Teacher Modeling (25 minutes)

- The pictures with common road signs on them were displayed to the class. Great examples of signs include: *stop sign, yield, do not enter, one way, pedestrian crossing, speed limit signs, etc.*

- The students were asked to point to each sign, describing the name and function of each. Then the class repeated each sign name as you say it aloud.

- After describing each sign's function, the class was asked some questions to think about. Great examples include: *How would this help drivers stay safe? How would this help pedestrians stay safe?*
- Some online resources connected with road safety were shown to the class <https://www.youtube.com/watch?v=r7ht0d6plfs> [3].

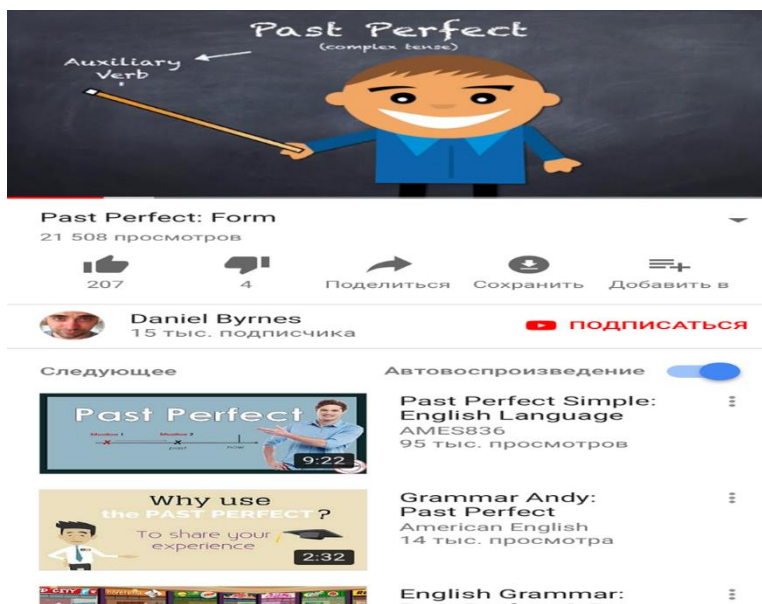
Review and Closing (5 minutes)

To close the lesson, we reviewed the story which was read at the beginning of the lesson. During the reading the class was instructed to call out the names of the signs they saw.

In the end, the pupils were encouraged to look out for these signs as they pass them on the roads.

Grammar revision part

The next part of Unit 9 was **Focus on Grammar**. The topic of this part was **Past Perfect Tense**. Some videos connected with this grammar topic were chosen to explain the students the grammar material <https://www.youtube.com/watch?v=FQ7P5IUhCC8> [4].

At the end of the video we had some exercises where they should write irregular verbs in past perfect and pupils should pay close attention because some of them were negative. The answers were available after the time counted down. There were a few more questions for the pupils to practice what they have learned. They should complete the sentences by writing the given verbs in the Past Perfect.

- *John (eat-had eaten) posole before his trip to Puebla.*
- *Before coming to Canada, Miki (not see- had not seen) CnTower.*
- *Had she already (try- had tried) taking the test.*
- *Jennifer (study-had studied) before she met her friends at library.*
- *Emma (not work – had not worked) at a school before.*

Thus, by the use of internet-based technologies they learned about the usage and formation of the Past Perfect and practiced what they had learned by doing some online exercises.

III.Reflection on the experimental teaching

The advantages of the experimental lesson with the use of IBT:

- Engaged students participated more, disrupted class less, and held on to what they'd learned longer than students who weren't as involved in the lesson being taught.

- Video let students work at a level that was comfortable for them.
- It was noted that when students were assigned to small groups for technology-based projects, those students who already had certain computer and technology skills routinely assisted less skilled students.
- Students learned to read closely, think critically, and dig deeper which was easier with technology.

It could be concluded that:

- A video is also an information-rich “text” that provides students with the ideas and concepts that they must learn to manipulate successfully.
- Technology differentiates needs of students. Nothing does this better than technology. The creative student can use art and music. Those who love words can write. Visual learners can use a combination of color, images and personal drawings.
- Technology deepens learning by using resources students are interested in. If we do our job well, students are inspired to learn more. They are eager to dig deeper into what has sparked their scholastic interest.
- Students who are good visual learners have a lot of advantages studying from videos. They can learn more efficiently.

The disadvantages of the experimental lesson with the use of IBT:

- For some pupils watching a video was entertainment rather than education. However, if we think of a video as a text – a source of information – and we create a lesson around it that helps learners develop language, then we can use video to capture and hold learners’ attention, while at the same time teaching them. Most of us wouldn’t give our learners any sort of text to read without offering support for language learning. When we offer the same support with video, the result will be effective, enjoyable lessons.
- In some cases, students could completely ignore the audio portion of a video and drew attention to visual information.

Other disadvantages that are often mentioned are the following:

- The job of the teacher will be reduced. As we know, students need their teacher with them to understand such information. However, when teacher use videos most the time, the students may need to understand something they do not understand in the video and then

the video will continue and the students have a misunderstanding of the thing.

- Playing video can use a lot of the bandwidth and may take time to load.
- The video could be a distraction if the structure of the video is not aligned to what needs to be taught.
- It is hard and time consuming to find quality videos.

Key words: *linguistic didactics, Internet-based Language Learning (IBLL), Internet-based technologies (IBT) in education, the Internet, English language learning (ELL), YouTube in education and language learning.*

References

1. Անգլերեն-8. Գ.Գասպարյան, Ն. Հովհաննիսյան, Հ. Քաջբերունի: Հանրակրթական հիմնական դպրոցի դասագիրք: «Տիգրան Մեծ» հրատար., 2015. – 176 էջ:
2. «Անգլերեն լեզու» առարկայի հանրակրթական դպրոցի ծրագիր և չափորոշիչ: Մ.Գ. Աստվածատրյան, Ե.Լ. Երզնկյան, Յ.Գ. Գանջալյան, Լ.Գ. Գրիգորյան, Զ.Վ. Ավետիսյան, Ա.Հ. Սուխուդյան. Երևան, 2007, 22-24 էջ:
3. <https://www.youtube.com/watch?v=r7ht0d6plfs>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=FQ7P5lUhCC8>
5. <http://www.uq.edu.au/teach/video-teach-learn/ped-benefits.html>

ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄՆ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ. ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՓՈՐՁԻՑ

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Ա. Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*ԳՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Անգլերեն լեզու և գրականություն»
բաժնի մագիստրատուրայի 2-րդ կուրսի ուսանողուհի*

Հոդվածը նվիրված է ՀՀ դպրոցներում օտար լեզվի ուսումնառության ընթացքում համացանցային տեխնոլոգիաների, մասնավորապես YouTube-ի տեսանյութերի կիրառմանը: Նկարագրված է համացանցի ռեսուրսների, այդ թվում YouTube-ի հնարավորությունների կիրառմամբ փորձարարական ուսուցումը: Ներկայացված են իրականացված փորձարարական ուսուցման հետևյալ փուլերը՝ պլանավորումը, իրականացումը, եզրակացությունները (առավելություններն ու թերությունները):

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ: ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАВАНИЯ

Р. Р. САРКИСЯН

*Кандидат педагогических наук, доцент
Доцент кафедры иностранного языка и литературы ГГУ*

А. Г. ГРИГОРЯН

*Студентка 2-ого курса магистратуры отделения английского языка
и литературы филологического факультета ГГУ*

Статья посвящена использованию Интернет-технологий, в частности видеоматериалов YouTube при обучении иностранному языку в школах РА. Описано опытное обучение с использованием ресурсов Интернета, в том числе возможностей YouTube. Представлены следующие этапы проведенного экспериментального обучения: планирование, реализация, выводы (достоинства и недостатки).

ՄԵԾԱՀԱՍԱԿՆԵՐԻ ԱՌՈՂՋ ԱՊՐԵԼԱԿԵՐՊԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԿՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ա. Տ. ՄԱՅԻԼՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու
ԳՊՀ որակի ապահովման բաժնի վարիչ, ԳՊՀ դասախոս*

Առողջ լինելը վիճակ է և դրական գործընթաց՝ գիտակցաբար նպատակաուղղված առողջության պահպանմանն ու բարելավմանը:

Վ. Ս. Շուբինսկին մանկավարժական տեսության կենտրոնում տեսնում է կենսաստեղծագործության գաղափարը. «Մարդու ձևավորումը՝ որպես ստեղծագործողի, սեփական կյանքի «նախագծողի», սոցիալական սուբյեկտի, Երկրում բանականության և կյանքի ստեղծողի ու պահպանողի, տիեզերքի էվոլյուցիայի յուրօրինակ կոչումն է»¹: Ստեղծագործության շնորհիվ մարդը կենսական բոլոր գործընթացներում է և բավարար ազդեցություն է ունենում դրանց վրա: Այս իմաստով մարդու առողջությունն ուղղակի սեփական գործունեության արդյունքն է:

«Ներկան ամբողջովին հրաշք է և հակադրվում է առաջընթացի փուլին, - գրել է Հռոմեական ակումբի հիմնադիր Ա. Պեչչեին, - այն մարդկությանը բերում է բազմաթիվ արժեքավոր նվերներ և միևնույն ժամանակ խորապես փոխում է մեր փոքրիկ մարդկային տիեզերքը, դնում է մարդու առաջ մինչ այդ անհայտ խնդիրներ և սպառնում է նրան անլսելի դժբախտություններով, որի մասին նախկինում չենք էլ մտածել»²:

Երկիր մոլորակում ապրող յուրաքանչյուր անձի նորմալ գոյության ու զարգացման համար պահանջվում են համապատասխան պայմաններ՝ մաքուր օդ, ջուր, մթերք, առողջություն, անվտանգություն, գոյապահպանական կրթվածություն և այլն:

Երկիր մոլորակը մարդու և մարդկության բնական պայմանների ամբողջությունն է: Բնական միջավայրը կարևոր է, նրա ներգործությունն անմիջական չէ, այլ միջնորդավորված՝ անձի սոցիալական,

¹ Шубинский В. С., Проблемы междисциплинарного синтеза знаний о человеке как педагогической цели, Новые исследования в педагогических науках, Вып. 1 (55), Москва, Педагогика, 1990, 176 с., с. 10.

² Печчеи А., Человеческие качества, Москва, Наука, 1987, 301 с., с. 16.

աշխատանքային գործունեության շնորհիվ: Սակայն այսօր մարդ-բնություն, մարդ-տիեզերք փոխհարաբերությունները ծայրահեղ են, սպառնում են մարդու առողջությանը, անգամ կարող է հանգեցնել մարդու ինքնառոչնչացմանը:

«ՄԱԿ-ի նստավայր-շենքի ճակատին հարյուր լեզվով գրված է Արևելքի մեծ բանաստեղծ Սաադիի՝ համամարդկային ապրումակցություն և փոխըմբռնում արտահայտող բանաստեղծական տարողունակ բանաձևը. «Մարդկությունն ընդհանուր օրգանիզմ է, երբ կյանքը հարվածում է այդ օրգանիզմի հատվածներից մեկին, ցավում են նաև մյուսները»¹: Մեր ժամանակներում սա արդեն լիովին գիտակցվող, ընկալվող ճշմարտություն է:

Հիմնարար գիտելիքները տիեզերքի, կենսոլորտի, մարդու, նրա առողջության մասին անհրաժեշտ են յուրաքանչյուրին, հատկապես մեծահասակին՝ որպես գործունեության գնահատողի:

«Մենք գտնվում ենք Երկրի պատմության ճգնաժամային փուլում, երբ մարդկությունը պետք է ընտրի իր ապագան: Քանի որ աշխարհը դառնում է ավելի ու ավելի փոխշաղկապված ու փխրուն, ուստի ապագան ուրվագծվում է միաժամանակ և՛ մեծ վտանգով, և՛ մեծ հեռանկարներով լի: Առաջընթացի հետ պետք է գիտակցենք, որ մշակույթների ու ապրելակերպի հոյակապ բազմազանության հետ մեկտեղ մենք միասնական Երկրի՝ ընդհանուր ճակատագիր ունեցող միասնական մարդկային ընտանիք և համակեցություն ենք», - ասված է «Երկրի հրովարտակ» փաստաթղթի ներածականում: Այս փաստաթուղթն ինտեգրված էթիկական համակարգ է, որ մեզ ուղղորդում է դեպի համընդհանուր կայուն ապրելակերպ:

Մարդկությանը հուզող համամարդկային խնդիրներից են նաև ժողովրդագրական բնույթի խնդիրները, որոնք վերաբերում են հումքային սովին՝ բնական պաշարների սպառմամբ, բնակչության ծերացման ապշեցուցիչ տեմպերին (օրինակ՝ ՀՀ-ում մշտական բնակչության կառուցվածքում 0-15 տարեկան երեխաների տեսակարար կշիռը 2012 թվականի տարեսկզբի դրությամբ կազմել է 19,4%, աշխատունակ տարիքի բնակչության տեսակարար կշիռը նույն ժամանակահատվածի դրությամբ 69,5%)²:

«Առողջության պահպանման համալիր գիտելիքները և հմտությունները ներառում են մարդ-բնություն, մարդ-տիեզերք

գոյակցության սկզբունքները, միջավայրի ստեղծումը. սկսած առողջ սննդից, մարմնի խնամքից մինչև ապրելակերպի մշակույթ՝ մարդու և համայնքի առողջության պահպանման ռազմավարությունն է և իր էությամբ կրթական խնդիր է»¹:

Այսօր մարդիկ մթերքների առատության և դրանց լայն ընտրության պայմաններում ավելի վատ են սնվում, քան նախորդ դարասկզբի մարդիկ: Նույնիսկ բավարար միջոցներ ունեցող անձինք ցանկացած ընտրելու համար չեն կարողանում ճիշտ ընտրություն կատարել՝ սննդակարգի մասին գիտելիքների պակասի պատճառով:

Այսօր մարդիկ ուտում են մեծ քանակությամբ հավելումներ կամ գենետիկորեն ձևավորված օրգանիզմներ պարունակող (ԳՁՕ) սնունդ, ինչը խոցելի է դարձնում մարդուն տարբեր հիվանդությունների նկատմամբ: Իսկ սնունդը էներգիայի աղբյուր է, օրգանիզմի շինանյութ:

Հետազոտությունները հաստատում են սննդակարգի կապը մի շարք քրոնիկական հիվանդությունների հետ: Ոչ ճիշտ սննդակարգը կարող է հանգեցնել գիրության, իսկ չափից ավելի քաշը, ազդելով արյան ճնշման, շաքարախտի, հոդաբորբի կամ խոլեստերինի քանակի վրա, կարող է վտանգել առողջությունը: Ինչպես նաև պետք է հաշվի առնել օրգանիզմի պահանջը սննդանյութերի նկատմամբ՝ կոնկրետ տարիքային շրջանի համար:

Մարդիկ կյանքի տարբեր իրավիճակներում անընդհատ տարբեր հոյզեր են ապրում՝ ուրախություն, տխրություն, զայրույթ, վախ և այլն: Կյանքի դժվարությունների, լարված իրավիճակների հետ տխրության, զայրույթի, վախի և այլ հոյզերն ավելի են խորանում: Երբեմն հոյզերի բեռի տակ կքաժ մարդիկ կարող են կորցնել ինքնատիրապետումը, կարող են խնդիրներ առաջացնել շրջապատի, ընտանիքի անդամների հետ շփվելիս: Իսկ մարդու հոգեվիճակը կարող է ազդել աշխատունակության վրա: Երբեմն ուժեղ սթրեսի արդյունքում կարող են արգելակվել զգացմունքները, անձը դառնա «ներքնապես մեռած»: Այդօրինակ դրսևորումը դեռևս չի նշանակում հակահասարակական գործողություն, սակայն խաթարում է հոգեկան առողջությունը և միաժամանակ դառնում

¹ Ушакова Я. В., Здоровье студентов и факторы его формирования, Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, № 4, 2007, 197–202.

այլ հիվանդությունների առաջացման պատճառ: Ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների համաձայն՝ վերջին տարիների ընթացքում բավականին բարձրացել է կյանքում առաջին անգամ ախտորոշված հոգեկան խանգարումների թիվը: 2000 թվականի հետ համեմատած՝ 2012 թվականին ախտորոշված հոգեկան խանգարումների թիվը եռապատկվել է՝ կազմելով 90,4%՝ 100.000 բնակչի հաշվով:

Մարդկության առաջ ծառացած խնդիրներից են քաղցկեղը (չարորակ նորագոյացությունները) և սեռավարակային հիվանդությունները:

ՀՀ-ում 2015 թվականին քաղցկեղի տարածվածությունը 100.000 բնակչի հաշվով կազմել է 88.7%, 2016 թվականին՝ 80.03%: Չարորակ նորագոյացությունների հիվանդացության և մահացության ցուցանիշները հանրապետությունում մեծ տոկոս են կազմում, զարգանում են:

Համաձայն «ԶԻԱՀ կանխարգելման հանրապետական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի տվյալների՝ 1988թ.-ից մինչև 2013 թվականի ապրիլ 30-ը ՀՀ-ում գրանցվել է ՄԻԱՎ վարակի 1445 դեպք, որոնցից 228-ը՝ 2012 թվականի ընթացքում, ինչն առավելագույնն է բոլոր նախորդ տարիների համեմատ: Հիվանդության ախտորոշման պահին եղել է 25-39 տարիքային խմբում²: 2015 թվականի դրությամբ Հայաստանում արձանագրվել է ՄԻԱՎ-ով վարակվածների 56.9%³:

Համաձայն ՀՀ-ում իրականացված առողջապահության համակարգի գործունեության գնահատման հետազոտության՝ բնակչության շրջանում 2007-2012 թվականների ընթացքում վարքագծային և կենսաբանական ռիսկի գործոնների տարածվածությունը բավականին բարձր է: 2012 թվականին 20 տարեկանից բարձր տարիքի բնակչության շրջանում առավել տարածված են զարկերակային բարձր ճնշում՝ 37%, ծխախոտի ամենօրյա օգտագործումը՝ 26% (տղամարդկանց շրջանում ծխախոտի օգտագործման տարածվածությունը 55% (2009 թվականին՝ 58%) և կանանց շրջանում՝ 3%), գիրությունն ու ճարպակալումը՝ 57% (2009 թվականին՝ 54%), ֆիզիկական թերակտիվությունը՝ 50%, տղամարդկանց կողմից ալկոհոլի օգտագործումը՝ 12% (2009 թվականին՝ 17%), կերակրի

¹ www.armstat.am

² www.arm aids.am

³ www.armstat.am

աղի ավելցուկային օգտագործումը՝ 20% (2007 թվականին՝ 12%)¹:

Մարդու կենսաբանական էության դեֆորմացումը ներկայիս գիտատեխնիկական առաջընթացի դարաշրջանում մեծանում է, որը պայմանավորված է մի կողմից աշխարհում ընթացող սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային փոփոխություններով, մյուս կողմից էլ՝ կլիմայական, պաթոլոգիկ բնույթի փոփոխություններով: Այս ամենը մարդու կենսաբանական բնույթում հանգեցնում է ընդհանուր օրգանիզմի գործառույթային հնարավորությունների նվազմանը, ակտիվության և դիմադրողականության, ինքնակարգավորման և վերարտադրողականության խանգարումներին, ծնելիության նվազմանը: Այս ամենը համամարդկային խնդիրներ են և մասնավորապես վերաբերում են կրթությանը:

Անկայունություն առաջ բերող խնդիրներից են նաև գործազրկությունը, ուրբանիզացիայի աճող տեմպերը, ինչպես նաև անառողջ ընտանեկան հանգամանքները և հարաբերություններն ընտանիքի անդամների հետ:

Խնդիրներից մեկն էլ պայմանավորված է անընդհատ նոր տեխնոլոգիաներ յուրացնելու օբյեկտիվ պահանջի և տեխնոլոգիաների կիրառման հետևանքով առաջացած ալիքների բացասական ազդեցությանը:

Հետաքրքիր է, որ Ֆորդի գործարանում փակցված է պաստառ-նախագգուշացում. «Աստված ստեղծել է մարդուն, բայց նրա համար չի ստեղծել պահուստային մասեր»: Ասվածը գալիս է հաստատելու այն միտքը, որ բազմաթիվ սխալներ մարդիկ թույլ են տալիս, հենց ոչ ճիշտ ապրելակերպի հետևանքով և ամենից առաջ այն պատճառով, որ չեն լրացնում իրենց հարմարման հնարավորությունները (ռեգերվները):

«Առողջությունն օրգանիզմի հարմարման հնարավորությունների մակարդակն է, հնարավորությունն է՝ համարժեք արձագանքել արտաքին ազդեցություններին և հարմարվել առաջացած կենսական պայմաններին, ինչը մարդու կենսական ուժերի բարելավման աստիճանն է փոփոխվող

¹ Առողջ ապրելակերպի խթանման ռազմավարական ծրագիրը և ծրագրի կատարումն ապահովող միջոցառումների ցանկին հավանություն տալու մասին ՀՀ կառավարության 2014 թվականի նոյեմբերի 27-ի N° 50-Ն որոշում, 14 էջ, էջ 2:

պայմաններում (էկոլոգիական, սոցիալական և այլն)»¹:

Մեծահասակների առողջ ապրելակերպի ձևավորման գործընթացում հարմարման հնարավորությունները և մեխանիզմներն առանցքային խնդիրներից են:

«Հարմարման մեխանիզմների անբավարար աշխատանքն արդյունքում առաջ է բերում հիվանդություն և նույնիսկ աշխատանքի ձախողում: Մարդու կյանքում հաճախ են նկատվում այդպիսի դեպքեր, դրա հետ մեկտեղ առկա են նաև գերդինամիկան, հուզականության բարձրացումը, մտավոր լարվածությունը և մասամբ գերլարվածությունը..., որոնք աստիճանաբար առաջ են բերում սթրեսային իրավիճակ (սիրտ-անոթային, շնչառական խանգարումներ)»²:

Հարմարման կարգավորման համար առանձնացնում են հատուկ գործընթաց՝ փոխհատուցում:

«Փոխհատուցման գործընթացն ուղղված է համակարգերի գործառույթների պահպանմանը՝ գործունեության գործառութային տարրերի խաթարման պարագայում: Այդ իմաստով ադապտացումն ուղղված է գործառույթների և համակարգերի փոփոխմանը, իսկ փոխհատուցումը՝ գործառույթների և համակարգերի պահպանմանը, վերականգնմանը: Դրանք օրգանիզմի ռեակցիայի երկու բևեռներն են ընդդիմացող միջավայրի, երկու բևեռ են մեկ անընդհատ շարունակականության: Մեկն առանց մյուսի չի կարող գոյություն ունենալ»³:

Այսպիսով, հարմարման վերաբերյալ մոտեցումները գիտելիք են, կարողություն, հմտություն, որոնք որոշում են ապրելակերպի հիմնական վիճակը, հնարավորություն են տալիս անձին հաղթահարել տարբեր տեսակի ազդեցություններ և հարմարվել այդ ազդեցություններին՝

¹ Маджуга А. Г., Педагогическая концепция здоровье создающей функции образования, Автореферат диссертации на соис. Ученой степени доктора пед. наук, Владимир, 2011, 46 с., с. 21.

² Вайнер Э. Н., Бекетова Л. М., К вопросу о методологии валеологии//Валеологическое образование (проблемы, поиски, решения), Сборник науч. трудов, Липецк, 1996, с. 25-29.

³ Воложин А. И., Субботин Ю. К., Адаптация и компенсация-универсальный биологический механизм приспособления, Москва, Медицина, 1987, с. 33-42, с. 35.

նվազեցնելով դրանց բացասական ազդեցությունն օրգանիզմի վրա: Մյուս կողմից էլ հարմարման վերաբերյալ իմացությունը, ինչպես նաև առողջ ապրելակերպի մասին գիտելիքները, կարողությունները մեծահասակների համար հնարավորություն են՝ իրենց համար բացահայտելու դեռևս չդրսևորված կարողություններ, ինքնուրույն իրականացնելու իրենց հնարավորությունները որպես սուբյեկտներ, կրթության սուբյեկտներ և, ի վերջո, ձևավորելու առողջ ապրելակերպի մշակույթ, կրթական մշակույթ:

Վ. Պ. Զայցևը գտնում է. «Առողջությունը մեր հասարակությունում, առաջին հերթին, ցածր մշակույթի ուժով դեռևս մարդու պահանջմունքների հիերարխիայի առաջին տեղում չէ: Այդ խնդրի լուծումը հնարավոր է հետևյալ աշխատանքների արդյունքում.

- յուրաքանչյուր անձի վալեոլոգիական կրթությունը պետք է սկսվի վաղ տարիքից,
- ստեղծվի արդյունավետ պայմաններ և արդյունավետ կազմակերպվի աշխատանքն ու հանգիստը (մանկավարժական վալեոլոգիա)»¹:

Առողջության խնդիրների կանխարգելումն ու հաղթահարումը կրթական և միևնույն ժամանակ պետական խնդիր է: Այդ խնդրի կարևորության գիտակցման շնորհիվ 2004 թվականին մշակվեց և հրատարակվեց «ՄԻԱՎ-ՁԻԱՀ-ի կանխարգելում և անվտանգ վարքագծի ձևավորում» առարկայի ուսուցչի ձեռնարկը, 2008 թվականի հուլիսի 31-ի ՀՀ ԿԳ նախարարի N 637-Ա/Ք հրամանի հավելված 1-ի համաձայն՝ ընդունվեց «Հանրակրթական դպրոցում «Առողջ ապրելակերպի» կրթության հայեցակարգը», և 2015 թվականից ՀՀ հանրակրթության 8-9-րդ դասարանների ուսումնական պլանում ներառվեց «Առողջ ապրելակերպ» առարկան, և կազմակերպվեց այդ առարկայի դասավանդումը, իսկ ՀՀ կառավարության 2014 թվականի հունվարի 9-ի N° 10-Ն որոշման N° 1 հավելվածի 38-րդ կետի համաձայն՝ ՀՀ-ում մշակվել և ներդրվելու է «Առողջ ապրելակերպի խթանման ռազմավարական ծրագիր» և այդ ծրագրի կատարումն ապահովող միջոցառումների ցանկը:

Այս նկատառումները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Ի. Ի. Բրեխմանի գիտական նախաձեռնությունը՝ անհատական առողջության

¹ Зайцев В. П., Варавин И. Д., Варавин И. И. и др., Здоровье человека и профилактика заболеваний, Белгород, БелГТАСМ, 1998, 216 с., с. 94.

ձևավորման հայեցակարգը, այսօր առավել, քան երբևէ, ձեռք է բերում մեծ կարևորություն: Առողջապահական հիմնարկները, բժշկությունը չեն կարող մասսայաբար բնակչության առողջության մակարդակն ապահովել:

Հիրավի, առողջության ապահովումը, առողջ ապրելակերպի վարումն անձի կողմից որոշակի գիտելիքների ու կարողությունների տիրապետման մեջ է:

Որոշ հեղինակներ (Դ. Բ. Գելաշվիլի, Վ. Ի. Վավիլի և Մ. Բ. Գոլովաչև) նշում են, որ կոնկրետ գիտելիքները կարող են նյութականացնել արարքի «ուժը», դրա համար կրթությունը դառնում է սոցիալական գործիք՝ հասարակության մեջ ձևավորելու ինտելեկտուալ միջավայր: Այս իմաստով ակնհայտ է անձի իրացումը «կրթություն ողջ կյանքի ընթացքում» համատեքստում, և կարևորվում է անձի ինքնիրացումը սեփական ներուժի զարգացման առումով:

Օ. Յու. Գրեգնևան ուշադրություն է դարձնում այն իրողությանը, որ վալեոլոգիական կրթությունը պետք է ձևավորել ակտիվ կենսական դիրքորոշմամբ: Նա տեսնում է խնդիրը և դրա լուծման ուղին: Գտնում է, որ անհրաժեշտ է անցում կատարել մարդկային արժեքների վերաբերյալ եղած թվացյալ բավարարված գիտելիքներից, ստանձնել անձնական և այդ ապրելակերպի արժեքների նկատմամբ պատասխանատվություն: Զարգացնելով այդ միտքը՝ նա շարունակում է, որ պետք է նկատի ունենալ, որ այդ գիտելիքներին չպետք է շտապողաբար դավանել, առավել ևս իր վարած ապրելակերպի համար: Ահա թե ինչու է խնդիրը վերջանում մարդու կենսագործունեության այդ ասպեկտների միավորմամբ. «...հենց այդ դեպքում մարդն ունի հնարավորություն արդյունավետ կերպով ինքնիրացվելու»¹:

Կրթությունն առողջ ապրելակերպի մշակույթի ձևավորման մեխանիզմներից մեկն է ողջ մարդկության համար, «... կամ գրեթե յուրաքանչյուր մարդ կապված է դրա հետ ողջ կյանքի ընթացքում, երբ սովորում է ինքը, կամ երբ սովորեցնում է իր երեխաներին կամ իր թոռներին»²:

Մշակութային ասպեկտը լայն առումով վարքագծի, ուսուցման,

¹ Попова А. И., Укреплять здоровье, Начальная школа, № 6, 1990, 89-92 с., с. 90.

² Маджуга А. Г., Педагогическая концепция здоровье создающей функции образования, Автореферат диссертации на соис. Ученой степени доктора пед. наук, Владимир, 2011, 46 с., с. 21.

կրթության մշակույթն է, այդպիսով կրթությունը «...մարդուն կդարձնի «չիմացող», այլ հասկացող, զգայուն, մշակութային և այլն, կպատրաստի իրական կյանքին՝ բարդ և հակադրություններով լի աշխարհում, կապահովի զարգացում»¹:

Մեծահասակների առողջ ապրելակերպի ձևավորումը կրթության միջոցով տեսնում ենք հետևյալ կերպ.

1. առողջությունը վտանգող ազդեցությունների բացահայտում,
 2. վտանգավոր ազդեցությունների կանխում և հաղթահարում, ինչը ենթադրում է առողջ ապրելակերպի մասին գիտելիքներ, մասնագիտական գիտելիքներ և ազդեցությունները նկատելու կարողություն,
 3. առողջ ապրելակերպի մասին գիտելիքներով սեփական առողջությունը կառավարելու կարողություն,
 4. կյանքի, առողջության, շրջապատող միջավայրի նկատմամբ արժեքային հարաբերություններ ձևավորելու կարողություն,
 5. պատասխանատվություն՝ առողջ տեսնելու մարմինը, հոգին, միտքը, կառուցելու առողջ հարաբերություններ սեփական «Ես»-ի և շրջապատող աշխարհի միջև,
 6. գործունեությունն ինքնագնահատելու կարողություն,
 7. ձևավորել ինքնիրացման, ինքնագոյության համար ստեղծագործական և հոգևոր ներուժի բացահայտման կարողություն,
 8. ձևավորել առողջ ապրելակերպ իրականացնող հասուն սուբյեկտ:
- Այսպես, առողջ ապրելակերպի մշակույթը զգացողություն է, մտածողություն և գործողություն՝ ուղղված անձի առողջության բոլոր բաղադրիչների, ինչպես նաև շրջապատող միջավայրի պահպանմանը:

Այսպիսով, մեծահասակներն անընդհատ կրթության գործընթացում են, իսկ մշակույթը ներառում է կրթվածությունը որպես կրթության արդյունք՝ գտնվելով նրա հետ «ամբողջ-մաս» հարաբերակցության մեջ: Կրթությունը մեծահասակների ինքնիրացման գործում կարևոր դեր ունի, այն զարգացնում է անձին, նրա մասնագիտական ներուժը, որոնք անհրաժեշտ են գլոբալ խնդիրներ լուծելու համար: Իսկ առողջության պահպանման մշակույթը բնութագրվում է այլ մարդկանց հետ եղած փոխհարաբերությունների, աշխարհի և իր հանդեպ եղած

¹ Долженко О. В., Шатуновский В. Л., Современные методы и технология обучения в техническом вузе; Метод. пособие, Москва, Высшая школа, 1990, 192 с., с. 40.

հարաբերությունների նկատմամբ պատասխանատվության, գիտելիքների, կարողությունների և անձնային որակների հնարավոր զուգորդմամբ: Այս պահանջը պետք է համաձայնեցնել մեծահասակների կրթության նպատակային դրույթների հետ:

Քանալի բառեր՝ առողջություն, ապրելակերպի մշակույթ, հարմարում, փոխհարուցման գործընթաց, հարմարման մեխանիզմներ, վալեոլոգիական կրթություն:

Օգտագործած գրականություն

1. Առողջ ապրելակերպի խթանման ռազմավարական ծրագիրը և ծրագրի կատարումն ապահովող միջոցառումների ցանկին հավանություն տալու մասին ՀՀ կառավարության 2014 թվականի հունվարի 9-ի № 10-Ն որոշում, 31 էջ:
2. Առողջ ապրելակերպի խթանման ռազմավարական ծրագիրը և ծրագրի կատարումն ապահովող միջոցառումների ցանկին հավանություն տալու մասին ՀՀ կառավարության 2014 թվականի նոյեմբերի 27-ի № 50-Ն որոշում, 14 էջ:
3. Մարության Ո., Հովսեփյան Ա., Անճի էկոլոգիական կուլտուրան, Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, «Արևիկ», 2005:
4. ՀՀ առողջապահական համակարգի 2014-2020 թվականների զարգացման հայեցակարգի, հայեցակարգի կատարումն ապահովող միջոցառումների ցանկին և ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին ՀՀ կառավարության 2014 թվականի արձանագրային որոշում, 92 էջ:
5. Вайнер Э. Н., Бекетова Л. М., К вопросу о методологии валеологии//Валеологическое образование (проблемы, поиски, решения), Сборник науч. трудов, Липецк, 1996.
6. Воложин А. И., Субботин Ю. К., Адаптация и компенсация-универсальный биологический механизм приспособления, Москва, Медицина, 1987.
7. Долженко О. В., Шатуновский В. Л., Современные методы и технология обучения в техническом вузе; Метод. пособие, Москва, Высшая школа, 1990.
8. Зайцев В. П., Варавин И. Д., Варавин И. И. и др., Здоровье человека и профилактика заболеваний, Белгород, БелГТАСМ, 1998.
9. Маджуга А. Г., Педагогическая концепция здоровье созидающей функции образования, Автореферат диссертации на соис. Ученой

- степени доктора пед. наук, Владимир, 2011.
10. Печчеи А., Человеческие качества, Москва, Наука, 1987.
 11. Попова А. И., Укреплять здоровье, Начальная школа, № 6, 1990.
 12. Ушакова Я. В., Здоровье студентов и факторы его формирования, Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, № 4, 2007.
 13. Шубинский В. С., Проблемы междисциплинарного синтеза знаний о человеке как педагогической цели, Новые исследования в педагогических науках, Вып. 1 (55), Москва, Педагогика, 1990.
 14. www.armstat.am
 15. www.armmaids.am

FORMATION OF ADULTS' HEALTHY LIFESTYLE CULTURE AS AN EDUCATIONAL ISSUE

A. T. MAYILYAN

Candidate of Pedagogical Sciences

Head of Quality Assurance Department, GSU Lecturer

This article considers the role and importance of education in the adults' self-actualization process and the formation of healthy lifestyle culture by them as a mentality and action.

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ВЗРОСЛЫХ КАК ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА

А. Т. МАИЛЯН

Кандидат педагогических наук

ГГУ преподаватель, заведующая отдела по обеспечению качества ГГУ

В статье рассматривается роль и значимость образования самореализации взрослых и формирование культуры здорового образа жизни как менталитет и действие.

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑԱՅԻՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ԴՊՐՈՑՈՒՄ՝ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԻՆ

Ա. Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

*Գավառի թիվ 5 հիմն. դպրոցի
պատմության ուսուցչուհի*

*«Ոչ մի հեղաքրքիր նորոյթ ի հայտ չի
գալիս առանց համագործակցության»:
Ջեյմս Ուայթսոն*

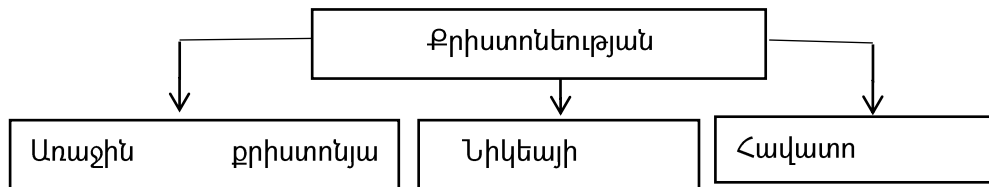
Կրթական համակարգը գործում ու զարգանում է կոնկրետ հասարակական միջավայրում, ժամանակատարածքային որոշակի պայմաններում: Ուստի այսօր անհնար է արդյունավետ դասավանդել՝ առանց հաշվի առնելու ժամանակի փոփոխությունները: Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթության ոլորտում իրականացվող բարեփոխումներն ուղղված են ուսումնական գործընթացի որակի և արդյունավետության բարձրացմանը: Դասավանդման և ուսումնառության ավանդական ձևերը կիրառելով, առանց նորագույն մեթոդների ու տեխնոլոգիաների հաշվառման՝ անհնար է հաղորդել նոր գիտելիքներ ու ձևավորել հմտություններ, որոնք անհրաժեշտ են Հայաստանի Հանրապետության ապագա քաղաքացուն: Հետևաբար դպրոցում անհրաժեշտ են դասավանդման և ուսուցման նոր մոտեցումներ, որոնք ուղղված կլինեն այդ խնդիրների լուծմանը: Նոր մոտեցումները հատկապես կարևորվում են պատմության ուսուցման բնագավառում, որն իր ուրույն տեղն ունի հասարակական գիտությունների շարքում: Հանրակրթական դպրոցներում «Պատմություն» առարկայի հիմնական նպատակն է «սովորողներին ամբողջական գիտելիքներ հաղորդել մարդու և հասարակության մասին, դաստիարակել ազգային և համամարդկային արժեքներով օժտված, սոցիալապես ակտիվ քաղաքացի, ձևավորել սեր և հետաքրքրություն սեփական և այլ ժողովուրդների պատմության ու մշակույթի նկատմամբ, հայրենասիրություն և ազգային հպարտություն, հայրենիքին ծառայելու և այն պաշտպանելու պատրաստակամություն»¹:

Հայոց և համաշխարհային պատմությունների դասավանդման ընթացքում համագործակցային նորագույն մեթոդների կիրառումը հնարավորություն է տալիս ավելի հանգամանորեն վերլուծելու պատմական փաստերը, իրադարձությունները, գործընթացներն ու

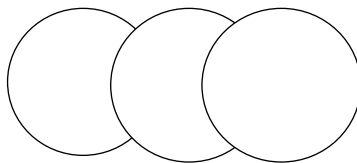
¹ Տե՛ս Դուկասյան Ա., Գյուլբողաղյան Ա., Հայոց պատմություն, Ուսուցչի ձեռնարկ, Երևան, «Մանմար», 2007, էջ 8:

երևույթները, նպաստում նրանց միջև պատճառահետևանքային կապերի բացահայտմանը, ստեղծագործական մտածողության և պատմական վերլուծական հմտությունների ու կարողությունների զարգացմանը: Այս բնագավառում պատմաբան-մանկավարժի խնդիրն է յուրաքանչյուր սովորողի համար ստեղծել այնպիսի նպաստավոր միջավայր, օգտագործել այնպիսի մեթոդներ, կիրառել հնարներ, որոնց շնորհիվ հնարավոր կլինի խրախուսել սովորողների նախաձեռնողականությունը և ստեղծագործական, վերլուծական միտքը: Համագործակցային ուսուցման բազմաթիվ մեթոդներից, մեթոդական հնարներից և եղանակներից պատմության ուսուցման բնագավառում կառանձնացնենք զննականության մեթոդի եղանակներ համարվող «Խմբային հետազոտություն», «Հասկացությունների քարտեզագրում», «Պատմական հիշողության օղակներ», «Ապագայի անիվ», «Խճանկար», «Շրջագայություն պատկերասրահում», «T-աձև աղյուսակ», «Վենի դիագրամ», «ԳՈՒՍ», «Մտագրոհ» մեթոդներն ու հնարները:

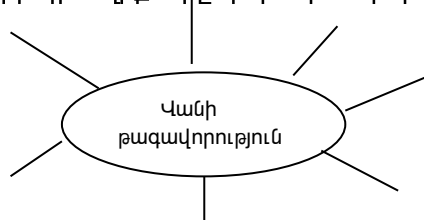
Օրինակ 1. «Հասկացությունների քարտեզագրում»: Կարելի է կիրառել նոր թեմայի ուսումնասիրության ժամանակ.

Օրինակ 2. «Վենի դիագրամ»: Կատարվում է եռաստիճան օղակներով Սարդարապատ-Ավարայր-Վարդանակերտ խորագրով:

Օրինակ 3. «Մտագրոհ»: Մտագրոհ վարժության միջոցով կարելի է ստուգել երեխաների գիտելիքները կարևոր տեղանիշների շուրջ:

Օրինակ 4. «ԳՈՒՍ»: Կարելի է կիրառել դասի ամփոփման ժամանակ:

Գիտեմ	Ուզում եմ սովորել	Սովորել եմ

Ժամանակակից մանկավարժական հնարքները՝ համագործակցային ուսուցումը, նախագծային մեթոդը, նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաների օգտագործումը, համացանցը, օգնում են իրականացնել դասավանդման աշակերտակենտրոն մոտեցում, ապահովում են հասցեագրված ուսուցում՝ ելնելով սովորողների հակումներից: Անդրադառնանք համագործակցային ուսուցմանը:

Ջոն Դյուին, ընդգծելով կրթության կարևորությունը, համագործակցային ուսուցումը դիտարկում է որպես ուսուցման այնպիսի կառուցակարգային մեթոդ, որը քաղաքացիներին սոցիալ-ժողովրդագրական համակարգում համագործակցության սկզբունքներով ապրելու ունակություններ է հաղորդում¹: Համագործակցային ուսուցումը համատեղ սովորելու եղանակ է, երբ խմբի յուրաքանչյուր անդամ կամ ամբողջ դասարանը ներգրավված է ակտիվ ուսուցման մեջ, իսկ նոր գիտելիքները մշակվում և յուրացվում են աշակերտների միջոցով: Համագործակցային ուսուցման արդյունավետ միջոց է խմբային աշխատանքը, որի ընթացքում սովորողները փորձում են պաշտպանել կամ հիմնավորել իրենց տեսակետները: Համագործակցային ուսուցման ընթացքում կարևորվում է ոչ միայն ակադեմիական գիտելիքների և հմտությունների ձեռքբերումը, այլև խմբային գործընթացի միջոցով հմուտ համագործակցողների և գիտելիքների ակտիվ կիրառողների ձևավորումը: Խոսելու, բացատրելու, բանակցելու, բանավիճելու և հարցեր տալու միջոցով սովորողները համագործակցային միջավայրում ձևավորում են իրենց հմտությունները: Սովորողներն իրենք են քայլ առ քայլ ձեռք բերում գիտելիքներ՝ սխալվելով ու փորձարկելով, համատեղ քննարկելով ու եզրահանգումներ կատարելով: Խմբային աշխատանքը էապես մեծացնում է սովորողների ակտիվությունը ուսումնական գործընթացում: Սովորողն ավելի լավ է սովորում, երբ ակտիվ մասնակցում է դասապրոցեսին, ինքնուրույն արտահայտում մտքեր: Ուստի պատմության «ուսուցման առաջնային նպատակը պետք է լինի ոչ թե գիտելիքների որոշակի ծավալի

¹ Տե՛ս Վարդումյան Ս., Զադինյան Ն., Հարությունյան Լ., Վարելա Գ. Ժամանակակից մանկավարժական մոտեցումներ, Երևան, «Նոյյան Տապան», 2005, էջ 175:

յուրացումը, այլ «սովորել սովորեցնելը»¹: Այսինքն՝ արդյունավետ դասը կարող է հիմնված լինել միայն փոխկապակցվածության, փոխհամագործակցության, դասի բովանդակության և դրա մեթոդական հիմքերի համապատասխանության վրա: Մասնավորապես ներկայացնենք համագործակցային մեթոդների կիրառմամբ պատմության դասի պլանավորման մեկ օրինակ.

Դասարանը՝ VIII

Դասի թեման՝ Արևմտյան Հայաստանը XIX դարի առաջին կեսին:

Դասի նպատակը և խնդիրները՝

Սովորողները պետք է իմանան՝

- Արևմտյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանման մասին,
- 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի և Բուխարեստի պայմանագրի մասին,
- 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի և Ադրիանապոլսի պայմանագրի մասին:

Սովորողները պետք է կարողանան՝

- Ներկայացնել Արևմտյան Հայաստանում տիրող սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը,
- Ներկայացնել 1806-1812թթ. և 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքը, ռազմական գործողությունները, հայերի մասնակցությունը,
- Համեմատել 19-րդ դարի սկզբի ռուս-պարսկանան և ռուս-թուրքական պատերազմների արդյունքները:

Դասի ընթացքը

Կազմակերպական մաս – աշակերտների հաշվառում, խմբերի կազմում:

Դասը կազմակերպվում է «ԽԻԿ» համակարգով:

Խթանման փուլ – խթանման փուլում սովորողների գիտելիքները բացահայտող հարցեր ենք ուղղում.

- Քանի՞ վիլայեթներից էր բաղկացած Արևմտյան Հայաստանը:
- Ո՞րն է ռուս-թուրքական պատերազմի կարևոր իրադարձությունը:
- Քարտեզի վրա ցույց տալ Ադրիանապոլսի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած տարածքները:

Իմաստի ընկալման փուլ

¹ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Հարությունյան Կ., Խրիմյան Ս. և ուրիշներ, Համագործակցային ուսուցում, Երևան, «Անտարես», 2006, էջ 10:

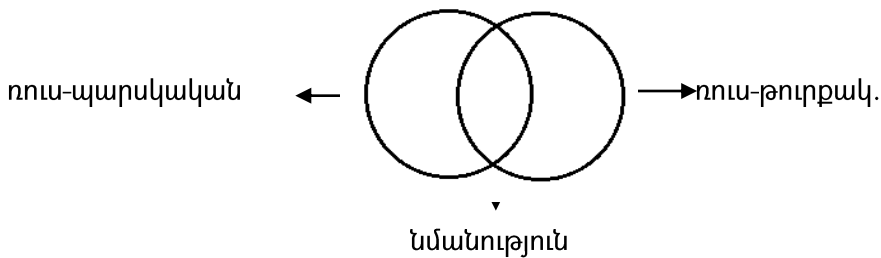
Դասարանը բաժանում ենք չորս խմբերի, քանի որ կարծում ենք, որ յուրաքանչյուր տեսակետ առավել արդյունավետ գնահատելու համար սովորողներին պետք է բաժանել փոքր խմբերի, որպեսզի քննարկումների ընթացքում փորձեն պաշտպանել կամ հիմնավորել իրենց տեսակետները: Խմբերին տրամադրվում են հետևյալ հանձնարարությունները.

I խումբ – Ներկայացնել Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական իրադրությունը՝ քարտեզի վրա ցույց տալով Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը:

II խումբ – Ներկայացնել 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Բուխարեստի պայմանագիրը:

III խումբ – Ներկայացնել 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Ադրիանապոլսի պայմանագիրը:

IV խումբ – Համեմատել 1826-1828թթ-ի ռուս-պարսկական և 1828-1829թթ-ի ռուս-թուրքական պատերազմները՝ կիրառելով համեմատական մեթոդը, «Վենի դիագրամ» մեթոդի միջոցով վեր հանել դրանց դրական և բացասական հետևանքների հալոթյան համար

Հատկացված ժամանակը լրանալուն պես յուրաքանչյուր խումբ ներկայացնում է կատարած առաջադրանքը, իսկ մյուս խմբերը լրացնում են բացթողումները, ճշտում սխալները:

Կշռադատման փուլում՝ կատարվում է ամփոփում, վերլուծական մտածողության ձևավորման նպատակով լրացնում ենք հետևյալ աղյուսակը՝ առանձնացնելով իրադարձությունները և գտնելով պատճառահետևանքային կապերը.

Պատերազմ	Տարեթիվ	Կարևոր իրադարձություն	Պայմանագրի կնքում	Արդյունք

Աղյուսակը լրացնելուց հետո խմբային աշխատանքի արդյունավետության գնահատման սանդղակով գնահատում ենք խմբերի աշխատանքը: Յուրաքանչյուր չափանիշ գնահատվում է առավելագույնը 2 միավոր:

		I	II	III	IV
1.	Խմբի կազմակերպվածությունը				

2.	Խմբի անդամներն օգնում էին միմյանց հասկանալու նյութը				
3.	Խմբի անդամները տալիս էին մտածողությունը խթանող հարցեր				
4.	Օրինակների, փաստերի օգտագործում				
.	Խմբի անդամները պարբերաբար հետադարձ կապի մեթոդն էին կիրառում				

Համագործակցային ուսուցման կազմակերպման ընթացքում սովորողների կողմից ուսուցանվող նյութի լիարժեք յուրացման, դասավանդման կատարելագործման, ճանաչողական կարողությունների զարգացման, հետաքրքրասիրության, վերլուծական մտածողության, ինքնուրույն որոնողական գործունեության, տեղեկույթն ընկալելու, մշակելու, փոխանցելու, գնահատելու ունակությունների զարգացման նպատակով կիրառվում են նաև տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաները:

Սովորողներին կարելի է խորհուրդ տալ հետազոտության ընթացքում օգտագործել աղյուսակներ, գծապատկերներ, որոնք օգնում են ավելի պատկերավոր դարձնելու կատարվող հետազոտությունը: «Խմբային հետազոտության» մեթոդը հնարավորություն է տալիս հայոց և համաշխարհային պատմությունների բարդ ու ծավալուն թեմաները բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել՝ օգտվելով տեղեկատվական տարբեր աղբյուրներից: Ներկայացնենք նմանատիպ դասի մեկ օրինակ:

Դասարանը – VIII

Առարկան – Համաշխարհային պատմություն

Թեման – «Ցեղասպանություն», «Հայոց մեծ եղեռն», «Սեյֆո»,

«Հոլոքոստ», «Ռուանդա»:

Նպատակը և խնդիրները

Սովորողները պետք է իմանան՝

- «Ցեղասպանություն» հասկացությունը, հայոց ցեղասպանության իրականացման փուլերը:

- Ցեղասպանության, Սեյֆոյի, Հոլոքոստի, Ռուանդայի հետ կապված կարևորագույն փաստերը:

Սովորողները պետք է կարողանան՝

- ներկայացնել առաջադեմ հասարակության վերաբերմունքը ցեղասպանությունների նկատմամբ:

Արժեքային համակարգ

- գնահատել ժողովրդավարական արժեհամակարգի կարևորությունը մարդկության խաղաղ գոյատևման համար:

Դասի ընթացքը

«Խմբային հետազոտման» մեթոդի կիրառմամբ դասարանը բաժանվում է երեք խմբի: Տրվում են առաջադրանքները:

I խումբ – «Ցեղասպանություն» հասկացությունը, գաղափար հայոց Մեծ եղեռնի և Սեյֆոյի մասին:

II խումբ – Հոլոքոստ

III խումբ – Ռուանդա

Յուրաքանչյուր խումբ, նախօրոք ստանալով համապատասխան հանձնարարությունները, հավաքում է տեղեկություններ, դրանք վերլուծում, համադրում, եզրահանգումներ կատարում:

Երբ խմբերը ներկայացնում են իրենց աշխատանքը, սովորողներից մեկը խմբի պատրաստած շնորհանդեսի միջոցով քայլ առ քայլ ցուցադրում է փաստերը, իրադարձությունները, նշված գործիչների և հերոսների նկարները, ավերված քաղաքներն ու գյուղերը: Ցուցադրվում են հատվածներ «Վրիժառուներ», «Հոլոքոստ» և այլ ֆիլմերից:

Կատարում ենք խմբի հետազոտական աշխատանքի գնահատում՝ օգտվելով հետևյալ սանդղակից:

		I	II	III
1.	Արդյունավետ հավաքագրված տվյալներ			
2.	Տվյալների հստակ վերլուծություն			
3.	Տրամաբանական եզրահանգումներ			
4.	Աշխատանքի որակ			
5.	Շնորհանդեսի ներկայացում			

Այսպիսով, արդյունավետ է այն դասը, որտեղ ուսուցիչը կիրառում է պատմության դասին ներհատուկ համագործակցային ուսուցման մեթոդներ, հնարներ ու եղանակներ, որոնք նպաստում են սովորողների մեջ համամարդկային, ազգային, պետական մտածելակերպի ձևավորմանը, գիտելիքների ամրապնդմանը, հետաքրքրությունների, կարողությունների, ունակությունների, հմտությունների զարգացմանը, պատմական ժամանակաշրջանի ճիշտ ընկալմանը, երևույթների, իրադարձությունների ու փաստերի, պատճառահետևանքային կապերի բացահայտմանն ու օրինաչափությունների ըմբռնմանը, ճգգրիտ եզրահանգումների կատարմանը: Կիրառվող մեթոդները, հնարները և եղանակները թույլ են տալիս բարձրացնել պատմության ուսուցման արդյունավետությունը և այն հնարավորինս համապատասխանեցնել պետական կրթական չափորոշիչների պահանջներին:

Բանալի բառեր՝ համագործակցային ուսուցում, խմբային աշխատանք, աշակերտականություն ուսուցում, խմբային հեղափոխություն, տեղեկատվության մշակում, պատմության դասավանդում:

Օգտագործված գրականություն

1. Վարդումյան Ս., Զադինյան Ն., Հարությունյան Լ., Վարելա Գ. Ժամանակակից մանկավարժական մոտեցումներ, Երևան, «Նոյյան Տապան», 2005, 402 էջ:
2. Հարությունյան Ա., Հարությունյան Կ., Խրիմյան Ս. և ուրիշներ Համագործակցային ուսուցում, Երևան, «Անտարես», 2006, 60 էջ:
3. Ղուկասյան Ա., Գյուլբուրդյան Ա. Հայոց պատմություն, Ուսուցչի ձեռնարկ, Երևան, «Անտարես», 2007, 60 էջ:

USAGE OF INTERACTIVE METHODS AT HISTORY LESSONS IN SCHOOLS

A. R.VARDANYAN

Teacher of History at N 5 School of Gavar

Team work makes the teaching process more attractive and interesting promoting creation of equal opportunities for the pupils' participation. During the team work all the members of the group or the whole class are actively involved in teaching process, and the new material is worked out and obtained by the pupils. Members of the group work together achieve the common goal and understand that they can only reach it as a team. This is a positive co-ordination and the most important peculiarity of the team work.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ В ШКОЛЕ

A. P. ВАРДАНЫАН

Учитель истории основной школы N 5 г. Гавар

Метод интерактивного обучения (взаимосотрудничества) делает процесс обучения более интересным и занимательным, что способствует созданию равных условий для участия учащихся в процессе обучения. В процессе интерактивного метода каждый член группы или весь класс активно взаимодействует, а новая информация разрабатывается и усваивается с помощью самих учеников. Члены каждой группы взаимодействуют друг с другом для достижения общей цели и осознают, что для этого необходимо, чтобы каждый участник достиг своей цели. Взаимозависимость в процессе обучения является положительным и главным критерием интерактивного метода.

**ՇԱԽՄԱՏԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄ ԵՎ
ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ**

Հ. Խ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

Մի՞թե «խաղ» նեղլիկ բնորոշումը վիրավորական չէ շախմատի համար, մարդու հնարած խաղերից միակը, որ կախված չէ դիպվածի քմայքներից և դափնիով է պսակում միայն խելքը կամ, ավելի ճիշտ, մտավոր ունակությունների հատուկ ձևը: Բայց դա ո՛չ գիտություն է, ո՛չ էլ արվեստ. ավելի շատ ինչ-որ միջին մի բան է, որ պտտվում է այդ երկու հասկացությունների միջև: Եվ, սակայն, այդ խաղն ավելի լավ է դիմացել ժամանակի փորձությանը, քան մարդկանց բոլոր գրքերն ու ստեղծագործությունները: Դա միակ խաղն է, որը պարկանում է բոլոր ժողովուրդներին և բոլոր ժամանակներին, և ոչ մեկին հայտնի չէ այն աստծո անունը, որն երկիր է իջեցրել շախմատը՝ ծանծրայթը փարատելու, միտքը հղկելու, հոգին քաջալերելու համար:

Սյրեֆան Յվայգ

Մոտ 6-րդ դարում Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում ստեղծվել է շախմատին նման առաջին խաղը՝ *չալոտրանգան*: Այն ունեցել է շախմատի տեսք, բայց սկզբունքորեն տարբերվել է ներկայից շախմատից: Այնուամենայնիվ, ընդունված է շախմատի հայրենիք համարել Հնդկաստանը: Ինչ վերաբերում է շախմատի նման ռազմավարական դանդաղ խաղին, ապա այն ձևափոխվելով բավական երկար ճանապարհ է անցել Միջին Ասիայով, Պարսկաստանով, արաբական երկրներով և հասել Պիրենեյան թերակղզի: Հատկանշական է, որ շախմատի հնդկական ծագման մասին եվրոպացիներն իմացել են միայն 17-րդ դարում: Վստահորեն կարելի է պնդել միայն մի բան՝ ժամանակակից շախմատը ձևավորվել է 15-րդ դարում Միջերկրական ծովի ավազանում, և այն, ինչպես բնորոշում է Գարրի Կասպարովը իր աշխատություններում, ինտելեկտուալ խաղ է, որն արտացոլում է հոգեբանական պատերազմ:

Առավել քան ակնհայտ է, որ երբ շախմատը ներխուժեց Եվրոպա, այն ոչ միայն սկսեց արտացոլվել գրականության մեջ, այլև իրենով արտացոլել հասարակական կյանքը: Դրա պատճառն այն էր, որ այդ ժամանակ խաղերը կենցաղ չէին մտել և համարվում էին աշխարհայեցության ձև: Միանգամայն իրավացի էր Մ. Բախտինը, որ իր

աշխատություններում պնդում էր, թե միջնադարում շախմատում ասես խաղարկվում էր կյանքի մանրակերտային տարբերակը, որտեղ գործում էին պայմանական կանոններ: Խաղի մեջ փնտրում էին կյանքի խտացված բանաձևը. երջանկություն-դժբախտություն, թռիչք-անկում, ձեռքբերում-կորուստ: Իսկ այդ ամենը ցայտուն կերպով արտացոլված է շախմատում: Պատահական չէ, որ միջնադարյան ձեռագրերում և մանրանկարչությունում հաճախ շախմատը ներկայացնում էին որպես արատավոր երևույթների դեմ պայքարի միջոց և հաճախ պատկերում էին իրավիճակ, որտեղ մարդը շախմատ էր խաղում սատանայի կամ մահվան հետ (վերջին դեպքում դատապարտված լինելով պարտության): Թերևս շախմատի ամենատպալորիչ բնորոշումը՝ որպես խաղով արտահայտվող կենսաձև, տրվել է 13-րդ դարում գրված մի անանուն ձեռագրում, որը վերագրվում է Իննոկենտիոս III Հռոմի Պապին: Այդ ստեղծագործությունում հեղինակն աշխարհը համեմատում է շախմատի խաղատախտակի հետ. «Աշխարհը կարծես շախմատի խաղատախտակ լինի. մի դաշտը՝ սպիտակ, մյուսը՝ սև: Այդպես հաջորդում են իրար նաև կյանքն ու մահը, երջանկությունն ու դժբախտությունը»: Այդ ժամանակներից էլ շախմատը դառնում է միջնադարի սիրված այլաբանությունը, ըստ որի՝ ամբողջ աշխարհը շախմատի խաղատախտակ է, իսկ ամենագոր Աստվածը խաղում է՝ շարժելով ֆիգուրները և նրանց հնարավորություն տալով հաղթել ու պարտվել: Իսկ երբ կյանքի խաղն ավարտվում է, գալիս է մահը, որը նետում է բոլոր ֆիգուրները պարկի մեջ, և նրանք նորից հայտնվում են նույն կարգավիճակում, քանզի բոլորը հավասար են Աստծո առաջ: Վերոնշյալ ստեղծագործությունում առաջին անգամ փորձ է արվել համեմատականներ տանել շախմատային խաղի և սոցիալական որոշակի խավերի միջև, և դա էր պատճառը, որ այդ շախմատային այլաբանությունը այդքան լայն տարածում ստացավ միջնադարում: Շախմատային խաղը նմանեցնում էին ոչ միայն մեկ մարդու ճակատագրի հետ, այլ ամբողջ միջնադարյան հասարակության, որի անդամները, ինչպես շախմատային խաղում, էականորեն տարբերվում էին իրենց դիրքով և ազդեցությամբ, բայց միաժամանակ կախված էին միմյանցից և միավորում էին ուժերը հանուն ընդհանուր նպատակի: Ոչ միայն սոցիալական կարգը, այլև երկկողմ դազմական և քաղաքական մրցակցությունը, և նույնիսկ սերը (սիրո մեջ, ինչպես շախմատում, անհրաժեշտ է զուգընկեր) համեմատում էին շախմատային խաղի հետ:

Ինչպես տեսնում ենք, միջնադարում շախմատի թեման բավական ակտուալ էր ինչպես քաղաքական ու հասարակական, այնպես էլ՝ կրոնական և բարոյահոգեբանական դաշտերում: Շախմատային թեմաներն ու սիմվոլները հաճախ օգտագործում էին ոչ միայն գրականության մեջ, այլև քաղաքական և վարչական տրակտատներում: Ըստ էության, շախմատը միջնադարյան մշակույթի և նրա սիմվոլիկայի բանալիներից մեկն է: Դա է պատճառը, որ շախմատային թեման ավելի ու ավելի շատ է հետաքրքրում պատմաբաններին: Լեգենդար Գարրի Կասպարովը նույնիսկ կապ է տեսնում աշխարհի չեմպիոնների խաղաոճի և նրանց ապրած ժամանակաշրջանի միջև, որը նա բավական համոզիչ կերպով նկարագրում է իր «Իմ մեծ նախորդները» հինգհատորյակում:

Այդ առումով անչափ հետաքրքիր է, թե նա ինչպես է ներկայացնում, օրինակ, իր և Անատոլի Կարպովի մրցախաղերը վերակառուցման տարիներին: Կարպովին նա պատկերում է որպես հեռացող համակարգի խորհրդանիշ, իսկ իրեն՝ հեղափոխության և փոփոխությունների: Եթե հաշվի առնենք, որ Կարպովը կոմունիստ էր և իշխող համակարգի սիրելին, իսկ Կասպարովը, մեղմ ասած, ոչ այնքան լավ տրամադրված ԽՍՀՄ-ի հանդեպ, ապա նրա նկարագրությունը միանգամայն ճշմարտացի է: Եվ այդ իրողությունը, բնականաբար, արտացոլվում էր նրանց խաղաոճերում ևս:

Ներկայումս շախմատի թեման հաճախ օգտագործվում է ֆիլմերում, որտեղ շախմատ խաղացող հերոսները մարմնավորում են խելացի, խորամանկ և իրադարձությունները ճիշտ ընկալող մարդկանց: Շախմատը լայնորեն տարածված թեմա է նաև գրականության մեջ: Բավական է հիշել Ստեֆան Զվայգի «Շախմատային նովելը», որտեղ շախմատը դառնում է ֆաշիստների կողմից մեկուսացված հերոսի գոյության միակ իմաստը, կամ Վ. Նաբոկովի հայտնի «Լուծինի պաշտպանությունը», որտեղ գրողը պատկերում է իր հերոսի փախուստը իրական աշխարհից դեպի շախմատային աշխարհ (միակ և ճշմարիտ աշխարհը Լուծինի համար դառնում է 64 վանդակների տարածությունը):

Հատկանշական է, որ ժամանակակից աշխարհում շախմատային թեման օգտագործվում է ոչ միայն արվեստում, այլ նաև հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այսպես, ժամանակակից աշխարհում քաղաքագիտության և դիվանագիտության տարածքը հաճախ համեմատում են շախմատային խաղատախտակի հետ, իսկ

քաղաքականությամբ զբաղվողներին՝ ֆիզուրների: Հիրավի ամբողջ աշխարհը շախմատային խաղատախտակ է:

Վերլուծելով շախմատի տեղն ու դերը միջնադարում և ընդունելով այն ակնհայտ փաստը, որ շախմատն իր կայուն տեղն է զբաղեցրել հասարակության կյանքում, այնուամենայնիվ հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք այն իր տեղն ու դերն ունի և պետք է ունենա մեր օրերում, երբ պրագմատիկ աշխարհը դադարել է հավատալ տարբեր խորհրդանիշների և միֆերի գոյությանը և ցանկացած գործունեությունում ձգտում է տեսնել իրական հիմքեր: Այս հարցն առավել քան հրատապ է, եթե հաշվի առնենք, որ շախմատը կամաց-կամաց աշխարհի տարբեր անկյուններում ներխուժում է դպրոց և հաճախ դիմադրության է արժանանում հասարակության տարբեր շերտերի կողմից:

Իրականում շախմատի նույնիսկ ամենամոլի հակառակորդները չեն կարող ժխտել այն ակնհայտ փաստը, որ չնայած անցել է ավելի քան 20 տարի, երբ Deep Blue համակարգիչը հաղթեց Գարրի Կասպարովին և հաստատեց մեքենայի առավելությունը մարդու նկատմամբ, շախմատային մրցաշարերը, միևնույնն է, չեն կորցրել իրենց հանդիսատեսին, ընդհակառակը, ավելի է մեծացել հետաքրքրությունը շախմատի հանդեպ, և ավելի ու ավելի հաճախ են անցկացվում տարբեր մակարդակի մրցաշարեր: Ինչ վերաբերում է շախմատի դերին հանրակրթական դպրոցներում և երեխայի կյանքում առհասարակ, ապա իրականացված փորձերն ու հետազոտությունները փարատում են նույնիսկ ամենահոռետես մարդկանց կասկածները: Այսպես, 2008 թ. չորս գերմանական դպրոցների կրտսեր դասարաններում անցկացրին այսպիսի փորձարկում. ուսման մեջ խնդիրներ ունեցող երեխաներին (որոնց մտավոր զարգացման գործակիցը (IQ) 70-85 էր) պատահականության սկզբունքով բաժանեցին երկու խմբի: Առաջին խումբը մեկ տարի պետք է զբաղվեր շախմատով, երկրորդ խումբը պիտի նույն ընթացքում մաթեմատիկայի լրացուցիչ պարապմունքների հաճախեր: Փորձի արդյունքները ցույց տվին, որ առաջին խումբը հետագայում սկսեց զգալիորեն առաջադիմել երկրորդ խմբից հաշվողական և տրամաբանական առումներով: Մեկ այլ նմանատիպ փորձ իրականացվեց 2013 թ. Իտալիայում: 568 աշակերտների բաժանեցին խմբերի, և մի մասը սովորական պարապմունքներին զուգահեռ կրկին սկսեց շախմատ պարապել: Արդյունքում այդ երեխաները սկսեցին առաջադիմել նաև մյուս

առարկաներում, հատկապես մաթեմատիկայում, և շարունակում էին լավացնել իրենց արդյունքները, քանի դեռ շախմատ էին պարապում:

Այսպիսի դրական արդյունքներով հետազոտությունները ներկայումս շատ են, բայց շախմատն ունի ևս մեկ անչափ կարևոր դրական գործառույթ, որն ավելի արդիական նշանակություն ունի ժամանակակից աշխարհում: Շախմատային խաղը իրենից ներկայացնում է կոնֆլիկտների հիմնալի մոդել, որում առկա են սահմանափակ քանակով ռեսուրսներ՝ իրենց խիստ կանոններով և մեկնարկային պայմաններով, և միևնույն ժամանակ հսկայական տարբերակների ստեղծման հնարավորություններ և անկանխատեսելի իրադարձություններ: Հիմնականում սա հիմնալի մեթոդ է մրցակցել հավասար պայմաններում՝ փորձելով սահմանափակ տարածքում դրսևորել սեփական մտքի ճկունությունը: Ինչպես ցանկացած կոնֆլիկտ, շախմատը մարզում է հոգեկան կայունությունը: Չի կարող հաղթել նա, ով ի վիճակի չէ տրամաբանել և տանել լարվածությունը ամբողջ խաղապրոցեսի ընթացքում: Զսպել հույզերը և գործել սառը հաշվարկով՝ շախմատի զարգացրած հատկություններից մեկն է:

Ակնհայտ է մի բան, որ ժամանակակից պրագմատիկ և արագ զարգացող աշխարհը շատ սուր է զգում այնպիսի մարդկանց կարիքը, ովքեր պետք է դառնան իրենց ոլորտների առաջամարտիկներ ու նորարարներ: Իսկ շախմատի օգնությամբ, անշուշտ, հնարավոր է դաստիարակել խելացի և բազմակողմանիորեն զարգացած այնպիսի սերունդ, որն ընդունակ է պայքարել արժեքների համար և ընդլայնել իր հմտությունների շրջանակը:

Բանալի բաներ՝ շախմատ, շախմատային խաղադասիստիկա, ֆիզիկա, խաղաոճ:

CHESS AS A REFLECTION OF THE SOCIAL LIFE AND ITS ROLE IN THE MODERN WORLD

H. KH. KHACHIKYAN

Lecturer of GSU

Chess is a "royal game" that has won the love of many countries and nations over the centuries. Combining science and art, it has resisted the temptation of time and maintained its mysterious magic. And today it does not lose

its role and significance, since the ability to see far-reaching goals in a dynamic world equipped with modern high technologies and to use those resources skillfully have become the main goal of today's person. Today chess is also a model of a business struggle, where victory, defeat or a temporary compromise exist.

ШАХМАТЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ И ЕЕ РОЛЬ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

А. Х. ХАЧИКЯН

Преподаватель ГГУ

Шахматы - это «королевская игра», которая на протяжении веков завоевала любовь многих стран и народов. Сочетая науку и искусство, она прошла испытание временем и сохраняла свою таинственную магию. И сегодня она не теряет своей роли и значимости, поскольку способность видеть далеко идущие цели в оснащенном современными высокими технологиями динамичном мире и умело использовать ресурсы стала основной целью сегодняшнего человека. Сегодня шахматы - это также модель деловой борьбы, где есть победа, поражение или временный компромисс.

Ժամանակակից կրոնների ուսումնասիրություններում բավականին մեծ տեղ է հատկացվում կրոնական մարդաբանության հիմնահարցերին, որոնց վերաբերյալ տարբեր կրոններում դարեր ի վեր ձևավորվել են տարբեր հայեցակարգեր՝ երբեմն որոշակի ընդհանրություններով, երբեմն էլ տարբերություններով: Այս առումով բացառություն չէ նաև Հնդկաստանի ամենաերիտասարդ ազգային կրոնը՝ սիկհիզմը, որը մարդու մասին ունի սեփական, միաստվածային կրոններին յուրահատուկ հայեցակարգը՝ համեմված թե՛ հինդուիստական և թե՛ իսլամական մարդաբանական պատկերացումներին բնորոշ գծերով: Ձևավորվելով հինդուիստական միջավայրում՝ սիկհիզմը վերցրեց հնդկական կրոնափիլիսոփայական համակարգերի հիմնական հասկացություններն ու եզրերը՝ դրանք ներկայացնելով սեփական մեկնաբանությամբ¹:

Սիկհական արարչագործության համաձայն՝ Աստված մարդուն ստեղծել է այնպես, որ նա հասկանա Իրեն և Իր հետ դառնա մեկ ամբողջություն²: Իհարկե այստեղ ակնհայտ են միաստվածային կրոններին բնորոշ արարչագործության տարրեր, սակայն սիկհականը տարբերվում է նրանով, որ ի տարբերություն իսլամի (որից բավականին ազդվել է), մարդու արարման նպատակը ներկայացնում է այլ տարբերակով՝ եթե իսլամում մարդը պետք է ծառայի Աստծուն և կատարի նրա կամքը, ապա այստեղ մարդը աստվածճանաչողության վերջնակետում պետք է միաձուլվի Բացարձակին, Տիեզերականին³: Սիկհական փրկության ճանապարհը «... Աստծո հանդեպ սերն է, նրան ճանաչելը և նրա հետ

¹ Սիկհական ուսմունքի հիմնական սկզբունքների մասին տե՛ս **История религии** (под общ. ред. И. Н. Яблокова). В 2 т., Т. 1, М. 2002, с. 330-332.

² Սիկհական գոյաբանության և արարչագործության մասին մանրամասն տե՛ս **Успенская Н.Е., Котин И.Ю.** Сикхизм, СПб., 2007, с. 127-114.

³ Աստծո մասին սիկհական ընկալումները տե՛ս **Бельский А. Г., Фурман Д.Е.**, Сикхи и индуизм: религия, политика, терроризм, М. 1992, с. 20-21.

միաձուլվելը, հասնելը այնպիսի վիճակի, երբ աստվածային և սեփական էությունները դառնում են մեկ ամբողջություն»¹:

Սիկհիզմը ընդունում է հոգու անմահության գաղափարը և համարում, որ Աստված փչել է մարդու մեջ Աստվածային կայծ՝ նրա հոգին, որը կարող է զարգանալ և միավորվել Բարձրագույն էությանը:

Ըստ մանրամասն մշակված սիկհական հայեցակարգի՝ մարդը համարվում է Աստծո պատկերը, չնայած որ ձևավորված է մայրական արգանդում և ծնված պտղի տեսքով: Մարդու զգայարանները տեղեկություն են հասցնում ուղեղ, որը կառավարում է ամբողջ օրգանիզմը: Մարդը շատ ընդհանրություններ ունի բոլոր շնչավոր արարածների, կենդանիների հետ, սակայն օժտված է բանականությամբ, ինչը նրան հնարավորություն է տալիս գիտակցել իր առջև դրված կենսական նպատակները և որոշել դրանց հասնելու ճանապարհները²: Նա ոչ միայն մտածում է իր բնական կարիքները հոգալու մասին, այլև ունի հոգևոր պահանջմունքներ, որոնցից գլխավորը մարդու խոհերն են կյանքի իմաստի ու փրկության մասին: Ինչպես գուրուներն³ էին ասում. «Մարդկային կյանքը ոսկե հնարավորություն է, և եթե այն նվիրված չէ Նաամ Սիմարանին (Աստծո անվանումներից մեկը սիկհիզմում՝ Պ. Բ.), ապա անիմաստ է վատնված»⁴: Ինչպես և իսլամում ու քրիստոնեության մեջ (իհարկե, սիկհական առանձնահատկություններով), մարմինը ժամանակավոր է, և նրանք, ովքեր չափազանց մեծ ուշադրություն են դարձնում իրենց մարմնին, փայփայում ու զուգում են այն, անկասկած հիասթափություն են ապրում, և միայն նրանք, ովքեր իրենց սիրտը նախապատրաստում են հավերժական ճշմարտությանը, զգում են ուրախություն և օրհնություն:

Մարդուն տրված հինգ զգայարանները (համ, հոտ, տեսողություն, լսողություն, շոշափելիք) մարդուն տրված են որպես ճանաչողության օրգան Գյան Ինդրի: Միաժամանակ մարդն ունի նաև գործողության հինգ

¹ История религии, Т. 1, с. 331.

² Успенская Н.Е., Котин И.Ю. Сикхизм, с. 141-142.

³ Սիկհիզմը տասը գուրունների (ուաուցիչների) ստեղծած ուսմունքն է, որը հիմնականում շարադրված է Ս. Գրքում՝ Ադի Գրատիում: Տասը գուրունների մասին մանրամասն տե՛ս **Религия сикхов**, Сикхский миссионерский центр, (Пер. с англ.: И.Н. Полонская, В.Н. Нечипуренко), Р-н-Д, 1997, с. 21-387.

⁴ Успенская Н.Е., Котин И.Ю. Сикхизм, с. 142:

օրգան՝ Կարմա Ինդրա, որոնք են բերանը, ձեռքերը, ոտքերը, սեռական և արտազատման օրգանները:

Մարդը Տիեզերական Էության մի մասն է, իսկ նրա հոգին Աստվածային լույսի մի շող է, Աստվածային կրակի մի կայծ: Յուրաքանչյուր մարդու անհատականությունը բաղկացած է երեք տարրերից. աթմա՝ ոգի, բուդհի՝ ինտուիցիա, մանաս՝ բանականություն¹: Աթման Աստվածային հոգու մի մասն է, բուդհին՝ ներքին պայծառացումը, որը լինում է աստվածաշնորհի մարդկանց մոտ: Այն գործում է առանց զգայական օրգանների և մտքի օգնության: Մանասը կապված է գիտակցության հետ և ի հայտ է գալիս զգայական օրգանների ցուցումների շնորհիվ: Որպեսզի նրա որոշումները և գնահատականները ճիշտ լինեն, այն մշտապես պետք է գտնվի հսկողության տակ, որին կարելի է հասնել առաքինի մշտական գործողություններով: Գուրու Նանակն ասում էր, որ ինչպես կեղտոտ հագուստը կմաքրվի օճառով լվանալիս, այնպես էլ մեղքով և կեղտով վարակված մարդկային սիրտը կմաքրվի սուրբ Անվան մոգական զորությամբ. «Այնպես, ինչպես մենք չենք կարող ալիքների և տիղմի պատճառով տեսնել լճակի հատակը, այնպես էլ չենք կարող Աստծուն տեսնել այնքան ժամանակ, քանի դեռ ցանկությունների ալիքները չեն հանդարտվել և միտքը չի հանգստացել: Բանականության անմաքրությունը խավար էկրանի նման խանգարում է: Երբ այն վերանում է, Աստված տեսանելի է դառնում ներքին հայացքի առջև»²:

Մարդու ներքին ջանքերի, հոգևոր որոնումների արդյունքում Աստծո հետ միավորվելու զգացումը կոչվում է լիվա: Նամդեն այսպես էր ասում. «Ճիշտ այնպես, ինչպես օդապարուկ բաց թողած տղան խոսում է իր ընկերների հետ, բայց ամբողջ ուշադրությունը օդապարուկի և պարանի կողմն է, ինչպես ջրով լի սափորը գլխին դրած գեղեցկուհի գեղջկուհին է ընկերուհիների հետ զրուցում, բայց մշտապես հիշում է իր ջրով լի սափորի մասին, ինչպես դաշտում արածող կովը չի մոռանում իր հորթուկի մասին, ինչպես ճաշ եփող կինը մտածում է օրորոցում թողած երեխայի մասին, ճիշտ այդպես էլ Աստծուն սիրող մարդը արտաքուստ զբաղված է

¹ Նույն տեղում, էջ 143:

² Նույն տեղում:

աշխարհիկ գործերով, բայց նրա միտքը կենտրոնացած է Անվան վրա»¹: Աստծո հետ այդ միասնությունը, հավատացյալին շրջապատում է հատուկ շղարշով: Հավերժության հետ ներդաշնակության և համաձայնության մեջ մարդը չի զգում ոչ ցավ, ոչ տխրություն. նա միաձուլվում է Աստծո հետ:

Մարդու գործողությունները պարկեշտ են, թե անպարկեշտ, կախված են դրանց հետևում կանգնած դրդապատճառներից:

Աշխարհիկ ցանկությունները՝ «տրիշնա կամ վաշնա», կրքերն են, ինչ-որ բանի նկատմամբ հոգևոր սովը, քաղցը: Այդ զգացմունքը մի առարկայից մյուսին անցնելու, և ամեն ինչ նորից սկսելու հատկություն ունի: Ցանկությունները լինում են երկու տեսակ՝ եսասիրական և ոչ եսասիրական: Եսասիրական ցանկությունները միտված չեն Աստվածայինի իմացությանը, քանի որ ուղղված են սեփական կյանքը բարելավելուն: Նույնիսկ փառասիրությունը և սնապարծությունը հանցավոր են: Ոչ եսասիրական ցանկությունները բարոյական են և ամեն կերպ պետք է խրախուսվեն ու զարգացվեն, քանի որ ուղղված են այլ մարդկանց վիճակը բարելավելուն և Աստծո ստեղծած արարածներին ծառայելուն:

Կամքը՝ իչչհան, մարդուն բնորոշ մի բան անելու կամ չանելու զորություն է: Այն ղեկավարում է զգացմունքներն ու կրքերը և չի ենթարկվում արտաքին ազդեցություններին: Նա ծանր պարտասխանատվություն է դնում մարդու վրա, որն իր կամքի համաձայն է որոշում ընդունում: Կամքը պետք է ուղղված լինի և օգտագործվի օրինավոր և արժանի գործերի համար: Եթե անհատական կամքը ներդաշնակ է Աստծո կամքի հետ, ապա արդյունքը կատարյալ է:

Խիղճը՝ վիվեկը, մարդու ներքին ձայնն է: Գուրուները սովորեցնում են, որ խղճի տեսքով Ինքը՝ Աստված է բնակվում մարդու մեջ: Տարբեր մարդկանց մոտ այն տարբեր է՝ կախված անհատի զարգացածության աստիճանից: Մարդու հոգում չարի և բարու մշտական պայքար է: Խիղճը նրան հուշում է, թե ի՞նչն է ճիշտ և ի՞նչը՝ սխալ: Մարդիկ երջանիկ են, եթե կատարում են նրա հրամանները և դժբախտ են, եթե չեն հնազանդվում նրան: Խիղճը մարդուն պաշտպանում է չարից և մեղքից: Այն մարդու մեջ ամեն լավի սկիզբն է²:

¹ Նույն տեղում, էջ 143-145:

² Նույն տեղում, էջ 145-146:

Բավականին յուրատեսակ են սիկհական ընկալումները սիրո և երջանկության մասին: Գուրուների ուսմունքի համաձայն՝ Աստված մարդուն ստեղծելիս՝ չէր ձգտում ստեղծել մեկին, որի վրա կարելի կլիներ փորձել տարատեսակ չարչարանքներ: Նա մարդուն ստեղծել է սիրո և երջանկության համար: Աստված մարդուն տվել է կյանքի համար անհրաժեշտ ամեն ինչ: Մարմնի համար դա սնունդն է ու ջուրը, իսկ հոգու համար Աստծո մասին մեղիտացիան և առաքինությունը: Երբ հոգին աճում է բարի գործեր կատարելով և առ Աստծված մշտական մտքերով, այն բավականին մաքրվում է, որպեսզի միաձուլվի Աստծուն: Գուրու Արջունը ասում էր. «Հիմա, երբ դուք գոյատևում եք մարդկային կերպարանքով, հնարավորություն ունեք հանդիպել Աստծուն: Մնացյալն անիմաստ է: Հիշե՛ք Աստծու Անունը և միշտ գտնվեք սրբերի ու գուրուների ընկերակցության մեջ: Կյանքն անիմաստ է անցնում, եթե թունավորված է մայայի պատրանքներով»¹:

Մարդկային հոգին և մարմնի նյութը բնույթով շատ տարբեր են: Հոգին նուրբ է և եթերային, մարմինը ձիգ և կոպիտ: Սակայն հոգին է այն, ինչ ամրացնում է մարմինը: Մյուս կողմից մարդը պետք է ամուր պահի իր մարմինն ու առողջությունը, որովհետև մարմինն է պարունակում Աստվածայինի մի մասնիկը՝ հոգին: Աստված և անհատական հոգին ի վերջո նույն բանն են: Նրանք հարաբերվում են ինչպես օվկիանոսը և կաթիլը, արևը և արևի շողը, կրակը և կայծը: Նրանց միջև տարբերությունն այն է, որ մարդն ունի եսասիրություն՝ հաումայի, որը նրա հոգին առանձնացնում է Աստվածայինից:

Ըստ գուրուների՝ հոգին անմահ է և անհատական: Անհատական հոգին գոյատևում է նաև մարմնի քայքայումից հետո: Մահը չի նշանակում վերջնական վերացում: Դա հոգու ճանապարհի շրջափուլերից մեկն է: Եթե մարդը մի կյանքի ընթացքում չի հասնում Աստվածային նպատակին, ապա նա նոր հնարավորություն է ստանում այլ ծնունդի տեսքով: Գուրուները դա անվանում են Ավագավան («մուտք, հեռացում») կամ մահերի ու ծնունդների շրջան: Նրանք բացատրում էին, որ, անկասկած, հոգին զգալի առաջընթաց է ապրել՝ կյանքի ստորին, ցածրակարգ ձևերից հասնելով

¹ **Նույն տեղում**, էջ 146: Մայա հասկացության մասին ասվում է, որ աշխարհը մայա է, իսկ «... մայան ստի քաղաքն է, մտքի երևակայությունը, տեսիլք, այն հաստատուն չէ ծառի ստվերի նման», տե՛ս **Sri Guru Granth Sahib**. Vol. II. Patiala, 1987, p. 1667.

բարձրագույնին՝ մարդկայինին: Այն անցնում է 84 լակհա (840000) գոյության ձևերով, մինչև մարդկային կերպարանք ստանալը¹: Գուրու Նանակը մարդու մասին ասում էր. «Այդ հոգին ապրել է շատ լոների մեջ»²: Քանի դեռ հոգին գտնվում է մարդկային ծնունդից ավելի ցածր մակարդակներում, նա չի կարող հաղթահարել իր կենդանական բնազդը և Աստծուց օտարված գոյությունը: Մարդն էլ է ապրում կենդանական կյանքով, մինչև չի գիտակցում իր գոյության նշանակությունը:

Հոգու համար մահվանից հետո կարող է լինել հնարավորությունների երկու տարբերակ. միաձուլում Տիեզերական Հոգու հետ կամ վերաբնակեցում, այսինքն՝ նոր ծնունդ: Գուրուները չէին ընդունում դրախտի և դժոխքի մասին այլ կրոնների ուսմունքները: Եթե գուրուները նույնիսկ օգտագործում էլ էին «դրախտ» և «դժոխք» բառերը, ապա միայն փոխաբերական իմաստներով. նրանք սրբերի համայնքը համեմատում էին դրախտի հետ, իսկ չարագործների միջավայրը՝ դժոխքի:

Սիկհիզմում հոգու վերաբնակեցումը բացատրվում է Կարմայի օրենքի գործողությամբ: Անհատական հոգին մահվանից հետո անցում է կատարում այլ գոյության՝ ըստ գործած արարքների արդյունքների: Եթե նա շատ չարիքներ է գործել, ապա հոգին ծնվում է ցածրակարգ էակների մեջ, իսկ եթե կուտակել է լավ արարքների պտուղները, ապա վերածնվում է որևէ լավ մարդկային ընտանիքում: Սակայն, ինչպես ընդունված է սիկհիզմում, ցանկացած նոր ծնունդ, միևնույն է, անեծք է և ստրկություն: Ծնունդների և մահերի շրջապտույտը հնարավորություն չի տալիս հոգուն միաձուլվել Աստվածայինին և ձեռք բերել մուկտի: Մուկտին կամ մուկշան (փրկություն) հնդկական փիլիսոփայական տարբեր ուսմունքներում տարբեր երևույթներ է նշանակում. հինդուիզմում այն վերածնությունների հավերժական շղթայից ազատագրումն է³, բուդդայականության մեջ՝ Նիրվանան, միմանսայում՝ անցումն է դեպի Սուրազ երկինք: Սիկհական գուրուները մերժում էին մուկտիի հայեցակարգի այդպիսի կոնկրետացումը: Գուրուները սովորեցնում են. «Աստծո մարդը ցանկանում է միայն Աստծո սերը, և ուրիշ ոչինչ: Հրճվանքը երկնքում ոչինչ է

¹ St'u <http://www.sikhism.ru/kratkiy-ocherk-osnovnyih-polozheniy-religii-sikhov/tsel-zhizni.html>, 29.05.2018, 20.33:

² Успенская Н.Е., Котин И.Ю. Сикхизм, с. 147:

³ Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. Альбедиль М. Ф. и Дубянского А. М./, М., 1996, с. 288

Աստվածային Ոգու հետ միաձուլվելու համեմատությամբ: Մարդու վերջնական նպատակը Աստծո հետ միաձուլվելն է: Ճիշտ այնպես, ինչպես փոքր երեխան է վայելում կյանքը և խաղերով ուրախանում, երբ գտնվում է իր մոր կողքին, և իրեն դժբախտ զգում, երբ բաժանված նրանից, այդպես էլ մարդն է վայելում կյանքը, որովհետև գտնվում է Աստծո ընկերակցության մեջ»¹:

Սիհիզմում ի սգբանե էլ պարզ է դառնում, որ այն պրակտիկ կրոն է, մեծ տեղ է հատկացնում կրոնական պրակտիկ կյանքին:

Աստծո հետ կապ չունեցող աշխարհիկ մարդը սարսափում է մահվանից, որովհետև ամբողջ կյանքում վայելել է այս կյանքի անցողիկ ուրախությունները և ջանք չի թափել՝ ձեռք բերելու աստվածային պարգևը: Մահկանացուն տարվում է անցողիկ, սին հաճույքներով և գնում է դեպի ունայնություն: Նա կապված է մեղքի հետ և պետք է անցնի վերածնությունների և մահերի շղթայով: Հավատացյալ սիկհի համար մահ գոյություն չունի, որովհետև թեպետ նրա ֆիզիկական մարմինը դադարում է գոյություն ունենալ, սակայն հոգին ծուլվում է Տիեզերականին: Կաթիլը նորից հետ է թափվում օվկիանոս, և լույսի շողը ծուլվում է լույսի աղբյուրին: Մահը սարսափելի չէ մարդու համար, այն նրա համար Աստծուն միավորվելու դարպասն է: Մահվան նկատմամբ այսպիսի վերաբերմունքով է պայմանավորված նաև սիկհերի զուսպ սուգը հարազատի մահվան ժամանակ:

Ի տարբերություն շատ այլ կրոնների՝ սիկհիզմը չի հակադրում հոգևոր կյանքը աշխարհիկին: Սակայն նա հակադրում է մարդու եսակենտրոն կյանքը հոգևորին: Գուրուները կյանքը համարում էին իրական և ուսուցանում էին, որ պետք է ապրել և ոչ թե խուսափել նրանից, և պետք է ապրել ակտիվ կյանքով, որովհետև կյանքի գործերով և գործունեության արդյունքներով է տեսանելի եսասեր և Աստծուն նվիրված մարդկանց տարբերությունը: Գուրու Նանակն ասում էր. «Մենք ցանում ենք կարմայի սերմեր, երբ մեր համառ հաումայի հրամանով գործում ենք մեր հաճույքի համար: Այդ դեպքում մենք տառապանքի բերք կհավաքենք: Երբ մենք կսովորենք հնազանդվել Աստծո կամքին, մենք կդադարենք նոր

¹ Успенская Н.Е., Котин И.Ю. Сикхизм, с. 148:

կարմա ստեղծել: Մենք կսկսենք գործել Նրա կամքով և մեր արարքները կմատուցենք որպես զոհաբերություն»¹:

Քանալի բառեր՝ կրոնական մարդաբանություն, արարում, կյանք, հոգի, մարմին, կարմա, արարք, մեղք, ռեինկարնացիա, միաձուլում, Աստված, փրկություն, հաղորցում:

THE CREATION AND SALVATION OF HUMAN BEING IN SIKHISM

P. A. BARSEGHYAN

Candidate of Philosophical Sciences

Assistant Professor

The concepts of creation and salvation of human being are one of the main issues in Anthropology in Sikhism. Human being was created to comprehend and assimilate to God. Soul is eternal and the idea of death doesn't mean complete extermination. The salvation of the human being is the aspiration to God and assimilation to Him. If a Human being does not reach salvation, he/she is given a new chance through reincarnation.

СОЗДАНИЕ И СПАСЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА В СИКХИЗМЕ

П. А. БАРСЕГЯН

Кандидат философских наук, доцент

Среди ключевых вопросов сикхской антропологии – понятия о создании и спасении человека. Человек был создан, чтобы понять Бога и слиться с Ним. Душа бессмертна, а смерть не означает окончательное исчезновение. Спасение человека – это стремление к Божественному и слияние с Ним. А если человек не достиг спасения, ему предоставляется новая возможность через реинкарнацию.

¹ Նույն տեղում, էջ 149:

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐ

Հ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ռ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ,

Գավառի պետական համալսարանի ռեկտոր

Հասարակության և պետության կենսագործունեության բոլոր ոլորտները խարսխված են որոշակի սկզբունքների վրա:

«Սկզբունք» նշանակում է որևէ երևույթի, գործընթացի կամ համակարգի հիմնարար դրույթ, ելակետային գաղափար: Հանրագիտարանային բնորոշմամբ՝ սկզբունքը որևէ տեսության, ուսմունքի, գիտության, աշխարհայացքի, առհասարակ ամեն մի գործունեության, վարքի, քաղաքականության, կուսակցական ղեկավարման և այլնի ելակետային դրույթն է¹: Տրամաբանական առումով սկզբունքը համակարգի կենտրոնական հասկացությունն է, հիմունքը, որը որևէ դրույթի ընդհանրացումն ու տարածումն է այն բնագավառի բոլոր երևույթների վրա, որից տվյալ սկզբունքը վերացարկված է²:

Ըստ բնույթի՝ տարբերվում են սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական, բարոյական, կրոնական, ինչպես նաև իրավական սկզբունքներ: Պետության իրավական համակարգը կառուցված է հիմնարար սկզբունքների վրա: Իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները ձևավորվել են հասարակության, պետության և իրավունքի պատմական էվոլյուցիայի ընթացքում: Դրանք ձևակերպվել են գիտական ուսումնասիրություններում, արտացոլվել օրենսդրության մեջ՝ ամրագրվելով նորմատիվ իրավական ակտերում: Օրինակ՝ Հայաստանի

¹ Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հ. 10, Երևան, 1984, էջ 440:

² Տե՛ս Փիլիսոփայական բառարան, Մ. Մ. Ռոզենտալի խմբագրությամբ, «Հայաստան», Երևան, 1975, էջ 377:

Հանրապետության Սահմանադրության առաջին գլխում ամրագրված են սահմանադրական կարգի հիմունքները, որոնք իրենց էությամբ հասարակության ու պետության գործունեության կարևոր սկզբունքները բովանդակող հիմնարար դրույթներ են, այն է՝ Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանության, ժողովրդաիշխանության, մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի ճանաչման, իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման, օրինականության, ընդհանուր, հավասար, ազատ և ուղղակի ընտրական իրավունքի, գաղափարախոսական բազմակարծության, տեղական ինքնակառավարման, սեփականության բոլոր ձևերի հավասար պաշտպանության, տնտեսական գործունեության ազատության և ազատ տնտեսական մրցակցության, սոցիալական արդարության և մյուս սկզբունքները: ՀՀ Սահմանադրության երկրորդ գլուխն ամրագրում է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները և ըստ այդմ՝ նախատեսում մարդու արժանապատվության անխախտելիության, կյանքի իրավունքի բացարձակ բնույթի, մահապատժի անթույլատրելիության, անձի ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության, օրենքի առջև բոլորի հավասարության, կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարության, խտրականության արգելքի, օրենքների և այլ իրավական ակտերի հետադարձ ուժի և այլ սկզբունքներ¹: Նշված սկզբունքները և ՀՀ Սահմանադրության՝ որպես պոզիտիվ իրավունքի հիմնական աղբյուրի մյուս գլուխներում նախատեսված բազմաթիվ այլ հիմնադրույթներ այս կամ այն կերպ իրենց արտացոլումն են գտնում ճյուղային իրավական ակտերում:

Իրավունքի սկզբունքները՝ որպես հիմնարար գաղափարներ, բնութագրում են իրավունքի բովանդակությունը, էությունը և հասարակության մեջ ունեցած նշանակությունը: Սկզբունքները՝ որպես հիմնարար դրույթներ, արտահայտում են իրավունքի ընդհանուր օրինաչափությունները, ինչպես նաև դրսևորվում են որպես որոշակի նորմեր, որոնք գործում են իրավական կարգավորման տարբեր ոլորտներում և տարածվում են իրավահարաբերությունների սուբյեկտների վրա²: Մասնագիտական գրականության մեջ առկա են բազմաթիվ

¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, 2015թ. փոփոխություններով, Երևան, 2016:

² Տե՛ս Леушин В. И. Принципы права // Теория государства и права, Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова, М., 1998, էջ 237:

հետազոտություններ իրավունքի սկզբունքների վերաբերյալ: Համամիտ ենք Ն. Ա. Բելյակի այն կարծիքին, որ «Իրավունքի սկզբունքները իրավունքի բովանդակության և նպատակների էության, իրավունքի համակարգի կառուցման և նրա գործնական իրականացման կարգի վերաբերյալ հիմնարար, ղեկավար գաղափարներ են»¹: Ըստ Ա. Ա. Գորդիենկոյի՝ սկզբունքները «իրավունքի ընդհանրացված նորմեր են, օրենքում խտացված ձևով արտահայտված որակական հատկանիշներ, հիմնական տեսական դրույթներ»²: Գտնում ենք, որ իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները միայն տեսական դրույթներ չեն: Դրանք ունեն նորմատիվ բովանդակություն և գործնական նշանակություն, ծառայում են որպես իրավաստեղծ, իրավակիրառ և իրավապահ պրակտիկայի հուսալի կողմնորոշիչներ: Կ. Ա. Ուրժիցկին իրավացիորեն նշում է, որ իրավունքի սկզբունքները իրավաբանական նորմերում ուղղակի ամրագրված կամ նորմերի մեկնաբանման ճանապարհով ձևակերպված և նրանց կողմից զարգացող ղեկավար դրույթներ են, ելակետային գաղափարներ, որոնք արտացոլում են համապատասխան ոլորտի միասեռ հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման օրինաչափությունները³: Իրավաբանական գրականության մեջ գերիշխող է այն դիրքորոշումը, որ իրավունքի սկզբունքներն իրավական նորմերում արտահայտվող գաղափարներ են, որոնք օժտվելով նորմատիվ բնույթով, իրավակիրառ պրակտիկայում հանդես են գալիս որպես համապարտադիր պահանջներ: Ուստի, «իրավունքի սկզբունք» հասկացությունը կարող ենք սահմանել «գաղափար» կատեգորիայի միջոցով, որը, ստանալով նորմատիվ ամրագրում, ձեռք է բերում պարտադիր նորմ-սկզբունքի բնույթ: Ա. Մ. Վասիլևը կարծում է, որ իրավական գաղափար – սկզբունքները համընդհանուր նշանակություն են ստանում հետագայում օրենսդրության մեջ՝ իրավական նորմերի համակարգում⁴: Գաղափարն իրավունքի ընդհանուր սկզբունքի վերաճելու համար պետք է անցնի զարգացման

¹ Ст'у Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации, Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986, էջ 33:

² Ст'у Гордиенко А. А. Сущность советского права и его роль в социалистическом обществе, Ташкент, 1967, էջ 50:

³ Ст'у Уржицкий К. А. К вопросу о принципах правового регулирования общественных отношений // Правоведение, 1968, N 3, էջ 124:

⁴ Ст'у Васильев А. М. Правовые категории, М.: Юрид. лит., 1976, էջ 221:

որոշակի փուլեր՝ ձևակերպումից և գիտական հիմնավորումից մինչև նորմատիվ ամրագրում օրենսդրական ակտերում:

Իրավունքի սկզբունքները անցողիկ բնույթ ունեցող, կամային ձևակերպված դրույթներ չեն, այլ հասարակության տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական կարգով պայմանավորված հիմնարար գաղափարներ, ելակետային մոտեցումներ: Լ. Ս. Յավիչը գրում է. «Իրավունքի սկզբունքներն այնպիսի ելակետեր են, իրավունքի կեցության այնպիսի մեկնարկային գաղափարներ, որոնք արտահայտում են տվյալ հասարակական–տնտեսական ֆորմացիայի կարևորագույն օրինաչափություններն ու հիմքերը, իրավունքի էությանը համագոր երևույթ են և կազմում են նրա հիմնական բովանդակությունը, օժտված են համընդհանրությամբ (ունիվերսալությամբ), համապարտադիր-իրամայական (հմպերատիվ) բնույթով և ընդհանուր նշանակությամբ»¹ :

Իրավունքի սկզբունքը բնութագրվում է որպես իրավական գիտակցության կատեգորիա, որը մարմնավորվում է իրավական նորմերի համակարգում²: Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ իրավաբանական գրականության մեջ կա միասնական դիրքորոշում իրավունքի սկզբունքների՝ որպես հիմնարար բնույթ ու ելակետային նշանակություն ունեցող գաղափարների մասին: Սակայն նկատվում են տարբեր մոտեցումներ իրավունքի սկզբունքների դասակարգման հարցում: Հանդիպում ենք իրավունքի սկզբունքների դասակարգման ըստ հասարակական–տնտեսական ֆորմացիայի՝ ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական, սոցիալիստական, ինչպես նաև իրավունքի անցումային տիպին բնորոշ սկզբունքներ³: Համամիտ ենք, որ իրավունքի յուրաքանչյուր պատմական տիպի համապատասխանում են որոշակի սկզբունքներ: Միաժամանակ այն կարծիքին ենք, որ իրավունքի արդի ըմբռնումների համատեքստում առավել մեծ գիտագործնական նշանակություն ունեն իրավունքի սկզբունքների էության ու բովանդակության բացահայտումն ու դրանց դասակարգումը ոչ թե ֆորմացիոն, այլ քաղաքակրթական չափանիշներով: Արդիական ենք

¹ Տե՛ս Явич Л. С. Право развитого социалистического общества (сущность и принципы), М.: Юрид. лит., 1978, էջ 11:

² Տե՛ս Лукашева Е. А. Принципы социалистического права // Советское государство и право, 1976, N 6, էջ 23-24:

³ Տե՛ս Теория государства и права, Под ред. М. Н. Марченко, М., 2001, էջ 296:

համարում մի կողմից իրավական, ժողովրդավարական, սոցիալական պետությանը բնորոշ իրավունքի սկզբունքների, իսկ մյուս կողմից՝ միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների կարևորումը, դրանց համադրումն ու նրդաշնակումը, համակողմանի ուսումնասիրումն ու պատշաճ կիրառումը:

Գիտական վեճի առարկա է մնում այն հարցը, թե իրավունքի սկզբունքներն օբյեկտիվ, թե՞ սուբյեկտիվ կատեգորիաներ են: Մենք կարծում ենք, որ սկզբունքները բովանդակում են և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ հատկանիշներ: Սկզբունքների օբյեկտիվ հատկանիշների առանձնահատկությունն այն է, որ յուրաքանչյուր պատմական ժամանակաշրջանին և հասարակական կացութաձևին բնորոշ են ուրույն իրավական սկզբունքներ, որոնք փոխադարձաբար կապված են միմյանց, և դրանցից մեկի բացառումը հանգեցնում է ողջ իրավական համակարգի գործունեության խաթարմանը: Իսկ սուբյեկտիվությունը դրսևորվում է այն սկզբունքների ընտրության հնարավորության մեջ, որոնք օրենսդրի կողմից դրվում են այս կամ այն իրավական ինստիտուտների և ամբողջությամբ վերցրած՝ իրավական համակարգի հիմքում¹:

Իրավունքի սկզբունքները մի կողմից արտացոլում են իրավունքի օբյեկտիվ հատկությունները, իսկ մյուս կողմից, սկզբունքներում դրսևորվում են հասարակության անդամների կողմից իրավունքի սուբյեկտիվ ընկալումը, նրանց բարոյական և իրավական հայացքները, գաղափարները, զգացմունքները, պահանջները, որոնք դրսևորվում են իրավաըմբռնման ուսմունքներում, տեսություններում, գիտական ուղղություններում, ինչպես նաև իրավակիրառ պրակտիկայում:

Տարբեր աշխատություններում սկզբունքները շարադրվում են տարբեր հաջորդականությամբ, օրինակ՝ Ս. Ս. Ալեքսեևն առանձնացնում է օրինականության, իրավական հավասարության, սոցիալական արդարության, քաղաքացիական պարտքի, օբյեկտիվ ճշմարտության, մեղքի համար պատասխանատվության սկզբունքները²:

Վ. Ի. Լեուշինը թվարկում է իրավունքի հետևյալ սկզբունքները՝ արդարության, մարդու իրավունքների հարգման, իրավահավասարության, օրինականության, արդարադատության, մեղքի համար

¹ Տե՛ս Калеина С. Г., Кудрявцев В. Н., Принципы советского уголовного права, М., Наука, 1988, էջ 17:

² Տե՛ս Алексеев С. С. Проблемы теории права, Свердловск, 1972, Т. 1, էջ 108-109:

պատասխանատվության, իրավունքների և պարտականությունների անխզելի կապի¹:

Օ. Ի. Տիբուլևսկայան նշում է իրավունքի հետևյալ սկզբունքները. սոցիալական արդարություն, քաղաքացիների իրավահավասարություն, իրավունքների և պարտականությունների միասնություն, մարդասիրություն, իրավունքում համոզման և հարկադրանքի զուգորդում, մարդասիրություն²:

Կարևոր ենք համարում նշված բոլոր սկզբունքները, որոնց մի մասը բովանդակային առումով նույնանման են, սակայն ունեն ձևակերպման տարբերություններ, և առավել կարևորում ենք դրանց կենսագործման պայմանների ու կառուցակարգերի ապահովումը: Օրենսդրական ակտերում ևս սկզբունքներն ամրագրվում են որոշակի հաջորդականությամբ, սակայն դա չի նշանակում, որ դրանցից մեկն առավել կարևոր է, քան մյուսները: Բոլոր սկզբունքներն էլ անհրաժեշտ են, հիմնավորված ու կարևոր և համատեղ կազմում են իրավունքի ընդհանուր համակարգի կամ տվյալ իրավունքի ճյուղի կամ որոշակի իրավական ինստիտուտի հիմքը: Մասնավորապես ՀՀ քրեական օրենսգիրքը 4-րդ հոդվածում սահմանում է քրեական օրենսդրության սկզբունքները՝ հետևյալ հաջորդականությամբ. «Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգիրքը հիմնվում է օրինականության, օրենքի առջև հավասարության, պատասխանատվության անխուսափելիության, անձնական պատասխանատվության, ըստ մեղքի պատասխանատվության, արդարության և պատասխանատվության անհատականացման ու մարդասիրության սկզբունքների վրա»³: Կամ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 2-րդ գլխում՝ 7-ից 25-րդ հոդվածներում, նախատեսված են քրեական դատավարության հետևյալ սկզբունքները՝ օրինականությունը, հավասարությունը օրենքի և դատարանի առջև, անձի իրավունքները, ազատությունները և արժանապատվությունը հարգելը, իրավաբանական օգնության իրավունքի ապահովումը, անձի անձեռնմխելիությունը, բնակարանի

¹ Ст'у Леушин В. И. Принципы права // Теория государства и права, Под ред. В. М. Корельского, В.Д. Перевалова, М., 1998, էջ 239-240:

² Ст'у Цыбулевская О. И. Принципы права // Теория государства и права: курс лекции, Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько, М.: Юрист, 1997, էջ 149-154:

³ Ст'у www.arlis.am:

անձեռնմխելիությունը, գույքի անձեռնմխելիությունը, նամակագրության, հեռախոսային խոսակցությունների, փոստային, հեռագրական և այլ հաղորդումների գաղտնիությունը, քրեական դատավարության լեզուն, դատական քննության հրապարակայնությունը, գործի արդարացի քննությունը, անմեղության կանխավարկածը, կասկածյալի և մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքը և դրա ապահովումը, ցուցմունք տալու պարտականությունից ազատ լինելը, կրկին դատվելու անթույլատրելիությունը, դատական սխալներից տուժածների իրավունքների վերականգնումը, մրցակցությունը քրեական դատավարության ընթացքում, արդարադատության իրականացումը միայն դատարանի կողմից, ապացույցների ազատ գնահատումը¹:

Քաղաքացիական օրենսդրության սկզբունքները ներկայացված են ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածում, որի 1-ին մասի համաձայն՝ «Քաղաքացիական օրենսդրությունը հիմնվում է իր կողմից կարգավորվող հարաբերությունների մասնակիցների հավասարության, կամքի ինքնավարության և գույքային ինքնուրույնության, սեփականության անձեռնմխելիության, պայմանագրի ազատության, մասնավոր գործերին որևէ մեկի կամայական միջամտության անթույլատրելիության, քաղաքացիական իրավունքների անարգել իրականացման անհրաժեշտության, խախտված իրավունքների վերականգնման ապահովման, դրանց դատական պաշտպանության սկզբունքների վրա»²: Իսկ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 2-րդ գլխում՝ 11-ից 17-րդ հոդվածներում, նախատեսված են քաղաքացիական դատավարության հետևյալ սկզբունքները՝ հավասարությունը օրենքի և դատարանի առջև, տնօրինչականությունը, մրցակցությունը, դատավարական իրավունքների չարաշահման անթույլատրելիությունը, գործերի քննության բանավորությունը, դատավարության լեզուն, դատական վարույթի հրապարակայնությունը³:

Այսինքն, յուրաքանչյուր նորմատիվ իրավական ակտ, իր կարգավորման առարկայի և մեթոդների առանձնահատկություններին համապատասխան, սահմանում է իրեն բնորոշ սկզբունքների

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս www.arlis.am:

³ Նույն տեղում:

համակցությունը: Իրավունքի բոլոր ճյուղերը ելնում են ընդհանուր սկզբունքներից՝ այն է. օրինականություն, ժողովրդավարություն, իրավահավասարություն, արդարություն, մարդասիրություն, մարդու իրավունքների և ազատությունների հարգում ու պաշտպանություն և այլն, այնուհետև հենվում են ճյուղային և հատուկ սկզբունքների վրա, որոնք վերաբերում են միայն այդ իրավունքի ճյուղին կամ հարակից ճյուղերին (միջճյուղային սկզբունքներ): Յուրաքանչյուր իրավունքի ճյուղում իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները ստանում են ուրույն դրսևորում, արտահայտվում տվյալ ճյուղին բնորոշ ձևով և բովանդակությամբ, կյանքի կոչվում որոշակի կառուցակարգերով:

Իրավաբանական գրականության մեջ չենք նկատել կարծիքների միասնություն իրավունքի սկզբունքների թե՛ քանակական և թե՛ որակական բնութագրին վերաբերող հարցերում: Կարծում ենք, որ իրավունքի սկզբունքների որևէ քանակական բնութագիր վերջնական լինել չի կարող, քանի որ իրավունքը և նրա սկզբունքները մշտապես փոփոխվող ու զարգացող կատեգորիաներ են: Ինչ վերաբերում է սկզբունքների որակական դասակարգմանը, ապա ընդունելի ենք համարում դրանց տարանջատումը ընդհանուր, միջճյուղային, ճյուղային և հատուկ սկզբունքների: Գտնում ենք, որ վերոհիշյալ սկզբունքները փոխկապված են, բխում են մեկը մյուսից և լրացնում են միմյանց:

Ընդհանուր սկզբունքները բնութագրում են իրավունքի ներքին օրինաչափությունները, բացահայտում նրա բնույթն ու նշանակությունը, արտացոլում իրավունքի համակարգի խորքային կապերը, ինչպես նաև կանխորոշում զարգացման միտումները: Իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները հենվում են բարոյականության նորմերի ու արժեքների վրա: Ընդհանուր սկզբունքներից բխում են ավելի կոնկրետ, իրավունքի այս կամ այն ճյուղին (ճյուղային սկզբունքներ) կամ որոշակի ինստիտուտին (հատուկ սկզբունքներ) վերաբերող հիմնադրույթները: Անհրաժեշտ ենք համարում առանձնացնել նաև միջճյուղային սկզբունքները, որոնք բնորոշ են իրավունքի հարակից ճյուղերի, օրինակ՝ միջճյուղային է դատավարության լեզվի սկզբունքը, որը բնորոշ է և՛ քաղաքացիական դատավարության իրավունքին, և՛ քրեական դատավարության իրավունքին:

Համամիտ ենք Վ. Ն. Սինյուկովի հետ այն հարցում, որ «Իրավունքը՝ որպես ազգային և համաշխարհային մշակույթի երևույթ,

իրեն բնորոշ նորմատիվ ձևով ի մի է բերում ժողովրդի հոգևոր արժեքներն ու համամարդկային նվաճումները՝ մարդու իրավունքները, ժողովրդավարությունը, հասարակության բարոյական հիմքերը, սոցիալական արդարությունը»¹: Հավելենք, որ իրավունքի սկզբունքները պետական իշխանության մարմինների իրավաստեղծ, իրավակիրառ և իրավապահ գործունեության հիմնական ուղենիշներն են: Սկզբունքների պահպանման աստիճանով է պայմանավորված ողջ իրավական համակարգի հստակության, կայունության և արդյունավետության մակարդակը:

Իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները ոչ միայն ապահովում են իրավունքի համակարգային ամբողջականության հիմքերը, այլև մարդկանց գիտակցության և վարքագծի վրա ունենում են զգալի կարգավորիչ, տեղեկատվական, կողմնորոշիչ, պահպանիչ, պաշտպանիչ, կանխիչ ազդեցություն²:

Այսպիսով, իրավունքը կարևոր հասարակական հարաբերությունների նորմատիվ կարգավորիչ է, որը ծառայում է իր նպատակին այն դեպքում, երբ հիմնվում է ընդհանուր սկզբունքների համակցության վրա:

Քանալի բառեր՝ իրավունքի սկզբունք, հիմնարար դրույթ, ելակետային գաղափար, իրավունքի ընդհանուր, միջճյուղային, ճյուղային և հատուկ սկզբունքներ, օրինականություն, ժողովրդավարություն, մարդասիրություն, արդարություն, իրավահավասարություն:

THE PRINCIPLES OF LAW AS FUNDAMENTAL IDEAS

H. H. HAKOBYAN

Doctor of Law, Associate Professor

R. KH. HAKOBYAN

Doctor of Law, Associate Professor

Rector of Gavar State University

¹ Ст'я Мироненко М. Б., Принципы юридической ответственности, Тольятти, 2001, էջ 190-198:

² Ст'я Общая теория государства и права, Т. 2, Под ред. М. Н. Марченко, М., 2002, էջ 77:

The article is devoted to the principles of law. It is noted that the principles of law are fundamental, key ideas characterizing the content, essence of law and its importance in society. The principles of law are presented as the main guidelines for lawmaking, law application and enforcement activity of state power bodies. The classification of principles of law is touched upon, the general, inter-branch, branch and specific principles of law are distinguished. The principles of legality, democracy, humanism, justice and equality are highlighted. The principles of law are defined as the ideas expressed in legal norms, which obtain normative nature, become mandatory requirements in law enforcement practice and regulate important public relations.

ПРИНЦИПЫ ПРАВА КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ ИДЕИ

Г. Г. АКОПЯН

Доктор юридических наук, профессор

Р. Х. АКОПЯН

Доктор юридических наук, доцент

Ректор Гаварского государственного университета

Статья посвящена принципам права. Отмечается, что принципы права-это основополагающие идеи, которые характеризуют суть, содержание и социальное значение права. Принципы права определяются как основные ориентиры для законодательной, правоприменительной и правоохранительной деятельности органов государственной власти. Обсуждается вопрос классификации принципов права на общие, межотраслевые, отраслевые и специальные принципы. Подчёркивается важность таких общих принципов, как законность, демократия, гуманизм, справедливость, равноправие. Принципы права выражаются в правовых нормах, имеют нормативное закрепление и, как общеобязательные требования, регулируют важные общественные отношения.

ON INTERNATIONAL BASES OF CHILD'S LEGAL STATUS DEFINITION

A. H. APROYAN

Candidate of Law

J. D. Student at Coruna University, Spain

Assistant, Department of Jurisprudence

Gavar State University

Globally, states have an obligation to protect the children's rights to a greatest possible extend morally and legally, in conformity with the law, in the context of international cooperation¹.

In recent years the children's rights movement has gathered considerable strength and the adoption of international legal standards has been viewed as a particularly useful means to create the notion of "the children have rights" in national law. By general, those rights significantly overlap with all human rights, but they also extend to a variety of special measures to which children are entitled by virtue of their special vulnerability².

The first efforts at the international level were undertaken by the League of Nations, which established a special committee to deal with questions relating to the protection of children and adopted conventions prohibiting the traffic in women and children (1921) and slavery (1926), The Geneva Declaration of the Rights of the Child, adopted in 1924 by the Assembly of the League, was not cast in terms of state obligation but of duties declared and accepted by "men and women of all nations" and according to which "the child must be provided with the means needed for his normal development, both materially and spiritually"³.

Subsequently, the Universal Declaration of Human Rights of 1948 proclaimed a basic catalogue of internationally recognized human rights, most of which were equally applicable to children and adult, but only two of its provisions specifically concerned children - article 25 (2), which recognizes that "motherhood and childhood are entitled to special care and assistance" and article 26, dealing with the right to education.

¹ " Protecting human rights in Global world" : 2010 . for E source go through :

https://www.bc.edu/content/dam/files/schools/law/lawreviews/journals/bciclr/25_2/06_FMS.htm

² E source on : Child Rights in International law – futher details pls go through <http://www.culturalsurvival.org/ourpublications/csq/article/childrens-rights-international-law>

³ Geneva Declaration of the Rights of the Child: Adopted 26 September, 1924, League of Nations.

In 1959, the United Nations General Assembly adopted the Declaration of the Rights of the Child emphasizing that "mankind owes to the child the best it has to give". The Declaration's 10 principles affirm the right of the child to receive special protection, to be given opportunities and facilities to enable him to develop in a healthy and normal manner, to enjoy the benefits of social security, including adequate nutrition, housing, recreation and medical services, to receive education and to be protected against all forms of neglect, cruelty and exploitation.

The Convention on the Rights of the Child, the current draft provides that a child means every human being below the age of eighteen years unless under the law applicable to the child, majority is attained earlier " a child means every human being below the age of eighteen years unless under the law applicable to the child, majority is attained earlier ¹.

In the history of human rights, the rights of children are the most ratified. The United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC) defines Child Rights as the minimum entitlements and freedoms that should be afforded to every citizen under the age of 18 regardless of race, national origin, color, gender, language, religion, opinions, origin, wealth, birth status, disability, or other characteristics.

These rights encompass freedom of children and their civil rights, family environment, necessary health care and welfare, education, leisure and cultural activities and special protection measures². The UNCRC outlines the fundamental human rights that should be affordable for children in four broad classifications that suitably cover all civil, political, social, economic and cultural rights of every child³:

Right to Survival:

- ✓ Right to be born,
- ✓ Right to minimum standards of food, shelter and clothing,
- ✓ Right to live with dignity,
- ✓ Right to health care, safe drinking water, nutritious food, a clean and safe environment, and information to help them stay healthy.

¹ C R C was adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49.

² Dr. Manoj Kumar Sadual "Protection of Child Rights In India: Issues And Approaches", 2014.

³ The United Nations Convention on the Rights of the Child: Working report 2010 : further details refer to:

https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/296368/uncrc_how_l_egislation_underpins_implementation_in_england_march_2010.pdf

Right to Protection:

- ✓ Right to be protected from all sorts of violence,
- ✓ Right to be protected from neglect,
- ✓ Right to be protected from physical and sexual abuse,
- ✓ Right to be protected from dangerous drugs.

Right to Participation:

- ✓ Right to freedom of opinion,
- ✓ Right to freedom of expression,
- ✓ Right to freedom of association,
- ✓ Right to information,
- ✓ Right to participate in any decision making that involves him/her directly or indirectly.

Right to Development:

- Right to education,
- Right to learn,
- Right to relax and play,
- Right to all forms of development – emotional, mental and physical.

According to United Nations there are at least 15 International Human Rights Instruments and related guidelines, dating from 1955-2009, containing a bunch of total 77 articles, rules, guidelines or provisions to protect the children in conflict with the law. Of these 77 articles and provisions 10 are legally binding on states which have rectified the relevant instruments (of which 4 are from CRC (Child Rights Convention) - Articles 37(b), 40(1), 40.3(b), and 40(4), 22 are the paragraphs from the general comments of the committee on the rights of the child, and 45 are taken from the of rules and guidelines relevant to this area. Furthermore, 4 regional Human Rights instruments contain a total of 14 articles relevant to diversion and alternatives which are legally binding on states which have ratified them¹.

Protection of the children's rights in the world is especially important due to some action taken by some organizations, or individuals, which strictly conduct to breach children's wellbeing, or even treat the child not as a human being, but as goods to sell. This may seem to be a strong statement to be made, and some people will stress that, in the modern times, children are much better protected

¹ Unicef on "Child Rights and International Legal Framework: Toolkit on Diversion and Alternatives to Detention". Oct-6-2014. For more details visit http://www.unicef.org/tdad/index_56373.html

than in the past decade. In some points, this is true, but now there are new trends, which never existed before. Besides, there are still countries where children's rights are not protected and children suffer from great damage, not only in the physical sphere but also in the emotional sphere. Taking all of this into account, it is important to check how the international society protects children, what steps were taken to secure the rights of minors, what instruments we have to protect children's dignity and self-esteem. What important is that the effective protection of the rights of the child will not be achieved unless the substantive protections are perceived as culturally legitimate by local communities.

This short article will focus on the United Nations Convention on the Rights of the Child (1989) - the most important piece of international law concerning the children. The other important international instruments regarding the children are the Committee on the Rights of the Child, Children's Rights in Juvenile Justice, United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice ('Beijing Rules') introduced in 1985, United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty ('Havana Rules') introduced in 1990, United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency ('Riyadh Guidelines') introduced in 1990, Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System (Annex to UN Resolution 1997/30), Administration of Juvenile Justice ('Vienna Guidelines') introduced in 1997 and United National Common Approach to Justice for Children passed in 2008¹.

The main scope of all these instruments is to secure for all children the right to opportunities to survive, grow and develop, within the context of physical, emotional and social well-being, to each child's full potential.

The Convention on the Rights of the Child, with a Preamble and 54 articles, was adopted by the United Nations General Assembly by its resolution 44/25 on November 20, 1989, and entered into force on September 2, 1990.

Adopting the Convention in November 1989 put an end to the 10 years discussion on the children's rights issues, which started exactly in 1978 when the Government of the Republic of Armenia submitted the draft of the convention to the United Nations. The idea of putting all children's rights into one document was not new. In 1924, the League of Nations adopted a similar declaration, as the

¹ For Children's Rights and International Legal Frameworks see, http://www.unicef.org/tdad/index_56386.html (23.12.2014).

United Nations did in 1959. However, there was only a declaration¹ concerning children's rights. Children's rights were also mentioned in a couple of different UN documents concerning general human rights².

The most important right is the right to life, secured in Article 6: "Children have the right to live a full life; it is government duty to ensure that a child has survived and developed healthily". According to Article 18: parents and government are responsible for the well-being of the child and for bringing up the child considering what is the best for each child, not for children in general. The main duties in bringing up the child are the parents' responsibility, but when parents are not able to manage their duties by themselves, the government of the country where they are residing should grant them full support. The governments also are obliged to control if the child is properly cared for by the parents or other persons who are taking care of the child. It is also government responsibility to assure that each orphaned child and children whose parents are not able to take care of them, will be given an upbringing which respects their language, culture and religion. This rule applies also to adopted children according to Article 21. The other children's survival rights are secured in the Articles 23 and 24. The first of these two articles refers to disabled children. This is simply a regulation, which can be quoted in one sentence: disabled children have rights to live a full and independent life. There is government responsibility to organised special care for such children and support them in ways that their lives will be exactly the same as their friends without disabilities.

Both survival and development rights can be derived from Article 24. This article ensures children's rights to good quality health care, clean water, nutritious food and clean environment. All these factors are necessary for the child's well-being and proper development. On the other hand, without food, water and health care, a child will be not able to survive. This same qualification occurs in Article 27

¹ The general differences between the convention and declaration is the intention of the parties to create a binding document or not. Declaration is generally not legally binding for the signatories. So, this term is used in the titles of international documents when parties deliberately chose not to create the binding documents, but only wanted to decelerate some ideas or provisions. Convention, on the other hand are formally binding for the signatories when the ratification process reaches the certain number of countries. Conventions, in general, are open for the all members of the international community to join. Convention, or the other word, Treaty, created the instruments, which allowed enforcement of the convention. *Introduction to the Convention on the Rights of the Child*, <http://www.unicef.org/crc/files/Definitions.pdf> (20.12.2014).

² *Fact Sheet No.10 (Rev.1), The Rights of the Child*, Committee on the Rights of the Child, first session, in October 1991, p. 1.

of the Convention. The Convention secures, for children, the right to have such living standards that meet their mental and physical needs. Once again, this is the parents' responsibility to create proper living conditions for their child, and only when parents are not able to do it, government should support them. This second observation allowed to conclude that this Convention brings into force the subsidiarity principle. The general obligation to secure children's rights and survival concerns the parents, and it is the parents' duty to take care of their children. Only in such situations when parents are not able to do it, government is obliged to help them. The role of the government is broader, because whilst the parents' role is to take care of their children, the government's role is to ensure that they are doing this correctly, without the violation of the Convention of the Right of the Child. The state is breaking the Convention rules, when it does not establish appropriate control mechanisms over the parents or other peoples and institutions whose duties are to take care of the children. To the survival rights, one can also add: the right to have registered name and nationality; the right not be separated from their parents, and the right to present their own opinion when the adults are making decisions that can affect the child, and this opinion¹ should be taken into account by adults². Children's survival rights are the right to life and to have the most basic needs met (e.g. adequate standard of living, shelter, nutrition, medical treatment).

According to the preamble of the Convention of the Right of the child: "The child should be fully prepared to live an individual life in society, and brought up in the spirit of the ideals proclaimed in the Charter of the United Nations, and in particular, in the spirit of peace, dignity, tolerance, freedom, equality and solidarity".

Considering this, the Convention introduces the children's development rights, which are, in general, the rights to proper education, play and leisure, cultural activities, access to information and freedom of thought, conscience and religion. Article 14 proclaims that: each child, who is growing up in a member state, should have the right to the freedom of thought, conscience and religion. Similarly in Article 18 it is said that: "this is the parents' primary right and

¹ This particular right is the most ground-breaking children's right. Generally children's opinion is not taken into account in most important cases, which are conducted by the courts.

² *Children's Rights: International Laws*, <http://www.loc.gov/law/help/child-rights/international-law.php> (20.12.2014).

obligation to bring up the child and secure his development”. The best interests of the child should be their basic concern. On the other hand, it is the State’s duty to provide each child with the access to the education system and assure that each child would receive proper education. This right is expressed in Article 28. This article states that access to the education system should be equal to all children and should not depend on the sex, religion or race. Primary education should be compulsory and freely available to all. Different types of the “secondary education including general and vocational education should be made available and accessible to every child, and appropriate measures should be taken such as introduction of free education and offering financial assistance in case of need”¹. Establishing the proper education system is not the State’s only responsibility; they are liable for the distribution of the proper information and guidance about it. However, the States are responsible to guarantee that each child younger than 18 years old, who is mentally capable, will get help from the State to start and finish university education. This interesting obligation relies on the parents’ and State, which is to take all necessary measures to encourage regular attendance at schools and the reduction of dropout rates².

A curious interpretation of passage 2 of Article 28 exists in the African countries. It confers to the exact meaning of the passage: “State Parties shall take all appropriate measures to ensure that school discipline is administered in a manner consistent with the child's human dignity and in conformity with the present Convention”. Taking this citation into account it can be understood that, in the African schools (even those run by European organisations) corporal punishments are normal and lawful practices³. This situation puts in question the

¹ Article 28 of the Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz.U. 1991 nr 120 poz. 526.

² *M. Santos Pais*, International law and children’s rights: critical review and wish list, <http://www.coe.int/t/dg3/children/> (09.12.2014).

³ Corporal punishment is lawful in schools in mainland Tanzania under the National Corporal Punishment Regulations 1979 pursuant to article 60 of the National Education Act 1978, which authorizes the minister to make regulations “to provide for and control the administration of corporal punishment in schools”. The Law of the Child Act 2009 does not repeal this provision or prohibit corporal punishment in schools. Government guidelines in 2000 reduced the number of strokes from six to four and stated that only the heads of schools are allowed to administer the punishment, with penalties for teachers who flout these regulations. In Zanzibar, the Ministry of Education has adopted a policy against corporal punishment in schools, but it remains lawful under the 1982 Education Act. The

Convention regulation, because it can be used as an excuse to allow to use the corporal punishment at school legally, which is totally against the Convention's purpose to secure children's dignity. The last but not the least of the children's development right is the state obligation to promote and initiate international cooperation in relation to children's education.

Children's protection rights are one of the most important rights introduced by the Convention. On 25 May, 2000, they were strengthened by the adoption of two optional protocols: the first one is the Protocol to the Convention on the Sale of Children (sex trafficking protocol) and the second one is the Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict (Child Soldiers Protocol). Additionally, the children's protection rights were also strengthened with the United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty¹ adopted in 1990. All this regulations have the essential scopes, which are: safeguarding children and adolescents from all forms of abuse, neglect and exploitation. The importance of this regulation is great, especially when we look at what happened in Sierra Leone during civil war (1991 to 2002) or other African countries where children – especially boys, were used as child soldiers².

Children's protection rights can be divided into four groups: child labour, sexual exploitation, military recruitment and juvenile justice. The first two groups are regulated in the Sex Trafficking protocol, the third one in the Child Soldier protocol and the last one, in the Convention itself and in the UN Rules from 1990. The core question is: 'Why did the international community need two additional protocols and did not simply regulate it in the Convention from the beginning?'

Zanzibar Children's Act 2011 does not explicitly prohibit corporal punishment in schools. In rejecting the recommendations to prohibit corporal punishment made during the UPR in 2011, the Government asserted that "corporal punishment does not apply in the education system" but that caning is administered in schools and is "a legitimate and acceptable form of punishment [not intended to] be violent, abusive or degrading". In April 2013, the Government reportedly confirmed that corporal punishment would continue to be used in public schools. *Summary of law reform necessary to achieve full prohibition*, <http://www.endcorporalpunishment.org/pages/progress/reports/un-rep-tanzania.html> (30.12.2014).

¹ United Nations General Assembly, 45/113 *United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty*, 68th plenary meeting 14 December 1990.

² Ch. Tylor, *The Armed Conflict in Sierra Leone*, Human Rights Watch, April 11, 2012, <http://www.hrw.org/news/2012/04/11/armed-conflict-sierra-leone> (20.12.2014).

There are two answers to this question. The first one is simple: at the time of the creation of the Convention, these problems were not so widely discussed and they were not considered priority rights to be protected. The second answer sends us to the beginning of this article, which showed that the United States of America is listed among the countries, which have not ratified the Children's Rights Convention yet¹. It was essential for the enforcement of the Convention to have the United States of the America among the Members of the Protocols, because this guarantees that the protocols were really executed. This happened on the 23 December 2002, when the United States not only signed but also ratified both protocols².

The importance of particular groups of the children protection rights is different in different parts of the world. In Europe, the United States, Russia or Mexico the governments are focusing on preventing the sexual exploitation of children, given their dependency on others and their limited ability to protect themselves. Sexual abuse and exploitation can take a variety of forms including rape, commercial sexual exploitation and domestic abuse. In Asian countries problems concentrate around the issue of child labour issue, where work is defined as exploitative. This exploitation includes a range of factors including the work itself, the work environment, the presence of particular hazards, the perceived benefits of work and the nature of the employment relationship. In the African countries, there are military issues: "recruitment, where around 300,000 children and adolescents were engaged in armed conflict". Brutality of children soldiers is legendary in a negative sense. Eyewitnesses describe the extreme brutal acts of violence of which children were doers³.

Children are vulnerable and each child, because of his physical and mental immaturity, needs special safeguards and care, including appropriate legal protection, before as well as after birth.

¹ There are two answers, why the US do not want to ratify the Convention: the first argument is that American society does not want to give UN the power to interfere in US laws and families. The second answer is that the Convention does not sufficiently protect the parents and guardians. Whatever the reason, it is understandable why such important international regulation is not in power in the US. L.J Cohen, A.T DeBenede *Why is U.S. against the children rights?*, January 24 2002, <http://ideas.time.com/2012/01/24/why-is-the-us-against-childrens-rights/> (09.01.2015).

² *Status of Ratification: Optional Protocols to the Convention on the Rights of the Child*, <http://indicators.ohchr.org> (06.01.2015).

³ *Children & youth*, http://www.hrea.org/index.php?base_id=81 (23.12.2014).

Children's participation rights are among those rights, which are the most controversial and widely discussed. As it was said above, children have the right to be heard and to speak out about subjects, which concern them. Article 12 of the Convention clearly and undoubtedly express that each child: "who is capable of forming his or her own views has the right to express those views freely in all matters affecting the child, the views of the child being given due weight in accordance with the age and maturity of the child". Participation rights could be manifested in different ways: for example, the child has the right to be a member of associations or different types of the organisations, according to his or her decision and interest. The child can actively participate in the community live and express his or her opinion about community matters¹. In addition, the child has the right to a child-friendly justice system, what means the right to participate in proceedings and express his or her judgement, opinion or presents his/her evidence and factual descriptions².

Participation rights are rooted in Article 2 of the Convention, which guarantees for each child the equal treatment, and are known as non-discrimination rights.

The Convention on the Rights of the Child remains, until today, a key reference for the promotion of children's rights, and a source of inspiration for the administration of justice and the consolidation of international justice standards and mechanisms.

It has established a number of milestones nationally and internationally to discharge its constitutional and international obligations in promoting the best interests of children. However, due to increasing population, poverty, etc. millions of children are not in a position to have a square meal once in a day. Further, the adverse sex ratio of the female population is a cause for concern. Apart from the state and a few non-governmental organizations, the people of the country also need to discharge their bit of services for the augmentation of the children's rights.

Key words: *Rights of children, International laws and policies, right to life and survival of a child.*

¹ *Children & youth*, http://www.hrea.org/index.php?base_id=81 (23.12.2014).

² *M. Santos Pais*, International law and children's rights: critical review and wish list, <http://www.coe.int/t/dg3/children/> (09.10.2014).

ԵՐԵՒԱՅԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ՍԱՀՄԱՆՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ- ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. Հ. ԱՊՐՈՅԱՆ

*Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
Իսպանիայի Կոռունյայի համալսարանի դոկտորանտ*

Հոդվածում ներկայացված է երեխայի իրավական կարգավիճակի միջազգային իրավական հիմքերը, ներպետական նորմատիվ-իրավական սահմանման գործընթացում «Երեխայի իրավունքների մասին» ՄԱԿ-ի Կոնվենցիայի բացառիկ և կարևոր դերի մասին: Ինչպես նաև երեխայի իրավական կարգավիճակի իրավահավասարության, խտրականության բացառման սկզբունքների մասին:

О МЕЖДУНАРОДНЫХ ОСНОВАХ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРАВОВОГО СТАТУСА РЕБЕНКА

А. Г. АПРОЯН

*Кандидат юридических наук,
Докторант Университета Корунья, Испания*

В статье представлены международно-правовые основы правового статуса ребенка, исключительная и важная роль Конвенции ООН "О правах ребенка" в национальном нормативно-правовом определении, а также принципы равенства правового статуса ребенка, исключение дискриминации.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СУРРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА

О. А. ОГАНЕСЯН
ГГУ преподаватель

Тайна появления жизни на нашей планете и тайна зарождения человеческой жизни до сих пор продолжают оставаться для ученых неразгаданными.

Вступая в брак большинство людей желают иметь детей и воспитывать их.

Известно, что около 20 процентов семейных пар в мире не в состоянии иметь детей по причине бесплодия.

Проблема бесплодия стояла перед человечеством еще с древних времен, но в XX веке достижения в области медицины биологии привели к тому, что эта проблема перестает быть неразрешимой.

Бурное развитие науки и техники превратили великую тайну зарождения человеческой жизни в техническую манипуляцию под названием “новые репродуктивные технологии”.

XXI век называют веком биотехнологии, так как человек, обладая биомедицинскими знаниями стал способен путем применения репродуктивных технологий и генной инженерии “создавать, производить” нового человека.

Одним из способов решения проблемы бесплодия является полное суррогатное материнство.

Следует подчеркнуть, что применение этого способа дает единственную возможность родителям заиметь ребенка, для которого они являются генетическими родителями. Ведь полное суррогатное материнство означает вынашивание и рождение ребенка женщиной, которая не связана с ним генетически. От суррогатной матери ребенку не могут передаваться какие-либо наследственные болезни, внешнее сходство, черты характера. Будущий ребенок наследует черты только своих родителей. В случае суррогатного отцовства ребенок может быть не только внешне похож на отца, но и обладать теми же чертами

характера, даже привычками, а также к нему может перейти риск генетических заболеваний.

Суррогатное материнство является лечебным методом, при котором эмбрионы, полученные в цикле экстракорпорального оплодотворения переносят в матку женщины с целью вынашивания беременности, то есть яйцеклетка бесплодной женщины оплодотворяется спермой ее мужа и переносится в матку суррогатной матери.

Суррогатное материнство предоставляет возможность иметь ребенка тем женщинам, у которых отсутствует матка, или высок риск невынашивания беременности, или имеются общемедицинские противопоказания к вынашиванию к беременности и родам.

Но без каких –либо этико-правовых ограничений применение этих технологий может послужить реальным фактором разрушения традиционных общественных устоев в связи с чем возникла потребность правового регулирования проблемы применения репродуктивных технологий. Это необходимо также для защиты здоровья населения

Правовые аспекты репродуктивных технологий в Республике Армения регламентированы в Законе РА "О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека" от 26 декабря 2002 г. (далее Закон) и Семейном кодексе РА, принятом 9 ноября 2004 г.

Пункт 8 ч.1 статьи 4 указанного выше Закона РА устанавливает право каждого воспользоваться новыми репродуктивными технологиями, в том числе методами регулирования деторождения и надежными и эффективными методами.

Часть 4 статьи 17 Закона РА "Об актах гражданского состояния" затрагивает морально-правовой аспект проблемы суррогатного материнства и устанавливает, что лица, воспользовавшиеся вспомогательными репродуктивными технологиями записываются в книге государственной регистрации рождений как родители ребенка на основании договора, заключенного с суррогатной матерью.

При государственной регистрации рождения ребенка по заявлению супругов, давших согласие на имплантацию эмбриона другой женщине в целях его вынашивания, одновременно с документом, подтверждающим факт рождения ребенка, должен быть представлен документ, выданный медицинской организацией и подтверждающий факт получения согласия

женщины, родившей ребенка (суррогатной матери) на запись указанных супругов родителями ребенка.

Часть 3 статьи 39 Семейного кодекса РФ устанавливает невозможность оспаривания супругами выраженного ранее согласия на имплантацию эмбриона другой женщине, а также суррогатной матери после совершения записи родителей в книге записей рождений, ссылаясь на эти обстоятельства.

Таким образом, закон устанавливает приоритетное право решать судьбу ребенка суррогатной матерью, а не генетическими родителями, права которых признаются только после отказа от него суррогатной матери.

Не каждая женщина может быть суррогатной матерью. Она должна полностью соответствовать требованиям, предъявляемым ей статьей 15 Закона РФ «О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека»:

- возраст 18-35 лет;
- состояние здоровья, подтвержденное медико-генетическими исследованиями о том, что ей не противопоказано быть суррогатной матерью.

Часть 5 той же статьи позволяет суррогатной матери одновременно быть донором яйцеклетки и в этом случае суррогатное материнство будет частичным, то есть она будет генетической матерью ребенка.

Однако в данной статье рассматриваются вопросы, связанные с полным суррогатным материнством, когда полностью исключается генетическое родство суррогатной матери с будущим ребенком.

В вышеупомянутой статье Закона содержится немаловажное требование: муж женщины, состоящей в зарегистрированном браке, желающей стать суррогатной матерью, должен дать письменное согласие на применение этого метода.

Отношения лиц, желающих воспользоваться вспомогательными репродуктивными технологиями в соответствии с ч.6 статьи 15 Закона регулируются заключенными между ними нотариально удостоверенным письменным договором.

Суррогатное материнство может быть как на безвозмездной, так и на возмездной основе.

В ряде стран суррогатное материнство запрещено законом (Австрия, Швеция, Норвегия, Германия другие, а в некоторых штатах США разрешено только некоммерческое суррогатное материнство).

В Республике Армения, как и в Российской Федерации, Грузии, большинстве штатов США суррогатное материнство на коммерческой основе законодательно разрешено.

Лечение бесплодия не входит в список гарантированной медицинской помощи населению, оно осуществляется в рамках платных медицинских услуг. Таким образом лица, желающие стать родителями, становятся потребителями услуг, а медицинские учреждения, суррогатная мать – исполнителями.

Так, ч. 11 статьи 15 Закона РА “О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека” от 26.12.2002 г. разрешает суррогатной матери получение денежного вознаграждения от соответствующего медицинского учреждения или от лиц, желающих воспользоваться вспомогательными репродуктивными технологиями.

Это условие должно содержаться в заключенном между ними договоре.

Морально-этическая сторона этого договора вызывает много споров, так как противники суррогатного материнства утверждают, что в этих случаях дети становятся товаром, а способность к деторождению превращается в профессию, приносящую немалую прибыль.

Поскольку речь идет о возмездном оказании услуг, то Закон о защите прав потребителей обязывает исполнителей предоставить заказчику исчерпывающую информацию.

Так, медицинское учреждение обязано предоставить будущим родителям всю информацию о суррогатной матери, включая сведения о внешних данных, национальности, вероисповедании, а главное, результаты медикогенетических исследований.

Следует отметить, что все действия, проводимые в специализированных медицинских учреждениях, регламентируются законодательством и должны строго соответствовать ему.

До проведения процедуры оплодотворения заключается договор, в котором будущие родители (родитель) и женщина подтверждают свое согласие на эту процедуру, а медицинское учреждение обязуется

осуществить эту процедуру с указанием этапов, составляющих процедуру, перечислением конкретных действий, проводимых врачами. В договоре следует предусмотреть возможные осложнения течения беременности и способы их корректировки.

Кроме этого медицинское учреждение, перечисляя все предоставляемые услуги, указывает стоимость каждой из них.

Родители не могут запланировать пол ребенка, кроме случаев, если имеется вероятность генетического заболевания, связанного с полом (ч.3 статья 11 Закона РА “О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека”).

В договоре устанавливаются права и обязанности будущих родителей и суррогатной матери.

Так, суррогатная мать обязана встать на учет в медицинском учреждении в ранние сроки беременности (до 12 недель) и постоянно находиться под наблюдением врачей, выполнять их рекомендации и следить за своим здоровьем (не употреблять наркотики, алкогольные напитки и табачные изделия).

Одним из условий договора может быть совместное проживание суррогатной матери с будущими родителями ребенка, чтобы они могли проследить за выполнением суррогатной матерью режима питания и отдыха, а также иных рекомендаций врачей.

Это немаловажно, так как в договоре может быть предусмотрено право родителей расторгнуть договор в одностороннем порядке при нарушении суррогатной матерью этих условий договора и потребовать возмещения понесенных расходов.

При раздельном проживании суррогатная мать обязана регулярно сообщать родителям о ходе беременности.

Суррогатными матерями женщины становятся чаще всего для решения своих серьезных материальных и социальных проблем.

В связи с этим родители и суррогатная мать могут договориться о покупке ей жилья, оплате ее услуг наличными, оплате дорогостоящего лечения члена ее семьи и т.д.

Родители обязаны оплачивать все расходы, связанные с ЭКО, режимом питания и отдыха, родами, а также с устранением осложнений, подтвержденных медицинскими документами.

Суррогатная мать по собственной воле, осознано соглашается на беременность и вынашивание чужого ребенка, а потому она должна соблюдать все рекомендации врачей, вести здоровый образ жизни.

Однако может возникнуть ситуация, при которой беременность суррогатной матери будет прервана.

Это оправдано только в случае, если прерывание беременности сделано по медицинским показаниям. Это условие также должно быть прописано в договоре и тогда суррогатная мать не обязана будет возмещать понесенные родителями расходы.

При проведении процедуры ЭКО суррогатной матери переносятся несколько эмбрионов и не исключено, что ни один из них не приживется и придется процедуру повторять.

Однако может случиться, что приживется не один, а 2-3 эмбриона, то есть беременность может быть многоплодной.

Во избежание возможных споров в дальнейшем в договоре следует предусмотреть увеличение вознаграждения вдвое и более, так как вынашивать многоплодную беременность намного сложнее из-за дополнительной нагрузки на организм женщины.

Если в договоре этот вопрос не будет рассмотрен, то при рождении двух и более детей в случае требования суррогатной матери дополнительного вознаграждения родители могут сослаться на то, что в договоре речь шла о ребенке, а не о детях и они не намерены оплачивать более той суммы, которая предусмотрена в договоре.

В подобном случае суррогатная мать может заявить, что передаст родителям лишь одного ребенка, а второго оставит себе, записав себя матерью рожденного ею ребенка.

Для родителей это, конечно же, вряд ли приемлемо. Скорее всего они будут счастливы от того, что у них сразу появляется не один ребенок, а двое, трое.

Однако материальные возможности семьи могут не позволить произвести родителям дополнительные расходы, особенно учитывая тот факт, что связанные с суррогатным материнством расходы и без того немалые.

В случае обращения суррогатной матери за судебной защитой для суда важно будет установить как этот вопрос урегулирован договором.

Суррогатная мать должна обратить внимание на то условие договора, что ей переносятся эмбрионы, а не эмбрион, а это означает вероятность многоплодной беременности, что не было подробно оговорено в договоре.

Не исключено также, что суррогатная мать может пригрозить прерыванием беременности, мотивируя тем, что ей будет сложно выносить одного ребенка.

Сложности могут возникнуть также при рождении ребенка-инвалида.

Родители могут отказаться забрать такого ребенка, так как они ожидали рождения здорового ребенка. В данной ситуации, рассматривая их отношения как заказчика и исполнителя, они могут отказаться от получения, как бы цинично это не звучало, “некачественного товара”.

Суррогатной матери, а тем более ее мужу, этот ребенок вряд ли будет нужен.

Если суррогатная мать откажется забирать ребенка из родильного дома без уважительных причин, то в соответствии со статей 59 СК РФ она решением суда может быть лишена родительских прав по заявлению органов опеки и попечительства.

И тут уже суд должен решить судьбу ребенка и вопрос об алиментных обязательствах по отношению к нему.

Вопрос достаточно сложный в случаях, если суррогатная мать не допускала каких-либо нарушений условий договора: вела здоровый образ жизни, регулярно обследовалась в медицинском учреждении.

Кто в этом случае и в каком размере и порядке должен возместить родителям понесенные расходы ?

Если ребенок родился инвалидом вследствие неправильных действий медицинских работников, то иск о возмещении понесенных расходов может быть предъявлен к медицинскому учреждению.

Лишение родительских прав суррогатной матери нежелательно для нее, так как семейное законодательство устанавливает ряд ограничений прав для лиц, лишенных родительских прав.

Для суррогатной матери важно будет установить уважительность причины оставления ребенка в родительском доме, если генетические родители откажутся забрать его от него.

Важно отметить, что часть 10 статьи 15 вышеупомянутого Закона РА устанавливает, что в соответствии с договором суррогатная мать не имеет каких-либо прав на рожденного ею ребенка и не несет каких-либо обязанностей по отношению к этому ребенку с момента передачи ею ребенка родителям. Часть 9 той же статьи лишает суррогатную мать права отказаться от передачи ребенка его биологическим родителям, воспользовавшимся вспомогательными репродуктивными технологиями, однако обязанности родителей забрать ребенка от суррогатной матери не предусмотрено.

В договоре это условие не только должно быть предусмотрено, но и следует установить ответственность родителей за его неисполнение.

В договоре предусматриваются также основания прекращения договора в связи с нарушением его условий.

Например, если родители установят, что суррогатная мать в ранние сроки беременности вопреки условиям договора употребляет наркотики, алкогольные напитки и табачные изделия, они могут потребовать досрочного прекращения договора и возмещения понесенных расходов.

Суррогатная мать в этом случае может прервать беременность и возместить расходы, а может родить этого ребенка, который останется у нее в связи с прекращением договора.

Дальнейшую судьбу ребенка она будет решать сама.

Во всех случаях в договоре следует четко прописать не только права и обязанности сторон, но и ответственность за неисполнение или ненадлежащее исполнение условий договора.

Анализируя положения Семейного кодекса РА и Закона РА “О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека”, касающихся суррогатного материнства возникает вопрос об императивном ограничении права на предъявление мужем требования о расторжении брака в период беременности жены, предусмотренным ч.3 статьи 13 СК РА.

Если будущие родители заключили договор о суррогатном материнстве и в период беременности суррогатной матери муж решил расторгнуть брак, то в случае несогласия жены на расторжение брака возникает вопрос о возможности распространения действия положений этой статьи СК в отношении отца будущего ребенка.

В этом случае жена не может представить справку из медицинского учреждения о своей беременности, а предъявление ею договора о суррогатном материнстве и справки о беременности суррогатной матери не дает суду оснований для отказа в принятии заявления о расторжении брака от мужа.

Представляется, что данный вопрос подлежит законодательному регулированию путем внесения дополнения в статью 13 СК РА о распространении ее положений в отношении будущего отца, заключившего договор о суррогатном материнстве, тем более, что часть 2 статьи 16 Закона “О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека” устанавливает, что биологические родители считаются родителями будущего ребенка, имеют в его отношении все установленные законом Республики Армения права и несут соответствующие обязанности.

Суррогатное материнство продолжает вызывать много споров.

Если его противники акцентируют внимание на коммерциализации деторождения, превращая материнство в договорную работу, то сторонники считают это единственным законным способом получить генетически своего ребенка, а женщина, добровольно решившая стать суррогатной матерью, учитывая потенциальные опасности для своего здоровья, получает соответствующую материальную выгоду, а в случае некоммерческого суррогатного материнства моральное удовлетворение от оказания помощи близким ей людям.

Тем не менее институт суррогатного материнства получит свое дальнейшее развитие, как бы к нему не относились его противники.

Ключевые слова: суррогатное материнство, вспомогательные репродуктивные технологии.

Список использованной литературы

1. Семейный кодекс Республики Армения от 8 декабря 2004 года №зр-123
2. Закон РА “О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека” от 26.12.2002 г.
3. Закон РА об актах гражданского состояния принят 08.12.2004
4. <https://medportal.ru/enc/besplodie/surrogat/Surrogat/>
5. <https://azbyka.ru/zdorovie/eticheskie-problemy-surrogatnogo-materinstva>

**ՓՈԽՆԱԿ ՄԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ /ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ/
ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Օ. Ա. ՀՈՎՀԱՆՆՍԻՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

Հոդվածը նվիրված է փոխնակ մայրության իրավական կարգավորման խնդիրներին: Հեղինակը առաջարկում է փոխնակ մայրության պայմանագրերում ընդգրկել այնպիսի պայմաններ, ինչպիսիք են երկու կամ ավելի երեխաների ծնվելու հնարավորությունը, ինչպես նաև որոշ դեպքերում հղիության դադարեցումը:

Հոդվածում ուշադրություն է հրավիրվում հաշմանդամ երեխա ծնվելու դեպքում առաջացող խնդիրների վրա:

Բացի դրանից՝ ուսումնասիրվում է փոխնակ մայրության պայմանագիր կնքող ապագա հոր նկատմամբ ՀՀ Ընտանեկան օրենսգրքի 13-րդ հոդվածի 3-րդ մասի դրույթների տարածման հարցը, ըստ որոնց սահմանվում է հղիության ընթացքում կնոջը ամուսնալուծության պահանջ ներկայացնելու իրավունքի հրամայական սահմանափակում:

ON SOME ISSUES OF LEGAL /LEGISLATIVE/ SETTLEMENT OF SURROGACY

O. A. HOVHANNISYAN

GSU Lecturer

The article is devoted to the legal settlement of surrogacy. The author proposes to include such conditions in the surrogacy contracts as the possibility of birth of two or more children, and in some cases termination of pregnancy.

The article focuses on issues that arise when a disabled child is born.

In addition, the issue of propagating the provisions of Article 13, Part 3 of the RA Family Code to the father signing a surrogacy contract is being studied, according to which the imperative limitation of the right to present a divorce requirement to the wife during the pregnancy is defined.

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ

Ա. Տ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԳՊՀ իրավագիտության ամբիոնի դասախոս

Ամբողջ աշխարհում ապահովագրությունն ընդունված է որպես ռիսկերից պաշտպանվելու ամենաարդյունավետ միջոցը: Այն թույլ է տալիս կառավարել ռիսկերը և հնարվոր անկանխատեսելի մեծ վնասները վերածել փոքր, բայց և նախատեսված ծախսերի:

Ապահովագրության ծագման պատմությունը, նախնական ձևերն ու հետագա զարգացման ընթացքը՝ հնագույն, միջնադարյան, նոր և նորագույն պատմական շրջափուլերից մինչև մեր օրերը, մշտապես գտնվում են ուսումնասիրողների ուշադրության տիրույթում՝ տեղ գտնելով հայրենական և համաշխարհային հետազոտողների ու հեղինակների աշխատություններում:

Ինչպես գիտենք, ապահովագրությունը ծագել և էվոլյուցիա է գրանցել մարդկանց զանազան պատահականություններից ապահովագրելու անհրաժեշտությունից ելնելով: Պատմականորեն առաջանալով վնասի փոխհատուցման անհաժեշտությունից՝ ապահովագրությունը ժամանակի ու պատմական զարգացման ընթացքում կրել է տարաբնույթ փոփոխություններ և արձանագրել որակական դրսևորումներ:

Ապահովագրության պատմական զարգացման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն այնքան հին է, որքան պատմական հասարակությունը¹: Ապահովագրության նախնական ձևերը սկզբնավորվել են դեռևս վաղագույն ժամանակներում՝ դառնալով մարդկային կենսագործունեության, հասարակական արտադրության անքակտելի տարրը: Դեռևս ստրկատիրական հասարակարգում ստրկատերերն ապահովագրության գործառույթը օգտագործում էին իբրև բնական աղետներից, անկանխատեսելի պատահարներից իրենց գույքի և ստրուկների պաշտպանության միջոց:

Ուշադրության է արժանի ապահովագրության ծագման և դրա պատմական էվոլյուցիայի ուսումնասիրությունը տարբեր

¹Шиминова, М. Я., Страхование: история, действующее законодательство, перспективы, Наука, М., 1989, с. 52

քաղաքակրթություններում և պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում:

Այսպես կոչված՝ ծովային պայմանագրերը (գրավադրման պայմանագրեր) վաճառականների կողմից կիրառվել են դեռևս Բաբելոնում Ք. ա. 4000–3000թթ.: Այս պայմանագրերի օգտագործումն ընդունված էր նաև հինդուների մոտ Ք. ա. 600 թ., իսկ Ք. ա. 4-րդ դարի սկզբներին այն տարածված էր նաև Հին Հունաստանում: «Ծովային պայմանագրերը» վարկեր էին տրամադրում վաճառականներին՝ պայմանով, որ եթե փոխադրամիջոցը ծովում կորչեր, ապա գրավը չպետք է վճարվեր: Գրավում առկա շահը ծածկում էր ապահովագրության ռիսկը: Հին Հռոմում օրենքն ընդունում էր ծովային՝ «ստորերկրյա պայմանագիրը», ուր, ստորագրված համաձայնագրի համաձայն, դրամները փոխանցվում էին դրամական փոխարկիչի միջոցով¹: Հետագայում ծովային ապահովագրությունը մեծապես զարգացավ 15-րդ դարում:

Հռոմում կային նույնիսկ թաղումներով զբաղվող ընկերություններ, որոնք իրենց անդամների թաղման ծախսերը վճարում էին ամսական վճարումներից:

Այսպիսով, ապահովագրական պայմանագրերը վաղ զարգացում են ունեցել ինչպես Հին Հունաստանում, այնպես էլ ծովային այլ երկրներում, որոնք առևտրային պայմանագրեր էին կնքում Հունաստանի հետ: Օրինակ՝ մ.թ.ա. 916 թ. Հռոդոս կղզում գործում էր ընդհանուր վթարի դեպքում վնասի վերաբաշխման համակարգ: Դարավոր պատմություն ունեցող այս սկզբունքները կիրառելի են նաև մեր օրերում²:

Ապահովագրական հարաբերությունները զարգանում են նաև միջնադարում: Աշխարհում հայտնի առաջին ապահովագրական ընկերություններից է 1310թ. Գերմանիայի Բրյուգե քաղաքում հիմնադրված «Ապահովագրական պալատը», որը նպատակաուղղված էր առևտրականների և արհեստավորների գույքային շահերի պաշտպանությանը: Առաջին ապահովագրական պայմանագիրը կնքվել է 1347թ., իսկ առաջին կյանքի ապահովագրության գծով գրավոր պայմանագիրը՝ Անգլիայում (16-րդ դար):

Հետագայում՝ 17-րդ դարում, ապահովագրական գործընթացը լայնորեն տարածվում է Եվրոպայում՝ հայտնվելով ուշադրության

¹Pearson, R., The Development of International Insurance (1st ed.), Routledge, 2010, P. 103-104

²Haueter, N. V., The history of insurance, Zurich, 2013, P. 8

կենտրոնում: Այս առնչությամբ կատարվում էին լրջագույն հաշվարկներ, կազմվում աղյուսակներ, սահմանվում էին դրույքաչափեր, կիրառվում էր նույնիսկ հավանականության տեսությունը: Ապահովագրության զարգացման համար հաճախ խթան էին հանդիսանում հենց խոշոր աղետները:

Հետաքրքրական է ապահովագրության պատմության էվոլյուցիայի ուսումնասիրությունը Անգլիայում: Հրդեհային ապահովագրությունն այստեղ սկզբնավորվեց ավելի ուշ, որի պատճառը 1666-ին Լոնդոնում բռնկված Մեծ հրդեհն էր¹:

1711-ից հետո, այսպես կոչված, «պղպջակների դարաշրջանի» ընթացքում Լոնդոնում առաջացան ապահովագրական մի շարք ընկերություններ: Դրանցից շատերը խարդախ, արագ հարստացման պլաններ ունեցող ընկերություններ էին, որոնք գլխավորապես շահագրգռված էին իրենց ապահովագրությունները հանրությանը վաճառելու մեջ: Այնուամենայնիվ, այս ընթացքում ձևավորվեցին երկու կարևոր և հաջողակ անգլիական ապահովագրական ընկերություններ՝ Լոնդոնի ապահովագրական ընկերությունն ու Արքայական փոխառության ապահովագրական ընկերությունը: Դրանց գործունեությունը նշանավորեց ներկայումս գործող սեփականության և պատասխանատվության ապահովագրության սկիզբը:

Եվրոպայում զարգացած ապահովագրության վաղ շրջանի ոչ մի քննարկում լիարժեք չի լինի առանց Լոնդոնում գործող Լլոյդների՝ միջազգային ապահովագրական շուկայի գործունեությանն անդրադառնալու, որը ձևավորվեց 17-րդ դարում՝ վաճառականների և ապահովագրական անդորրագրեր տրամադրողների միջև և հայտնի դարձավ ծովային ապահովագրության անդորրագրեր տրամադրելու առումով²: Էդվարդ Լլոյդն իր հաճախորդներին ապահովում էր նավահանգիստներից և այլ աղբյուրներից հավաքած նավավարության վերաբերյալ տեղեկություններով, որոնք ի վերջո վերաձվեցին Լլոյդի ցուցակի, որը դեռևս գործում է: 1769թ. Լլոյդի ձևավորած կառույցը վերակազմավորվեց որպես ծովային ռիսկերն ընդունող անդորրագրեր տրամադրող պաշտոնական ընկերության («Անդորրագիր տրամադրող

¹Նույն տեղում, էջ 11-12

²Raynes, H. E., A History of British Insurance, Journal of the Institute of Actuaries (1886-1994), Vol. 75, No. 1 (june 1949), Cambridge University press, P. 137-139

անձ» հասկացությունը, ասում են, ծագել է այն հանգամանքից, որ յուրաքանչյուր դիսկի դիմող անձնավորություն իր անունը գրում էր դիսկի ենթարկվող ընդհանուր գումարի տակ և նշում էր, որ պատրաստ է ընդունել որոշակի ապահովագրական վճար): Բրիտանական ծովային ուժի աճին զուգընթաց՝ Լոյդը դարձավ ծովային դիսկերի գերիշխող ապահովագրող, որին հետագայում ավելացան նաև հրդեհի և գույքային այլ դիսկեր¹: Լոյդն այսօր խոշոր վերաապահովագրող է, ինչպես նաև առաջնային ապահովագրող, և այն իրականացվում է անդորրագիր ներկայացնող ընկերության անդամների կողմից, որոնք ապահովագրությունը կատարում են իրենց հաշվին և ընդունում են միմյանց հետ մրցակցելու բոլոր դիսկերը:

Ապահովագրության պատմական էվոյուցիայի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 18-րդ դարում մեկնարկում է կյանքի ապահովագրության զարգացումը Վենետիկում: Իսկ 19-րդ դարի սկզբներին զարգանում են կյանքի ապահովագրության մի շարք տեսակներ, որոնց թվում են պարտապան-պարտատեր փոխհարաբերությունների տնտեսական ու իրավական կարգավորումները, աշխատանքի ընթացքում աշխատավորների առողջությանը հասցված վնասների փոխհատուցումը, արդյունաբերական դիսկը կամ վերաապահովագրությունը և այլն:

Դիտարկելով ապահովագրության զարգացման պատմությունը Միացյալ Նահանգներում՝ հարկ է նշել, որ այն կապվում է ամերիկյան ապահովագրական առաջին ընկերության հետ, որը հիմնվել է 1752թ. Բենջամին Ֆրանկլինի կողմից Ֆիլադելֆիայի ապահովագրական ընկերությունում: Ամերիկայի գաղութներում գործող կյանքի ապահովագրման առաջին ընկերությունը հանդիսանում է Պրեսբիտերյան նախարարների հիմնադրամը, որը կազմավորվել է 1759թ.: 1820թ. միայն Նյու Յորքում կային կյանքի ապահովագրման 17 ընկերություններ: Նախկինում ստեղծված գույքի ապահովագրման շատ ընկերություններ ձախողվեցին ներդրումների չարաշահման, վատ մենեջմենթի և անբավարար բաշխման համակարգերի պատճառով: Մյուսները ձախողվեցին 1871թ. Չիկագոյի մեծ հրդեհի և 1906թ. Սան Ֆրանցիսկոյի

¹Նույն տեղում

երկրաշարժի և հրդեհի պատճառով: Առկա էր շատ քիչ արդյունավետ կարգավորում, իսկ վստահելի վիճակագրության համատեղ իրականացման բացակայությունը բարդացնում էր տոկոսադրույքի խնդիրը:

Կյանքի ապահովագրության ոլորտում ևս առաջացան բազում խնդիրներ: Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմին հաջորդող ժամանակահատվածում տեղի էին ունենում անհաջող գործընթացներ. հայտարարվում էին շահաբաժիններ, որոնք վաստակված չէին, պահուստները բավարար չէին, գովազդը չափազանցված էր, իսկ կառուցված վարչական շենքերը հաճախ գերազանցում էին ընկերության ընդհանուր ակտիվներին: 1870-1872թթ. ընթացքում կյանքի ապահովագրման երեսուներեք ընկերություններ ձախողվեցին, իսկ ևս 48-ը՝ ձախողվեցին 1873-1877թթ. ընթացքում¹:

1910թ. հետո Միացյալ Նահանգներում կյանքի ապահովագրությունն ունեցավ կայուն աճ: 1910-90թթ. ընթացքում ապահովագրության տարեկան աճը մոտավորապես 8.4 տոկոս էր, որը հասնում է 626 անգամվա աճի 80 տարիների ընթացքում: Գույքի ապահովագրումն ավելի սակավ էր աճում: 1989թ. շրջակայքում գործում էին 3,800 գույքային և 2,270 կյանքի ապահովագրման ընկերություններ, որոնք ունեին մոտավորապես երկու միլիոն աշխատակիցներ: 1987թ. Միացյալ Նահանգների ապահովագրողները հայտարարագրում էին ամբողջ աշխարհում հավաքված ապահովագրական վճարների 37 տոկոսը:

Ուշագրավ է Ռուսաստանի ապահովագրության պատմության ուսումնասիրությունը, երբ 1917թ. ռուսական հեղափոխությունից հետո ապահովագրությունը Ռուսաստանում ազգայնացվեց: Խորհրդային Միությունում ներքին ապահովագրությունն իրականացվում էր մեկ գործակալության՝ Գոսստրախի կողմից, իսկ արտաքին ռիսկերի ապահովագրումն իրականացնում էր ընկերակից ընկերությունը՝ Ինգոստրախը²: Վերջինս շարունակում է ապահովագրել արտասահմանյան գույքը Ռուսաստանում և Ռուսաստանին պատկանող գույքն արտասահմանում: Այն ընդունում է օտարերկրյա ապահովագրողների

¹Zelizer-Rotman, V. A., *Morals and Markets: The Development of Life Insurance in the United States*, Columbia University press, 1979, P. 168-169

²Haueter, N. V., *The history of insurance*, Zurich, 2013, P. 39-40

վերաապահովագրումը: Ինչևէ, 1985թ. -ից ի վեր իրականացվող ազատ տնտեսական շուկայական վերակառուցման շնորհիվ և 1991թ. Խորհրդային Միության տապալումից հետո ստեղծվում են 230 նոր մասնավոր ապահովագրական ընկերություններ:

Գոսստրախն առաջարկում է թե՛ գույքային և թե՛ անհատական ապահովագրություն: Առաջինն ընդգրկում է պետական գույքի պարտադիր և կոլտնտեսությունների որոշակի գույքի ապահովագրումը: Սեփական գույքի կամավոր ապահովագրումը հասանելի է մասնավոր սեփականության համար: Վաճառվում են նաև անձնական ծածկույթներ, ինչպիսիք են կյանքի և վթարներից ապահովագրումը և տարեկան եկամուտները: Մինչ 1991թ. նենգամիտ պատասխանատվության ապահովագրումն արգելված էր այն հիմունքով, թե նման ծածկույթը հնարավորություն կտա անտարբեր անձանց խուսափելու իրենց վարքագծի ֆինանսական պատասխանատվությունից: Ինչևէ, ազատ շուկայական համակարգի առաջացումով պատասխանատվության ապահովագրումը Ռուսաստանում թվում է հավանական:

Խորհրդային Միության տապալումից հետո ընկած ժամանակահատվածում Արևելյան Եվրոպայի երկրներում սկսեցին զարգանալ ապահովագրական բավական տարաբնույթ համակարգեր, որոնք ընդգրկում են մեծապես կենտրոնացված և պետության կողմից վերահսկվող տեսակներն ու արևմտյան տեսակի ընկերությունները¹: Այս երկրներում վերջերս տեղի ունեցող քաղաքական ու տնտեսական ցնցումների արդյունքում, միտում է նկատվում դեպի ապակենտրոնացված, Արևմտյան ոճի համակարգերը:

Արևելյան Եվրոպայի երկրներում առկա ապահովագրության վերաբերյալ կարելի է անել մի քանի ընդհանրացումներ: Թեպետ պետական ապահովագրական մենաշնորհները բավական տարածված են, դրանք որոշակի բիզնեսային զիջումներ են կատարում՝ հոգուտ մասնավոր ապահովագրական ընկերությունների: Պետությանը պատկանող գույքի ապահովագրումը, որը սոցիալիստական երկրներում համարվում էր ոչ անհրաժեշտ, հիմնվել է որոշ երկրներում:

Եթե դիտարկենք աշխարհի խոշորագույն երկրներից Ճապոնիայի դեպքը, ապա այստեղ ապահովագրությունը հիմնականում գտնվում է

¹Pearson, R., The Development of International Insurance (1st ed.), Routledge, 2010, P. 187

մասնավոր ձեռնարկությունների ձեռքում, թեպետ կառավարական ապահովագրական գործակալություններն իրականացնում են բերքի, անասունների, անտառային հրդեհների, ձկնորսության, արտահանման վարկերի, դժբախտ պատահարների և առողջապահության, առևտրային վարկերի, ինչպես նաև սոցիալական ապահովության ապահովագրումը: Մասնավոր ապահովագրական ընկերությունները կանոնակարգվում են օրենսդրական տարբեր ակտերի համաձայն: Գույքի ապահովագրման գրի առնված հիմնական տեսակները ներառում են ավտոմեքենաների և աշխատողների փոխհատուցում (դրանք պարտադիր են), հրդեհային և ծովային վնասները: Վճարները վերահսկվում են պետության վերահսկողության տակ գտնվող վճարային կամավոր բյուրոների կողմից, իսկ ճապոնական օրենքները պահանջում են, որպեսզի վճարները լինեն «խելամիտ և բարեխիղճ»¹: Քաղաքականության տեսակներն ընդհանուր առմամբ նման են արևմտյան ազգերի վարած քաղաքականությանը: Ճապոնիայում բավական զարգացած է նաև անհատական ապահովագրման գիծը, որն ընդգրկում է սովորական կյանքը, խմբային կյանքն ու խմբային կենսաթոշակները: Առողջապահական ապահովագրությունը, ինչևէ, Ճապոնիայում ընդգրկված է սոցիալական ապահովագրության մեջ:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Ճապոնիայի արագ արդյունաբերականացումն ուղեկցվեց ապահովագրական բիզնեսի տպավորիչ աճով: 20-րդ դարի ավարտին Ճապոնիան առաջին տեղն էր զբաղեցնում կյանքի ապահովագրության ոլորտում: Նրան էր պատկանում աշխարհում հավաքված ապահովագրական վճարների 25 տոկոսը, և նա զբաղեցնում էր երկրորդ տեղը Միացյալ Նահանգներից հետո: Ներքին ապահովագրողների թիվը համեմատաբար փոքր է. արտաքին ապահովագրողներն աշխատում են Ճապոնիայում, բայց նրանց է պատկանում ընդհանուր հավաքված ապահովագրական վճարի միայն 3 տոկոսը:

Համաշխարհային գործառնությունների ուսումնասիրության համատեքստում հարկ է նշել, որ համաշխարհային առևտրի ընդլայնման և գործարար ընկերությունների կողմից իրենց երկրներից դուրս կատարվող ներդրումների շնորհիվ 20-րդ դարում համաշխարհային առումով

¹Wise, D. A., Yashiro, N., Health Care Issues in the United States and Japan, University of Chicago Press, 2007, P. 124

ապահովագրության շուկան արագորեն ընդլայնվեց: Այս զարգացումը պահանջում էր բրոքերային ծառայություններ մատուցելու, անխափան օգնության, սպասարկման պահանջների և այլնի համար նախատեսվող գրասենյակների համաշխարհային ցանց:

Համաշխարհային ապահովագրական բիզնեսի մեծ մասը կենտրոնացված է Եվրոպայում և Հյուսիսային Ամերիկայում: Այս ընկերությունները պետք է ծառայեն մնացած աշխարհի ապահովագրական կարիքների համատեքստում: Մեծ են իրավական ու կարգավորող խոչընդոտները, որոնք անհրաժեշտ է հաղթահարել:

1990թ.-ին աշխարհի 10 առաջատար ապահովագրական շուկաները, ըստ հավաքված ապահովագրական վճարների, եղել են ԱՄՆ-ն (35.6 տոկոս), Ճապոնիան (20,5 տոկոս), Միացյալ Թագավորությունը (7,5 տոկոս), Գերմանիան (6,8 տոկոս), Ֆրանսիան (5,5 տոկոս), Խորհրդային Միությունը (2,6 տոկոս), Կանադան (2.3 տոկոս), Իտալիան (2.2 տոկոս), Հարավային Կորեան (2.0 տոկոս) և Օվկիանիան (1,8 տոկոս):

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա ապահովագրության վերաբերյալ առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» (12-րդ դար)¹ վերջինիս կողմից բերված նավարկության օրինակով: Ըստ էության, ապահովագրությունը Հայաստանում սկզբնավորվում և իր հետագա զարգացման մեկնարկն սկսում է միայն Խորհրդային իշխանության տարիներին՝ գործելով նախ «Պետապի» միջոցով: Այնուհետև, 1988թ., «Կոոպերատիվների մասին» ԽՍՀՄ օրենքով սկզբնավորվում է ապահովագրական մի նոր գործընթաց, որը վերջ է դնում ապահովագրական ոլորտում պետական մենաշնորհին՝ հնարավորություն ընձեռելով ոչ պետական ապահովագրական ընկերություններին իրականացնել ապահովագրական գործունեություն: Այսպիսով, մեկնարկում է ապահովագրական ոլորտի զարգացման մի նոր փուլ ու կազմավորվում են մասնավոր ապահովագրական ընկերություններ: Սակայն ոլորտի կայացման ու զարգացման գործընթացը խոչընդոտվում է տիրող տնտեսական ճգնաժամի, պատերազմական իրավիճակի ու օրենսդրական դաշտի անկատարության պայմաններում:

¹Կ. Հ. Աբգարյան «Ապահովագրությունը շուկայական տնտեսությունում», Երևան 2004թ., էջ 34

Ապահովագրական ոլորտի զարգացման հաջորդ փուլի մեկնարկը տրվում է 1996թ.-ին՝ «Ապահովագրության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունմամբ: Այնուհետև, 1998թ. հուլիսի 28-ին ընդունվում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, հոդված 54), որը «Ապահովագրության մասին» ՀՀ օրենքի հետ կազմում է ապահովագրության դաշտը ձևավորող օրենսդրության հիմքը: Արդյունքում ձևավորվում են ապահովագրական ընկերություններ, որոնք իրականացնում են դժբախտ դեպքերից ապահովագրություն, բեռների ապահովագրություն, բժշկական ապահովագրություն, ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց գույքի ապահովագրություն, փոխադրամիջոցների և երրորդ կողմի հանդեպ փոխադրամիջոցների սեփականատերերի քաղաքացիական պատասխանատվության ապահովագրություն, ավիացիոն ռիսկերի, շինմոնտաժային ռիսկերի ապահովագրություն, շինարարների մասնագիտական պատասխանատվության ապահովագրություն, գրավի ապահովագրություն, ֆինանսական ռիսկերի ապահովագրություն:

Այնուհանդերձ, մի շարք գործոններով պայմանավորված, ապահովագրական համակարգի պետական կարգավորման ուղղությամբ կատարված աշխատանքները չեն նպաստում ապահովագրական շուկայի զարգացմանը՝ինչպես ծավալային, այնպես էլ որակական առումով:

ՀՀ բնակչության շրջանում դեռևս դժվարություններ են նկատվում ապահովագրության մշակույթի ձևավորման ու վստահության համատեքստում, շատերը նույնիսկ չեն զգում դրա անհրաժեշտությունը, որը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, այդ թվում՝ երկրի սոցիալական իրավիճակով, եկամուտների ցածր մակարդակով և այլն:

«Ապահովագրության և ապահովագրական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքը ընդունվում է 2007թվականին: Նույն ժամանակում գրեթե ամբողջությամբ փոփոխության է ենթարկվում արդեն իսկ 1998թ. ընդունված «ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի» 54-րդ գլխի բովանդակությունը: Ֆունդամենտալ փոփոխություններ են կատարվում նաև ապահովագրական գործունեությունը կարգավորող նորմատիվ իրավական ակտերում:

ՀՀ-ում ապահովագրությունը բուռն զարգացում ապրեց 2011 թվականից հետո, երբ ընդունվեց առաջին պարտադիր ապահովագրությունը: Նույն թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ

Հայաստանում պարտադիր ապահովագրման է ենթակա ավտոտրանսպորտային միջոցի սեփականատիրոջ պատասխանատվությունը (ԱՊՊԱ), որի շնորհիվ ավտոտրանսպորտային միջոցներ ունեցող քաղաքացիներից ծանոթացան ապահովագրությանը, թե ինչպես է այն գործում: Պատահարի դեպքում վարորդները ստանում են պատճառված վնասների հատուցում: «Ապահովագրության և Ապահովագրական գործունեության մասին» օրենքը ներկայումս կարգավորում է շուկան: Այն վերահսկվում է Կենտրոնական Բանկի կողմից: ԱՊՊԱ ոլորտը կարգավորելու և վերջինիս զարգացումն ապահովելու համար 2010թ.-ից ի վեր գործում է Ավտոապահովագրողների Բյուրո: Օրենքը և նշված կառույցներն ապահովում են ապահովագրական շուկայի կայունությունը, ֆինանսական ոլորտում սպառողների իրավունքների ու շահերի պաշտպանությունը:

Այսպիսով, 20-րդ դարը, տարաբնույթ զարգացումներով հանդերձ, սկիզբ դրեց ապահովագրության նոր տեսակների, իսկ տրանսպորտային միջոցների, մասնավորապես ավտոմեքենաների երևան գալուն զուգահեռ զարգացման ուղի բռնեց նաև տրանսպորտային միջոցների ապահովագրությունը, ինչը ներառում է ոչ միայն տրանսպորտային միջոցի՝ որպես գույքի ապահովագրությունը, այլև կարգավորում է դրանց տերերի պատասխանատվությունը երրորդ անձանց հանդեպ:

Այսպիսով, ապահովագրության ոլորտում համաշխարհային միտվածությունը ներառում է ազգայնացումից աստիճանական հեռացում, բազմազգ ընկերությունների գործառնություններն ընդգրկող համաշխարհային ապահովագրական ծրագրերի զարգացում, վերաապահովագրման աճ, ընկերությունների կողմից դուստր ընկերություններին լիովին պատկանող ինքնաապահովագրական ծրագրերի օգտագործման ավելացում, ինչպես նաև ապահովագրողական և բրոքերային ընկերությունների աճող միաձուլում:

Բանալի բառեր՝ ապահովագրություն, պարմական էվոյուցիա, փոխհատուցում, ապահովագրական գործառնություն, իրավական ու տնտեսական կարգավորումներ:

HISTORICAL EVOLUTION OF INSURANCE

A. T. HARUTYUNYAN

GSU Lecturer

It is notable to observe the origin of insurance in different countries, such as Ancient Greece and Rome, Great Britain and the United States, Russia and others. The studies show that the evolution of insurance has been originated in the history of mankind since the earliest times. Historically, due to the need to compensate for damage the insurance has been changed during the time and historical development, recording qualitative manifestations.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ СТРАХОВАНИЯ

А. Т. АРУТЮНЯН

Преподаватель ГГУ

Важным является изучение исследований происхождения страхования в разных странах, таких как Древняя Греция и Рим, Великобритания и США, Россия и другие. Исследования показывают, что эволюция страхования возникла в самые ранние времена истории человечества. Исторически возникнув из необходимости возмещения ущерба, страхование в течение времени и исторического развития перетерпело изменения и зафиксировало качественные проявления.

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ՝ ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ 5

Հայաստանի Հանրապետություն,
Գեղարքունիքի մարզ, ք. Գավառ,
1201, Հրանտ Հակոբյան 1,
ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
Հեռ.: +374 60 460201
Կայքէջ՝ <http://www.gsu.am>
Էլ. փոստի հասցե - info@gsu.am
infogsu@mail.ru